

**Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών**

**Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας**

**Από τα γιατροσόφια στα ιατρικά εγχειρίδια.
Η διαδρομή προς την επιστημονική
ιατρική γνώση και περίθαλψη
στον ελληνικό χώρο κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Πόπη Σεριάτου

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Βάσω Σειρηνίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Μέλος: Κατερίνα Γαρδίκια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Μέλος: Θύμιος Νικολαΐδης, Διευθυντής Ερευνών, ΙΙΕ, ΕΙΕ

Αθήνα 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	σ. 5
Εισαγωγή	σ. 7

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ. ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ

ΠΕΡΙΟΧΕΣ	σ. 31
----------------	-------

1. Συνθήκες ζωής και θανάτου	σ. 31
2. Οι τόποι και οι ασθένειες	σ. 36
3. Ορίζοντας την ασθένεια	σ. 44
<i>Η υγεία των γυναικών και των παιδιών.....</i>	<i>σ. 56</i>
<i>«Ο πουτανισμός διαδίδει την μαλαφράντζαν και ο τζαρλατανισμός την αυζάνει». Σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα στην ελληνική πραγματικότητα του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα</i>	<i>σ. 66</i>
<i>Επιδημίες ή λοιμικές ασθένειες</i>	<i>σ. 80</i>
<i>Ασθένειες της ψυχής και του νου έως τον 19^ο αιώνα</i>	<i>σ. 93</i>
<i>Λοιπές ιατρικές ανάγκες: ανθρώπινα ατυχήματα και κτηνιατρικές θεραπείες</i>	<i>σ. 107</i>
4. Οι καθημερινές φροντίδες του εαυτού, της οικογένειας και του οίκου	σ. 113
<i>Καλλωπισμός και καθαριότητα</i>	<i>σ. 113</i>
<i>Διατροφή: καθημερινή ευχαρίστηση και θεραπεία</i>	<i>σ. 122</i>
5. Γιατροί και ασθενείς	σ. 132
6. Η ιατρική απάτη και οι τσαρλατάνοι	σ. 161

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ. ΤΑ ΙΑΤΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	σ. 164
---	--------

1. Από τα γιατροσόφια στα ιατρικά εγχειρίδια	σ. 164
2. Τα ιατρικά χειρόγραφα, τα γιατροσόφια	σ. 169
3. Η παράδοση και η καταγωγή των ιατρικών χειρογράφων	σ. 172
4. «Πολλά 'ναι τα φελούμενα μα λίγοι τα κατέχουν ...». Τα ιατρικά χειρόγραφα και οι συντάκτες τους	σ. 183
5. Τα φάρμακα των χειρογράφων και τα φυσικά συστατικά τους	σ. 212
<i>Το εμπόριο και η διάδοση των φαρμακευτικών υλικών</i>	<i>σ. 238</i>
<i>Γιατροσόφια, τα χρήσιμα ιατρικά χειρόγραφα</i>	<i>σ. 242</i>
6. Ο θρίαμβος της επιστήμης και η διάχυση της γνώσης	σ. 245
7. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός	σ. 254
8. Οι πρώτες εκδόσεις των ελληνικών ιατρικών βιβλίων (18 ^{ος} αιώνας)	σ. 263
<i>Τα βιβλία με παραδείγματα (18^{ος} και 19^{ος} αιώνας)</i>	<i>σ. 263</i>
9. Επιστημονική ή εμπειρική ιατρική;	σ. 272
10. Η συλλογική υγεία στα ιατρικά κείμενα	σ. 282
11. Οι εκδότες-λόγιοι συγγραφείς των ιατρικών βιβλίων	σ. 291
12. Οι γιατροί-συγγραφείς των ιατρικών βιβλίων	σ. 296
<i>Ο Νέος Ιατρός</i>	<i>σ. 309</i>

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ. ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ.....	σ. 312
---	--------

1. Η υγεία στην ευθύνη του κράτους.....	σ. 312
2. Η νομοθεσία για την υγεία.....	σ. 319
3. Ίδρυση κρατικών χώρων περίθαλψης.....	σ. 328
4. Υγειονομική ασφάλεια και ιατρική εκπαίδευση.....	σ. 336
5. Η ίδρυση του Πανεπιστημίου (1837), η νέα τάξη επιστημόνων.....	σ. 342
6. Η πρώτη έκδοση κρατικής Ελληνικής Φαρμακοποιίας.....	σ. 346

<i>Το κατάστιχο ενός γιατρού στο Πήλιο τον 19^ο αιώνα.....</i>	<i>σ. 352</i>
7. Επίλογος.....	σ. 359
8. Πηγές.....	σ. 369
9. Βιβλιογραφία.....	σ. 371
10. Παράρτημα.....	σ. 400
<i>Πίνακες περιεχομένων χειρογράφων</i>	

*Στους αγαπημένους μου,
τον Δημήτρη,
τη Μαρία, τον Σήφη και τον Γιάννη*

Α, με πόσο κόπο καταχτήθηκε κείνο το σοφό αξίωμα!
Πόσες θυσίες κόστισε!
Πόσο δύσκολο στάθηκε να βρεθεί
πως τα πράγματα ήταν έτσι κι όχι αλλιώς!
Με στεναγμό ανακούφισης το 'γραψε ένας άνθρωπος μια μέρα
στης Γνώσης το βιβλίο.
Καιρό πολύ έμεινε χαραγμένο εκεί μέσα και γενιές ολόκληρες
ζήσανε μαζί του, το 'βλεπαν σαν αλήθεια αιώνια
κι όσοι το ξέρανε καταφρονούσαν όσους τ' αγνοούσαν.
Μα κάποτε, μια υποψία μπορεί να γεννηθεί, γιατί μια καινούρια
εμπειρία τραντάζει το ατράνταχτο αξίωμα. Ξυπνάει η αμφιβολία.
Και μιαν άλλη μέρα ένας άλλος άνθρωπος στοχαστικά σβήνει
απ' το βιβλίο της Γνώσης
το αξίωμα με μια μονοκοντυλιά.

Απόσπασμα από το ποίημα *Εγκώμιο στην αμφιβολία* του Bertolt Brecht¹

¹ Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Ποιήματα*, μτφρ. Μ. Πλωρίτης, Θεμέλιο, Αθήνα 2008.

Ευχαριστίες

Η επαφή μου με τα ιατρικά χειρόγραφα/γιατροσόφια ξεκίνησε το 2011 με αφορμή την εκπόνηση της μεταπτυχιακής, διπλωματικής εργασίας μου. Η συνέχιση της ενασχόλησης με οδήγησε στον κόσμο των αρχείων των βιβλιοθηκών και των κωδίκων, στην αναζήτηση κειμένων που τα διατρέχει ο προσωπικός κόπος και κυρίως οι απόψεις του συντάκτη τους για τη ζωή και την υγεία. Καθώς κάθε χειρόγραφο με ιατρικές και φαρμακευτικές συνταγές έχει τα δικά του χαρακτηριστικά, το θέμα διατηρεί άσβεστο το ενδιαφέρον του ερευνητή όσα χρόνια κι αν επιλέξει να το μελετήσει. Κατά τη διάρκεια της έρευνας, μελέτης και συγγραφής της διατριβής έζησα τη χαρά της συνεργασίας, της μαθητείας, της αλληλεγγύης, από ανθρώπους που με στήριξαν χωρίς δισταγμό και αισθάνομαι την ανάγκη να τους ευχαριστήσω. Το προσωπικό των βιβλιοθηκών που επισκέφθηκα από την αρχή της έρευνας ανταποκρίθηκε στα αιτήματά μου για αναζήτηση πηγών ή βιβλιογραφίας και με φιλοξένησε με υπομονή για τη φωτογράφιση και μελέτη των χειρογράφων. Φωτογράφισα υλικό στις βιβλιοθήκες Ζαγοράς, Μηλεών, στην Κοργιαλένιο, στη Γεννάδειο, στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης, καθώς και στο Αρχείο Χειρογράφων του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον Ivan Kratchanov, υπεύθυνο του Ψηφιακού Αρχείου της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Φιλιππούπολης, για την άμεση ανταπόκρισή του στα αιτήματά μου για ψηφιοποίηση και αποστολή των δύο χειρογράφων της βιβλιοθήκης. Δεν ξεχνώ τη βοήθεια της Όλγας Κατσιαρδή-Herring προκειμένου να μου επιτραπεί η μελέτη των κωδίκων που απόκεινται εκεί. Ιδιαίτερη βοήθεια έλαβα από τις συναδέλφους μου της βιβλιοθήκης «Κ. Θ. Δημαράς» του ΕΙΕ Νατάσα Βαζίκα και Γεωργία Καραϊσκάκη και του βιβλιοπωλείου του ΕΙΕ Μελίνα Κορόζη, τις οποίες ευχαριστώ για την άμεση ανταπόκριση σε κάθε βιβλιογραφική ανάγκη μου όλα αυτά τα χρόνια.

Η Κατερίνα Γαρδίκια και η Ευγενία Μπουρνόβα προσέφεραν την υποστήριξή τους, η καθεμία με τον δικό της τρόπο, όπως και τα πολύτιμα σχόλια, τις υποδείξεις και τις γνώσεις τους, και τις ευχαριστώ πολύ για όλα. Η συμμετοχή μου στο Δίκτυο των Ιστορικών της Υγείας είναι μια ιδιαίτερα γόνιμη εμπειρία, όπως και η γνωριμία μου με σημαντικούς επιστήμονες από τον χώρο της ιστορίας της ιατρικής. Ευχαριστώ τον Θύμιο Νικολαΐδη για την ξεχωριστή ευγένεια και τη θετική του συμβολή στην ολοκλήρωση της διατριβής. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Δημήτρη Λούπη για τη βοήθεια

και τις ευκαιρίες που μου δόθηκαν στα ταξίδια που οργάνωσε για να εξετάσω τα θέματα που απασχολούσαν αυτή την εργασία σε διαφορετικές τοπικότητες εντός και εκτός Ελλάδας, καθώς και για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις. Στέλνω εγκάρδιο χαιρετισμό στους δύο φίλους και συνοδοιπόρους σε αυτό το ταξίδι, τη Μαρία Ανεμοδουρά και τον Νίκο Βαΐτση, με τους οποίους ταξιδέψαμε, δουλέψαμε και συζητήσαμε συχνότατα για τα θέματα των διατριβών μας. Η βοήθειά τους υπήρξε ανεκτίμητη ακόμη και αν κάποτε δεν το κατάλαβαν.

Οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ μέσα από την καρδιά μου στην καθηγήτριά μου Βάσω Σειρηνίδου, γιατί χωρίς τη συνδρομή της, τις συμβουλές, τις καίριες υποδείξεις και επισημάνσεις, καθώς και τα σχόλια της η εργασία αυτή δεν θα ήταν η ίδια. Την εκτιμώ ξεχωριστά όχι μόνο για όσα έμαθα από εκείνη, γιατί είναι μια επίμονη, σκληρά εργαζόμενη ερευνήτρια και αυστηρή δασκάλα, αλλά και για την προσωπική σχέση που έχουμε χτίσει όλα τα χρόνια της γνωριμίας μας. Είναι ένας δικός μου άνθρωπος.

Κλείνοντας θέλω να πω ότι η ασθένεια και η νοσηλεία μου για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα εξαιτίας του Covid19 στο τέλος του 2020 από τη μία καθυστέρησε την ολοκλήρωση της εργασίας, από την άλλη με έκανε να σκεφτώ την αξία της ιστορίας της ιατρικής, της ιστορίας της ασθένειας και της ίασης, ως εργαλείου στην αναζήτηση απαντήσεων για τη σύγχρονη ιατρική πρακτική και να αισθανθώ δικαιωμένη που καταπιάστηκα με θέματα που αφορούν την ανθρώπινη ζωή.

Ευχαριστώ τον Δημήτρη για τα χρόνια της συμπόρευσης και την πίστη του σε μένα, καθώς και τα τρία παιδιά μου που είναι ο λόγος για τον οποίο προσπαθώ να γίνομαι καλύτερη ώστε να τους μοιάσω.

Εισαγωγή

Η ενασχόληση με την ιστορία της ιατρικής συνεισφέρει στη διαδικασία επίγνωσης της θνητότητας, καθώς την εξορθολογίζει μέσω της επαφής με τη γνώση του ιατρικού παρελθόντος. Η ιστορική έρευνα αναδεικνύει τις αποστάσεις της ιατρικής του παρελθόντος από τη σύγχρονη ιατρική πρακτική, τεχνολογία και περίθαλψη. Παρά τις μείζονες διαφοροποιήσεις, πρέπει να τονιστεί ότι τα παλαιότερα ιατρικά συστήματα λειτουργούσαν με κανόνες, επιτελώντας, λιγότερο ή περισσότερο, τον στόχο τους, αναλόγως των θεραπευτικών μέσων που διέθεταν. Η ιστορία της ιατρικής δεν περιλαμβάνει μόνο τομές και αλλαγές προς τη βελτίωση των υγειονομικών συνθηκών και την πρόοδο της επιστήμης, αλλά και συνέχειες στον μακρό χρόνο, ενώ είναι στενά συνυφασμένη με τις κοινωνικές εξελίξεις. Όπως δείχνει η μελέτη των τεκμηρίων, η ιατρική πράξη και η επιτυχία της δεν εξαρτώνται μόνο από τα μηχανήματα ή τα φάρμακα, αλλά κυρίως από τον ανθρώπινο παράγοντα, την ικανότητα και τις γνώσεις του γιατρού, όπως και τις αντοχές του σώματος που νοσεί².

Στην παρούσα διατριβή επιχειρείται η μελέτη της μετάβασης προς τη νεότερη επιστημονική ιατρική στις ελληνικές περιοχές του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, όπως αυτή καταγράφεται σε ιατρικά κείμενα, χειρόγραφα και έντυπα της αντίστοιχης περιόδου. Με άξονα το κεντρικό ερώτημα περί καθιέρωσης της νεότερης επιστημονικής ιατρικής και κύριες πηγές δύο κατηγορίες ιατρικών κειμένων, η μελέτη θα διατρέξει σχεδόν έναν αιώνα ιατρικής και θεραπευτικής ιστορίας των ελληνικών περιοχών. Στα κείμενα των ιατρικών βιβλίων διακρίνεται η ανάγκη στροφής της κοινωνίας προς την επιστημονική ιατρική, αλλά και προς την εξασφάλιση της συλλογικής και της δημόσιας υγείας. Στα κείμενα των χειρογράφων με τις φαρμακευτικές συνταγές αναζητήθηκαν οι πτυχές της *ιατρικής γνώσης* που θα αντικαθιστούσε η νεότερη επιστημονική ιατρική, αλλά και κάθε άλλη πληροφορία που σχετίζεται με την ιστορία της θεραπευτικής και της καθημερινότητας κατά τους αιώνες σύνταξης και κυκλοφορίας τους. Ο όρος *ιατρική γνώση* ή *θεραπευτική* αποδίδει το σύνολο των θεραπευτικών πρακτικών και των ιαματικών μέσων που αξιοποιούσαν οι άνθρωποι ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στις ελληνικές περιοχές και εφαρμοζόταν από εμπειρικούς και πτυχιούχους γιατρούς, όπως και από χειρουργούς. Αυτή η τότε επικρατούσα ιατρική γνώση ήταν σε χρήση στις ελληνικές όπως και στις ευρωπαϊκές περιοχές. Η ιατρική, οι ιατρικές πράξεις και τα φάρμακα, που επαγγέλλονταν οι

² Ε. Η. Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής*, μτφρ. Β. Πασχάλης, πρόλογος Θ. Τζαβάρας, Εκδόσεις Μαραθιά, Αθήνα 1998, σ. 30.

πτυχιούχοι των πανεπιστημίων δεν προσδιορίζονταν ως επιστημονική με τη σύγχρονη έννοια του όρου και δεν απέκλινε από την παραδοσιακή ιατρική. Οι παραδοσιακοί, εμπειρικοί θεραπευτές που είχαν γνώσεις και ικανότητες, όπως και οι εμπειρικοί χειρουργοί που εκτελούσαν επιτυχημένες επεμβάσεις, εντάσσονται σε εκείνους οι οποίοι θεράπευαν στο πλαίσιο της υπάρχουσας ιατρικής γνώσης που αναφέρθηκε.

Για τη μελέτη της ιατρικής που ασκείτο από πτυχιούχους και πρακτικούς εξετάζεται εξαντλητικά το υλικό που παραδίδουν τα *ιατρικά χειρόγραφα* ή *γιατροσόφια*, το οποίο παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον για τον σύγχρονο μελετητή, εφόσον εντός του συνομιλούν ιατρικές παραδόσεις διαφορετικών εποχών, εθνοτήτων και πολιτισμών. Τα γιατροσόφια είναι ιατρικά χειρόγραφα με θεραπευτικές συνταγές και φάρμακα που χρονολογούνται από τον 16^ο ως τον 20^ο αιώνα. Στη διατριβή παρουσιάζεται επιλογή χειρογράφων, προερχόμενων από την αρχαία και τη βυζαντινή παράδοση ιατρικών κειμένων. Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι όροι *γιατροσόφια* και *ιατρικά χειρόγραφα* για τον προσδιορισμό των χειρογράφων που μελετήθηκαν, τα οποία ειδικοί μελετητές έχουν εντάξει στα μεταβυζαντινά κείμενα. Σύμφωνα με τον A. Touwaide, *ιατροσόφιο* συνήθως αποκαλούμε ένα συμπίλημα κειμένων που έχει συνταχθεί από έναν συντάκτη-γιατρό για δική του χρήση ή από περισσότερα από ένα άτομα για συλλογική χρήση. Παλαιότερες μελέτες τα θεωρούσαν χρηστικά χειρόγραφα, εγχειρίδια που δεν περιείχαν θεωρητικές ιατρικές γνώσεις. Ως τέτοια, τα γιατροσόφια είχαν θεωρηθεί κακές εκδοχές των μεγάλων ιατρικών κειμένων της αρχαιότητας και γι' αυτό αποτελούσαν μια υποτιμημένη κατηγορία χειρογράφων. Σήμερα η χρήση της λέξης *γιατροσόφια* από μη ειδικούς συνήθως παραπέμπει σε φαρμακευτικές συνταγές με φυσικά προϊόντα, ενώ συχνά δηλώνει την απαξίωση για τα μη αποτελεσματικά, μη πιστοποιημένα από τη σύγχρονη ιατρική και φαρμακευτική φυσικά φάρμακα.

Οι νεότεροι μελετητές έχουν υποδείξει ότι τα κείμενα αυτά σχετίζονται με ατομική χρήση από γιατρούς, αλλά και με νοσοκομειακές θεραπευτικές πρακτικές. Ενώ ανήκουν στη μεγάλη κληρονομιά της αρχαίας ιατρικής γραμματείας, τα γιατροσόφια είναι ένα είδος που προέκυψε στα ιατρικά κείμενα υπό την επήρεια του χριστιανισμού. Τέλος, με δεδομένο ότι τα περισσότερα γιατροσόφια μπορούν να χρονολογηθούν και να ταυτιστούν ως προς την περιοχή προέλευσης, ο A. Touwaide

συμπληρώνει ότι αυτό τα καθιστά πηγές όχι μόνο για ιατρικές, αλλά και για άλλες πληροφορίες της κάθε εποχής και περιοχής³.

Θα μπορούσε να υιοθετηθεί ο χωρισμός των χειρογράφων σε εκείνα που διαθέτουν τον τίτλο *ιατροσόφιον* και σε εκείνα που δεν τον περιλαμβάνουν. Ωστόσο, τα ιατρικά χειρόγραφα έχουν ταξινομηθεί στη διατριβή σε γενικές κατηγορίες ιατρικών χειρογράφων – ιατροσοφίων, επειδή θεωρούμε ότι όσα αξιοποιούνται στην παρούσα μελέτη είναι κώδικες που εξυπηρετούν τον ίδιο βασικό στόχο, τη διάσωση ιατρικών και φαρμακευτικών πληροφοριών. Για παράδειγμα, το ΧΦ777 αρχίζει με τη φράση «*Ιατροσόφιον εκλεγμένον από πολλών διδασκάλων γιατρών παλιών γαληνού ...*»⁴, ενώ το ΧΦ5 ξεκινά ως εξής: «*αρχή συν θεό αγίο σημιούμεν ενταύθα διάφορα σημήα των ασθενήον εξέονται και ποληχρόνηον θανατηφόρον τε και μη θανατηφόρον ... σηναχθέντα εκ διαφόρον βιβλήον ιατροφιλοσόφον ιποκράτους τε και γαληνού και άλλον έμπειρον εις κηνή χρήση και ωφέληαν*»⁵. Ορισμένα είναι αποκλειστικά «επαγγελματικά» χειρόγραφα με εξειδικευμένη ύλη, άλλα είναι απλούστεροι κώδικες, προορισμένοι για χρήση αναγνωστών χωρίς πανεπιστημιακή ιατρική ειδίκευση ή που δεν ασχολούνται ειδικά με τη θεραπευτική. Αυτή η γενική κατάταξη είναι εν μέρει αποδεκτή και από παλαιότερους μελετητές των κωδίκων με συνταγές⁶. Τα ιατρικά χειρόγραφα ακολουθούν μια μακρά διαδρομή χρήσης, ωστόσο το υλικό τους αναδιαμορφώνεται με προσθήκες νεότερων γνώσεων και ιατρικών πληροφοριών. Οι ιατρικές και φαρμακευτικές πληροφορίες διασταυρώνονται και εμπλουτίζονται από συντάκτες διαφορετικής καταγωγής και ενδιαφερόντων, με πτυχία ή χωρίς, με στόχο τη διάσωση των χρήσιμων δεδομένων που εμπεριέχουν τα χειρόγραφα.

Στην παρούσα διατριβή παρουσιάζονται και σχολιάζονται οι πληροφορίες που παραδίδουν τα ιατρικά χειρόγραφα για την ιστορία της καθημερινότητας, καθώς εκτός από ιατρικές πληροφορίες συχνά περιέχουν πλήθος δεδομένων για τον καθημερινό βίο.

³ A. Touwaide, “Byzantine Hospital Manuals (Iatrosophia) as a Source for the Study of Therapeutics”, στο B. S. Bowers (επιμ.), *The Medieval Hospital and Medical Practice*, Ashgate, Άλντερσοτ 2005, σ. 148-149.

⁴ ΧΦ777, Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης “Ivan Vazov”, σ. 16.

⁵ ΧΦ5, ΠΙΑ ΜΙΕΤ, ΕΛΙΑ. Επίσης στο *The Dacalbo Project*, Digital Archive Concerning Alchemy in Byzantium and in Greek Speaking Communities of the Ottoman Empire, ΕΣΠΑ 2007-2013, ΠΕ/ΕΙΕ, <http://dacalbo.hpdst.gr/node/1018> (ανακτήθηκε το 2016), σ. 27.

⁶ Κ. Γκανιάτσας, «Βότανα – γιατροσόφια – κομπογιαννίτα», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 21, 1972, σ. 456.

Στη διατριβή γίνεται αναφορά στις μελέτες που αφορούν τα ιατρικά χειρόγραφα και το πλήθος των τεκμηρίων που προσφέρουν. Η αναζήτηση και η μελέτη των χειρογράφων ήταν αντικείμενο έρευνας της ομάδας των ιστορικών που συγκροτήθηκε από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο και τους φοιτητές του στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Πρωτοπόροι ερευνητές οι ίδιοι, κατέγραψαν τα ελληνικά χειρόγραφα που εντόπισαν σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, ανάμεσά τους και εκείνα που εντάσσονται στην κατηγορία της ιατρικής. Πέρα από τη δημιουργία πολύτιμων καταλόγων των τεκμηρίων, δημοσίευσαν και σχολίασαν ένα μέρος από τα ευρήματά τους⁷. Τέτοιο παράδειγμα είναι το δημοσιευμένο άρθρο του 1917 «Το ιατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργού» του Σπυρίδωνος Λάμπρου⁸, στο οποίο ο συγγραφέας παρουσιάζει έναν χειρόγραφο κώδικα που είχε συνταχθεί από τον εμπειρικό χειρουργό Παπαδάκη, χρονολογείται στον 18^ο αιώνα και παραδίδει ένα αδρό αλλά αξιοσημείωτο περίγραμμα για τις ιατρικές υπηρεσίες που προσέφεραν οι εμπειρικοί χειρουργοί, παρέχοντας στοιχεία για τις ικανότητές τους, όπως και για τη σχέση τους με τις περιοχές και τις κοινότητες που θέραπευαν.

Εκτός από παλαιότερες εργασίες σπουδαιών μελετητών, όπως ο Α. Κουζής και ο Κ. Άμαντος⁹, κάποιες δεκαετίες αργότερα οι κώδικες με τις ιατρικές πληροφορίες προσεγγίστηκαν για να μελετηθούν εκ νέου. Αναφέρομαι στην εργασία του Γ. Καρά¹⁰ για την επιστημονική παραγωγή χειρογράφων και εντύπων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ο Καράς έχει χωρίσει τα ιατρικά χειρόγραφα στις κατηγορίες ανώνυμα, επώνυμα, αρχαία και βυζαντινά, κατάταξη η οποία βοηθά τον μελετητή του υλικού.

Από τον τεράστιο πλούτο αυτής της παράδοσης, ένα μέρος έχει παρουσιαστεί με τη συγγραφή εξειδικευμένων μελετών για τα γιατροσόφια – ιατρικά χειρόγραφα που οι μελετητές ταξινομούν βάσει του περιεχομένου και της πιθανής χρήσης,

⁷ Β. Καραμανωλάκης, «Η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (19^{ος} αι.): ο χρόνος των μαθημάτων και ο χρόνος των φροντιστηρίων», Πρακτικά Συνεδρίου *Οι χρόνοι της Ιστορίας, Για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, 17-19 Απριλίου 1997, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1998, σ. 63-67.

Β. Καραμανωλάκης, «Διερευνώντας τη μαθητεία. Η συγκρότηση της ιστορικής κοινότητας και ο Σ. Λάμπρος», Ομιλία στο πλαίσιο του επιστημονικού συνεδρίου: «Σπυρίδων Λάμπρος. Ο ιστορικός, το έργο και η εποχή του», Αθήνα, 12-13 Δεκεμβρίου 2019.

⁸ Σ. Λάμπρος, «Το ιατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργού», *Νέος Έλληνομνήμων* 14, 1917, σ. 51-78.

⁹ Οι Αριστοτέλης Κουζής και Κωνσταντίνος Άμαντος μελέτησαν και παρουσίασαν το υλικό των ιατροσοφίων, Κ. Άμαντος, «Ιατροσοφικός κώδιξ», *Αθηναί*, 43, 1931, σ. 148-170 και Α. Kouziz, «Contribution a l'étude de la médecine des zenos pendant le XVème siècle», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 6, 1927-28, σ. 77-90.

¹⁰ Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία: Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Γ', *Οι επιστήμες της ζωής*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1994.

αναδεικνύοντας τους κώδικες ως πηγές της ιστορίας της ιατρικής. Από τη δεκαετία του 1980 η επιστημονική κοινότητα ανταποκρίνεται όλο και περισσότερο στην ανάγκη προσέγγισης αυτού του υλικού.

Σημαντική είναι η συνεισφορά του Α. Touwaide, ο οποίος κατέταξε τα κείμενα των ιατροσοφίων σε διάφορες θεματικές, αλλά κυρίως συνέδεσε το υλικό που παρέχουν τόσο με την αρχαιότητα και τη βυζαντινή περίοδο όσο και με τον αραβικό κόσμο. Στην εισαγωγή του πρώτου τόμου του πεντάτομου έργου του ανανεωμένου καταλόγου Diels', ο Touwaide αναφέρει αναλυτικά τη μακρά ιστορία των ειδικών μελετών για τα ελληνικά ιατρικά χειρόγραφα από τον 19^ο αιώνα¹¹. Ειδικά η μελέτη του σχετικά με τη μεταφορά ιατρικής γνώσης εξηγεί τη διάσωση τόσο μεγάλου αριθμού από τα δημοφιλή χειρόγραφα, καθώς η ύλη που περιλαμβάνουν είναι πολύτιμη, με αποτέλεσμα να διαδίδεται με ευκολία σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα¹². Σε αυτό το πλαίσιο έχει μελετηθεί και εκδοθεί ένας αριθμός χειρογράφων και δύο από τις εκδόσεις αξιοποιήθηκαν στη διατριβή μαζί με τα υπόλοιπα χειρόγραφα ως πρωτογενείς πηγές. Δύο εκδομένα χειρόγραφα προέρχονται από την Κρήτη και βρίσκονται ανάμεσα στα γιατροσόφια που μελετήθηκαν και σχολιάζονται στη διατριβή: το πρώτο έχει τον τίτλο *Ιατροσόφιον εκλεγμένον υπό πολλών ανθρώπων βιβλίον, ιστορικών, Γαλνούς, υποκράτους και /Μελετίου*¹³ και το δεύτερο *Ιατρικός οδηγός, Περί διαφόρων παθήσεων του δέρματος, εξωγομάτων και παραλήσεως των μελών του σώματος*¹⁴. Επίσης, ο Α. Τσελίκας, μελετητής, σχολιαστής και γνώστης και αυτών των κωδίκων στον ελληνικό χώρο, επιμελήθηκε μια κριτική έκδοση μαζί με τον Γ. Ν. Αντωνακόπουλο και τον Γ. Ν. Ηλιούδη, το έργο *Νικολάου Ιερόπαιδος εξ Αγράφων, Πραγματεία περί Φυσιολογίας και Παθολογίας*¹⁵. Στο βιβλίο παρουσιάζεται ένα κείμενο που βρίσκεται σε τρεις κώδικες στον ελληνικό χώρο. Οι κώδικες φυλάσσονται στη μονή Ολυμπιώτισσας

¹¹ A. Touwaide, *Greek Medical Manuscripts – Diels' Catalogue, Medical Traditions*, 1, De Gruyter, Βερολίνο 2021, σ. xi – xxx.

¹² Ο Α. Touwaide στη μελέτη του για τα βυζαντινά χειρόγραφα εντάσσει τα γιατροσόφια σε αυτήν τη μεγαλύτερη κατηγορία κειμένων. Βλ. A. Touwaide – S. M. Razaullah Ansari, “Arabic Materia Medica in Byzantium during the 11th Century A.D. and the Problems of Transfer of Knowledge in Medieval Science”, *Science and Technology in the Islamic World: Πρακτικά του XXth International Congress of History of Science* (Λιέγη, 20-26 Ιουλίου 1997), XXI, σ. 223-247· επίσης, Touwaide, “Byzantine Hospital Manuals (Iatrosophia)...”, ό.π., σ. 147-173.

¹³ Ν. Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον του 19^{ου} αιώνα*, Ρέθυμνο 2001.

¹⁴ P. A. Clark, *A Cretan Healer's Handbook in the Byzantine Tradition, Text Translation and Commentary*, Ashgate, 2011.

¹⁵ *Πραγματεία περί Φυσιολογίας και Παθολογίας, Νικολάου Ιερόπαιδος εξ Αγράφων*, πρόλογος Γ. Ν. Αντωνακόπουλος, εισαγωγή-έκδοση Α. Τσελίκας – Γ. Ν. Ηλιούδης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιατρικής, Λάρισα 1996.

στην Ελασσόνα, στη μονή Ιβήρων στο Άγιον Όρος και στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη της Κεφαλονιάς. Το τελευταίο χειρόγραφο αξιοποιήθηκε στην παρούσα διατριβή, ώστε η παραπάνω έκδοση των Τσελίκας, Αντωνακόπουλου και Ηλιούδη υπήρξε σημαντική για την έρευνα, ειδικότερα για τα σχόλια σχετικά με τον συντάκτη του χειρογράφου. Οι μελέτες των Θ. Διαμαντόπουλου και Α. Τσελίκας του 1995¹⁶ για τα ελληνικά γαιτροσόφια είναι από τις πιο αξιόλογες μελέτες του είδους.

Για την παρούσα έρευνα ήταν χρήσιμες οι δημοσιεύσεις της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, στις οποίες εξετάζονται τα κείμενα των φαρμακευτικών συνταγών από την πλευρά της εθνοϊατρικής, της φαρμακευτικής, της αρχαίας θεραπευτικής. Αξιοποιήθηκαν βιβλιογραφικά οι μελέτες για τα φυσικά υλικά που χρησιμοποιούνταν, αλλά και για τα είδη των σκευασμάτων που πρότειναν και παρασκεύαζαν οι συντάκτες στις διάφορες τοπικές εκδοχές αυτών των παραδόσεων¹⁷. Η *εθνοϊατρική* είναι ο τομέας που εξετάζει και μεταφέρει σε σύγχρονους όρους τη γνώση για την υγεία, τη θεραπευτική και τη σχετική θεωρία που την ορίζει, όπως αυτές κληροδοτούνται μέσω της παράδοσης στους κατοίκους των διαφόρων περιοχών, οι οποίοι είναι εξοικειωμένοι με τα πολιτισμικά συμφραζόμενα αυτής. Κάθε κοινωνία έχει μια ορισμένη ιατρική κουλτούρα, τη δική της εθνοϊατρική, που συμπυκνώνει την κοινή ιατρική γνώση εντός του συγκεκριμένου πολιτισμικού πλαισίου. Κάθε τέτοιο εθνοϊατρικό σύστημα διαθέτει τις δικές του θεωρίες για το σώμα, για την πρόκληση ασθενειών, για τη διάγνωση και τις θεραπείες. Η εθνοϊατρική είναι ένας τομέας της ανθρωπολογίας που μελετά τις διαφορετικές απόψεις για την υγεία και την ασθένεια που επικρατούν σε κάθε κοινωνία. Περιλαμβάνει επίσης τις ανθρώπινες συμπεριφορές και αντιδράσεις για την πρόληψη και τη θεραπεία. Όλες οι απόψεις για το σώμα και τις αιτίες εμφάνισης ασθενειών, παράλληλα με τις κοινωνικές συνήθειες και κανόνες που αφορούν το πότε, το γιατί και σε ποιον θα προστρέξει ο ασθενής για ιατρική βοήθεια, αφορούν την

¹⁶ Θ. Διαμαντόπουλος (επιμ.), *Ιατρικά βυζαντινά χειρόγραφα*, Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής, Δόμος, Αθήνα 1995· Α. Τσελίκας, «Τα ελληνικά γαιτροσόφια: μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων», στο ίδιο, σ. 57-69.

¹⁷ A. Lardos, “The Botanical Materia Medica of the Iatrosophikon: A Collection of Prescriptions from a Monastery in Cyprus”, *J. of Ethnopharmacology*, 104, 2006, σ. 387-406· επίσης P. de Vos, “European Materia Medica in Historical Texts: Longevity of a Tradition and Implications for Future Use”, *J. of Ethnopharmacology*, 132, 2010, σ. 28-47· και τέλος M. Heinrich – J. Kufer – M. Leonti – M. Pardo de Santayana, “Ethnobotany and Ethnopharmacology – Interdisciplinary Links with the Historical Science”, *J. of Ethnopharmacology*, 107, 2006, σ. 157-160.

εθνοϊατρική¹⁸. Επιπλέον, η εξέταση των κωδίκων από την πλευρά της εθνοφαρμακευτικής τους καθιστά πολύτιμους οδηγούς για τη σύγχρονη φαρμακευτική έρευνα.

Αξιόλογη παρουσίαση της ελληνικής εμπειρικής ιατρικής με βάση υλικό από γαιτροσόφια έχει γίνει στη διδακτορική διατριβή του Χ. Παπαδόπουλου *The Greek World and Medical Tradition Healers and Healing on the Eve of the Greek Revival (1700-1821)* του 2008¹⁹, ο οποίος ενέταξε το σύστημα ίασης που λειτουργούσε τον 18^ο αιώνα, αλλά και αργότερα, εντός της ιστορίας της ιατρικής των ελληνικών περιοχών. Η προσέγγισή του συνδέει την εμπειρική ιατρική με την ορθοδοξία. Ο Παπαδόπουλος θεώρησε την εμπειρική ιατρική ως το υπάρχον ενεργό σύστημα ίασης για την πλειονότητα των κατοίκων των ελληνικών περιοχών πριν από τον 19^ο αιώνα. Συσχέτισε την ίαση με τη θρησκεία και με εμπειρικούς που ήταν παράλληλα εκκλησιαστικοί λειτουργοί, κυρίως μοναχοί. Όπως σημείωσε ο ίδιος, η μελέτη του εξετάζει την ελληνική ιατρική «από τα κάτω» και από την πλευρά της κοινωνικής ιστορίας της ιατρικής, προσφέρει νέα προσέγγιση στην ελληνική παράδοση, μια έρευνα στον τρόπο σκέψης της ελληνικής ορθοδοξίας αναφορικά με το υπερφυσικό και τις σχέσεις που συνδέουν την ίαση με τη θρησκεία. Χαρακτηριστικά αναφέρει: “Hippocrates and Galen stand shoulder to shoulder with the people’s Christ and His Saints both defining and reflective the accepted wisdom of contemporary Greek society: assimilation of classical precepts and church beliefs combined with unquestioning loyalty towards the Orthodox Church and its local representatives”²⁰.

Ο Παπαδόπουλος καταγράφει τη σχέση της θρησκείας με την εμπειρική θεραπευτική, η οποία ήταν αποτέλεσμα της υποχρέωσης διάσωσης των χειρογράφων στις βιβλιοθήκες μοναστηριών, αλλά και της διάθεσης των μοναχών για προσφορά στους συνανθρώπους που τους ώθησε στην πρακτική αξιοποίηση του υλικού των χειρογράφων. Παρά ταύτα δεν είχαν όλοι οι εμπειρικοί γιατροί στενή σχέση με την εκκλησία, μολονότι όλοι οι κάτοικοι των ελληνικών περιοχών είχαν επαφή με την ορθοδοξία²¹. Η θρησκεία —μέρος της συμβολικής συγκρότησης μιας κοινότητας/

¹⁸ M. B. Quinlan, “Ethnomedicine”, στο M. Singer – P. I. Erickson (επιμ.), *A companion to Medical Anthropology*, Wiley and Sons, Τσίσεστερ 2011, διαθέσιμο και στο <https://www.researchgate.net/publication/286692131> (ανακτήθηκε 15/7/2020).

¹⁹ C. Papadopoulos, *The Greek World and Medical Tradition Healers and Healing on the Eve of the Greek Revival (1700-1821)*, University College London, Λονδίνο 2008.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 126.

²¹ Η ύπαρξη εδραιωμένης ταυτότητας σηματοδοτεί την ύπαρξη της ομάδας, τη διαφοροποιεί και ενισχύει τα επιχειρήματά της ως προς τους πιθανούς στόχους της· R. Jenkins, *Κοινωνική ταυτότητα*, μτφρ. Χ. Λυριντζής, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 53.

ομάδας ατόμων— γίνεται στοιχείο συνεκτικότητας των μελών των κοινοτήτων, κυρίαρχη νόρμα του *συνανήκειν* σε ομάδες ανθρώπων που δεν είναι αυτεξούσιες ή αποφασίζουν να αντισταθούν στην εξουσία. Ο αυτοπροσδιορισμός «χριστιανός», ως το κατεξοχήν στοιχείο της ταυτότητας των ελληνοφώνων, χωρίς την ανάγκη του πρόσθετου γλωσσικού προσδιορισμού, είχε μακρά διάρκεια, με παραδείγματα ανθρώπων από περιοχές όπως η Μικρά Ασία ή η Θράκη έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα²².

Το ιατρικό σύστημα που περιγράφεται από τους συντάκτες των χειρογράφων εντάσσεται στα εμπειρικά ιατρικά συστήματα που περιλαμβάνει η εθνοϊατρική. Στη διατριβή χρησιμοποιώ τον όρο «παραδοσιακή κουλτούρα της ίασης» αναφερόμενη στην εμπειρική ιατρική, ενώ *παραδοσιακό* θεωρώ αυτό που κατά τον Στίλωνα Κυριακίδη σήμαινε καταρχήν «λαϊκή κουλτούρα-πολιτισμός». Ο όρος περιλάμβανε τον πολιτισμό του χωριού, ενώ ακολούθως ονομάστηκε *παραδοσιακός* και ο πολιτισμός της πόλης. Οι λαογράφοι θεωρούν ότι αυτός ο πολιτισμός υπέστη ρωγμή μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, καθώς άλλαξαν οι όροι συγκατοίκησης και συγκροτήθηκε κεντρική διοίκηση, ενώ χρησιμοποιούν τον όρο και για τα πολιτισμικά στοιχεία της ελληνικής υπαίθρου όπως αυτά διαφοροποιήθηκαν από εκείνα του άστεως, έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Και οι δύο έννοιες καλύπτουν αυτό που αποκαλώ στη διατριβή *παραδοσιακή κουλτούρα της ίασης*, καθώς αυτή άρχισε να εμφανίζει σταδιακά μικρές αλλαγές μετά το 1832, ενώ ως και τη δεκαετία του 1950 η παραδοσιακή ιατρική συνέχισε να αποτελεί θεραπευτική λύση στην ελληνική επαρχία²³. Αυτές οι εννοιολογήσεις τροποποιήθηκαν αργότερα.

Για την ύπαρξη των παραδοσιακών συστημάτων ίασης, όπως και για τα μέσα που αξιοποιούσαν ή τις πτυχές τους έως τον 19^ο αιώνα, έχουν γίνει σημαντικές μελέτες στον ευρωπαϊκό χώρο, όχι όμως για την ελληνική ιστορία της ιατρικής. Η *εμπειρική* ιατρική, που εφαρμοζόταν για σχεδόν 400 χρόνια, είχε κριθεί επί μακρόν από τους γιατρούς και αρκετούς ερευνητές ως ένα «υποβαθμισμένο σύνολο» απαξιωμένων μεθόδων από το οποίο πάσχιζαν να απομακρύνουν τις κοινωνίες μετά τον 18^ο αιώνα. Η εμπειρική πλευρά της ίασης μελετήθηκε στο πλαίσιο του Ρομαντισμού του 19^{ου} αιώνα, του εθνικισμού και της λαογραφικής παράδοσης. Η ύπαρξή της ως μέρους της ιατρικής παράδοσης αμφισβητήθηκε, το ίδιο και η αξία

²² D. Livianos, “The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism, and Collective Identities in Greece, 1453-1913”, στο K. Zacharia (επιμ.), *Hellenisms, Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Ashgate, Λονδίνο 2008, σ. 34-70.

²³ Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα 1993.

των εμπειρικών γιατρών οι οποίοι βρίσκονταν μεταξύ των πτυχιούχων γιατρών και των απατεώνων που εκμεταλλεύονταν τον πόνο και την αγωνία των ασθενών. Εξαιτίας των περιορισμένων πηγών, είναι δύσκολο να διαχωρίσουμε με βεβαιότητα τους πτυχιούχους και τους εμπειρικούς γιατρούς και χειρουργούς από τους θεραπευτές/μοναχούς, τις απαίδευτες πρακτικές γιάτρισσες, τους ψευτογιατρούς και τους τσαρλατάνους, αν και υπήρχαν βασικές διαφορές ανάμεσα στις προσεγγίσεις και τις πρακτικές τους²⁴.

Για την παρουσίαση του ελληνικού παραδείγματος αντλήθηκαν στοιχεία από την ευρωπαϊκή βιβλιογραφία για τις αντίστοιχες μελέτες του ευρωπαϊκού χώρου. Η απαξίωση του «εμπειρικού» τρόπου, στοιχείο που επανέρχεται σταθερά στα κείμενα των ιατρικών βιβλίων, δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Η αμφισβήτηση του «λαϊκού» είχε ξεκινήσει στις ευρωπαϊκές περιοχές από τον 16^ο αιώνα με στόχευση τις γυναίκες γιάτρισσες και τους τσαρλατάνους²⁵. Οι «κατηγορίες» για τους ημίμαθεις, μάγους, θαυματοποιούς και βουτηγμένους στην άγνοια ψευτογιατρούς, συνεχίστηκαν και από τους λογίους του 18^{ου} αιώνα, οι οποίοι, αν και δεν ήταν εκείνοι που κατασκεύασαν τον μύθο της «εμπειρικής ή λαϊκής ιατρικής», ωστόσο πρόσθεσαν και τα δικά τους δεδομένα.

Οι μελετητές της εμπειρικής ιατρικής στον ευρωπαϊκό χώρο αποδέχονται ότι υπήρξαν δύο ιατρικές προσεγγίσεις, η επιστημονική και η εμπειρική, οι οποίες ήταν συνδεδεμένες και αλληλεπιδρώσες. Μετά τον 19^ο αιώνα άρχισαν να εμφανίζονται διαφορές και σταδιακά κατέληξαν να αποτελούν διακριτές πρακτικές. Επιπλέον, προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα ήταν κυρίως οι φτωχοί που αφέθηκαν στη λαϊκή θεραπευτική των βοτάνων, ενώ οι ομάδες των ελίτ προοδευτικά οδηγήθηκαν προς τους γιατρούς με τα πτυχία των πανεπιστημίων, επιζητώντας βεβαιότητες μέσα από την πιστοποίηση των διπλωμάτων και τον ορθό λόγο της επιστήμης. Ως το τέλος του 18^{ου} αιώνα, η λέξη *γιατρός* χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τόσο τους πρακτικούς όσο και τους πτυχιούχους (κατόχους πανεπιστημιακού τίτλου ιατρικής σχολής) και με αυτή την έννοια χρησιμοποιείται στην παρούσα διατριβή. Κατά τον 18^ο αλλά και τον 19^ο αιώνα, *γιατροί* εξακολουθούν να ονομάζονται και οι πρακτικοί (όσοι ήταν καλοί γνώστες της θεραπευτικής παρότι δεν διέθεταν πανεπιστημιακό δίπλωμα), αλλά και

²⁴ D. Gentilcore, “Was There a ‘Popular Medicine’ in Early Modern Europe?”, *Folklore*, 115, 2004, σ. 151-166· επίσης V. Hionidou, “Popular Medicine and Empirics in Greece, 1900-1950: An Oral History Approach”, *Medical History*, 60(4), 2016, σ. 492-513.

²⁵ Περιφερόμενοι που παρίσταναν τους θεραπευτές/γιατρούς και συνήθως πουλούσαν ελιξίρια και φάρμακα για πάσα νόσο· βλ. D. Gentilcore, *Medical Charlatanism in Early Modern Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2006.

οι ικανοί εμπειρικοί χειρουργοί. Ανάλογη διαφοροποίηση σε *πρακτικούς* και *γιατρούς* γίνεται και στα ιατρικά βιβλία²⁶. Όλοι αποκαλούνται γιατροί, ενώ οι θεωρητικές γνώσεις προσδιορίζονται από το *πρακτικός* ή *εμπειρικός*, ή *γιατρός* για εκείνους που έχουν πτυχίο. Μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ο διαχωρισμός των γιατρών στις δύο αυτές βασικές κατηγορίες, πτυχιούχους και εμπειρικούς, παγιποιείται. Στο ελληνικό κράτος, μετά την ίδρυση (1834) του Ιατροχειρουργικού Σχολείου και του Ιατροσυνεδρίου, που χορηγούσε άδεια ασκήσεως επαγγέλματος κατόπιν εξετάσεων στους μη έχοντες πανεπιστημιακό δίπλωμα ιατρικής σχολής, ο όρος *γιατρός* αφορά μόνο τους πτυχιούχους.

Η γενική πολεμική προς τη μη επιστημονική πανεπιστημιακή γνώση που εμφανίζεται στον ευρωπαϊκό χώρο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα μεταλλάσσεται σε παρατήρηση του παράξενου, του γραφικού, της χαριτωμένης ελαφρότητας του λαϊκού κατά τον 19^ο αιώνα. Οι γιατροί και οι αρχές άρχισαν να ενδιαφέρονται για τις ανάγκες της φροντίδας υγείας των αγροτικών περιοχών, ενώ οι αρχαιοδίφες «έβλεπαν» στις πρακτικές της λαϊκής κουλτούρας τα κατάλοιπα ενός μακρινού παγανιστικού τρόπου ζωής. Η εθνογραφική προσέγγιση βοήθησε στη διάσωση ενός μεγάλου μέρους αυτού του υλικού παρά το γεγονός ότι συνεχίστηκε η αμφισβήτησή του ως μη αποτελεσματικού, μη αληθινού, μη επιστημονικού κ.λπ. Σε αυτό το πλαίσιο αλλά μέσα από τη ματιά του επιστήμονα, ο Σικελός Giuseppe Pitrè, γιατρός ο ίδιος, κατέγραψε τη λαϊκή ιατρική της Σικελίας, όπως συνήθιζαν και άλλοι γιατροί της εποχής του. Ο Pitrè υποστήριζε την αξία της παραδοσιακής θεραπευτικής παρότι υπήρξε γνώστης των θεραπευτικών δυνατοτήτων που αυξάνονταν χάρη στις επιστημονικές εξελίξεις της εποχής του, αναγνωρίζοντας ότι το υλικό που μελετούσε είχε μια δική του εσωτερική λογική λειτουργία. Για τον λόγο αυτόν δεν ενέταξε την παραδοσιακή θεραπευτική στον κόσμο της μαγείας, αλλά της απέδωσε τη θέση που της αναλογούσε στα ιατρικά συστήματα²⁷.

Σε συστηματική προσέγγιση της λαϊκής κουλτούρας προχώρησε και ο Antonio Gramsci, σύμφωνα με την οποία το λαϊκό μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως αντανάκλαση των συνθηκών της πολιτισμικής ζωής των ανθρώπων. Ο Gramsci αποκατέστησε τη σύνδεση ανάμεσα στις κοινωνικές και πολιτισμικές κατηγορίες των

²⁶ «...ύστερα δεν μπορούν να διορθωθούν, και να θεραπευθούν μήτε από τους πλέον προκομμένους, και έμπειρους πρακτικούς Ιατρούς»: Ιωάννου Νικολίδου του Πίνδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος, ή γουν η Μαλαφράντζα, εις το οποίον περιέχεται η Ιατρικοπρακτική Διδασκαλία περί του Γαλλικού πάθους, ή γουν Μαλαφράντζας*, Βιέννη 1794, σ. 25.

²⁷ G. Pitrè, *Medicina popolare siciliana*, Carlo Clausen, Τορίνο-Παλέρμο 1896, διαθέσιμο στο <https://archive.org/details/medicinapopolar00pitrgoog/page/n11/mode/2up> (ανακτήθηκε 8/2/2021).

«από τα κάτω» τάξεων, οι οποίες θεώρησε ότι έπρεπε να αναγνωρίζονται ως ιστορικές μεταβλητές, ως παράγοντες που διαμορφώνουν ιστορία²⁸. Στο έργο του έχουν αναγνωριστεί τόσο τομές όσο και συνέχειες με το έργο του Pitrè. Ο Gramsci συνέβαλε παράλληλα στη διαμόρφωση ενός άλλου τρόπου αντίληψης για την ιστορία και στην ανάδειξη της λαϊκής κουλτούρας ως μέρους ενός ευρύτερου πολιτισμικού συνόλου που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις ιστορικές διεργασίες.

Υπό το πρίσμα όσων αναφέρθηκαν, η παραδοσιακή θεραπευτική μελετήθηκε ως ένα ξεχωριστό κομμάτι της κοινωνικής ιστορίας της ιατρικής. Οι ιστορικές μελέτες που βασίστηκαν στα τεκμήρια της λαϊκής ιατρικής οδήγησαν σε συμπεράσματα σχετικά με την ύπαρξη μιας κοινής ιατρικής γνώσης της εμπειρικής προσέγγισης. Ο Matthew Ramsey, μελετώντας την περίπτωση της Γαλλίας του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα σε σχέση με την επιστημονική και την εμπειρική ιατρική, κατέληξε ότι η λαϊκή ιατρική αποτελεί ένα φαινόμενο που άντεξε στον μακρό χρόνο, όπως επίσης ότι ο 19^{ος} αιώνας ήταν η εποχή που άρχισαν να ορίζονται με σαφήνεια τα σημεία διάκρισης ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις και να απομακρύνονται οι πρακτικές των δύο ιατρικών συστημάτων, της επιστημονικής και της εμπειρικής ιατρικής²⁹.

Τον δρόμο του Ramsey ακολούθησε και η M. Lindemann, η οποία αποδέχεται ότι η ύπαρξη μάγων ή απλοϊκών θεραπευτών δεν σημαίνει ότι αυτοί αποτελούσαν το κυρίως σώμα των εμπειρικών γιατρών, που είχαν επαρκείς γνώσεις και δεξιότητες, ως τον 19^ο αιώνα. Αντίθετα, θεωρεί ότι η ταύτιση αυτών των —συχνά— πλανήτων που πωλούσαν ελιξίρια και μαγικά με τη λαϊκή θεραπευτική έγινε από τους ασχολούμενους με τον λαϊκό πολιτισμό. Σύμφωνα με την ίδια, οι κοινωνικοί ιστορικοί καθυστέρησαν να αποδεχτούν την ύπαρξη μιας παραδοσιακής ιατρικής, συστηματικής και ορθολογικής, η οποία διατηρήθηκε ζωντανή ως τον 19^ο αιώνα³⁰.

Τέλος, στη γερμανική ιστοριογραφία καθυστέρησε η τοποθέτηση της εμπειρικής ιατρικής στο αφήγημα της ιστορίας της ιατρικής. Η στάση των γιατρών ήταν εχθρική προς το εμπειρικό σύστημα ίασης ή επέλεξαν να το αγνοήσουν, κατά

²⁸ Αναφέρεται και στους γιατρούς ως προνομιούχα κοινωνική ομάδα· βλ. A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, μτφρ.-επιμ. Q. Hoare – G. Noewell Smith, ElecBook, Λονδίνο 1999, σ. 137· επίσης G. L. Jones, “Elite Culture, Popular Culture and the Politics of Hegemony”, *History of European Ideas*, 16(1-3), 1993, σ. 235-240.

²⁹ M. Ramsey, *Professional and Popular Medicine in France, 1770-1830: The Social World of Medical Practice*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1988.

³⁰ M. Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1999, σ. 11, 12.

την καταγραφή και εξιστόρηση της ιστορίας της ιατρικής και της υγείας των περιοχών που μελετούσαν. Ιδιαίτερα μετά τον 20^ο αιώνα, οι πτυχιούχοι της ιατρικής ένιωσαν την ανάγκη να διαχωρίσουν τη θέση τους από τους εμπειρικούς. Δεν υπαινίσσονταν μόνο τη δική τους «ανωτερότητα», αλλά υπογράμμιζαν την «κατωτερότητα» των «άλλων». Παρά τη φαινομενική εχθρότητα, οι γιατροί που ενδιαφέρονταν για την ιστορία της ιατρικής αποδέχονταν την ύπαρξη των έντιμων πρακτικών γιατρών, όπως και ότι τα δύο συστήματα, εμπειρικών και πτυχιούχων, πάντοτε αλληλοεπηρεάζονταν και επικοινωνούσαν μεταξύ τους³¹, κυρίως ως προς τα μέσα για την αντιμετώπιση των ασθενειών.

Ένα από τα ζητούμενα της διατριβής ήταν και η καταγραφή και ενσωμάτωση του εμπειρικού ιατρικού συστήματος στην ελληνική βιβλιογραφία της ιστορίας της υγείας. Η έρευνα κατέδειξε ότι και στην Ελλάδα το ζήτημα της εμπειρικής ιατρικής αντιμετωπίστηκε με αντίστοιχες παλινωδίες όπως στην Ευρώπη. Αυτό που ξεχωρίζει την ελληνική εμπειρική ιατρική είναι ότι εμφανίζεται σταθερά ως ένα αξιοποιήσιμο, αλλά απαξιωμένο ως μη ιατρικό, σύστημα ίασης έως το δεύτερο μισό του 20^ο αιώνα. Παραμελήθηκε και αφέθηκε ανεξερεύνητο πεδίο, χωρίς να καταγραφούν τα στοιχεία που η ιστορία της ιατρικής και της ίασης θα μπορούσε να αναδείξει. Την περίοδο αναφοράς της παρούσας έρευνας, οι πτυχιούχοι θεράπευαν με τα φάρμακα και τα υλικά που αξιοποιούσαν όλοι οι γιατροί, εξοικειωμένοι τόσο με τη θεωρητική γνώση που κατέκτησαν μέσω των σπουδών όσο και με τη λαϊκή θεραπευτική της οποίας τα ευεργετήματα και η στοιχειώδης πρακτική γνώση υπήρχαν παντού³², ενώ ήταν καταγεγραμμένη σε χειρόγραφα με συνταγές και ιατρικές πληροφορίες που αξιοποιούσαν όλοι.

Η μελέτη των ιατρικών χειρογράφων συνεισέφερε καθοριστικά στην εξέταση του βασικού ερωτήματος της διατριβής, αλλά και στην παροχή πρόσθετων στοιχείων για την ιστορία της ιατρικής. Για την ιστορία των νοοτροπιών, τα κείμενα ενός ελληνικού χειρογράφου με συνταγές προσφέρουν τεκμήρια όχι μόνο για την ιστορία της ασθένειας αλλά και για τη συλλογική σκέψη γύρω από ιατρικά θέματα³³, ενώ καταγράφουν αναλυτικά τα φαρμακευτικά υλικά, τα παράγωγά τους και τις χρήσεις τους. Στο παράρτημα της παρούσας εργασίας ο αναγνώστης θα βρει πίνακες

³¹ F. Huisman, “Shaping the Medical Market: On the Construction of Quackery and Folk Medicine in Dutch Historiography”, *Medical History*, 43(3), 1999, σ. 359-375.

³² Gentilcore, “Was There a ‘Popular Medicine’...», ό.π., σ. 158-159.

³³ J. Le Goff, «Οι νοοτροπίες. Μια διφορούμενη ιστορία», στο J. Le Goff – P. Nora (επιμ.), *Το έργο της Ιστορίας*, τ. 1, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1975, σ. 318.

περιεχομένων συνταγών των χειρογράφων που μελετήθηκαν εξαντλητικά για την ύλη και τα τεκμήρια που παραδίδουν σχετικά με τα ερωτήματα της έρευνας (Πίνακες 1-8). Κομβικό στοιχείο της εντατικής έρευνας των χειρογράφων στη διατριβή αποτελεί η μελέτη του υλικού τους σε σχέση με τα κείμενα και τα δεδομένα που περιέχουν τα ιατρικά βιβλία τα οποία εκδίδονται από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Η μελέτη της ιστορίας της επιστήμης είναι η μελέτη της στάσης του ανθρώπου απέναντι στον προβληματισμό που γεννά η παρατήρηση της φύσης και καταγράφει την αγωνία του να απαντήσει στα ερωτήματα και τους προβληματισμούς που γεννά η απόπειρα εξήγησης του φυσικού κόσμου. Παράλληλα με τα χειρόγραφα γιατροσόφια που κυκλοφορούσαν ευρέως στις ελληνικές περιοχές, από τον 18^ο αιώνα εκδόθηκε ένας αριθμός ιατρικών βιβλίων στην ελληνική γλώσσα, που έπαιξαν ρόλο στην αλλαγή ιατρικού παραδείγματος στις ελληνικές περιοχές. Οι εκδόσεις αποτέλεσαν ένα μέρος των επιστημονικών εκδόσεων που κυκλοφόρησαν την περίοδο εκείνη στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, αλλά και του φαινομένου των εκδόσεων εκλαΐκευσης της ιατρικής γνώσης τον 18^ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο³⁴. Στο δεύτερο μέρος της διατριβής, μετά την εξέταση των χειρογράφων, παρουσιάζονται τα ελληνικά ιατρικά έντυπα³⁵, ειδικότερα τα 10 πλησιέστερα προς τις θεματικές που ενδιαφέρουν τη διατριβή, καθώς και τα δεδομένα που παρέχουν σχετικά με την επικράτηση της επιστημονικής ιατρικής. Τα ιατρικά βιβλία, εκτός από τις χρήσιμες επιστημονικές ιατρικές πληροφορίες διαδίδουν τις απόψεις κατά των τσαρλατάνων, κατά της δεισιδαιμονίας και των προλήψεων για την υγεία, που εμπόδιζαν και την ελληνική κοινωνία να θεραπεύεται σωστά.

Η σύγκριση χειρογράφων και βιβλίων παραδίδει ενδιαφέροντα στοιχεία για τη χρήση των ιατρικών μέσων, αλλά και για τις νοοτροπίες που έχουν διαμορφώσει τα περιεχόμενά τους. Ένα παράδειγμα της σύγκρισης βρίσκεται στον Πίνακα 9 του Παραρτήματος. Τα δύο είδη ιατρικών κειμένων επιτρέπουν στον μελετητή να σχηματίσει εικόνα για την ιατρική που πρεσβεύουν, ενώ είναι χρήσιμα ιατρικά βοηθήματα για την ιατρική λειτουργία. Το ένα είδος αποτελεί συνέχεια του άλλου ως προς τη διάδοση της ιατρικής γνώσης, παρότι, ενώ άρχισαν να εκδίδονται τα βιβλία, τα χειρόγραφα συνέχισαν να συντάσσονται και σταδιακά διαμορφώθηκαν σε

³⁴ P. Singy, “The Popularization of Medicine in the Eighteenth Century: Writing, Reading, and Rewriting Samuel August Tissot’s *Avis au peuple sur sa santé*”, *The Journal of Modern History*, 82(4), Science and the Making of Modern Culture, 2010, σ. 769-800.

³⁵ Δ. Καραμπερόπουλος, *Ιστορία της Ιατρικής: Ελληνική βιβλιογραφία 1750-2000*, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2009.

λαϊκότερη εκδοχή. Η έντυπη μορφή προσέδωσε κύρος στο υλικό, καθώς ενίσχυσε το λόγο των συγγραφέων —συνήθως γιατρών— για την επιστημονική διάσταση της ιατρικής. Ο Michael Stolberg αναφέρεται στην εκλαΐκευση της ιατρικής γνώσης ως ένα φαινόμενο που κυριάρχησε στις ιατρικές εκδόσεις του 18^{ου} αιώνα, μια επιλογή της ιατρικής ελίτ του δυτικού κόσμου να παραδώσει όχι μόνο τις γνώσεις της για τις ασθένειες και τις θεραπείες, αλλά και τις ιδέες της για έναν καλύτερο, υγιέστερο κόσμο σε ένα διευρυμένο κοινό (μη επαγγελματιών θεραπευτών και απλών ανθρώπων)³⁶. Για να επιτευχθεί η αλλαγή ιατρικής νοοτροπίας της κοινωνίας, όπως προέτρεπαν οι συγγραφείς των βιβλίων, ένα μέρος του εμπειρικού ιατρικού συστήματος στοχοποιήθηκε, απαξιώθηκε από την κοινότητα των πτυχιούχων γιατρών, αλλά και των λογίων που μοιράζονταν τη νέα επιστημονική ιατρική γνώση των βιβλίων. Η κοινωνική απαξίωση «από τα πάνω» για όσους δεν διέθεταν την επικύρωση ενός πανεπιστημιακού τίτλου, εκείνους που επαγγέλλονταν «την ιατρικήν χωρίς ποτέ να την σπουδάσουν», εμφανίζεται σταθερά στα μεταφρασμένα κείμενα των ιατρικών εκδόσεων και τον 19^ο αιώνα. Οι συγγραφείς και οι μεταφραστές περιγράφουν ένα σύνολο θεραπευτών στο οποίο δεν εντάσσονται οι άξιοι εμπειρικοί αλλά «γραιές και αμαθείς και αισχροκερδείς αγύρτες και λαοπλόμοι, που εισχωρούν αυτεπαγγέλτως στην ιερή ιατρική τέχνη, υποστηρίζοντας πως διαθέτουν χάρισμα υπερφυσικών, τους οποίους προς μεγάλη βλάβη του εμπιστεύεται τυφλά ο απαίδευτος χυδαίος όχλος» και «τινάς ... τους λεγομένους κοινώς σακκουλιάρους άτινες ως άλλοι τινές πίθηκοι θέλοντες να μιμηθώσι τους όντως ιατρούς επαγγέλλονται και αυτοί αναιδώς και ασυνειδήτως τα της ιατρικής»³⁷. Η καταγγελία αφορά σε ομάδες που εξαπατούν αναφορικά με τις γνώσεις τους, ενώ κατακρίνεται και ο απλός κόσμος που τους πιστεύει³⁸.

Ο μελετητής του φαινομένου της αλλαγής νοοτροπίας στην ελληνική κοινωνία της εποχής αναγνωρίζει μια, κατά κάποιον τρόπο, «υπό όρους» στόχευση κατά της μη επιστημονικής ιατρικής. Οι ίδιοι οι συγγραφείς, όπως και οι μεταφραστές, γιατροί ή λογίοι, οι διαμορφωτές των κειμένων των βιβλίων, δεν

³⁶ M. Stolberg, “Medical Popularization and the Patient in the Eighteenth Century”, στο W. de Blecourt – C. Osborne (επιμ.), *Cultural Approaches to the History of Medicine, Mediating Medicine in Early Modern and Modern Europe*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, σ. 89-107.

³⁷ Γ. Ζαβίρα, *Ιατρικά Παινήσεις*, εν Πέστα, 1787, εν τη τυπογραφία του Ιωσήφου Λέττνερ, σ. 9.

³⁸ Α. Ματθαίου – Π. Πολέμη, «Περί ελληνικής ιατρικής πολιτείας: αποτυπώσεις της Νεωτερικότητας σε τρεις εκδόσεις του 1829», στο Α. Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 85.

πολεμούν —και το διευκρινίζουν— τους άξιους πρακτικούς γιατρούς και χειρουργούς που θεραπεύαν με αξιοθαύμαστο τρόπο και υπηρετούσαν ένα ιατρικό σύστημα το οποίο υπήρξε όχι μόνο κυρίαρχο ως πολύ αργότερα, αλλά και σεβαστό από τους πτυχιούχους της ιατρικής. Η ρητορική που αναπτύσσεται στα κείμενα των ιατρικών βιβλίων εναντίον της μη επιστημονικής ιατρικής αφορά εκείνους που ασκούσαν ψευδώς την ιατρική, εξαπατώντας τους ασθενείς για να κερδίζουν χρήματα. Παράλληλα, στα ελληνικά κείμενα γίνεται λόγος για το *Γένος* ως σύνολο ατόμων που πρέπει να διαφοροποιήσουν τη στάση τους σε σχέση με τη θεραπευτική, τις ασθένειες, να αποδεσμευτούν από τις προλήψεις, τις νοοτροπίες με τις οποίες συνδέουν την ιατρική. Στο σχετικό κεφάλαιο του δεύτερου μέρους της διατριβής παρουσιάζονται οι εκδότες και μεταφραστές των βιβλίων, φορείς του Διαφωτισμού, εκείνοι που αναφέρθηκαν μέσω των κειμένων για πρώτη φορά στην ανάγκη βελτίωσης των συνθηκών ίασης, που έκαναν λόγο για εξορθολογισμό της ιατρικής στις ελληνικές περιοχές. Μέσω των κειμένων τους διαδίδεται σταδιακά —κυρίως από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα— εκτός από την πολεμική για τη μη έγκυρη ιατρική ένα στοιχείο που υπήρχε και στα αντίστοιχα ευρωπαϊκά κείμενα και ένας λόγος για τη *συλλογική υγεία* (αυτό που αργότερα έγινε *δημόσια υγεία*, προερχόμενη από το κράτος) των Ελλήνων, η οποία ήταν απαραίτητη για να οδηγήσει στην πρόοδο της κοινωνίας και την απελευθέρωση από πλείστα δεινά. Σε χωριστό κεφάλαιο αναπτύσσεται η διαδικασία ανάδειξης και καθιέρωσης του ιατρικού επαγγέλματος ως του κατεξοχήν φύλακα της υγείας στα κράτη, εκείνου που δικαιούται να θεραπεύει, να προστατεύει την υγεία, αλλά και να απαγορεύει, όπως αυτό καταγράφεται στα έντυπα.

Στα κείμενα των βιβλίων γίνεται αναφορά στο ιατρικό επάγγελμα και οι μεταφραστές ή συγγραφείς υιοθετούν έναν νέο *ιατρικό λόγο*³⁹. Ο λόγος (*discourse*) παίζει σπουδαίο ρόλο στην ιατρική και ο ιατρικός λόγος έχει πολλαπλά εκφραστικά μέσα. Ο λόγος περί και για τη θεραπεία (ίαση), η έκφραση για την κακοπάθεια, όλοι οι σχετικοί λόγοι, έχουν προφανή ανθρωπολογική σημασία. Ο ιατρικός λόγος ανήκει στις πρακτικές που είναι ιστορικά συγκροτημένες και τις περισσότερες φορές αφορά στη χρήση λέξεων και όρων που αξιοποιούν οι γιατροί για να μιλήσουν με τους ασθενείς. Πρόκειται για ένα είδος εξειδικευμένου λόγου ο οποίος περιλαμβάνει

³⁹ Εδώ αναφέρεται ο όρος «ιατρικός λόγος» με την έννοια του ειδικού ιατρικού λόγου. Διακριτά είδη επιστημονικού λόγου αναδύθηκαν στην Ευρώπη κατά τη νεότερη περίοδο και ιδιαίτερα τον 18^ο αιώνα παράλληλα με τη συγκρότηση αφηγήσεων για επιστήμες όπως η ιατρική. Βλ. J. M. Wilce, “Medical Discourse”, *Annu. Rev. Anthropol.*, 38, 2009, σ. 199-215, 203.

στερεοτυπικές φράσεις και τελετουργία (κυρίως στην περίπτωση της ψυχιατρικής), μέσα με τα οποία οι γιατροί εξηγούν την ασθένεια και δίνουν οδηγίες στους ασθενείς. Στο ίδιο είδος ανήκει και ο λόγος που αξιοποιείται για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους οι γιατροί, ο λόγος των ιατρικών κειμένων και ο λόγος που αναδύθηκε από την ιστορική συγκρότηση του επιστημονικού πεδίου μέσα από τα διάφορα εργαλεία λειτουργίας αλλά και επικοινωνίας της ιατρικής πράξης (χρήση όρων αυστηρά επιστημονικών). Η ύπαρξη ιατρικού λόγου ενίσχυσε τη δημιουργία και διατήρηση ηγεμονικών ομάδων και γλωσσικών ιδεολογιών οι οποίες βρίσκονται στην επιφάνεια του λόγου για την υγεία και την ασθένεια⁴⁰. Η ιατρική ορολογία των χειρογράφων προέρχεται κυρίως από την αρχαιότητα, ενώ η γλώσσα τους είναι απλή.

Η αυτονόητη σύνδεση της ιατρικής με την επιστήμη είναι σχετικά πρόσφατο δεδομένο. Κατά τις περιόδους σύνταξης των ιατρικών χειρογράφων, ήταν λίγοι εκείνοι που ανάμεσα σε όσους ασκούσαν την ιατρική είχαν λάβει εκπαίδευση η οποία να ανήκει σε επιστημονικό πεδίο με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Η ιατρική ήταν ένα είδος τέχνης την οποία ασκούσαν άνθρωποι που μπορεί να είχαν φοιτήσει σε πανεπιστήμιο, η ιατρική τους γνώση όμως προερχόταν κυρίως από την εμπειρία. Σύμφωνα με τους ιστορικούς των επιστημών, η *επιστήμη* έγινε επάγγελμα με τη σύγχρονη έννοια κατά τον 19^ο αιώνα⁴¹. Η έννοια της επιστήμης καθορίζεται κυρίως από τον τρόπο λειτουργίας της σύγχρονης επιστημονικής κοινότητας, ενώ τα διάφορα πεδία γνώσεων που αξιοποιούσαν οι άνθρωποι για θεραπευτικούς λόγους κατά τις περιόδους μελέτης της παρούσας διατριβής δεν συγκροτούσαν καινοφανή ή θεμελιώδη δεδομένα, αντίθετα αναγνωρίζεται σε αυτά μια μακρά συνέχεια από πολύ παλαιότερες περιόδους. Οι διεργασίες που συντελέστηκαν στον ευρωπαϊκό επιστημονικό χώρο από τον 17^ο αιώνα οδήγησαν στη δημιουργία επαγγελματικών δικτύων επιστημόνων, επιστημονικών εταιρειών, πανεπιστημιακών τμημάτων, επιστημονικών περιοδικών, και σταδιακά συγκρότησαν τα διάφορα επιστημονικά πεδία⁴².

Ακόμη και κατά τον 19^ο αιώνα, όταν άρχισε να επικρατεί η επιστημονική ιατρική, οι περισσότεροι γιατροί συνέχισαν να υποστηρίζουν την ανάγκη της εμπειρίας ως περισσότερο σημαντικής από τη γνώση των βιβλίων. Πριν από την

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 199-215.

⁴¹ P. J. Bowler – I. R. Morus, *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης, μια επισκόπηση*, μτφρ. Β. Σπυροπούλου, επιστ. επιμ. Θ. Αραμπατζής – Φ. Παπανελοπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018, σ. 95.

⁴² Στο ίδιο, σ. 18.

ένταξη της ιατρικής στα επιστημονικά πεδία σημειώθηκε η τομή της *γέννησης της κλινικής* στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, για να ακολουθήσει η συμπόρευση της ιατρικής με το ερευνητικό εργαστήριο και ο μετασχηματισμός της σε εργαστηριακή ιατρική τον 19^ο αιώνα, όταν η ιατρική έπρεπε να γίνει όχι απλώς επιστήμη αλλά πειραματική επιστήμη⁴³. Όπως έχει αναδειχθεί σχετικά πρόσφατα από την κοινωνιολογία της επιστήμης, σε όλα τα επιστημονικά πεδία, όπως και στην ιατρική, η κατασκευή ενός ηρωικού παρελθόντος που διατηρεί ή απαξιώνει τμήματα τεκμηρίων της ιστορίας τους είναι αποτέλεσμα των συνθηκών γέννησης του πεδίου. Η τελική επιλογή εκφράζει τις αξίες αυτών που δημιουργούν την επιστημονική γνώση, συμπυκνώνει τις απόψεις συγκεκριμένων ηγετικών ομάδων του πεδίου⁴⁴. Η σύγχρονη ιστορική έρευνα στρέφεται όλο και περισσότερο στις συνθήκες που κατέστησαν και καθιστούν κάθε φορά δυνατή την άσκηση της επιστήμης. Οι συνθήκες που οδήγησαν στις προσπάθειες καθιέρωσης και επικράτησης της νεότερης επιστημονικής ιατρικής στις ελληνικές περιοχές γίνονται οι άξονες περί τους οποίους κινείται αυτή η εργασία.

Οι μελέτες του Γ. Καρά καθόρισαν το πεδίο της ιστορίας της ελληνικής επιστημονικής σκέψης και του φιλοσοφικού στοχασμού κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο. Ο ίδιος ήδη αναφέραμε ότι παρέδωσε την πιο ολοκληρωμένη καταγραφή της παραγωγής επιστημονικής γνώσης της περιόδου της Τουρκοκρατίας που έχει γραφτεί στην ελληνική γλώσσα. Όπως προκύπτει από την εργασία του, έκανε μια σημαντική προσπάθεια εύρεσης και μελέτης του υλικού, το οποίο κατέγραψε με επιστημονική ακρίβεια, για να φωτίσει τη λόγια παραγωγή της περιόδου και να παραδώσει ένα πολύ χρήσιμο έργο για τους ιστορικούς της επιστήμης. Για τις ανάγκες της διατριβής αξιοποιήθηκε ο τρίτος τόμος, *Οι Επιστήμες της Ζωής*, ο οποίος περιλαμβάνει στοιχεία για 694 χειρόγραφα και έντυπα ιατρικού περιεχομένου που εντοπίστηκαν από τον Γ. Καρά σε 193 βιβλιοθήκες και συλλογές. Όπως φαίνεται από τον πλούτο των τεκμηρίων, ο ίδιος αναζήτησε χειρόγραφα στον ελληνικό, ευρωπαϊκό και βαλκανικό χώρο, σε δημόσιες, ιδιωτικές και μοναστηριακές βιβλιοθήκες. Τα ιατρικά βιβλία που καταγράφει στην ομάδα των επωνύμων έργων τα οποία εξετάζονται στην παρούσα μελέτη εκδόθηκαν κατά την περίοδο 1724-1820.

Για τις ανάγκες της έρευνας των ελληνικών ιατρικών βιβλίων αξιοποιήθηκε επίσης η μελέτη του Δ. Καραμπερόπουλου, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον*

⁴³ Στο ίδιο, σ. 415, 416.

⁴⁴ S. Shapin – S. Schaffer, *Leviathan and the Air-pump, Hobbes, Boyle and the Experimental Life*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϊ 1985.

ελληνικό χώρο, 1745-1821. Εκτός από την καταγραφή των ιατρικών εκδόσεων, η βασική διαπίστωση του συγγραφέα αφορά στο ενδιαφέρον του ελληνικού αναγνωστικού κοινού για την ευρωπαϊκή ιατρική γνώση και επιστήμη, το οποίο εντάθηκε κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.

Για την ιστορία της επιστήμης και της παραγωγής ελληνικών επιστημονικών εκδόσεων αποδείχτηκε ιδιαίτερα διαφωτιστική η έρευνα της λόγιας επιστημονικής παραγωγής της περιόδου που εξετάζουμε από τον Μ. Πατινιώτη (2001) στη διατριβή του *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη*. Η μελέτη του Πατινιώτη μετέβαλε την υπάρχουσα ιστοριογραφική προσέγγιση της αυτούσιας «μεταφοράς» της ευρωπαϊκής γνώσης από το κέντρο στην περιφέρεια, χωρίς τη διανοητική εμπλοκή των περιφερειακών περιοχών. Σύμφωνα με τη θεωρητική προσέγγιση «κέντρου – περιφέρειας», κέντρα ονομάζουμε τις διανοητικές κοινότητες που διαμόρφωσαν τη συνθήκη της παραγωγής γνώσης, και περιφέρειες τις μικρότερες, λιγότερο δυναμικές περιοχές που συνομίλησαν με τα νέα πνευματικά κέντρα έστω και με καθυστέρηση. Ο Πατινιώτης ανέδειξε την ύπαρξη τοπικής παραγωγής σκέψης και επιστημονικού λόγου από τους ελληνόφωνους νέους λογίους που είχαν συνδεθεί δημιουργικά με τον ευρωπαϊκό χώρο. Η έρευνα του Μ. Πατινιώτη υπήρξε σημαντική για την προσέγγιση των ιατρικών βιβλίων που μελετήθηκαν. Στα κείμενα των ιατρικών βιβλίων εντοπίστηκε πληθώρα πληροφοριών για την ελληνική ιατρική πραγματικότητα, που υποδεικνύουν την προσαρμογή των ξενόγλωσσων κειμένων από τους συγγραφείς και την επαφή που εκείνοι είχαν με τις πραγματικές συνθήκες περίθαλψης και υγιεινής. Τέτοια παραδείγματα συναντά ο μελετητής κυρίως στα προλογικά κείμενα των βιβλίων, όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο.

Σημαντική για τη βιβλιογραφία της ιστορίας της ελληνικής επιστημονικής σκέψης είναι η εργασία του Κ. Γαβρόγλου, στο Κ. Gavroglu et al., “Science and Technology in the European Periphery: Some Historiographical Reflections”⁴⁵. Η έρευνά του παρέδωσε μια νέα ανάγνωση στο πεδίο των ελληνικών επιστημονικών εκδόσεων και των φορέων του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Νεότερες μελέτες έχουν αναδείξει ότι το παραδοσιακό σχήμα που τοποθετούσε τον νεοελληνικό Διαφωτισμό

⁴⁵ Κ. Gavroglu et al., “Science and Technology in the European Periphery: Some Historiographical Reflections”, *History of Science*, 46, 2008, σ. 1-18.

στις περιφερειακές διανοητικές ενότητες του ευρωπαϊκού χώρου επανεξετάζεται⁴⁶. Σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν από τη μελέτη της λόγιας και επιστημονικής παραγωγής της περιόδου, ο νεοελληνικός Διαφωτισμός δεν είναι το πνευματικό ρεύμα υποδοχής της κοραϊκής μετακένωσης γνώσεων και ιδεών από τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Εξετάζεται κατά πόσο οι εκπρόσωποί του δεν υπήρξαν δέκτες που διεκπεραίωναν τη διάχυση της νέας ευρωπαϊκής γνώσης, αλλά συνδιαμόρφωσαν το εκάστοτε πεδίο προσθέτοντας τις δικές τους εμπειρίες. Ο προβληματισμός είναι πλησιέστερος στην προσέγγιση της παρούσας διατριβής ως προς τη μελέτη των ιατρικών εκδόσεων της περιόδου από την πλευρά της ιστορίας της επιστήμης.

Η επιστημονική γνώση θεωρείται βασικό ενοποιητικό στοιχείο του ευρωπαϊκού πολιτισμικού συνόλου. Η παραχθείσα νέα γνώση στο πεδίο των επιστημών, και ειδικά της ιατρικής, κατά την περίοδο που εξετάζουμε ήταν απαραίτητο να διαδοθεί, για να επιτευχθεί βελτίωση της ατομικής και κοινής ζωής των ανθρώπων. Η προσέγγιση της επιστήμης ως ενοποιητικού στοιχείου των ευρωπαϊκών κοινωνιών προσδίδει ιδιαίτερη αξία στη μελέτη των διαδικασιών διάδοσης και εμπέδωσης της ευρωπαϊκής επιστήμης και ειδικότερα της ιατρικής μέσω των εκδόσεων στις ελληνικές περιοχές⁴⁷.

Η εξέταση του φαινομένου των ελληνικών ιατρικών εντύπων και της παράδοσής τους σε μια κοινωνία που βρισκόταν σε προκαπιταλιστική και προ-θεσμική οργάνωση ως προς τη δημόσια αλλά και την ιδιωτική υγεία παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Καθώς ο επιστημονικός λόγος διαμεσολαβείται από ένα σύνολο παραγόντων, οικονομικών, πολιτιστικών και πολιτικών, η μελέτη της διαδικασίας διάχυσης μας οδηγεί στην αναγνώριση μιας επιστημονικής συγκρότησης που εξαρτάται από τις τοπικές συνθήκες. Και στον ευρωπαϊκό χώρο, την ίδια περίοδο, τα ζητήματα της ιατρικής γνώσης και περίθαλψης προσεγγίζονται με στόχο να οδηγηθούν οι κοινωνίες σε κανονικοποιημένα επιστημονικά ιατρικά συστήματα, ώστε αυτά να ορίζονται και να υπηρετούνται από πτυχιούχους της ιατρικής και εξοικειωμένους γνώστες των νεότερων επιστημονικών εξελίξεων της εποχής. Στην περίπτωση των ελληνικών περιοχών και των πρώτων επιστημονικών ιατρικών εκδόσεων, αναζητούμε το είδος της γνώσης που κομίζουν στην εποχή τους και στις

⁴⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1977.

⁴⁷ Μ. Πατηνιώτης, «Έθνος, επιστήμη, ταυτότητες. Η ιστοριογραφία στην περιφέρεια της Ευρώπης», *Νέυσις*, 15, 2006, σ. 3-16.

ειδικές τοπικές συνθήκες και το πώς εκφέρουν —μέσω των κειμένων— προς το αναγνωστικό τους κοινό τους εμφανείς και κρυφούς τους στόχους.

Σπουδαία συνεισφορά των ελληνικών ιατρικών εκδόσεων στην ιστορική έρευνα αποτελούν οι πρόλογοι βιβλίων, που καταγράφουν τις επιστημονικές πληροφορίες, αλλά και μια σειρά στοχεύσεων των εκδοτών και των μεταφραστών ή συγγραφέων ως προς την ιατρική και την περίθαλψη στις ελληνικές περιοχές. Στα προλεγόμενα, η έρευνα μαρτυρεί στοιχεία για τη λειτουργία της εμπειρικής ιατρικής, για τους παρόχους ιατρικής φροντίδας, για την ταξική διάρθρωση της ελληνόφωνης κοινωνίας στις οθωμανοκρατούμενες κυρίως περιοχές. Παράλληλα, καθώς από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα επιβάλλεται η ανάγκη μέριμνας για τη συλλογική υγεία των πληθυσμών, τα κείμενα των ιατρικών βιβλίων αναφέρονται σε αυτό το ζήτημα. Οι συγγραφείς κάνουν λόγο για τη συγκρότηση των κατοίκων σε ένα υγιές σώμα που πρέπει να ενισχυθεί μέσω της ιατρικής γνώσης: «διά να εκδώσω ένα παρόμοιον βιβλίον εις τα ρωμαϊκά προς όφελος της Κοινότητος»⁴⁸. Ορίζεται η υγεία ως ένας πυλώνας σταθερότητας και ασφάλειας για το σύνολο των ανθρώπων. Γίνεται λόγος για τους νέους κανόνες ατομικής και συλλογικής/ δημόσιας υγείας και δίνεται έμφαση στην καθοριστική συμβολή της εξασφάλισης της υγείας στην πρόοδο του συνόλου, κατά τη φουκωική προσέγγιση περί βιοπολιτικής της εξουσίας⁴⁹. Μέσω των βιβλίων διαδίδεται η ανάγκη για απελευθέρωση από τα βάρη μιας ιατρικής που συνδέεται με τη μαγεία και τη θρησκοληψία, αλλά και για συλλογική πρόοδο της κοινωνίας που υποδέχεται τις επιστημονικές πληροφορίες. Έτσι, από τα ιατρικά χειρόγραφα που κυρίως καταγράφουν την εμπειρική θεραπευτική, μέσω των εντύπων, η ιατρική γνώση καθιερώνεται και διαδίδεται ευρύτερα, ενώ η ιατρική που αυτά διασώζουν προορίζεται να ορίσει όχι μόνο την ατομική αλλά και τη συλλογική υγεία.

Η εργασία ολοκληρώνεται με το τρίτο μέρος στο οποίο η μελέτη απομακρύνεται από τα κείμενα και τις προθέσεις των συντακτών τους και μεταβαίνει στην πραγματικότητα του 19^{ου} αιώνα και την παρουσίαση στοιχείων για τη θεσμοθέτηση της υγείας. Για την ολοκλήρωση της μελέτης κρίθηκε σημαντικό να συνδεθούν τα κείμενα και τα περιεχόμενά τους με τη θεσμική οργάνωση της συλλογικής υγείας. Να διαπιστωθεί αν η στροφή προς τη νεότερη επιστημονική

⁴⁸ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 24.

⁴⁹ M. Foucault, *Security, Territory, Population, Lectures at the College de France, 1977-78*, επιμ. M. Senellart, επιμ. αγγλικής έκδοσης A. I. Davidson, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2007.

ιατρική που προκρίνουν οι συγγραφείς και οι μεταφραστές ή και οι εκδότες των ελληνικών ιατρικών βιβλίων συνδέθηκε με νομοθετική επιβολή για την κανονικοποίηση του πεδίου της υγείας και της δημόσιας υγείας και με τη μέριμνα για την υγεία του συνόλου όπως συνιστούσαν οι ιατρικές εκδόσεις. Η κοινωνική διάσταση της ασθένειας και της ιατρικής βοήθειας έχει να κάνει και με τις επιπτώσεις της αρρώστιας στην κοινωνία, το άτομο και τους οικείους (οικογένεια ή κοινότητα, φίλοι, συνοικία, χωριό). Το κίνημα της υγιεινής, εκτός από τις ανθρωπιστικές του πλευρές, ήταν και παραμένει πεδίο άσκησης κοινωνικής και πληθυσμιακής πολιτικής, ενώ οι πολιτικές υγείας επέβαλαν αξίες και συμπεριφορές και διαμόρφωσαν νέα πρότυπα⁵⁰. Στην ελληνική περίπτωση, το πέρασμα από τις κοινοτικές ρυθμίσεις για την υγεία στην κρατική μέριμνα φάνηκε στις πρώτες νομοθετικές αποφάσεις της περιόδου της Επανάστασης που αφορούσαν ζητήματα συλλογικής υγείας, πρόληψη επιδημιών, ίδρυση των πρώτων νοσοκομείων, οργάνωση των στρατιωτικών νοσοκομείων καθώς και τη χρηματοδότησή τους. Η ύπαρξη της κοινοτικής οργάνωσης και η σχετική εμπειρία των κατοίκων στις ελληνικές περιοχές διευκόλυνε την υλοποίηση των πρώτων αποφάσεων (π.χ. καθαριότητα πόλεων) και στα θέματα δημόσιου χώρου και υγείας. Κατά την πρώτη περίοδο κεντρικής οργάνωσης, η ύπαρξη εθμικών κανόνων της κοινοτικής οργάνωσης⁵¹ ενίσχυσε τη μέριμνα και για τη συλλογική υγεία, ενώ από την οθωνική περίοδο οργανώθηκε σταδιακά η δημόσια υγεία και πρόληψη. Η διακυβέρνηση των κοινωνικών ομάδων βάσει των κανόνων υγείας (βιοπολιτική) εμφανίστηκε και διαμορφώθηκε καθώς εξελίσσονταν δύο φαινόμενα, η κυριαρχία της επιστημονικής ιατρικής από τη μία και η κρατική συγκρότηση από την άλλη. Η ερμηνευτική προσέγγιση του M. Foucault αποδίδει τα διευρυμένα όρια κοινωνικής κατασκευής, ελέγχου και επιτήρησης του πληθυσμού για την υγεία και την ασθένεια στην ανάδυση μιας νέας μορφής εξουσίας και πολιτικής από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, της βιοεξουσίας και της βιοπολιτικής⁵².

Η δημόσια υγεία συνδέεται με την *ιατρικοποίηση*, απαραίτητη έννοια στην ερμηνεία των φαινομένων που άπτονται της ιστορίας της υγείας και της ιατρικής. Η

⁵⁰ A. F. La Berge, “The Early Nineteenth-Century French Public Health Movement: The Disciplinary Development and Institutionalization of ‘Hygiène Publique’”, *Bulletin of the History of Medicine*, 58, 1984, σ. 363-379.

⁵¹ Ν. Πανταζόπουλος, *Νεοελληνικό κράτος και ευρωπαϊκή κοινότητα. Ο καταλυτικός ρόλος των Βαυαρών*, με τη συμμετοχή του Μ. Σταθόπουλου, πρόλογος Ε. Βενιζέλος, εισαγωγή Π. Πετρίδης, Παρουσία, Αθήνα 1998.

⁵² M. Foucault, *The Birth of Biopolitics, Lectures at the College de France 1977-1978*, επιμ. Michel Senellart, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2008.

σύνδεση αυτή έχει εντοπιστεί από την κοινωνιολογία της υγείας κατά τη δεκαετία του 1970, όταν κορυφώθηκε η κριτική προς το ιατρικό επάγγελμα και τις προεκτάσεις του, αλλά και τις επιπτώσεις της κυριαρχίας του στην κοινωνία. Ο όρος περιγράφει την κουλτούρα και την αυξανόμενη κοινωνική δύναμη του ιατρικού επαγγέλματος, της ιατρικής εξειδίκευσης. Στο πλαίσιο αυτό, η ιατρική εκλαμβάνεται ως άλλο ένα μέσο κοινωνικού ελέγχου, που εξουσιάζει τα άτομα και τις κοινωνίες μαζί και παράλληλα με τον νόμο και τη θρησκεία⁵³.

Η εξασφάλιση της δημόσιας υγείας αποτέλεσε εργαλείο για την άσκηση της κρατικής πολιτικής, και για τον λόγο αυτόν η ιστορία της δημόσιας υγείας είναι ιδιαίτερα σημαντική, ακόμη και για τη σύγχρονη έρευνα της δημόσιας υγείας και την πρακτική εφαρμογή της, καθώς μέσα από τις ιστορικές πτυχές της αποκαλύπτονται στον σύγχρονο μελετητή οι πιθανές ελλείψεις που διατηρούνται ως τις μέρες μας⁵⁴.

Στο τελευταίο μέρος της διατριβής, εκτός από τα γεγονότα των πρώτων ετών κρατικής υγειονομικής οργάνωσης (1822-1830), παρουσιάζονται και τα νέα δεδομένα που σχετίζονται με την ίδρυση χώρων περίθαλψης και την υγεία. Στα τελευταία κεφάλαια του ίδιου μέρους εξετάζεται η θεσμική οργάνωση της υγείας κατά την οθωνική περίοδο με την ίδρυση του Ιατροσυνεδρίου και του Πανεπιστημίου της Αθήνας, αλλά και η επιχειρούμενη έναρξη κρατικού ελέγχου στο εμπόριο φαρμάκων μέσω της έκδοσης της πρώτης επίσημης κρατικής Φαρμακοποιίας του ελληνικού κράτους. Ειδικότερα για την ίδρυση του Πανεπιστημίου, αυτή συνιστά κομβική πράξη για την υγεία, εφόσον παραδίδει για πρώτη φορά στην ιστορία των ελληνικών περιοχών πτυχιούχους γιατρούς για τη στελέχωση των κρατικών υπηρεσιών υγείας και αποτελεί σταθμό στην ολοκλήρωση της θεραπευτικής συγκρότησης του νέου κράτους.

Οι μεταβολές που επήλθαν στη δημόσια υγεία τον 19^ο αιώνα προκάλεσαν κριτική αλλά και αντιδράσεις, εξαιτίας της πιεστικής παρέμβασης του κράτους στην προσωπική ζωή και των περιορισμών της ελευθερίας των πολιτών, την ίδια στιγμή που οι εκπρόσωποι του ιατρικού χώρου διεκδικούσαν εξουσία και να τους παραχωρηθεί το δικαίωμα παρεμβάσεων για τη δημόσια υγεία από την πλευρά της

⁵³ Ε. Γαβριήλ, «Η έννοια της ιατρικοποίησης στην κοινωνιολογία της Υγείας», *Medical News J.*, 1(2), 2015, σ. 12-17.

⁵⁴ E. Perdiguero – J. Bernabeu – R. Huertas – E. Rodrigues-Ocana, “History of Health, a Valuable Tool in Public Health”, *J. Epidemiol. Community Health*, 55, 2001, σ. 667-673.

κρατικής διοίκησης⁵⁵. Για τις κοινωνίες του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, η ιατρικοποίηση επέφερε μεταβολές στον υγειονομικό και ιατρικό τομέα με ευπρόσδεκτα αποτελέσματα για την πρόοδό τους. Με το πέρασμα του χρόνου, οι συνεχώς παραγόμενες επιστημονικές καινοτομίες —ειδικά μετά το πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα— οδήγησαν στην κυριαρχία της ιατρικής και του ιατρικού επαγγέλματος στην κοινωνική και κρατική οργάνωση, αλλά και στην καθυπόταξη του ατόμου στις νόρμες της δημόσιας υγείας. Η ιατρική από τότε εργαλειοποιήθηκε και παραμένει ένα από τα μέσα κοινωνικού ελέγχου.

Όπως φάνηκε τον 20^ό αιώνα, παρά τις επιστημονικές εξελίξεις οι γιατροί δεν είχαν, και δεν έχουν ακόμη και σήμερα, πειστικές απαντήσεις και λύσεις για όλα τα προβλήματα υγείας του πληθυσμού και των ατόμων. Η κριτική που ασκείται από τους κοινωνιολόγους και τους ιστορικούς της κοινωνικής ιστορίας της ιατρικής εστιάζει στις περιπτώσεις της μη θεραπείας, της κατηγοριοποίησης των πληθυσμιακών ομάδων ανάλογα με τις ασθένειες ή τις πιθανές νόσους, αλλά και της πειθάρχησης των ατόμων που ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες μέσω των κανόνων.

Στην ελληνική πραγματικότητα, χρειάστηκαν αρκετά χρόνια μετά την ίδρυση του κράτους για να εξελιχθεί το ιατρικό σύστημα και οι παρεχόμενες ιατρικές υπηρεσίες, αλλά και να εξοικειωθεί ο πληθυσμός με την επιλογή πτυχιούχων γιατρών, οι οποίοι δεν επαρκούσαν για τις ιατρικές του ανάγκες. Παράλληλα, η εμπειρική ιατρική διατήρησε τη θεραπευτική της αξία για την ελληνική κοινωνία ως τα μέσα του 20^{ού} αιώνα, καθώς υπήρχαν πρακτικοί γιατροί που αξιοποιούσαν γαιτροσόφια και αρχαίες συνταγές σε ολόκληρη την επικράτεια. Για του λόγου το αληθές, παραθέτω το παράδειγμα της θρακιώτικης κοινωνίας και της προτίμησης που έδειχνε στις υπηρεσίες των εμπειρικών γιατρών ως τη δεκαετία του 1950⁵⁶: «Ελλείπει όθεν επαρκών ιατρών εις την ύπαιθρον και τα χωρία ο κόσμος αναγκάζεται και σήμερον να καταφεύγει εις τους εμπειρικούς ιατρούς και τα ιατροσόφιά των. Ενίοτε μάλιστα πολύς κόσμος εις αρκετάς παθήσεις τρέφει περισσοτέραν εμπιστοσύνην εις τους εμπειρικούς και τα ιατροσόφιά των το μυστικόν της κατασκευής των οποίων

⁵⁵ Σ. Τρουμπέτα, «Κοινωνική ιστορία της Ιατρικής: Θεωρητικές προσεγγίσεις και προκλήσεις», στο Λ. Παπαστεφανάκη – Μ. Τζανάκης – Σ. Τρουμπέτα (επιμ.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας. Η κοινωνική ιστορία της Ιατρικής ως ερευνητικό πεδίο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2013, σ. 16-47.

⁵⁶ Π. Παπαχριστοδούλου, *Η ιατρική στη Θράκη τον ΙΘ' αιώνα, μελέτη λαογραφική*, Αθήνα 1951.

μεταδίδεται από γενεάς εις γενεάν ωρισμένων οικογενειών, μεταξύ των οποίων οι κομπογιαννίτες του Ζαγορίου ήταν άλλοτε οι ονομαστότεροι»⁵⁷.

Ολοκληρώνοντας την εισαγωγή της διατριβής, θα λέγαμε ότι η προσαρμογή και η στροφή της ελληνικής κοινωνίας προς την επιλογή της νεότερης επιστημονικής ιατρικής ήταν αργή και με διαφοροποιήσεις αναλόγως του χρόνου, των εκάστοτε συνθηκών, της εξουσίας, της κρατικής οργάνωσης, της γεωγραφικής κατανομής των περιοχών. Έτσι το αρχικό ερώτημα σχετικά με τη διαδικασία μετάβασης από την ιατρική γνώση εμπειρικών και πτυχιούχων στη νεότερη επιστημονική ιατρική γνώση του 19^{ου} αιώνα έγινε η αφορμή για μια περιήγηση στις υγειονομικές συνθήκες των ελληνικών περιοχών από τα τέλη του 18^{ου} ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η οποία αποκάλυψε πολλαπλές απαντήσεις που σχετίζονται με την υγεία, τα φάρμακα, τις ασθένειες, αλλά και τους γιατρούς και τους ασθενείς. Οι απαντήσεις για τα θεραπευτικά μέσα και τη γνώση που αξιοποιούσαν οι άνθρωποι ως τον 19^ο αιώνα δίνονται μέσα από την παρουσίαση του υλικού των ιατρικών χειρογράφων, ενός υλικού που όχι μόνο αποκαλύπτει στοιχεία για την ιατρική, αλλά και προσθέτει πολλαπλές πληροφορίες για τον καθημερινό βίο των κοινωνιών. Αντίστοιχα το υλικό και οι πληροφορίες που δίνονται από τη μελέτη των ιατρικών βιβλίων, του δεύτερου είδους ιατρικών κειμένων που μελετήθηκαν, τα οποία εκδόθηκαν από τον 18^ο αιώνα στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού και της εκλαΐκευσης της επιστημονικής γνώσης, φώτισαν πτυχές της ιστορίας της ιατρικής που άπτονται όχι μόνο της θεραπευτικής, αλλά και της ιστορίας της συλλογικής και δημόσιας υγείας των ελληνικών περιοχών. Μέσα από τον λόγο των βιβλίων για τη συλλογική υγεία, η μελέτη θα ολοκληρωθεί με μια συνοπτική καταγραφή των δεδομένων που προκύπτουν από τις πρώτες καθοριστικές για την υγεία των κατοίκων αποφάσεις, από την περίοδο της Επανάστασης και αργότερα, του ελληνικού βασιλείου για τη δημόσια υγεία του πληθυσμού. Από τα χειρόγραφα και τα βιβλία η μελέτη οδήγησε στη σύνδεση της υγείας με τον δημόσιο χώρο και την πρόληψη κατά την επαναστατική περίοδο, αλλά κυρίως μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου, και κατέδειξε τη μακρά και αργή πορεία της θεσμικής συγκρότησης και της κρατικής οργάνωσης της υγείας στην Ελλάδα, αναζήτηση η οποία σίγουρα θα αποτελέσει αντικείμενο ειδικότερων μελετών.

⁵⁷ Ν. Πατσέλης, «Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. Α', 1952, σ. 51.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ. ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΑΡΡΩΣΤΙΕΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

1. Συνθήκες ζωής και θανάτου

Η βιολογική πλευρά της υγείας και της ασθένειας έχει στενή σχέση με τις κοινωνικές και ιστορικές πλευρές της. Σύμφωνα με τον F. Braudel, κατά τον 18^ο αιώνα έγινε η αλλαγή από το παλαιό στο νέο βιολογικό μοντέλο. Τον 18^ο αιώνα καταργήθηκαν συνθήκες, σχέσεις, δομές, και μαζί τους πήραν τους παλιούς δημογραφικούς αριθμούς. Όπως αναφέρει ο ίδιος, κατά το διάστημα πέντε αιώνων (από το 1300 ως το 1800), ο πληθυσμός της Ευρώπης παρουσίασε ιδιαίτερα ανοδική πορεία και ο παγκόσμιος πληθυσμός διπλασιάστηκε, στοιχείο που θεωρείται ένα από τα πιο σημαντικά φαινόμενα της παγκόσμιας ιστορίας τουλάχιστον από τον 15^ο ως τον 18^ο αιώνα. Αυτό συνέβη όχι μόνο επειδή ανέβηκε το βιοτικό επίπεδο, αλλά και επειδή όλα τα υπόλοιπα δεδομένα της ανθρώπινης καθημερινότητας ήταν αναγκαίο να ακολουθήσουν την πίεση της ανόδου του πληθυσμού. Χάρη σε ένα σύνολο αλληλοεξαρτώμενων συνθηκών, από το κλίμα ως τη βελτίωση της διατροφής, της περίθαλψης ή της κατοικίας, καλυτέρεψαν οι συνθήκες ζωής και επιβίωσης για περισσότερους ανθρώπους⁵⁸. Ο Braudel γράφει χαρακτηριστικά ότι τα δημογραφικά δεδομένα δηλώνουν πως σε όλο τον κόσμο ο άνθρωπος «θριάμβευσε», νικώντας τα εμπόδια που του έθεταν οι ασθένειες, οι επιδημίες, η έλλειψη τροφής κ.λπ.⁵⁹.

Η εξέταση καταλοίπων προϊστορικών πολιτισμών, αλλά και πολιτισμών επόμενων περιόδων, μαρτυρεί την ύπαρξη πλήθους ασθενειών που ταλάνιζαν τις κοινωνίες. Οι σκελετοί φέρουν ίχνη από τραυματισμούς, από αρθρίτιδες, παραρρινοκολπίτιδες, όγκους, εξαρθήματα πολιομυελίτιδας, φυματίωση, σύφιλη ή ραχίτιδα, πρόπτωση της μήτρας, σπονδυλίτιδα φυματιώδους προέλευσης κ.λπ. Για παράδειγμα, έχουν βρεθεί δερματικές βλάβες σε μούμιες (1100 π.Χ.) που φανερώνουν την ύπαρξη ευλογιάς, παρόλο που πρώτη φορά γίνεται λόγος για την αρρώστια στον Μεσαίωνα⁶⁰.

⁵⁸ F. Braudel, *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός 15^{ος} – 18^{ος} αιώνας, Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, τ. Α', μτφρ. Α. Ασδραχά, Αθήνα 1995, σ. 38, 40.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 31, 64.

⁶⁰ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 36-37.

Στα τέλη του Μεσαίωνα, τον 14^ο αιώνα, εκτός από την πανώλη, πλήθος ασθενειών βασάνιζαν τα σώματα που έπασχαν, υδροπυρετός⁶¹, φθίση, χοιράδες —φυματώδης αδενίτιδα⁶²—, λέπρα.

Τον 16^ο αιώνα περιγράφηκαν για πρώτη φορά ασθένειες όπως ο αγγλικός ιδρώτας (κεγχρίας πυρετός), η νόσος των ορέων, ο τύφος, η σύφιλη, καθώς και κάποια εξανθηματικά νοσήματα όπως η ανεμοβλογιά και η οστρακιά. Την ίδια περίπου περίοδο έγινε η πρώτη κλινική περιγραφή του κοκίτη από τον Γάλλο Guillaume de Baillou (1538-1616)⁶³.

Είναι βέβαιο πως οι σύγχρονες ασθένειες και αιτίες θανάτου διαφέρουν πολύ από εκείνες των ανθρώπων που έζησαν από τον 16^ο έως τον 18^ο αιώνα. Την περίοδο αυτή, π.χ., ιδιαίτερα κατά την πρώιμη φάση της, στον δυτικό κόσμο η παιδική θνησιμότητα ήταν πολύ μεγάλη. Μέχρι περίπου τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η πιο επικίνδυνη περίοδος για την ανθρώπινη ζωή ήταν η βρεφική και η παιδική. Ένα στα πέντε παιδιά πέθαινε κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής του. Τα παιδιά κινδύνευαν πολύ από το πρώτο μέχρι τα τέσσερα χρόνια τους. Η γέννα μπορούσε να είναι μοιραία για μητέρα και παιδιά, ήταν ένα γεγονός που αντιμετωπιζόταν με μεγάλη προσοχή και φόβο. Ασθένειες που εμφάνιζαν τα παιδιά ήταν η ευλογιά, ο κοκίτης, οι διάρροιες και η φυματίωση. Επίσης μπορούσαν να πάθουν τύφο ή πανώλη. Οι τραυματισμοί, τα εγκαύματα ή τα κατάγματα, κατέλειπαν παιδιά ανάπηρα για ολόκληρη τη ζωή τους. Τα διάφορα παράσιτα ή σκουλήκια δημιουργούσαν επίσης προβλήματα στους νεαρούς οργανισμούς και τους καθιστούσαν αδύναμους. Οι μολύνσεις των ματιών στις νεαρές ηλικίες επέφεραν τύφλωση. Η φτωχή διατροφή καθιστούσε τους αδύναμους οργανισμούς ευάλωτους σε ασθένειες όπως οι αδενόπαθειες και ο αδενώδης πυρετός, οι οποίες οδηγούσαν μέχρι και σε δυσμορφίες. Ακόμη και η οδοντοφυΐα δημιουργούσε προβλήματα στα παιδιά, καθώς τα χαλασμένα δόντια έφερναν μολύνσεις και η κακή διατροφή κατεστραμμένα ούλα. Άνθρωποι όλων των ηλικιών κατανάλωναν κυρίως ανεπαρκείς ή κακές και αλλοιωμένες τροφές που προκαλούσαν προβλήματα υγείας⁶⁴. Οι φτωχότεροι έπαιρναν μικρή ποσότητα πρωτεΐνης και λίγες βιταμίνες, ενώ οι εύποροι κατανάλωναν πολλές πρωτεΐνες και

⁶¹ Υδροπυρετός: είδος επίμονου πυρετού με έντονη εφίδρωση.

⁶² Στα γιατροσόφια υπάρχουν συνταγές θεραπείας για τις χοιράδες. Βλ. σχετικά, Π. Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές. Συνταγές ίασης της λαϊκής ιατρικής σε ένα γιατροσόφι του 18^{ου} αι.*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2013.

⁶³ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 128-129.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 22, 23.

ελάχιστες φυτικές ίνες, γι' αυτό και συχνά υπέφεραν από ασθένειες διατροφικής αιτίας όπως η ουρία⁶⁵.

Οι κατοικίες ήταν επίσης εστίες μόλυνσης και διασποράς ασθενειών. Με κακό αερισμό και πολλούς συγκατοίκους, διευκολύνονταν η κυκλοφορία και η αύξηση μικροβίων και ασθενειών όπως η φυματίωση. Η έλλειψη ικανοποιητικής στέγης και η έκθεση στο κρύο, στη βροχή, στον σκληρό χειμωνιάτικο αέρα, ήταν επίσης αιτίες για τη μείωση των αντιστάσεων του οργανισμού. Τέλος, η ελλιπής προσωπική υγιεινή, τα βαριά ρούχα, ιδιαίτερα τα μάλλινα που πλένονταν σπάνια⁶⁶ (το μαλλί ήταν το σύνθετο υλικό κατασκευής ενδυμάτων μέχρι τον 19^ο αιώνα που διαδόθηκε το βαμβάκι⁶⁷), τα ζώφια που έβρισκαν κατοικία στα υφάσματα, έκαναν τις ασθένειες να διαδίδονται ευκολότερα, ενώ προκαλούσαν δερματικά προβλήματα όπως η ψώρα.

Κίνδυνοι παραδοκούσαν για τον μέσο άνθρωπο της πρώιμης νεότερης περιόδου και στους χώρους εργασίας. Στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις έως τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα, τα πρώτα 50 χρόνια της Βιομηχανικής Επανάστασης, οι εργάτες, άντρες και γυναίκες, ζούσαν (το παράδειγμα της Αγγλίας είναι το πιο αντιπροσωπευτικό) σε πολύ επικίνδυνες συνθήκες στα εργοστάσια και σε σπίτια-τρώγλες των βιομηχανικών ζωνών των πόλεων⁶⁸. Αλλά και πριν από τον 18^ο αιώνα οι συνθήκες δουλειάς ήταν δυσβάσταχτες και ιδιαίτερα επικίνδυνες: καυστικά υγρά στις βαφές, στη λεύκανση, στη βυρσοδεψία και αλλού προκαλούσαν εγκαύματα· το ίδιο επικίνδυνα ήταν και τα λιωμένα μέταλλα, οι φλόγες των σιδηρουργείων και τα κοφτερά μαχαίρια στα σφαγεία και τα χασάπικα. Στα σπίτια οι κουζίνες ήταν οι πιο επικίνδυνοι χώροι για μικρούς αλλά και μεγάλους, ενώ η καθημερινότητα με τα ζώα εργασίας έκρυβε κινδύνους ατυχημάτων.

Γενικά, θα λέγαμε πως, για το διάστημα που μελετούμε, στον δυτικό κόσμο τέσσερις ήταν οι περιβαλλοντικοί παράγοντες που επιδείνωναν την υγεία των

⁶⁵ Η εμφάνιση της *ποδάγρας* σχετίζεται με την κατανάλωση τροφών. Κρέας μικρών ζώων, αλμυρά, θαλασσινά, σάλτσες, κρέας κυνηγιού, είναι απαγορευμένες τροφές για τους ασθενείς που πάσχουν από *ουρική αρθρίτιδα*, η οποία ονομάζεται και νόσος των πλουσίων. Βλ. σχετικά, K. Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, Penguin, Χάρμοντσγουορθ 1991, σ. 6-10.

⁶⁶ E. M. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία, Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 474, 475.

⁶⁷ O. Κατσαρδής-Hering, *Τεχνίτες και τεχνικές βαφής νημάτων. Από τη Θεσσαλία στην Κεντρική Ευρώπη (18^{ος} – αρχές 19^{ου} αι.)*. *Επίμετρο: Η Αμπελακιώτικη Συντροφιά (1805)*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο Αμπελακίων/Σύνδεσμος Αμπελακιωτών και Φίλων των Αμπελακίων, Αθήνα 2003, σ. 36.

⁶⁸ Burns, σ. 522-528.

ανθρώπων: η διατροφή, η κατοικία, οι πόλεμοι και η φωτιά⁶⁹. Οι επιδρομές των στρατιωτών, που λεηλατούσαν, τραυμάτιζαν, δολοφονούσαν, ήταν μέρος της πολεμικής καθημερινότητας και δημιουργούσαν ιδανικές συνθήκες για την εμφάνιση ασθενειών. Οι βίαιες επιθέσεις στον πληθυσμό και η επακόλουθη κακή περίθαλψη των τραυματιών, οι λιμοί εξαιτίας της σιτοδείας που συνόδευε τον πόλεμο, αλλά και η παρατεταμένη διαμονή ανθρώπων σε περικλειστα και μικρής έκτασης μέρη ήταν μερικές από τις βασικές αιτίες ύπαρξης ανθυγιεινών όρων ζωής για τους κατοίκους των εμπόλεμων περιοχών⁷⁰.

Τον 19^ο αιώνα, μια σειρά επιστημόνων συντέλεσαν στην απελευθέρωση από την άγνοια σε πολλά καθοριστικά ζητήματα. Η εφαρμογή των βασικών θετικών επιστημών στην ιατρική έδωσε τις απαντήσεις και λύσεις που χρειάζονταν στα άλυτα προβλήματα της κλινικής ιατρικής. Ανακαλύφθηκαν η ύπαρξη κυττάρων στους ζωντανούς οργανισμούς, η διαδικασία γονιμοποίησης, η εμβρυολογία, η ύπαρξη των μικροοργανισμών που οδηγούσαν στις μολύνσεις και τη διάδοση ασθενειών με την επαφή, και άλλες επιμέρους ανανεώσεις της ιατρικής γνώσης, που οδήγησαν σε καίρια βήματα αλλαγής του περιβάλλοντος της περίθαλψης και της ίασης⁷¹.

Την ίδια περίοδο γίνεται λόγος για τη δημόσια υγεία, ως υποχρεωτική συνθήκη, όπως συγκροτήθηκε από τον συνδυασμό του πνευματικού χώρου του Διαφωτισμού με τις ανάγκες που προέκυψαν από τη Βιομηχανική Επανάσταση και αναπτύχθηκε τον 19^ο αιώνα, την περίοδο που ονομάστηκε «δημογραφική μετάβαση». Ως λειτουργικό σύστημα ελέγχου και πρόληψης των ασθενειών του πληθυσμού, η δημόσια υγεία έφτασε την περίοδο αυτή σε υψηλά επίπεδα οργάνωσης στις ευρωπαϊκές χώρες. Ειδικά στη Μεγάλη Βρετανία εμφανίστηκαν επείγουσες ανάγκες λόγω της βιομηχανικής ανάπτυξης και της αύξησης του εργατικού δυναμικού στις μεγάλες πόλεις⁷².

Το προσδόκιμο ζωής βελτιώθηκε ειδικά κατά το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα, όταν από τη μία πλευρά ο έλεγχος και η ανάπτυξη της δημόσιας υγείας κατάφεραν να μειώσουν τη θνησιμότητα των πληθυσμών της Ευρώπης κατά 50% (ανάμεσα στο 1871 και το 1931) και να περιορίσουν τις επιδημίες, ενώ από την άλλη οι νέοι κανόνες υγιεινής που διαδόθηκαν βελτίωσαν τις συνθήκες διαβίωσης και

⁶⁹ Συχνές πυρκαγιές έκαigan ολόκληρες αστικές περιοχές καθώς τα σπίτια ήταν κατασκευασμένα από ξύλο· Thomas, *Religion and the Decline...* σ. 17.

⁷⁰ Lindemann, *Medicine and Society...*, σ. 27.

⁷¹ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 183-194.

⁷² D. Porter (επιμ.), *The History of Public Health and the Modern State*, Editions Rodopi, Άμστερνταμ 1994.

άρχισαν να επιβάλλουν μέτρα προστασίας για την υγιεινή του περιβάλλοντος, της τροφής, για τα απορρίμματα, για τις συνθήκες υγιεινής στην εργασία, δεδομένα που έπρεπε να εξασφαλιστούν καθώς η αστυφιλία είχε διαμορφώσει μια δύσκολη κατάσταση για τον πληθυσμό στις πόλεις⁷³.

Παράλληλα, προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εκτός από την ανακάλυψη των μικροβίων και των αιτιών νοσηρότητας διαδόθηκαν περισσότερο και καθιερώθηκαν οι εμβολιασμοί. Συγχρόνως η ιατρική επιστήμη εξελίσσεται, καθιερώνει την κλινική μελέτη και αποκτά κυρίως επιστημονικά χαρακτηριστικά, όπως κάθε φυσική επιστήμη⁷⁴.

Οι φαρμακευτικές προσεγγίσεις ήταν εμπειρικές έως τον 19^ο αιώνα. Οι εξελίξεις στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα στη φυσιολογία και τη χημική ανάλυση οδήγησαν στον έλεγχο των ουσιών που έως τότε χρησιμοποιούνταν με εμπειρικό τρόπο για τις θεραπείες. Γεννήθηκε η φαρμακολογία. Οι φαρμακολόγοι άρχισαν να ειετυγχάνουν την απομόνωση των δραστικών ουσιών από τα ακατέργαστα φάρμακα. Το 1806 απομονώθηκε η μορφίνη, το 1818 η στρυχνίνη και το 1820 η κινίνη. Ακολούθησαν σημαντικά βήματα στην εξέλιξη της φαρμακολογίας, ώστε το 1880 η μεγάλη ανάπτυξη της φαρμακευτικής βιομηχανίας παρέδωσε πολλά συνθετικά φάρμακα, κυρίως αντιπυρετικά όπως η αντιπυρίνη, η σαλιπυρίνη, η ακετανιλίδα και η σουλφονάλη. Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στην ουσία αλλάζει η εικόνα και η ποιότητα της ιατρικής. Η ιατρική έγινε εργαστηριακή, δηλαδή, σε αντίθεση με την ιατρική των βιβλίων, της φυσικής εξέτασης, των εμπειριών, έγινε ιατρική των αριθμών και όχι βασισμένη στις ανθρώπινες αισθήσεις για τη διάγνωση.

Οι ανακαλύψεις οδήγησαν στην εκτεταμένη χρήση της χημειοθεραπείας τον 20^ό αιώνα που οδήγησε στην καταπολέμηση δύσκολων ασθενειών, και κάπως έτσι επηρεάστηκε η μελλοντική εξέλιξη της κλινικής ιατρικής⁷⁵.

⁷³ C. Webster (επιμ.), *Biology, Medicine and Society, 1840-1940*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2002, σ. 11.

⁷⁴ D. Porter – R. Porter, “The Politics of Prevention: Anti-vaccinationism and Public Health in Nineteenth-Century England”, *Medical History*, 1988, σ. 32, 231-252, 241-242.

⁷⁵ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 195-197.

2. Οι τόποι και οι ασθένειες

«Ο άνθρωπος είναι ό,τι η ομάδα στην οποία ανήκει: άλλοι την εγκαταλείπουν, άλλοι ενσωματώνονται σ' αυτή, αλλά η ομάδα παραμένει συνδεδεμένη μ' έναν δεδομένο χώρο, με την οικεία γη. Εκεί έχει ριζώσει». F. Braudel⁷⁶

Για την ιστορική έρευνα, ο χώρος και η τοποθεσία συνδέονται στενά με την κοινωνική και πολιτισμική ζωή και τα χαρακτηριστικά τους⁷⁷. Η παρούσα εργασία ολοκληρώθηκε λαμβάνοντας υπόψη τα ειδικά χαρακτηριστικά του ελληνικού χώρου ο οποίος συγκροτήθηκε και άρχισε να επεκτείνεται κατά το διάστημα μελέτης, από τον 18^ο στον 19^ο αιώνα. Στις ελληνικές περιοχές κυριαρχούσαν δύο διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα κατάκτησης, τα οποία αποτελούσαν διαφορετικά μοντέλα διαχείρισης και λειτουργίας και ως προς την υγεία.

Το ένα ήταν το πολιτισμικό περιβάλλον των τόπων που για πολλά χρόνια βρέθηκαν υπό βενετική κυριαρχία και στους οποίους οι λειτουργίες ως προς την υγεία, λόγω του εμπορίου, είχαν μακρύτερη ιστορία θεσμικής οργάνωσης. Κάτοικοι των περιοχών αυτών βρέθηκαν με μεγαλύτερη ευκολία για σπουδές και απόκτηση πτυχίων ιατροφιλοσόφων στις περιοχές της Ιταλίας, κυρίως στην Πάδοβα. Αυτό σήμαινε ότι επιστρέφοντας στις πατρίδες τους ήταν σε θέση να προσφέρουν ιατρικές υπηρεσίες και το έκαναν⁷⁸, έτσι ώστε οι κάτοικοι να βρεθούν εξοικειωμένοι με την ύπαρξη πτυχιούχων γιατρών και τον θεσμό του φύλακα της υγείας από την πολιτεία.

Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε να δοθεί έμφαση στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές και να μελετηθούν οι ασθένειες, τα φάρμακα, οι γιατροί και οι ασθενείς, ο τρόπος λειτουργίας του ιατρικού συστήματος που επικρατούσε και θέραπευε τους ανθρώπους. Αυτό το κοινό σύστημα, πτυχιούχων και εμπειρικών γιατρών, θέραπευε και στις βενετοκρατούμενες περιοχές⁷⁹ —όπως και σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο.

Για την καλύτερη δυνατή εξέταση των ζητημάτων της υγείας που απασχολούν αυτήν εδώ την εργασία είναι απαραίτητο να σκιαγραφηθούν οι συνθήκες της καθημερινότητας, της κατοίκησης, η πληθυσμιακή και κοινωνική οργάνωση των

⁷⁶ Braudel, *Υλικός πολιτισμός...*, σ. 48.

⁷⁷ M. Graves – G. Tulie, “Histories of Spaces, Spaces of History”, *Revue électronique d'études sur le monde anglophone*, 2017, <https://journals.openedition.org/erea/2734> (ανακτήθηκε 9/2/2021).

⁷⁸ Γ. Πεντόγαλος, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς στα χρόνια των ξενικών κυριαρχιών (1300-1864)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 31-33, 44-45.

⁷⁹ Α. Πανοπούλου, «Δύο λαϊκές ιατρικές συνταγές σε νοταριακό κώδικα του 17^{ου} αιώνα», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 2003*, σ. 365-371.

ανθρώπων. Για τον λόγο αυτόν, στη συνέχεια γίνεται αναφορά στον γεωγραφικό χώρο και στην κοινοτική οργάνωση και τον ρόλο που έπαιξαν στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους αλλά και με την οθωμανική εξουσία.

Μεταφερόμαστε σε μια περίοδο, τον 18^ο αιώνα, κατά την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρίσκεται σε πτωτική πορεία, ή καλύτερα σε πορεία απώλειας εδαφών. Οι θεσμοί και ο τρόπος διοίκησης έχουν αναδιοργανωθεί, έχει αλλάξει η στάση απέναντι στους υπηκόους του σουλτάνου⁸⁰.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα οι περιοχές των Βαλκανίων, σε δημογραφικό επίπεδο, ήταν αποφασιστικής σημασίας για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο πληθυσμός τους ήταν διπλάσιος σε πυκνότητα από εκείνον της Μικράς Ασίας⁸¹ αν και ο χώρος παρέμενε αραιοκατοικημένος. Οι πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν έχουν την οικονομική ανάπτυξη και ισχύ που γνωρίζουν οι πόλεις της Δυτικής Ευρώπης. Στην Ευρώπη οι συνθήκες διαμόρφωσης που προήλθαν από την καπιταλιστική ανάπτυξη ορίστηκαν σε σχέση με το δίπολο πόλη-ύπαιθρος, ενώ στον οθωμανικό κόσμο αυτό το δίπολο περιορίστηκε σε έναν θρησκευτικό διαχωρισμό, γεγονός που καθιστούσε δύσκολες τις οικονομικές λειτουργίες των πληθυσμών και ακύρωσε το αυτονόητο δεδομένο της αυξημένης οικονομικής λειτουργίας στις πόλεις. Οι πόλεις συγκεντρωναν τη διοίκηση και η ύπαιθρος —γενικά μιλώντας— τις παραγωγικές λειτουργίες. Η συγκρότηση του ελληνικού οικονομικού χώρου, στηρίχθηκε από τη μία πλευρά στην οικονομική οργάνωση και από την άλλη στην περιορισμένη καλλιεργήσιμη γη, στοιχεία που έκαναν την εξέλιξη του αστικού περιβάλλοντος να παρουσιάζει σημαντική διαφοροποίηση από τον ευρωπαϊκό χώρο. Οι παραγωγικές λειτουργίες του ελληνικού οθωμανικού χώρου είναι η αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή, οι μεταφορές και το εμπόριο —θαλάσσιο και χερσαίο— και η βιοτεχνία⁸².

Ειδικά για το θέμα που μας ενδιαφέρει, πρέπει να πούμε ότι οι διαγνώσεις ασθενειών και θανάτων διαφοροποιούνται από τις αστικές περιοχές στον αγροτικό χώρο, κυρίως εξαιτίας των συνθηκών διαβίωσης. Σύμφωνα με δεδομένα του 19^{ου} αιώνα από το νησί της Λευκάδας, ο πυρετός ως αιτία θανάτου εμφανίζεται στα χωριά συχνότερα από την πόλη, όπως και η πλευρίτιδα, η φυσική ασθένεια και ο αιφνίδιος

⁸⁰ D. Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, μτφρ. Μ. Σαρηγιάννης, Αθήνα 2000.

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 198-199.

⁸² Β. Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων», στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου, Ιστορικά Μελετήματα*, Τετράδια Εργασίας, 18, ΚΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σ. 36.

θάνατος (φυσικός θάνατος όταν δεν υπήρχε διάγνωση ασθένειας), οι πονόλαιμοι και η πούντα. Αντίθετα στην πόλη συχνότερες αιτίες θανάτου ήταν η δυσεντερία, η χολική ασθένεια και η γαστροπάθεια, ο περιοδικός πυρετός, η υδρωπικία, η αποπληξία, η νευρική ασθένεια και άλλες περισσότερο εξεζητημένες διαγνώσεις. Οι διαφορές αυτές είναι κατά ένα μέρος πραγματικές και αντανακλούν τις συνθήκες διαβίωσης, αλλά και κατά ένα μέρος υποδεικνύουν τις δυσκολίες της έλλειψης ιατρικού προσωπικού και τις αδυναμίες αναγνώρισης των ασθενειών και των πραγματικών αιτίων των θανάτων στα χωριά της Λευκάδας⁸³.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση της αυτοκρατορίας οργανώθηκε στη βάση της θρησκείας, οι ανθρώπινες ομάδες ήταν χωρισμένες σε μουσουλμάνους, χριστιανούς ορθόδοξους, εβραίους και Αρμένιους. Οι μη μουσουλμάνοι, οι *ζιμμήδες*, είχαν το δικαίωμα της θρησκευτικής ανεξαρτησίας, της μερικής κοινοτικής οργάνωσης και της οικονομικής ανεξαρτησίας. Η μουσουλμανική θρησκεία υπερείχε ενώ τα μέλη των υπόλοιπων θρησκειών είχαν σχέση ανισότητας με τους μουσουλμάνους, και αυτό συνεπαγόταν μια σειρά αποκλεισμούς και περιορισμούς σε ζητήματα καθημερινότητας, όπως ήταν η ενδυμασία, η ίππευση αλόγου (εξαιρούνταν οι γιατροί που είχαν καλύτερη θέση στην κοινωνική διαστρωμάτωση), η απαγόρευση οπλοκατοχής⁸⁴, η απαγόρευση ανέγερσης ναών, η νομική κατωτερότητα της μαρτυρίας τους στο ισλαμικό δικαστήριο. Οι παραγωγικοί πληθυσμοί των κατακτημένων ελληνικών περιοχών δεν μπορούσαν να συμμετέχουν στην οθωμανική διοίκηση, εκτός από τους οικονομικά ισχυρούς στους οποίους η φορολογική ευθύνη για το σύνολο των κατοίκων εξασφάλιζε ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στον κατακτητή και τους υπόδουλους. Οι πιο εύποροι, έμποροι, βιοτέχνες, πρόκριτοι ή πλοιοκτήτες, απολάμβαναν περισσότερα δικαιώματα και ελευθερίες στη λήψη αποφάσεων ως προς το όφελος, με ιδιαίτερα καλές προοπτικές πλουτισμού. Ανάμεσα στους προνομιούχους ήταν και οι γιατροί⁸⁵.

Οι περιορισμοί των μη μουσουλμάνων και η υπεροχή των μουσουλμάνων διέφεραν ανάλογα με την περιοχή, τις θρησκευτικές ομάδες και τον πληθυσμό τους, αλλά και με την τοπική δυναμική των αξιωματούχων, του καδή και του διοικητή. Τα προνόμια ή αντίστοιχα οι περιορισμοί είχαν σχέση και με την ισχύ των μη

⁸³ Ν. Σιδέρης, «Άρρώστιας και άρρωστοι στη Λευκάδα», *Τα Ιστορικά*, 1, 1983, σ. 101-120, σ. 109-111.

⁸⁴ Για την οπλοκατοχή βλ. Γ. Σπυρόπουλος, *Οθωμανική διοίκηση και κοινωνία στην προεπαναστατική δυτική Κρήτη. Αρχαικές Μαρτυρίες (1817- 1819)*, ΓΑΚ, Ρέθυμνο 2015.

⁸⁵ Δ. Παπασταματίου – Φ. Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, www.Kallipos.gr, ΕΣΠΑ, 2016.

μουσουλμάνων, εκπροσώπων των κατοίκων, οι οποίοι συνήθως είχαν οικονομική ευχέρεια και απολάμβαναν προστασία.

Οι πόλεμικές συγκρούσεις του 18^{ου} αιώνα είχαν σοβαρές επιπτώσεις στη διαδικασία αποδόμησης της αυτοκρατορίας. Με τη συνθήκη του 1774⁸⁶, οι Έλληνες πλοιοκτήτες μπορούσαν να ταξιδεύουν υπό τη ρωσική σημαία και οι επιχειρήσεις τους άρχισαν να ανθούν. Αυτό άλλαξε τα δεδομένα του διαμετακομιστικού εμπορίου, αλλά και τον τρόπο διαβίωσης ορισμένων ομάδων στις κατακτημένες περιοχές. Διαμόρφωσε επίσης κατά τόπους νέες σχέσεις, διαφορετικές συνθήκες διακίνησης για τους ανθρώπους που κατοικούσαν στις ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Εκτός από την οικονομική ευχέρεια ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων από τους μη μουσουλμάνους, άλλο καθοριστικό στοιχείο για την οικονομική και κοινωνική οργάνωση στις περιοχές του ελληνικού χώρου ήταν η διαμόρφωση οικισμών στα ορεινά τον 18^ο αιώνα. Η περιορισμένη οικιστική πυκνότητα λόγω της κτηνοτροφικής απασχόλησης δημιούργησε το φαινόμενο της «ορεινής πόλης» (πόλη της υπαίθρου) στην οποία εμφανίζονται στοιχεία σημαντικής ανάπτυξης. Η δημογραφική ανάπτυξη που σημειώθηκε δεν ήταν δυνατό να καλυφθεί αποκλειστικά από την περιορισμένη αγροτική εκμετάλλευση, αλλά ούτε και από την κτηνοτροφία. Οι άνθρωποι αυτοί είτε προέκτειναν τους οικισμούς αναζητώντας ελεύθερη γη για καλλιέργεια, είτε στράφηκαν προς τη μετανάστευση (Ιταλία, Κεντρική Ευρώπη, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες), είτε απέκτησαν ειδικεύσεις που οδήγησαν ολόκληρες περιοχές στην ανάπτυξη βιοτεχνικής μονοπαραγωγής προϊόντων. Οι τεχνίτες αυτοί εντάσσονταν σε μετακινούμενες ομάδες για να εξασκούν την τέχνη τους (Ηπειρος, Χαλκιδική, Πήλιο), ή οργάνωναν μικρές μονάδες παραγωγής μόνιμης απασχόλησης (Δημητσάνα – μπαρούτι, Αμφισσα – δέρματα)⁸⁷.

Η οργάνωση των ορεινών πόλεων που αναφέραμε σχετίζεται και με την ιδιαίτερη πολυμορφία που παρουσιάζει ο ελληνικός κτισμένος χώρος (νησιωτικός χώρος/παράκτιες περιοχές, ηπειρωτικός/ορεινές περιοχές)⁸⁸. Λόγω της ιδιαιτερότητας του οικιστικού χώρου και της ανάπτυξης που γνώρισαν οι πόλεις της υπαίθρου εμφανίζεται η ανάπτυξη της κοινοτικής οργάνωσης, του είδους της κοινωνικής

⁸⁶ Η συμφωνία που υπογράφηκε από τον σουλτάνο Αμπντούλ Χαμίτ τον Α΄ με τους Ρομανόφ στο Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774)· βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 548.

⁸⁷ Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων...», ό.π., σ. 36, 40.

⁸⁸ Ε. Λιάτα, «Οι Κοινότητες. Ένας θεσμός με πολλές όψεις», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 309-324.

οργάνωσης που είχε καταγωγή από την αρχαιότητα σύμφωνα με τον Ν. Πανταζόπουλο⁸⁹. Η κοινοτική οργάνωση αναφέρεται περισσότερο, καθώς οι κοινότητες έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο στην προ-θεσμική οργάνωση της υγείας και του δημόσιου χώρου ως προς την καθαριότητα και την εξασφάλιση ιατρικών υπηρεσιών⁹⁰. Η ακμή του κοινοτισμού κατά τη μακρά οθωμανική περίοδο είχε σχέση με τις θρησκευτικές και γλωσσικές διαφορές κατακτητών-κατακτημένων, αλλά και με το οθωμανικό σύστημα οργάνωσης που αναγνώριζε τις κοινότητες ως φορολογικές μονάδες. Το κοινοτικό φαινόμενο δεν είχε ενιαία γνωρίσματα, αλλά εξέφραζε τις τοπικές ιδιαιτερότητες και τον ειδικό χαρακτήρα των κοινωνιών της κάθε περιοχής που διαμόρφωναν διαφορετικού τύπου οργάνωση στην εκάστοτε κοινότητα, η οποία μεταβαλλόταν αναλόγως ανά χρονικά διαστήματα. Οι διαφορετικές όψεις της κοινοτικής οργάνωσης εμφανίζουν μεγάλη απόκλιση από την πιο απλή και εξαρτημένη οργανωμένη κοινότητα έως την πιο ανεξάρτητη και με υψηλές αυτοδιοικητικές δυνατότητες. Οι κοινότητες που είχαν υψηλό βαθμό οργάνωσης ήταν συνήθως ομοσπονδίες χωριών, όπως τα Ζαγοροχώρια στην Ήπειρο, από όπου προέρχονται οι ειδικευμένες ομάδες εργασίας που αναφέραμε όπως οι εμπειρικοί γιατροί και χειρουργοί που θεράπευαν μετακινούμενοι έως τον 19^ο αιώνα, τα βιοτεχνικού προσανατολισμού Αμπελάκια στη Θεσσαλία ή εδαφικές περιοχές που συμπεριλάμβαναν ολόκληρο τον καζά όπως η Αττική, ή νησιά με τις πρωτεύουσες και τους αγροτικούς οικισμούς. Εκτός από τους αστικούς οικισμούς και τις αγροτικές περιοχές, στις κοινοτικές συσσωματώσεις εντάσσονται και ναυτικές περιοχές όπως είναι οι οικισμοί των αιγαιοπελαγίτικων νησιών, αλλά και οι κοινότητες που εξυπηρετούσαν αστυνομικούς και ελεγκτικούς σκοπούς, όπως τα Δερβενοχώρια⁹¹.

Ωστόσο, η Υψηλή Πύλη δεν αποδέχτηκε ποτέ πλήρως τη διοικητική αυτονομία των κοινοτήτων, με αποτέλεσμα να μη διαθέτουν το καθεστώς δημοσίου νομικού προσώπου, επίσημου θεσμού. Αυτή η ιδιαιτερότητα συνέχισε να ισχύει ως το 1865, οι κοινότητες θεωρούνταν ημιθεσμικό μόρφωμα.

Κοινότητες όπως η Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα, οι Σέρρες, η Αθήνα, τα νησιά του Αιγαίου, η Χίος τα Δωδεκάνησα, η Λιβαδειά, οι κοινότητες της Πελοποννήσου, απολάμβαναν αυτοδιοικητικά προνόμια. Οι συνεχείς διεκδικήσεις διοικητικών και

⁸⁹ Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση*, Παρουσία, Αθήνα 1993, σ. 22.

⁹⁰ Η κοινότητα της Μοσχόπολης λάμβανε μέτρα κοινωνικής πρόνοιας σύμφωνα με τις πηγές, όπως η οργάνωση του Ορφανοδιοικητηρίου, ιδρύματος περίθαλψης αρρώστων, φτωχών, ορφανών παιδιών· Πανταζόπουλος, *Νεοελληνικό κράτος και ευρωπαϊκή κοινότητα...*, σ. 31.

⁹¹ Παπασταματίου – Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, σ. 117-120.

γαιοκτητικών προνομίων ή αλλαγών εκ μέρους των κοινοτήτων δεν σταμάτησαν, με ιδιαίτερο παράδειγμα την περίπτωση της Πελοποννήσου του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα, ειδικά της Καλαμάτας, της Πάτρας, του Πύργου, της Καρύταινας, του Νησίου, του Φαναρίου, των Μιλακίων του Άργους, του Μυστρά και της Δημητσάνας.

Ως προς την υγεία του πληθυσμού αναφέρω εδώ ορισμένα γενικά στοιχεία. Στο αστικό περιβάλλον οι άνθρωποι κινδύνευαν από τις επιδημίες που έπλητταν συχνά τις οθωμανικές πόλεις. Οι μεγαλύτερες πόλεις δεν ήταν εύκολο να παραμένουν καθαρές και να τηρούν τους κανόνες δημόσιας υγιεινής, ενώ τα λιμάνια και οι παραθαλάσσιες περιοχές κινδύνευαν περισσότερο από τις μεταδοτικές ασθένειες (π.χ. στη Σμύρνη επιδημίες πανώλης περισσότερο από τα μισά χρόνια του 18^{ου} αιώνα, στη Θεσσαλονίκη το 1781 μεγάλος αριθμός νεκρών)⁹². Έτερη σοβαρή αιτία θανάτων ήταν η πείνα που ξεσπούσε είτε από φυσικές καταστροφές, είτε από επιδημίες, είτε από πολιτικές και στρατιωτικές επιλογές, όπως είναι ο πόλεμος ή οι κακές μεταφορές.

Η έρευνα αποκαλύπτει δύο στοιχεία που φανερώνουν πως η υγεία και η ίαση δεν είχαν αφηθεί χωρίς έλεγχο στις περιοχές αναφοράς αυτής της μελέτης: Τα ιεροδικαστικά αρχεία των οθωμανοκρατούμενων περιοχών⁹³ αποκαλύπτουν το πλαίσιο λειτουργίας των χειρουργών που θεράπευαν σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου. Παράλληλα με αυτό, η έρευνα έχει παραδώσει δεδομένα για τις συμβάσεις των κοινοτήτων με γιατρούς, καθώς και για αποφάσεις κοινοτήτων που αφορούν τη δημόσια υγεία του οικιστικού τους χώρου⁹⁴.

Τέλος, στην υπό εξέταση κοινωνία είναι απαραίτητο να σχολιαστεί ο ρόλος του θρησκευόμενου στην ιατρική-θεραπευτική προσέγγιση που επέλεγε. Ο χριστιανισμός άλλαξε τη στάση των ανθρώπων απέναντι στην αρρώστια από πολύ νωρίς, παρότι η ιπποκρατική παράδοση διατηρήθηκε. Χάρη στην επιρροή του χριστιανισμού η αρρώστια απέκτησε και ηθική διάσταση, η επίκληση της θείας πρόνοιας και η πίστη στη θεϊκή τιμωρία εξαιτίας των αμαρτιών καθόρισαν την

⁹² Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία...*, σ. 201.

⁹³ Ειδικά οι αποφάσεις που σχετίζονται με θέματα υγείας από το αρχείο της Κρήτης: <https://healthincrete.ims.forth.gr/> (ανακτήθηκε 30/12/2019).

⁹⁴ Δ. Δημητρόπουλος, «Μύκονος 17ος – 18ος αι.: Συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων μιας νησιωτικής κοινωνίας», Πρακτικά Δημερίδας *Μελέτες και Έρευνες για τη Μύκονο στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες*, Πολιτιστικός Λαογραφικός Σύλλογος Γυναικών Μυκόνου, Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων, Μύκονος 2009, σ. 15-27· επίσης Δ. Δημητρόπουλος, «Δόμηση και κοινοτική παρέμβαση στα νησιά του Αιγαίου, 17^{ος} – αρχές 19^{ου} αι.», *Μνήμων*, 23, 2001, σ. 37-65.

αντιμετώπιση της ασθένειας, στοιχείο που κατέστησε την ίαση και την αποδοχή της ασθένειας μέρος της ευλάβειας⁹⁵.

Για τους μουσουλμάνους, το Ισλάμ εκτός από θρησκεία είναι κοινωνικό και πολιτικό σύστημα οργάνωσης που περιλαμβάνει σαφείς κανόνες για ολόκληρη τη ζωή, για την ιατρική και την υγιεινή. Οι ιατρικοί κανόνες που υπάρχουν στο Κοράνι, η «Ιατρική του Προφήτη», δίνουν τις κύριες οδηγίες για τον τρόπο εφαρμογής της ισλαμικής ιατρικής⁹⁶.

Παρά τις έως τώρα επικρατούσες απόψεις σχετικά με την ισλαμική παράδοση, σύμφωνα με τις οποίες υποτίθεται ότι «όλη η ιατρική του ανθρώπου ήταν υποδεέστερη και εξαρτημένη από τις επιταγές και τα αξιώματα της θρησκείας και της φύσης, που αντανakλούσαν κατευθείαν τη σοφία του Δημιουργού, ο οποίος ήταν επίσης και ο ανώτατος θεραπευτής (*al shafi*)», τα πράγματα δεν φαίνεται να είναι έτσι⁹⁷. Η προσέγγιση σύμφωνα με την οποία η ισλαμική θεολογική σκέψη, που καθόρισε την ιατρική πρακτική και είχε κύριο χαρακτηριστικό τη μοιρολατρική αποδοχή του πεπρωμένου, έχει αναθεωρηθεί και επανεξετάζεται. Σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες, οι οθωμανοί μουσουλμάνοι δεν ήταν παθητικοί αποδέκτες κάθε δεινού και ασθένειας. Επίσης, το συνολικό πλαίσιο μιας ασθένειας, όπως στην περίπτωση μιας επιδημίας, ήταν πολύ πιο πολύπλοκο απ' ό,τι έχει καταγραφεί ως τώρα στην ιστοριογραφία. Κυρίως φαίνεται ότι το περιβάλλον και οι κοινωνικές συνθήκες επηρέαζαν πολύ περισσότερο απ' ό,τι πιστεύεται τη διάδοση επιδημιών, καθώς και τους θανάτους που συνόδευαν την αρρώστια⁹⁸.

Οι μουσουλμάνοι φαίνεται ότι δεν μετακινούνταν όχι εξαιτίας μοιρολατρείας αλλά κυρίως για να αποφύγουν τις επιδημίες, ενώ παράλληλα η συστηματική σωματική φροντίδα για την καθημερινή καθαριότητα συνέβαλλε στη διατήρηση μιας σχετικής απολύμανσης. Έχει υποστηριχθεί ότι η παραμονή στο ίδιο μέρος στις

⁹⁵ R. Porter, "The Patient's View: Doing Medical History from Below", *Theory and Society*, 14(2), 1985, σ. 175-198, 193· L. J. Miller, "Divine Punishment of Disease? Medieval and Early Modern Approaches to the 1518 Strasbourg Dancing Plague", *Dance Research: The Journal of the Society for Dance Research*, 35(2), 2017, σ. 149-164.

⁹⁶ Ι. Ε. Πολυχρονίδης, *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια και Υγειονομική Πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, *Δημόσια Υγεία και Κοινωνική Πρόνοια στην Ευρώπη, την Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 19^ο και τις αρχές του 20^ο αιώνα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010, σ. 64.

⁹⁷ E. Hormoz, "Religion and Medicine in Iran: From Relationship to Dissociation", *History of Science*, 40, 2002, σ. 90-111, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/007327530204000104> (ανακτήθηκε 3/7/2019).

⁹⁸ S. White, "Rethinking Disease in Ottoman History", *Int. J. Middle East Stud.* 42, 2020, 549-567· A. Anastasopoulos – C. Kyriakopoulos, "Treating Hernias in Ottoman Crete (c. 1670-1760). The Legal Imprint of a Medical Procedure", *Social History of Medicine*, 0(0), 2019, σ. 1-20.

περιπτώσεις διάδοσης ασθενειών βοηθούσε στον περιορισμό διασποράς της αρρώστιας.

Η ιατρική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε βάση την παράδοση και την κλινική εξέταση, ενώ υπήρχαν ονομαστές σχολές ιατρικής πριν από τον 19^ο αιώνα, όπως εκείνες της Κωνσταντινούπολης (Suleymaniye Medical School – Madrasa)⁹⁹ και της Αδριανούπολης. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία συνυπήρχαν διαφορετικές πολιτισμικές κληρονομίες που ήταν αποδεκτές και το ίδιο συνέβαινε με την ίαση. Γενικά θα λέγαμε ότι επικρατούσαν τρεις ιατρικές προσεγγίσεις: η πρώτη ήταν η θεωρία των χυμών, η δεύτερη η εμπειρική που βασιζόταν στη λαϊκή γνώση και η τρίτη η λόγια ιατρική στον μουσουλμανικό κόσμο¹⁰⁰. Η ιατρική του οθωμανικού κόσμου που ακολουθούσε τη γαληνική προσέγγιση των χυμών, μετά τον 16^ο αιώνα προσαρμόστηκε και επηρεάστηκε από τις θεωρίες του Παράκελσου, σύμφωνα με τις οποίες τα στοιχεία του σώματος εντάσσονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τα εσωτερικά και τα εξωτερικά. Ο Παράκελσος πρότεινε να εξετάζονται οι άνθρωποι και οι αρρώστιες τους ως σύνολο¹⁰¹.

Η εξέλιξη της ιατρικής στον ισλαμικό κόσμο καθορίστηκε από την αδυναμία διενέργειας ανατομικών τομών σε νεκρούς εξαιτίας της απαγόρευσης ακρωτηριασμού των νεκρών και της υποχρέωσης από τον ισλαμικό νόμο για την άμεση ταφή τους. Οι ασθενείς εξετάζονταν και ελέγχονταν από τον σφυγμό, ενώ οι θεραπείες περιλάμβαναν βοτανικά φάρμακα, αφαιμάξεις και υποκλυσμούς, καθάρσια και θερμαντικά, όπως και στη Δύση. Το 1827 ιδρύθηκε η Ιατρική Σχολή¹⁰², ενώ στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του τανζιμάτ (1839-1876) θεσπίστηκαν μέτρα για τη δημόσια υγεία. Οι προσπάθειες για αλλαγή νοοτροπίας του μουσουλμανικού κόσμου, ως προς την ιατρική και την αποκοπή της ίασης από τις θρησκευτικές συνήθειες, συνεχίστηκαν συστηματικά από την πλευρά του τουρκικού κράτους ως τον 20^ό αιώνα, όπως έγινε και με τις κοινότητες των χριστιανών ορθοδόξων αλλά και του χριστιανικού κόσμου συνολικά.

⁹⁹ Το συγκρότημα Σουλεϊμανίγιε, που χτίστηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον αρχιτέκτονα Σινάν κατά το χρονικό διάστημα 1550-1557, διέθετε ιατρική σχολή και νοσοκομείο. Βλ. σχετικά, M. Turgut – I. E. Akcicek – A. T. Turgut – Y. A. Yazici, “Hospitals and Medical Schools in the Ottoman Empire”, *Encyclopaedia of the History of Science, Technology and Medicine in Non-Western Culture*, Springer Science, Ντόρντρεχτ 2014, σ. 1-11.

¹⁰⁰ M. Shefer-Mossensohn, “Medicine in the Ottoman Empire”, *Encyclopaedia of the History of Science, Technology and Medicine in Non-Western Cultures*, 2014, σ. 1-8.

¹⁰¹ M. Turgut et al., “Hospitals and Medical Schools...”, ό.π.

¹⁰² C. Trompoukis – J. Laskaratos, “Greek Professors of the Medical School of Constantinople during a Period of Reformation (1839-76)”, *J. of Medical Biography* 2003, 11(4), σ. 225-231.

3. Ορίζοντας την ασθένεια

Σύμφωνα με τον ορισμό του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, υγεία είναι η ισορροπημένη φυσική, ψυχολογική και πνευματική κατάσταση ενός ζώντος οργανισμού, «η κατάσταση της πλήρους σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής ευεξίας και όχι μόνο η απουσία ασθένειας ή αναπηρίας»¹⁰³.

Για το ζήτημα των ασθενειών και των περιγραφών τους κατά την περίοδο που εξετάζουμε θα αντλήσουμε στοιχεία από τα δεδομένα των ιατρικών χειρογράφων. Η ιστορική νοσολογία εξετάζει τις ασθένειες και τον ρόλο τους στην ιστορία. Με αυτή την έννοια εξετάζει τα τεκμήρια για τις κοινωνίες του παρελθόντος —συνολικά και όχι μόνο για τους γιατρούς και θεραπευτές— στην καθημερινότητά της ασθένειας. Ο τομέας της νοσολογίας αναπτύχθηκε στον ευρωπαϊκό χώρο με πρωτόπορο περιοχή τη Γαλλία τον 19^ο αιώνα. Η νοσολογία στον ιατρικό χώρο, πλην της ψυχιατρικής, κατέγραψε τις ασθένειες βασισμένη στα συμπτώματα του ασθενή προσπαθώντας να καταχωρίσει τις αιτίες τους (στην ψυχιατρική δεν είναι εύκολο να εντοπιστεί η αιτία εμφάνισης μιας ψυχικής νόσου). Αυτός ο τρόπος καταγραφής είναι προβληματικός, ειδικά για τις ασθένειες που αναφέρονται σε πηγές του παρελθόντος, διότι διαφορετικές ασθένειες εμφανίζουν κοινά ή παρόμοια συμπτώματα¹⁰⁴.

Με άξονα το αρχικό ερώτημα της διατριβής για την αλλαγή ιατρικής προσέγγισης, θα εξετάσουμε το νοσολογικό περιβάλλον, τις ασθένειες, τις φαρμακευτικές δυνατότητες, αλλά και τα όρια που έθεταν οι γνώσεις των γιατρών για τη βελτίωση των συνθηκών υγείας και ίασης του πληθυσμού. Βάσει των νοσολογικών συνθηκών ερμηνεύουμε τις κοινωνικές εξελίξεις και τις νοοτροπίες που επικρατούσαν για την ίαση και τους γιατρούς. Οι ασθένειες που εμφάνιζαν οι άνθρωποι καθόρισαν δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα (π.χ. επιδημίες), αλλά διαμόρφωσαν και διαμορφώνουν το ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών συνθηκών¹⁰⁵.

Η ασθένεια είναι ένα στάδιο που εμφανίζεται αιφνίδια κατά τη διάρκεια του βίου, ανάμεσα στις μεγάλες διαβατήριες στιγμές της γέννησης και του θανάτου. Πρόκειται για βίαιη και συχνά μοιραία στιγμή για τον άνθρωπο και κάποιες φορές για ολόκληρη την κοινωνία. Οι γιατροί δεν ήταν και δεν είναι μάγοι. Ακολουθούν τους

¹⁰³ N. Sartorius, “The Meanings of Health and its Promotion”, *Croat. Med. J.* 47(4), 2006, σ. 662-664.

¹⁰⁴ E. Shorter, “The History of Nosology and the Rise of the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders”, *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 1(1), 2015, σ. 59-67.

¹⁰⁵ Α. Κώτση, *Νοσολογία των παιδικών ηλικιών και της νεολαίας (20^{ος} αιώνας)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, ΙΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 2008.

κανόνες του συστήματος που κάθε φορά υπηρετούν και ελπίζουν ότι το σώμα που ασθενεί θα ανταποκριθεί στις θεραπείες που θα λάβει¹⁰⁶.

Η αρρώστια δεν περιλαμβάνει μόνο τη σωματική και ψυχολογική κατάρρευση του υποκειμένου, ορίζεται και από κοινωνικά δεδομένα. Οι ασθένειες είναι βιολογικά και κοινωνικά γεγονότα που παίζουν κομβικό ρόλο στις υλικές και φαντασιακές διεργασίες τις οποίες μετέρχεται μια κοινωνία, ενώ ενδέχεται να εγγράφονται στη μακρά διάρκεια και να συγκροτούν το βιολογικό υπόστρωμα του πληθυσμού μιας περιοχής (π.χ. μεσογειακή αναιμία)¹⁰⁷.

Παράλληλα, κάποιος είναι δυνατό να πάσχει από κάτι και να μην είναι ασθενής, καθώς ένα μέρος της ασθένειας είναι κοινωνικά κατασκευασμένο. Ορισμένες ασθένειες συνδέονται με πολιτισμικές σηματοδοτήσεις, που συγκροτούν τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία ανταποκρίνεται στην εμφάνισή τους. Η ιατρική γνώση για τη νόσο, την ασθένεια και την αρρώστια¹⁰⁸ ενδέχεται να είναι αποτέλεσμα συνιστωσών που σχετίζονται με την προτεραιότητα στην ανάπτυξη, κάθε φορά, σχετικών θεραπειών. Το αν κάποιος πάσχει από μια νόσο και ποια θεραπεία μπορεί να λάβει είναι δεδομένα που ποικίλλουν ανά εποχή, όπως επίσης ποικίλλει και το πώς αλλά και το κατά πόσο κάποιος θεωρείται θεραπευμένος¹⁰⁹. Οι περιπτώσεις των διαφόρων τύπων καρκίνου, της αποθεραπείας τους και των συνδηλώσεων που συνδέονται με τη συγκεκριμένη ασθένεια δίνουν ένα παράδειγμα για τα προηγούμενα. Τέτοιου είδους δεδομένα συνδέονται με διαφορετικές ασθένειες ανά εποχές, όπως και με την ένταση που τα ακολουθεί ανάλογα με τη σημασία της πάθησης, τις επιπτώσεις της στο άτομο και στην κοινωνία.

Οι εκθέσεις των γιατρών που συνόδευαν το Γαλλικό Εκστρατευτικό Σώμα στον Μοριά από το 1828 έως το 1833 επιβεβαιώνουν τη συχνότητα εμφάνισης ορισμένων ασθενειών στους πληθυσμούς. Οι πίνακες του Roux, ο οποίος ήταν

¹⁰⁶ Ο προβληματισμός για το τέλος της διαδρομής, καθώς και για την ιατροποίηση της ζωής είναι αναπόφευκτος για τον ιστορικό της ιατρικής και της ίασης. Προσεγγίσεις επί του θέματος: Α. Γκαουάντε, *Εμείς οι θνητοί*, μτφρ. Λύο Καλοβυρνάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016· Ι. Ίλλιτς, *Ιατρική Νέμεση. Η απαλλοτρίωση της υγείας*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2010.

¹⁰⁷ Σιδέρης, «Αρρώστιες και άρρωστοι στη Λευκάδα», ό.π., σ. 101-120, σ. 103.

¹⁰⁸ Για τη σύγχρονη ιατρική ορολογία, οι όροι «νόσος» και «νόσημα» (*disease*) αφορούν τη βιολογική διαταραχή της υγείας, ο όρος «αρρώστια» (*illness*) αφορά την άποψη του ασθενή για τη φυσική ή ψυχολογική διαταραχή της υγείας του, ενώ ο όρος «ασθένεια» (*sickness*) αφορά τον κοινωνικό προσδιορισμό της ασθένειας. Στην παρούσα διατριβή οι παραπάνω όροι χρησιμοποιούνται και καταχρηστικά για τις ανάγκες της γλωσσικής ποικιλίας, καθώς αναφερόμαστε σε νοσήματα ή ασθένειες που δεν έχουν ταυτιστεί με σύγχρονες παθήσεις. Βλ. σχετικά, Γ. Ασπράκη et al., *Ιατρός - Ασθενής: η ανθρωπολογική προσέγγιση. Σχέση ιατρού - ασθενή. Οδηγίες για μια αποτελεσματική επικοινωνία*, Τμήμα Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015.

¹⁰⁹ P. Conrad – K. Barker, “The Social Construction of Illness: Key Insights and Policy Implications”, *J. of Health and Social Behavior*, S51, 2010, σ. 67-79.

επικεφαλής της υγειονομικής υπηρεσίας του εκστρατευτικού σώματος, δείχνουν τις ασθένειες για τις οποίες νοσηλεύτηκαν οι στρατιώτες: για εμπύρετα νοσήματα (επιδημικές ελονοσίες, αναπνευστικής προέλευσης εμπύρετα κ.λπ.) το 87,9%, για τραυματισμούς το 7,2%, για αφροδίσια νοσήματα το 3,3% και για ψώρα¹¹⁰ το 1,6%¹¹¹.

Οι αναφορές στις συγκεκριμένες ασθένειες υπάρχουν και στα ιατρικά χειρόγραφα που μελετήθηκαν για τη παρούσα διατριβή και χρονολογούνται από τον 16^ο αιώνα. Δεν είναι το όνομα της ασθένειας που καθόριζε τη θεραπεία σύμφωνα με το γαλινικό ιατρικό σύστημα της περιόδου αναφοράς, αλλά τα συμπτώματα και κυρίως οι εξατομικευμένες ανισορροπίες των χυμών, των ποιοτήτων, των στοιχείων στον συγκεκριμένο άρρωστο¹¹². Ο συντάκτης ενός μόνο χειρογράφου (ΧΦ5) αναφέρει: γυναικολογικά προβλήματα, οφθαλμολογικές παθήσεις, ζοχάδες¹¹³, πυρετούς, πλευρίτη, αιμόπτυση, βήχα, *όχτηκα*¹¹⁴, *μαλαφράντζα*¹¹⁵ και άλλα *σκουλαμέντα*¹¹⁶, *ποδαγρία*, ρευματισμούς, *λέμβηθες* και πόνους στόματος, πονόδοντο, ουρολογικά προβλήματα (π.χ. πέτρες στα νεφρά), δυσεντερίες, σεληνιασμούς.

Είναι πολύ δύσκολο να διαγνωστεί και να ταυτιστεί μια ασθένεια του παρελθόντος με όνομα αρρώστιας του σύγχρονου ιατρικού λεξιλογίου, καθώς τα δύο συστήματα καταγραφής και αναφοράς δεν έχουν κοινή βάση. Αποδεικνύεται συχνά πως ακόμη και για ασθένειες που πιστεύουμε ότι αναγνωρίζουμε με βεβαιότητα, αυτό δεν ισχύει πάντοτε. Τέτοιο παράδειγμα είναι η υδρωπικία: κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο θεωρείτο ασθένεια, ενώ για τη σύγχρονη ιατρική οι φουσκάλες με το υγρό στα διάφορα σημεία του σώματος θεωρούνται συμπτώματα. Συμβαίνει ακόμη με την πανώλη, το όνομα της οποίας χρησιμοποιούσαν για διάφορες ασθένειες της ίδιας κατηγορίας¹¹⁷, αλλά και στην περίπτωση της σύφιλης ή *μαλαφράντζας*.

Τον 17^ο αιώνα έγιναν στη Δύση προσπάθειες κατηγοριοποίησης και κατάταξης των ασθενειών, χωρίς αυτές να λύνουν το σύγχρονο ερευνητικό πρόβλημα

¹¹⁰ Στις συνταγές για αλοιφές η προσπάθεια εξάλειψης της ψώρας έχει υψηλή θέση. Βλ. ΧΦ5, ό.π., σ. 329-333.

¹¹¹ Α. Κ. Σταυρόπουλος, «Ιατρική και στρατιωτικές αποστολές, η περίπτωση του επιστημονικού έργου της υγειονομικής υπηρεσίας του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στο Μοριά (1828-1833)», Πρακτικά Συμποσίου *Μάνη, μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία, περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15^{ος} – 19^{ος} αι.)*, επιμ. Γ. Σαΐτας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1996, σ. 489.

¹¹² Γ. Παπαδόπουλος, «Προσεγγίσεις στην ιστορία των φαρμάκων», *Νεύσις*, 15, 2006, σ. 188-189.

¹¹³ Ζοχάδες = αιμορροΐδες

¹¹⁴ Όχτηκα = φυματίωση

¹¹⁵ Μαλαφράντζα = σύφιλη

¹¹⁶ Σκουλαμέντο = αφροδίσιο νόσημα, βλεννόρροια

¹¹⁷ Lindemann, *Medicine and Society...*, σ. 21, 22.

της ταύτισης και αναγνώρισής τους. Ο πιο ασφαλής τρόπος εξακρίβωσης στοιχείων για τις ασθένειες και τις θεραπείες του παρελθόντος είναι η προσεκτική καταγραφή των σταδίων τους και η μελέτη τους, σε συνδυασμό με την απαραίτητη γνώση του ευρύτερου πλαισίου το οποίο ερευνάται¹¹⁸.

Γράφει ο συντάκτης του ΧΦ9(11) του 17^{ου} αιώνα: «Νόσος εστί η διάθεσις του ζωτικού σώματος υπέρ φύσιν. Παρόμοιον ορισμόν ... νόσος εστί διάθεσις ου φυσική εν των ανθρωπίνων σώματι. Δι' ης φαίνεται βλάβη και φυσικαίς ενέργειαις υπάρχουσα»¹¹⁹ και συνεχίζει: «Περί του γιγνωμένου και γενησομένου νόσου. Όντας και είναι αναγκαιότατον εις τον φυσικόν ιατρόν, διά να ιατρεύσει καλά, να εγνωρίζει τα νοσήματα ποία είναι ουσιαστικά ήγγουν ποία κληρονομικά, ή εκ γενετής ... νοσος κληρονομική κράζωμεν εκείνη όπου έχομε από τη μήξαν ημείς, λόγου χάριν ποδαλγία. Εις τέτοιον νόσο καταγίνεται μόνο ο ιατρός. ... Τετοιας λογής νόσοι κληρονομικαίς εις τόσον υπόκεινται την τέχνη εις όσον είναι ικαναίς να ταις πραϋνει και όχι να ταις ιατρεύσει παντελώς ...»¹²⁰. Ο ίδιος συντάκτης για την καταγραφή των συνταγών ακολουθεί τη σειρά των μερών του σώματος, ξεκινώντας από το άνω μέρος του σώματος, το κεφάλι.

Σε σελίδα με κατάλογο ασθενειών που περιλαμβάνει το ΧΦ92 ο συντάκτης σημειώνει στο περιθώριο: «όπιος θέλι ας βρεισκι την ασθένειαν οπου γιρέβι να βοηθίσι κι ο θεός ήνε δυνατός με το μέσον τον χόρτων όπου αυτός τα έκαμε ημπορί να βοηθίσει και να ιατρεύει τον ασθενή»¹²¹. Και όπως σημειώνει αλλού: «αντίκρι αρχίζι άλος κατάλογος διά να εβρίσκυ εύκολα ταις ασθένειες, τες ονομασίες τον ασθενιόν ο ταλέπορος ο άνθρωπος σε πόσα υπόκυτε κι ακόμι λογιάζι πος κάτι ήνε κι ήνε όλο ασθένειες κατά πλακομένος ...»¹²². Ο συντάκτης παραθέτει την πιο κοινή διαπίστωση με την οποία είναι εξοικειωμένοι οι γιατροί. Ο άνθρωπος είναι ευάλωτος στην ασθένεια, είναι ταλαίπωρος κυρίως επειδή, ενώ νομίζει ότι η ύπαρξή του είναι σημαντική, όταν ασθενήσει ανακαλύπτει ότι βρίσκεται στην ίδια θέση με όλους τους ανθρώπους.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 22.

¹¹⁹ ΧΦ9(11), Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου, φ. 29.

¹²⁰ Στο ίδιο, φ. 30.

¹²¹ ΧΦ92, Βιβλιοθήκη Ζαγοράς (Πίνακας 3, Παράρτημα).

¹²² Στο ίδιο, σ. 14.

Στο λήμμα «διά το φλασκούνι», ο συντάκτης του ΧΦ92 αναφέρεται στην ασθένεια που θεραπεύει «με μέλι και αλωή και πτύει το μαράζι όπου γίνεται εις το φλεγμόνι»¹²³.

Είναι πολλές οι παθήσεις που φιλοδοξούν να θεραπεύσουν οι συντάκτες των χειρογράφων. Αρρώστιες που αναγνωρίζουμε και άλλες που δεν γνωρίζουμε, είτε γιατί το όνομα είναι διαφορετικό στη σύγχρονη ιατρική ορολογία, είτε γιατί περιγράφονται συμπτώματα ασθενειών. Τα χειρόγραφα προσφέρουν κάθε χρήσιμη πληροφορία για τις θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων. Η αλθαία (αγριομολόχα) εμφανίζεται να θεραπεύει: *χελώνια, απόστημα, πρίσμα, πανούκλα, καρβούνια, πρίσματα βηζίων γυναικών, ζωχάδες, νεύρα, ασθένειες της μήτρας, δυσουρία, δυσεντερία, σιάτικα*¹²⁴, *αχαμνία των νεύρων, πόνο δοντιών, δαγκώματα των φαρμακερών θηρίων, πέτρα στην φούσκα (ουροδόχο κύστη), δαγκώματα μελισσών και σφηκών και άλλων ζωιφίων οπού αγγυλώνουν, σπάσματα, καύσιμον της φωτιάς, ζεμάτισμα του θερμού, δαγκώματα του κάθε ζώου, βήχαν, να παίρνει εκείνος που ξερνά το αίμα*¹²⁵.

Οι *θήρμες* (πυρετοί) εμφανίζονταν στους πληθυσμούς πολύ συχνά. Από τα θεραπευτικά μέσα που συνιστώνται αναγνωρίζουμε τα είδη των πυρετών: το υπερικό για τη *θήρμη τριτζάνα και καρτάνα* (τριταίος και τεταρταίος πυρετός)¹²⁶, αλλού η *κίνα* ή *κιγχόνη*, φυτό από τον φλοιό του οποίου προήλθε το *κινίνο*, το *νησαντίρι*, το *τζιτζεφίλ* (δηλαδή η πιπερόριζα ή τζίντζερ): «Εις *θήρμες* αφιμερηνές και εις τεταρτέους πηρετούς»¹²⁷.

Η *μπετόνικα* προτείνεται για *την κιτρινάδα του κορμιού από την χολή, τους κτηκιασμένους, την δυσκολίαν του ανασασμού, τους πόνους του στήθους, την επιληψία*.¹²⁸

Η *ψώρα* ήταν ασθένεια που απασχολούσε, όπως δείχνουν τα χειρόγραφα, γιατρούς και ασθενείς. Στις συνταγές για την ψώρα οι συντάκτες προσθέτουν συνήθως και οδηγίες καθαριότητας: «βράσαι το να μείνη το τρίτον νερόν, κι ας πίνη

¹²³ Στο ίδιο, σ. 182.

¹²⁴ Σιάτικα = ισχιαλγία

¹²⁵ ΧΦ92, ό.π., σ. 235.

¹²⁶ Τριταίος και τεταρταίος πυρετός

¹²⁷ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, Πίνακας 1, σ. 146.

¹²⁸ ΧΦ92, ό.π., σ. 237.

από αυτό συχνά ο ψωριασμένος κι υγειένη η ψώρα. όμως να έχη πρώτον το κορμί καθαρισμένον ...»¹²⁹.

Για τη *φάγουσαν* (ή φαγέδαινα, δηλαδή σαρκοφάγο έλκος που πιθανότατα οφειλόταν σε καρκίνο, ή σε τύπο του έρπητα, ή σε σύφιλη, ή σε βακτήριο¹³⁰), «ταις πληγαίς οπού τρώγουν την σάρκα», ο συντάκτης προτείνει το σύμφυτο¹³¹.

Για την οδοντοθεραπεία, για τα προβλήματα του στόματος, στα γιατροσόφια προτείνονται διάφορα βότανα, π.χ. το τριβόλι, που κάνει καλό στις *πονεμέναις ριζοδονταίς* ή στα *πρισμένα συληγούδια*¹³². Οι περισσότερες συνταγές που αφορούν στη στοματική περιοχή εντάσσονται στην κατηγορία αισθητικών-καλλωπιστικών συνταγών, γιατί αναφέρονται σε κακή όψη από σαπισμένα δόντια ή σε δυσσομία, που φαίνεται πως απασχολούσαν περισσότερο από τις μολύνσεις ή τον πόνο που προκαλούν τα χαλασμένα δόντια.

Αλλού προτείνεται έμπλαστρο με τη βάτο για να θεραπεύσει τους πόνους της καρδιάς¹³³. Τα προβλήματα της καρδιάς αναφέρονται συχνότατα ως συμπτώματα και συνιστώνται πολλά φάρμακα για τις θεραπείες τους.

Το φυτό πεντάφυλλο προτείνεται για *ζωχάδες* (αιμορροΐδες), αλλά και για τα *χελόνια* (χοιράδωση). Η σύνδεση της εμπειρικής ιατρικής με τη γαληνική παράδοση που αναφέρεται στους χυμούς του σώματος γίνεται εμφανής στα γιατροσόφια. Στα κείμενά τους οι θεραπείες προσανατολίζονται στη βελτίωση της ανισορροπίας των χυμών, της δυσκρασίας. Πολύ συχνά στις συνταγές αναφέρεται το πρόβλημα του *κώλικα*, δηλαδή του κολικού του εντέρου. Τα *πυλώματα* είναι ένα σύμπτωμα της δυσκοιλιότητας, ασθένειας που δυσκολεύει την καθημερινότητα των πασχόντων. Γενικότερα τα προβλήματα με τα έντερα και το στομάχι ήταν συχνά και αναφέρονται πολλές φαρμακευτικές οδηγίες στα χειρόγραφα, ακόμη και για σοβαρές παθήσεις όπως είναι οι πληγές στο έντερο: «Περί των τραυμάτων του γινομένων με έλκη εις τα έντερα»¹³⁴. Και αλλού: «Περί στρόφου. Συμβαίνει ο στρόφος εις τα έντερα όταν σαλευθεί εις αυτά χυμός ή χολικός ή από τροφαίς, γίνεται πάλιν από πνευμάτου παχέως ο στρόφος όπου γίνεται από χυμό δριμύ και παχύ. Δίδει πόνον εις τα έντερα, ο πόνος είναι εις έναν τόπον μόνον». Αλλού: «Λύση ωφέλιμος εις τα πνεύματα όπου

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 241, και επίσης στο G. Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο. Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, μτφρ. Σ. Μαρκέτος, Αθήνα 2000.

¹³⁰ <https://lexikolefkadas.gr/fagousa-i/> (ανακτήθηκε 5/1/2020).

¹³¹ ΧΦ92, ό.π., σ. 241

¹³² Στο ίδιο, σ. 243.

¹³³ ΧΦ92, ό.π., σ. 245.

¹³⁴ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 110.

φυσούν εις τα έντερα και εις τα εσωχάδας» ή ακόμη «Λύση εξοχι κη ωφελύ εις κοιλιακούς και στριφνούς πυκνούς και εις φύση μα και εις έμετον και δίψαν»¹³⁵. Συχνό πρόβλημα εξαιτίας της κακής διατροφής ήταν οι ζωχάδες, ήτοι οι αιμορροΐδες, οι οποίες προκαλούν δυνατό πόνο: «βάνε τα επάνω εις ταις ζωχάδαις»¹³⁶.

Στην περιγραφή της πάθησης του ειλεού, «Θαυμαστόν εις κόληκαν. Προς τους υλεόδας [όσους έχουν πάθει ειλεό] ...», ο συντάκτης του ΧΦ9(11) είναι σαφής για τη σοβαρότητα της ασθένειας: «... έχει ταραχήν και αγρυπνία και καθολικά να υπούμε η αρρώστια είναι κακή και φονευτική. Και πολλαίς φοραίς θανατώνει τον άνθρωπον εις την δευτέραν ημέραν ή το περισσότερο εις την τρίτην ημέραν και ολίγοι γλυτώνουν από τούτο το πάθος. Θεραπείαν λοιπόν στοχαζώμεθα ...»¹³⁷.

Τα καρβούνια είναι η μολυσματική ασθένεια του άνθρακα. Το φυτό τράγιο κατά τον συντάκτη του ΧΦ92 θεραπεύει το καρβούνι αν το βάλεις επάνω στο εξόγκωμα, «γνώμη πολλών μεγάλων ιατρών όπου το εδοκίμασαν»¹³⁸.

Το συρίγγιο είναι ένα εξόγκωμα που εμφανίζεται εντός και επί της επιφάνειας του δέρματος έπειτα από λοίμωξη μιας περιοχής. Είναι αυτονόητο ότι σε μια περίοδο χωρίς αντιβιοτικά, τα αποστήματα και οι λοιμώξεις συχνά οδηγούσαν στη δημιουργία συριγγίου (*φίστολα*). Στα κείμενα υπάρχουν οδηγίες για χρήση βοτάνων για τη θεραπεία του προβλήματος: «Κοπανισμένα τα φύλλα και ταις κορυφαίς βάνε τα επάνω εις ταις φίστολαις» ή αλλού «σκόνι διά τον φίστουλαν»¹³⁹.

Πολλά βότανα αναφέρονται ως θεραπευτικά για την πάθηση των χελωνίων, των προσβεβλημένων από χοιράδωση λεμφαδένων του λαιμού. Η χοιράδωση θεωρείτο προάγγελος της φθίσης, γι' αυτό και οι γιατροί έκαναν επίμονες προσπάθειες να τη θεραπεύσουν, όπως δείχνουν τα κείμενα των χειρογράφων με τα γιατροσόφια που προέρχονται από διάφορες ελληνικές περιοχές. Στο απόσπασμα που παραθέτουμε, το θεραπευτικό βότανο που προτείνεται είναι το φυτό κοντιλίδα: «βάνε τα κι επάνω εις τα χελώνια κοπανισμένα ως έμπλαστρον»¹⁴⁰.

Επικίνδυνο σημάδι για τον ασθενή ήταν η αιμόπτυση. «Η πτύσις του αίματος γίνεται από δύο αφορμαίς ή άλο την ανάγκην του βηχός ή από κακοχία του λάρυγγος. Θέλοντας να θεραπεύουμε αυτό το πάθος ορίζωμε του ασθενή να αναπαύθει και να

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 108.

¹³⁶ ΧΦ92, ό.π., σ. 257.

¹³⁷ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 112.

¹³⁸ ΧΦ92, ό.π., σ. 252.

¹³⁹ ΧΦ241, Αρχείο Χειρογράφων ΙΕΕΕ.

¹⁴⁰ ΧΦ92, ό.π., σ. 264.

μην αναπνεει δυνατήν αναπνοήν»¹⁴¹. Στα χειρόγραφα προτείνονται πάντοτε λύσεις για την αιμόπτυση, γιατί ενδέχεται να είναι σημάδι φθίσης. «Λύση εφήματος εις βήχαν και στένωσιν της αναπνοής εις πτύσιν στήθους καθαρίζει όσα έχει το στήθος από παχύ υγρό»¹⁴².

Για την πλευρίτιδα αναφέρονται τα έμπλαστρα ως θεραπευτικά μέσα για να διαλύσουν τα φλέγματα και όποια ύλη έχει μαζευτεί στο πλάι των πνευμόνων. Μετά τη φλεβοτομία προτείνεται έμπλαστρο με «ρίζαν της αλθαίας, κριθήν κοπανισμένη και ψήσον και σούρωσον και βάλλε ...» και παράλληλα «Σοράπιον ... ωφελιμον εις πλευρίτιδα και θέρμη στήθους εις ξηρόβηχαν εις αρχήν εκτικού»¹⁴³. Η πλευρίτιδα είναι σοβαρή ασθένεια, προκαλεί πόνο στα πλευρά, ενώ θεωρείτο και αυτή προάγγελος επόμενου σταδίου φθίσης. Ήταν δύσκολη πάθηση και ταλάνιζε τον πληθυσμό έως τον 20^ο αιώνα στην ελληνική επαρχία, όταν δεν υπήρχαν τα κατάλληλα φάρμακα. Η αντιβίωση και η παραμονή στο σπίτι για ανάπαυση και αποθεραπεία ήταν άγνωστες συνθήκες στις περισσότερες φτωχικές αγροτικές κοινωνίες των ελληνικών περιοχών ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

Αξιολογείται ενδιαφέρον ότι συναντούμε αναφορά στην ασθένεια του διαβήτη: «Περί διαβήτη. Αυτή η αρρώστια συμβαίνει εις τους νεφρούς και έχει ο άνθρωπος δίψαν αφώρητον ώση δεν δύναται να χορτάσει το ύδωρ και όσον πίνει ακολουθός το ουρεί. Ούτως και την τροφήν όσον τρώει δεν δύναται να την κρατήσει και αν θεραπευτεί σύντομα συμβαίνει ισχνότητα του σώματος λεπταίνει και ξηραίνεται. Τούτο θεράπευσε με τα στυφά όπου δυναμώνουν το σηκότι και τους νεφρούς και παύουσι το θερμό όπου γίνεται εις αυτούς». Και παρακάτω για άλλη θεραπεία προτείνει: «Τροχίσκοι ωφέλυμοι εις διαβήτη και είναι δόκιμοι δίδουν πολλήν ωφέλειαν ...»¹⁴⁴.

Για τον σύγχρονο μελετητή παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι ο συντάκτης αναφέρει πιθανό περιστατικό εσωτερικής αιμορραγίας από πτώση. Προτείνει τη λήψη φλόμου: «ας πίνουν κι όσοι πέσουν από τόπον υψηλόν, και λαβωθούν εις τα μέσα ...».¹⁴⁵

Οι κεφαλαλγίες αναφέρονται συχνά στα χειρόγραφα εγχειρίδια για διάφορους λόγους, είτε από θέρμη (πυρετό) είτε ως σύμπτωμα άλλης νόσου. Στο ακόλουθο

¹⁴¹ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 93.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 97.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 98.

¹⁴⁴ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 132.

¹⁴⁵ ΧΦ92, ό.π., σ. 267.

παράδειγμα ο συντάκτης εξηγεί: «Περί του καλούμενου ημικρανία. Συμβαίνει εις το κρανίο πόνος δυνατός, βλαβερός και κακός ... κ αγρικά ο ασθενής ωσάν να τον εκτυπούσαν με σφαίραις εις την κεφαλήν. Δεν υπομένει να ακούει φωνής δυνατής, ούτε άλλον άγος. Ούτε δύναται να βλέπει εις φως. Γίνονται τούτα από την δύναμιν της ξανθής χολής ή από παχέα πνεύματα, ότι δε συνεβη κάκωσις από αφορμήν ξανθής χολής αγρικά ο άρρωστος κούσματα δυνατά με ζέστην δυνατή και είναι από πνεύματα παχέα αγρικά ο άρρωστος βάρος εις την κεφαλήν ...»¹⁴⁶.

Στις παθήσεις του κεφαλιού ο ίδιος συντάκτης εντάσσει και την ημιπληγία: «Περί ημιπληξίας ... το δύσκολον είναι ότι κρατείται η φωνή και ευθύς αλάζει η όψις και στραβένει το στόμα και εκείνο το μέρος όπου κρατή είναι καθόλου νενεκρωμένο και το περισσότερο αν τύχη το πάθος εις τα δεξιά»¹⁴⁷.

Ο πλούτος των πληροφοριών που μεταφέρεται από τα κείμενα των ελληνικών χειρογράφων είναι σημαντικός, για την ιστορία της θεραπευτικής, αλλά και για την ιστορία του ιατρικού επαγγέλματος και των σταδίων εξέλιξής του. Στις περιγραφές των περιστατικών και των παθήσεων αναφέρεται εξήγηση για τις δυσκολίες που δεν επιτρέπουν στο ανθρώπινο σώμα να αντεπεξέλθει στις φυσιολογικές λειτουργίες του: «Περί λιποθυμίας. Η λιποθυμία είναι απλώς αδυναμία της καρδιάς και εμπόδις του καθαρισμού των καπνών αυτής και δεν γίνεται λιποθυμία χωρίς να είναι πάθος εις την καρδιάν, έχει και αφορμαίς πολλαίς ότι συμβαίνει και από πολυποσία και απο πολυφαγίαν ή κένωσιν δυνατή και απο δυσκρασία όπου αλλάουσι από θερμόν εις ψυχρόν και από ψυχρό εις θερμό»¹⁴⁸.

Οι δερματικές παθήσεις, από ατυχήματα ή άλλης αιτιολογίας, αναφέρονται συχνά. Για το «καύσιμο της φωτιάς» και «ταις αληχίναις» προτείνεται η χρήση του φυτού φλόμος. Ο συντάκτης του χειρογράφου 9(11) του 17^{ου} αιώνα αναφέρεται συχνά στη δερματική πάθηση που ονομάζεται αλφός (υπόλευκος λέπρα;) και η οποία φαίνεται ότι ήταν συχνή. «Περί αλφών όπου γίνονται εις το πρόσωπο. Οι αλφοί περισσότερο γεννώνται εις το πρόσωπο ή εις την όψιν των ανθρώπων. Γίνονται και εις το λοιπόν σώμα του ανθρώπου αμή πάλιν αφανίζονται. Γίνονται όταν είναι ο άνθρωπος υγιής και όταν είναι κ ασθενής ή ποτε γίνονται αλφοί ή σκληρώτερης

¹⁴⁶ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 51.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 60.

¹⁴⁸ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 100.

όψεως και μελανιος από την συχνή καύσιν του ήλιου γίνεται και αίμα μοχθηρόν και μελαγχολικόν»¹⁴⁹.

Στο πλαίσιο μιας μικρής καταγραφής των ασθενειών που υπάρχουν στα χειρόγραφα, είναι χρήσιμο να ενταχθούν οι συνταγές για παθήσεις των οφθαλμών, ευαίσθητο μέρος του σώματος, όχι μόνο γιατί τα μάτια είναι εκτεθειμένα σε κάθε μόλυνση και ατύχημα, αλλά και γιατί η απώλεια της όρασης καθιστούσε τον άνθρωπο ανήμπορο. Θα άξιζε ειδική μελέτη για τις οφθαλμολογικές παθήσεις, διότι η τύφλωση ή η μειωμένη όραση είναι παθήσεις που συνδέονται με την ηλικιακή ωρίμανση, ενώ τα οφθαλμολογικά προβλήματα έχουν περάσει από διάφορα στάδια κοινωνικής κατασκευής. «Εις κάθε ασθένεια των οφθαλμών», «πλήνε τα ομμάτια κ καθαρίζει το φως, τα ξεπρίσκει και τα ελευθερώνει από κάθε ασθένειαν, πλήνε τα ομμάτια τα θαμπά, πλήνε τα ασθενησμένα ομμάτια», ενώ προτείνεται και βότανο για την αποκατάσταση της τυφλότητας¹⁵⁰. Σήμερα γνωρίζουμε ότι κάποιες οφθαλμικές παθήσεις προκαλούν ρήξεις αγγείων οι οποίες είναι εμφανείς καθώς αλλοιώνουν το χρώμα του ματιού: «άλοιφε τα ομμάτια οπού είναι κόκκινα από αίμα»¹⁵¹.

Ακολουθεί ένα παράδειγμα των ασθενειών που αντιμετώπιζαν με φάρμακα τα οποία περιείχαν απήγανο.

Πίνακας 1. Βοτανικά φάρμακα. Οι ασθένειες και οι συνταγές που θεραπεύει ο απήγανος

XΦ92, Βιβλιοθήκη Ζαγοράς, 18^{ος} αιώνας, «Συλλογή ιατρική Μιχαήλ Κοντοπίδου, Ναξιώτου».

A	Διά τον απήγανον, οι λατίνοι τον λέγουν ρούτα και οι άραβες σαντέπ. Είναι δύο λογίων, ήμερος και άγριος έχει δύναμιν θερμήν κα ξηράν ¹⁵² .
1.	Τον τρώγης και να τον πίνης κινά το ούρος το κρατημένον.
2.	Κάμνει να κινήσουν τα καταμήνια των γυναικών.
3.	Μιαν ογγιάν χλωρόν και μίαν ογγιάν τηρί παλαιόν κοπάνισαι έπειτα ανακάτωσέ τα με κρασί κόκκινο καλόν και ας το πή νηστικός εκείνος όπου έχει την κίνησην ή την δυσεντεριάν κι ας το πέρνη συχνά τοιουτοτρόπως και υγιαίνει.
4.	3 δράμια να πίνεις με κρασί είναι ενάντιον εις κάθε φαρμάκι
5.	Έξι κορυφαίς τρυφεραίς και τρία σύκα ξηρά και τρία καρύδια όλα μαζί να τα τρώγης κάθε ταχύ αποδιώχουν κάθε φαρμακερόν αέρα. Και μάλιστα εις τον καιρόν της πανούκλας όπου τραγωντάς τον έτζι αν ιπάγης και εις πανουκλιασμένους σημά να μην φοβάσαι με την ... του Θεού.
6.	Τοιουτοτρόπως ας τον τρώγη εκείνος όπου δαγκωθεί από φαρμακερά θηρία

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 82.

¹⁵⁰ XΦ92, ό.π., σ. 249.

¹⁵¹ XΦ92, ό.π., σ. 264.

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 190-192.

	ιατρεύεται.
7.	Όποιος τον τρώγει τον απήγανον ή τον πίνει φθείρει το σπέρμα.
8.	Να τον βράση με το ξύδι και να το πίνη εκείνος όπου γροικά πόνους εις το κορμί. Υγιαίνει.
9.	Ακόμη κι εκείνος όπου έχει πόνον εις το στήθος υγιαίνει.
10.	Ακόμη κι εκείνος όπου έχει την στένωσιν.
11.	Ακόμη κι εκείνος όπου έχει τον βήχαν και ασθένεια του φλεγμονίου.
12.	Ακόμη κι εκείνος όπου έχει πόνους των νεύρων και των κωκάλων.
13.	Ακόμη κι εκείνος όπου τρέμη το κορμί του.
14.	Ακόμη κι εκείνος όπου έχει την σιάτηκα ¹⁵³
15.	Ακόμη είναι ωφέλιμον το ξύδι αυτό, και εις το κρύωμα, όπου έρχεται εις την αρχήν της θέρμης.
16.	Τον απήγανον να κοπάνισης με φύλλα της δάφνης να γένη ως έμπλαστρον και να το βάνης επάνω εις τα διδύμια τα πρισμένα ξεπρίσκονται.
17.	Να τον βράσης με το λάδι να το κάμνης αγκλιστήρι ¹⁵⁴ εκείνος όπου εδίπλωσε το αντερό του υγιαίνει.
18.	Αυτό το αγκλιστήρι βάλε το και εκείνος όπου έχει τα πυλώματα και ωφελήται.
19.	Ακόμη ωφελείται με τούτο και εκείνος όπου έχει ταις ζωχάδαις.
20.	Ωφελήται με τούτο και εκείνος όπου ευγαίνει το κάθισμά του έξω.
21.	Ωφελεί τούτο και εις κάποιαις ασθένειαις όπου έρχονται εις το κρυφόν μέρος των γυναικών.
22.	Κοπάνισαι το με το μέλι και βάνε τον ως έμπλαστρον εις ταις ασθένειαις του πάτου και ωφελεί.
23.	Ακόμη ωφελεί και εις ταις ασθένειαις της μήτρας.
24.	Βράσαι τον με το λάδι κι ας πίνη εκείνος που έχει τους λέβηθες ήγουν τους σκουλήκους και ψοφούσιν.
25.	Κοπάνισαι τον με το μέλι και βάνε τον ως έμπλαστρον εις ταις κλύδοσες όπου πονούν και περνά ο πόνος.
26.	Κοπάνισαι τον με σύκα ξηρά και βάνε τον ως έμπλαστρον εις την κοιλίαν των υδρωπικών και ωφελούνται.
27.	Βράσε τον με κρασί να μείνει το τρίτον, και ας πίνη από αυτό συχνά ο υδρωπικός ας πλύνεται με το ίδιο κρασί συχνά και ωφελήται μεγάλως
28.	Εκείνος όπου δεν βλέπει καλά ας πύξη ολίγον ζουμί του απήγανου ολίγον ζουμί του μαράθου κ ολίγον μέλι, όλα ισομερώς ας τα ανακατάση κι ας πλύνη τα ομματία του και καθαρίζει το φως.
29.	Όποιος τον τρώγη με άλλα φαγητά καθαρίζει το φως του.
30.	Ολίγον από το ζουμί του κι ολίγον ξύδι κ ολίγον ροδόλαδον ισομερώς ανακάτωσαι κι τα σύρη μέσα εις την μήτην εκείνος όπου τρέχει το αίμα από την μήτην και κάμνει να σταθή.
31.	Κοπάνισαι τον κ ανακατώσαι τον με κερι και με νίτρον, να γένουν αλοιφή και βάνε την επάνω εις τους κάλους τους χαλά και υγιαίνουν.
32.	Αυτή την αλοιφήν βάνε επάνω εις ταις μυρμηγκιαίς και υγιαίνουν
33.	Κοπάνισαί τον και ανακάτωσαι τον με στύψη και με μέλι να γένουν αλοιφή και άληφε ταις αληχίναις συχνά και υγιαίνουν.
34.	Ολίγον από το ζουμί του και ολίγον ζουμί του ροδίου ανακάτωσης ζεστάνης και ας σταθή μέσα εις το αυτί το απονεμένον και υγιαίνει.

¹⁵³ σιάτικα: ισχιάτικα: ισχιαλγία

¹⁵⁴ αγκλία και αγκιλιά και αγκιλιά και αντλιά, η [αντλία], 1. μεταλλικό, ξύλινο ή δερμάτινο σκεύος με το ποίο αντλείται νερό από πηγάδι ή πηγή ή διοχετεύεται υγρό από δοχείο σε δοχείο (αλλιώς κουβάς)
2. κολοκύθα κομμένη κατά μήκος στα δύο, που χρησιμεύει ως δοχείο για την άντληση υγρών, ιδίως κρασιού 3. ποσότητα υγρού που αντλείται κάθε φορά με την αγκλία
4. Ολόκληρη η κολοκύθα που χρησιμοποιείται ως δοχείο (αλλιώς νεροκολόκυθο, φλασκι)-
http://greek_greek.enacademic.com/6884/αγκλία (ανακτήθηκε 15/7/2017).

35.	Ζουμί του απήγανου και ροδόλαδον και ψιμμήθιον τριμμένον ισομερώς ανακάτωσαι να γένουν αλοιφή και βάνε επάνω εις τα καρβούνια και ωφελή πολλά. Το ψιμμήθιον λέγεται λατίνοι τζερούζα.
36.	Από αυτήν αλοιφήν βάνε την επάνω εις το κάψημον της φωτιάς, κ του θερμού κ υγιάίνει.
37.	Βάνε την επάνω εις ταις πληγαίς όπου τρώγουν το κρέας ήγουν εις την φάγουσαν.
38.	Βάνε την και εις ταις πληγαίς όπου γίνονται εις την κεφαλήν.
39.	Τον σπόρον του απήγανου ψήσαι και κάμε τον σκόνιν δίδε από ένα δράμη να πίνε με καλόν κρασί εκείνος όπου δεν ημπορή να βαστά το ούρος του ή από πάθος της γονόρεας ή από αχαμνίαν των νεφρών ή της φούσκας και ιατρεύεται.
40.	Ας πίνη τον απήγανον συχνά εκείνος όπου έχει την αποπληξίαν και ωφελείται.
41.	Ας τον πίνη συχνά και εκείνος όπου έχει την σιάτικα και ωφελήται.
42.	Οδηγίες προφύλαξης από τη χρήση του φυτού: Α) Αι εγκαστρωμέναις γυναίκες ας μην τον μεταχειρίζονται. Β) Ο άγριος απήγανος είναι περισσότερο σκληρός και ας μην τον μετα-χειρίζονται εις τα φαγητά.

Πίνακας 1: Στον πίνακα από το ΧΦ92 της Ζαγοράς (18^{ος} αιώνας) φαίνεται το εύρος των ασθενειών που προσπαθούσαν να θεραπεύσουν οι γιατροί με βοτανικά φάρμακα. Στο ίδιο χειρόγραφο υπάρχει μεγάλη ποικιλία φυσικών φαρμακευτικών υλικών, καθώς πρόκειται για αντιγραφή και σύνθεση υλικού με βάση τον έκτο τόμο της *Υλης Ιατρικής* του Διοσκουρίδη. Συνολικά παρουσιάζονται 112 βότανα και φυτά με τις συνταγές τους για θεραπείες, 73 ζώα και έντομα με τις ιαματικές τους χρήσεις, 16 είδη θεραπευτικών λίθων. Περιλαμβάνει επίσης λίγα βοτανικά έλαια και άλλες χρήσιμες συνταγές, ενώ διαθέτει καταλόγους των περιεχομένων με τους αριθμούς των σελίδων. Είναι ένα ιατρικό χειρόγραφο που δεν έχει σχέση με τη θρησκεία, δεν έχει υλικά εξωιατρικά, μαγείες, προσευχές και άλλα σύμβολα που παραπέμπουν σε επικλήσεις του υπερφυσικού για την ίαση.

Ο συντάκτης του χειρογράφου Μιχαήλ Κοντοπίδης δίνει τις ονομασίες των φυτών σε ελληνικά, λατινικά και αραβικά· οι δύο τελευταίες γλώσσες επιλέχθηκε να προστεθούν από τους επόμενους επεξεργαστές του κειμένου, όπως εξηγεί στο σημειώμά του ο Καλλίνικος, δεύτερος κτήτορας και μεταγενέστερος συντάκτης. Το στοιχείο μαρτυρεί την ανάγκη κατανόησης της ονομασίας εντός του ελληνικού πολιτισμικού εθνοϊατρικού περιβάλλοντος, καθώς οι φαρμακευτικές ύλες είναι είδος πρώτης ανάγκης για τις οποίες ο χρήστης είναι απαραίτητο να είναι βέβαιος για τη χρήση και τη φαρμακευτική τους ταυτότητα. Επίσης δηλώνει ότι το ίδιο φυτό μπορεί να ήταν γνωστό με εξελληνισμένη ξενική ονομασία και όχι με την αρχαία ελληνική. Για τον σημερινό αναγνώστη που διακρίνει γλωσσικές παραλλαγές ονομασίας του ίδιου φυτού και τη γραπτή τους μαρτυρία, το κείμενο δίνει πληροφορίες για τη βοτανική χρήση του από διαφορετικές εθνοτικές ομάδες και μάλιστα με διαφορετική γλωσσική και θρησκευτική καταγωγή.

Στο παράδειγμα του Πίνακα 1 μόνο για το λήμμα του απήγανου, ο συντάκτης έχει γράψει 41 διαφορετικές οδηγίες θεραπείας για φάρμακα που συνιστώνται σε διάφορες ασθένειες, από τα προβλήματα στα μάτια, στο ουροποιητικό ή στα έντερα έως την πανούκλα, την ισχιαλγία, δερματολογικά προβλήματα, τραύματα και εγκαύματα. Με ένα μόνο βότανο γίνεται αναφορά σε πλείστα προβλήματα υγείας, ενώ τα περισσότερα παρουσιάζονται με περιγραφές των συμπτωμάτων. Εκτός από τις γενικές ασθένειες των οποίων ο κατάλογος είναι ενδεικτικός από τα παραδείγματα που προηγήθηκαν, υπήρχαν και υπάρχουν κατηγορίες ασθενειών που αφορούν ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού όπως είναι οι γυναίκες και τα παιδιά.

Η υγεία των γυναικών και των παιδιών

Ο W. M. Leake, Άγγλος συνταγματάρχης, τοπογράφος και περιηγητής στις ελληνικές περιοχές, έκρινε σημαντικό να αναφερθεί στις γυναίκες του Αλή πασά, στη θέση τους στο χαρέμι του, στη θέση τους στις τοπικές κοινωνίες. «Οι γυναίκες του όλες είναι είτε σκλάβες αγορασμένες στην Κωνσταντινούπολη, ή δώρα από Τούρκους, ή είναι Ελληνίδες γυναίκες που με την ομορφιά τους τράβηξαν την προσοχή του ίδιου ή των υπηρετών του και σύρθηκαν με τη βία στο σαράι»¹⁵⁵. Ο Leake σχολιάζει τις συνθήκες ζωής των γυναικών του χαρεμιού και τονίζει πως ζουν σε κλειστούς και σκοτεινούς χώρους χωρίς τη δυνατότητα της υγιεινής διασκέδασης εκτός του οίκου ή στην ύπαιθρο και χωρίς ελπίδα διαφυγής. Σημειώνει τη χαμηλή αξία της ζωής των γυναικών στις κοινωνίες της Ηπείρου, στην κοινότητα των Αλβανών, στην αυλή του Αλή πασά. Θανατώνονται, γράφει, πολλά από τα κορίτσια που γεννούσαν οι γυναίκες του Αλή, με συνέπεια να μη γνωρίζει κανείς τον ακριβή αριθμό τους. Κρατούσαν στη ζωή όσα κορίτσια έκριναν χρήσιμα για τις επιγαμίες και τις συμμαχίες του βεζίρη. Κατά τον Leake, αυτή ήταν μια πρακτική που συνηθιζόταν και στις υψηλές τάξεις των Τούρκων, όπως και από τον σουλτάνο. Συνεχίζοντας τα αρνητικά σχόλια για τις συνθήκες ζωής, γράφει με τα μάτια του δυτικού επισκέπτη¹⁵⁶ που βρίσκεται σε μια περιοχή της ανατολής: «Έχει συχνά σημειωθεί ότι στην Ανατολή, σε σύγκριση με τα έθνη της πολιτισμένης Ευρώπης, η ανθρώπινη ζωή δεν έχει τόσο μεγάλη αξία. Είναι όμως πολύ δύσκολο για έναν άνθρωπο που έχει γεννηθεί στην Ευρώπη να κατανοήσει σε ποιο βαθμό ισχύουν αυτά τα στοιχεία για το γυναικείο φύλο»¹⁵⁷.

Στα βυζαντινά ιατρικά συγγράμματα, ο γυναικείος οργανισμός και τα προβλήματά του έχουν ξεχωριστή θέση. Αναφέρονται προβλήματα όπως δυσμηνόρροια και αμηνόρροια, καρκινώματα στους μαστούς, οιδήματα, κατακράτηση πλακούντα μετά τη γέννα, πρόπτωση μήτρας κ.λπ.¹⁵⁸. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στα ιατρικά χειρόγραφα που μελετήθηκαν για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Αναφέρονται πάντοτε οι *γυναικείες* συνταγές. Γίνεται πάντοτε ξεχωριστή μνεία για τις γυναικείες ασθένειες, περιγράφονται τα γυναικολογικά προβλήματα, όπως και τα προβλήματα υγείας των νεογνών ή των μεγαλύτερων παιδιών. Όσο συχνά κινδύνευε η ζωή των γυναικών εξαιτίας απρόβλεπτων

¹⁵⁵ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, IV, Λονδίνο 1835, σ. 224.

¹⁵⁶ Για την άποψη της Δύσης για την Ανατολή βλ. E. Said, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996.

¹⁵⁷ Leake, σ. 227.

¹⁵⁸ E. Kislinger, «Η γυναικολογία στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 136, 137.

συμβάντων κατά την εγκυμοσύνη, τη λοχεία, την έμμηνο ρύση, τις πιθανές αιμορραγίες ή τις αποτυχημένες κηήσεις, άλλο τόσο σπουδαίος ήταν ο ρόλος τους για την οικογένεια. Σταχυολογούμε: «Είς καταμίνεια γυναικών», «όταν ευγαίνει έξω η μήτρα», «όταν φράζουν τα βυζία των γυναικών και δεν τρέχουν γάλα» ή αλλού «Διά να κατεβάση γάλα η γυναίκα»¹⁵⁹ και «περί γυναικός στήρρας»¹⁶⁰. Η οικογενειακή συνέχεια ήταν απαραίτητη προϋπόθεση του γάμου, συνεπώς η γυναικεία υπογονιμότητα αποτελούσε σοβαρή αιτία προβλημάτων εφόσον μόνο στις γυναίκες αποδιδόταν η στέρηση απογόνων. Παρά τη μεγάλη σημασία της τεκνοποίησης, η εκκλησία την ίδια περίοδο (Κοσμάς Αιτωλός, *Διδαχές*) καταδίκασε την προτίμηση στα αρσενικά παιδιά, όπως επίσης και τη διάλυση του γάμου όταν δεν κατάφερναν οι σύζυγοι να τεκνοποιήσουν¹⁶¹.

Μολονότι οι οικογένειες ήθελαν απογόνους, οι γυναίκες συχνά προσπαθούσαν να αποφύγουν συνεχείς κηήσεις, ειδικότερα οι πιο φτωχές. Έτσι καταγράφονται οδηγίες για βότανα όπως το άσπληνο: «η γυναίκα να μαζώξη τα φύλλα του τη νύκτα οπού να μην είναι φεγκάρι και να το βάζει επάνω της με την σπλήνα του μουλαριού γίνεται στήρα κι δεν εγκαστρώνεται πλέον»¹⁶².

Ο έλεγχος και περιορισμός των κηήσεων μείωνε τα προβλήματα υγείας ή τον κίνδυνο θανάτου γυναικών, όπως και τις συνεχείς γεννήσεις παιδιών που οι φτωχότεροι δεν μπορούσαν να αναθρέψουν. Στα χειρόγραφα εμφανίζονται οδηγίες για ιατρικές πράξεις θεραπείας των γυναικολογικών προβλημάτων, όπως είναι ο υποκαπνισμός ή η πρακτική αντιμετώπιση χαλάρωσης μήτρας¹⁶³. Ο συντάκτης του κώδικα 9(11) του 17^{ου} αιώνα περιγράφει με λεπτομέρειες την ανατομία του γυναικείου σώματος: «Περί μήτρας γυναικός. Η μήτρα γυναικός, στέκεται μέσα εις το ορθόν έντερον και την κύστην τριγύρω περικυκλωμένη από πίσω της είναι το ιερ... οστών σιμά της είναι οι νεφροί από το άνιγμα η κύστις από το ά... το ορθόν εν τουτον το σχήμα της είναι καμπόσον μακρόν, η ουσίαν της παχύα και νευρώδης. Έχει και αυτή ταις υμίν ως η ουρίθρα, του ενός εδώθη το δέχεσθε το σπέρμα»¹⁶⁴. Η περιγραφή μάς υπενθυμίζει την αξία αυτών των γνώσεων και το εύρος της διάδοσής τους. Ο Fallopius (1523-1562), μαθητής και διάδοχος του Vesalius, περιέγραψε με εξαιρετικό

¹⁵⁹ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 95, 118.

¹⁶⁰ Παπαδογιαννάκης, *Κρητικών Ιατροσόφιον...*, σ. 203.

¹⁶¹ Α. Ματθαίου, *Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας [Ελληνικές μαρτυρίες, 17^{ος} – αρχές 19^{ου} αι.]*, Μέλισσα, Αθήνα 2019, σ. 47.

¹⁶² ΧΦ92, ό.π., σ. 231.

¹⁶³ *Όταν ευγαίνει έξω η μήτρα*, Clark, σ. 118.

¹⁶⁴ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 25.

τρόπο τα γυναικεία γεννητικά όργανα. Ο Fabricius από το Ακουαπεντέντε (1547-1619), μαθητής του Fallopius και δάσκαλος του William Harvey, ασχολήθηκε με την εμβρυολογία και περιέγραψε τις βαλβίδες των φλεβών που αργότερα οδήγησαν τον Harvey στην ανακάλυψη της θεωρίας της κυκλοφορίας του αίματος¹⁶⁵. Κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα η φυσική γυναικεία υπόσταση στηρίζεται στην ανατομία του γυναικείου σώματος και στη λειτουργία του και αυτό αναδεικνύεται στα κείμενα της παρούσας εργασίας. Το γυναικείο σώμα ταυτίζεται με την αναπαραγωγική του λειτουργία, η οποία καθορίζει την προσωπική-ατομική αλλά κυρίως την κοινωνική αναγνώριση της αξίας των γυναικών, μητέρων και τροφών¹⁶⁶.

Ο συντάκτης του ΧΦ9(11) εξηγεί τη σημασία που έχουν για το γυναικείο σώμα τα λεγόμενα *καταμήνια* ή *επιμήνια*, η έμμηνος ρύση. Πότε επανέρχεται η περίοδος μετά τη γέννα, πότε απουσιάζει και τι σημαίνει αυτό κ.λπ. Παραθέτει για τον αναγνώστη του τα στάδια της κύησης. «Περί της κινήσεως του εμβρύου εις τη μήτραν. Αφόντης συλληφθή εν τη προειρημένην το έμβριον εις την μήτρα της γυναικός και γνωσικός εμψυχώνεται μετέπειτα ην το θερμόν των μητρικών λόγον. Ταχύτερη ή βραδύτερον καθώς λάχη αγκαλά ο Ιπποκράτης θέλει να εμψυχούται το άρρεν εις ταις σαράντα ημέραις και το θήλυ εις ταις ογδοήντα»¹⁶⁷.

Από τις αναφορές για το σώμα αναφέρουμε την περιγραφή για τη γενετήσια περιοχή ανδρών και γυναικών, που περιλαμβάνει και οδηγίες για έλεγχο των γεννήσεων, αντισύλληψη αλλά και αποβολή του εμβρύου: «λέγουσι ότι η κέδρα ενεργεί διά να μην εγγαστρωθή η γυναίκα και ότε την βάλλη από κάτω θανατώνει το βρέφος και το εκβάλει θανατωμένον και η σαβίνα όπου καλύται και εμπχουλ ομοίως ενεργεί, ως την κέφρα πλή η κέδρα εάν τρώγεται συχνάκις κωλεί το εγγράστρωθίν...»¹⁶⁸.

Σημαντικό γυναικείο πρόβλημα υγείας ήταν οι επιπλοκές στους μαστούς και οι ασθένειες εξ αυτών. Αν μια γυναίκα δεν είχε αρκετό γάλα για τον θηλασμό του βρέφους, αυτό δημιουργούσε διατροφικό πρόβλημα στο μωρό και αναγκάζονταν να το δίνουν σε άλλη που είχε γεννήσει την ίδια περίοδο και είχε αρκετό γάλα. Οι γιατροί έδιναν συνταγές που ενίσχυαν την παραγωγή γάλακτος όπως αυτή: «εις το

¹⁶⁵ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 133.

¹⁶⁶ Α. Αθανασίου, *Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις, Η μελέτη του φύλου ως αναλυτικού εργαλείου στο χώρο της υγείας*, στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ Νέα Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πανεπιστημίου Αιγαίου, 2004, σ. 4.

¹⁶⁷ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 27.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 137^α.

ποιήσαι η γυνή γάλα: κοπάνισον ανιθόσπορον βράσαι τον με νερόν και βάλε ζάχαρι και ας το πίη και κάμνει γάλα»¹⁶⁹.

«Περί του συμβαίνοντος οιδήματος εν τοις μασθοίς. Συμβαίνει πολλάκις πληγωμα ή όγκος εις τα βυζία από πολλαίς διάφοραις και πότε συμβαίνει από αίμα σαπημένον ή από άλλα υγρά περιτωματα ή και από γάλα όπου έπηξεν και εσάπη εις αυτά από ψυχρό και εάν είναι η ύλη όπου διαβαίνει λευκή γινώσκωμε ότι το γάλα έπηξεν και εσάπη εί και είναι απο θερμότερος ήγουν αίματος κα ξανθής χοής φαίνεται από την ώχραν του γάλακτος τότε κατά πλάττωμενο πόνημα με φύλλου χλωρού δρυός και αλοιφουμε ροδέλαιο. Η λάβε ...»¹⁷⁰.

Η πολυπλοκότητα των γυναικείων προβλημάτων υγείας και η θέση της γυναίκας, που ήταν σημαντική εφόσον γεννούσε τους απογόνους της οικογένειας, φαίνονται στις οδηγίες λήψης κάποιων φαρμάκων. Σε ένα μαντζούνι «Δι' Αλμηρόν φλέγμα, κινηστικό πολύ καλό», ο συντάκτης ορίζει να εξαιρεθεί ένα από τα υλικά της συνταγής (*μαχμουντιέ*) αν πρόκειται να δώσουν το φάρμακο σε γυναίκα που είναι έγκυος γιατί θα χάσει τη ζωή της¹⁷¹. Αλλού αναφέρεται συνταγή «διά να κατεβάση γάλα η γυναίκα»¹⁷².

Η ανθρώπινη ζωή από την πρώτη ως την τελευταία μέρα έρχεται αντιμέτωπη με κάθε είδους πρόβλημα που μπορεί να αποβεί μοιραίο και η ανάγκη εύρεσης προληπτικών και θεραπευτικών λύσεων για τις επαπειλούμενες εγκυμοσύνες είναι διαχρονική και συνεχής. Για την προφύλαξη των γυναικών, ένα από τα φαρμακευτικά βότανα ήταν η τερμεντίλα: «να την κοπάνισης με το ξύδι και να βάνης ως έμπλαστρον επάνω εις τα νεφρά, επάνω της γυναικός όπου αποβάλλεται, ήγουν όπου έχει συνήθειαν κ ρίπτει το παδί. ακόμη και το ζουμί οπού ευγάλει από αυτό το κοπάνισμα να της δώσης να πίη δεν φοβάται να αποβαλή»¹⁷³. Σε χειρόγραφο του 19^{ου} αιώνα υπάρχει μια συνταγή για «έμπλαστρο διά ταις ενγκαστρωμένες»: «διά να κρατεί το βρέφος εις την μήτραν της μητρός βάλε της το εις τα νεφρά...»¹⁷⁴. Αντίστοιχα έπρεπε να αντιμετωπιστεί η διακοπή της κύησης εξαιτίας του θανάτου του εμβρύου: «εις έμβριον αποθαμένον ήγουν πεδί αποθαμένον εις την μήτραν της μιτρός. Να εύγει, έπαρεν...»¹⁷⁵. Η αλλού με το δίκταμο, «να το πιη η γυναίκα και να

¹⁶⁹ ΧΦ245, ό.π., σ. 38.

¹⁷⁰ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 101.

¹⁷¹ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, Πίνακας 1, σ. 162.

¹⁷² Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 118.

¹⁷³ ΧΦ92, ό.π., σ. 238.

¹⁷⁴ ΧΦ241, ό.π., σ. 12 (Πίνακας 8, συνταγή 14).

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 14.

το κοπανίσιο να το βάλλη ως έμπλαστρο εις το κρυφόν της μέρος και να το καπνισθή από κάτω κάνει να γεννήση το αποθαμένον παιδί όπου αποθανε εις την κοιλίαν της κι ελευθερώνεται από τοιούτον μεγάλον κίνδυνον»¹⁷⁶.

Η γέννα ήταν μια επικίνδυνη στιγμή, τόσο για τη μητέρα όσο και για το βρέφος, που βρίσκονταν και οι δυο εκτεθειμένοι σε πολλούς κινδύνους. Ήταν απαραίτητο να υπάρχουν φάρμακα για να διευκολύνεται η διαδικασία. Με το φυτό περικλύμενο, «η γυναίκα η εγκαστρωμένη ας κάμνη έτζι [να κάνει σκόνη από τον καρπό και τα φύλλα του φυτού] και κάμνει να γεννήση εύκολα»¹⁷⁷.

Η μύρις φαίνεται ότι είναι ένα βότανο που βοηθάει στα γυναικολογικά προβλήματα κάθε είδους: «να πίνουν οι γυναίκες, κάμνει να κινήσουν τα κρατημένα καταμήνια, κάμνει να γεννήσουν εύκολα κι να πέση κι το άλαλον»¹⁷⁸. Το ίδιο δείχνουν και οι οδηγίες για το βότανο ψύλιον: «βάνε τα επάνω εις τα πρίσματα των διδυμίων»¹⁷⁹, «εις τα πρίσματα των βηζίων»¹⁸⁰ και «για τις γυναίκες που έχουν κίνηση των καταμηνίων»¹⁸¹. Οι συντάκτες και οι γιατροί στα χειρόγραφα προβλέπουν και τα γυναικολογικά προβλήματα της εφηβείας: «Όταν το κοράσιον δεν βλέπει την περίοδον αυτού ένεκα σωματικών παθών»¹⁸².

Ανάμεσα στις οδηγίες και τα φάρμακα υπάρχει συνταγή για τη διόρθωση της απώλειας της παρθενίας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα: «Σκόνη διὰ να γένει τὸ χαλασμένον κορίτζι πάλιν παρθένος»¹⁸³. Η υπόθεση των απαγορεύσεων και των υποχρεώσεων του προνεωτερικού ανθρώπου ως προς τη σεξουαλική του συμπεριφορά είναι ένα σημαντικό ζήτημα. Η καταγραφή τέτοιας φαρμακευτικής οδηγίας δείχνει τις προσπάθειες αποκατάστασης του παρθενικού υμένα σε νέες γυναίκες, μια συνήθεια που δυστυχώς διατηρήθηκε στην Ελλάδα ως τον 20^ο αιώνα.

Κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και προς τα τέλη του, αυξήθηκε το ενδιαφέρον για τη βελτίωση της ζωής των βρεφών και των παιδιών. Στατιστικά αυτό εμφανίζεται σε βελτιωμένα ποσοστά θνησιμότητας παιδιών και νηπίων. Ωστόσο, ακόμη οι άνθρωποι έρχονται αντιμέτωποι με το συχνό φαινόμενο του βρεφικού και παιδικού θανάτου, έως τα μέσα του 19^{ου} αι., φαινόμενο το οποίο αντιμετώπιζαν με

¹⁷⁶ ΧΦ92, ό.π., σ. 183.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 242

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 271

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 256.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 256.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 256.

¹⁸² Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 98.

¹⁸³ ΧΦ5, ό.π., σ. 413.

συγκαταβατικότητα. Ο μόνος τρόπος για να είναι σε θέση οι άνθρωποι να διαχειριστούν το πολύ συχνό πένθος ήταν η αποδοχή, αυτό που ο Phillipe Aries ονομάζει εξημερωμένο θάνατο, για να χαρακτηρίσει την εξοικείωση με τον θάνατο και το πένθος στις κοινωνίες που εξετάζουμε¹⁸⁴. Ιδιαίτερη μέριμνα υπήρχε στα χειρόγραφα για παράθεση συνταγών για τα παιδιά, βρέφη ή μεγαλύτερα, και τις ασθένειες ή τα γενικότερα προβλήματα που μπορεί να εμφανίσουν από τις πρώτες μέρες της ζωής τους. Φαρμακευτικά σκευάσματα για να κοιμούνται τα βρέφη («εις παιδίον να κοιμάται»), για την παιδική ακράτεια («εις παιδί οπού κατουργέτε πολλά»), για να σταματήσει ο βήχας («όταν έχει παιδίον βήχα»)¹⁸⁵, περιγράφονται με απλό τρόπο για καθημερινή χρήση για τη βοήθεια γυναικών και νεογνών ή παιδιών.

Ωθηση στη βελτίωση της δημόσιας υγείας και της υγείας των παιδιών έπαιξε η εύρεση και καθιέρωση του εμβολίου της ευλογιάς τον 18^ο αιώνα, με τη μέθοδο του δαμαλισμού¹⁸⁶.

Στον πίνακα που ακολουθεί, δίνονται παραδείγματα της κατηγορίας των συνταγών που αναφέρθηκαν στο κεφάλαιο, όσα καταγράφονται σε ένα μόνο χειρόγραφο.

Πίνακας 2. Οδηγίες, προσευχές, ξόρκια συνταγές φαρμάκων για γυναίκες και παιδιά¹⁸⁷

XΦ777 (1522), Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης “Ivan Vazov”

1.	Περί το πως ομιάζουν τα πεδία του πριν ... και πόθεν τρέφετε το βρέφος εις την κοιλίαν της μάνας του και πόθεν αναπνέει.	Ηξέρετε ότι όταν σμίγη ο άνδρας μετά της γυναικός υ μεν είναι ο σπόρος του ανδρός περισσότερα από το αίμα της γυναικός ομιάζουν τα πεδία του κατά τη γενειά αυτού. υ δε είναι περισσότερο το αίμα της γυναίκας παρα τόν σπόρων του ανδρός. ομιάζουν τα πεδία της μητέρας κατά τη γενειά αυτώ. Το δε βρέφος ενώ που βρίσκεται εις την μήτραν της μάνας του τρέφι από το αίμα αυτής και δεν αναπνέη από το στόμα μόνον από τον ομφαλόν.
2.	Περί σηλύψεως του ανθρώπου	Όταν σμήξη ο άνδρας μετά γυναικός κι σμήξη και συληφθή γίνετε κωμάτι ωσαν κρέας κι στίκετε εως εννέα ημερας από τη ένατη ημερα αρχουτε να

¹⁸⁴ Φ. Αριές, *Ο άνθρωπος ενόπιον του θανάτου, I. Η εποχή των κοιμωμένων*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, πρόλογος Γ. Μαργαρίτης, Εστία, Αθήνα 1997, σ. 55.

¹⁸⁵ Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον...*, ό.π., σ. 201, 202.

¹⁸⁶ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 169.

¹⁸⁷ Τα κείμενα έχουν μεταφερθεί διατηρώντας την ορθογραφία του κώδικα. Πρόκειται για ένα δυσανάγνωστο χειρόγραφο, εξ αυτού υπάρχουν πολλά σημεία που δεν αναγνωρίζονται. Ωστόσο, με τη μεταγραφή των αποσπασμάτων του αποδίδονται το είδος και η ποιότητα του υλικού, ένα ιδιαίτερο σύνολο πληροφοριών που ανάγεται στο περιβάλλον της ίασης του 16^{ου} αιώνα.

		τριμπιέτε η πρώτη μήτη ητα χορίζουν από όλα τα μέλη κατά την τάξην έρχεται ημερα κι μετά ... εμψυχουτε κι ομου υ τρεμη υ σπαρατι το βρέφος εις την κοιλίαν της γυναίκας.
3.	Αθανασίου πατριάρχου αλεξανδρείας περί συλυψεως	Ο μέγας αθανάσιος λέγει καθός όταν σμίξη η πέτρα με το σίδηρο κ κτιπιθούν ευγάνουν φωτιά, ούτος κ όταν σμίξη ο σπόρος μετά του αίματος της γυναίκας θα δημιουργήτε ι έμψηχον κ γενάτε σώμα στην ψυχή, αίμα ρεύσης αίμα ψυχή.
4.	Έτερων του μακαρίου αλεξάνδρου	Λέγει δε κι ο σοφότατος αλέξανδρος καθείς άνθρωπος να λογηάση ότι αν ι ψυχή είναι ο σπόρος του ανδρα κ όταν πέση εις τη μήτραν εμψυχούτε κι αυξάνη κι πληθένει ο άνθρωπος εις την κοιλίαν πρώτον πλάτετε εις κάθε δική του ... Επιτα εις το άλλο κορμή ότι υ καρδιά κι όταν απεθνήσκη ο άνθρωπος πρώτα λήονται όλα τα μέλη του ανθρώπου κι ύστερα ων υ καρδιά. Και ακουσατε όταν σημόση ο άνθρωπος εις τον θάνατον κι κριόνουν τα χέρια κι ποδάρια κι τα ληπά μέλη αρχίζουν κι κριόνουν κι μένουν αποθαμένα ότι το στιχίον του αίματος που ζωογονεί όλον το κορμή αναχωρή από όλα τα μέλη κι μαζώνεται εις την καρδίαν. Οπου ύπαμεν ότι επροτοπλάστη κι επρωτο του πάθου κι σβήνεται κ ι καρδιά διατί τότε αναχωρή τελύος το ετεροώγονον στιχίον του αίματος κι παγόνη εκεί που το έλαβενον κι τότε απεθνήσκη κι ο άνθρωπος κ ευγένη η ψυχή μετά τον χορισμένοστων στιχίον. Όθεν τα αποθαμένα κορμιά αίμα πλέον δεν έχουν μόνον χολή, φλέγμα κι χώμα τα οπία ευγένουν με τα ταύτα αφού τν αποχορίσι το στιχίον του αίματος κι άλλο δεν απομένη εις τον τάφον μόνου το ξηρόν της γης ύγουν η χολή το οποίον είναι τω χώμα όπου έλαβεν κι από την γην έπλαστη το κορμί του διά τούτο υ γης κρατή το εδικόν της ύγουν ετέρα φύσιν της χολής που είναι γης η σάρκα ετέρα κ χολή κι σαπρι. Τα δε άλα στιχία πόχη καθένα την φήσιν αυτού ύγουν στον τόπον το θερμό αίμα εις το φωτιάν το ψυχρό φλέγμα εις τον αέρα, ο δε υγρός χημός υπάγη εις τον ...
5.	Περί τον παιδίον που γίνονται λωβά, ή παραλητικά ή αλέως νοσεμένα περί της αιτίας	Ο νόμος ο μωσαϊκός, ομοιος κι όλη η μεγάλη διδάσκαλη κι άγιοι πατέρες κι ιωαννης ο νηστευτής κ άλη πολή σοφή κ θεώ πεφοτισμένοι λέγουν κ εμποδίζουν ταις γυναίκας όταν έχουν τα μηνία τους να μην σμήςουν με τους άνδρας τους διότι λέγουν πως το αίμα εκείνο που έχι μέσα της και ευγάνη εξω είναι περισώτερον της ανθρώπινης φήσεως κι ξεχηλά και περισευει πληθυντικα και ευγένει εξω χηνόμενον τω περισευμα του αίματος και το ευγανι πασα μήναν και καθαρίζετε ότι ο πανάγαθος θεος με την αθάνατον προνοητικήν βούλησην εδοσεν περισεύων αίμα εις ταις γυναίκας. ... όταν είναι ενγγαστρωμένη να τρέφετε το βρέφος εξ αυτού ... αυξένη εις σάρκα και διά τούτο δεν ευγένι τότε επιδί κρατίτε διά το βρέφος που τρεφετε εξ αυτού. κι

		<p>όταν δεν είναι εγγαστρωμένη εκείνο το περισσευμα του αίματος που υπαμεν ανοθεν χήνεται έξω ωσαν περισσότερο που είναι εκ φύσεως. Κι ωσαν εγγαστρωθηκε στέκεται το αίμα. Διά την ευγονίαν του βρέφους κι από τούτο εγνωρίζουν αι γυναίκες πως είναι εγγαστρωμένες. διά τούτο ... ορίζουν οι άγιοι διδάσκαλοι ότι αν τήχη τες ημέρες εκείνες που τυγχάνουν τα πληνθητικά αίματα κυναι σαπισμένα κι έξω εις την ανθρωπωνι φύσι είναι αχαμνά κι αρωστημένα κι σαπησμένα κι ωσάν σμηγουν με τον σπορον γύνεται σάρκα σαπισμένη και βρωμισμένη κι αιτία κακη πολύν αρωστημάτων κι ωσαν γενι το βρέφος γίνεται το κορμί ανοφελές κ λωβων. ή λεπρόν ή παραλιτικόν.</p> <p>Ή άλλην βρωμικην κι παραλητικην αιτίαν εκ της ασθενίας έχι κι είναι αυτά τα ακάθαρτα πάθη ανίατα. Επιδί είναι των ακάθαρτων αιμάτων τα σμήγματα. διότι πολλόν τους δίδη τα πάθη πεδιόθεν. Έτσι των ... αλων ανδρων κ αλων γερόντων κατά την φύσιν την κράσιν που έχουσιν. διά τούτο οι νομοι κι οι άγιοι διδάσκαλοι εμποδίζουσιν διά να μην γεννούν οι άνθρωποι άρρωστημένοι κι σηχαμένοι. εις τους άλλους σαπιοι είναι ο άνθρωπος οικώνα θεού καθαρός και όχι ακάθαρτος. κι διά τουτο είναι απο... (;) μεγάλων επιτιμίων. ότι οι ... φηλάσσοντας τον μοσαϊκών νόμον ουδέναν κρίση ελαβον ότι καρτερούν και περνούν τα καταμήνια των γυνεκόν τους κι πληνονται εις λουτρά και καθαρίζουν τελίος. και τότε σμίγουν με τη γυναίκα τους κι τούτη διά τουτο πρέπει να φιλάγεται ακριβώς πάσα για την αιτίαν που είπαμεν.</p>
6.	Η γυναίκα που δεν κάμνη παιδιών	Η γυναίκα που δεν κάμνη παιδιών ας κωπανήσι την ρίζαν του βοτάνου του ποληποδίου να πιοι τον ζωμόν. Εγγαστρώνετε.
7.	Περί βρέφος που κλέη και δεν κοιμάται	Κόψε από τα τρίχας της κεφαλής κ κάπνισον αυτό και ρηνέβη. Έπαρε όφεος δέρμα κάψε μαλαξέ το με κρασί, χρίσε την μήτυν του και κοιμαται.
8.	Περί δεμονιζόμενου ανδρος και γυναικός (μαγεία)	Έπαρε τον δεμονιζόμενον εις πυγαδι βρύσι που τρέχη χύσε απάνο του 12 ποτήρια νερώ ή δοστου μια κληδονία να την ανίξη με το κλιδί κ υγιένι.
9.	Περί να λήσης ανδρόγυνου εμποδεμένου γάμον (προσευχή)	Όχι εγενίθι όχι εξωπλήσθη όχι περιετμήθι όχι εβαπτήσθη εις τον ιωρδάνην ποταμόν κι συνέτριψε...
10.	Περί γυναικός εγγαστρωμένης που να ινε αρωστη να πιοι ποτον βοτανον από το στόμα	Εύρε σκαρολάχανον κ μια χεριά καθητόν τον κ μια χεριά ανεμόχορτα κε μια τζουκνίδα και μία μολόχα και μία σεσκλα. Βράσε τα σε ένα τζουκάλι παστρικό. ... Γέμοσε το όσο να βράσι να πομείνι το μισό κ στράγιστο κ μिरαστο σε δύο πηνάκια ... ουγγια ή βάλε κι ουγγια καμποση ζαχαρη κ κάμε το αμυγδαλόλαδον χουλαριες δύο κ ουτοι κηνά.
11.	Περί γυναικός οπού δεν κάμνη παιδί	Όταν θέλη να τημασθή της ιατρίας ας πίνυ σαράντα ημέρες ταχην με θερμοζάχαρι κι να έχι ένα αυγον με τιαφυν κοπανισμενην κ κωσκινισμένην καλά να το βάλη μέσα εις το αυγόν το ψυμένον να το αναδέβη

		καλά και το αυγόν ας μην είναι πάρα πολλά ψυμένο διά να δέχεται τη τιάφην χωρίς άλας κ ας τρώγη όπως την θερμοζάχαρη το αυγώ με την τιάφην. κ αν είναι σαρακοστή ας πήνη την τιάφην με το κρασί. ομίος κ το βράδι ας τρώγη άλω ένα αυγώ με την τιάφην. ... να βράσης με κρασί άσπρο ας το πίνη κι οσαν περασουν ημερες η να αρχήση του πουρνόν να πηνη ημερες 8 κι άλες 6 να τρωγη καθε ταχί από τρια σπηρία αρσενικών ληβάνι ναν τα μασή όμως να τα καταπιού απρεα ομίος κ το βράδι υμερες 15 η να πηγει εις λουτρών υμέρες 8 κι οσαν έλθη από το λουτρων να έχει λαδανον κι από κτενίσματα των μαλιον κ 5 φύλα δάφνης. κ πτερά όρνιθας 5 κι λύχον λάδου βάλτα εις κάρβουνα αναμένα να καπνισθή να έχυ ιαθη(;) υποκάτω κ να κοιμάτε με ταυτήν ... διά να μη όσον ημερών που πίνη την θερμοζάχαρη εως να πήνη υ σαρκειτα ημερες να μην πέση με του ανδρός ότι το χάνι όλυ. μόνο μετά ... τελιόσουν 7 μήνες κ οσαν απο έρθη εκτον λουτρόν τότε ας πέσι κ εγγαστρώνεται.
12.	Περί γυναίκας όπου να σταθούν τα μηνιά της	Έπαρον τη θρούμπην με μέλη και μενον ας πήνυ ... κι αναπαβετε...
13.	Περί γυναίκας που γεννήση και κρατηθή το γάλα της	Κοπάνησον ιδιόσμον θεσθα επάνω στο βιζή και κηνάτε το γάλα
14.	Περί ενγγαστρομενον να μη σκοτοθή	Έπαρον βάτου ρίζαν κι κοριφάς κ κάμενου ρίζαν κ αριστομολόγης ρίζαν δέτε εις πανι να τα κρεμάση στον τραχιλόν της κι δεν φοβήτε
15.	Περί ενγγαστρομένης να ιδή τι παιδί θα κανη	Εαν τίνας το βηζή το ζερβόν αχαμνόν κι μυρίζη γενά θύληκον ύ δεν τινας άσπρο κ σφιχτό γενά αρσενικόν
16.	Περί γυναίκας όπου δεν πορί να γενήση ή πονή και αδημονή (ξόρκι)	Στάσου επάνω του δεξιού μέρους του κορμίου λέγοντας εύγα βρέφος καλή σε καλήσε το βαπτησμα. εύγα βρέφος καλή σε ο βαπτησθής ιησούς. εύγα βρέφος καλή σε ...
17.	Περί αιμορούσα γυνή	κοπάνισον κράμβην το γαλα τον ζωμόν dos πίνη μετά ... κι ιαθήσεται.
18.	Περί πρίσμα βυζιον γυναίκας	Έπαρον τίλιον κι πήτιρα βράσον κι θέσον επάνω όταν σφιγγη το βυζή της γυναικώς ας καπνισθή αγριαωσταφηδας τον σπόρον κ κωπάνισον κ ετμίζον. θέσε επάνω κ όταν ανίξη βάλε κρώκον αυγού ή μέλη ... κ ύδωρ σμήξον αυτά θέσε επάνω στο βυζή.
19.	Όταν της γυναικός τρέχι αίμα από την μίτη	Του διόσμου το ζομόν με λάδι ας πίνη ίαται
20.	Όταν γενίσι και κρατηθή το γάλα της	Να κοπανίσης δυόσμον ...
21.	Περί αγρωπήγανον	Η γυναίκα όπου δεν κάμνη παιδή να βράση τον σπορον του με αγριωτριαντάφηλα να ποιή τον ζονμον οφελύται. ρίζα του βρασμένι κι στουμπησμένη.
22.	Περί όταν ευγή το καθημενο μικρού πεδιού	Της αγγηναρίας την ρίζαν βράσαι με νερά κι βάλε επάνω και τα μαλία πρωβάτου κάμε τα απλητα κ βρέξε τα με λάδι βάλτα κ δεν ευγαίνι πλέον
23.	Όταν η γυναίκα μ...	Ας πίνη τον ζουμόν του διόμου μετα...

24.	Εις ανδρόγυνο δε μπορεί πώς να ληθή	Της τριγόνας τα αυγά να τα τζακήσης κ να αλείψης την φύσην γυναίκας
-----	-------------------------------------	---

Πίνακας 2.

Παρουσιάζονται εδώ οι *γυναικείες συνταγές* (24) του ΧΦ777. Ο κώδικας 777, «Ιατροσόφιον εκλελεγμένον υπό πολλών διδασκάλων ιατρών παλιον Γαληνού Ιπποκράτους του αυτού μαθητού Μελετίου μοναχού του σοφού...»¹⁸⁸, είναι ένα ιατρικό χειρόγραφο που απόκειται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης “Ivan Vazon” και αναφέρει χρονολογία σύνταξης το 1522 (α φ κ β). Εντάσσεται στην κατηγορία των σύνθετων ιατρικών εγχειριδίων, δεν έχει περιεχόμενα, δεν περιέχει κτητορικό σημείωμα. Ο συντάκτης δεν αναφέρει αναλυτικές οδηγίες για την παρασκευή και προετοιμασία των συνταγών, δεν δίνει τη δοσολογία των υλικών, δεν περιλαμβάνει είδη φαρμάκων (π.χ. μαντζούνι, ντεκότο, σιρόπι, χάπια κ.λπ.) και δεν παρουσιάζει ποικιλία υλικών – πρώτων υλών για τα φάρμακα. Ο συντάκτης αναφέρεται σε γυναικολογικά και άλλα προβλήματα υγείας των γυναικών, των ζευγαριών, των βρεφών και παιδιών. Ασχολείται με τα ζητήματα γονιμότητας, την εξασφάλιση της υγείας του εμβρύου, δίνοντας στις «γυναικείες» συνταγές, μια σημαντική θέση εντός του συνόλου των θεμάτων του χειρογράφου.

Ο συντάκτης του ΧΦ777 παραθέτει εξηγήσεις για τη σύλληψη και την ανάπτυξη του εμβρύου, καθώς και εξηγήσεις ευγονικής και οδηγίες για την αποφυγή γέννησης παιδιών με προβλήματα υγείας. Επίσης εξηγήσεις σχετικά με το τέλος της ανθρώπινης ζωής, για τον τρόπο που το σώμα παραδίδεται στο άγνωστο. Ό,τι είναι η ζωή, ή γέννηση, είναι και ο θάνατος: «... όταν απεθνήσκη ο άνθρωπος πρώτα λήνεται όλα τα μέλη του ανθρώπου κι ύστερων υ καρδιά. Και ακουσατε όταν σημόση ο άνθρωπος εις τον θάνατον κι κριόνουν τα χέρια κι ποδάρια κι τα ληπά μέλη αρχίζουν κι κριόνουν κι μένουν αποθαμένα ότι το στιχίον του αίματος που ζωογονεί όλον το κορμή αναχωρί από όλα τα μέλη κι μαζώνεται εις την καρδιάν, όπου ύπαμεν ότι επροτοπλάστη κι επρωτο του πώθου κι σβήνεται κι καρδιά διατί τότε αναχωρί τελύος το ζωόγονον στιχίον του αίματος κι παγόνη εκεί που το έλαβενον κι τότε απεθνήσκη κι ο άνθρωπος κ ευγένη η ψυχή μετά τον χορισμένων στιχίον»¹⁸⁹.

Τα προηγούμενα δεδομένα για τις γυναίκες και τα παιδιά είναι ενδεικτικά της θέσης τους εντός του οίκου. Η καταγραφή γυναικολογικών προβλημάτων τα οποία άπτονται και της σεξουαλικής δραστηριότητας είναι σημαντική για τη μελέτη της γενικότερης συμπεριφοράς των ανθρώπων σε κάθε πτυχή της καθημερινότητας μια ορισμένη χρονική περίοδο.

¹⁸⁸ ΧΦ777, ό.π., σ. 1 (16).

¹⁸⁹ ΧΦ777, ό.π., σ. 21, 22.

**«Ο πουτανισμός διαδίδει την μαλαφράντζαν και ο τζαρλατανισμός την αυξάνει»¹⁹⁰.
Σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα στην ελληνική πραγματικότητα του 18ου και του 19ου αιώνα**

Ανάμεσα στις γυναικείες συνταγές στα χειρόγραφα, ο αναγνώστης βρίσκει φάρμακα που αφορούν σεξουαλικά μεταδιδόμενες νόσους: «οι γυναίκες οπού έχουν κήνησιν των άσπρων καταμηνίων, ας βάνουν εις αυτό το ζουμι από ένα δράμι κουράλι κοπανισμένο, κι ένα δράμι φίλντησι, κι ένα δράμι από το σουτζήνο ας το ανακατώσουν κι ας το πίνουν συχνά με το γάλα της γήδας»¹⁹¹.

Η σεξουαλική συμπεριφορά των ανθρώπων είναι μέρος της σωματικής έκφρασης. Οι σωματικές συνήθειες, οι κινήσεις, οι στάσεις, το ύφος, οι εκφράσεις αγάπης, απαξίας, το προσωπικό ύφος, είναι και αποτέλεσμα κοινωνικής κατασκευής¹⁹².

Η μεσαιωνική σκέψη μετέτρεψε το προπατορικό αμάρτημα σε σεξουαλικό αμάρτημα¹⁹³. Ο Μεσαίωνας είναι η περίοδος που η χριστιανική θρησκεία θριαμβεύει και γίνεται μέρος του εξουσιαστικού μηχανισμού, περιορίζεται το σώμα, καταστέλλονται οι σωματικές απολαύσεις. Η λατρεία του σώματος της αρχαιότητας δίνει τη θέση της στην απαξίωση ώστε να επιτευχθεί η απελευθέρωση της ψυχής από αυτό. Ο άντρας κυριαρχεί στο σώμα της γυναίκας, σώμα που γίνεται φυλακή αλλά και το δηλητήριο της ψυχής. Η σεξουαλικότητα περιορίζεται σε έναν κόσμο απαγορεύσεων, όπου η λαγνεία είναι απαγορευμένη καθώς και κάθε παρέκκλιση από την κανονικότητα ως προς τη σεξουαλική πράξη. Η υπερβάλλουσα σεξουαλική ζωή επιτρέπεται μόνο με στόχο την τεκνοποίηση, ενώ η αντισύλληψη είναι αμάρτημα¹⁹⁴. Κατά την περίοδο του Μεσαίωνα υπάρχει ανοχή στην πολυγαμία μόνο στους κύκλους ευγενών και πλουσίων. Η κοινωνική, η ταξική διάκριση ορίζει το πλαίσιο των σωματικών πρακτικών αλλά και των απαγορεύσεων¹⁹⁵. Σύμφωνα με τη διατύπωση του Μ. Foucault, «το σώμα είναι βυθισμένο σε ένα πολιτικό πεδίο· η πολιτική επένδυση του σώματος είναι συνυφασμένη με την οικονομική χρήση του· σε μεγάλο βαθμό επενδύεται από σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας καθόσον συνιστά

¹⁹⁰ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 6.

¹⁹¹ ΧΦ92, ό.π., σ. 267.

¹⁹² Ζ. Λε Γκοφ – Ν. Τρουόνγκ, *Μια ιστορία του σώματος στον Μεσαίωνα*, μτφρ. Μ. Μαλαφέκα, Αθήνα 2003.

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 62.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 41-53.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 54.

παραγωγική δύναμη»¹⁹⁶. Και καθώς το πέρασμα στην επόμενη περίοδο ισχυροποιεί τις εξουσίες στις οποίες υπόκειται το σώμα, γράφει ο ίδιος στην *Ιστορία της σεξουαλικότητας*: «Το σεξ δεν κρίνεται μόνο· αποτελεί αντικείμενο διαχείρισης. Άπτεται της δημόσιας ισχύος. Απαιτεί διαδικασίες διαχείρισης. Πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο για αναλυτικούς λόγους. Κατά τον 18^ο αι. το σεξ γίνεται υπόθεση της “αστυνομίας”. Αλλά με την πλήρη και ισχυρή έννοια που είχε τότε ο όρος: όχι καταστολή της αταξίας, αλλά συντεταγμένη αύξηση των συλλογικών και των ατομικών δυνάμεων. Αστυνομία του σεξ: συνεπώς, όχι αυστηρότητα μιας απαγόρευσης, αλλά αναγκαιότητα να ρυθμιστεί το σεξ μέσα από ωφέλιμους και δημόσιους λόγους»¹⁹⁷. Μπορούμε εδώ να προσθέσουμε ότι από την περίοδο αυτή και στη συνέχεια αυτοί οι λόγοι είναι της εκκλησίας και της ιατρικής.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι εκκλησιαστικοί κανόνες για τον γάμο και την οικογένεια μετασηματίστηκαν σε νόμους του κράτους. Από τον 8^ο αιώνα και μετά, θεσμοποιήθηκαν οι απόψεις της εκκλησίας για τον γάμο, με στόχο την ένταση του ελέγχου που κράτος και εκκλησία ήθελαν να ασκούν στην οικογενειακή ζωή. Η οικογένεια ως η κατεξοχήν μορφή κοινωνικής οργάνωσης έπρεπε να προφυλαχθεί. Η μοιχεία θεωρήθηκε γυναικείο παράπτωμα και οι ποινές για τις μοιχαλίδες ήταν αυστηρές. Και στη Δύση από τον 11^ο ως και τον 16^ο αιώνα η εκκλησία διαχειριζόταν τα ζητήματα του γάμου. Η καταστολή της μοιχείας ήταν επιβεβλημένη για να εξασφαλίζεται κοινωνική ειρήνη και οικογενειακή συνέχεια στους απογόνους, ενώ στους κύκλους των ευγενών παρατηρείται μεγαλύτερη ανοχή. Η μοιχεία δεν αποτελούσε μόνο απιστία ως προς τον σύζυγο, αλλά και προσβολή της τιμής του γένους. Φαίνεται ότι στη μεσαιωνική Δύση η εκκλησία ασκούσε περισσότερο έλεγχο στις γαμικές σχέσεις¹⁹⁸.

Τον 18^ο αιώνα άλλαξε η στάση των κοινωνιών: δεν τιμωρείται πια η αμαρτία με χρήση βίας (μαστίγωμα), αλλά το σώμα επιτηρείται, περιορίζεται, προσδιορίζεται επακριβώς, ορίζεται το όριο κίνησης, συμπεριφοράς του¹⁹⁹. Το ανθρώπινο σώμα νοηματοδοτείται διαφορετικά από τις αλλαγές που συντελούνται σε πολλούς τομείς της καθημερινότητας, εφόσον τις εικονοποιεί η δική του ενέργεια και κίνηση. Η

¹⁹⁶ M. Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 35.

¹⁹⁷ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 1. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα, 2013, σ. 36.

¹⁹⁸ Α. Κιουσοπούλου – Ρ. Μπενβενίστε, «Γαμήλιες στρατηγικές και “παρεκκλίσεις” στον οικογενειακό βίο: Βυζάντιο και Μεσαιωνική Δύση», *Μνήμων*, 13, 1991, σ. 255-278.

¹⁹⁹ Λε Γκοφ – Τρουόνγκ, *Μια ιστορία του σώματος...*, σ. 58-59.

σωματική έκφραση που αλλάζει εμφανίζει τις διάφορες μεταβολές, π.χ. ο τρόπος που οι άνθρωποι στέκονται, περπατούν, μιλούν. Ο 18^{ος} αιώνας είναι η εποχή που η λέξη ερωτισμός αποκτά τη σημερινή της έννοια²⁰⁰.

Δύο ελληνικά ιατρικά βιβλία ανάμεσα στα πρώτα που εκδόθηκαν στα τέλη του 18^{ου} αιώνα είχαν αποκλειστικό περιεχόμενο τις ασθένειες που προκαλεί η σεξουαλική ελευθερία. Το θέμα δεν ήταν πρωτότυπο, η καταστολή της σεξουαλικής διάθεσης περιέχεται σε όλους τους έντυπους οδηγούς καλής ζωής της περιόδου²⁰¹.

Παρά τη γενική εικόνα, στα χειρόγραφα που συντάσσονται την ίδια περίοδο, οι συνταγές για τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, ή γενικά για τη σεξουαλική ζωή, αναπαράγονται χωρίς προτροπές και απαγορεύσεις. Μολονότι η ορθόδοξη εκκλησία ως τον 20^ο αιώνα δεν αναγνώριζε τη σεξουαλικότητα εκτός της γονεϊκής κλίνης και του οικογενειακού πλαισίου, με στόχο την αναπαραγωγή, οι άνθρωποι αναζητούσαν τρόπους απελευθέρωσης από τους καταναγκασμούς και τις απαγορεύσεις και ο θεραπευτής χρειαζόταν γνώσεις και εμπειρία για να προτείνει αντισυλληπτικές μεθόδους. Η σεξουαλικότητα καθοριζόταν από την υποχρέωση απόκτησης παιδιών. Η εκκλησία φρόντιζε δε να νουθετεί, ώστε η τεκνοποιία να περιορίζεται σε εύλογο αριθμό παιδιών. Η απόλαυση δεν είχε θέση στη σωματική ζωή των ανθρώπων. Οι υποχρεώσεις του ορθόδοξου ζευγαριού ήταν να τηρούν την αποχή κατά την περίοδο της Σαρακοστής, κάθε Τετάρτη, Παρασκευή, Σάββατο και Κυριακή και να ασκούν τα συζυγικά τους καθήκοντα τις υπόλοιπες 135 ημέρες του έτους²⁰².

Η δραστηριότητα παπικών μισιοναρίων στην οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα τις συχνές εξομολογήσεις και οδήγησε στη συγγραφή κωδίκων με ατομοκεντρικό και δικανικό χαρακτήρα. Η σεξουαλική συμπεριφορά των κατοίκων των ελληνικών περιοχών καθορίστηκε μέσω των παραινετικών και κανονιστικών κειμένων που όριζαν το πλαίσιο ερωτικής δραστηριότητας ανδρών και γυναικών²⁰³. Η ορθόδοξη εκκλησία φρόντισε να ορίσει ποινές, ανάλογα με το ηθικό βάρος της παραβίασης των κανόνων (αμαρτίας), συνοψίζοντας σε βοηθήματα για τον

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 122.

²⁰¹ Και στο έργο του Κ. Μιχαήλ, *Διαιτητικές Παραγγέλματα ος προτέτακται Ιστορία Συνοπτική περί αρχής και προόδου της Ιατρικής...* Βενετία, παρά Πάνω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων 1819 γίνεται λόγος για τον έλεγχο της σεξουαλικότητας.

²⁰² Ματθαίου, *Οικογένεια και σεξουαλικότητα...*, σ. 38.

²⁰³ Αγάπιος Ιερομόναχος – Νικόδημος Αγιορείτης, *Πηδάλιον*, Εν Αθήναις, 1841. Περί σεξουαλικότητας στα κανονιστικά εκκλησιαστικά κείμενα, βλ. Α. Ματθαίου, «Συζυγικές σχέσεις και σεξουαλικότητα στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: κανόνες, πρότυπα, συμψηφισμοί», *Ιστορικά*, 44, 2006, σ. 147- 160.

εξομολογητή τις εκκλησιαστικές τιμωρίες. Οι κώδικες είχαν διαφορετικές «ποινές» ανάλογα με την εκτροπή – αμαρτία. Κορυφαίο παράδειγμα αυτού του τύπου της κωδικοποίησης των επιτιμιών από την πλευρά της εκκλησίας το *Πηδάλιον*, που γράφτηκε στο τέλος του 18^{ου} αιώνα από τον Νικόδημο Αγιορείτη²⁰⁴. Κείμενα σαν το *Πηδάλιον* —γιατί δεν ήταν το μόνο— τα αξιοποιούσαν οι ιερείς για να προσδιορίσουν τη σχέση τους με τους πιστούς στο πλαίσιο της εξομολόγησης, όπως και τη σχέση του σώματος της εκκλησίας με τους πιστούς. Εκτός από το *Πηδάλιον* (1800), ο Νικόδημος Αγιορείτης είχε συνθέσει και το *Εξομολογητάριον* (1794), όμως ήταν το *Πηδάλιον* που είχε εκδοθεί σε μια περίοδο κατά την οποία η στάση της εκκλησίας ήταν πολύ αυστηρότερη²⁰⁵.

Στην εισαγωγή της έκδοσης παρατηρούμε ότι το *Πηδάλιον* γράφτηκε επίσης για «κοινή ωφέλεια», ενώ οι ποινές σωφρονισμού ορίζουν σεξουαλικότητα, σχέσεις, έλεγχο γεννήσεων, αμβλώσεις²⁰⁶, ακόμη και ακούσια πρόκληση θανάτου παιδιού²⁰⁷ από τη μητέρα. Ο εξομολόγος —ο ιερέας— αποφάσιζε για την τελική επιβολή ή όχι της ποινής που ορίζει ο κώδικας.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο θεσμικός ρόλος της εκκλησίας υποστηρίζεται από τον επιστημονικό ιατρικό λόγο. Όπου η εκκλησία τρομοκρατεί με την απαγόρευση μετάληψης, ο γιατρός απειλεί με την αρρώστια. Τα ιατρικά έντυπα ενισχύουν τον σωφρονιστικό λόγο της εκκλησίας με τη χρήση της επιστημονικής αλήθειας, ενώ οι επιστήμονες – γιατροί ζητούν επανειλημμένα τη μεσολάβηση της εκκλησίας και των ιερέων για την επικράτηση της επιστημονικής ιατρικής που, όπως φαίνεται, θα αποτελέσει τον νέο πόλο εξουσίας. Όταν μια μορφή εξουσίας, όπως είναι η θρησκεία, ελέγχει ένα κοινωνικό πεδίο, δημιουργούνται κωδικοποιήσεις των κοινωνικών σχέσεων, της ιδεολογίας και των νοοτροπιών με τις οποίες τα μέλη της ταυτίζονται.

Στα χειρόγραφα βρίσκουμε βότανα που ανακουφίζουν τις μολύνσεις των γεννητικών οργάνων, όπως το σύμφυτο, το οποίο προτείνεται για να το βάζουν πάνω, «εις τας πληγαίς του κρυφού μέρους τόσο του ανδρός, όσο κι της γυναικός»²⁰⁸. Τα γεννητικά όργανα, τα κρυφά μέρη, δεν είναι τόσο κρυφά στα κείμενα των χειρογράφων όσο θα πιστεύαμε. Βρισκόμαστε στον 18^ο αιώνα και όμως συναντούμε περιγραφές για το σώμα και για το σεξ σε προφορικό και γραπτό λόγο. Σε αντίθεση

²⁰⁴ Χ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Δόμος, Αθήνα 1992, σ. 98.

²⁰⁵ Ματθαίου, *Οικογένεια και σεξουαλικότητα...*, σ. 22, 24.

²⁰⁶ Αγάπιος – Νικόδημος, *Πηδάλιον*, σ. 444.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 446.

²⁰⁸ ΧΦ92, ό.π., σ. 241

με τις απαγορεύσεις που είχαν επιβληθεί σε όλες σχεδόν τις πτυχές του βίου²⁰⁹, στα γιατροσόφια τα πράγματα φαίνονται απλούστερα. Όταν χρειάζεται να μιλήσει ο συντάκτης για το ζήτημα των γεννητικών οργάνων ή του σεξ, το κάνει χωρίς ιδιαίτερες περιστροφές και συγκαλύψεις. Στα κείμενα των ιατρικών χειρογράφων, ο έρωτας και η σεξουαλικότητα αντιμετωπίζονται όχι ως δεινό αλλά ως ένα ακόμη αιτούμενο προς λύση από τον γιατρό: *Μαντζούνι κους καλτηράν*: «Όταν θέλι οσραθή [οσταθή, να έρθει σε επαφή] με γηνέκα ας τρόγη»²¹⁰. Σε οδηγίες συνταγής για αποθεραπεία κατάγματος ο ίδιος συντάκτης αναφέρεται στο επίμαχο θέμα: *Κάληστον εις σπάσμα ανθρώπου*: «... έπητα ας πήπητη ανάσκελα κι ας έχι τα δήο γόνατα μαζομένα σφιχτά και ας στέκεται ούτος άλο ένα λεφτόν ομήος και το βράδη αφού τελιόση όλες του τεσ δουλιές πέφτοντας εις το στρόμα ας πέρνη το μαντζούνη και το ντεκότο και με την γηνέκα του να μην οσρίσκαите και ιατρόσεται εξ άπαντος»²¹¹. Σε χειρόγραφο του 17^{ου} αιώνα η συνταγή μαρτυρεί τις ανάγκες των ασθενών: «Αντίδοτο όπου αυξάνει τη συνουσία και διώκει τον πολύν ύπνον πότιζε με ύδωρ θερμόν προς του ύπνου» και αλλού «Αντίδοτος ωφελειμος εις συνουσια θερμαίνει την φύσιν και το σώμα αποδιώκει τα ανωφελώτατα πνεύματα από τον στόμαχον», «Περί της διηνεκούς ογκόσεως του καυλού», αλλά επίσης και «Εάν γεμίσουν αι αρτηρίαί και τα νεύρα που είναι εις το γύρων του καυλού ... ο καυλός και παχαίνει ...»²¹². Σε άλλο χειρόγραφο διαβάζουμε: με δυόσμο «να βρέχη συχνά τα διδύμια του εκείνος που δεν μπορεί να βαστά το σπέρμα του»²¹³. Παράλληλα δεν γίνονταν προσπάθειες αντισύλληψης μόνο από τις γυναίκες —όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο—, αντίθετα οι συνταγές φανερόνουν ότι δίνονταν συμβουλές και στους άντρες: «λέγουσι πως την ρίζαν [ξιφίον] οπού γίνεται από επάνω να την κοπανίση και να την πιη με το κρασί, πληθαίνει το σπέρμα κι κάμνει τον άνδραν στήρον».²¹⁴

Τα χειρόγραφα περιέχουν συνταγές για τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, τη *μαλαφράντζα* ή σύφιλη και τα άλλα *σκουλαμένα*. Το όνομα της σύφιλης προέκυψε μέσα από ένα ποίημα του Girolamo Fracastoro από τη Βερόνα (1484-1553), ο οποίος ήταν γιατρός, ποιητής και φυσιοδίφης. Η ασθένεια τότε ονομαζόταν «γαλλική νόσος της Νεαπόλεως» ή «μεγάλο εξάνθημα» και είχε

²⁰⁹ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. I, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2011.

²¹⁰ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, σ. 150, στον Πίνακα 1 του Παραρτήματος.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 185 και στον Πίνακα 1 του Παραρτήματος.

²¹² ΧΦ9(11), ό.π., σ. 133.

²¹³ ΧΦ92, ό.π., σ. 185.

²¹⁴ ΧΦ92, ό.π., σ. 244.

εμφανιστεί στην Ευρώπη μετά την αποτυχία της πολιορκίας της Νάπολης από τους Γάλλους το 1495. Κατά την πρώτη περίοδο εμφάνισής υπήρξε πολύ επιθετική και με βαριά συμπτώματα²¹⁵. Έχει υποστηριχθεί ότι η ασθένεια υπήρχε από πολύ παλαιότερα, ωστόσο την περίοδο εκείνη διαγνώστηκε και εξατομικεύτηκε. Ο Fracastoro πάντως προσέφερε στην ιατρική περισσότερα από την ονομασία, έγραψε την πρώτη θεωρία για τις μεταδοτικές ασθένειες, μια θεωρία που επιβεβαιώθηκε τον 19^ο αιώνα με τις ανακαλύψεις της βακτηριολογίας²¹⁶.

Οι ασθένειες των γεννητικών οργάνων, όπως φαίνεται, ήταν ήδη γνωστές στους συντάκτες των χειρογράφων, που γνώριζαν τις κατάλληλες βοτανικές θεραπείες όπως το βότανο στίβη: «βράσαι αυτό το χορτάρι και την ρίζαν του κι εκείνος οπού έχει την μαλαφράντζαν ας πίνη έως ...»²¹⁷. Στο χειρόγραφο της Ζαγοράς, στις συνταγές του δενδρολίβανου υπάρχει οδηγία για πλύσεις των γεννητικών οργάνων: «Αν έχουν εις τα κρυφά τους μέρη σούλτζεραις, ήγουν πληγαίς, τόσον άνδρες, όσον και γυναίκες, ας βράσουν το δενδρολίβανον με νερόν, να μένη το τρίτον, κ ας ταις πλύνουν συχνά κι υγιαίνουν»²¹⁸. Στη συνταγή υπ. αριθμ. 33 του ΧΦ241 ο συντάκτης υπόσχεται θεραπεία στην παλιά γονόρροια: «τεντούρα διά την γονορρεια την παλαιάν»²¹⁹ «... είναι ριμέντικο παστρικόν διά ταις παλεάς γονορίας τις πλέων χιρότερες πέρνοντάς το ύστερα από τα κημιστικά ημέρας δέκα πέντε ...». Στο *Κρητικό Ιατροσόφιο του 19^{ου} αιώνα*, έχει ενδιαφέρον η συνταγή «διά το μάλτε φράντζα» [μαλαφράντζα]. Είναι μεγάλη σε έκταση, δίνει διάφορες επιλογές ίασης, συμβουλές και οδηγίες:

«Μαστίχι τριμένο ουγγίες 3, βερδεράμε ουγγία 1, μολιβόχομα ουγγίες 2, διάργυρο τριμένο ουγγίες 2. Ο διάργυρος να τριπτεί με νεραντζόζουμι εις κουτέλι, ρετζίνι βάλει τις τζουκάλι να βράσι καλά, βγάλει το να κριγιάνει, έπειτα τρίψον καλλά να γενή σκόνην ουγγίες 3 και στίψην ομοίως σκόνη ουγγίες 2. και πάρεμίαν λεκάνει, βάλει αυτά, έπειτα βάλει ροδόλαδον να τα ανακατόσις να γίνη ωσάν αλιφή και γύμνοσε τον ασθενεί να τον τρίψει ανάτριχα [αντίθετα από τη φορά των τριχών του σώματος] και ξεσκάλισε τα σπιρία όλλα με τα δάκτιλά σου ήγουν με το γάλα και μην αφίσις από το κορμί του ως μίαν τρίχα άτρυπτον και οπόταν ξεγαλήσεις τα σπιρία [αφαίρεση του γάλακτος, να βγει το πύον], έπαρε την αληφήν εκείνην και άλιψητον

²¹⁵ Robert J. Knell, "Syphilis in Renaissance Europe: Rapid Evolution of an Introduced Sexually Transmitted Disease?", *Proc Biol Sci.* 271(4), 2004, σ. 174-176.

²¹⁶ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 120.

²¹⁷ ΧΦ92, ό.π., σ. 242.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 208.

²¹⁹ ΧΦ241, ό.π., σ. 20.

όλλον, μόνον φυλάγου μην αφίσις τον ασθενεί να πίνει νερόν, μόνον κρασί ώσον θέλει να πίνει, μακάρι αν μεθήσι, οψάριον και κάθε παστόν μην τρώγι και ωσάν τον αλίψης, έπαρε στουπία και πανία και ζεστανέτα και μπλάστρωσε την κεφαλήν του και δέσε την καλλά, είτα τα παλαμοχέρα του και καθεξής δέσε του σφιγμούς το άλλους και ταις παλάμαις και άλλους τος αρμούς από την κορυφήν έως τα ονίχια και απόξο τον σφάκισον άλλον καλλότατα και έλιφέ τον έτζι 3 ημέρας αρχίζοντας από ώραν εσπερινού και θέτε τον εις το κρεββάτι ...»²²⁰.

Σε σελίδα του χειρογράφου της Ζαγοράς όπου αναφέρονται συνταγές για σκουλαμέντα, προτείνοντας συγκεκριμένα φυτά, *τζηκνίδα* και *μολόχα*, ο συντάκτης επιλέγει στο κάτω περιθώριο να αναφέρει ένα προσωπικό του σχόλιο: «διά τον γονορέα ήγουν το σκουλαμέντο η εβρόπι έχει αυτή την ασθένια πολλά ότι ήνε άσοτι και από ασοτία κολνά ο ένας από την άλι και η άλη από τον άλον»²²¹. Ενώ μεταφέρει την πληροφορία για την προέλευση της γονόρροιας, διατυπώνει δυσμενή κρίση για τον «άλλο», μη ορθόδοξο, συνδέει τον δυτικό τρόπο ζωής με την απελευθέρωση των ηθών και την ασωτία.

Όπως φαίνεται, η αύξηση των κρουσμάτων σεξουαλικώς μεταδιδόμενων νοσημάτων στην Ευρώπη τον 18^ο αιώνα δημιούργησε την ανάγκη εκδόσεων για την προφύλαξη από την ασθένεια που προκαλείται από την «ασελγεία των Ανθρώπων» και περιορίζεται με τη «Σωφροσύνην και με την καλήν Αναθροφήν»²²², όπως αναφέρει στο έργο του *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος ήγουν η Μαλαφράντζα* ο συγγραφέας, γιατρός Ι. Νικολίδης. Ο ίδιος εξηγεί ότι είναι απαραίτητο να περιλαμβάνονται όλες οι πληροφορίες, η αρρώστια, η εξήγησή της, τα φάρμακα, «διά να ηξεύρη ο Λαός και να αποφεύγη τους βρομερούς και φαρμακερούς συνουσιασμούς με αυτές [τις εκδιδόμενες γυναίκες] αφού μάθει ότι τα αιδοία τους είναι βρομερότερα από ταις κοιναίς πόρεψαις του παζαριού ...»²²³. Οι γυναίκες κατηγορούνται για την εμφάνιση και μετάδοση της ασθένειας: «εσύ βλέπεις μόνη σου εις τι κατάστασιν εκατήντησες από την ανόητην ακυβερνησίαν σου»²²⁴. Η σωστή ανατροφή και η σωφροσύνη θα οδηγήσουν στον περιορισμό της εξάπλωσης της ασθένειας: «Τα ηθικά όπου είναι σπαρμένα εδώ κι εκεί μέσα εις αυτό το πόνημά μου, είναι πολλά αναγκαία, και ωφέλιμα εις την Υγείαν και Ζωήν κάθε ανθρώπου ως

²²⁰ Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον...*, ό.π., σ. 131.

²²¹ ΧΦ92, ό.π., σ. 275.

²²² Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 27.

²²³ Στο ίδιο, σ. 30.

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 606.

μέλους της κοινότητας και του κόσμου. Πολλά παλικαράκια κι κοράσια είχα εις την θεραπείαν μου τα οποία είχαν μολευθή με άτακτους συνουσιασμούς διότι δεν ήξεραν ότι είναι μαλαφράντζα εις τον κόσμον ...»²²⁵.

Στο βιβλίο τονίζεται η τραγικότητα της ασθένειας, την οποία ο συγγραφέας θεωρεί χειρότερη από την πανώλη, διότι αν διασωθεί ο ασθενής από την πανώλη το ξεχνάει, ενώ η μαλαφράντζα, όπως λέει, δεν περνάει ποτέ, στιγματίζει και τους απογόνους του ασθενή²²⁶. Οι πόρνες αναφέρονται —από τον Νικολίδη— ως ο απαγορευμένος και επικίνδυνος καρπός, ενώ είναι παράνομη η συνουσία εκτός γάμου. Παρά τις κατηγορίες προς τις άμυαλες γυναίκες και τις πόρνες, παραμένει ενδιαφέρον ότι τα περιστατικά που αναφέρει στον δεύτερο τόμο του έργου του αφορούν εύπορους ασθενείς, άνδρες και γυναίκες, για τους οποίους δεν αναφέρει αν ήταν παντρεμένοι ή όχι. Η αποθεραπεία από τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα —τη μαλαφράντζα— έχει σοβαρές πιθανότητες επιτυχίας αν ο ασθενής μπορεί να πληρώσει τις ιατρικές επισκέψεις και να παραμείνει εντός οικίας για μεγάλο χρονικό διάστημα —ανάλογα με τη σοβαρότητα του περιστατικού. Οπωσδήποτε ένας φτωχός άνθρωπος δεν θα μπορούσε ούτε να προσλάβει γιατρό, ούτε να πληρώσει πολύμηνη και δαπανηρή θεραπεία, ούτε να παραμείνει κλινήρης ωσότου αποθεραπευτεί. Τέλος, στο βιβλίο αναφέρεται εκτενώς η μεγάλη διάδοση της μαλαφράντζας στις ευρωπαϊκές περιοχές. Ο Νικολίδης προβλέπει ότι η ασθένεια θα εξαπλωθεί με ταχύτητα στις ελληνικές περιοχές και οι γιατροί πρέπει να είναι προετοιμασμένοι²²⁷.

Η κοινή χρήση των βοτανικών φαρμάκων από εμπειρικούς και πτυχιούχους γιατρούς γίνεται σαφής στις θεραπείες των σεξουαλικά μεταδιδόμενων παθήσεων. Η *αλθαία* προτείνεται στα χειρόγραφα: «για την αλθέα η οποία λέγεται και αγριομολόχα ... να πίνη τόσον κάθε ταχύ νηστικός εκείνος που έχει την γονόρεα, ήγουν το σκουλαμέντο και υγιαίνει, ας το πίνη κάθε ταχύ τοιουτοτρόπως όσον έχει χρείαν»²²⁸.

Αντίστοιχες οδηγίες δίνει ο Νικολίδης, συνιστώντας παράλληλα να έχει λάβει ο ασθενής καθαρτικό ώστε να μην πιέζει τα διδύμια²²⁹. Στο ΧΦ92 ο συντάκτης καθοδηγεί: «και ξηραναί το εις τον αέρα, κάμε το σκόνιν και ας πίνη συχνά ο σπασμένος κάθε ταχύ νηστικός, από μισόν χουλιάρι με κρασί στυπτικόν. μα να είναι το κορμί του καθαρισμένον από ταις κακοχυμίαις και να αναπαύεται εις το κρεββάτι.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 45.

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 10-24.

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 7.

²²⁸ ΧΦ92, ό.π., σ. 238.

²²⁹ Ενν. τους όρχεις· Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται...*, σ. 543.

ή να έχη την βρακοζώνη του σφικτά δεμένη, να μην κατεβαίνει το άντερον, μέσα εις το πουγγί των διδυμίων. Γνώμη του Γαληνού»²³⁰.

Στο χειρόγραφο γιατροσόφι του Μέρωνα, του 1930, ο συντάκτης αναφέρεται συχνά σε σεξουαλικά μεταδιδόμενες παθήσεις οι οποίες την περίοδο αυτή ήταν πολύ διαδεδομένες. Έχει καταγράψει συνταγή: «έτερον διά την μαλαφράντζαν. Το νερόν που θαπήνη να ήναι βρασμένον με μολόχες και όλο από αυτό να πίνη και όχι άλλο νερόν έως να υγειάνη και πάρε 100 δράμια κίνα κοπάνισον καλαίς και βράσε την με μίαν οκά νερόν να μίνη δράμια 50 και κάψε ολίγην στίψην και ρίξε την και ρίξον μέσα έως μίαν πρέζαν ταμπάκον και με αυτό το νερόν πληνε την φύσιν του μέσα ψιλό σερβιτζάλη και υγιαίνει βέβαιον»²³¹. Η χρήση της μολόχας συνιστάται και στις θεραπείες των ιατρικών βιβλίων²³² για τη μαλαφράντζα, ενώ βλέπουμε και τη χρήση της κιγγόνης, που είναι ανθελονοσιακό, αντιπυρετικό φάρμακο, και στις περιπτώσεις αφροδίσιου νοσήματος.

Στα περιεχόμενα του ΧΦ352 της Φιλιπούπολης υπάρχει η συνταγή για φάρμακο «περί γαλικού πάθους εις την αρχήν». Ο τίτλος υποδεικνύει ότι ο συντάκτης του γνώριζε τη διαφορετική προσέγγιση της πάθησης και τη μεγαλύτερη δυνατότητα θεραπείας αν ο ασθενής βρισκόταν στο αρχικό στάδιο της ασθένειας. Αυτή ήταν η επικρατούσα άποψη κατά την περίοδο, ίδια με των γιατρών στον ευρωπαϊκό χώρο. Όπως εξηγεί πάλι ο Νικολίδης στο βιβλίο του, «... αυτό το ολίγον αφροδισιακόν, ήγουν μαλαφραντζιάρικον Φαρμάκι, οπού εδιαπέρασε και έμβηκε μέσα εις τους πόρους των Βαλανιδακίων της ουρήθρας σου, κι όπου κατά το παρόν σου κάνει εκεί μόνον ένα μικρόν, κ ελαφρόν Γαργάλισμα ..., ανίσως αμεληθή μετην ολότητα, ή δεν κυβερνηθεί ευθύς εις την αρχήν φρόνιμα, κ καθώς πρέπει, με μεγάλην προσοχή, κ ησυχία, κ υπομονή, και με Δίαιταν ακριβεστάτην, κι με αρμόδια Ιατρικά, ακολουθεί τον φυσικόν του Δρόμον, ... κι τότε γίνεται η Φλεγμονώδης αφροδισιακή Γονόρροια ... κι απο τούτην πάλι ανίσως θεραπευθή κακά κι ανάποδα ... προέρχονται οι αφροδισιακοί Βουβώνες κι έτζι πολυπλασιάζεται κι αυξάνει το αφροδισιακόν Φαρμάκι ... μολεύει όλον το Σώμα κι τότε γίνεται η καθολική Μαλαφράντζα, η υλική Γεένα κι Κόλασις των ελεεινών ατάκτων Λατρευτών της συχαμερής και παράνομης και πορνικής Αφροδίτης των Σωκακίων»²³³.

²³⁰ ΧΦ92, ό.π., σ. 225.

²³¹ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 74.

²³² Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 311, 312.

²³³ Στο ίδιο, σ. 287-289.

Ο αναγνώστης των χειρογράφων παρατηρεί ότι τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα αναφέρονται με διάφορες ονομασίες, αλλού μαλαφράντζα, αλλού γονόρροια, αλλού με τον γενικό όρο σκουλαμέντα που τα περικλείει όλα. Αυτό συμβαίνει γιατί έως τον 19^ο αιώνα ασθενείς και γιατροί ταύτιζαν τη σύφιλη (μαλαφράντζα) με τη γονόρροια-βλεννόρροια και άλλα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα. Στις σχετικές λίγες περιγραφές και αφηγήσεις (Ι. Νικολίδης) δεν υπάρχουν πάντοτε αναφορές για το χαρακτηριστικό εξάνθημα της σύφιλης, αλλά για άλλου τύπου συμπτώματα, όπως η έκκριση υγρών. Μεγάλο ενδιαφέρον σχετικά με τις θεραπείες της σύφιλης παρουσιάζει το γεγονός ότι τα κατεξοχήν φάρμακα που την καταπολεμούσαν έως τον 20^ο αιώνα, η γουαϊάκη (γκουαϊάκουμ) και ο υδράργυρος, φαίνεται πως δεν ήταν αποτελεσματικά. Τα νοσήματα μπορούσαν να αποδειχτούν καθοριστικά για τη ζωή του ασθενή, ενώ ενδεχόμενη εμφάνισή τους καθιστούσε «μη καθαρούς» όσους επέλεγαν τη σεξουαλική δραστηριότητα εκτός γάμου. Η σύφιλη, ο φόβος και το στίγμα της, κατασκεύασε την εικόνα των ελευθέρων γυναικών που η επαφή μαζί τους μπορούσε να αποβεί μοιραία για την ασφάλεια της οικογένειας, ενισχύοντας έναν καταδικαστικό λόγο για τις γυναίκες.

Μεγάλο μέρος της ενοχής για την αρρώστια αποδίδεται από τον Νικολίδη στις πόρνες, με προσβλητικές αναφορές στις οποίες δεν χρησιμοποιεί ιατρική ορολογία. Εκφράζει ατομική αλλά και συλλογική αρνητική στάση προς τη συγκεκριμένη ομάδα γυναικών, οι οποίες θεωρούντο διαχρονικά ύποπτες για επιμολύνσεις καλών χριστιανών ανδρών. Γράφει για τα βρόμικα *αιδοία* τους που μοιάζουν με τους βρόμικους δρόμους, «άπαστραις πόρεψαις του παζαριού». Ακόμη πιο παραστατικά αναφέρει ότι το αιδοίο τους είναι «εργαστήριο όπου πωλείται εις κάθε τόπο το φαρμάκι της μαλαφράντζας»²³⁴. Αναδύεται ένας φαρμακερός λόγος, η απαξίωση του επαγγέλματος των εκδιδομένων γυναικών: «καλότυχος εκείνος όπου αποφεύγει με τελειότητα τους μολευτικούς συνουσιασμούς και δεν έχει χρεία παντελώς από όλαις αυταίς ταις θεραπείαις»²³⁵.

Ο Νικολίδης συνιστά την αποχή ως μέτρο προφύλαξης αλλά και θεραπείας. Μέσω των οδηγιών που επιβάλλει, τονίζει στους ασθενείς να αποφεύγουν οτιδήποτε μπορεί να διεγείρει την ερωτική τους διάθεση. Να μην έρχονται σε επαφή με γυναίκες, να μη συνομιλούν μαζί τους, να μην κοιτάζουν ερωτικές εικόνες ούτε να διαβάζουν κείμενα ή ποιήματα: «μήτε να διαβάξει βιβλία, και Κωμείαις

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 30, 31.

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 549.

ερωτικάς»²³⁶. Η συμβουλή του γιατρού υποδηλώνει την ύπαρξη μιας κουλτούρας ερωτικού περιεχομένου. Σύμφωνα με άλλες ιατρικές οδηγίες, ο άρρωστος οφείλει να παραμένει εντός του οίκου, να μην κινείται —η σωματική άσκηση και κίνηση προκαλεί ευεξία μέσω της παραγωγής ορμονών και ερωτική διέγερση. Καθετί που προκαλούσε σωματική αφύπνιση ήταν κακό και πονηρό, ακόμη και τα όνειρα, τα οποία η εκκλησία από τον Μεσαίωνα ήδη θεωρούσε ότι προκαλούσαν σεξουαλική διέγερση²³⁷. Στο βιβλίο του Νικολίδη για τη μαλαφράντζα ο δρόμος της αρετής είναι εκείνος που θα χαρίσει στον ασθενή την υγεία του, θα τον απαλλάξει από τα δεινά της αρρώστιας.

Στο βιβλίο αναγνωρίζεται ότι ήταν απαραίτητη η ενημέρωση για τη μαλαφράντζα και στα δύο φύλα. Εντούτοις η αναφορά στις γυναίκες δεν συνοδεύεται από σχολιασμό για τυχόν επαγγελματική τους ενασχόληση με τη σεξουαλική δραστηριότητα. Η γυναίκα είναι «διεφθαρμένη»²³⁸, προφανώς γιατί διατηρεί σχέσεις με άντρες, αλλά δεν αναφέρεται ως εκδιδόμενη. Δεν είναι εύκολη η αποθεραπεία και η επίμονη καθαριότητα των γυναικείων γεννητικών οργάνων, εξηγεί ο συγγραφέας, που παρατηρεί ότι η ασθενής ενδιαφέρεται να γνωρίζει λεπτομερώς για την πάθηση και τη θεραπεία της. Ο Νικολίδης θεωρεί ότι είναι σπάνια περίπτωση²³⁹ —κατ' αυτόν οι γυναίκες είναι λίγο πιο ελαφρόμυαλες: «... διά να προλάβωμεν κάθε παραμικρόν σύμπτωμα, όπου ημπορεί να σου προξενηθή από τούτο το φοβερόν και μολευτικώτατον φαρμάκι, όπου θεληματικώς έλαβες από εκείνον τον βρομερόν και συγχαμερόν Νέον, του οποίου επαπαδόθηκες ως τρελή, κ άγνωστη μην ψηφώντας διά τίποτες μήτε την τιμήν σου, μήτε την υγείαν σου»²⁴⁰.

Η επιμονή του Νικολίδη ως προς την έλλειψη σύνεσης του γυναικείου χαρακτήρα φαίνεται στις παραινέσεις του: «είναι στο χέρι σου να μην ξαναρρωστήσεις και να αποφεύγεις τους άντρες που ξεγελάνε δόλια τις γυναίκες», και «ο πουτανισμός είναι τόσον κινδυνώδης και μολευτικός», ή αλλού «της είπα διά να φυλάγεται εις το εξής από παρόμοιαις πορνικαίς αταξίαις»²⁴¹.

Οι συνεχείς συμβουλές προς τις γυναίκες ασθενείς μάς προσφέρουν στοιχεία για τις ανθρώπινες και σεξουαλικές σχέσεις και πρακτικές της περιόδου. Ο συγγραφέας αναφέρεται σε μηχανικές μεθόδους αντισύλληψης, που προφανώς

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 293.

²³⁷ Λε Γκοφ – Τρουόνγκ, *Μια ιστορία του σώματος...*, σ. 104.

²³⁸ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 550.

²³⁹ Στο ίδιο, σ. 557.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 572.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 587, 588, 589.

συνήθιζαν οι ερωτικοί σύντροφοι, όταν κάνει λόγο για μόλυνση στα εξωτερικά γεννητικά όργανα της γυναίκας: «από τούτη την αφροδισιακήν λευκόρροϊαν πάσχουν ως επί το πλείστον αι Γυναίκες, και τα Κοράσια, όπου φοβούνται να συνουσιασθούν σωστά, διά να μην εγγαστρωθούν, αμή ψευδοσυνουσιάζονται μοναχά απέξω, και διά τούτο και μολεύονται μόνον απέξω»²⁴². Σύμφωνα με τον Μ. Foucault, τον 19^ο αιώνα ξεκίνησε ο έλεγχος και η κατασκευή του «ιατρικού και πολιτικού προγράμματος διαχείρισης των γάμων, των γεννήσεων και των θανάτων», ενώ εκείνη την εποχή η σύφιλη ταυτίστηκε με τη χειρότερη μάστιγα²⁴³. Στις μέρες μας η ασθένεια εμφανίζει εξάρσεις σε διάφορες περιοχές του κόσμου και θεωρείται σοβαρή παρότι είναι πλέον ιάσιμη²⁴⁴.

Ο ιατρικός λόγος των εντύπων διατυπώνεται, παράλληλα και υποστηρικτικά με τον θρησκευτικό λόγο που στην κυριολεξία καθόριζε τις ανθρώπινες συμπεριφορές. Ένα ακόμη παράδειγμα αποτελεί το κείμενο του άλλου ελληνικού ιατρικού βιβλίου για τη σεξουαλικότητα, μεταφρασμένου από το έργο του Α. Tissot, *Αυνανισμού Επιτομή*. Όπως γράφει ο μεταφραστής στον πρόλογο, οι ιερείς πρέπει να προτείνουν στους πιστούς να αγοράζουν τα ιατρικά βιβλία για την ενημέρωσή τους σε θέματα σεξουαλικότητας: «οι πνευματικοί πατέρες μακάρι να προτρέπουν τα φιλαμαρτήμονα πνευματικά τέκνα τους να αγοράζουν τούτο το βιβλίο ως χρειαζούμενο, ειδάλως ας τους τιμωρούν ...»²⁴⁵.

Η ιατρική γνώση συμπορεύεται με την εκκλησία για να περιορίσει το ποίμνιο με τον φόβο της ασθένειας. Η πράξη του αυνανισμού είναι επικίνδυνη. Η απειλή διττή, τα επίτιμα της εκκλησίας και παράλληλα οι απτές και σκληρές βλάβες της υγείας, που δεν ήταν λίγες, από τις παθήσεις των οφθαλμών, τη γονόρροια, την αδυναμία, ως την καμπούρα, την πρόωρη γήρανση, τη συνεχή νοσηρότητα και άλλα πολλά²⁴⁶. Ο φόβος των επιτιμίων που επιφέρει ο αυνανισμός προέρχεται από τις τιμωρίες που αναφέρουν τα πατερικά κείμενα, ενώ οι σωματικές επιπτώσεις βεβαιώνονται από τον γιατρό. Η κάλυψη των σεξουαλικών αναγκών μέσω του αυνανισμού περιορίζε την ανάγκη του γάμου, καθυστερούσε την τεκνοποίηση, αλλά

²⁴² Στο ίδιο, σ. 595.

²⁴³ Μ. Καραμάνου, *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Ιατρική Σχολή, Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής, 2012, σ. 143-178.

²⁴⁴ G. Ficarra – R. Carlos, “Syphilis: The Renaissance of an Old Disease with Oral Implications”, *Head and Neck Pathol.* 3, 2009, σ. 195-206.

²⁴⁵ S. A. Tissot, *Αυνανισμού Επιτομή*, Ενετίησι, Γλυκής Νικόλαος, 1777, σ. 20.

²⁴⁶ Αποπληξία, ληθαργία, επιληψία, παραληψία, γάγγρναν, μαραίνεται ο μυελός, υδρωπισία, απώλεια μνήμης, τρέλλα, μελαγχολία ακράτεια, αντικοινωνική συμπεριφορά, δυσουρία, πρήξιμο κ.λπ. όπως αναφέρονται στο Tissot, *Αυνανισμού Επιτομή...*, σ. 9-73.

και δυσχέραινε τον έλεγχο των ανθρώπων εφόσον καθυστερούσε τη γαμήλια δέσμευση. Ο γάμος περιόριζε την ελευθερία επιλογής ερωτικού συντρόφου, βασιζόταν σε κοινωνικούς καταναγκασμούς στοχεύοντας στη διαιώνιση του είδους. Η τεκνοποίηση ήταν υποχρέωση προς την οικογένεια, εξασφάλιζε τη συνέχεια, αλλά και την προσφορά νέων μελών και εργατών στην κοινωνία. Βασικό αίτημα αποτελούσε η απόκτηση πολλών απογόνων καθώς η θνησιμότητα ήταν υψηλή.

Τέλος, αναφέρεται και η αδυναμία που προκαλεί ο αυνανισμός ως αιτία συνεχούς αεργίας και αδιαφορίας για τον κόσμο. Όταν η πράξη γίνεται κατ' επανάληψη, οδηγεί σε συνεχώς μειούμενη διανοητική διαύγεια και ελαττωμένη σωματική ρώμη, που δεν επιτρέπουν σε έναν υγιή άνθρωπο να εργαστεί και να ζήσει σύμφωνα με τους κοινωνικούς κανόνες. Σύμφωνα με τον M. Foucault²⁴⁷, ο λόγος για τον περιορισμό της σεξουαλικής δραστηριότητας, ή μάλλον καλύτερα για τον έλεγχό της, είναι αρχαίος, αν και από τον 17^ο αιώνα γνωρίζει τη σκληρότερη του απαγόρευση.

Μαζί με τον γιατρό, ο ιερέας επιβάλλει τιμωρία σε όσους δεν υπακούν. Άρνηση μετάληψης, ταφής και κηδείας για όσους επέλεγαν να βλάπτουν το σώμα τους μόνοι τους. Ο συγγραφέας του *Αυνανισμού Επιτομή* προτείνει να τιμωρούνται από την εκκλησία οι αυνανιζόμενοι με τις ίδιες αυστηρές τιμωρίες που επιβάλλονταν στους αυτόχειρες.

Χαρακτηριστικό του διδακτισμού του βιβλίου για την αποφυγή υπερβολικής σεξουαλικής δραστηριότητας είναι το περιστατικό θανάτου ενός άνδρα έπειτα από κατ' επανάληψη συνουσία με τη νεαρή γυναίκα του²⁴⁸. Ο θάνατος αποδίδεται στη νέα γυναίκα²⁴⁹, ενώ δαιμονοποιείται η σεξουαλική δραστηριότητα. Στο βιβλίο ο

²⁴⁷ Αν και ο Foucault δεν αντιτίθεται σε αυτή την άποψη, στη συνέχεια επικεντρώνει την κριτική του στο γιατί απασχόλησε τόσο πολύ το θέμα της σεξουαλικής καταπίεσης: M. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, ό.π.

²⁴⁸ Tissot, *Αυνανισμού...*, σ. 9.

²⁴⁹ Οι γυναίκες που διεκδικούσαν ενεργή σεξουαλική ζωή αποτελούσαν —παρά τη σεξουαλική επανάσταση, τα νεανικά κινήματα της δεκαετίας του 1960, αλλά και το φεμινιστικό κίνημα— αρνητικό παράδειγμα για τους πιο συντηρητικούς και αντιδραστικούς κύκλους. Αν και τα πρότυπα της έμφυλης συμπεριφοράς έχουν αλλάξει πολύ στον δυτικό κόσμο, η γυναικεία σεξουαλικότητα παραμένει ταμπού έξω από τις νόρμες γάμου, σχέσης, ηλικίας. Η γυναίκα είναι μέγαιρα, αχόρταγη, αδίστακτη, επικίνδυνη. Για τους άντρες η μαζική κουλτούρα επιφυλάσσει ανεκτικότητα σε συμπεριφορές που παραπέμπουν σε παιδί, ανώριμο, ή καρδιοκατακτητή (που και πάλι είναι αδύναμος, ανίκανος να αντισταθεί στους πειρασμούς), όπως αποτυπώνεται στις εικόνες των MME. Παρότι οι γυναίκες διεκδίκησαν ενεργό ρόλο στην καθημερινότητα λόγω συμμετοχής στις οικονομικές δραστηριότητες της οικογένειας και της κοινωνίας, στην πράξη δεν αντιμετωπίζονται ισότιμα με τους άντρες ακόμη και στον δυτικό κόσμο. Ακόμη πιο ανίσχυρες παραμένουν στις περιοχές του κόσμου όπου το γυναικείο κίνημα έχει πολλές μάχες να δώσει για να αντισταθεί σε παραδοσιακές συνήθειες, προκαταλήψεις, θρησκευτικούς καταναγκασμούς.

συγγραφέας αφιερώνει ξεχωριστό κεφάλαιο στον γυναικείο αυνανισμό και στη γυναικεία ομοφυλοφιλία²⁵⁰. Είναι ενδιαφέρον ότι πρόκειται για βιβλίο του τέλους του 18^{ου} αιώνα το οποίο απευθύνεται σε διευρυμένο αναγνωστικό κοινό και όχι μόνο σε γιατρούς. Η συζήτηση για τη γυναικεία σεξουαλικότητα²⁵¹ παρέμεινε ταμπού έως τον 20^ό αιώνα, ενώ η συμβουλή για αποτροπή από τη σεξουαλική ικανοποίηση ήταν υποχρέωση του γιατρού και του ιερέα. Την κρισιμότητα της έκδοσης για τον αυνανισμό τονίζει ο συγγραφέας-μεταφραστής όταν αναφέρεται στη λαϊκή-χυδαία γλώσσα που χρησιμοποίησε προκειμένου να διαβαστεί το βιβλίο του από απλούς ανθρώπους. Η συνταγή που σχετίζεται με το θέμα και απαντά συχνά στα χειρόγραφα είναι «η διευκόλις ανδρογύνον εμποδισμένον»²⁵². Πρόκειται για συνταγή με χρήση υπερφυσικών στοιχείων που δεν περιλαμβάνει φυσικά υλικά, αλλά προσευχές και μαγεία, με στόχο να αλλάξει τη συνθήκη του γάμου όταν αυτή είναι δύσκολη χωρίς άλλο φανερό λόγο.

Δεν ήταν μόνο η υπερβάλλουσα σεξουαλικότητα που έφερνε αρρώστιες. Ο παθιασμένος έρωτας θεωρείτο αιτία δεινών στη σωματική και ψυχική ισορροπία του ανθρώπου, με πολλά παραδείγματα στην παραδοσιακή και λόγια λογοτεχνία²⁵³. Ο Κ. Μιχαήλ προσθέτει στο έργο του *Διαιτητικής Παραγγέλματα* ένα κατάλογο οδηγιών, «προφυλακτικά τούτου του πάθους (έρωτος)»²⁵⁴. Ανάμεσά τους, η πέμπτη και τελευταία συμβουλή προφύλαξης επιφυλάσσει στον αναγνώστη μια εικόνα που συνοψίζει την έμφυλη διάσταση της απειλής, ένα στερεότυπο που είναι κοινό ως τον 21^ο αιώνα. Η αιτία του έντονου πάθους, της υπερβολικής διέγερσης, είναι συχνότατα τα «αισχρά και ουτιδανά του γυναικείου γένους υποκείμενα», αυτά θα προκαλέσουν «θηριώδες πάθος» και «ολέθρια πυρκαϊά».

Κλείνοντας, αναφέρουμε μια συνταγή σχετική με τη σεξουαλική δραστηριότητα, «διά να πηγαίνεις πολλές φορές εις την γυναίκα». Η συνταγή καταγράφεται σε δημοσιευμένο άρθρο του 1961 στο οποίο παρουσιάζεται ένα γιατροσόφι. Ο συγγραφέας δεν αναφέρει τη χρονολογία του χειρογράφου, αλλά τη

²⁵⁰ Tissot, *Αυνανισμού...*, σ. 65.

²⁵¹ Στο κνήγι των γυναικών-μαγισσών η λαγνεία ήταν συχνή κατηγορία. Περισσότερα για τη γυναικεία απελευθέρωση και τη σεξουαλική συμπεριφορά κατά την περίοδο της εξόντωσης των μαγισσών στην Ευρώπη στο S. Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα, γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μτφρ. Τρια Γραμμένου – Λ. Γυϊόκα – Π. Μπίκας – Λ. Χασιώτης, Εκδόσεις των Ξένων, Θεσσαλονίκη 2011.

²⁵² ΧΦ241, ό.π., σ. 118.

²⁵³ Ελληνική Νικολοιτάκη-Σουρή, «“Πού να γυρέσω γιατρικό και πού να βρω βοτάνι...”. Συμπτώματα του πάθους και προοπτική θεραπείας στην ερωτική μαντινάδα», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 2003*, σ. 301-320.

²⁵⁴ Μιχαήλ, *Διαιτητικής Παραγγέλματα...*, σ. 201.

χρονολογία εύρεσής του από τον ίδιο, το 1935. Η παραπάνω συνταγή ολοκληρώνεται με μια φράση που αφορά το χορτάρι βάρσαμο: «Εις την πορνείαν είναι θαυμαστότερον»²⁵⁵.

Ωστόσο, πολύ πριν από τον 20^ο αιώνα, εκτός από τον φόβο της καθημερινότητας και την αγωνία για ασθένειες που σχετίζονταν με τις πιο φυσικές πλευρές της ανθρώπινης ζωής, η Ευρώπη έζησε τον τρόμο της έκτακτης συνθήκης μεγάλων επιδημιών και αναγνώρισε την ανάγκη συλλογικής πρόληψης και αναζήτησης θεραπειών από τις λοιμικές ασθένειες.

Επιδημίες ή λοιμικές ασθένειες

Ο Μεσαίωνας ήταν η εποχή ανάμεσα στις δύο μεγάλες επιδημίες, τον λοιμό της ιουστινιάνειας περιόδου και τον Μαύρο Θάνατο που εξολόθρευσε μεγάλο μέρος του ευρωπαϊκού πληθυσμού το 1348. Τότε προέκυψε το μέτρο της καραντίνας, μία από τις βασικότερες συνεισφορές του Μεσαίωνα. Η δημιουργία και η οργάνωση των δημοσιοϋγειονομικών μέτρων ήταν από τις ευεργετικότερες εξελίξεις στον τομέα της υγείας²⁵⁶. Κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, η μαύρη πανούκλα, η πανώλη, αφάνισε μέσα σε τέσσερα χρόνια (1347-1352) το ένα τέταρτο του πληθυσμού της Δύσης. Η πανώλη επέβαλε ένα νέο είδος θανάτου, βίαιου και απόλυτου.

Η ιστορία για την πολιορκία της Κάφφα από Μογγόλους, τον θάνατο των Γενοβέζων και την πρώτη εμφάνιση της πανώλης στην Ευρώπη²⁵⁷ απ' όσους επέζησαν τονίζει την υψηλή μεταδοτικότητα μιας ασθένειας που ταξιδεύει με τα μέσα ταξιδιών μεγάλων αποστάσεων της εποχής, τα πλοία. Έτσι, δημιουργήθηκε γρήγορα ένα δίκτυο προφύλαξης σε όλες τις πόλεις-λιμάνια όπου έφταναν καράβια από τόπους μακρινούς, μεταφέροντας άγνωστες πηγές μόλυνσης και κάθε λογής ασθένειες. Από τις πρώτες χώρες που πήραν θεσμικά μέτρα για την προφύλαξη των πόλεων της ήταν η Βενετία, που επέβαλε τη δημιουργία λοιμοκαθαρητηρίων για τις καραντίνες σε όλα τα λιμάνια και τους σταθμούς των περιοχών της επικράτειάς της²⁵⁸. Από το 1347 η Βενετία είχε συστήσει υγειονομικό συμβούλιο και οι κανόνες που θεσπίστηκαν για τη δημόσια υγεία έγιναν τα ενδεικτικά μέτρα που από τότε και στο εξής αποτελούσαν υπόδειγμα και για τα υπόλοιπα κράτη. Όλοι επέβαλαν το μέτρο της υποχρεωτικής

²⁵⁵ Σπ. Μουσελίμη, «Λαϊκό γιατροσόφι», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 1, 1961, σ. 1003-1010, 1081-1087.

²⁵⁶ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, 121.

²⁵⁷ Λε Γκοφ – Τρουόνγκ, *Μια ιστορία του σώματος...*, σ. 132.

²⁵⁸ Κ. Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17^{ος} – 18^{ος} αι.)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2007.

καραντίνας στις παράκτιες περιοχές εισόδου και άρχισαν να λειτουργούν λοιμοκαθαρητήρια²⁵⁹.

Η άφιξη της αρρώστιας ήταν μεγάλος τρόμος. Από την επέλαση των επιδημιών ήταν δύσκολο να γλιτώσουν ακόμη και οι πιο πλούσιοι ή ισχυροί, παρότι αυτοί είχαν περισσότερες δυνατότητες να εγκαταλείψουν μια περιοχή και να αποφύγουν τα δεινά της ασθένειας. Η επικινδυνότητα και η απειλή του θανάτου ήταν τόση ώστε κάποτε μια επιδημία ευλογιάς λίγο έλειψε να σημάνει το τέλος της οθωμανικής δυναστείας. Την περίοδο της βασιλείας του Αχμέτ Α΄ (1603-1617), που παρέλαβε τον θρόνο το 1603 σε νεαρή ηλικία μετά τον πατέρα του Μεχμέτ Γ΄ (ο οποίος είχε διατάξει τη δολοφονία 19 νεαρών πριγκίπων την ημέρα της ενθρόνισής του), μια επιδημία ευλογιάς σάρωσε την Κωνσταντινούπολη. Ο νεαρός σουλτάνος ήταν μόνο 13 ετών και δεν υπήρχε άλλος ενήλικος άνδρας στη δυναστεία. Οι άρρενες διάδοχοι ήταν δύο, ο ίδιος και ο μικρός του αδελφός Μουσταφά, τεσσάρων ετών (ο μελλοντικός Μουσταφά Α΄). Η επιδημία της ευλογιάς τον Μάρτιο του 1604, την οποία κόλλησαν και οι δύο και κατάφεραν να επιβιώσουν, λίγο έλειψε να αποβεί μοιραία για τη σουλτανική δυναστεία²⁶⁰. Αυτό το περιστατικό, μαζί με τις μαζικές δολοφονίες πριγκίπων που συνηθίζονταν, υπήρξε καθοριστικό για το μέλλον της οθωμανικής δυναστείας. Η πιθανότητα να σημάνει το τέλος της δυναστείας από ένα τυχαίο γεγονός, όπως ήταν η ασθένεια των δύο διαδόχων, επέσπευσε την ανάγκη να σταματήσει η συνήθεια της αδελφοκτονίας. Από τότε και στο εξής ο έλεγχος των πιθανών ανταγωνιστών διαδόχων θα γινόταν με φυλάκιση, ήταν όμως αναίμακτη²⁶¹.

Από τον 16^ο έως τον 17^ο αιώνα, ο χριστιανικός κόσμος ολοκλήρωσε την κατασκευή ενός σημαντικού δικτύου λοιμοκαθαρητηρίων, ενός τείχους προστασίας απέναντι στην ασθένεια. Δημιουργήθηκε παράκτιο δίκτυο στις μεγάλες πόλεις της θάλασσας, Μασσαλία, Τεργέστη, Λιβόρνο, Βαρκελώνη, και χερσαίο στα σύνορα των αυστριακών κρατών, που συνολικά προστάτευε την Ευρώπη από την ασθένεια²⁶².

Η επιδημία της πανώλης είχε εξαφανιστεί από την Ευρώπη και το μεγαλύτερο μέρος των οθωμανικών περιοχών ως το 1850. Επιστήμονες και ιστορικοί μάλλον

²⁵⁹ M. Vovelle, *Ο θάνατος και η Δύση από το 1300 ως τις μέρες μας*, τ. Α΄, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, επιμ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα 2000, σ. 125.

²⁶⁰ G. Borekci, "Smallpox in the Harem: Communicable Diseases and the Ottoman Fear of Dynastic Extinction during the Early Sultanate of Ahmed I (R. 1603-1617)", στο N. Varlik (επιμ.), *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean. New Histories of Disease in Ottoman Society*, ARC, 2017, σ. 135-152.

²⁶¹ C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650, The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2002, σ. 87-88.

²⁶² Vovelle, σ. 17, 18.

συμφωνούν ότι αυτό συνέβη για δύο λόγους: ο ένας ήταν ότι έως εκείνη την περίοδο τα ποντίκια συγκατοικούσαν με τους ανθρώπους στους περισσότερους ανοιχτούς ή κλειστούς χώρους, ωστόσο σταδιακά άρχισαν να εφαρμόζονται κανόνες δημόσιας υγιεινής που τα απομάκρυναν, και ο δεύτερος ότι άλλαξε η ποιότητα των ενδυμάτων. Τα μάλλινα υφάσματα, στα οποία τα έντομα συνέχιζαν να κατοικούν για εβδομάδες, τα αντικατέστησαν τα βαμβακερά, που αποδείχτηκαν καθαρότερα από αυτήν την άποψη. Αντιστοίχως τα πρώτα —μάλλινα— δεν πλένονταν συχνά, σε αντίθεση με τα δεύτερα, που ήταν ελαφρύτερα και ευκολότερα στη χρήση²⁶³.

Η παραδοσιακή ιστοριογραφία υποστήριζε ότι οι μουσουλμάνοι δεν έπαιρναν μέτρα για την επιδημία, απλώς την υπέμεναν. «Αν φτάσει στ' αυτιά σου ότι η επιδημία έχει κυριεύσει την πόλη στην οποία κατευθύνεσαι, μην πλησιάσεις. Αν όμως είσαι ήδη εκεί και έρθει η πανώλη, μη φύγεις για να γλιτώσεις»²⁶⁴. Φαίνεται ότι ο νομαδικός χαρακτήρας του πρώιμου οθωμανικού κόσμου δεν διευκόλυνε τη διάδοση των επιδημιών. Επιπλέον, οι επιδημίες πρώτα χτυπούσαν παραθαλάσσιες πόλεις και από εκεί περνούσαν στην ενδοχώρα συνήθως, πράγμα που επίσης δεν επηρέαζε τον πρώιμο οθωμανικό κόσμο. Αντίθετα, οι επιδημίες θεωρούνται ένας από τους λόγους της σταδιακής αποδυνάμωσης των βυζαντινών πόλεων και της περαιτέρω κατάκτησής τους.

Όπως δείχνει ο μεγάλος αριθμός συνταγών στα χειρόγραφα, οι δυσκολίες από τις επιδημίες ήταν διαχρονικά πολλές: «Κορδιάλε δυναμωτικόν διά την λοιμικήν μετά δέκα τρεις ημέρας αυτής της λοιμικής», «Κορδιάλε της λοιμικής», «Κληστήρι της λοιμικής»²⁶⁵. Στα φάρμακα που προτείνονται για τις λοιμικές, οι συντάκτες πάντοτε αναφέρουν συνιστώμενη προφύλαξη για την πιο καταστροφική ασθένεια, την πανώλη: Την *τορμεντίλα*²⁶⁶ «ας τρώγουν κάθε ταχύ [πρωί] τον καιρό της πανούκλας»²⁶⁷. «Διά το μαστιχάγαθον ... οι έλληνες ομοίως το λέγουν χαμαίλειον λευκό και μέλανον. Ακόμη οι λατίνοι το λέγουν κι καρλήνα²⁶⁸ και λέγει ο διοσκουρίδης ότι εις τον καιρόν του αμπερατόρου κάρλου έτυχεν εις ταις χώραις του

²⁶³ Y. Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire, Plague, Famine and Other Misfortunes*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2015, σ. 16.

²⁶⁴ Η παράδοση αποδίδει τα λόγια στον προφήτη Μωάμεθ· Ayalon, σ. 24.

²⁶⁵ ΧΦ241, ό.π., Παράρτημα, Πίνακας 8, συνταγές 79-85.

²⁶⁶ Τορμεντίλλη ή ποτεντίλλη.

²⁶⁷ ΧΦ92, ό.π., σ. 239.

²⁶⁸ Η Καρλίνα (*Carlina*) ή Καρλίνα (*Carlinia*) είναι γένος φυτών της Οικογενείας των Συνθέτων (*Compositae*), που περιλαμβάνει περί τα είκοσι (20) είδη τα οποία φύονται στις περιοχές της Μεσογείου. Φαρμακευτικά φυτά της Ηπείρου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, http://mediplantepirus.med.uoi.gr/pharmacology/plant_details.php?id=254 (ανακτήθηκε 6/4/2020).

μεγάλη ασθένεια της πανούκλας και αυτός έστεκε λυπημένος βλέπωντας τον λαόν του να φθύρεται, έτζι του εφάνη ένας άγγελος και του έδειξε τούτο το βότανον λέγωντάς του να δώση εις τον λαόν να φάγη από αυτό, θέλη παύση η ασθένεια. Αυτό λοιπόν να το ευγάλλης τον μάιον μήνα όταν είναι το φεγγάρι γεμάτον, να το ξηράνης εις τον ίσκιον και να το κάμης σκόνιν να την ανακατώσης με εξαφρισμένον μέλι, να γένη μαντζούνι και εις καιρόν πανούκλα να τρώγης μισήν ογγιάν ή μίαν κάθε πουρνόν φυλάτεσαι από αυτήν την ασθένεια. Να ξεύρης πως η ρίζα του έχει την ενέργεια»²⁶⁹. «Περί της φλυκταινούσης λοιμικής της άλλης της λεπτής και της πυκνής»²⁷⁰: τέτοια περιγραφή καταγράφει ο συντάκτης του ΧΦ9(11) για την εμφάνιση λοιμώδους νοσήματος. Όταν ερχόταν το κακό, τίποτε δεν έμενε στη θέση του.

«Η Μασσαλία εσάλευε μεταξύ πτωμάτων ανδρών και γυναικών και θολερού ατμού, αναβαίνοντος εις τον αιθέρα, όστις, εις τους οφθαλμούς δεισιδαιμόνων ανθρώπων εφαινετο ως περιβάλλον τα ψυχάς των ατυχών θυμάτων. Δεν ηκούοντο πλέον οδυρμοί και θρήνοι, δεν ηκούοντο ψαλμοί και ευχαί. Αι οδοί ήσαν έρημοι διαβατών. Αι οικίαι, αι πλείσται με κεκλεισμένας τα θύρας και ανοικτά τα παράθυρα, έφερον επί των φλιών και επί των τοίχων κιτρίνους και μέλανας σταυρούς και άλλα πένθιμα σήματα. Τα εργαστήρια ήσαν ωσαύτως κεκλεισμένα. Μόνον ρυπαρά τινά υπόγεια έμενον καθ' όλην τη νύκτα ανοικτά, εν οίς συνωθούντο τα αποβράσματα του εσχάτου όχλου, τα αποβαλόντα παν ανθρώπινον αίσθημα, μέχρι και του φόβου αυτού»²⁷¹. Όταν, το 1879, ο Α. Παπαδιαμάντης έγραψε το πρώτο του έργο, ένα ερωτικό μυθιστόρημα με τον τίτλο, *Η μετανάστις*, τοποθέτησε την υπόθεση στη Μασσαλία και τη Σμύρνη του 18^{ου} αιώνα. Το 1720 η Μασσαλία δοκιμάστηκε από μια σφοδρότατη επιδημία πανούκλας. Η αρρώστια χτύπησε το μεγάλο λιμάνι της Μεσογείου και το ξεκλήρισε, χάθηκε περίπου ο μισός πληθυσμός της πόλης²⁷². Στο παραπάνω απόσπασμα, ο Παπαδιαμάντης περιγράφει το ζόφο που αντιμετώπισαν οι ήρωες όταν ενέσκηψε η αρρώστια στην πόλη.

Πανούκλα ή *πανώλη* ήταν το ένα σύμπτωμα της επιδημικής νόσου, το βουβωνικό οίδημα, ενώ *καρμπάς* το άλλο, δηλαδή οι άνθρακες που εμφανίζονταν σε πολλούς πανωλόβλητους. Όλες τις επιδημικές ασθένειες που εμφανίζονταν την ίδια εποχή τις κατέτασσαν στην ίδια κατηγορία, ενώ επικρατούσε το όνομα της πιο

²⁶⁹ ΧΦ92, ό.π. (Πίνακας 3, Παράρτημα Διατριβής).

²⁷⁰ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 142.

²⁷¹ Α. Παπαδιαμάντης, *Η μετανάστις*, Εκδόσεις Πελεκάνος, Αθήνα 2009.

²⁷² Novelle, *Ο θάνατος και η Δύση...*, σ. 17.

σοβαρής και θανατηφόρας²⁷³. Η πανώλη είναι νόσος των τροφτικών και μέσω αυτών κολλούσε στους ανθρώπους. Έχει αμφισβητηθεί από τη σύγχρονη έρευνα αν πράγματι όλες οι επιδημίες που έχουν καταγραφεί στην ιστορία ήταν επιδημίες πανώλης²⁷⁴. Ο βάκιλος της πανώλης, που είναι η αιτία της νόσου, ονομάζεται *Yersinia pestis* από τον Α. Yersin που την ανακάλυψε το 1894 στο Χονγκ Κονγκ και έχει τρεις ποικιλίες. Η πρώτη ποικιλία, η πιο συνηθισμένη, συναντάται σήμερα σε Ανατολή και Αμερική, η δεύτερη απαντάται στην Κεντρική Ασία και σε αυτήν αποδίδεται η πανδημία του 1347, ο Μαύρος Θάνατος, ενώ το τρίτο είδος βρίσκεται σε λίμνες της Αφρικής και μοιάζει, κατά τα κείμενα του Προκοπίου, να είναι υπεύθυνο για την πανδημία που ενέσκηψε στα χρόνια του Ιουστινιανού²⁷⁵.

Οι επιδημίες της πανώλης άρχισαν να υποχωρούν στη Δυτική Ευρώπη κατά τον 17^ο αιώνα. Από τότε και κατά τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα υπάρχουν περιστατικά μικρής έκτασης και σποραδικά, χαρακτηρίζονται δε εμπορικού τύπου, σχετίζονταν δηλαδή με τις αφίξεις εμπορικών πλοίων σε πόλεις-λιμάνια²⁷⁶.

Οι κοινωνίες λάμβαναν προληπτικά μέτρα για τις επιδημίες ως τον 19^ο αιώνα, όπως θα δούμε και με το παράδειγμα του ελληνικού κράτους. Οι υπό βενετική κυριαρχία ελληνικές περιοχές ήταν πάντοτε προετοιμασμένες και είχαν προβλέψει την ύπαρξη λοιμοκαθαρηθρίων στα λιμάνια από πολύ νωρίς, όπως και την επιβολή μέτρων δημόσιας υγείας, εξαιτίας του προσανατολισμού της Βενετίας προς το θαλάσσιο εμπόριο. Στην Κεφαλονιά ο προνοητής D. Dolfin ίδρυσε λοιμοκαθαρητήριο το 1705, νοσοκομείο το 1713, ενώ το 1791, επί προνοητού Giorgi, χτίστηκε λοιμοκαθαρητήριο στο Αργοστόλι, προφανώς νέο κτίσμα²⁷⁷.

Από τον 17^ο αιώνα, απαντώνται επιδημίες πανούκλας έκαναν την εμφάνισή τους στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας. Από το 1648 έως το 1688 οι πληθυσμοί ήρθαν σε επαφή με την αρρώστια σε Λάρισα, Τρίκαλα, Καλαμπάκα και σε διάφορες μικρότερες πόλεις. Τον 18^ο αιώνα οι επιδημίες συνεχίστηκαν στις ελληνικές περιοχές.

²⁷³ Κ. Π. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14^{ος} - 19^{ος} αιώνας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995, σ. 18, 19.

²⁷⁴ D. Stathakopoulos, "The Justinianic Plague from a Zoocentric Point of View", στο Η. Αναγνωστάκης – Τ. Κόλια – Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος} – 12^{ος} αι.)*, ΕΙΕ, ΙΒΕ, Αθήνα 2011, σ. 87-95.

²⁷⁵ Π. Ντεβίλ, *Χολέρα και πανούκλα*, μτφρ. Άννη Σπυράκου, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2012, σ. 31, 32.

²⁷⁶ Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας...*, σ. 27. Σε πίνακα με χρονολογική καταγραφή εμφάνισης επιδημιών σε περιοχές της Ανατολής και ελληνικές περιοχές, αναφέρεται το 1837 ως έτος τελευταίας εμφάνισης επιδημίας πανώλης σε ελληνικό έδαφος, στο νησί του Πόρου· βλ. σχετικά C. Stephanos, *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et medical*, Παρίσι 1884, σ. 506-511.

²⁷⁷ Ηλ. Τσιτσέλης, «Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας», *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β', Τύποις Μηνά Μυρτίδη, Εν Αθήναις 1960, σ. 427, 438.

Το 1732 η επιδημία ενέσκηψε στο Πήλιο, το 1743-1745 στην περιοχή Αμπελακίων, το 1759-1760 και πάλι στη Λάρισα, μετά στον Τύρναβο και στα Τρίκαλα, και από εκεί στη γειτονική Φαρκαδόνα. Επιδημίες εμφανίστηκαν επίσης το 1778 στον Βόλο και στα Φάρσαλα, το 1784 στη Σκόπελο και παρέμειναν στην περιοχή ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, αφήνοντας πίσω απανωτές καταστροφές²⁷⁸.

Τα φάρμακα που χρησιμοποιούσαν για την πανούκλα ήταν αρκετά, στοιχείο που δείχνει τη μειωμένη αποτελεσματικότητά τους. Στο ΧΦ352 του 18^{ου} αιώνα διαβάζουμε τη συνταγή «Ιατρία διά την πανούκλαν. Λάβε καστορίου σκόνην, και θηριακήν καλήν, και σκόνην λίθου βελγουαρίου και παραγέμισον ένα κρομμύδιον άσπρον, είτα ψήσον αυτό εις την στάκτην και σφίξετο και έκβαλε τον χυλόν και πίε το ή φάγετο έτζι καθώς είναι πριν των 14ωρών και ηθέλεις θαυμάσεις εις την ενεργειάν του. Πρέπει προς τουτοις να πάρης αίμα από τον μικρόν του ποδός δάκτυλον και ιάσαι. Έτερον πανθαύμαστον ...»²⁷⁹. Στην έτερη συνταγή ο συντάκτης προτείνει τη χρήση υδραργύρου, αλλά και ενός βατράχου.

Στο ΧΦ92 της Ζαγοράς ο Μ. Κοντοπίδης γράφει για τον απήγανο: «Και μάλιστα εις τον καιρόν της πανούκλας όπου τρωγωντάς τον έτζι αν ιπάγης και εις πανουκλιασμένους σημά να μην φοβάσαι με την λυξιν ανθρώπου»²⁸⁰.

Στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λειτουργούσαν λοιμοκαθαρητήρια στα δερβένια, τα χερσαία περάσματα, ώστε να εξασφαλίζεται η πιθανή είσοδος της ασθένειας από εκεί. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η περιοχή ελέγχου της Ηπείρου από τον Αλή πασά και η μέριμνα του πασαλικιού για τα χερσαία λοιμοκαθαρητήρια²⁸¹. Η καραντίνα και ο έλεγχος των πλοίων μέσω των λοιμοκαθαρητηρίων διατηρήθηκε και αναπτύχθηκε μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους ως το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ενώ οι επιδημίες συνέχισαν να εμφανίζονται, όπως στην περίπτωση της τελευταίας επιδημίας πανώλης του 1837 στον Πόρο²⁸².

Ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα δεν υπήρχε επιστημονική γνώση και εξήγηση για τις αιτίες εμφάνισης των ασθενειών και τους τρόπους διασποράς τους (για τα

²⁷⁸ Κ. Σπανός, «Η πανούκλα στη Θεσσαλία τον 17^ο και 18^ο αιώνα», *Δέλτος* 41, 2011, σ. 23-26.

²⁷⁹ ΧΦ352, Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης "Ivan Vazov", σ. 137.

²⁸⁰ ΧΦ92, ό.π., σ. 190.

²⁸¹ Μ. Ανεμοδουρά, *Ο θεσμός του Επόπτη Φύλαξης των Δερβενίων και η σχέση του με τον αρματολισμό*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2012.

²⁸² Κ. Κυριακόπουλος – Γ. Ι. Σκαμπαρδώνης, «Η επιδημία πανώλους του Πόρου το 1837», *Δέλτος* 39, 2010, σ. 19-30.

λοιμώδη). Οι θεωρίες που επικρατούσαν ήταν κυρίως δύο. Η μία ήταν η μiasματική θεωρία του Ιπποκράτη από τον 4^ο π.Χ. αιώνα, σύμφωνα με την οποία οι μολυσματικοί ατμοί που προέρχονταν από την αποσύνθεση οργανικής ύλης αποτελούσαν την αιτία της μετάδοσης των λοιμωδών νόσων. Οι υποστηρικτές της μiasματικής προσέγγισης τον 19^ο αιώνα ήταν κυρίως εκπρόσωποι των ανώτερων κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών στρωμάτων, άνθρωποι που σχετιζόνταν με το εμπόριο. Αυτοί, για οικονομικούς λόγους, ήταν αντίθετοι στην επιβολή περιορισμών και προληπτικών μέτρων που υπονόμευαν τις μετακινήσεις ατόμων και προϊόντων. Η μολυσματική θεωρία, από την άλλη, απέδιδε τη μετάδοση ασθενειών σε μικροοργανισμούς (σε συνδυασμό με την ύπαρξη ιδιοσυστασιακών, κοινωνικών και γεωγραφικών παραγόντων) και για τον λόγο αυτόν οι υποστηρικτές της θεωρούσαν απαραίτητη την εφαρμογή προληπτικών περιοριστικών κανονισμών, της καραντίνας κ.λπ. Παρότι κάποια χρόνια αργότερα η θεωρία αυτή επιβεβαιώθηκε, οι υποστηρικτές της θεωρούνταν οπισθοδρομικοί, γιατί με την επιβολή μέτρων καθυστερούσε η οικονομική ανάπτυξη με συνέπεια τον περιορισμό στους ρυθμούς αύξησης των επιχειρηματικών κεφαλαίων. Η μεταδοτικότητα ή μη των ασθενειών (*contagionism versus anticontagionism*), επομένως, δεν ήταν μόνο ιατρικό πρόβλημα αλλά είχε και ιδεολογικές, πολιτικές προεκτάσεις. Οι έλεγχοι στο εμπόριο και τις μετακινήσεις επέφεραν αντιδράσεις όχι μόνο επιχειρηματικής προέλευσης, αλλά και από φιλελεύθερους, που δεν αναγνώριζαν την ανάγκη ύπαρξης ενός τόσο αυταρχικού κράτους. Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ο Louis Pasteur (1822-1895) και ο Robert Koch (1843-1910) ανακάλυψαν τα μικρόβια από τα οποία προέρχονταν οι πιο συχνές και γνωστές λοιμώδεις ασθένειες και έκλεισαν το κεφάλαιο των διαφωνιών αποκλείοντας τη μiasματική θεωρία²⁸³.

Καθώς μιλήσαμε ήδη για τον 19^ο αιώνα και τις επιστημονικές ανακαλύψεις για την προέλευση των μεταδοτικών ασθενειών, θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στα γεγονότα που σχετίζονται με τις επιδημίες, καθώς και στα σχετικά μέτρα πρόληψης στις ελληνικές περιοχές την ίδια περίοδο. Στις αρχές του αιώνα, ειδικά κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης (1823), η πιθανότητα εμφάνισης επιδημίας στις εμπόλεμες περιοχές τρομοκρατούσε τους εκπροσώπους της πρώτης διοίκησης των ελληνικών περιοχών: «προχθές έφθασεν από Τήνου ενταύθα η λεύκα του Στρατή Θυμαστήρα με τριάκοντα επιβάτες και διάφοραι πραγματείας. Η

²⁸³ Lindemann, *Medicine and Society...*, σ. 38-42.

υπερτάτη Διοίκησης βλέπυσα ότι αδύνατον να κατορθωθή επί του παρόντος υποχρέωση κάθαρσις και ότι μέγας ο κίνδυνος εάν ο μη γένοιτο, ευφθάνει η ολεθρία πανώλης νόσος εις το εσωτερικόν της Ελλάδος μας επέταξε να την αποπέμψωμεν ...»²⁸⁴.

Το 1828, ψηφίστηκε το υγειονομικό πλαίσιο λειτουργίας των λοιμοκαθαρητηρίων²⁸⁵ και ορίστηκαν με ακρίβεια οι κανόνες λειτουργίας τους. Η μη τήρηση των υποχρεώσεων για τις καραντίνες, αν και διαμόρφωνε επικίνδυνες συνθήκες για τη δημόσια υγεία, ωστόσο ήταν κάτι που συνέβαινε στις βενετοκρατούμενες περιοχές (17^ο και 18^ο αιώνα) για οικονομικούς λόγους²⁸⁶. Ο νόμος στις περιπτώσεις παραβάσεων προέβλεπε ποινές: «Ο δε κατά τούτο σφάλλων τιμωρείται. Και ει μιν κατά λάθος έσφαλε, δημεύεται μόνον το μη φανερωθέν πράγμα. Ει δε κατά δόλον το μιν πράγμα πάλι δημεύεται, ο δε ένοχος της δολιότητας καταδικάζεται εις ποινήν χρηματική, διπλασίαν της τιμής του κρυφθέντος πράγματος, υποβαλλόμενος, προσέτι, και εις την ανήκουσαν εγκληματικήν ποινήν»^{287, 288}. Η υποχρέωση ελέγχων των πλοίων συνεχίστηκε έως και το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ενώ η καραντίνα ήταν υποχρεωτική στο ελληνικό κράτος μέχρι το επεισόδιο της επιδημίας χολέρας στον Πειραιά το 1854, παρότι στα δυτικοευρωπαϊκά κράτη η χολέρα ήταν η απόδειξη περί της αναποτελεσματικότητας της καραντίνας ως μέσου προφύλαξης από την επιδημία²⁸⁹.

Η πρόληψη και η αποφυγή της μετάδοσης ήταν το μόνο πραγματικό μέτρο που οι άνθρωποι μπορούσαν να λάβουν, γι' αυτό και διατήρησαν τα μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας για τις επιδημίες ως πολύ αργότερα. Άλλες μεταδοτικές ασθένειες, όπως η ελονοσία, δεν ήταν τόσο εύκολο να ελεγχθούν από τις αρχές, με αποτέλεσμα να ταλαιπωρούν τους πληθυσμούς έως τον 20^ό αιώνα σε αρκετές ελληνικές περιοχές.

Η ελονοσία ήταν γνωστή ασθένεια στις ελληνικές περιοχές από την αρχαιότητα. Πρόκειται για λοιμώδη ασθένεια που προκαλείται από παρασιτικά

²⁸⁴ ΓΑΚ, *Αρχείο Μινιστερίου της Αστυνομίας* (1823), Φάκελος 2, εγγρ. 008.

²⁸⁵ Η υγειονομική διάταξη που ορίζει με πλήθος κανόνων τη λειτουργία των λοιμοκαθαρητηρίων ψηφίζεται, με το ΙΕ΄ ψήφισμα, το 1828, στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση του Άργους, 1828-1829· ΑΕΠ, τ. 4, σ. 335-370.

²⁸⁶ Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας...*, σ. 237-240.

²⁸⁷ ΑΕΠ, τ. 4, σ. 339.

²⁸⁸ Στο τέλος του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η φυλάκιση αποκτά την ποινική της υπόσταση. Βλ. σχετικά, Φουκώ, *Επιτήρηση...*, σ. 31, 32.

²⁸⁹ Θ. Μπαρλαγιάννης, «Μια πόλη σε κρίση: η επιδημία χολέρας στον Πειραιά το 1854», *Τα Ιστορικά*, 69, 2019, σ. 37-58.

πρωτόζωα (είδος μονοκύτταρων μικροοργανισμών) του γένους Πλασμώδιο (*Plasmodium*). Στον άνθρωπο μεταδίδεται από το τσίμπημα ενός θηλυκού κουνουπιού που ανήκει στο γένος Ανωφελής (*Anopheles*). Το όνομά της προέρχεται από τις λέξεις έλος και νόσος, καθώς η παρουσία της είχε συνδεθεί με τις ελώδεις περιοχές. Η διεθνής ονομασία της είναι μαλάρια (*malaria* = κακός αέρας), επειδή πίστευαν ότι προερχόταν από τις κακές αναθυμιάσεις, τον βρόμικο, μολυσμένο αέρα των ελωδών περιοχών. Τα συμπτώματα είναι πυρετός, κόπωση, εμετοί, πονοκέφαλος, ίκτερος, ρίγος, κόμα, ενώ μπορεί να οδηγήσει και σε θάνατο. Η ελονοσία εμφανίζεται 10 με 15 ημέρες μετά το τσίμπημα και αν ο ασθενής δεν θεραπευτεί η ασθένεια μπορεί να επανεμφανιστεί, ενώ μπορεί να υπάρξει εκ νέου μόλυνση με ηπιότερα συμπτώματα. Αυτό σημαίνει ότι το άτομο έχει μερική ανοσία στην ασθένεια αλλά όχι για πάντα. Αν δεν εκτεθεί ξανά στην ασθένεια, έπειτα από κάποιο διάστημα η ανοσία χάνεται. Το τσίμπημα εισάγει τα παράσιτα από το σάλιο του κουνουπιού στο αίμα. Στο ήπαρ τα παράσιτα αναπαράγονται αφού ωριμάσουν. Πέντε είδη του πλασμωδίου μολύνουν και εξαπλώνονται από τους ανθρώπους. Οι θάνατοι προέρχονται κυρίως από το *P. falciparum*, ενώ τα *P. vivax*, *P. ovale* και *P. malariae* προκαλούν ηπιότερη μορφή της ασθένειας²⁹⁰.

Οι διαφοροποιήσεις των εποχών και το ανομοιογενές ελληνικό τοπίο είναι τα δύο στοιχεία που ευνοούσαν τις μόνιμες εγκαταστάσεις της ελονοσίας στο νεοσύστατο κράτος. Η Ελλάδα υπήρξε μια χώρα με διακοπόμενες εποχιακές μεταδόσεις ελονοσίας, μια επικράτεια που διέθετε απόθεμα ενδημικής ή σταθερής ελονοσίας, κατάσταση η οποία προκαλούσε συχνές τοπικές και ασταθείς εθνικές επιδημίες. Η κλιματική ποικιλία συνεισέφερε στην αστάθεια της ασθένειας. Εκτός από τις εναλλαγές των εποχών, και οι κλιματικές αστάθειες από χρονιά σε χρονιά βοηθούσαν τη διατήρηση της ενδημίας της ελονοσίας. Η περίοδος της ελονοσίας στην Ελλάδα σχετιζόταν όμως οπωσδήποτε και με τη μορφολογία του εδάφους, καθιστώντας την εμφάνιση της ασθένειας εξαρτημένη από τον γεωγραφικό κατακερματισμό σε συνδυασμό με το κλίμα²⁹¹.

Οι ελληνικές περιοχές υπήρξαν οι κατεξοχήν μαστιζόμενες από την ελονοσία στην Ευρώπη και είχαν πληγεί από το είδος *falciparum* κατά την περίοδο που η ασθένεια είχε το υψηλότερο ποσοστό εμφάνισης σε όλο τον κόσμο, το 1880 και το

²⁹⁰ “Malaria Fact Sheet No 94”, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/malaria> (ανακτήθηκε 4/6/2014).

²⁹¹ K. Gardikas, *Landscapes of Disease*, CEU University Press, Βουδαπέστη 2018.

1920. Η επικρατούσα τότε θεωρία διάδοσης και προέλευσης της ασθένειας δεν ερχόταν σε αντίθεση με την προϋπάρχουσα ιπποκρατική και γαληνική θεωρία των χυμών.

Οι συντάκτες των ιατρικών χειρογράφων ως τον 19^ο αιώνα αναφέρουν τους πυρετούς και με τον όρο *θέρμες*. Ο συντάκτης του ΧΦ9(11) του 17^{ου} αιώνα περιγράφει τους πυρετούς ως ασθένεια και όχι ως σύμπτωμα. Δίνει πληροφορίες για τους διάφορους πυρετούς, τριταίους, τεταρταίους, και τα μέσα θεραπείας, χωρίς να ταυτίζονται οι ασθένειες που τους προκαλούν. Αναφέρει για παράδειγμα στη μακροσκελή συνταγή του «περί του εφημερινού πυρετού»²⁹² πολλά είδη πυρετών, από διαφορετικές αιτίες, ταξινομώντας τους σε κατηγορίες και δίνοντας τα ανάλογα φάρμακα και οδηγίες για την καταπολέμησή τους.

Η ελονοσία που προκαλούσε πυρετούς, τριταίο και τεταρταίο, ταλαιπώρησε τους πληθυσμούς των παράκτιων περιοχών της Μεσογείου και κυρίως των πεδιάδων. Η διάδοση της ελονοσίας και η σωματική ταλαιπωρία που αυτή συνεπαγόταν προκαλούσε μετακινήσεις πληθυσμών προς ορεινές περιοχές. Κυριότερο ανθελονοσιακό μέσο ήταν η κίνα, που προερχόταν από τον φλοιό της κιγχόνης²⁹³, ενός δέντρου που φύεται στη Νότιο Αμερική (Περού, Κολομβία, Βολιβία) και ανακαλύφθηκε χάρη στα εξερευνητικά ταξίδια από την Ευρώπη. Οι ιθαγενείς υπέδειξαν την κιγχόνη για θεραπευτική χρήση στους Ισπανούς κατακτητές και στη συνέχεια ο φλοιός έγινε αντικείμενο κερδοφόρου εμπορίου.

Μετά τον 18^ο αιώνα οι πηγές αποκαλύπτουν περισσότερες πληροφορίες για τις θεραπείες της ελονοσίας και των πυρετών, καθώς η χρήση του φλοιού της κιγχόνης ή κίνας για τις θέρμες έφερε τα επιδημικά ξεσπάσματα της ελονοσίας στο φως της ιστορίας, αλλά οπωσδήποτε και της ιατρικής. Τον 19^ο αιώνα άλλαξε τα δεδομένα η χρήση του κινίνου και των υπόλοιπων αλκαλοειδών της κιγχόνης, του πρώτου στοχευμένου θεραπευτικού μέσου για συγκεκριμένη ασθένεια στη δυτική ιατρική. Η κίνα ήταν γνωστή και παλαιότερα, όπως φαίνεται από τις συνταγές χειρογράφων στα οποία παραδίδεται ως συστατικό σε αντιπυρετικά φάρμακα. Για παράδειγμα: «Μαντζούνι κάληστον διά την θέρμην. Έπαρον ξήδη καλόν δρ. 50, μέλη

²⁹² ΧΦ9(11), ό.π., σ. 140.

²⁹³ Φυτό που περιέχει κινίνο και ήταν ήδη σε χρήση για τη θεραπεία της ελονοσίας κατά τον 18^ο αι. Η χρήση του βεβαιώνεται και στις ελληνικές περιοχές, καθώς αναφέρεται και σε ελληνικά χειρόγραφα γιατροσόφια. Βλ. σχετικά, Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, σ. 153, 165, 180, 181, 187. Σήμερα αυτά τα φυτά χρησιμοποιούνται στην ομοιοπαθητική ιατρική, π.χ. <https://www.homeopathy.gr/homeopathy.php?remedy=sarsaparilla&remedy=sarsaparilla> (ανακτήθηκε 21/2/2015).

δρ. 25, κίννα κίννα δρ. 25, νισαντήρι, δρ. 6, κανκαρδάς, δρ ... Πολλά καλόν και δόκημον»²⁹⁴.

Η συνταγή του ΧΦ241 του αρχείου ΙΕΕΕ με τον αριθμό 12 και τον τίτλο «φέμπρε φούγου» είναι φάρμακο για τους πυρετούς και στα συστατικά αναφέρεται η κίνα: «έπαρε κίνα κίνα, καλύδριο, υπερίκον, ... σπαθόχορτον ... βάλε το να βράση έποϊτα σούροσαι ... και εις την ώρα όπου θέλη έλθη η θερμος πότηζε τον άροστον όσον δίναται να ποίει»²⁹⁵.

Κατά τον 19^ο αιώνα, όταν απομονώθηκαν τα συστατικά που δρούσαν κατά της ελονοσίας, από την κιγχόνη προέκυψε το κινίνο, το πιο γνωστό και δημοφιλές φάρμακο κατά της μαλάριας στις ελληνικές περιοχές ως τον 20^ο αιώνα. Στα ιατρικά χειρόγραφα υπάρχουν πολλές συνταγές με άλλα φαρμακευτικά υλικά για τις θέρμες, όπως αυτή για τη χρήση του φυτού μελίσανδρου ή αλλιώς φλόμου: «Εκείνοι οπού έχουν την θέρμην καρτάνα ας το πίνουν τέσσαρες φορές»²⁹⁶. Το βοϊδόγλωσσο είναι ακόμη ένα βότανο που προτείνεται για τις θέρμες *τριτζώνα* και *καρτάνα*, δηλαδή τον τριταίο (τριήμερο) και τον τεταρταίο (τετραήμερο) πυρετό της ελονοσίας.

Γενικά, η εμφάνιση του πυρετού δεν ταυτιζόταν πάντοτε με την ελονοσία. Κάποτε σηματοδοτούσε τυφοειδείς πυρετούς, με τους οποίους η ελονοσία εμφάνιζε παρόμοια συμπτώματα, όπως κοιλιακούς πόνους. Ο ελληνικός όρος *ελονοσία* άρχισε να χρησιμοποιείται μετά το 1900.

Η ελονοσία θεωρείται υπεύθυνη για την οικονομική οπισθοδρόμηση της Ελλάδας, ενώ παραμένει κεντρικό ζήτημα ότι επηρέασε τις νέες οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες που προέκυψαν στην Ελλάδα μετά την ανεξαρτησία. Σύμφωνα με την Κ. Γαρδίκια, για την προσέγγιση της ελληνικής περίπτωσης πρέπει να εξετάζεται μια ποικιλία παραγόντων: το κατακερματισμένο τοπίο με το ασταθές κλίμα, οι κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, οι μετατοπίσεις των εστιών ελονοσίας και των χρονικών αποστάσεων στα διαστήματα ανάπτυξής τους. Τα παραπάνω στοιχεία αφορούν σε περιοχές με βαριά ενδημία σε σταθερή βάση, που δεν εξαφανιζόταν ούτε κατά τις περιόδους ειρήνης²⁹⁷.

Υπήρχαν και άλλες επιδημικές ή μεταδοτικές ασθένειες στις ελληνικές περιοχές οι οποίες έπληξαν και ταλαιπώρησαν τους πληθυσμούς ανά περιόδους, όπως η ευλογιά, η λέπρα, η χολέρα. Κατά τον 19^ο αιώνα ξέσπασαν δύο μεγάλες επιδημίες

²⁹⁴ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, σ. 144.

²⁹⁵ ΧΦ241, ό.π., σ. 11 (Παράρτημα, Πίνακας 8, συνταγή 12).

²⁹⁶ ΧΦ92, ό.π., σ. 268.

²⁹⁷ Gardikas, *Εισαγωγή*.

χολέρας, η μία στον Πειραιά και η άλλη στο νησί του Πόρου. Για τη λέπρα υπάρχουν λίγες συνταγές στα χειρόγραφα γιατροσόφια. Στο χειρόγραφο του Μέρωνα (1930) βρίσκουμε συνταγές για τη λέπρα: «διά τους λουβιασμένους» ή αλλού «διά την ψώραν και την λέπραν»²⁹⁸. Η λέπρα είναι ασθένεια που φέρει βαριά ιστορία, ειδικά στο νησί της Κρήτης, όπου είχε τις κύριες και μεγαλύτερες εστίες του ελληνικού χώρου και έπληττε τους ανθρώπους ως τον 20^ό αιώνα. Το νησί της Σπιναλόγκας άρχισε να λειτουργεί ως νησί των λεπρών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και η κατοίκηση από λεπρούς σταμάτησε το 1957.

Το κεφάλαιο των μεταδοτικών ασθενειών ολοκληρώνεται με την αναφορά στην ευλογιά. Το 1798 δημοσιεύεται στην Αγγλία η πρωτότυπη μελέτη του Edward Jenner για την προφύλαξη από την ευλογιά μέσω του εμβολιασμού με την *εκ δαμάλεως λύμφο* (πύον). Η μέθοδος διαδόθηκε γρήγορα και το κείμενο μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε στις ευρωπαϊκές χώρες. Δεν ήταν η πρώτη φορά που γινόταν λόγος για τον συγκεκριμένο τρόπο προφύλαξης, εντούτοις ο Jenner βασισμένος σε πρωιμότερες ανακαλύψεις —ανάμεσά τους και δημοσιεύσεις και παρατηρήσεις δύο Ελλήνων γιατρών²⁹⁹— προχώρησε στην πειραματική επιβεβαίωση της επιτυχίας της μεθόδου. Οι δύο γιατροί (Πυλαρινός και Τιμόνης) έμαθαν τη μέθοδο προφύλαξης από βοσκούς που την εφάρμοζαν στα ζώα τους από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Η μέθοδος, που είχε δοκιμαστεί στο πλαίσιο της λαϊκής ιατρικής, εφαρμοζόταν με εγκεντρισμό υγρού από φλύκταινες ευλογιάς στο δέρμα υγιών παιδιών, ώστε να νοσήσουν ελαφρύτερα και να αποκτήσουν ανοσία στην ασθένεια. Η προφύλαξη μέσω του εμβολίου έγινε σύντομα αποδεκτή στις ελληνικές περιοχές³⁰⁰. Από το 1800 άρχισε να εφαρμόζεται στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες περιοχές, ενώ το 1802 που δημοσιεύτηκε ο κανονισμός του Ιονίου Ιατρικού Κολεγίου, του πρώτου ελληνικού Ιατρικού Συλλόγου, στο άρθρο 22 εντάχθηκε και ο δαμαλισμός ανάμεσα στις ιατρικές

²⁹⁸ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 96, 98.

²⁹⁹ Οι πρωτοπόροι Ιάκωβος Πυλαρινός και Εμ. Τιμόνης είχαν δημοσιεύσει τις παρατηρήσεις τους κατά τα έτη 1713 και 1715 και συνιστούσαν τον εμβολιασμό για την προφύλαξη από την ασθένεια. Τους μνημονεύει και ο Αδ. Κοραΐς στην *Ιστορία της Ιατρικής που μετέφρασε από τα αγγλικά στα γαλλικά το 1798*. Βλ. σχετικά, Σ. Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*, Αθήνα 1996, Γ' έκδοση, και Κ. Ν. Αλιβιζάτος – Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, «Το περί "ευλογιασμού" έργο του Έλληνα ιατρού του ΙΗ' αιώνα Ιακώβου Πυλαρινού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 27, Αθήνα 1952.

³⁰⁰ Δ. Καραμπερόπουλος, «Δαμαλισμός (1798): Οι πρώτες δημοσιεύσεις στα ελληνικά», *Δελτίο Α' Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών* 46, 1999, σ. 224-230· Δ. Καραμπερόπουλος, «Εμβολιασμός: η πρώτη επιστημονική εφαρμογή του από τους Έλληνες ιατρούς Εμμ. Τιμόνη και Ιακ. Πυλαρινό (αρχές 18^{ου} αι.)», *Δελτίο Α' Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 53(4), 2006, σ. 347-351.

υποχρεώσεις για τα Ιόνια Νησιά. Ο όρος «δαμαλισμός» καθιερώθηκε έκτοτε στην ελληνική ιατρική ορολογία.

Για την υποδοχή του δαμαλισμού στις ελληνικές περιοχές εκδόθηκαν τέσσερα ελληνικά κείμενα που τόνιζαν την αποτελεσματικότητά της μεθόδου στην αντιμετώπιση της ευλογιάς. Ένα ήταν το κείμενο *Διδασκαλία παραινετική περί της χρήσεως της δαμάλιδος ... και η κατ' αυτήν διατριβή του εξοχωτάτου ιατροφιλοσόφου κυρίου Λουδοβίκου Καρένου*, του 1805, με τόπο έκδοσης τη Βιέννη, *Παρά τινός φιλευσεβούς και φιλανθρώπου ανδρός*. Στο σύγγραμμα αυτό αναφέρεται η από ετών ήδη γνωστή μέθοδος, αλλά κυρίως δίνονται στοιχεία που επιβεβαιώνουν τα άριστα αποτελέσματα του εμβολίου με στατιστικό πίνακα θανάτων ανά έτος μετά την εφαρμογή του δαμαλισμού στη Βιέννη. Τέλος, δίνονται στοιχεία που ενισχύουν την πεποίθηση της αναγκαιότητας διάδοσης της μεθόδου για τη σωτηρία των παιδιών. Το δεύτερο κείμενο ήταν το *Οδηγίαι σχετικοί με την ακολουθητέαν μέθοδον κατά τον διά δαμάλιδος εμβολιασμόν* που δημοσιεύτηκε το 1810 από την Κεντρική Επιτροπή Δαμαλισμού των Ιονίων Νήσων και περιείχε 30 άρθρα για το θέμα. Στο περιοδικό της προεπαναστατικής περιόδου *Ερμής ο Λόγιος* του έτους 1812 δημοσιεύεται ένα τρίτο κείμενο με τίτλο «Διάλεξις επί της αγελαδινής ευλογιάς» του Κεφαλονίτη γιατρού Άγγελου Μελισσηνού. Στο κείμενό του αναφέρονται παραδείγματα από άλλες χώρες και η σύσταση να γνωστοποιηθεί και να εφαρμοσθεί η μέθοδος στις ελληνικές χώρες για το καλό του Γένους. Και το τέταρτο περιλαμβάνεται στο έργο *Πραγματείας Ιατρικής* του γιατρού Σεργίου Ιωάννου του 1818³⁰¹ και είναι το κεφάλαιο με τίτλο «Ευρεσις της δαμάλιδος ή δαμαλισμού, κοινώς λεγομένης Βακκίνας». Ο Ιωάννου αναφέρεται στη μέθοδο του Jenner, ως ήδη γνωστή στους χωρικούς της Αγγλίας, οι οποίοι μολύνονταν από τις αγελάδες τους και παρουσίαζαν σημαντική ανθεκτικότητα στην ασθένεια. Η παρατήρηση, η εμπειρία, οι δοκιμές και οι πειραματικές εφαρμογές διαμόρφωσαν την οριστική βεβαιότητα του συγγραφέα: «Τη σήμερον απεδείχθει ότι η δάμαλις είναι το αληθές προφυλακτικόν της φλογιάς, τουτέστι το πάθος του ζώου εγένετο σωτηριώδες φάρμακον για το ανθρώπινο γένος»³⁰².

Οι επιστημονικές και ιατρικές ανακαλύψεις δεν είχαν τις απαντήσεις για όλα τα προβλήματα υγείας. Την περίοδο εκείνη, μόλις άρχιζε να αλλάζει η ιατρική πράξη και να αναθεωρούνται οι καθιερωμένες πρακτικές και για την αντιμετώπιση των ψυχικών παθήσεων.

³⁰¹ Σ. Ιωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, τ. 1^{ος}, Εν Κωνσταντινουπόλει 1818, σ. 309-320.

³⁰² Στο ίδιο, σ. 320.

Ασθένειες της ψυχής και του νου έως τον 19^ο αιώνα

Στις 16 Οκτωβρίου 1793, ο γιατρός John Hunter άφησε την τελευταία του πνοή από καρδιακή προσβολή (έπασχε από στηθάγχη) κατά τη διάρκεια ενός διοικητικού συμβουλίου στο Νοσοκομείο St. George του Λονδίνου. Την ώρα εκείνη βρισκόταν σε κατάσταση κρίσης από έντονο θυμό. Το περιστατικό θεωρείται χαρακτηριστικό παράδειγμα των επιπτώσεων που έχει η μακροχρόνια κακή διάθεση, η δυσαρέσκεια, ο θυμός, στο ανθρώπινο σώμα, ακόμη και στην ανθρώπινη ζωή. Ο Hunter, άνθρωπος της επιστήμης, που θεωρείται πατέρας της σύγχρονης χειρουργικής, μοιάζει σαν να προσέφερε το σώμα του βορά στις εντάσεις που συνεπαγόταν μια τόσο επιτυχημένη σταδιοδρομία. Με την περίπτωση του φωτίζονται όχι μόνο οι σημασίες της σχέσης συναισθήματος και σώματος στις νοοτροπίες του 18^{ου} αιώνα, αλλά η συνάφεια του συναισθήματος ως αντικείμενου έρευνας των ιστορικών της επιστήμης. Ως αντικείμενα επιστημονικής γνώσης, τα συναισθήματα ήταν και παραμένουν ασταθείς και παροδικοί παράγοντες. Η βίαιη κατάρρευση του J. Hunter μας προσφέρει ένα χρήσιμο στοιχείο που συνδέει τα συναισθήματα, το σώμα και τους ιστορικούς. Το παράδειγμα μας οδηγεί στο κέντρο της σχέσης ανάμεσα στο πνεύμα και το σώμα και στη σημασία του συναισθήματος στις σωματοποιημένες εμπειρίες. Για τους ιστορικούς της ιατρικής η μελέτη του συναισθήματος έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς παρακολουθεί τις σημασίες σώματος και υποκειμενικότητας στην ιστορία και στον πολιτισμό. Στην έρευνα των καταστάσεων που απορρέουν από τις συναισθηματικές εντάσεις, ο ιστορικός προσπαθεί να φωτίσει παθολογίες, άρρωστα σώματα και πνεύματα, αποτελέσματα μονίμως διεγερμένης συναισθηματικής ζωής³⁰³.

Κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο οι άνθρωποι ασχολούνταν με το συναίσθημα ως πνευματική και φυσική (σωματική) διαταραχή. Η κοινωνική οργάνωση της κάθε εποχής αντανακλάται στον τρόπο αντιμετώπισης των ψυχικών παθήσεων και των ασθενών, και η ψυχιατρική έγινε η μέθοδος κατευνασμού των συμπτωμάτων των πασχόντων, δεν θεράπευσε. Από τον 19^ο αιώνα, αλλά κυρίως μετά τον 20^ό, οι ειδικοί εστιάζουν σε ψυχιατρικές διαταραχές και ψυχολογικές ενοχλήσεις που περιλαμβάνουν τις νευρώσεις και τη σχιζοφρένεια. Ως αποτέλεσμα της εργαστηριακής ιατρικής επανάστασης, που καθόρισε από τότε και μετά την ιατρική νοοτροπία διαχωρίζοντας το σώμα από το πνεύμα, η ιατρική θεώρησε τότε ότι το

³⁰³ F. B. Alberti, "Bodies, Hearts, and Minds. Why Emotions Matter to Historians of Science and Medicine", *History of Science Society*, 100(4), 2009, σ. 798-810.

σώμα δεχόταν τον αντίκτυπο των πνευματικών φαινομένων. Τότε ήταν που οι παραδοσιακές διαγνώσεις των παθήσεων επανεξετάστηκαν σε σχέση με το παρελθόν.

Η έκφραση συναισθήματος, χαράς, λύπης, φόβου, αγωνίας, πόνου, μελαγχολίας, διαφοροποιείται ανάλογα με τη χρονική περίοδο, την περιοχή του κόσμου και την κοινωνική θέση στην οποία βρίσκεται ο εκφραστής του. Για τα πεδία της ανθρωπολογίας και της ψυχολογίας το συναίσθημα θεωρείται αποτέλεσμα εκπαίδευσης, μας μαθαίνουν να αισθανόμαστε. Το συναίσθημα διαμορφώνεται και από την ιδιοσυγκρασία του ανθρώπου που το εκφράζει. Στην πραγματικότητα, όταν μιλάμε για συναισθηματικές αντιδράσεις ξέρουμε ότι πρόκειται για γνωσιακές συνθήκες, προϊόντα εκπαίδευσης και επανεκπαίδευσης, σε νέα κάθε φορά δεδομένα που συνδέονται με την κοινωνική ζωή και την εξουσία. Όταν αναγνωρίστηκε το συναίσθημα ως κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή, αλλά και ως συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, άρχισε να μελετάται η έκφρασή του στις διάφορες περιόδους³⁰⁴. Το συναίσθημα θεωρείται πηγή η οποία διαμορφώνεται όταν αλλάζουν οι συνθήκες και επανεξετάζεται η σημασία του³⁰⁵.

Τι συνέβαινε όμως σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο στις εποχές που οι συναισθηματικές διαταραχές, ή ακόμη και η συναισθηματική και γνωσιακή ανωριμότητα, και οι εκ γενετής αναπτυξιακές δυσκολίες των ανθρώπων οδηγούσαν σε συμπεριφορές που δεν ήταν αποδεκτές και δεν ευνοούσαν την ομαλή ένταξή τους στην κοινωνική και οικογενειακή ομάδα όπου αυτοί ανήκαν;

Συναντούμε στοιχεία για την ιστορία των ψυχικών ασθενειών και των συμπτωμάτων τους τον 18^ο αιώνα μέσα στα στα ελληνικά χειρόγραφα με τις θεραπευτικές συνταγές, όταν καταγράφονται φάρμακα για παθήσεις της ψυχής. Όπως για όλες τις ασθένειες έτσι και για τις ψυχικές διαταραχές οι αναφορές, οι έννοιες, οι περιγραφές, δεν ταυτίζονται με σημερινά αντίστοιχα, ούτε οι παθήσεις των υποκειμένων για τις οποίες διαβάζουμε ότι συνιστούσαν το ένα ή το άλλο φάρμακο στα χειρόγραφα. Είναι εύλογο ότι οι κοινωνίες γνώριζαν τις διαστάσεις των ψυχικών προβλημάτων και προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις των συμπεριφορών των ψυχικά πασχόντων ανάμεσα στα υπόλοιπα προβλήματα υγείας.

³⁰⁴ Για την προσέγγιση της ιστορίας του συναισθήματος και τη σύγκριση της εξέτασης του συναισθήματος από την ιστορική πλευρά, είναι καθοριστική η μελέτη του W. Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2001, καθώς και το review paper του παραπάνω έργου από τον J. S. Allen, "Navigating the Social Sciences: A Theory for the Meta-History of Emotion", *History and Theory* 42(1), 2003, σ. 82-93.

³⁰⁵ C. Lutz – G. M. White, "The Anthropology of Emotions", *Ann. Rev. Anthropol.*, 15, 1986, σ. 405-436.

Ωστόσο, οι ψυχικές παθήσεις ήταν δύσκολο να ταξινομηθούν από τους γιατρούς στη βάση των αιτιών εμφάνισης, όπως συνέβη με τις υπόλοιπες ασθένειες, γι' αυτό και η νοσολογία τους που έχει ρίζες στον 19^ο αιώνα τελεί υπό αμφισβήτηση³⁰⁶.

Μπορούμε να φανταστούμε ότι παρά την αντιμετώπιση των ασθενών με τη λύση του εγκλεισμού για τους «ενοχλητικούς»³⁰⁷, τον 17^ο αιώνα, δεν έγιναν εκκαθαρίσεις πασχόντων παντού. Πριν από τη δημιουργία ασύλων, οι άνθρωποι που εμφάνιζαν ψυχικές διαταραχές ζούσαν μαζί με τους υπόλοιπους, οι οποίοι αντιμετώπιζαν τις δυσκολίες της συμβίωσης με αυτούς τους ασθενείς. Ο εντοπισμός και η εξαίρεση ή η αποδοχή των αφύσικων σωμάτων είναι θεμελιώδες στοιχείο για την έρευνα της ιστορίας της αναπηρίας. Άλλωστε οι απόψεις για το φυσιολογικό (κανονικό – *norm*) δεν εμφανίστηκαν πριν από τον 19^ο αιώνα³⁰⁸.

Σημαντικό μερίδιο στη διαχείριση των φρενοβλαβών ως τον 19^ο αιώνα είχε η θρησκεία. Οι φροντίδες, τα έξοδα, οι δαπάνες και η εργασία γίνονταν υπό την εποπτεία και τη διαχείριση θρησκευτικών ιδρυμάτων σε Ανατολή και Δύση, για χριστιανούς και μουσουλμάνους, με συχνό το φαινόμενο περιστατικών κακοδιαχείρισης και εκμετάλλευσης των εσόδων τους. Οι πιο φτωχοί, άποροι, άστεγοι, μοναχικοί ασθενείς ήταν αντικείμενο θρησκευτικής χειραγώγησης φιλανθρωπικού χαρακτήρα, ενώ γι' αυτούς τα νοσοκομεία ήταν το τελευταίο καταφύγιο μιας συνεχώς επιδεινούμενης εξαθλίωσης.

Με τη γένεση της κλινικής, ο *μεγάλος εγκλεισμός*, όπως περιγράφεται από τον M. Foucault, αποκτά διοικητική υπόσταση. Η εξουσία αναζητά τρόπους να συμμορφώσει, να διορθώσει, να θεραπεύσει. Τον 19^ο αιώνα, όταν ο ψυχικά άρρωστος αποκλείστηκε μέσα στο άσυλο, ο στόχος δεν ήταν απλώς να τον ξεφορτωθούν, αλλά να εξελιχθεί, να αναδειχθεί η υγιής πλευρά του, να γιαιτρευτεί. Η επικράτηση του ορθολογισμού και των επιστημών, η απαξίωση του φόβου και των δεισιδαιμονιών, έστρεψε την ιατρική φροντίδα σε εκλογικευμένες πρακτικές, ενώ προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα οι ψυχικές διαταραχές καθιερώθηκαν ως αντικείμενο ιατρικής φροντίδας³⁰⁹.

Στον σχηματισμό του πεδίου της ψυχιατρικής συντέλεσαν δύο παράγοντες, ο προβληματισμός για τον άνθρωπο (φιλοσοφικός, ηθικός, επιστημονικός) και η

³⁰⁶ Shorter, "The History of Nosology...", ό.π., σ. 59-67.

³⁰⁷ Μ. Φουκώ, *Η ιστορία της τρέλας*, εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα 2004.

³⁰⁸ E. B. Bearden, "Before Normal, There was Natural: John Bolwer, Disability, and Natural Sighing in Early Modern England and Beyond", *J. of Modern Language Association*, 132(1), 2017, σ. 33-50.

³⁰⁹ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 167.

εξέλιξη της κλινικής μεθόδου στην ιατρική. Η αναβάθμιση της εικόνας του ατόμου, αλλά και του ασθενούς, η διαχείριση ζητημάτων που άπτονται της δικαιοσύνης, όπως τα θέματα ευθύνης των ψυχασθενών κ.λπ., σχετίζονται με το κίνημα του Διαφωτισμού.

Η κλινική μέθοδος —το ανθρώπινο σώμα εξετάζεται από το βλέμμα του γιατρού— είχε δύο κυρίως επιπτώσεις στη δυτική ψυχιατρική: την αντικατάσταση του όρου «τρέλα» από εκείνον της «νοητικής αλλοτρίωσης», με συνέπεια να αποφεύγονται διάφορα κοινωνικά και υπαρξιακά συμφραζόμενα, συνδεδεμένα εννοιολογικά με την τρέλα, και την απομόνωση του «νοητικά αλλοτριωμένου» αρρώστου σε ένα περιορισμένο χώρο για να μελετηθεί και να θεραπευτεί, την ψυχιατρική κλινική.

Οι τρελοί θεωρήθηκαν μια ιατρική κατηγορία ασθενών που χρειάζονται δημόσια μέριμνα και θεραπευτική προσέγγιση. Την ίδια εποχή αρχίζουν να εμφανίζονται στο ιατρικό λεξιλόγιο λέξεις που αφορούν και χρησιμοποιούνται για την περιγραφή ψυχιατρικών συμπτωμάτων, οι οποίες αναφέρονται σε συμπτώματα που σχετίζονται με μια σωματική πάθηση, π.χ. το παραλήρημα συνδέεται με την ύπαρξη εξανθήματος. Η τρέλα εντάσσεται στις ιατρικές υποθέσεις, ενώ παράλληλα αναγνωρίζεται ότι μαζί της πρέπει να ασχοληθεί η δικαιοσύνη και η διοικητική εξουσία. Ο τρελός πρέπει να χάσει την ελευθερία του, ενώ θεωρείται ανίκανος, με περιορισμένη δικαιοπρακτική ικανότητα. Έτσι, ενώ η ψυχική νόσος εντάσσεται στο ιατρικό περιβάλλον, ο εγκλεισμός οφείλεται και σε κοινωνικούς λόγους: ο ψυχασθενής δεν μπορεί να συντηρήσει τον εαυτό του, η οικογένειά του δεν τον υποστηρίζει και η κοινωνία δεν τον ανέχεται. Ωστόσο, είναι η πρώτη φορά που γίνεται λόγος για πραγματική ιατρική φροντίδα, χωρίς βίαιους καταναγκασμούς στη διάρκεια τιμωρητικών θεραπειών. Είναι η ονομαζόμενη ηθική θεραπεία, η οποία αποδίδεται στον Philippe Pinel³¹⁰, σχετίζεται όμως οπωσδήποτε με τη γενικότερη ιδεολογική και κοινωνική κατάσταση, την αναγνώριση δικαιωμάτων στα άτομα, με τις αλλαγές που συνδέονται με τον Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση. Σχετίζεται επίσης με την αποκοπή από τη θρησκεία ενός πλέγματος ζητημάτων γύρω από τον άνθρωπο και τον τρόπο που αισθάνεται και σκέφτεται. Οπωσδήποτε έπαιξαν σημαντικό ρόλο οι επιστημονικές εξελίξεις της ιατρικής, ειδικά η κλινική ιατρική. Η

³¹⁰ Philippe Pinel (1745-1826): Γάλλος γιατρός που κατήργησε τις αλυσίδες στα ψυχιατρικά άσυλα, μια αλλαγή που καθόρισε το μέλλον της ψυχιατρικής. Βλ. σχετικά, D. B. Weiner, "Philippe Pinel's 'Memoir on Madness' of December 11, 1794: a Fundamental Text of Modern Psychiatry", *Am. J. Psychiatry*, 1992, 149(6), σ. 725-732.

ηθική θεραπεία δεν είναι πλέον πράξη φιλανθρωπικής προέλευσης, αλλά σχετίζεται με την ιατρική εξέλιξη και την αυτονόμηση του ψυχοπαθητικού γεγονότος³¹¹.

Τον 19^ο αιώνα καθιερώθηκε η εξήγηση των ψυχολογικών φαινομένων μέσω της εγκεφαλικής λειτουργίας, ενώ παράλληλα αποδυναμώθηκαν παλαιότερες θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως π.χ. ότι η ψυχοπάθεια προέρχεται από την κακή λειτουργία κάποιου οργάνου. Επίσης, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα οι ψυχοπαθολογικές θεωρίες συνδέθηκαν στενά με τη νευρολογία και τις άλλες ιατρικές και μη ειδικότητες και επιστήμες³¹².

Οι Ευρωπαίοι γιατροί κατά τον 19^ο αιώνα θεωρούσαν δεδομένο ότι οι αιτίες ψυχοπάθειας που ήταν κυρίαρχες στον δυτικό κόσμο έλειπαν από τον οθωμανικό. Πίστευαν ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός και τρόπος ζωής προκαλούσε ψυχική κούραση στον μέσο άνθρωπο. Πνευματική υπερκόπωση, φιλοδοξία για κοινωνική/οικονομική άνοδο, καταχρήσεις, συγκινήσεις κ.λπ. Θεωρούσαν ότι στην Ανατολή οι άνθρωποι ήταν νωθροί, αποδέχονταν με μοιρολατρία τα ελλείμματά τους, οικονομικά, πολιτισμικά, τη θέση της γυναίκας κ.λπ. Ότι είχαν έναν ομοιογενή τρόπο ζωής χωρίς διεκδικήσεις κοινωνικής ανόδου, χωρίς εντάσεις, που δεν προκαλούσε και ψυχιατρικά φαινόμενα, παρά μόνο σε άτομα εξαρτημένα από χαλαρωτικές ουσίες όπως το χασίς, το όπιο κ.λπ., πράγμα που συνηθιζόταν³¹³.

Σύμφωνα με τον Γ. Πλουμπίδη, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο εγκλεισμός αποτελούσε τη μόνη κατάληξη για τους ψυχικά πάσχοντες ή τους γεννημένους με διανοητικά προβλήματα που ήταν επικίνδυνοι και βίαιοι ασθενείς. Ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, τα ιδρύματα-άσυλα που φιλοξενούσαν ψυχασθενείς ήταν ανοικτά στις επισκέψεις του κοινού στην Κωνσταντινούπολη. Στο Σουλεϊμανίε υπήρχε και ζωολογικός κήπος. Το κοινό έκανε βόλτα χαζεύοντας τους ασθενείς μαζί με τα ζώα. Το φαινόμενο της παρατήρησης του «αξιοθέατου των τρελών» στην Ευρώπη έλαβε τέλος έπειτα από αγώνα για τα δικαιώματα των ασθενών που έγινε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα³¹⁴. Οι αλλαγές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως προς την περίθαλψη, τον ιατρικό εξοπλισμό και τον μεθοδολογικό εκσυγχρονισμό επήλθαν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και οπωσδήποτε εξελίχθηκαν περισσότερο από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Ειδικά για την ψυχιατρική περίθαλψη στις ελληνικές περιοχές, η πρώτη μέριμνα για την ίδρυση ασύλου ανήκε στην Ιόνιο Πολιτεία.

³¹¹ Θ. Καράβατου, «Η γένεση της ψυχιατρικής και του ασύλου», *Ο Πολίτης*, 78, 1987, σ. 52-55.

³¹² Δ. Πλουμπίδη, *Ιστορία της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1995, σ. 13-20.

³¹³ Στο ίδιο, σ. 57.

³¹⁴ Στο ίδιο, σ. 55.

Στις πηγές της παρούσας εργασίας εμφανίζεται πλήθος δεδομένων για την αντιμετώπιση και διαχείριση του συναισθήματος, ειδικά όταν αυτό προκαλεί βιολογικές βλάβες στο σώμα. Η πρόκληση ασθένειας, το πάσχον σώμα εξαιτίας των κακών χυμών της μελαγχολίας, είναι συχνό φαινόμενο. Τα παράλληλα συμπτώματα των υπερβολικών συναισθημάτων, η αύξηση των κακών χυμών, η δυσκολία ύπνου, η δυσάρεστη διάθεση, το άκαμπτο σώμα της ακινησίας, όλα ήταν επακόλουθα των αρνητικών συναισθημάτων. Η καθημερινότητα ήταν απαιτητική και οι άνθρωποι υποχρεωμένοι να ανταποκριθούν στις ανάγκες της. Δοκίμαζαν φάρμακα για την έλλειψη ύπνου, τον πόνο, την άρνηση φαγητού, τη δυσκολία κίνησης, την αγωνία, τον θυμό, τις νευρικές κρίσεις. Οι καπνοί της μελαγχολίας έπρεπε να κατευναστούν γιατί μπορούσαν να επιφέρουν αρρώστιες, ακόμη και θάνατο.

Παραθέτουμε από το ΧΦ9(11): «... το ύστατον είδος της χολής κράζεται μεγάλη φήμης και είναι κάθε λογής χολή. Με την οποίαν ευρίσκεται κάθε τι μελαγχολικόν, κράζεται έτζη και έτζη εις τους ιατρούς σιμά. Διά τι από ταύτην συνηθίζει να γεννάται ο τεταρταίος ...»³¹⁵.

Στο απόσπασμα από το χειρόγραφο εγχειρίδιο ιατρικής του 17^{ου} αιώνα, ο συντάκτης παραδίδει αναλυτικά τα είδη της χολής, των υγρών δηλαδή που παράγει το σώμα και τι προκαλούν.

Ο Καστοριανός γιατρός Κωνσταντίνος Μιχαήλ γράφει το 1794 το έργο του *Διαιτητικής Παραγγέλματα*. Όπως συμβουλεύει τους αναγνώστες, τα έντονα συναισθήματα (οργή, έρωσ, δειλία και λοιπά πάθη) δεν πρέπει να επικρατούν, γιατί προκαλείται βλάβη της υγείας³¹⁶. Συνεπώς, τα μέτρια πάθη της ψυχής συνεισφέρουν στην καλή κατάσταση του σώματος. Η μεγάλη λύπη, για παράδειγμα, όταν είναι αιφνίδια μπορεί να σκοτώσει τον άνθρωπο³¹⁷. Η αγανάκτηση, ο φθόνος, η εντροπή, ο φόβος, η έκπληξις, η χαρά και η ευθυμία, το γέλιο, ο θυμός, ο έρωτας, όλα είναι χρήσιμα, αλλά θέλουν προσοχή. Ειδικά για το τελευταίο ο Κ. Μιχαήλ στο *Διαιτητικής Παραγγέλματα* κάνει ειδική αναφορά. Ο έρωτας και η συνουσία να περιορίζονται σύμφωνα με τις σχετικές οδηγίες, «προφυλακτικά τούτου του πάθους (έρωτος)»³¹⁸.

Ο συντάκτης του ΧΦ9(11) αναφέρει σε κατάλογο τις περιπτώσεις ασθενειών της κεφαλής, από ψείρες ως διάφορους πόνους, ημικρανία κ.λπ., και σε αυτή την κατηγορία καταγράφει και ασθένειες που σήμερα ονομάζουμε ψυχικές: «ΙΒ Περί

³¹⁵ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 14.

³¹⁶ Μιχαήλ, *Διαιτητικής Παραγγέλματα...*, σ. 177-203.

³¹⁷ Στο ίδιο, σ. 180.

³¹⁸ Στο ίδιο, σ. 201.

φαντάσεως και σκοταδισμού, ΙΓ περί ληθαργου, ΙΔ περί εγρηγόρσεως, ΙΕ περί καταχθονισμού, ΙΣΤ περί αγρυπνίας, ΙΖ περί φρενίτιδος, ΙΗ περί του ηπιωμενου δηά οίνου και μεθύνοντος»³¹⁹. Ενώ ο συντάκτης αναφέρεται σε παθήσεις και καταγραφές συμπτωμάτων του 17^{ου} αιώνα, αναπτύσσει διεξοδικά τα στοιχεία για κοινές ψυχιατρικές παθήσεις. Περιγράφει στη συνταγή «Περί ληθάργου»: «Η καλοτάτη μάθησις εις το να ενθυμάται ο άνθρωπος εύκολα. Λέγουσιν οι γιατροί ότι το πίσω μέρος του εγκεφάλου το οποίον καλείται μνημονικόν έχουσι κόλαν ή συμμετρον και εαν αυτή η ουσία του μνημονικού είναι χαύνη ή υγρά ή δεν είναι στερεά γίνεται ο άνθρωπος πολυλάθας και κακά ενθυμητικός, βραδύς άκακος ει δε και ευρίσκεται εις αυτό το οπισινόν μέρος περίσσευμα φλέγματος συμβαίνει εις άρρωστον λήθαργος δυνατός ωστε καθόλου να μην ενθυμάται τα λεγόμενα, πληθένει εις αυτόν η χασμωδία και αφείνει το στόμα ανοιγμένο ώρα πολλήν ωσάν λανθάνη να το κλείσει και τούτο συμβαίνει από την ψυχρότητα του φλέγματος και από το υγρό του εγκεφάλου. Διότι αυτό τούτο πνίγεται το ψυχικόν πνεύμα. Και αυτό λέγεται λήθαργος. Αυτήν την ασθένεια καλεί ο γαληνός ψιχράν φρενίτιν. Περισσότερο συμβαίνει εις τους γέροντες και εις ταις ψυχραίς χώραις ιατρίαν δε τούτου ποτίζομε όσα καθαρίζουσι την κεφαλήν από των περιττωμάτων των ψυχρών και των παχέων ...»³²⁰.

Η συνταγή και η περιγραφή της πάθησης στο απόσπασμα για τη φρενίτιδα μας μεταφέρει δεδομένα για τις γνώσεις αναφορικά με τις ψυχικές διαταραχές: «Περί φρενίτιδος. Η φρενίτις καθολικώς να υπούμε είναι πόνημα θερμόν και συμβαίνει εις ταις κλύδοσαις του εγκεφάλου, ακολουθεί κ αγρύπνια συχνή και πυκνή και ... πολλακίς. γίνεται αυτό εις την φύσιν του εγκεφάλου ήγουν εις τον μυελόν και είναι πάθος κακόν και μέγalon γίνεται από δύο αφορμαίς, η πρώτη μεν από την πρώτην πύρωσιν της ξανθής χολής όπου συμβεί ρίζα του μυελού. Η δευτέρα από της αναβάσεως του αίματος του στο κεφάλι. διότι το αίμα επειδή όταν πυρώση να βράση από το θερμό της χόλοσης που είναι εις την καρδιά ανεβαίνει η πειρά εις την κεφαλήν. διά τουτο συμβαίνει όμως εις την κεφαλής ήγουν φουσκωμα οξύ και από τους μήνες της αγρύπνιας και στενοχωρείται ο άνθρωπος ...»³²¹.

Η μελαγχολία συνδέθηκε για αιώνες με την κίτρινη χολή και απασχολούσε την κοινωνία, τους γιατρούς, επιστήμονες και πρακτικούς, τους ασθενείς και τους

³¹⁹ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 34.

³²⁰ Στο ίδιο, σ. 52.

³²¹ Στο ίδιο, σ. 55.

οικείους τους. Οι γυναίκες υπέφεραν κατά τη διάρκεια της ζωής τους από αποτυχημένες εγκυμοσύνες, συχνές αιμορραγίες, ορμονικές διαταραχές και αντιμετώπιζαν την κατάθλιψη λόγω της έλλειψης αλλαγής περιβάλλοντος και ελευθερίας κινήσεων σε εξωτερικούς χώρους.

Εξαρτήσεις, ουσίες αναισθητικές, αναλγητικές, και παρηγορητικές για τα ψυχικά προβλήματα, κάθε λογής ανάγκη που ήταν δυνατό να παρουσιαστεί στη ζωή των ανθρώπων, κάθε λοξοδρόμηση από την υγεία, θα χρειαζόταν τη βοήθεια της θεραπευτικής φροντίδας ενός ειδικού. Στο ΧΦ92 ο συντάκτης φροντίζει να προφυλάξει τον αναγνώστη από τα προβλήματα που θα δημιουργήσει η παρατεταμένη λήψη φαρμάκων με αφιόνι, καθώς εξηγεί ότι τον βλάπτει. Συχνά ο ίδιος αναφέρει ανάμεσα στις ιδιότητες των βοτάνων ότι έχουν δράση και κατά της μελαγχολίας. Σχεδόν σε όλα τα χειρόγραφα οι συντάκτες φροντίζουν να δώσουν συμβουλές για τη βελτίωση της κακής διάθεσης: «Χάπια εις μελαγχολίαν και σευδάν»³²² ή σε άλλο «Το βουδόγλοσον λέγεται και ραχηνίδα και βράζοντας το με κρασί και πίνοντάς το εις όλην την ημέραν χαρούμενος»³²³.

Στα μαντζούνια «διά μελαγχολίαν» στο ΧΦ(5) διαφέρουν τα συστατικά, αλλά διατηρείται ο στόχος της βελτίωσης της διάθεσης του ατόμου. Στο «μαντζούνη αλκέρμης εις ληπημενους και αδήνατους» ο συντάκτης βεβαιώνει πως «είναι άξιον ιατρικόν δηόχνη τη μελαγχολίαν φέρνη χαράν οφελή ...». Ο τίτλος άλλης συνταγής δηλώνει πως «καταπραΐνη τους καπνούς της μελαγχολίας», ενώ η συνταγή για «μαντζούνη δηναμοτηκόν ορεότατον», το οποίο υπόσχεται πως «δήδη όρεξην πηύ τον άνθρωπον χαρούμενον το έμα το κακό το μετατρέπη εις καλόν παύυ την μελαγχολίαν...», έχει πρόσθετες θεραπευτικές ιδιότητες³²⁴.

Η προσπάθεια ενεργοποίησης των ανθρώπων, η θεραπεία, η αποκατάσταση κακών κράσεων των ασθενών, η βελτίωση της διάθεσης, η αναζήτηση της χαράς και της καλής όρεξης, είναι στόχοι τους οποίους η ιατρική, επίσημη και εναλλακτική, θέτει και στις μέρες μας. Στα ιατρικά χειρόγραφα περιγράφονται συνθήκες όπως διαρκής μελαγχολία, έλλειψη ύπνου, κακή διατροφή, ακινησία εξαιτίας λύπης, που οδηγούν σε προβλήματα υγείας. Για παράδειγμα, υπάρχουν οι συνταγές όπως «η σένα είναι ωφέλιμος εις ταις θέρμαις της πολυκαιρινής μελαγχολίας», αλλά και «λέγει ο σεραπίων πως αυτή η σένα είναι ωφέλιμος πολλά εις τους πολλά μελαγχολικούς, οι

³²² ΧΦ5, ό.π., σ. 151.

³²³ Λέγεται και βούγλωσσον· βλ. Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 50, 189.

³²⁴ ΧΦ5, ό.π., σ. 179, 181, 182, 194.

οποίοι από το περίσσειμα της μέλαινας χολής πολλαίς φοραίς μιλούσι λόγια χωρίς στόχασιν»³²⁵. Αυτοί είναι «οι φρενητικοί, οι σκοτωματικοί, οι επιληπτικοί, εκείνοι όπου σκιάζονται, οι αποπληκτικοί, εκείνοι όπου ξηπάζονται εις τον ύπνον τους»³²⁶.

Η σένα προτείνεται ως φάρμακο για τις παθήσεις «σε αποπληκτικούς και επιληπτικούς και φρενολήπτους», «είναι ωφέλιμος εις την θλιμμένην καρδίαν την κάμνει χαροποιόν καθώς προείπαμε», ενώ τέλος βεβαιώνεται: «όποιος την μεταχειρισθεί με τάξιν κι στόχασιν εις αυτά όλα την ευρίσκει ωφέλιμον και η δοκιμή το φανερώνει. Επειδή και εγώ όπου εσύνθεσα το αυτόν βιβλίον, ο μιχαήλ κοντοπίδης μαρκέλλος, ο από Ναξίας την εμεταχειρίσθηκα εις τοιαύτα διάφορα πάθη κ αρρωστήματα, όταν ήμουν εις το σπουδαστήριον της Πάντοβας και μάλιστα μέχρι τη σήμερον, και την ηύρα θαυμαστώτατην ιατριάν»³²⁷.

Από τον Μεσαίωνα έως τον 17^ο αιώνα η μελαγχολία και η κίτρινη χολή συνδέθηκαν με την αρρώστια του έρωτα³²⁸. Οι θεωρίες για τη μελαγχολία κατά τη μεσαιωνική εποχή διακρίνονται σε οργανική και ψυχολογική. Η οργανική ανάγεται στον Ιπποκράτη και τη θεωρία των χυμών και συνδυάζει ψυχοδιανοητικά προβλήματα διαφόρων τύπων (άγχος, κατάθλιψη, μισανθρωπία, παραλήρημα, πόθος θανάτου) με αύξηση της ποσότητας ή διαφοροποίηση της ποιότητας της μέλαινας χολής και με καύση της ξανθής χολής στην οποία οφείλεται η *καμένη μελαγχολία*. Εμφανιζόταν συχνότερα στις γυναίκες και συνοδευόταν από ραθυμία, αδιαφορία για το περιβάλλον, ακινησία και άρνηση συμμετοχής.

Ο έρωτας ως αιτία που προκαλεί τη μελαγχολία και τη στενοχώρια αναφέρεται στα γιατροσόφια με εξήγηση των συμπτωμάτων και αντιμετωπίζεται από τους συντάκτες ως πάθηση, ως δυσκολία και αναστάτωση του ανθρώπινου σώματος και της διάθεσης. Στα δεινά του έρωτα αναφέρεται συνεχώς και η λαϊκή ποίηση σε όλες τις ελληνικές περιοχές³²⁹. Η κατάσταση του έρωτα εντάσσεται στις παθήσεις εξαιτίας των έντονων συμπτωμάτων που έχει, αλλά και συχνά των επιπτώσεων των σφοδρών συναισθημάτων: «Περί έρωτος. Ο έρωσ ήγουν ο πόθος είναι θερμός. Και διά τούτο είναι και δυσκολοκυβέρνητον πάθος. Είναι η περισυνευσις του έρωτος με φροντίδα και αγρύπνια. Διά τούτο οι μεγάλοι πόνοι της ψυχής είναι όπως τους είπε

³²⁵ ΧΦ92, ό.π., σ. 201.

³²⁶ Στο ίδιο, σ. 214.

³²⁷ Στο ίδιο, σ. 201.

³²⁸ Μ. Peri, *Του πόθου αρρωστημένος, ιατρική και ποίηση στον «Ερωτόκριτο»*, μτφρ. Α. Αθανασοπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σ. 19-22.

³²⁹ «Ξάνοιξε την καρδούλα μου πως είναι χλομισμένη, μεγάλο φίδι αζωνταντό την τρώει την καμένη»· Νικολουδάκη-Σουρή, «“Πού να γυρέσω γιατρικό...”», ό.π., σ. 309.

τις των φιλοσόφων ότι ο έρωσ ονομάζεται περίσευσις της αγάπης και πολλάκις γίνεται η αφορμή του έρωτος από χει αναγκαίο της φύσεως διά να διώξη το περισσεύον από του σώματος ...»³³⁰.

Στην πιο ακραία έκφραση της παρατεταμένης μελαγχολίας ο άνθρωπος δεν θέλει να ζήσει άλλο. Υπάρχει συνταγή με σέλινο η οποία προτείνεται για τέτοια περίπτωση: «ταις κορυφαίς και την ρίζαν του να βράσης με νερόν όσον να μείνει το τρίτον κι εκείνος όπου θέλει να φαρμακωθή από το φαρμάκι όπου λέγουν οι λατίνοι βελένο, ας πίνη από μία κούπαν από το ζουμί και κάμνει να ξεράση, όσον πίνει περισσότερο είναι ωφελιμώτερον»³³¹.

Ανάμεσα στα ιατρικά βιβλία με συνταγές ευζωίας είναι το *Υγιεινατάριον* του Σπ. Βλαντή. Βασική συνεισφορά του βιβλίου προς τους αναγνώστες είναι είναι η αναφορά του Βλαντή στην ψυχή και στη σύνδεσή της με το σώμα, σε αυτό που σήμερα ονομάζουμε ψυχοσωματικά προβλήματα υγείας: «η ψυχή είναι συνδεδεμένη με το σώμα (από την κράσιν του σώματος κρέμοντας τα ήθη)». Ο ίδιος με αυτό το κεντρικό συμπέρασμα του βιβλίου του δικαιολογεί την επιλογή της έκδοσης³³².

Ο Βλαντής εξηγεί πως η δική του κακή υγεία και κράση ήταν οι αφορμές για να ασχοληθεί με την έκδοση του βιβλίου. Φιλάσθενος, με πολλά και διαφορετικά προβλήματα να τον βασανίζουν («αχαμνοσύνη που ενομίζετο φθίσις», «θέρμαις», «χολικοί πόνοι»), δεν έβρισκε λύση από τους γιατρούς και όλοι —και ο ίδιος— πίστευαν πως η ζωή του θα τελείωνε νωρίς, «ότι δεν ήθελα φθάση μητε εις τους τριάκοντα χρόνους της ζωής μου»³³³. Ο Βλαντής επέλεξε τη θεραπεία του και κατέληξε με βεβαιότητα πως η πνευματική με τη σωματική υγεία πρέπει να συνδυάζονται ώστε να επιτυγχάνεται η δυνατή κράση³³⁴.

Ο συγγραφέας αναφέρει τις σωματικές επιπτώσεις της κακής ψυχολογίας: «τα διανοήματα και τα πάθη της ψυχής έχουσιν δύναμιν να ζώσουν ή να ταραξούν και να διαλύσουν του σώματος την μηχανήν»³³⁵. Αναφέρει τις βλάβες που προκαλεί η ασταθής ψυχολογική κατάσταση: «η σύγχυση της ψυχής ταραξεί τα ζωτικά πνεύματα, εμποδίζει τη χώνευση και χύλωση, μεταβάλλει τα φαγητά εις βλαβερούς χυμούς, θορυβεί και φλογίζει το αίμα, βραδύνει το δρόμο του, αλλοιώνει την ιδιοσυγκρασία

³³⁰ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 57.

³³¹ ΧΦ92, ό.π., σ. 198.

³³² Σ. Βλαντή, *Υγιεινατάριον*, Εν Βενετία 1820, σ. θ'.

³³³ Βλαντή, σ. ιβ'.

³³⁴ Στο ίδιο, σ. ιδ'.

³³⁵ Στο ίδιο, σ. 4, 5.

και φέρνει στάσεις, αλλοιώσεις, ασθένειες»³³⁶. Συνεχίζει: «το μίσος, ο φθόνος, η λύπη, λεπτό φαρμάκι το οποίο τρώγει το σώμα μας σιγά σιγά»³³⁷. Δίνει οδηγίες για τη διαχείριση της δυστυχίας ώστε να μην προκαλέσει βλάβη στην υγεία: «πρέπει να την υπομένουμε χωρίς περισσή και ανώφελη σύγχυση»³³⁸. Ο άνθρωπος, λέει, πρέπει να βρίσκει διεξόδους χαράς, μικρές ευχάριστες λύσεις για να απαλύνει τον πόνο και τη λύπη του, να έχει φίλους, να μην επιλέγει υπερβολικά δραστήρια σεξουαλική ζωή. Η σύστασή του προς τον αναγνώστη, ούτε υπερβολική μελέτη³³⁹ ούτε πνευματική οκνηρία, τα όργανα όσων δεν βρίσκονται σε πνευματική εγρήγορση εγκαταλείπονται σε απραξία ενώ άλλοι με ενεργά πνευματικά ενδιαφέροντα γερνούν ωραία, με διανοητική ενάργεια. Δεν παραλείπει να περιγράψει την καλή κατάσταση και την υψηλή ευχαρίστηση που επιφέρει η πνευματική επιτυχία³⁴⁰.

Παράλληλα, σε όλα τα χειρόγραφα προτείνονται φάρμακα για την αϋπνία: «εκείνοι που δεν μπορούν να κοιμηθούν ας πίνουν από αυτό το νερόν»³⁴¹, «να την κάμης σκόνιν [το στύφνο] και να πιη ο ασθενής οπού δεν ημπορεί να κοιμηθή, ευθύν κοιμάται. Είναι υπνωδέστερον από το αφιώνι» και αλλού «τη φλούδα της ρίζας [του μανδραγόρα] βράσαι ... από αυτό δίδε ένα ποτήρι του ασθενούς οπού δεν ημπορεί να κοιμηθή και ευθύς κοιμάται»³⁴². Σε άλλη συνταγή στο ΧΦ9(11) προτείνεται το όπιο: «Ελαίου του οπίου ην εσύνθεσε ιωάννης ο δαμασκηνός ωφελεί την θέλησει εις τους αρρώστους όπου δεν κοιμώνται και εις κεφαλαλγία από ξανθής χολής και είναι θαυμάστην»³⁴³.

Οι εξαρτήσεις από ουσίες ήταν και παραμένουν από τις πιο δύσκολες θεραπευτικά περιπτώσεις στις ψυχικές παθήσεις. Η εξάρτηση από το αλκοόλ επιφέρει δεινά στον ίδιο τον ασθενή αλλά και στους οικείους του. Ανάμεσα στις άλλες χρήσιμες συνταγές για φάρμακα σε χειρόγραφο του 17^{ου} αιώνα αξίζει ξεχωριστή μνεία η «περί του ηπιωμένου δη οίνου και μεθύοντος ... Ωσάν σκεπάζη το παχύ νέφος τον ήλιον σχίζει λοιπόν τους ανθρώπους ο καπνός ο δεμονικός της ψυχής και εβαίνει μέσα και σκορπίζει την φρόνησιν του ανθρώπου ... Εκείνος όπου στεναχωρείται από

³³⁶ Στο ίδιο, σ. 5.

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 6.

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 7.

³³⁹ Την περίοδο αυτή είναι διαδεδομένη η άποψη, και στον ευρωπαϊκό χώρο, ότι η συνεχής μελέτη έχει αρνητική επίδραση στη διανοητική υγεία του ανθρώπου. Βλ. σχετικά R. Myers (επιμ.), *Medicine, Mortality and the Book Trade*, Oak Knoll Press, Νιούκαστλ 1998, σ. 131.

³⁴⁰ Βλαντή, σ. 21, 23.

³⁴¹ ΧΦ92, ό.π., σ. 254.

³⁴² Στο ίδιο, σ. 258.

³⁴³ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 55.

τον οίνον ας εμέση και ύστερον να πίνει το ζουλάπιον της αφίνθιας με ύδωρ του δροσάτου. Εις πονεί εις κεφαλή ή ο στόμαχος ή καρδιάν ας εμέτει και αυτός και ύστερον ας πίνει χυλόν του ψύλλιου με ροδόσταγμα και να φυλάγεται από στένωσιν και πολλυφαγίαν ...»³⁴⁴.

Τέλος, για την αϋπνία προτείνεται και η καταφυγή σε μαγικοθρησκευτικά μέσα: «ως ασθενή ως μη υπνούται εξ μηνύα: ταύτα τα γράμματα θέσε τα υπό το προσκέφαλον του ασθενούς χωρίς να το ηξέυρη και καθώς λέγουν κοιμάται»³⁴⁵.

Παράλληλα με τα διάφορα φυσικά φαρμακευτικά μέσα για τις ψυχικές διαταραχές οι άνθρωποι απευθύνονταν και σε υπερφυσικές δυνάμεις για τη σωτηρία τους. Η καταφυγή στην εκκλησία για αναζήτηση θεραπείας των αρρώστων και ψυχοπαθών ήταν διαδεδομένη στον ελληνικό χώρο και σε άλλους χριστιανικούς λαούς της περιοχής. Οι πρακτικές αυτές ήταν δημοφιλείς, ενώ υπήρχαν μοναστήρια που ήταν γνωστά για τη φιλοξενία ψυχασθενών για θεραπεία. Εγκλεισμοί σε μοναστήρια, βραχυχρόνια ή και μακροχρόνια παραμονή, εξορκισμοί, νηστεία αρκετών ημερών, αλλά και προσκυνήματα ατομικά και ομαδικά με αποκλειστικό σκοπό την αναζήτηση θεραπείας αποτελούσαν τη λύση στα προσωπικά και οικογενειακά προβλήματα που συνεπάγονταν οι ψυχασθένειες στις ελληνικές περιοχές.

Από τα πρώτα εκδοθέντα βιβλία για τη διάδοση της επιστημονικής ιατρικής φροντίδας για τους ψυχικά πάσχοντες είναι η αξιόλογη έκδοση του 1829 από τον Γιαννιώτη Πέτρο Βελλαρά με τίτλο *Συστηματικόν Εγχειρίδιον περί Ιατρικής Πολιτείας*³⁴⁶. Πρόκειται για συμπληρωματικό κείμενο από διάφορα ευρωπαϊκά αντίστοιχα και όχι το μόνο που εκδίδεται την ίδια περίοδο, «με ζήλο πατριωτικό», όπως λέει ο ίδιος, με στόχο τη βελτίωση των υγειονομικών συνθηκών και την αλλαγή νοοτροπίας και συνηθειών στις ελληνικές περιοχές. Το βιβλίο παραδίδει πολλαπλά στοιχεία για τις συνθήκες που αντιμετώπιζαν οι ψυχικά πάσχοντες. Το πρώτο ίδρυμα για ψυχικά ασθενείς έγινε εκτός του ελληνικού κράτους, στο νησί της Κέρκυρας. Πρωτοβουλίες για τη δημιουργία του φρενοκομείου της Κέρκυρας αναφέρονται ήδη

³⁴⁴ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 56, 57.

³⁴⁵ ΧΦ352, Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης “Ivan Vazon”, σ. 335.

³⁴⁶ *Συστηματικόν εγχειρίδιον περί Ιατρικής Πολιτείας, προς χρήσιν Ιατρών, χειρουργών, μαιευτριών, νομικών αξιωματικών, οικοδεσποτών, οικονόμων, πνευματικών και πάντων των περί της ιδίας και των ομοφύλων αυτών υγείας και αναρρώσεως σπουδαζόντων*, Υπό Πέτρου Βελλαρά, Δοκτώρου της Ιατρικής.

από το 1836, ενώ το ιδρυτικό διάταγμα δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ιονίου Πολιτείας το 1838³⁴⁷.

Ο κανονισμός του φρενοκομείου της Κέρκυρας ήταν επηρεασμένος από την ευρωπαϊκή νομοθεσία, ενώ περιείχε συγκεκριμένες οδηγίες για την καλή, ήρεμη και με σεβασμό συμπεριφορά προς τους τροφίμους του. Η αγωγή περιγράφεται ως φαρμακευτική και ηθική, δηλαδή περιλάμβανε εργασιοθεραπεία, συζήτηση και λουτροθεραπεία. Αναφέρονται οι περιπτώσεις ψυχασθενών που δικαιούνταν νοσηλεία, ενώ φαίνεται πως οι έχοντες χαμηλό δείκτη νοημοσύνης δεν μπορούσαν να εισαχθούν στο ίδρυμα, εκτός αν ήταν επικίνδυνοι για την κοινωνία. Οι πρώτες κρατικές πρωτοβουλίες για την ίδρυση φρενοκομείου στο ελληνικό κράτος έγιναν γύρω στα 1855-1860. Παρά την ψήφιση νόμου του 1862 «Περί δημιουργίας φρενοκομείων», σύμφωνα με τον οποίο προβλεπόταν η ίδρυση ιδρυμάτων για τη νοσηλεία φρενοβλαβών καθώς έως τότε τους κρατούσαν είτε στο σπίτι, είτε σε μοναστήρια, είτε στα αστυνομικά τμήματα, η κατάσταση συνεχίστηκε. Η πρακτική της μετατροπής αστυνομικών τμημάτων σε μέρη εγκλεισμού ψυχοπαθών συνεχίστηκε ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα³⁴⁸. Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1882, συστάθηκε το Ίδρυμα Ζωρζή και Ταρσής Δρομοκαΐτου ή Παφύλα Φρενοκομείον, για τη φροντίδα και παραμονή για νοσηλεία όλων των ασθενών από κάθε ψυχικό νόσημα, ενώ μόλις 1893 ξεκινά η διδασκαλία της ψυχιατρικής από το Πανεπιστήμιο και τον καθηγητή Μ. Κατσαρά και αργότερα οι ειδικές σπουδές νευρολογίας και ψυχιατρικής, μετά την ίδρυση του Αιγινητείου που έγινε το 1904³⁴⁹.

Στο *Εγχειρίδιον* ο Πέτρος Βελλαράς σημειώνει πως δεν πρέπει να είναι τα νοσηλευτήρια και τι δεν πρέπει να υφίστανται οι ασθενείς. Δεν πρέπει να παραμένουν σε ακατάλληλα και παλαιά κτίρια όπως είναι τα «νοσοκομεία περί μανιακών μετά δεσμοτηρίων». «Η βία πρέπει να θεωρήται μάλλον ως υποτάξεως και ουχ ως θεραπείας μέσον. Διό πάντα τα παρά ιατρών, ιερέων και λαϊκών προτασθέντα μέσα, ως το δαίνειν μετ' αλύσσω και σχοινίων, μαστιγείν, κολαφίζειν, φοβερίζειν και τα παρόμοια εισί πράγματα, άτινα δύνανται να χρησιμεύσωσι σπανίως προς ποινήν εγκλημάτων των μανιακών, όταν αυτοί συνέλθωσι και εισίν εις κατάστασιν να συνεννοήσωσι τι εστί σφάλμα, τι εστί ποινή, ή όταν δεν μένη άλλος τρόπος, ίνα της

³⁴⁷ Χρ. Τσηριγώτου, *Στατιστική του Εν Κέρκυρα Φρενοκομείου του έτους 1877, υπό του Διευθυντού του δημοσίου τούτου καταστήματος*, Εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1877, σ. 3.

³⁴⁸ ΨΜΒ' της 22ας Μαρτίου 1862· βλ. Πλουμπίδης, *Ιστορία της Ψυχιατρικής...*, σ. 119-131.

³⁴⁹ Β. Καραμανολάκης, «Το Δρομοκαΐτειο Φρενοκομείο: 1887-1903. Όψεις της εγκατάστασης ενός ιδρυματικού θεσμού», *Μνήμων*, 20, 1998, σ. 45-66.

εμπνευσθή σέβας και υπακοή προς τους νοσοκόμους και επιστάτας. Όθεν ελαφρά δεσμά των χειρών και ποδών, και άλλα τινά μέσα προς συστολήν μαινομαίνων δύνανται να χρησιμεύσωσι εις πολλές περιστάσεις, αλλ' η άσπλαχνος εκείνη μεταχείρισις αυτών, ως ποτέ εθίζετο εις μοναστήρια και άλλους τόπους πρέπει να καταλυθή δι' όλον ως πράγμα άσπλαχνον και ενάντιον της θρησκείας και ηθικής»³⁵⁰.

Πίνακας 3. Τίτλοι συνταγών και ιατρικών οδηγιών θεραπείας ψυχικών παθήσεων

ΧΦ9(11), Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου (1678)

1.	Του αυτού Ιωάννου του Δαμασκηνού ωφελεί εις σκοτασμός ομματίων ή βάρος πνευματος της μέλαινας χολής ...
2.	Περί ημικρανίας
3.	Περί φαντάσεως και σκοτασμού
4.	Περί ληθάργου
5.	Λύση κόκοιων ισαάκ του Εμβράν ωφελούσα τους επιλήσμονας
6.	Περί εγρηγόρσεως
7.	Περί καταχθονισμού
8.	Περί αγρυπνίας
9.	Λύση υπνωτική την οποία Ισαάκ του Εμβράν δίδη λοιπόν ύπνον
10.	Λύση ελαίου του οπίου ...
11.	Λύση ετέρα υπνωτική ...
12.	Λύση ... υπνούσι τον ασθενή
13.	Περί φρενίτιδος
14.	Περί του ηπιωμένου δη οίνου και μεθύοντος
15.	Περί έρωτος
16.	Περί τρομικών και ναρκώσεως

Πίνακας 3: Το ΧΦ9(11) απόκειται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Αργοστολίου Κεφαλονιάς και χρονολογείται στον 17^ο αιώνα. Αποτελεί ιδιαίτερο παράδειγμα ιατρικού χειρογράφου για λόγους που σχετίζονται με τον ή τους συντάκτη/-ες του και τις ιατρικές παραδόσεις που περιλαμβάνει, στοιχεία που σχολιάζονται εκτενώς στα οικεία κεφάλαια. Για τον σχολιασμό που αφορά τον Πίνακα 3 αξιολογείται σημαντικό ότι ο συντάκτης επέλεξε όχι μόνο να αναφέρει ψυχικές παθήσεις, αλλά και να προσθέσει τα αίτια της εμφάνισής τους. Το δεύτερο μέρος του χειρογράφου 9(11) καταγράφει τις παθήσεις και τις συνταγές που συνιστά ο ίδιος στους γιατρούς, για τη θεραπεία. Στις μεγάλες κατηγορίες παθήσεων, π.χ. παθήσεις κεφαλής, παραθέτει πολλές εναλλακτικές συνταγές στην ίδια κατηγορία πάθησης.

³⁵⁰ Βελλαρά, τ. 2. σ. 170.

Λοιπές ιατρικές ανάγκες: ανθρώπινα ατυχήματα και κτηνιατρικές θεραπείες

«Περί τζάκισματος και δηαρθρώσεως τινός μέλους, λύση ωφέλυμος εις τζάκισμα όπου συμβαίνει εις τα μέλη από πτώσεως ή κρούσματος και εις βλάβην νεύρου»³⁵¹.

Η επιδεξιότητα του θεραπευτή έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ίαση των καταγμάτων, όπως φαίνεται στο κείμενο του χειρουργού Παπαδάκη (1749), που καυχιόταν για τις ικανότητές του στην αποθεραπεία κατάγματος κατά την οποία επέτυχε τον στόχο του, σε αντίθεση με άλλους γιατρούς. Στο ΧΦ245 του ΙΕΕΕ (1828) υπάρχει η συνταγή «εις τζάκισμα έμπλαστον» η οποία δεν διαφέρει από τις αντίστοιχες του 18^{ου} αιώνα: «Μάρμαρον τρίψον ως άλευρον και κέδρου στάκτην και ενώσας μετά αυγού ασπράδι θες αυτά εις στουπία, έπειτα πλύνον πρώτα με το θερμό το τζάκισμα ... θες απάνω εις τον πόνον την καταμιγήν και φασκίον στερεώς με λεπτά σανίδια, και ας ίσταται ασάλευτος ημέρας 17»³⁵².

Ο συντάκτης του ΧΦ9(11) στο πλαίσιο των καθημερινών συχνών τραυματισμών αναφέρει και τις πληγές από ξίφος και μαχαίρι και τη αποκατάστασή τους, αλλά και τις περιπτώσεις εγκαύματος: «Περί τομής ξίφους και μαχαιρίου και πώς να στάθη το αίμα» και αλλού «Πώς να κολλήσεις την κοπήν του σπαθίου και του μαχαιρίου» ή «Άλλον εις την πρόσφατον πληγήν του σπαθίου». Έχει ενδιαφέρον ότι αναφέρεται και το «Συνκόλλημα των ονύχων...» και τα εγκαύματα: «Περί καύσεως πυρός»³⁵³. Σε άλλο χειρόγραφο ο συντάκτης αναφέρει το υπερικό, το οποίο γίνεται μάλσαμο για τραυματισμό που προκαλείται «από κόψημο σιδήρου ή ξύλου ή από άλλην κτυπηματιάν, ιατρεύεται»³⁵⁴.

Η πρακτική πλευρά της θεραπείας μικροτραυμάτων της καθημερινότητας, ειδικά για τον άνθρωπο της αγροτικής ζωής, αναφέρεται στα χειρόγραφα. Στο ΧΦ352 της Φιλιππούπολης ο συντάκτης συμβουλεύει «διά να ανοίξει πρίσμα ή να οσγάλης άκανθα ή κόκαλον συνθλιμμένον εκ των μελών»³⁵⁵.

Οι χειρόνακτες, σε αστικές ή αγροτικές περιοχές, τραυματίζονται συχνά στα χέρια καθώς εργάζονται με αιχμηρά αντικείμενα σε υλικά τα οποία διασπώνται και μικρά κομμάτια τους (ακίδες) εισχωρούν στο δέρμα. Στα χειρόγραφα προτείνονται βότανα και για τέτοιες ανάγκες που είναι συχνές, όχι μόνο ανθρώπων αλλά και

³⁵¹ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 145.

³⁵² ΧΦ245, Αρχείο χειρογράφων ΙΕΕΕ, σ. 35.

³⁵³ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 146.

³⁵⁴ ΧΦ92, ό.π., σ. 236.

³⁵⁵ ΧΦ352, ό.π., σ. 134.

ζώων³⁵⁶. Το ίδιο συχνά συνέβαιναν εγκαύματα, αφού η επαφή με τη φωτιά ήταν δεδομένη για τις οικιακές ανάγκες, όπως και με τα ερπετά και τα έντομα, όπως δείχνει η παρουσία της συνταγής «εις καύσιμον φωτίας ή μολυβίου»³⁵⁷.

«Εις τομήν ξίφους και κόψιμον. Βρέξον ψύχα ψωμίου με κρασί και θες την εις την τομή. Βράσον μολόχα και πρόβιον αξύγγι, ή χοίριον ένωσον και θες απάνω. Έτερον: κοπάνισον τα φύλλα της κόνιζας με άλας και θες απάνω εις την πληγήν και ιάται.»³⁵⁸. Στα χειρόγραφα του 18^{ου} αιώνα εμφανίζονται συνταγές για τη θεραπεία από τραυματισμό με όπλα: «Έτερα [συνταγή] διά να οσγάλης το κουρσούνυ»³⁵⁹. Βάλε τα εις τον τζουκάλη καινούριον και βάλε τα εις την φωτιάν να καούν καλά όμως το ντζουκάλη το χρης τριγήρου να μην ξεθημένυ και όταν καούν έπαρε το μολήβυ και κάμε το σκόνυ πάσηξε τα φητήληα και οσγάζουν το κορσούνυ απο τον βαρεμένο»³⁶⁰. Οι τραυματισμοί αυτού του είδους φαίνεται ότι ήταν συχνοί, όπως δείχνουν τα παραδείγματα: «εκρεπάρισε το τουφέκι του και εχάλασε την παλάμη και έκοψε και το δάκτυλο ομπρός οι αρμοί και κόκκαλα και νεύρα της παλάμης» και αλλού «κρεπάρισε το τουφέκι του και σπόρισε την παλάμη και τα δάκτυλα»³⁶¹.

Τα «δαγκώματα των θηρίων», όπως περιγράφονται στα γιατροσόφια οι κάθε είδους ενοχλήσεις από τσιμπήματα και δαγκώματα ερπετών, εντόμων και ζώων άγριων ή και οικόσιτων (π.χ. λυσσασμένου σκύλου), τα οποία ενδέχεται να είναι δηλητηριώδη ή ακόμη και θανατηφόρα, είναι επίσης πολύ συνηθισμένα συμβάντα στην καθημερινότητα του αγροτικού κόσμου. Μεγάλος αριθμός συνταγών παρατίθεται στα ιατρικά χειρόγραφα ως τον 20^ό αιώνα για τα δαγκώματα: «Θεραπέυσει εις δάγκωμα των όφεων, σκορπιών και των ομοίων», «Λύση θηριακής των σκορπιών και είναι καλή και δοκιμασμένη», «Λύση γαληνού εις δήγμα σκορπιού και ασφαλαγγίου», «Ξεχωριστά εις δήγμα σφαλαγγίου», «Περί πληγής της γινομένης από βδέλης», αλλά και «Περί λυσσοδακτωματος»³⁶² και «εις δάγκασμα όφεος ή σκορπιού»³⁶³.

Για τα δαγκώματα των ερπετών, των εντόμων και των ζώων οι άνθρωποι ήταν απαραίτητο να λάβουν τις πρώτες απαραίτητες βοήθειες: «εις δάγκωμα όφεως ή

³⁵⁶ ΧΦ92, ό.π., σ. 251.

³⁵⁷ ΧΦ245, ό.π., σ. 36.

³⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 20.

³⁵⁹ Κουρσούνι = μολύβι

³⁶⁰ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, Πίνακας 2, σ. 230.

³⁶¹ Λάμπρος, «Το ιατρικόν σημειωματάριον...», ό.π., σ. 51-78.

³⁶² ΧΦ9(11), ό.π., 142-143.

³⁶³ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 96.

άλλου τινός ... τα δε φύλλα του πηγάνου χλωρά καταπλασσόμενα πληγαίς ερπετών και θηρίων ιάται. Έτερον: όφιν εν κοιλία ανθρώπου αντί όφεως βοτάνης, ήγουν του μαχερίτου τα φύλλα φτιάξαι και λιώσαι δος πίνει μετά οίνου και απορίπτει τον όφιν νεκρόν»³⁶⁴.

Στο ΧΦ777 του 16^{ου} αιώνα ο συντάκτης προτείνει: «Περί δάγγαμα σφίκας και μελισίον Τα φύλα την αγριωμολόχας κοπάνισε βάλε ... πήγανον κοπάνισον με λάδη οφελή»³⁶⁵.

Από τα ατυχήματα που σχετίζονται με τα άγρια ζώα και ερπετά καταγράφεται μια συνταγή του τέλους του 18^{ου} αιώνα: «Όπότεν δαγκώσει άγριος γάτος τόν άνθρωπον. Έπαρον χώμα όπου απέρασεν τροχός και επάτησε και βάλε το εις το δάγκωμα και ιατρεύεται ο δαγκωμένος, επειδή η συνήθεια του αγριόγατου είναι τοιαύτη, όταν περάσει από τον δρόμον του αμαξίου ποδαγριάζεται και πέφτει ωσάν αποθαμένος και αν περάσει κατά τύχην τινάς ευθύς τον δαγκώνει ή τον αγγίζει. Το λοιπόν η ιατρεία του είναι τοιαύτη να πάρει το χώμα του αμαξίου όπου επάτησεν και να το βάλει εις την πληγήν διότι άλλην ιατρείαν δεν έχει»³⁶⁶. Η οδηγία αυτή εκτός από το ότι δείχνει την ύπαρξη αγριόγατου, που μπορούσε να επιτεθεί και να δαγκώσει τον άνθρωπο, έχει ενδιαφέρον και για τις ιατρικές οδηγίες.

Οι προσπάθειες παρέμβασης ή λύσεων είναι πολλές, όπως και τα φάρμακα από την αρχαία ιατρική. Είναι γνωστή η θηριακή, φάρμακο που περιείχε πολλές ουσίες και δινόταν ως αντίδοτο στα δαγκώματα ζώων³⁶⁷. Για την αποτελεσματικότητα της θηριακής είχε πειραματιστεί ο Γαληνός, ενώ οι απόπειρες παρασκευής φαρμάκου-αντιδότη για τα δηλητηριώδη τσιμπήματα αλλά και για δηλητηριάσεις ήταν αρκετές, εφόσον οι ισχυροί περνούσαν τη ζωή τους με τον φόβο δηλητηρίασης από τους εχθρούς τους. Στις πειραματικές δοκιμές για αντίδοτα έπαιρναν μέρος και καταδικασμένοι κρατούμενοι που δεν είχαν ελπίδα επιβίωσης, γεγονός που περιγράφεται και σε χειρόγραφο με συνταγές ως παράδειγμα³⁶⁸.

Ανάμεσα στα περιστατικά ατυχήματος αναφέρεται η κατανάλωση δηλητηριωδών μανιταριών. Ο συντάκτης του ΧΦ245 αναφέρει ότι «όταν φάγη ο

³⁶⁴ ΧΦ245, ό.π., σ. 30.

³⁶⁵ ΧΦ777, ό.π., σ. 91.

³⁶⁶ ΧΦ5, ό.π., σ. 425.

³⁶⁷ Δ. Καραπερόπουλος, «Έλεγχος αποτελεσματικότητας φαρμάκου από τον Γαληνό», *Ελληνική Ιατρική*, 70, 2004, σ. 229-231.

³⁶⁸ ΧΦ5, ό.π., σ. 83, 84.

άνθρωπος μανιτάρια και φαρμακωθή» πρέπει να του δώσουν να πει κουτσουλίες από κότες και αν έχει χάσει τις αισθήσεις του να τον ποτίσουν με το ζόρι (στανικώς)³⁶⁹.

Παρατηρούμε συχνές αναφορές στα χειρόγραφα σε ατυχήματα με βδέλλες, δηλαδή κατάποση βδέλλας από λάθος κ.λπ. Η χρήση της βδέλλας ήταν συχνή για τις αφαιμάξεις ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η τυπική βδέλλα ανήκει στο είδος *Hirudo medicinalis* (ιατρική βδέλλα) και κάθε βδέλλα σε μία ώρα είναι δυνατό να ρουφήξει αίμα αντίστοιχο του βάρους της επί 8. Μετά την αποκόλληση από το σώμα η πληγή συνεχίζει να αιμορραγεί, επειδή είναι εμποτισμένη με το αντιπηκτικό ιρουδίνη που βρίσκεται στο σάλιο της βδέλλας³⁷⁰. Η αιμορραγία κάποιες φορές ήταν θανατηφόρα, όπως και τα ατυχήματα από κατάποση βδέλλας. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η χρήση τους στον ευρωπαϊκό χώρο ήταν μεγάλη και το εμπόριο κερδοφόρο. Το 1833 η Γαλλία εισήγαγε περίπου 42 εκατομμύρια βδέλλες, αριθμός που βεβαιώνει την ευρεία χρήση τους³⁷¹: «Περί πτύσεως αίματος από καταπόσεως βδέλης. Εάν αναγνωρισθεί ότι η πτύσις του αίματος είναι από καταπόσεως βδέλης είναι χρύα να στήσεις τον ασθενή αντίκρες του ήλιου και να ανοίξης το στόμα να στοχαστής μεν αν φανει η αβδέλα κρεμασμένη επιμελήσου να αρπάξεις με τσιμπίδι ή αγκίστρι και εάν είναι δύσκολον να την εκβάλης κάμε αυτά τα βοηθήματά του διά να ...»³⁷².

Ως τον 20^ό αιώνα ο πληθυσμός στις ελληνικές περιοχές εφάρμοζε αφαιμάξεις με βδέλλες και αξιοποιούσε φαρμακευτικά βότανα και φυσικά υλικά σε μορφή καταπλασμάτων ή πρόχειρων αλοιφών για λόγους οικιακής οικονομίας, καθώς η εμπειρική γνώση διέσωζε πληροφορίες που ήταν χρηστικές για την καθημερινότητα³⁷³ των ανθρώπων αλλά και των ζώων.

Οι ασθένειες των ζώων ήταν σοβαρή παράμετρος δυσχερειών της οικιακής ζωής, γιατί τα ζώα ήταν χρήσιμα για τις αγροτικές εργασίες και αποτελούσαν μέρος της διατροφής των ανθρώπων. Στα ιατρικά χειρόγραφα υπάρχουν κτηνιατρικές συμβουλές ή ιαματικές συνταγές αφιερωμένες στα οικόσιτα ζώα και στις παθήσεις τους, όπως και γενικές παρατηρήσεις για το ζωικό βασίλειο και τη σοφία του.

³⁶⁹ ΧΦ245, ό.π., σ. 36.

³⁷⁰ Μ. Δετοράκης, *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)*, Ηράκλειο 2010, σ. 115.

³⁷¹ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 176.

³⁷² ΧΦ9(11), ό.π., σ. 95.

³⁷³ Έχω προσωπική εμπειρία και αναμνήσεις από την εφαρμογή συνταγών πρακτικής ιατρικής. Η γιαγιά μου Πηνελόπη Σεριάτου ήταν η μαμή του χωριού Ασπρογέρακας, περιοχή Πρόννων Κεφαλονιάς. Τη θυμάμαι να φροντίζει τα μέλη της οικογένειας αλλά και όσους της ζητούσαν βοήθεια με πρακτικά φάρμακα που ετοίμαζε επιτόπου από φυσικές ύλες.

Στο ΧΦ9(11) ο συντάκτης αναφέρεται στα εισαγωγικά κείμενα στην κράση των ανθρώπων και των ζώων: «Περί των ζώων κράσεως»³⁷⁴. Τον 18^ο αιώνα τα οικόσιτα ζώα ήταν αναπόσπαστα μέλη των ανθρώπινων οικογενειών, καθώς από αυτά εξαρτώντο η διατροφή και η επιβίωσή τους. Στο ΧΦ(92) γράφει ο συντάκτης Μιχαήλ Κοντοπίδης: «όχι μόνον εις τους ανθρώπους έδωκε την στόχασιν την λογικήν εις τα πάντα αλλά το θαυμαστότατον οπού ακόμι κι τα άλογα ζώα να έχουν τόσην χάριν από τον θεόν να στοχάζωνται να γνωρίζουν κι να φυλάτωνται από τα όσα τους προξενούν βλάβην κι ασθένειαν κι να γνωρίζουν ακόμα και τα βότανα διά να φυλάτσουν την υγείαν τους» και ακόμη «δεν ήθελα να ειπώ πως κυβερνούνται τα ζώα περισσότερον άξια από τον άνθρωπον αλλά βλέπομεν φυσικά πως ο άνθρωπος έμαθε πολλά ιατρικά από τα ζώα αλλά όχι τα ζώα από τον άνθρωπο»³⁷⁵.

Το ΧΦ92 διαθέτει δύο καταλόγους περιεχομένων, με τον δεύτερο κατάλογο να περιέχει ζωικές ασθένειες. Τα τετράποδα ή τα πουλιά, ως ζώα εργασίας, τροφής ή ακόμη και συντροφιάς, ήταν οι πολύτιμοι συμπαραστάτες των ανθρώπων. Οι φροντίδες για την καλή τους υγεία ήταν αυτονόητες: «τετράποδα ζώα ωφελούνται εις πάσαν ασθένεια» ή «διά τα πρόβατα όπου κάμνουν κάποια σκουλήκια εις το σηκώτι τους». Το βότανο τερμεντίλλη προτείνεται για τους λέβηθες των ζώων αλλά και των παιδιών: «ήγουν τους μυρμίγκους της κοιλίας»³⁷⁶. Ο *φλόμος* συνιστάται για τη θεραπεία του βήχα των αλόγων. Όλα τα τετράποδα που ανήκουν στην ευρύτερη οικογένεια των ιππιδών ήταν απαραίτητα στην οικιακή οικονομία. Ο ρόλος τους ήταν καθοριστικός στις γεωργικές εργασίες, τις μεταφορές ειδών και ανθρώπων σε μακρινές αποστάσεις, ακόμη και η αξιοποίηση των περιττωμάτων τους ήταν χρήσιμη στις καλλιέργειες ως κοπριά, ως καύσιμη ύλη αλλά και σε βιοτεχνικές εργασίες (κατεργασία δερμάτων)³⁷⁷.

Πολύ σημαντικά για τις αγροτικές εργασίες και για το κρέας τους ήταν τα βοοειδή. Στο ΧΦ(5) βρίσκουμε συνταγή που σχετίζεται με την προφύλαξη του είδους από εξολόθρευση λόγω ασθένειας: «Εις ψόφον βοδιών. Έπαρον ηλιοδρόμιον βότανον και αξούνγγι χουχουβάγιας ή το κρέας της και οχταπόδιον και κιλερμενί. Αυτά όλα

³⁷⁴ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 7β.

³⁷⁵ ΧΦ92, ό.π., σ. 91, 92.

³⁷⁶ Αναφέρεται σε εντερικά παράσιτα· στο ίδιο, σ. 239.

³⁷⁷ Μία από τις πιο ταπεινές εργασίες που όφειλαν να διεκπεραιώνουν τα τσιράκια στα εργαστήρια των μαστόρων ήταν η περισυλλογή ζωικών περιττωμάτων από τους δρόμους για περαιτέρω χρήση τους. Βλ. Μ. Ευθυμίου, «Συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελματιών» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 325-338.

στούμπισέ τα εις χαβάνι και κάμε τα σκόνη και δώσε εις τα βόδια πριμήν τα πιάσει η ασθένεια και την ανακατώνεις με τα πίτερα εις την κούσαν εις το ... όπου πίνουν και δεν ακολουθά εις αυτό ο ψόφος»³⁷⁸ και αλλού: «Όταν πιασθούν από την ψύχραν χειμώνος ή από άλλην τηνά αιτίαν οι πόδες του βοός»³⁷⁹.

Τα ζώα δεν ήταν μόνο σύντροφοι στη δουλειά, στην ανάπαυση ή στη διασκέδαση, όπως ήταν τα σκυλιά για τους κυνηγούς, μπορούσαν επίσης να γίνουν και επικίνδυνα για τον άνθρωπο ή για ολόκληρη την κοινότητα. Η λύσσα μπορούσε να μεταδοθεί από το δάγκωμα των ζώων στους ανθρώπους, από οικόσιτα ή ακόμη και από άγρια ζώα. Άλλο βότανο, η αγγέλικα, προτείνεται ως εξής: «ας πίνουν κι όσοι δαγκαθούν από σκύλον λυσιασμένον κι από άλλα θηρία»³⁸⁰, αλλά γενικά οι συνταγές για την αντιμετώπιση της λύσσας είναι πολλές.

Η παράθεση περιστατικών ατυχημάτων ή των κτηνιατρικών συμβουλών συμπληρώνει την εικόνα της καθημερινότητας της ασθένειας ή της κακοπάθειας και της αντιμετώπισής τους από τους γιατρούς και τους ασθενείς. Η ανθρώπινη ζωή και οι φροντίδες της έχουν πτυχές που σχετίζονται με την υγεία με διαφορετικούς τρόπους. Η καθαριότητα, η μαγειρική, η όμορφη εμφάνιση, είναι ψηφίδες που ολοκληρώνουν την ανθρώπινη ζωή και συντελούν στη διατήρηση της σωματικής και ψυχικής υγείας.

³⁷⁸ ΧΦ5, ό.π., σ. 426.

³⁷⁹ ΧΦ352 ό.π., σ. 407, 408.

³⁸⁰ ΧΦ92, ό.π., σ. 272.

4. Οι καθημερινές φροντίδες του εαυτού, της οικογένειας και του οίκου

Καλλωπισμός και καθαριότητα

Η σχέση των ανθρώπων με την ατομική και την οικιακή καθαριότητα δεν ήταν πάντοτε ίδια. Ανόμοιες σωματικές αντιλήψεις, αποκλίνων βαθμός αποστροφής ή αποδοχής του καθαρού ή του βρόμικου, συγκροτούσαν διαφοροποιημένο πλαίσιο ως προς την προσωπική καθαριότητα και υγιεινή. Η σχέση του νερού με την καθαριότητα, όπως και των ανθρώπων με το νερό, διαφέρει ανά περίοδο. Τα μπάνια τον 16^ο αιώνα είχαν περισσότερο ιαματικό χαρακτήρα, ενώ το πλύσιμο χεριών και προσώπου με νερό είχε καθιερωθεί ως υποχρέωση μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα³⁸¹.

Το νερό και το ζεστό λουτρό είχαν συνδεθεί με κινδύνους, καθώς θεωρούσαν ότι το σώμα κινδύνευε διότι εισχωρούσαν το κρύο, οι μολύνσεις και οι ασθένειες από τους ανοικτούς πόρους του δέρματος. Τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα οι άνθρωποι συνήθιζαν το ξηρό πλύσιμο, χωρίς τη χρήση του νερού³⁸². Συγκεκριμένα, κατά τον 17^ο αιώνα απέδιδαν στα λουτρά αρνητικά επακόλουθα, έτσι το μπάνιο και η επαφή με το ζεστό νερό θεωρούνταν επικίνδυνες συνήθειες³⁸³.

Τα εγχειρίδια καλών τρόπων που εκδόθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο παρείχαν οδηγίες για την προσωπική υγιεινή. Στις κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης, οι κανόνες συμπεριφοράς που όριζαν τους τρόπους φαγητού, καθαριότητας, ευγένειας, έχουν καθοριστεί από τον 16^ο αιώνα³⁸⁴. Στο κείμενο του Εράσμου *De civilitate morum puerilium livellus* (*Εγχειρίδιο καλής συμπεριφοράς των παιδιών*, 1526) οι κανόνες δεν είναι σαφείς, καταγράφονται υπαινικτικά, χωρίς λεπτομέρειες. Στο κείμενο του Jean Baptiste de la Salle, *Les Règles de la bienséance et de la civilité chrétienne, à l'usage des écoles chrétiennes* (*Κανόνες χριστιανικής ευπρέπειας και πολιτισμού*, 1703) δίνονται σαφείς και επίμονες οδηγίες για την καθαριότητα κι ας μην αφορούσαν τόσο

³⁸¹ Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο...*, σ. 64.

³⁸² Στο ίδιο, σ. 32, 33.

³⁸³ Στο ίδιο, σ. 27.

³⁸⁴ «Η αποφασιστική αντίθεση, όπου εκδηλώνεται η δυτική αυτοσυνειδησία στη διάρκεια του Μεσαίωνα, είναι η αντίθεση μεταξύ χριστιανισμού και παγανισμού ή ακριβέστερα μεταξύ ορθόδοξου, ρωμαιολατινικού χριστιανισμού από τη μια μεριά και παγανισμού και αίρεσης από την άλλη, συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού-ανατολικού χριστιανισμού. Ο όρος *κοινωνική κοσμιότητα* απέκτησε τον ειδικό χαρακτήρα και τη λειτουργία, για την οποία γίνεται εδώ λόγος, στο δεύτερο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα. Οφείλει τη διαμόρφωσή του υπό τη συγκεκριμένη έννοια, στο μικρό κείμενο του Εράσμου από το Ρότερνταμ που δημοσιεύθηκε το 1530»: Παράθεμα από το Ν. Ελίας, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τ. Α', Αθήνα 1997, σ. 127.

το νερό. Τα μαλλιά, τα νύχια, το πρόσωπο, όλα πρέπει να είναι καθαρά και φροντισμένα για την καλύτερη δυνατή εικόνα του ατόμου³⁸⁵.

Στη νεοελληνική κοινωνία, ο πρώτος οδηγός συμπεριφοράς συντάχθηκε από τον Αντώνιο Βυζάντιο στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, περίπου στα 1720, με τον τίτλο *Χρηστοθήθεια*. Ως χειρόγραφο είχε διάδοση για έξι δεκαετίες, ώσπου εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1780 και συνέχισε να εκδίδεται εκεί μέχρι το 1844. Μετά την πρώτη έκδοση ακολούθησαν εκδόσεις αντίστοιχων εγχειριδίων, με ιδιαίτερη ένταση κατά τον 19^ο αιώνα. Στην Ευρώπη η διάχυση αυτών των κειμένων και οι αλλαγές στις συνήθειες και τη συμπεριφορά είχαν απόλυτη σχέση με την κοινωνική κινητικότητα. Οι ξένοι επισκέπτες που ταξίδευαν στις ελληνικές περιοχές ήταν συνήθως εξοικειωμένοι με υποχρεώσεις και απαγορεύσεις που ορίζουν οι κανόνες συμπεριφοράς, με συστηματοποιημένους κώδικες τους οποίους δεν ακολουθούσαν οι άνθρωποι που συναντούσαν στις ελληνικές αγροτικές περιοχές. Και στο νεοελληνικό παράδειγμα, όπως και στη Δυτική Ευρώπη, ο βαθμός αφομοίωσης των διαφόρων κανόνων που ορίζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων, εντέλει και τη θέση τους στην εκάστοτε κοινωνία, είχε σχέση με τις διαφορές ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο και τις αντίστοιχες θέσεις στην κοινωνική διαστρωμάτωση³⁸⁶.

Η χρήση του νερού αλλάζει από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Από το 1780 παρατηρείται στροφή προς την επιλογή της καθαριότητας³⁸⁷. Η νέα τάση προς την καθαριότητα όπως και το κρύο νερό που χρησιμοποιείται διαμορφώνουν καινούριες συνήθειες για το πλύσιμο, οι οποίες βέβαια αφορούν λίγους. Η επαφή με το κρύο νερό αποκτά υγιεινολογικό ρόλο, καθιερώνεται ως ένα είδος άσκησης, ελέγχου της αντοχής, και δεν γίνεται τόσο για ιαματικούς λόγους. Η ψυχρολουσία συνδέθηκε νοηματικά με ρωμαλέα σώματα, τα οποία την υπομένουν για να κατακτήσουν υγεία, δύναμη, σφρίγος, και καθαριότητα. Οι υγιεινολόγοι της περιόδου (δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα) ήταν απόλυτοι για τις θετικές επιπτώσεις του κρύου νερού στο σώμα. Πρόκειται για βαθιά μεταμόρφωση των αντιλήψεων για τη λειτουργία και τις δυνάμεις του σώματος. Οι απόψεις που επικράτησαν ήταν συγκεκριμένες: όσο το ζεστό νερό χαλαρώνει και αποχαυνώνει, τόσο το κρύο ζωντανεύει, γυμνάζει, δραστηριοποιεί τις ενέργειες του σώματος και ωφελεί τον καθένα ξεχωριστά. Το

³⁸⁵ Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο...*, σ. 34.

³⁸⁶ Ε. Βαϊκούση, «Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18^{ος} - 19^{ος} αι.)», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Α΄ Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984, σ. 287-299.

³⁸⁷ Vigarello, σ. 174-176.

κρύο λουτρό σκληραγωγεί τα μέλη της κοινωνίας³⁸⁸. Ακόμη και η επιτυχία του δαμαλισμού στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα σχετίζεται με τις νέες αντιλήψεις που επικράτησαν για το σώμα. Οι υγιεινιστές επέμεναν και για τα οφέλη του εμβολιασμού. Όπως η ψυχρολουσία θωρακίζει την υγεία, ο εμβολιασμός δοκιμάζει άλλου τύπου αντιστάσεις του σώματος.

Από το δεύτερο τρίτο του 18^{ου} αιώνα, το μπάνιο με νερό —για τους προνομιούχους— γίνεται περισσότερο οικείο, χωρίς να γίνει καθημερινότητα. Συνδέεται με την καθαριότητα και διαμορφώνει νέους όρους και δεδομένα που την εξασφαλίζουν³⁸⁹. Παρά τις μοντέρνες συνήθειες που άρχισαν να διαδίδονται, η καθαριότητα των μαλλιών ήταν το βούρτσισμα, τα έλαια και οι πούδρες και όχι το νερό³⁹⁰. Όμως, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, όταν άρχισαν να εμφανίζονται τα λουτρά ως χώροι (Γαλλία), το πλύσιμο με ζεστό νερό, κατάκτηση και συνήθεια της ελίτ, είχε δύο στόχους: την ίαση, έχει δηλαδή θεραπευτική χρήση, και την καθαριότητα³⁹¹.

Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα εμφανίζεται ο θαλαμίσκος τουαλέτας ή θαλαμίσκος καθαριότητας, δημιουργείται ο κλειστός χώρος για τις φυσικές ανάγκες αν και για πολύ καιρό ακόμη η διαδικασία της τουαλέτας συνεχίζει να γίνεται δημόσια³⁹². Το *cabinet de toilette* με τα ειδικά αντικείμενα εξασφαλίζει την τοπική καθαριότητα με τη χρήση του νερού. Η καθημερινή υποχρέωση καθαρισμού της γενετήσιας περιοχής καθιερώνεται για λόγους υγείας, αισθητικής, αποφυγής δυσοσμίας, με συγκεκριμένες οδηγίες, ειδικά για τις γυναίκες³⁹³. Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να αναφέρουμε την ύπαρξη δημόσιων λουτρών στον ελληνικό οθωμανοκρατούμενο χώρο. Τους χώρους αυτούς (χαμάμ) επισκέπτονταν άνδρες και γυναίκες (σε χωριστές βάρδιες) και χριστιανοί ή χριστιανές μαζί με μουσουλμάνους ή μουσουλμάνες αντίστοιχα, ενώ ήταν ένα είδος διασκέδασης ειδικά για τις γυναίκες που περνούσαν τις περισσότερες ώρες της ημέρας εντός του σπιτιού³⁹⁴.

Σε ελληνικό ιατρικό χειρόγραφο του 17^{ου} αιώνα βρίσκουμε συνταγή για τη δυσοσμία: «Περί δυσωδη μασχάλη. Συμβαίνει το περισσότερο εις τους ανθρώπους

³⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 142-150.

³⁸⁹ Στο ίδιο, σ.122.

³⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 210, 211.

³⁹¹ Στο ίδιο, σ. 132,133.

³⁹² Στο ίδιο, σ. 141.

³⁹³ Στο ίδιο, σ. 138.

³⁹⁴ Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη – Μ. Γραφάκου, «Τα λουτρά της Αθήνας», *Αρχαιολογία*, 31, 1989, σ. 34-42· Α. Asvesta – Ι. Vingoroulou, “Traveler’s Narratives Describing the Hammams”, στο Μ. Georgoroulou – Κ.Thanasaki (επιμ.), *Ottoman Athens. Archaeology, Topography, History*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2019, σ. 167-177.

τον καιρό του θέρους δυσωδία των μασχαλών τούτο γίνεται ότι έχουσιν εις τα σωματά αυτών χυμόν φθοροποιόν και αναλύεται εις τον καιρόν της ζέστης. Θέλοντας να θεραπεύσωμε καθαρίζωμε το σώμα με τα κενωτικά είδη όπου καθαρίζουν τους πονηρούς χυμούς είτε επίνομε λιθάργυρον πλυμμένον και ανακατώμενον με ύδωρ και χρίωμε τας μασχάλας ή ανακάτωσον με ροδόσταγμα ότι ωφελεί περισσότερο ...»³⁹⁵.

Το πρόβλημα του μιαρού δεν είναι μόνο αισθητικό, το καθαρό συσχετίζεται με την υγεία. Όταν το δέρμα καθαρίζει, απεκκρίνονται οι χυμοί του, το αίμα κυλάει διευκολύνοντας την εσωτερική κίνηση του σώματος. Οι καθαρές εξωτερικές επιφάνειες του δέρματος διευκολύνουν τη σωματική αναπνοή και δεν δημιουργούνται όγκοι και οιδήματα. Οι υπομνήσεις του καθαρού σώματος καταγράφονται τώρα στα βιβλία ιατρικής και όχι σε εκείνα των καλών τρόπων.

Ιδιαίτερη αναφορά στο λουτρό κάνει ο Κ. Μιχαήλ στο βιβλίο του *Διαιτητικής Παραγγέλματα* (1794), στο οποίο εξηγεί λεπτομερώς τη σημασία του λουτρού και τις προφυλάξεις που πρέπει να παίρνει ο άνθρωπος. Δίνει οδηγίες για τα ζεστά μπάνια, τότε να γίνονται, σε ποιες περιπτώσεις ωφελούν, αλλά και για τα κρύα. Τα κρύα λουτρά θεωρούνται θεραπευτικά στους πυρετούς και επιβεβλημένα για λόγους υγείας. «Ο κλεινός Τισσότης [Tissot] λέγει, ότι με την χρήσιν των κρύων λουτρών πολλοί ιατρεύθησαν, οίτινες είχαν διεφθαρμένην την υγείαν των με τους υπερβολικούς του νοός αγώνας»³⁹⁶.

Μετά το 1760 οι συνήθειες στους αριστοκρατικούς κύκλους δεν άλλαξαν μόνο ως προς το μπάνιο, το ζεστό και το κρύο νερό. Έγιναν προτιμότερες η σκληρότητα και η απλότητα από τη μαλθακότητα και τη χαλάρωση. Με τον ίδιο τρόπο απαξιώθηκαν οι υπερβολές, ως προς τον καλλωπισμό, την επιτήδευση, το βάνιμο του προσώπου, τα περίεργα χτενίσματα, τις πούδρες και όλα τα καλλυντικά που αλλοίωναν τα πρόσωπα και την εικόνα των ανθρώπων.

Η αλλαγή αυτή μετακυλίστηκε και στην ενδυμασία, που έγινε απλούστερη, με ελαφρύτερα υφάσματα, λεπτότερα και χρωματιστά. Παρότι οι καιρικές συνθήκες του Βορρά έκαναν απαραίτητα τα βαριά υφάσματα αλλά με συγκεκριμένη ύφανση για την αποφυγή μετάδοσης ασθενειών, η αλλαγή προς ανάλαφρα υφάσματα αναβάθμισε την καθαριότητα και συντήρηση των ενδυμάτων³⁹⁷. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, ο λόγος για τη χρήση καλλωπιστικών υλών έγινε καταγγελτικός, ενώ η καθαριότητα ορίστηκε

³⁹⁵ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 101-102.

³⁹⁶ Μιχαήλ, *Διαιτητικής Παραγγέλματα...*, σ. 238.

³⁹⁷ Κατσιαρδή-Hering, *Τεχνίτες και τεχνικές βαφής νημάτων...*, σ. 73.

ως το καλύτερο στολίδι, όπως και η φυσική εμφάνιση. Η ίδια φυσική εικόνα επιβλήθηκε και για τα παιδιά³⁹⁸.

Συνταγές καλλωπισμού δεν εμφανίζονται σε μεγάλη έκταση στα κείμενα των ιατρικών χειρογράφων, ωστόσο η παρουσία οδηγιών για δερματικές αλοιφές και συνταγές μαντζουριών για τους χυμούς, για τα δόντια, για τη γεροντική αδυναμία, δείχνουν ότι το ενδιαφέρον των ανθρώπων για την καλή εμφάνιση ή τη διατήρηση του νεανικού σφρίγγου ήταν σταθερό.

Ορισμένα εμφανισιακά ή αισθητικά μειονεκτήματα αντανακλούσαν υπάρχοντα ζητήματα υγείας, όπως οι δερματικές παθήσεις που προκαλούσαν την αραίωση ή την απώλεια του τριχωτού της κεφαλής. Εκτός από την πιθανή πάθηση, η καλαισθησία, η καλή εμφάνιση και η ευχάριστη όψη αποτελούν πτυχή της ανθρώπινης ζωής που δεν παραμελήθηκε ποτέ: «Βάνε τα [φύλλα] επάνω εις τον τόπον οπού μαδούσιν τα μαλιά και ξαναφυτρώνουν»³⁹⁹ και «να αλείφεις την κεφαλήν των παιδιών, φυτρώνουν τρίχες και αλλωπίσουν, ωφελεί δε εις τ' άλλα πεύκυσιν και εις τας τρίχας των οφρυδιών όπου ρέουσι»⁴⁰⁰.

Εκτός από την απώλεια, οι άνθρωποι φαίνεται πως προσπαθούσαν να αποφύγουν και το άσπρισμα των μαλλιών: Στο ΧΦ92 η πρώτη συνταγή με βάτο αναφέρει: «κάμε την στάκτην και με εκείνην την στάκτην κάμε αλυσίβα, βάλε κι από ταις δροσεραίς κορυφαίς να βράσουν με την αλυσίβα καλά. Και πλένωντας συχνά το κεφάλι ή τα γένια τα κάνει μαύρα»⁴⁰¹. Το ίδιο και το λούσιμο με αλιφασκιά που κάνει τα μαλλιά μαύρα⁴⁰².

Στο ΧΦ9(11) δίνεται και η εξήγηση: «Η άσπρισις των τριχών πριν του καιρού, γεννάται από πολύ φλέγμα όπου ευρίσκεται εις το στομάχι και εις την κεφαλή. Και διά τούτο ώρισαν οι πρώτοι των ιατρών, όπως εκείνου όπου βούλονται να μείνουσι αι τρίχαι πολήν καιρόν καθώς τα εποίησε η φύσις και να μην ασπρίζονται γλήγορα να πίνουσι τα φαρμάκια όπου καθαρίζουσι την κεφαλήν και τον στόμαχον από το φλέγμα»⁴⁰³.

³⁹⁸ Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο...*, σ. 164-169.

³⁹⁹ ΧΦ92, ό.π., σ. 275.

⁴⁰⁰ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 42.

⁴⁰¹ ΧΦ92, ό.π., σ. 245. Τα γυναικεία πρότυπα ομορφιάς διαμορφώνονταν ανάλογα με την ηλικία και τη θέση των γυναικών. Βλ. σχετικά, T. Reinke-Williams, "Physical Attractiveness and the Female Life-Cycle in Seventeenth-Century England", *The J. of the Social History Society*, Cultural and Social History, 15(4), 2018, σ. 469-485.

⁴⁰² ΧΦ92, ό.π., σ. 184.

⁴⁰³ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 44.

Εκτός από την αποφυγή των άσπρων μαλλιών, ο συντάκτης δίνει οδηγίες για την επίτευξη της ξάνθισης των μαλλιών⁴⁰⁴ ή για την πιτυρίδα: «Περί πιτυριτών εν τη κεφαλή. Η πυτύρισις ήν βλαπτικώτερα από τα άλλα πάθη των τριχών ... ο δε Διοσκουρίδης λέγει κοπάνισον τα φύλλα του σησαμίου και πλύνε την κεφαλήν να μακρύνουν αι τρίχαις και να καθαρίσθῃ η πιτυρίασις»⁴⁰⁵.

Σε γιατροσόφι του 20^{ου} αιώνα υπάρχει συνταγή «διά τους σπανούς να φυτρώσουν τρίχες»⁴⁰⁶ της οποίας η δεύτερη εκδοχή προτείνει να χρησιμοποιηθούν καβούρια για την παρασκευή του φαρμάκου για την πάθηση, ενώ περιλαμβάνει φάρμακο «διά τα ονύχια όταν εμματώνουν και σχίζονται»⁴⁰⁷.

Η καταστροφή της οδοντοστοιχίας συνδέεται με το γήρας αλλά και με την έλλειψη καθαρισμού. Το πρόβλημα δεν ήταν μόνο αισθητικό, τα χαλασμένα δόντια προκαλούσαν μολύνσεις. Στα ιατρικά χειρόγραφα αναφέρονται φάρμακα για τη στοματική υγιεινή: «Κόκκοι όπου συνθεσε ο ιωάννης ο δαμασκηνός και δίδουσι ευωδία εις το στόμα διώκουσι την δυσωδία ...»⁴⁰⁸. Επίσης προτείνονται συνταγές για τον καθαρισμό της οδοντοστοιχίας: «Λύση εις στίλβωσιν των οδόντων και εις φύλαξιν αυτών και αποσαπήσεως σφίγγει αυτούς και δυναμοί ... ωφελειμον εις την κάθαρσιν των οδόντων» και αλλού «Καθαρίζει τους οδόντας από ρύπον»⁴⁰⁹.

Όπως φαίνεται από τις συνταγές του συντάκτη του ΧΦ9(11), τα ζητήματα της γήρανσης ή της φθοράς του δέρματος ήταν ενταγμένα στο σύνολο των απαραίτητων φαρμακευτικών συνταγών της ιατρική υποστήριξης: «Λύση εις καλωπισμού του προσώπου» και «Ετερον χρισμα ωφέλυμον εις ρυτίδας και ουλάς και σημάδια όπου γίνονται εις το πρόσωπο ... λάβε σκέτι ... αργύλου, πηλόν αρμεντιακόν λημνύς σφραγίδος ... αρσενικός οξύ τρίψον και σύψον και ζύμωσον με ροδόσταγμα και χρίε το πρόσωπον εις τους πληγωμούς ... ζύμωσον τα άνωθεν είδη με ροδέλαιον και χρίε τόπον όταν κρυώσει πλύνε με το γάλα του ...»⁴¹⁰.

⁴⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 44.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 44.

⁴⁰⁶ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 86.

⁴⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 92.

⁴⁰⁸ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 81.

⁴⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 79 α.

⁴¹⁰ Στο ίδιο, σ. 83.

Πίνακας 4. Τίτλοι συνταγών για πρακτικές ανάγκες
XΦr352, Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης “Ivan Vazov”

1	Ερμηνεία εις μεθυσμένον άνθρωπον
2	Διά το σπαθόλαδον
3	Ερμηνεία διά βερνίκη εικόνων ή σεντουκίων ή ξύλων άλλων
4	Ερμηνεία μυστηριώδης διά κατασκευήν αργύρου
5	Ερμηνεία διά να ξεφυτρώνουν τρίχαις
6	Ερμηνεία διά να μαδίσουν τρίχαις
7	Περί του πώς να μακρύνουν τα μαλιά
8	Περί του πώς ωσγάζουν τα προβάτια δέρματα
9	Ερμηνεία εις χρωματουργίαν ξύλων διά να μην σέπονται
10	Περί του πώς να πλύνης καμιλαύχιον 391
11	Περί του πώς να εκβάλλης δυσωδιαν λαδίου ταγκιασμένου 393
12	Περί ποδαλγίας βοός
13	Όταν πιασθούν από την ψύχραν χειμώνος ή από άλλην τηνά αιτίαν οι πόδες του βοός
14	Ερμηνεία ωφέλημος όταν σε κεντρίση η θαλάσσια δράκαινα
15	Όταν μαδούν οι τρίχες της κεφαλής σου
16	Περί του πώς να μαυρίσης τα άσπρα μαλιά του ανθρώπου
17	Ερμηνεία εις διαφύλαξιν κεντημάτων χρυσών 420
18	Περί ψώρας προβάτου
19	Ερμηνεία εις λαδιά ρούχου ή χαρτίου
20	Ερμηνεία εις ξύδι
21	Ερμηνεία διά σκάγια ήτοι ζαμάδες
22	Ερμηνεία εις μαύρισμα άμμου 440
23	Ερμηνεία εις στιλπνότητα τουφεκίων 446
24	Περί λαδίας ενδύματος 449
25	Περί του πώς κάμουν το λουκιούνι ⁴¹¹
26	Περί βερνικίου
27	Περί βερνικίου εις χαρτί
28	Ερμηνεία εις ασβέστην κτηρίων
29	Περί τζιμουριών [τσιμπούρια]
30	Περί του πώς λύνουν το χρυσάφι οπού γράφουν και μεταχειρίζουν εις εικόνας
31	Εις κόλυμα τζακισμένων αγγείων και λουλάδων
32	Ερμηνεία περί αυξήσεως τριχών 543
33	Περί το πώς να μπογιατίσης κανένα σπήτι ή άλλο τι
34	Περί του πώς να βάφης τα γένια τα άσπρα και να τα κάμης μαύρα
35	Ερμηνεία κεφαλής διά τας κόνιδας

Πίνακας 4. Ανάμεσα στο πλούσιο σύνολο των συνταγών του γιατρού Κασίμη βρίσκεται ένας σημαντικός αριθμός οδηγιών και συνταγών που είναι χρήσιμες στην καθημερινότητα του 18^{ου} αιώνα Στο πλαίσιο της εγγραμματοσύνης του, ο γιατρός επιλέγει να καταγράψει οδηγίες για καλλωπισμό (βαφή άσπρων μαλλιών), για πρακτικά ζητήματα καθαριότητας και προσωπικής υγιεινής (καθάρισμα ρούχων, κόνιδες, τσιμπούρια), για πρακτικά θέματα (βερνίκια, βαφή σπιτιού, ασβέστης, κόλλα, κατασκευή χρυσής μπογιάς κ.λπ.), κτηνιατρικές πληροφορίες (βόδια, πρόβατα). Ο μικρός κατάλογος με τους τίτλους πρακτικών συμβουλών μάς πληροφορεί για τον καθημερινό βίο του ανθρώπου του 18^{ου} αιώνα και τις ανάγκες που έπρεπε να είναι σε θέση να καλύψει.

⁴¹¹ Ελαιοκονία: Είδος μείγματος από λάδι και μέταλλο που χρησιμεύει στη συγκόλληση μετάλλων, σωλήνων, κοινώς «λουκιούνι», σύμφωνα με το λεξικό *Liddell Scott Jones*, προσβάσιμο μέσω <https://www.lexigram.gr/> (ανακτήθηκε 31/3/2021).

Τελικά ήταν οι γιατροί υποχρεωμένοι να γνωρίζουν πληροφορίες για τα πάντα ή ήταν επιλογή ορισμένων η διάσωση και άλλων πληροφοριών; Ή μήπως, επειδή η καθημερινότητα που συνδέεται με την υγεία περιλαμβάνει ζητήματα για τα οποία οι άνθρωποι χρειάζονται διευκόλυνση, ο γιατρός σημείωνε και διέσωζε τέτοιες οδηγίες;

Ένα ζήτημα αισθητικής προσώπου απασχολεί τον συντάκτη του χειρογράφου ΧΦ5: «Αλοιφή εις πρόσωπον όπου έχει πανάδα. Έπαρον φύλλα καρέας ή την φλούδαν της και καύσε την και έπαρον την στάχτην και σμίξε την με ξύδι δυνατὸν και κάμε τα αλοιφή και άλειψε την πανάδα του προσώπου». Αξιοσημείωτη είναι η έτερη συνταγή: «Εις πρόσωπον όπου μαυρίζει. Έπαρον μάρμαρον λευκόν και κάμε το σκόνη και πίτερα χοντρά και μέλι και σμίξε τα εις το χαβάνι να γένουν χυλός και άλειψε το πρόσωπον να γένει λαμπρόν ή νερόν από κοφή καρέα νίβου και λευκαίνεται»⁴¹².

Στον κατάλογο των περιεχομένων του ΧΦ92 υπάρχει ένας τίτλος που αναφέρεται σε αλοιφή καλλωπισμού για γυναίκες: «Γριές διά να γένουν νέες αλοιφή»⁴¹³, ενώ άλλη συνταγή στο ίδιο χειρόγραφο για άντρες: «ζαρομάδες του γέρου το πρόσωπον να γένη νέον»⁴¹⁴.

Στο κείμενό του *Travels in Northern Greece*, ο περιηγητής W. Leake περιγράφει τον τρόπο ζωής των Αλβανών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και αναφέρεται στις ενδυμασίες τους και στην έλλειψη καθαριότητας. Περιγράφει ότι κρεμούσαν τα ρούχα πάνω από τη φωτιά ώστε η ζέστη και ο καπνός να κάνει τα ζούφια που κατοικούσαν εκεί να απομακρύνονται πέφτοντας στις φλόγες, ενώ παρατηρεί ότι και ο Αλή πασάς ήταν εξοικειωμένος με την απουσία συνηθειών καθαριότητας⁴¹⁵. Η παράθεση είναι ενδεικτική της αντίδρασης που προκαλούσαν στους επισκέπτες τα διαφορετικά πρότυπα αποστροφής που επικρατούσαν στις κοινωνίες τις οποίες επισκέπτονταν⁴¹⁶.

Εκτός από την εμφάνιση και τον καλλωπισμό, η καθημερινότητα δημιουργεί πρόσθετες ανάγκες. Η ύπαρξη εντόμων στα σπίτια, ορισμένα εκ των οποίων αποδεικνύονταν επικίνδυνα, ήταν συχνό πρόβλημα. Η χρήση βοτανικών ή άλλων μέσων με έντονη μυρωδιά για την απομάκρυνση των ζουφίων ήταν και παραμένει δημοφιλής, καθώς ήταν τα μόνα μέσα που διέθεταν οι άνθρωποι: «Εάν θέλης να

⁴¹² ΧΦ5, ό.π., σ. 410.

⁴¹³ ΧΦ92, ό.π., σ. 16 (Περιεχομένων).

⁴¹⁴ Στο ίδιο, σ. 17 (Περιεχομένων).

⁴¹⁵ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, I, Λονδίνο 1835, σ. 51, 52.

⁴¹⁶ Η συνήθεια που σε ένα πολιτισμικό περιβάλλον προκαλεί αποστροφή είναι αποδεκτή σε ένα άλλο· Ελίας, *Η εξέλιξη...*, σ. 134.

μάσης τους κόνοπας. Σφρουγγαρι βρέξον εις ξίδι κι κρεμασέ το να σηναχθούν όλι εκεί. Ακωμι κι του καναβουρίου τα κλώνάρια κρέμασον ... κι ου πλησιάσουση»⁴¹⁷. Στη δράση των βοτάνων αναφέρεται και η απεντόμωση: «κάπνισαι αυτό το χορτάρι [λυσιμαχία] εις το σπήτι και φεύγουν τα θηρία, κάπνισαί το, κ ψοφούν αι μύγες, κάπνισαί το κ ψοφούν οι κώνωπες»⁴¹⁸. Στο χειρόγραφο του Μέρωνα, που γράφτηκε τον 20^ο αιώνα, υπάρχει συνταγή «όταν θέλῃς να εξαλείψῃς τους κοραίους»⁴¹⁹. Σε άλλο υπάρχει η συνταγή «Περί φθυρών κεφαλῆς και όλου του σώματος. Πληθένουσιν αι φθύραις και κόνιδες εις την κεφαλή και εις όλο το σώμα και γίνονται από κακοχυμίαν όπου είναι σεσαπημένη ... Και άλλυφε υδράργυρον αναλυμένον εις την στάκτην του καμένου κανδουκλου [:] με ξύδι και λάδι. Αυτήν την αλυφήν άλλυφε εις όλο το σώμα όταν γεμίσει φθύραις ή δε γεννώνται εις κεφαλήν όπου έχει δυσκρασία ψυχράν ήγουν ωσάν τη γεροντικήν ...»⁴²⁰.

Μια άλλη πτυχή της ιατρικής βοήθειας είναι η ανάγκη απώλειας σωματικού βάρους για λόγους υγείας. Αξιόλογο στοιχείο για τον βαθμό στον οποίο οι γιατροί εμπλέκονταν όχι μόνο με την υγεία αλλά και με την εμφάνιση δίνει η συνταγή που αναφέρεται στη μείωση του σωματικού βάρους, με τη χρήση του βοτάνου που ονομάζεται πανακέα: «Το ζουμί του ας πίνουν αι γυναίκες αι χοντραίς όπου έχουν το πάχος από υγρότητα γίνονται λιγναίς»⁴²¹ ή σε άλλη συνταγή που περιέχεται στο ΧΦ241 «διά τους παχιούς ανθρώπους»⁴²². Όπως δείχνουν οι προηγούμενες συνταγές, ο γιατρός έπρεπε να παρεμβαίνει —στις μέρες μας η απώλεια βάρους είναι η μόνιμη ιατρική συμβουλή— όταν η κατανάλωση τροφής ξεπερνούσε τις ανάγκες για εξασφάλιση της σωματικής και πνευματικής υγείας και τα άτομα αποκτούσαν μόνιμες επιβλαβείς διατροφικές συνήθειες και παραπανίσιο σωματικό βάρος. Οι διατροφικές γνώσεις και συμβουλές αποτελούσαν σημαντικό μέρος της ιατρικής γνώσης και των θεραπειών που παρείχαν οι γιατροί. Ωστόσο, η βρώση δεν συνδέεται μόνο με την πρόληψη και τη θεραπεία ασθενειών, αλλά και με ευχάριστες στιγμές της καθημερινότητας, από πολύ παλιά.

⁴¹⁷ ΧΦ777, ό.π., σ. 91.

⁴¹⁸ ΧΦ92, ό.π., σ. 240.

⁴¹⁹ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 70.

⁴²⁰ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 46.

⁴²¹ ΧΦ92, ό.π., σ. 194.

⁴²² ΧΦ241, ό.π., σ. 119.

Διατροφή: καθημερινή ευχαρίστηση και θεραπεία

Στα ιατρικά χειρόγραφα υπάρχουν στοιχεία για τη διατροφή ως πτυχή της ιατρικής φροντίδας, αλλά και για τη διατροφική ικανοποίηση και την αξιοποίηση των βρώσιμων υλικών.

Η ύπαρξη των συνταγών μαγειρικής ή ζαχαροπλαστικής στα ιατρικά χειρόγραφα, ακόμη και στα πιο επαγγελματικά, προσφέρει τεκμήρια για τη διατροφή και την ιστορία της στις ελληνικές περιοχές, συμπυκνώνοντας το πιο καίριο χαρακτηριστικό αυτών των κωδίκων, την καθημερινή χρησιμότητά τους. Η διατροφική πράξη -για την ιστοριογραφία της διατροφής- συνδέεται με τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες της κάθε περιοχής και περιόδου, όπως και οι κώδικες που εξετάζονται εδώ, οι οποίοι μας προσφέρουν τα διατροφικά παραδείγματά μας⁴²³.

Πίνακας 5. Οδηγίες για την κουζίνα. Μαγειρική-Ζαχαροπλαστική τον 18^ο αιώνα ΧΦΜSS725, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη (1769-1795).

1.	Σιρόπι του κηδωνίου αρωματικών
2.	Σιρόπι του ραβεντίου
3.	Διά παντεσπάνια
4.	Ρετζέτα σκόνη διά το γάλα
5.	Τζελατίνα
6.	Πίτα ζαχαρωτή πώς γίνεται
7.	Τουροπιτάκια δίχως φύλλο
8.	Διά αφρούς [μαρέγκα]
9.	Έτερον διά παξιμάδια
10.	Έτερον διά παξιμάδια με γόμο
11.	Έτερον διά τα παξιμάδια ζαχαρωτά
12.	Τα μοσχόβικα ζυμαρικά
13.	Διά φινίκια
14.	Άλημα κατζικίσιον χαβατζιβά
15.	Ρετζέτα διά ζαχαρωτά διά αμύγδαλο
16.	Ρετζέτα διά ρεβανί
17.	Διά να παχύνη η γυναίκα

Πίνακας 5. Το ΧΦ725 που απόκειται στη Γεννάειο Βιβλιοθήκη της Αθήνας είναι απλό μικρού μεγέθους χειρόγραφο με πληροφορίες ιατρικού ενδιαφέροντος, αλλά και πρακτικές οδηγίες και συνταγές που διευκολύνουν τον καθημερινό βίο. Συνολικά περιέχει 85 συνταγές, με τις 69 να είναι ιατρικές και τις 16 να είναι συνταγές μαγειρικής, ζαχαροπλαστικής και πρακτικές οδηγίες. Ο συντάκτης παραδίδει τις οδηγίες του με σχετική ακρίβεια στις ποσότητες των υλικών, προσδιορίζει με δράμια τόσο τα φαρμακευτικά υλικά όσο και τα υλικά διατροφής. Από τα πιο σπάνια παραθέματα είναι η συνταγή «Διά να παχύνη η

⁴²³ *Ιστορία της Διατροφής, Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Επιμέλεια Α. Ματθαίου, Θεωρία και Μελέτη Ιστορίας 17, ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1998, σ. 13.

γυναίκα», που μαρτυρεί τη νοοτροπία για την υγεία του παχουλού γυναικείου σώματος ώστε να αντεπεξέλθει στις ανάγκες της αναπαραγωγικής διαδικασίας και των σωματικών βαρών που σήκωνε μια γυναίκα. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για γυναίκα συντάκτρια και κάτοχο του χειρογράφου που ενδιαφέρεται για τη διατροφή και την προετοιμασία τροφίμων, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν στοιχειοθετείται από τη θεματολογία των τραγουδιών και των ποιημάτων που συνυπάρχουν με τις συνταγές στο ίδιο χειρόγραφο. Επίσης, η εγγραμματοσύνη είναι ένα στοιχείο που μάλλον μας οδηγεί σε συντάκτη και όχι συντάκτρια.

Παραθέτω παραδείγματα διατροφικών οδηγιών: Τα φύλλα του τράγιου χρησιμοποιούνται και για φαγητό, μπαίνουν στη σαλάτα⁴²⁴. Ο δυόσμος «εις το γάλα, δεν αφήνει να πήξει ή να χαλάσει»⁴²⁵. Το μαύρο σουσάμι προέρχεται από το φυτό που ονομάζεται μελάνθιο, «κάμνει ωσάν φούσκαν και είναι γεμάτη μαύρον σπόρον ωσάν σουσάμι. όπου λέγεται μαυροκούκι και είναι μυρωδάτον. εις την κωνσταντινούπολη είδα όπου το βάνουν εις το ψωμί»⁴²⁶. Το δενδρολίβανο «το βάνουσιν εις κάθε λογής ψητόν. Και εις το ψωμί» λέει ο συντάκτης του χειρογράφου της Ζαγοράς. Για το δεντρολίβανο ο συντάκτης παραθέτει μία ακόμη χρήση: «από το ξύλον του κάμνουν να καθαρίζουν τα οδόντια και τα στερεώνει κι έχουν καλήν μυρωδιάν» και «ταις βέργαις του ταις καίουν έπειτα ταις σβύνουν και με εκύναις ντεσενιάρουν οι ζωγράφοι ήγουν σχεδιάζουν, αυτά όλα είναι γνωστά του θεόφραστου, του σεπίωνος ...»⁴²⁷.

Οι περισσότεροι άνθρωποι που ζούσαν στις ελληνικές περιοχές τον 17^ο, τον 18^ο αλλά και τον 19^ο αιώνα είχαν περιορισμένες διατροφικές επιλογές, σε αντίθεση με τις αστικές ευρωπαϊκές πόλεις. Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, ο κυρίαρχος λόγος στον ευρωπαϊκό χώρο ήταν διατροφικός, φιλοσοφικός και ιατρικός. Το 1810, ο Α. Κοραΐς έγραφε ότι ο ποιοτικά κατασκευασμένος άρτος βρίσκεται μόνο στα φωτισμένα γένη ή τουλάχιστον τα λιγότερο αμαθή γένη. Συνδέοντας τη διατροφή και την ποιότητα του ψωμιού με τις έννοιες πολιτισμός – βαρβαρότητα, αλλά και με την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό, προκρίνει το γαλλικό ψωμί από τα σύγχρονά του πρότυπα σε αντίστιξη με το άκομψο, άνοστο, κακής ποιότητας ψωμί των ελληνικών περιοχών⁴²⁸.

⁴²⁴ ΧΦ92, Βιβλιοθήκη Ζαγοράς, σ. 251.

⁴²⁵ Στο ίδιο, σ. 185.

⁴²⁶ Στο ίδιο, σ. 214.

⁴²⁷ Στο ίδιο, σ. 211.

⁴²⁸ Α. Ματθαίου, «Οι ντελικάτες τροφές και το λιτοδίαιτο», *Τα Ιστορικά*, 40, 2004, σ. 39· Α. Κοραΐς, *Τα εις την έκδοσιν των βίων του Πλουτάρχου προλεγόμενα. Ακολουθία των αυτοσχεδίων στοχασμών περί της ελληνικής παιδείας και γλώσσης*, πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, τ. Α, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, σ. 405.

Από τον Μεσαίωνα είχαν καθιερωθεί οι νηστείες, περίοδοι που όριζαν την απαγόρευση της λαιμαργίας, την καταδίκη της αμαρτίας του υπερβολικού φαγητού για ορισμένα χρονικά διαστήματα μέσα στο έτος. Οι φτωχότεροι ειδικά είχαν υποχρέωση να παραμένουν στον ίδιο δρόμο της ενάρετης ζωής μέσω της διατροφικής λιτότητας, να μην αναζητούν τις απολαύσεις των πλουσίων. Σε ένα τεχνικά κατασκευασμένο περιβάλλον απαγορεύσεων, οι άνθρωποι μάθαιναν πως με την εγκράτεια μπορούσαν να ελπίζουν στη θεία εύνοια, σε ένα καλύτερο μέλλον⁴²⁹. Φαίνεται ότι στην περίπτωση του νεοελληνικού Διαφωτισμού έχουμε ένα παράδειγμα από το οποίο απουσιάζει η ανάδειξη της διατροφής και της γαστρονομίας. Σε αντίθεση με τον ευρωπαϊκό χώρο, ως το 1828 δεν είχε εκδοθεί βιβλίο μαγειρικής στα ελληνικά. Αυτό αναδεικνύει μια ενδιαφέρουσα πτυχή τού προς εξέταση πολιτισμικού υλικού για την ελληνική κοινωνία του 18^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα μετά το δεύτερο μισό. Η λιτότητα στη διατροφή αποδίδει τον οικονομικό και θρησκευτικό κανόνα ζωής⁴³⁰.

Η συζήτηση για τη μαγειρική και τη διατροφή διεκπεραιωνόταν μέσω των οδηγιών για την καλή υγεία ως τον 19^ο αιώνα. Στο *Υγιεινατάριον* που εξέδωσε το 1820 ο Σπ. Βλαντής αναφέρεται και αυτός στις τροφές. Η υπερβολική ποσότητα θεωρείται βλαπτική και ως τέτοια ο συγγραφέας λέει πως πρέπει να αποβάλλεται με εμετικό για να ελαφρύνεται το στομάχι. Καθοδηγεί λεπτομερώς πώς πρέπει να μασιέται η τροφή ώστε να γίνεται καλύτερα η χώνευση, ενώ δίνει έναν κατάλογο με συγκεκριμένες τροφές που ωφελούν ή βλάπτουν. Οι διατροφικές οδηγίες του βιβλίου προσδιορίζουν συγκεκριμένα αποφυγή λιπαρών τροφών, βουτύρου, μείωση κατανάλωσης κρέατος, προτίμηση σε πουλερικά και ψάρια, το κρέας να συνδυάζεται με χορταρικά, ποια σκευή είναι υγιεινά για το μαγείρεμα, και συνιστούν έναν οδηγό διατροφής⁴³¹.

Στις οδηγίες γίνεται λόγος για τα ποτά, με την αυστηρή σύσταση να αποφεύγεται η κατάχρηση οίνου που προκαλεί βλάβη στην υγεία, σε αντίθεση με το νερό που ωφελεί και είναι απαραίτητο. Η περίπτωση που ο οίνος ωφελεί είναι όταν υπάρχει λύπη στον άνθρωπο⁴³². Και σε αυτόν τον οδηγό προτείνεται μέτρο ως προς την ποσότητα και καλής ποιότητας φαγητό που βοηθάει στην επίτευξη μακρόχρονου βίου. Ο μελετητής του *Υγιειναταρίου* αναρωτιέται αν τέτοιου είδους οδηγίες θα μπορούσε να αξιοποιήσει ένας φτωχός άνθρωπος, αγρότης, χωρικός που κατανάλωνε

⁴²⁹ Λε Γκοφ – Τρουόνγκ, *Μια ιστορία του σώματος...*, σ. 72.

⁴³⁰ Ματθαίου, «Οι ντελικάτες τροφές...», ό.π., σ. 37-52.

⁴³¹ Βλαντή, *Υγιεινατάριον*, σ. 65-82.

⁴³² Στο ίδιο, σ. 88-98.

ό, τι έφτανε στο τραπέζι του κάθε μέρα χωρίς προγραμματισμό, γνώση ή δυνατότητα επιλογής.

Πίνακας 6. Συνταγές και οδηγίες που σχετίζονται με τη διατροφή σε ιατρικό χειρόγραφο. Μαγειρική και ζαχαροπλαστική στο χειρόγραφο του γιατρού Κασίμη

ΧΦρ352, Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης “Ivan Vazov”

1.	Περί του πώς να κάμης εληγός όμορφους
2.	Ερμηνεία διά τας μελιτζάνας
3.	Ερμηνεία διά τας πυπεργιάς
4.	Ερμηνεία διά ξυδάτα κολοκύνθια
5.	Ερμηνεία διά τουρσί αγγουργιών
6.	Ερμηνεία διά τουρσί ροδακίων
7.	Ερμηνεία διά τουρσί των κράμβων
8.	Τουρσί των αγγουρείων διάφορος
9.	Ερμηνεία διά τουρσί πουλιών πεθαμένων
10.	Ερμηνεία διά τουρσί κάπαρις
11.	Ερμηνεία διά τουρσί σταφυλιών
12.	Ερμηνεία διά ψάρια
13.	Ερμηνεία διά τουρσί σαλαγμίων
14.	Ερμηνεία διά ρετζέλι ⁴³³ κηδονίου
15.	Ερμηνεία διά γλυκόν κολοκύθας
16.	Ερμηνεία διά γλυκόν δαμασκίνου
17.	Ερμηνεία διά γλυκόν κύτρου
18.	Ερμηνεία διά την ροδοζάχαρη
19.	Διά ρετζέλι καρυδιών
20.	Ερμηνεία διά γλυκόν των βυσινιών
21.	Ερμηνεία διά την ροδόμελι
22.	Ερμηνεία διά την πάστα του κιδονιού
23.	Ερμηνεία διά ρετζέλι των μουσμούλων
24.	Περί του πώς κάμουν το ταχύνη
25.	Ερμηνεία έτερη εις χαλβάν
26.	Ερμηνεία διά πηλάφι φακής
27.	Ερμηνεία περί του πώς κάμουν την μαγιάν ήτοι το προζύμι του γεουρτιού
28.	Ερμηνεία περί γεουρτίου
29.	Ερμηνεία διά καϊμάκι
30.	Έτερον περί γεούρτιον
31.	Ερμηνεία περί καπνίσης λακέρδας
32.	Ερμηνεία εις λακέρδας, παλαμίδας κι σαρδέλας αλατισμένας 466
33.	Ερμηνεία περί σουτζουκίων
34.	Ερμηνεία διά φάβαν εύκολος
35.	Περί χουσαφίου ⁴³⁴
36.	Περί τουρσής πυπεριών
37.	Περί του σιωδέστατου μήλου κατασκευής

⁴³³ Το ρετζέλι είναι ένα παραδοσιακό γλυκό της Θεσσαλίας που φτιάχνεται με κολοκύθα και μούστο. Ενδεχομένως ο συντάκτης του χειρογράφου να προέρχεται από τα μέρη της Θεσσαλίας.

⁴³⁴ Χουσάφι ή χουσαφί = φρούτα αποξηραμένα σε ελαφρύ σιρόπι.

38.	Ερμηνεία διά το γλυκόν του φλαμουρίου
39.	Περί του πώς κάμνουσι γλυκόν τα δαμάσκυνα
40.	Περί του πώς κάμνουσι το γλυκόν από νούφαρα
41.	Περί του πώς να κάμης οψάρια αλμυρά όμορφα και ογλήγορα
42.	Περί το πώς γίνουσι από κύτρον τα κούτητα
43.	Περί του πώς κάμνουσι γλυκόν από κύτρον κόμματα
44.	Κ άλλως γλυκόν του κύτρον
45.	Ερμηνεία ετέρα περί του πώς κάμνουσι το έτερον σερμπέτιον
46.	Περί του πώς κάμνουσι γλυκόν από μενεζέ
47.	Περί του πώς κάμνους το σερμπέτιο
48.	Περί του πώς κάμνουσι γλυκόν τα μοσχόμηλα
49.	Ερμηνεία περί του πώς κάμνουσι τα λεγόμενα παν δε σπάνια
50.	Ερμηνεία ετέρα περί του πώς κάμνουσι ένα είδος ωσάν πακλαβάν
51.	Περί του πώς κάμνουσι από την αγουρίδαν γλυκόν
52.	Περί του πώς κάμνουσι το σερμπέτι
53.	Περί του πώς κάμνουσι το γλυκόν οπού ονομάζεται γκιουλ σερμπέτι
54.	Περί του πώς κάμνουσι το ραβανί
55.	Περί του πώς κάμνουσι το ξυνόν του κύτρον γλυκόν
56.	Περί του πώς κάμνουσι τα ξυδάτα τα αγγούρια
57.	Ουλεμπί γλυκόν
58.	Περί του πώς κάμνουσι το ακράνι γλυκόν

Πίνακας 6. Ο συντάκτης του ΧΦ352 είναι γιατρός, όπως δηλώνει ο ίδιος. Έχει επιλέξει να καταγράψει —ανάμεσα στα ιατρικά και τα φάρμακα— συνταγές μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής σαν να μην έχει σχεδιάσει εξαρχής το χειρόγραφο, αλλά οι συνταγές να εμφανίζονται με τυχαία σειρά.

Οι γιατροί ήταν εξοικειωμένοι από την παρασκευή των φαρμάκων με τις λεπτομερείς οδηγίες και την υποχρεωτική ακρίβεια στις ποσότητες. Οι θεραπευτικές προσεγγίσεις συνδέονταν με διατροφικές οδηγίες από τους γιατρούς για τους ασθενείς και αυτό καταγράφεται σε ιατρικά χειρόγραφα και βιβλία⁴³⁵.

Επιπλέον, την περίοδο αυτή μικρός αριθμός ανθρώπων ήταν εγγράμματοι ώστε να καταγράφουν συνταγές. Οι εργασίες της κουζίνας και η προετοιμασία του φαγητού εντός του οίκου ήταν υποχρεώσεις που αποδόθηκαν στις γυναίκες ως μέρος της έμφυλης ταυτότητάς τους και θεωρήθηκαν υποδεέστερες εργασίες για άνδρες. Οι άνδρες επέλεγαν και συνεχίζουν να επιλέγουν τη μαγειρική και τη ζαχαροπλαστική ως επάγγελμα.

Για τον υπολογισμό του βάρους, ως μονάδα μέτρησης δεν προτείνεται αποκλειστικά το δράμι, όπως σε άλλα χειρόγραφα, αλλά και η πρέζα. Η χρήση του όρου πρέζα θεωρείται δόκιμη στη μαγειρική ακόμη και σήμερα, π.χ. μια πρέζα αλάτι, που σημαίνει ποσότητα που πιάνεται στα δάχτυλα του χεριού.

⁴³⁵ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 423, 517, 518, 579.

Τα δεδομένα του Πίνακα 6 παρέχουν στοιχεία για τις διατροφικές συνήθειες του 18^{ου} αιώνα. Ξεχωρίζουν η ποικιλία γλυκών και σερμπετιών, η χρήση πολλών και διαφορετικών καρπών και ανθέων για την παρασκευή γλυκών, ενώ επίσης περιλαμβάνονται τουρσιά και παστά τρόφιμα και οι οδηγίες τους. Η γνώση του συντάκτη έφτανε ως τις οδηγίες για την παρασκευή γιαουρτιού, ή και γλυκών που είναι γνωστά ως σήμερα (παντεσπάνι και μπακλαβάς).

Η διατροφή, εκτός από ευχαρίστηση, ήταν καθοριστική για την πρόληψη και την ίαση. Στα ιατρικά χειρόγραφα υπάρχουν και διατροφικές συμβουλές, σε συνδυασμό με οδηγίες αφαίμαξης και λήψης καθαρτικών ανά εποχή για τη διατήρηση της καλής υγείας. Ποιες τροφές ωφελούσαν, ποιες ήταν βλαβερές, αν και τότε έπρεπε ο άνθρωπος να κάνει λουτρό. Τον 18^ο αιώνα ο πρακτικός και ο πτυχιούχος γιατρός έδιναν στον ασθενή διατροφικές οδηγίες, είτε επρόκειτο για τη θεραπεία μιας πάθησης είτε για τη γενική πρόληψη και τη διασφάλιση ευεξίας. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα αυτό το μέρος της ιατρικής φροντίδας πέρασε από τα χειρόγραφα γιατροσόφια στα βιβλία και σε πληρέστερους οδηγούς ευζωίας.

Το 1794 εκδίδεται το βιβλίο *Διαιτητικής Παραγγέλματα* του Κ. Μιχαήλ, στο οποίο ο συγγραφέας έχει μεταφράσει παλαιότερα και νεότερα κείμενα σε ένα συμπληματικό κείμενο με συμβουλές οι οποίες έχουν στόχο την πρόληψη και τη διασφάλιση καλής υγείας. Όπως αναφέρει, οι ουσίες που καταναλώνει ο άνθρωπος, οι τροφές και τα ποτά, η ποσότητα και η ποιότητά τους, γίνονται αφορμή για τις παθήσεις του ανθρώπινου οργανισμού⁴³⁶. Ως γιατρός θεωρεί τη διαιτητική σημαντικό τμήμα της ιατρικής επιστήμης, γιατί ορίζοντας τη διατροφή περιορίζει τις επικίνδυνες συνήθειες, με στόχο τη διατήρηση της υγείας. Όπως γράφει στην αρχή του κειμένου, «η διαιτητική διαιρείται εις διαιτητικήν υγιών κ διαιτητικήν αρρώστων ανθρώπων»⁴³⁷.

Ο Κ. Μιχαήλ αναφέρει αναλυτικά τις τροφές. Όλα τα ωφελήματα τα έχουν τα χόρτα, το ίδιο και οι καρποί, τα φρούτα που βοηθούν στη θεραπεία της μελαγχολίας, «αν η μελαγχολία του (ανθρώπου) προέρχεται από τας εμφράξεις των εντοσθίων και της κάτω κοιλίας»⁴³⁸. Το βιβλίο διατρέχει η οδηγία του γιατρού για την περιορισμένη βρώση δύσπεπτων τροφών. Αυτές προορίζονται για όσους καταβάλλουν σωματικό

⁴³⁶ Δ. Καραμπερόπουλος, *Η πρώτη ιστορία της Ιατρικής στην ελληνική γλώσσα. Παράρτημα. Μιχαήλ, Συνοπτική Ιστορία της Ιατρικής, Βιέννη 1794*, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη, Αθήνα - Πειραιάς, 1994, σ. 64, 65.

⁴³⁷ Μιχαήλ, *Διαιτητικής Παραγγέλματα...*, σ. 79.

⁴³⁸ Στο ίδιο, σ. 127.

κόπο, «ρωμαλεα υποκείμενα», γιατί μπορούν να χωνέψουν ευκολότερα. Αντίθετα, όσοι κάνουν καθιστική ζωή πρέπει να τρώνε ελαφρύ και εύπεπτο φαγητό. Τη γαστριμαργική απόλαυση του καλού φαγητού πρέπει να συνοδεύει καλή παρέα που βελτιώνει τη διάθεση, ενώ η μοναχικότητα οδηγεί στη μελαγχολία.

Ως προς τα υγρά, ο Κ. Μιχαήλ αναφέρει ότι βοηθούν να διαλύονται οι παχιές εκκρίσεις, ειδικά το νερό. Από την άλλη το κρασί, ενώ δεν είναι απαγορευμένο, τονίζεται ότι πρέπει να καταναλώνεται προσεκτικά. Στο πλαίσιο του παραινετικού ρόλου του βιβλίου αναφέρονται τα δεινά που προκαλεί η μεγάλη κατανάλωση κρασιού: «πάθη ανίατα, ολέθρια, αδυνατίζει το μνημονικόν, καταταράττει τον εγκέφαλον, και ολίγον μάλιστα ανεπαισθήτως, προξενεί εις τον ακορέστως τούτο πίνοντα, ποδαλγία, χειραλγία, παράλυσιν και τέλος πάντων εις πολλούς ανελπίστως φέρει και τας αποπληξιάς»⁴³⁹. Οι νέοι άνθρωποι (κάτω από 24 ετών) δεν πρέπει να πίνουν κρασί⁴⁴⁰. Στο βιβλίο γίνεται αναφορά στα ροφήματα, τσάι και καφέ. Η σοκολάτα, «το σωκκολάτον», όπως λέει ο Κ. Μιχαήλ, είναι ένα ακόμη *πιτόν* που συνηθίζεται σε όλη την Ευρώπη, το οποίο επίσης πρέπει να καταναλώνεται με μέτρο⁴⁴¹, ενώ ανάμεσα στις δημοφιλείς συνήθειες αναφέρει τη χρήση καπνού που συνδέεται με διάφορες περιοχές και χώρες.

Η αυστηρή διαίτα με ειδικές, ελαφρές, αδύναμες τροφές είναι οδηγία του γιατρού και για τους ασθενείς. Η διατροφή από την αρχαιότητα αποτελούσε μέρος της θεραπευτικής προσέγγισης, ένα στοιχείο της ιατρικής που διασώθηκε και εμπλουτίστηκε με το πέρασμα του χρόνου με νέες τροφές και παρατηρήσεις για τη θεραπευτική ή καταπραϋντική τους αξία. Ο έλεγχος και η ισορροπία των σωματικών χυμών, η αποφυγή ανάπτυξης παρασίτων, η καλή σωματική κατάσταση, επιτυγχάνονται με διατροφικές οδηγίες σε όλες τις υγεινολογικές πραγματείες ως τον 17^ο αιώνα⁴⁴².

Τα χειρόγραφα, εκτός από τις διατροφικές συμβουλές για ιατρικούς λόγους, περιέχουν πάντοτε οδηγίες καθαριότητας, αφαίμαξης (φλεβοτομία ή βδέλλα) και σωματικής κάθαρσης (λήψη καθαρτικού) (Πίνακας 7). Βρίσκουμε συνταγές για καθαρτικά για το αίμα, το φλέγμα, την ξανθή και τη μέλαινα χολή. Η λύση της φλεβοτομίας προτείνεται και για τα ψυχικά προβλήματα ως τον 20^ο αιώνα: «Περί φλεβοτομίας ανθρώπου. Έτερον. Όταν το φεγκάρη είναι εις το ζώδιον, κριού, ζηγού

⁴³⁹ Στο ίδιο, σ. 163.

⁴⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 138, 144.

⁴⁴¹ Στο ίδιο, σ. 149-153.

⁴⁴² Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο...*, σ. 61.

και υδρωχόου, είναι καλόν φλεβοτομήν εις τους μελαγχοληκούς εξόχως από φλέβαν της ρινάς και του γονάτου»⁴⁴³.

Τα συστατικά των διατροφικών συνταγών είναι κυρίως βότανα: «Ενταύθα σιμηούμεν τα τμητικά βότανα όπου καθαρίζουν τους τέσσαρους χιμούς»⁴⁴⁴.

Στο ίδιο χειρόγραφο υπάρχουν οδηγίες για την πρόσληψη τροφών με συγκεκριμένες ιδιότητες. Έτσι, βλέπουμε πως μετά τη λήψη καθαρσίων καλό είναι να τρώει ο άνθρωπος ορισμένες τροφές: «Το ζουμή τον ρεβίνθον τα παζιά τα λάχανα τα ορνιθοπούλγη τα αυγά τα ρουφιχτά το κρασί το άσπρον τα κολοκίνθητα τα σπανάκηα εφακύς»⁴⁴⁵. Η συμβουλή για τα *κινηστικά* (καθάρσια του εντέρου) λέει: «Ίξοσρε και τούτο: ότι εις όλα τα κημιστηκά να τρώγη πριν του φαγητού: σίκα σταφίδες απύδια μαλαχτηκά κυ έντζη χρήα»⁴⁴⁶. Καθαρτικό πρέπει να δίνεται: όταν το στόμα είναι πικρό, όταν «ο λαιμός έχει φλέγματα», όταν αισθάνεται κανείς «βάρος εις το στομάχι», όταν «συχνάκις ενοχλήται από κεφαλαλγίαν», «καρδιαλγίαν», όταν δεν λειτουργεί το έντερο σωστά κ.λπ. Αν όμως δεν υπάρχει ιατρικός λόγος, να μην παίρνει καθαρτικό ο ασθενής: «τότε πρέπει να ερωτηθή Ιατρός επιστήμων και δόκιμος»⁴⁴⁷. Τέλος, στον πίνακα με τους διατροφικούς κανόνες ορίζονται και οι επιτρεπόμενες ερωτικές συνευρέσεις του ζευγαριού («τον *ιούληον* μήνα φιλάγου την σμήξην της γηνεκός»), όπως συμβαίνει αργότερα και στα ιατρικά βιβλία.

Πίνακας 7. Τα φαγιτά και διετιά κάθε μήνα

ΧΦ5, ΠΙΑ ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, 18^{ος} αιώνας

Των <i>μάρτηον</i> μήνα πρέπει ο κάθε άνθρωπος να τρώγη φαγιτά γλικά και να πύνη κρασή γληκόν και να τρώγη πράσα βρασμένα και να κάμη και λουτρόν απο τα χόρτα τα μηριστηκά και έμα να φιλάγεται να μην οσγάλη διά κανέναν τρόπον και να μην πέρνη καθάρσηα και αν θέλη να καθάρσηας πείνη του απειγάνου τον ζουμόν.
Των <i>απρίλιον</i> μήνα όσγανε έμα και τρώγε κρέας νερόβραστον έπερνε και σηρόπει και κάθαρσην βράζε και την μπετόνικα και πείνε τον ζουμόν αυτής.
Των <i>μάιον</i> μήνα λούγε (λούζε) την καιφαλίν σου σηχνά και τρώγε φαγιτά ζεστά και όσγανε έμα απο την βασηλικήν φλόσαν σηνίθηζε ακόμα εις αυτόν τον μήνα να τρώγης μάλαθρα πίνε και τον ζουμόν αυτόν διά να καθαρίζοντε ι χολές.
Τον <i>ιούνηον</i> μήνα πείνε κάθε ταχή από ένα ποτήρι κρασή άσπρον άδουλον τρώγε και μαρούλια με το ξήδη διά να καθάρσησ το στομάχυ και έμα μην πέρνης ούτε κάθαρσην.

⁴⁴³ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 134.

⁴⁴⁴ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, σ. 92.

⁴⁴⁵ ΧΦ5, ό.π., σ. 187.

⁴⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 188.

⁴⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 245.

Τον <i>ιούλιον</i> μήνα φιλάγου την σμήξην της γηνεκός και έμα να μην οσγάλης και καθάρσηα μην πάρης και βράζε την αλιφασκήα και από τον απύγανον και πύνε τον ζουμόν αυτόν σηχνά και πύνε και νερόν ταζέδηκον και καθαρόν.
Των <i>αύγουστον</i> μήνα τρώγε φαγητά ξηνά και φιλάγου να μην τρώγης παπαζιά και κάρμπολα χάνα δηότη γενούν την μέλεναν χολήν απο την οπύαν γενάτε ι θέρμη καρτάνα τρώγε αλιφασκήαν και έμα και κάθαρσην μην πάρης.
Τον <i>σεπτέμβριον</i> μήνα τρώγε εκήνα όπου σε αρέσουν και ότι θέλι ι ορεξή σου δηότη εις αυτόν τον μήναν είναι όλα καλά εις την τάξην τους πύνε και τον ζουμόν της μπετόνηκας το ταχύ και αν τήχη όσγανε το έμα απο την φλόσαν του σηκοτήου έπαρε και κάθαρσην.
Τον <i>οκτόμβριον</i> μήνα νίστοσε όσον δήνασε απο την ρακίν απο τα πορικά να μην τρώγης το έμα να μην οσγάλις ούτε κάθαρσην να πάρης.
Τον <i>νοέμβριον</i> μήνα είναι καλόν να κοπυάζης και οσγάλις έμα απο την φλόσα του σηκοτήου και εις λουτρόν να μην ιπάγης δηότη το έμα του ανθρώπου είναι πυκτόν οσάν τρεμούλαν εις αυτόν τον μήναν και να μιν ίσε πολά ζεστός και μην ιπάγης σε λουτρόν δηότη ταράζης και σιγχίζης τα στηχία του σώματος και εξετήας αυτόν έρχετε ι ψόρα και άλες πολές ασθένηες.
Τον <i>δεκέμβριον</i> μήναν τρώγε τα κράμπολα χάνα δηότη εις αυτόν τον μήνα δεν γήνετε ι μέλενα χολή ιος ίπομεν εις τον αύγουστον άλα μάληστα είναι οσγενέστατα και δεν κάμνουν κακόν εις το σώμα του ανθρώπου και έμα και κάθαρσην μην μεταχυρησθής.
Τον <i>γενάριον</i> μήνα μην οσγάλης έμα με κανέναν τρόπον και τρώγε τα γλικήσματα δηότη είναι ιγηέστατα και πύνε κάθε πουρνόν καλόν κρασή με μαύρον πυπέρη στουμπυσμένον και μιν λουσθής εις αυτόν τον μήνα διά κάθε τρόπον δηότη βλάπτεσε.
Του <i>φοσρουάριον</i> μήνα όσγανε έμα και σηνήθυζε το μέλη έπερνε και κάθαρσην κατα πάσαν ανάνγηνη και κάμνοντας τηούτης λογής δεν φοβάσε απο καμήαν ασθένηαν του σώματος.

Στο χειρόγραφο του Μέρωνα (1930), ο συντάκτης έχει συμπεριλάβει αρκετές οδηγίες και συνταγές για καθάρσια: «κατασκευή εις κάθαρσιν ευγενών ανθρώπων»⁴⁴⁸ ή «ματζούνι πρακτικόν καθαρτικόν»⁴⁴⁹ και φάρμακο για την πρόληψη: «πώς πρέπει να μην ασθενίσης εις όλον το έτος»⁴⁵⁰. Συγχρόνως δίνει οδηγίες για την ιατρική πράξη της φλεβοτομίας, συσχετίζοντας τον χρόνο με τη φάση της σελήνης: «περί φλεβοτομίας ανθρώπου»⁴⁵¹.

Ο Κ. Μιχαήλ στο *Διαιτητικής Παραγγέλματα* αναφέρεται εκτενώς στη φλεβοτομία και τα καθαρτικά⁴⁵². Ειδικότερα, οι συνεχείς αφαιμάξεις και η λήψη καθαρτικών προκαλούσαν συχνά προβλήματα υγείας αντί να λύνουν, διότι και οι δύο πράξεις συνηθίζονταν σε υπερβολικό βαθμό για κάθε νόσο, επισήμως ως τα μέσα 19^{ου} αιώνα, ανεπίσημα και αργότερα.

⁴⁴⁸ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 96.

⁴⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 100

⁴⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 118.

⁴⁵¹ Στο ίδιο, σ. 132, 134.

⁴⁵² Μιχαήλ, *Διαιτητικής Παραγγέλματα...*, σ. 238-250.

Ο ίδιος ολοκληρώνει το παραπάνω έργο με τη γενική συμβουλή για την ανθρώπινη συμπεριφορά: «Κατ' αλήθειαν η καλή διαγωγή, και καθαρά συνείδησις, είναι η βάσις και το θεμέλιον της γλυκείας ζωής. Διότι όντα τινάς φυλάττη την συνείδησίν του αθώαν, και καθαράν, ενθυμούμενος άπαντα τα καλά της ζωής του έργα, αισθάνεται μίαν γλυκυτάτην χαράν, ήτις εγείρουσα εις το σώμα μας μίαν ξεχωριστήν δύναμιν, προξενεί να γίνωνται αι ενέργειάι του με ευκολίαν, και ευταξίαν, εξ ών τω όντι και η ευσταθής της υγείας εκκρεμάται κατάστασις»⁴⁵³.

⁴⁵³ Στο ίδιο, σ. 252.

5. Γιατροί και ασθενείς

Ο Εβλιά Τσελεμπί στο *Οδοιπορικό στην Ελλάδα* (1668-1671) αναφέρεται σε κατά τόπους περιστατικά που σχετίζονται με επιδημίες: Όταν η Γαστούνη αντιμετώπισε επιδημία πανώλης, οι αξιωματούχοι της πόλης αναχώρησαν προς τα γύρω βουνά για να διασωθούν από την αρρώστια⁴⁵⁴, όπως συνέβη και με τους κατοίκους του κάστρου του Άργους που εγκατέλειψαν τα σπίτια τους⁴⁵⁵. Επίσης γράφει για τους γιατρούς: «Στη Θεσσαλονίκη έχουν πολλούς και καλούς επαγγελματίες αντίστοιχα —γράφει— με τους αρχαίους γιατρούς. Επιδέξιοι χειρουργοί, ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο πιο άξιος στις εγχειρήσεις που άγγιζαν τα όρια της μαγείας»⁴⁵⁶. Στην Αθήνα ο Εβλιά περιγράφει ότι συναντά Αθηναίους ιατροφιλοσόφους: «πολλοί κάτοικοι καταγίνονται με την ιατρική και εκπαιδεύονται σε ειδικές σχολές: Μοναστήρια Μαρτζελίν και Μεντίλ (Πεντέλης) από τους δασκάλους Μιχαήλ, Τριαντάφυλλος Ζαφειρίου». Αναφέρει ότι υπάρχουν πολλοί αθηναίοι χειρουργοί: «Νικόλαος Σαράντης, Μανωλάκης»⁴⁵⁷. Οι πιο γνωστοί γιατροί του Ναυπλίου ήταν: «ο Ρωμύς Μιχαλάκης απο τη Μονεμβασιά, ο δούλος του Αμπντί πασά Μανωλάκης, οι Ουστά Χαμπίμπ και Ουστά Ρετζέπ που χειρουργούν»⁴⁵⁸. Στο κάστρο του Μυστρά υπήρχε μια τρύπα εκεί που ακούμπησε το κεφάλι του ο Πορθητής και συγκεντρωνόταν το βρόχινο νερό για να το παίρνουν οι άρρωστοι από πυρετούς και επιληψία⁴⁵⁹. Στο Μοναστήρι στο Καίσαρι Κορινθίας, ο Εβλιά βλέπει στην είσοδο της αυλής της εκκλησίας να τρέχει αλμυρό νερό, άσπρο σαν το γάλα. Με δυο φλιτζάνια απαλλάσσεται ο άνθρωπος από τις αρρώστιες. Στην Κρήτη ο Εβλιά Τσελεμπί παρατηρεί και σημειώνει περιστατικά ασθενειών, μαγικών, γιατρικών και γιατρών, αναφέρεται στους τραυματίες της πολιορκίας του Χάνδακα και στην περίθαλψή τους. Περιγράφει τις Αρχάνες και τα βότανα της περιοχής, πιπερόριζα, συναμική, κινέζικη ρίζα, ραβέντι, κανέλα⁴⁶⁰.

Ένας άλλος περιηγητής του 19^{ου} αιώνα, ο W. M. Leak, σημειώνει για το κλίμα και τις υγειονομικές συνθήκες των περιοχών της Θεσσαλίας, από το ταξίδι του 1809:

⁴⁵⁴ Ε. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, μτφρ. Δ. Λούπης, Εκάτη, Αθήνα 1994, σ. 51.

⁴⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 94.

⁴⁵⁶ Ε. Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, έρευνα - λογοτεχνική απόδοση Ν. Χειλαδάκης, Εκάτη, Αθήνα 1991, σ. 122

⁴⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 193.

⁴⁵⁸ Τσελεμπί, *Οδοιπορικό...*, σ. 99

⁴⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 81.

⁴⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 239.

«... Σ' αυτές τις δύο πολιτείες [Τρίκαλα και Λάρισα] οι φθινοπωρινοί πυρετοί είναι πιο διαδεδομένοι απ' ό,τι στον Τύρναβο»⁴⁶¹.

Ενδιαφέρουσα μαρτυρία για τις υγειονομικές συνθήκες στις ελληνικές περιοχές των αρχών του 19^{ου} αιώνα διασώζει ο Άγγλος περιηγητής και γιατρός H. Holland, ο οποίος αναφέρεται εκτενώς στους γιατρούς του Αλή πασά και της πόλης των Ιωαννίνων. Οι πληροφορίες που δίνει από την περίοδο των ταξιδιών του στην Ήπειρο, κατά τα έτη 1812 και 1813, αναφέρουν πως συνάντησε και γνώρισε τους γιατρούς του Αλή πασά, ενώ εξέτασε και ο ίδιος τον Αλή επειδή ήταν γιατρός. Ο Holland περιγράφει τους γιατρούς, λέει ότι ήταν καλά ενημερωμένοι για τις σύγχρονες επιστημονικές εξελίξεις από τη Δυτική Ευρώπη, καλά αμειβόμενοι και με υψηλό επίπεδο ζωής⁴⁶².

Ολοκληρώνουμε τις περιηγητικές αφηγήσεις με τον πρώτο τόμο του *Voyage de la Grece*, στο οποίο ο F. Rouquerville στις αρχές του 19^{ου} αιώνα περιγράφει τους γιατρούς του Ζαγορίου της Ηπείρου, αλλά και άλλων περοχών. Τα παραδείγματα εντάσσονται στον τομέα της εθνοϊατρικής, που μελετά τις επικρατούσες προσεγγίσεις κάθε τύπου για την υγεία και την ασθένεια, καθώς και για τη θεραπεία⁴⁶³. Αναφέρει ο ίδιος: «Το Λιάσκοβο θεωρείται φυτώριο, η περιοχή που διαθέτει τους γνωστούς εμπειρικούς γιατρούς, που αποκαλούν Καλογιατρούς. Αυτοί μαζί με τους Κεφαλονίτες γιατρούς διατρέχουν ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια και θεραπεύουν. Οι Κεφαλονίτες —όχι όλοι— είχαν σπουδάσει στα καλύτερα πανεπιστήμια της Ευρώπης, ενώ οι Ζαγορίτες πρακτικοί γνώριζαν την παραδοσιακή τέχνη της θεραπευτικής. Οι γονείς παρέδιδαν τις γνώσεις και το επάγγελμα του θεραπευτή στα παιδιά τους, διαμορφώνοντας κληρονομικά οικογενειακά δίκτυα πρακτικών γιατρών. Έκαναν χειρουργικές πράξεις που προκαλούν έκπληξη ακόμη και σε γιατρούς, καθώς ενώ δεν είχαν γνώσεις ανατομίας αποδεικνύονταν επιδέξιοι χειρουργοί στις επεμβάσεις αφαίρεσης κήλης. Έκαναν μετακινήσεις για να χειρουργούν και αναζητούσαν πελατες διαφημίζοντας τις προσωπικές τους ικανότητες στα κέντρα των οικισμών. Φορούσαν παραδοσιακό ένδυμα και είχαν ένα δισάκι στον ώμο που κρεμούσαν το σακούλι τους —πάνινο σακούλι με τα φάρμακα— και τις αποξηραμένες κήλες που είχαν αφαιρέσει, αποδείξεις των

⁴⁶¹ Α. Κ. Σταυρόπουλος, «Σημειώματα και μαρτυρίες. Ένα άγνωστο επεισόδιο και μια ελληνική μαρτυρία για το πέραςμα του Leake από την Τσαρίτσανη», *Μνήμων*, 8, 1980-82, σ. 303-314.

⁴⁶² H. Holland, *Travels in Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia &c during the years 1812 and 1813*, Longman, Hurst, Rees, Orne, and Brown Paternoster Row, Λονδίνο 1815, σ. 163-166.

⁴⁶³ Quinlan, "Ethnomedicine", ό.π., σ. 381.

ικανοτήτων τους. Λέγεται ότι τους αποδόθηκε το επίθετο *σακουλλιαρέοι* από το πάνινο σακούλι που κουβαλούσαν. Κάποιοι από αυτούς γνώριζαν να χειρουργούν τον καταρράκτη ή να αφαιρούν πέτρα από την ουροδόχο κύστη. Από πού έρχεται αυτή η παράδοση των ικανών χειρουργών; ... μπορώ να πω μόνο όσα είδα: αυτοί οι απλοί χειρουργοί του Ζαγορίου, που διασώζουν μια αρχαία παράδοση, δεν χάνουν περισσότερους ασθενείς από τους επαγγελματίες γιατρούς με τα πτυχία»⁴⁶⁴.

Από την περίοδο του Μεσαίωνα οι γιατροί στον ευρωπαϊκό χώρο διαχωρίζονταν σε γενικούς και πρακτικούς χειρουργούς. Επειδή τα σωματικά υγρά — αίμα, σπέρμα— προκαλούσαν απέχθεια, οι πρακτικοί χειρουργοί έκαναν τις «βρόμικες» παρεμβάσεις στο ανθρώπινο σώμα ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στους τελευταίους ανήκαν οι χειρουργοί της Ηπείρου, που είχαν αναπτύξει ιδιαίτερες δεξιότητες ως προς την ειδικότητά τους και μαζί με τους γενικούς πρακτικούς από την ίδια περιοχή συγκροτούσαν μια ξεχωριστή κατηγορία μετακινούμενων θεραπειών στον ελληνικό χώρο.

Κατά τον 18^ο αιώνα, οι ασχολούμενοι με το ιατρικό επάγγελμα στις ευρωπαϊκές περιοχές ήταν γιατροί, πτυχιούχοι και εμπειρικοί, χειρουργοί και φαρμακοποιοί. Η νεότερη ιατρική αναδύθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα με την καθιέρωση του νοσοκομείου. Η ανάπτυξη του νοσοκομείου ως χώρου εξέτασης των ασθενών ώθησε στην εξέταση του σώματος ως πεδίου εκδήλωσης ασθενειών και οι γιατροί πλησίασαν τους ανθρώπους όχι μόνο ως χρίζοντες θεραπείας, αλλά και ως πηγή πληροφοριών για τις ασθένειες μέσω της κλινικής εξέτασης. Έως τον 18^ο αιώνα πρώτο λόγο στην επιλογή του γιατρού είχε ο ίδιος ο ασθενής, το είδος της ιατρικής ονομάζεται παρακλίνια και ασθενοκεντρική. Σύμφωνα με τον N. D. Jewson, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα η παροχή ιατρικών υπηρεσιών χαρακτηρίζεται από τον όρο παρακλίνια ιατρική (*bedside medicine*), με τον ασθενή να έχει άποψη για την ασθένεια και για τη θεραπεία του, καθώς αυτός έδινε την αμοιβή στον γιατρό (πρακτικό ή επιστήμονα). Αυτό, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, άλλαξε τον 19^ο αιώνα, όταν η παροχή ιατρικής φροντίδας έγινε νοσοκομειακή και από τα μέσα του 19^{ου} και μετά εργαστηριακή⁴⁶⁵. Ο ασθενής, ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική του θέση αλλά και την πάθηση, επέλεγε και δοκίμαζε τις υπηρεσίες γιατρών τους οποίους άλλαζε καθώς είχε τον πρώτο λόγο στην υπόθεση της θεραπείας του. Οι εύποροι

⁴⁶⁴ F. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 1, Chez Firmin Didot, Παρίσι 1826, σ. 204-206.

⁴⁶⁵ N. D. Jewson, "The Disappearance of the Sick-man from Medical Cosmology, 1770-1870", *Sociology*, 10, 1976, σ. 225-244.

ασθενείς στους μεγάλους οικισμούς ή στα αστικά κέντρα ήταν σε θέση να επιλέξουν και να πληρώσουν την απαραίτητη αμοιβή σε πρακτικούς ή επιστήμονες γιατρούς ή να δοκιμάσουν τις υπηρεσίες νέου θεραπευτή αν δεν έμεναν ευχαριστημένοι⁴⁶⁶. Στις ευρωπαϊκές περιοχές είχε αναπτυχθεί η συνήθεια της διερεύνησης ιατρικής συμβουλής δι' αλληλογραφίας⁴⁶⁷. Όπως έχει επισημάνει ο Roy Porter, η ιστορία της ιατρικής είναι ιατροκεντρική και συνήθως δεν περιλαμβάνει τη φωνή των ασθενών, παρότι στα ιατρικά συμβάντα αλληλοεπιδρούν δύο πλευρές, του γιατρού και του ασθενή, και μάλιστα θεωρεί ότι η ιστορία των πασχόντων πρέπει να προηγείται. Ο λόγος για τον άρρωστο συχνά διαμεσολαβείται καθώς οι ασθενείς, όπως αυτοί του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα στις ελληνικές περιοχές συνήθως δεν ήταν εγγράμματοι. Τέλος, η ιστορία των ασθενών δεν πρέπει να περιθωριοποιείται ή να ορίζει έναν κλειστό κοινωνικό χώρο προς μελέτη, αντίθετα πρέπει να εξετάζεται ως ένα δυναμικό πεδίο ανταλλαγής νοοτροπιών, απόψεων κ.λπ.⁴⁶⁸

Οι περισσότεροι άνθρωποι δεν είχαν το περιθώριο επιλογής πτυχιούχου γιατρού και συνήθως θεραπεύονταν από πρακτικούς, που ήταν περισσότεροι⁴⁶⁹.

Αυτοί οι απλοί πρακτικοί που θέραπευαν σε διάφορα μέρη έγιναν αντικείμενο μελέτης. Ο Κ. Γκανιάτσας, καθηγητής Βοτανολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, έγραψε σε μελέτη του για τα βότανα το 1972: «... για τους πρακτικούς παλαιούς γιατρούς των παλαιών χρόνων, ίσως ούτοι να μην είναι άξιοι διασυρμού και σατυρισμού, διότι ούτοι λαμβανομένης υπ' όψιν των συνθηκών και ανεξαρτήτως πολλών ανοήτων θεραπευτικών οδηγιών, εξυπνέτουν τον πάσχοντα άνθρωπον με την αποκτηθείσαν εμπειρίαν και με βότανα, πολλά των οποίων έχουν κατά τας νεωτέρας επιστημονικάς έρευνας, πολυτίμους θεραπευτικάς ιδιότητας»⁴⁷⁰.

Οι εμπειρικοί πρακτικοί γιατροί, είτε εγγράμματοι είτε όχι, ήταν γενικοί πρακτικοί γιατροί και χειρουργοί που είχαν καλές γνώσεις παραδοσιακής θεραπευτικής με φυσικά υλικά (βότανα, μέταλλα ή ζωικά κατάλοιπα). Είχαν αποκτήσει τις γνώσεις τους μέσω μαθητείας, αλλά και χάρη στην προφορική

⁴⁶⁶ Στο αρχείο του Αλή πασά Τεπελενλή των Ιωαννίνων, αλλά και σε κείμενα περιηγητών που βρέθηκαν την ίδια περίοδο στην Ήπειρο, βρίσκουμε στοιχεία για γιατρούς. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή», στο Β. Παναγιωτόπουλος – Δ. Δημητρόπουλος – Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Δ', ΕΙΕ, ΙΝΕ, Αθήνα 2009, σ. 120.

⁴⁶⁷ M. Louis-Courvoisier – S. Pilloud, “Consulting by Letter in the Eighteenth Century: Mediating the Patient’s View”, στο W. de Blécourt – Cornélie Usborn (επιμ.), *Cultural Approaches to the History of Medicine, Mediating Medicine in Early Modern and Modern Europe*, Palgrave, Νέα Υόρκη 2004, σ. 71-88.

⁴⁶⁸ Porter, “The Patient’s View...”, ό.π., σ. 185.

⁴⁶⁹ Bowler – Morus, *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης...*, σ. 417.

⁴⁷⁰ Γκανιάτσας, «Βότανα – γιατροσόφια...», ό.π., σ. 445.

παράδοση. Ήταν καλοί επαγγελματίες και άλλοτε είχαν σύμβαση με μία ή παραπάνω κοινότητες, άλλοτε ήταν μετακινούμενοι⁴⁷¹.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πρακτικού για τον οποίο υπάρχουν τεκμήρια και γνωρίζουμε ότι συνεργαζόταν —βάσει συμβάσεων— με αρκετές κοινότητες στη Μάνη είναι αυτό του γιατρού Παπαδάκη τον 18^ο αιώνα. Το 1917, στο τεύχος 14 του *N. Ελληνομνήμονα*, ο Σπ. Λάμπρος δημοσίευσε μια μελέτη βασισμένη εξ ολοκλήρου σε έναν κώδικα με σημειώσεις ενός πρακτικού χειρουργού, ο οποίος ονομαζόταν Παπαδάκης ο Λαγιάτης (από το χωριό Λάγεια) και άσκησε το επάγγελμά του κατά τον 18^ο αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μάνης⁴⁷². Οι σημειώσεις διαφωτίζουν τον αναγνώστη για θέματα θεραπευτικής τραυμάτων και καταγμάτων, αλλά και για τη θέση του γιατρού στις περιοχές που θεράπευε.

Ο Παπαδάκης για πενήντα και πλέον χρόνια (ως τα βαθιά γεράματα, 1715-1768) φρόντιζε ασθενείς συνάπτοντας συμφωνίες με ολόκληρα χωριά της Μάνης⁴⁷³. Έμαθε να γιατρεύει λαβωμένους από βόλι, πέτρες, μαχαίρι, σε δύσκολες συνθήκες σε πεδία μαχών⁴⁷⁴. Η πρώτη του σύμβαση, όπως περιγράφεται στο χειρόγραφο σημειωματάριό του, έγινε με το χωριό Πιόντες το 1719. Συνολικά 50 χωριά είχαν ευεργετηθεί από τις υπηρεσίες του.

Στις συμβάσεις αναφέρονται η διάρκεια, οι υποχρεώσεις του (θεράπευε όποια βλάβη προερχόταν αποκλειστικά από τραυματισμό και έκανε αφαιμάξεις κατά τον μήνα Μάιο) και η αμοιβή του: «Εσιβάστικα εγώ γιατρός. Παπαδάκης. Με τους πηότατες. Να μ' έχουν γιατρό τους. Έως τέλους της ζωής τους και ζωή μου. Ναν τους γιατρέβο ηστε λαβομές, και ακρέμυσμα: όξο από αροστία: και ποννέματα και να τους πέρνο το μήνα Μάι έμα. Και να έχουν να με δόνου. Το κάθε σπίτη. Μήα καβάθα. Παστρικό. Στάρη. Ένα μεροδούλη. Ένα φόρτομα ξίλα. Ένα φόρτομα ανθρωπέα⁴⁷⁵ και

⁴⁷¹ Π. Σεριάτου, «Η λειτουργία της πρακτικής ιατρικής», *Τα Ιστορικά*, 70, 2019, σ. 71-88.

⁴⁷² Λάμπρος, «Το ιατρικόν σημειωματάριον...», ό.π., σ. 73.

⁴⁷³ Η συμφωνία ανάμεσα σε έναν επαγγελματία (γιατρό συνήθως) και τους κατοίκους ενός χωριού με εφάπαξ αμοιβή και για προσδιορισμένο χρονικό διάστημα ονομαζόταν *κοντότα* και συνηθιζόταν με γιατρούς ως τον 20^ο αι. Παράδειγμα από το Άργος στο Όλγα Καραγεώργου-Κουρτζή, *Πληροφορίες περί ιατρικής από το Αρχείο Περούκα για την περίοδο 1800-1820*, <https://argolikivivliothiki.gr/category/%CF%85%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%B1/page/5/> (ανακτήθηκε 28/7/2017).

⁴⁷⁴ Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα έγιναν εμφύλιες διαμάχες στην περιοχή της Μάνης. Επίσης η περίοδος του Αγώνα του 1821 έδωσε ευκαιρίες απόκτησης εμπειριών «χειρουργικής» στα πεδία των μαχών. Βλ. σχετικά, Θ. Μπαρλαγιάννης, «Η ταυτότητα του επίσημου ιατρικού σώματος στην Ελλάδα του Όθωνα: Ανάμεσα στο ευρωπαϊκό επιστημονικό παράδειγμα και τις ντόπιες πολιτισμικές και πολιτικές πραγματικότητες», στα *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών «Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)»*, τ. Ε', ΕΕΝΣ, Αθήνα 2011, σ. 251-264.

⁴⁷⁵ Ανθρωπέα: «πιθανώς ανθρωπίνη κόπρος ή εν γένει κόπρος», Λάμπρος, ό.π., σ. 34.

οπηά λάβομα πληροφοθή ...»⁴⁷⁶. Σε επόμενη σύμβασή του 1723 με το χωριό Αφούγγια γίνεται αναφορά αμοιβής για τις υπηρεσίες του σε άλλα είδη, όπως κρασί και βαμβάκι. Περιγράφεται η υποχρέωση καταβολής χρηματικής αποζημίωσης σε περίπτωση αθέτησης της συμφωνίας από κάποιο από τα δύο μέρη⁴⁷⁷.

Στο σημειωματάριο αναφέρονται τα ονόματα των ασθενών του, αλλά και τα περιστατικά τραυματισμών που είχε χρειαστεί να περιθάλψει⁴⁷⁸.

Οι καλοί πρακτικοί γιατροί ήταν αξιοσέβαστα πρόσωπα που έκαναν προσοδοφόρα εργασία, τουλάχιστον οι ευσυνείδητοι και άξιοι επαγγελματίες. Τα τεκμήρια για τους εμπειρικούς γιατρούς της νήσου Κεφαλονιάς έχουν δείξει ότι από το 1500 έως το 1864 είχαν ιδιαίτερη θέση στην κοινωνία του νησιού. Οι *ceroiçi* ή *barbieroti* ή *celenti* ήταν εγγράμματοι, εμπειρικοί, χειρουργοί ή γιατροί γενικής ιατρικής και ως επί το πλείστον κάλυπταν τις ιατρικές ανάγκες στο νησί ως τα μέσα του 17^{ου} αιώνα⁴⁷⁹. Με τις γνώσεις τους ανακούφιζαν από κάθε λογής πόνο, αρρώστια, αγωνία, ενώ αποκτούσαν στενή σχέση με τους ασθενείς και το περιβάλλον τους.

Το επόμενο παράδειγμα του εμπειρικού γιατρού του 19^{ου} αιώνα Στεφανή Κς συμπυκνώνει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των καλών εμπειρικών γιατρών, ιδιαίτερα των μετακινούμενων πρακτικών της Ηπείρου. Ο Στεφανής ανήκε στην ομάδα πρακτικών γιατρών από τα Ιωάννινα, τους οποίους αποκαλούσαν *κομπογιαννίτες* ή *βικογιατρούς*. Οι γιατροί της Ηπείρου είχαν καλή γνώση των βοτανικών φυτών της πλούσιας σε φαρμακευτική χλωρίδα περιοχής, τα οποία και μετάφεραν δεμένα σε κόμπους μαντιλιών. Οι βικογιατροί γνώριζαν και αξιοποιούσαν τα βότανα της χαράδρας του Βίκου. Δεν είναι ξεκάθαρο ποιο είναι το όριο ανάμεσα στους αξιόπιστους και τους αγύρτες εντός των παραπάνω ομάδων, γιατί ο όρος κομπογιαννίτης έχει καταλήξει να σημαίνει τον απατεώνα γιατρό. Η περιοχή της Ηπείρου είχε ιδιαίτερη παράδοση στην πρακτική θεραπευτική και χειρουργική, όπως

⁴⁷⁶ Λάμπρος, «Το ιατρικόν σημειωματάριον...», ό.π., σ. 33, 34.

⁴⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 35.

⁴⁷⁸ «άγκουνας», «αμασκάλη όξου από την ελιά ομπρός κατά το βυζί», «αμύλιγγας», «άντερο χοντρό», «αφαλός», «βυζί», «γαϊτάνι πόρχεται από τον αφαλό», «γόνα», «δάκτυλα», «κεφάλι», «κεφαλιού πλάγια», «κοιλιά», «κούτελο», «μασέλλα», «μάτι», «μούτρα», «μέση», «μπράτζο», «νεφρά», «νόμος», «πτέρνα», «ριζαύτι», «σβέλκος», «του μεγάλου νεύρου της πτέρνας», «χειίλη», κλπ. Στα αίτια των τραυμάτων ο γιατρός γράφει: «πετριά», «μπαλοτιά» («ξέσκουρη και σπορισμένη»), «τουφεκιά», «μαχαιριά», «σπαθιά» ή «στελετιά», «κλωτζιά», «κερατιά», «κρήμνισμα από άλογο», «βαρέματα από πέσιμο» κ.ά. Στο ίδιο, σ. 71-73.

⁴⁷⁹ Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς...*, σ. 25-27.

προαναφέραμε, αλλά και στις μετακινούμενες ομάδες επαγγελματιών⁴⁸⁰ (εμπόρων, χειρουργών, εμπειρικών γενικής ιατρικής, χτιστάδων κ.λπ.), ενδεχομένως γιατί ήταν πολύ φτωχή περιοχή που δεν διέθετε επαρκείς πόρους για την επιβίωση των κατοίκων. Με τη δημογραφική άνοδο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, πολλές ορεινές κοινότητες αντιμετώπισαν τα αποτελέσματα της υπερεκμετάλλευσης, τον περιορισμό των φυσικών πόρων που δεν αρκούσαν για όλους. Η φτώχεια των ανθρώπων στα βουνά της Μεσογείου τούς οδηγούσε σε προσαρμοστικές λύσεις και σε ειδικεύσεις όπως είναι η καλλιέργεια μεταξιού, στη ληστεία, τη στρατικοποίηση και τη μετανάστευση⁴⁸¹.

Υπάρχουν παραδείγματα πρακτικών που η φήμη τους διατηρήθηκε ζωντανή για αρκετά χρόνια στη συλλογική μνήμη μιας περιοχής. Στην εξιστόρηση της ζωής του Στεφανή⁴⁸², τον 19^ο αιώνα, αποτυπώνεται η εξέλιξη της παροχής ιατρικής φροντίδας στις ελληνικές περιοχές. Ο Στεφανής προερχόταν το Ζαγόρι, από ένα οικογενειακό δίκτυο θεραπευτών. Μολονότι ξεκίνησε να σπουδάσει την ιατρική στη σχολή του Αδάμ Γοργίδα, ονομαστού γιατρού που είχε οργανώσει και λειτουργούσε Ιατρική Σχολή στα Γιάννενα⁴⁸³, αναγκάστηκε να επιστρέψει στο χωριό του και να αναλάβει τη δουλειά του πρακτικού, παραλαμβάνοντας μαζί με τη φήμη του πατέρα του τις γνώσεις του, τα γιατροσόφια του και εν γένει την οικογενειακή τέχνη που θα εξασκούσε σε όλη του τη ζωή. Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε, ο Στεφανής είχε οργανώσει τη ζωή του έτσι ώστε να απουσιάζει λίγο περισσότερο από δέκα μήνες τον χρόνο από το χωριό του θεραπεύοντας τους ασθενείς του στις περιοχές του Τυρνάβου και της Ελασσόνας. Την περίοδο του καλοκαιριού επέστρεφε στην οικογένειά του και παράλληλα προετοιμάζε τις απαραίτητες προμήθειες βοτάνων και φαρμάκων για την επόμενη χρονιά. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, τουλάχιστον τρεις με τέσσερις φορές την εβδομάδα κατέβαινε στον Βίκο για να μαζέψει τα φαρμακευτικά βότανα που γνώριζε από παιδί έχοντας μαθητεύσει κοντά στον πατέρα του.

⁴⁸⁰ Ο. Κατσιαρδή-Hering, «Από την οθωμανική κατάκτηση ως την εδραίωση του νεοελληνικού κράτους», στο Ι. Κ. Χασιώτης – Ο. Κατσιαρδή-Hering – Ε. Α. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15^{ος} – 21^{ος} αι.*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 36.

⁴⁸¹ Αυτό δεν συνέβη μόνο στα βουνά της ελληνικής χερσονήσου. Βλ. σχετικά, J. R. McNeil, *The mountains of the Mediterranean World, An Environmental History*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2002.

⁴⁸² Κ. Π. Λαζαρίδη, «Από τη ζωή και το έργο ενός Ζαγορίσιου κομπογιαννίτη», *Ηπειρωτική Εστία*, 31, 1982, σ. 179-188.

⁴⁸³ Ιατροφιλόσοφος και βοτανολόγος από το χωριό Σκαμνέλι του Ζαγορίου. Σπούδασε ιατρική στη Βουδαπέστη και το 1840 άνοιξε ιατρική σχολή στα Γιάννενα. Βλ. σχετικά, Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, 8: Ζαγοριακά, Μέρος Α', Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Αναστασίου Ν. Τρίμη, 1889, σ. 58.

Οι βοτανικές γνώσεις των εμπειρικών γιατρών ήταν βασικό χαρακτηριστικό της επαγγελματικής τους ταυτότητας, γιατί η φήμη τους βασιζόταν στην επιτυχία των βοτανικών θεραπειών που παρείχαν. Ο ιδιαίτερος τόπος καταγωγής και διαμονής τους διαμόρφωνε την ιατρική τους ταυτότητα, καθώς είχαν γνώση των φαρμακευτικών φυτών της περιοχής και της παραδοσιακής τους χρήσης. Η περίπτωση των Ζαγορίσιων εμπειρικών αναδεικνύει τη σχέση φυσικού περιβάλλοντος με την οικονομική εκμετάλλευση και την απόκτηση εξειδίκευσης χάρη στην αλληλεπίδραση του ανθρώπου —των γιατρών— με τη φύση⁴⁸⁴.

Οι γιατροί και οι κάτοικοι της περιοχής του Ζαγορίου γνώριζαν πολύ καλά τα βότανα και τη χρήση τους. Η χαράδρα του Βίκου αρχίζει από τα χωριά Κουκούλι και Βίτσα (Κεντρικό Ζαγόρι) και τελειώνει στο Πάπιγκο (Δυτικό Ζαγόρι). Διασχίζεται από τον παραπόταμο του Αώου Βοϊδομάτη. Είναι ηφαιστειογενής χαράδρα βάθους 500-1000 μ. και πλάτους 50-40 μ., ενώ έχει μήκος περίπου 20 χιλιόμετρα. Η σύσταση των πετρωμάτων της στη βάση είναι δολομίτες τεφροί και ασβεστολιθοί μέχρι τα 800 μ. Στη συνέχεια έχει ασβεστολιθικά πυριτογενή πετρώματα με παρεμβλημένους πυρόλιθους, κι έτσι το έδαφος είναι ξηρό και «στραγγερό», χωρίς λιμνάζοντα νερά και υπερβολική υγρασία. Γι' αυτό τον λόγο τα φυτά της χαράδρας είναι καλής ποιότητας βοτανικά φυτά, ενώ διαθέτει σπάνια είδη⁴⁸⁵.

Ο Στεφανής όσα υλικά δεν έβρισκε στον Βίκο τα αναζητούσε εκτός της περιοχής του, ενώ φαίνεται πως είχε εκπαιδεύσει τη γυναίκα του ώστε να συλλέγει, να αποξηραίνει και να προετοιμάζει τα βότανα που φύτρωναν κατά την περίοδο της απουσίας του. Η κατοικία του είχε ειδικό χώρο για την αποξήρανση των φυτών, ένα έπιπλο (*σπετσαρία*) που είχε κληρονομήσει από τον παππού του. Κατά το διάστημα της μετακίνησής του για να θεραπεύει, μετέφερε τα βότανα, τα εργαλεία, τα γιατροσόφια του. Ο τρόπος που λειτουργούσε ο Στεφανής Κς δεν ήταν εξαιρετική. Οι Ζαγορίσιοι εμπειρικοί γιατροί ήταν ονομαστοί για την αξιοπιστία τους ως προς τη γνώση των φαρμακευτικών φυτών.

Το Ζαγόρι έως το 1866 απολάμβανε μια σχετική αυτονομία και αυτοδιοίκηση, ενώ θεωρείτο σημαντικό πολιτιστικό κέντρο για τη γύρω περιοχή. Οι Ζαγορίσιοι γιατροί ταξίδευαν σε όλη την περιοχή των Βαλκανίων και θέραπευαν με επιτυχία.

⁴⁸⁴ Οι ιστορικοί του περιβάλλοντος και οι ιστορικοί γεωγράφοι συσχετίζουν τα γνωσιακά, πολιτικά, οικονομικά πλαίσια εντός των οποίων δρουν τα υποκείμενα και εξετάζουν πώς αυτά τα πλαίσια επηρεάζουν τις αλληλεπιδράσεις τους με το φυσικό περιβάλλον· E. W. B. Russell, *People and the Land Through Time. Linking Ecology and History*, Yale University Press, 1997.

⁴⁸⁵ Μιχαήλ Μάλαμας, *Η λαϊκή βοτανοθεραπευτική στο Ζαγόρι*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1982, σ. 10.

Όπως αναφέρεται σε άρθρο του Ν. Πατσέλη, «μετά εξ μήνας επανερχόμενοι οίκαδε εκόμιζον περί τας 150 λίρας και αξιόλογους ίππους και ημιόνους» και συνεχίζει ο ίδιος: «το επάγγελμα ήτο αρκετά προσοδοφόρον»⁴⁸⁶. Η καταγωγή τους ήταν από Λιασκοβέτσι, Σκαμνέλι, Καλωτά, Τζονδήλα, Νεγάδες, Μονοδένδρι, Βίτσα, Καπέσοβο, Πάπιγκο, Φραγκάδες, Τσεπέλοβο. Η τέχνη τους ήταν κληρονομική, ενώ ταξίδευαν από την άνοιξη έως το φθινόπωρο. Την ιδιαίτερη κλίση και τις ικανότητές τους επιβεβαιώνει το απόσπασμα που αποδίδεται στον Άνθιμο Γαζή: «Οι εγκάτοικοι είνε φιλόκαλοι, φιλοπάτριδες, γενναίοι, αγχίνοες, έστιν ότε και αυτοφυείς ιατροί, το ποίον αποδεικνύει την έμφυτον προς τας μαθήσεις διάθεσιν αυτών»⁴⁸⁷.

Στους Ηπειρώτες γιατρούς αναφέρεται και ο Δ. Οικονομίδης σε άρθρο του για τη λαϊκή ιατρική στην περιοχή της Θράκης: «οι ιατροί και ιάτραινοι εν Θράκη κατά το παρελθόν ήσαν πρακτικοί, ερχόμενοι από την Ήπειρον και φορούντες τσουμπέδες, άσπρον λαιμοδέτην και φέσι εις την κεφαλήν με μαυρην μαυρειδερήν φούνταν. Περιερχόμενοι ούτοι τας πόλεις και τα χωρία της Θράκης εφώναζον, ως άλλοι πλανόδιοι μικρέμποροι και επαγγελματία βιοτέχναι, καλός γιατρός, διαφημίζοντες δε τα προϊόντα της τέχνης των προσέθετον την φράσιν καλά γιατρικά ...»⁴⁸⁸. Η συνήθεια της περιπλάνησης των γιατρών για την εύρεση πελατών και τις πωλήσεις φαρμάκων ήταν διαδεδομένη στον ευρωπαϊκό χώρο⁴⁸⁹.

Οι εμπειρικοί γιατροί δεν αποτελούσαν ενιαία ομάδα, είχαν ειδικεύσεις⁴⁹⁰. Ήταν εμπειρικοί γενικής ιατρικής ή χειρουργοί, άλλοι για τραυματισμούς, κατάγματα, άλλοι για απλές χειρουργικές επεμβάσεις. Η πρώτη ομάδα χειρουργών ήταν σε θέση να πραγματοποιήσει από δέσιμο οστών και ανάταξη καταγμάτων, περιποίηση τραυμάτων ή επιφανειακών διαπυήσεων, έως ακρωτηριασμούς άκρων. Οι δεύτεροι, συνήθως περιφερόμενοι, έκαναν εγχειρήσεις βουβωνοκήλης, επεμβάσεις αφαίρεσης πέτρας από την ουροδόχο κύστη⁴⁹¹, οφθαλμικές επεμβάσεις για τον

⁴⁸⁶ Πατσέλης, «Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου», ό.π., σ. 53.

⁴⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 52.

⁴⁸⁸ Δ. Οικονομίδου, *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 16, 1951, σ. 181-228, σ. 188.

⁴⁸⁹ Η περίπτωση της Ιταλίας και των δικτύων περιφερόμενων θεραπευτών στο *Gentilcore, Medical Charlatanism...*, 2006.

⁴⁹⁰ Μαρτυρίες αναφέρουν την ύπαρξη «ορθοπεδικών» γιατρών, κουρέων και άλλων στη Χίο ως ειδικών για επανορθώσεις καταγμάτων: Σ. Χαβιάρα-Καραχάλιου, *Η λαϊκή ιατρική της Χίου*, Gasci-Hellas, Αθήνα 1993, σ. 91.

⁴⁹¹ C. Trompoukis – S. Giannakopoulos – S. Touloupidis, “Lithotomy by Emprirical Doctors in the 19th Century: A Traditional Surgical Technique that Laster Through the Centuries”, *J. of Urology*, 178, 2007, σ. 2284-2286.

καταρράκτη⁴⁹². Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε γιατρούς και χειρουργούς αναφέρεται σταθερά στις οθωμανικές πηγές⁴⁹³, ενώ ήταν δεδομένος και για τις ευρωπαϊκές περιοχές από τον Μεσαίωνα. Στο σημειωματάριο του πρακτικού χειρουργού Παπαδάκη, καταγράφονται από τον ίδιο οι περιπτώσεις τραυματισμών που είχε περιθάλψει: «άγκουνας», «αμασκάλη όξου από την εληά ομπρός κατά το βυζί», «αμύλιγγας», «άντερο χοντρό», «αφαλός», «βυζί», «γαϊτάνι πόρχεται από τον αφαλό», «γόνα», «δάκτυλα», «κεφάλι», «κεφαλιού πλάγια», «κοιλιά», «κούτελο», «μασέλλα», «μάτι», «μούτρα», «μέση», «μπράτζο», «νεφρά», «νώμος», «πτέρνα», «ριζαύτι», «σβέλκος», «του μεγάλου νεύρου της πτέρνας», «χεϊλή» κ.λπ. Ο ίδιος γράφει και τις αιτίες των τραυματισμών: «πετριά», «μπαλοτιά» («ξέσκουρη και σπορισμένη»), «τουφεκιά», «μαχαιριά», «σπαθιά» ή «στελετιά», «Κλωτζιά», «κερατιά», «κρήμισμα από άλογο», «βαρέματα από πέσιμο» κ.ά. Αναφέρεται στις δυσκολίες θεραπείας και στην έκβαση πολλών περιστατικών: «μπαλοτιά εις το γόνα ομπρός μπαλμένη και μεινε μέσα η μπάλα και δεν εκουτζεύτη». Ο Παπαδάκης στο σημειωματάριό του έχει σχεδιάσει εικόνες με τα τραυματισμένα άκρα, καθώς και τις αντίστοιχες οδηγίες για επεμβάσεις, για να διασωθούν οι γνώσεις και η εμπειρία του από το περιστατικό. Τέλος, δηλώνει υπερήφανος για την επαγγελματική του επάρκεια, καθώς γιάτρεψε ασθενή που δεν είχε καταφέρει να θεραπεύσει άλλος γιατρός. Από το σημειωματάριο του χειρουργού φαίνεται ότι η ικανότητα, το ένστικτο και οι γνώσεις του τον διαφοροποιούσαν από άλλους, λιγότερο ικανούς γιατρούς. Ο καλύτερος γιατρός γνώριζε το κατάλληλο φάρμακο και τη σωστή ιατρική πράξη για την πάθηση ή και τον τραυματισμό από όπλα ή άλλες αιτίες⁴⁹⁴. Οι γιατροί – χειρουργοί – κουρείς αναβάθμισαν τη χειρουργική πρακτική τον 16^ο αιώνα, μετά τις εξελίξεις στο πεδίο της ανατομίας, καθώς μετά την ανακάλυψη της πυρίτιδας χρειάζονταν συχνότερα επεμβάσεις αποκατάστασης τέτοιων τραυμάτων, ώστε απέκτησαν περισσότερη εμπειρία⁴⁹⁵.

Στην Ιταλία και τη νότιο Γαλλία, οι γιατροί που ασκούσαν τη χειρουργική παρέδωσαν κάποιες από τις πιο σπουδαίες συνεισφορές στην εξέλιξη της ιατρικής.

⁴⁹² Δετοράκης, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 93.

⁴⁹³ Α. Αναστασόπουλος – Χρ. Κυριακόπουλος, «Ασθένεια και θάνατος στην οθωμανική Κρήτη: σταθερές και μετασχηματισμοί στις κοινωνικές αντιλήψεις και την κρατική πολιτική», *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies*, Ηράκλειο, 21-25.9.2016, σ. 5· M. Shefer-Mossensohn, “Medical and Professional Ethics in Sixteenth-Century Istanbul: Towards an Understanding of the Relationships Between the Ottoman State and the Medical Guilds”, *Medicine and Law*, 21, 2002, σ. 307-319.

⁴⁹⁴ Παπαδόπουλος, «Προσεγγίσεις στην ιστορία των φαρμάκων», ό.π., σ. 190.

⁴⁹⁵ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 137.

Αν και η χειρουργική τέχνη είχε αποκοπεί από τη γενική ιατρική κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, εξαιτίας της απόφασης της εκκλησίας το 1163, στη σύνοδο της Τουρ, περί απέχθειας της θέας του αίματος, ο διαχωρισμός των ιατρικών πράξεων είχε ξεκινήσει από την αρχαιότητα και συνεχίστηκε υπό την επίδραση της αραβικής ιατρικής. Η απόφαση της εκκλησίας επικύρωσε ριζικά την απομάκρυνση του ευγενούς επαγγέλματος των γιατρών από τη χειρουργική τέχνη στον ευρωπαϊκό χώρο, παραδίδοντας τις χειρουργικές πράξεις, αφαιμάξεις, αφαιρέσεις λίθων και κάθε είδους επέμβαση στους κουρείς, τους ιδιοκτήτες λουτρών, τους δημίους, τους αγύρτες και τους γυρολόγους χειρουργούς⁴⁹⁶. Στην ευρύτερη περιοχή της Βενετίας από πολύ νωρίς (16^ο αιώνα) συγκροτήθηκαν οικογενειακά δίκτυα γιατρών χειρουργών, οι οποίοι κληρονομούσαν την τέχνη, κατείχαν γνώσεις ιαματικών βοτάνων, είχαν ειδικά εργαλεία, ενώ μετακινούνταν διαρκώς για τις ανάγκες της ιατρικής τους ασχολίας και χειρουργούσαν σε ολόκληρες περιοχές χωριών και της υπαίθρου, εκτός αστικών περιοχών⁴⁹⁷.

Για τις ελληνικές περιοχές και την επαγγελματική δράση των χειρουργών αντλούμε τεκμήρια από το Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου (κώδικες ΤΑΗ 3 και 4) και γενικότερα από ιεροδικαστικές αποφάσεις από άλλες ελληνικές περιοχές. Τα έγγραφα του κρητικού αρχείου για τις περιπτώσεις των ασθενών (μουσουλμάνων και χριστιανών) αλλά κυρίως για τους μετακινούμενους χριστιανούς χειρουργούς κήλης που ταξίδευαν από την Ήπειρο (π.χ. Αλέξης γιος Παπάζογλου, Γιώργης γιος Γιάννη, Διαμαντής γιος Κωνσταντίνου) δείχνουν την αναγνώριση της αξίας του θεραπευτή τον 17^ο αιώνα, όπως και τις συνεχείς ανάγκες των ανθρώπων για ιατρική βοήθεια. Στο έγγραφο 667 του ΤΑΗ 4, ο Μαυροσιδεράς Μανώλης, υιός του Νικόλα που κατοικεί στον Χάνδακα (περιοχή Αχμέντ πασά), ομολογεί ότι πάσχει από κήλη και για τον λόγο αυτόν προσλαμβάνει έναντι τιμήματος τον χειρουργό Διαμαντή, υιό Κωνσταντίνου, κάτοικο του χωριού Πάπιγκο της περιοχής Ιωαννίνων, για να τον χειρουργήσει, να αφαιρέσει την κήλη, αλλά και να ολοκληρώσει την αποθεραπεία για όσο καιρό χρειαστεί⁴⁹⁸. Σύμφωνα με τις αντίστοιχες αποφάσεις του Ιεροδικείου,

⁴⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 119.

⁴⁹⁷ D. Bartolini, "On the Borders: Surgeons and their Activities in the Venetian State (1540-1640)", *Med. Hist.*, 59(1), 2015, σ. 83-100.

⁴⁹⁸ Anastasopoulos – Kyriakopoulos, "Treating Hernias in Ottoman Crete...", ό.π., σ. 1-20, σ. 6.

συμφωνείται ότι εάν η εγχείρηση κήλης δεν επιτύχει και ο ασθενής δεν επιζήσει, ο γιατρός δεν έχει καμία ευθύνη απέναντι στους οικείους του⁴⁹⁹.

Οι χειρουργικές δεσμεύσεις στο Ιεροδικείο αποκαλύπτουν ότι παρά τα όσα έχουν γραφτεί για τη μοιρολατρία των μουσουλμάνων απέναντι στην αρρώστια, στην πράξη όλοι οι άνθρωποι προσπαθούσαν να εξαντλήσουν τα μέσα ίασης⁵⁰⁰. Η παρέμβαση του δικαστηρίου για την ασφάλεια του χειρουργού υποδεικνύει την ανάγκη εξασφάλισης της νομικής προστασίας για τον επαγγελματία της υγείας, όπως και την ανάγκη απρόσκοπτης τέλεσης της ιατρικής πράξης. Ο ιεροδίκης ή καδής εκτελούσε το δικαιοδοτικό του έργο με ανεξαρτησία, οι αποφάσεις του ήταν απαραίτητο να επιβεβαιωθούν από την πολιτική διοίκηση. Η διαδικασία ήταν απλή και η έκδοση της απόφασης άμεση⁵⁰¹.

Παρά τη θεσμική παρέμβαση στους όρους διεξαγωγής χειρουργικών πράξεων, το οθωμανικό κράτος δεν μεριμνούσε για την ιατρική φροντίδα των υπηκόων του στην καθημερινότητα, αλλά μόνο κατά τις περιόδους στρατιωτικών συρράξεων που οι ανάγκες αυξάνονταν. Η μόνη περίπτωση ελέγχου ήταν η εποπτεία του ιατρικού επαγγέλματος από τον αρχίατρο του οθωμανικού παλατιού στην αρμοδιότητα του οποίου ανήκε η άδεια ασκήσεως επαγγέλματος στους θεραπευτές, όπως και ο έλεγχος των διορισμών εξειδικευμένου προσωπικού στα νοσοκομεία. Υπάρχει μια μαρτυρία από την Κρήτη για αποσπασματικό έλεγχο των ασκούντων το ιατρικό επάγγελμα στο Ηράκλειο (1725) ή μια τοπική διαταγή απομάκρυνσης των λεπρών από την πόλη του Χάνδακα το 1717, αλλά όχι συστηματική μέριμνα και κανονικοποίηση εκ μέρους του κράτους για τα υγειονομικά ζητήματα⁵⁰². Μόνο μετά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα οι πρακτικοί γιατροί και χειρουργοί της Κρήτης έπαιρναν επίσημη άδεια άσκησης του επαγγέλματος, όπως ο πρακτικός Εμμανουήλ Σαουνάτσος (1820-1896)⁵⁰³. Ωστόσο η δημόσια υγεία παρέμεινε σε κακή κατάσταση στην Κρήτη ως τις αρχές του 20^{ου} αι⁵⁰⁴.

⁴⁹⁹ ΤΑΗ 3, ΕΓΓΡ. 280, ΤΑΗ 4 ΕΓΓΡ. 502 και <https://healthincrete.ims.forth.gr/record/view?id=7> (ανακτήθηκε 30/12/2019).

⁵⁰⁰ Anastasopoulos – Kyriakopoulos, σ. 1-20.

⁵⁰¹ Η απόφαση βασιζόταν συνήθως σε προφορικά τεκμήρια και σπανιότερα σε γραπτά αν έλειπαν μάρτυρες. Οι δικαστές —για τους ραγιάδες εκπροσωπούσαν την κεντρική εξουσία— επικύρωναν συναλλαγές (οι περιπτώσεις των χειρουργείων κήλης), εξέδιδαν έγγραφα, επικύρωναν διορισμούς επιτροπών, λύσεις εταιρειών, τακτοποιούσαν περιπτώσεις στις οποίες δεν υπήρχε αντιδικία κ.λπ. Παπασταματίου – Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, σ. 88-90.

⁵⁰² Αναστασόπουλος – Κυριακόπουλος, «Ασθένεια και θάνατος...», ό.π., σ. 3.

⁵⁰³ Γ. Π. Εκκεκάκη, «Οι κατ' επάγγελμα φορείς της λαϊκής ιατρικής στην Κρήτη κατά το β' μισό του 19^{ου} αι.», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*, Ρέθυμνο 2003, σ. 227-234.

⁵⁰⁴ E. Bournova, "Santé publique et corps medical en transition: le cas de la Crète au début du XXe siècle", *Annales de démographie historique*, 1996. Morbilité, mortalité, santé, pp.119-136.

Στις ελληνικές περιοχές, ένα μέρος της ευθύνης για την εξασφάλιση στοιχειωδών συνθηκών για την υγεία των πληθυσμών ανήκε στις κοινότητες. Ανάμεσα στα καθήκοντα των κοινοτικών προυχόντων, εκτός από τη φορολογία και την επαφή με την οθωμανική διοίκηση, ήταν και εκείνα που εξασφάλιζαν την κοινωνική συναίνεση και συνοχή: η φροντίδα για τη λειτουργία και συντήρηση του κοινοτικού σχολείου, ο μισθός του δασκάλου, η ύπαρξη αγροφυλάκων, η επιλογή των εκκλησιαστικών επιτρόπων, η μέριμνα για την καλή κατάσταση του ναού της κοινότητας, η εκτέλεση κοινοτικών έργων κοινωφελούς χαρακτήρα όπως οι κρήνες, οι γέφυρες, οι δρόμοι. Σε αυτά προστίθεται και η μέριμνα για σύναψη σύμβασης με γιατρό για τους κατοίκους της κοινότητας⁵⁰⁵. Ιδιαίτερα στα νησιά με μεγάλη επισκεψιμότητα, όπως η Σύρος, που βρίσκονταν υπό τη διαρκή απειλή των επιδημιών εξαιτίας της διά θαλάσσης επικοινωνίας, ήταν απαραίτητη η υγειονομική προστασία. Στη Θεσσαλονίκη, που επίσης ήταν πολυσύχναστο λιμάνι, οι κοινοτικοί άρχοντες είχαν οργανώσει κοινοτικό νοσοκομείο λοιμωδών νόσων⁵⁰⁶.

Για να εξαντλήσουμε την πολυμορφία των παραδειγμάτων ιατρικών υπηρεσιών και δυνατοτήτων που υπήρχαν στις ελληνικές περιοχές, είναι απαραίτητο να αναφέρουμε τους μικρούς οικισμούς που δεν είχαν την ευκολία εύρεσης πτυχιούχου ή ακόμη και πρακτικού γιατρού. Πρόκειται για τις μικρότερες σε έκταση κατοικημένες περιοχές, οι οποίες διέφεραν ως προς την έκταση και τον πληθυσμό, που διαμορφωνόταν ανάλογα με την εποχή καθώς οι κάτοικοι ήταν μετακινούμενοι για διάφορους, οικονομικούς και επαγγελματικούς λόγους ή ακόμη και εξαιτίας πολιτικών αλλαγών και κινδύνων⁵⁰⁷. Αυτοί είχαν τις μεγαλύτερες δυσκολίες κάλυψης των ιατρικών αναγκών τους, ιδιαίτερα στις αιφνίδιες καταστάσεις, και απευθύνονταν συνήθως στους τοπικούς θεραπευτές.

Ανάμεσα στις ομάδες πρακτικών γιατρών και χειρουργών πρέπει να προστεθούν όσοι είχαν γνώσεις εμπειρικής ιατρικής και τη διάθεση προσφοράς θεραπειών στους κατοίκους των περιοχών όπου ζούσαν. Συνήθως ήταν σε θέση να ανταποκριθούν σε απλά προβλήματα υγείας, ενώ δεν βιοπορίζονταν από την ιατρική τους τέχνη. Ανάμεσά τους αρκετοί είχαν θεσμική σχέση με την εκκλησία και οι ιατρικές φροντίδες που παρείχαν με προθυμία προέρχονταν από τις γνώσεις που παρέδιδαν τα χειρόγραφα στις βιβλιοθήκες των μονών. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα,

⁵⁰⁵ Παπασταματίου – Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, σ. 122.

⁵⁰⁶ Λιάτα, «Οι Κοινότητες...», ό.π., σ. 309-324, σ. 320.

⁵⁰⁷ Στοιχεία για τους μακεδονίτικους οικισμούς στο Β. Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη, (18^{ος} – μέσα 19^{ου} αιώνα)*, Ηρόδοτος, Αθήνα, 2001, σ. 32, 33.

στην καταγραφή συνταγής με το βότανο φλόμο για τη θεραπεία της δυσουρίας, ο γιατρός Μ. Κοντοπίδης, συντάκτης του ΧΦ92, εξηγεί την προέλευσή της από μοναχούς του Αγίου Όρους. Δηλώνει την αποδοχή της θεραπευτικής αξίας της λαϊκής ιατρικής: «το οποίον με το έμαθεν ένας καλόγηρος εις το άγιον όρος του άθωνος, όταν επήγα χάριν πρσκυνήσεως, κι εκείνος το έμαθεν από μίαν γερόντισαν τζιτζιλιάναν εις τον καιρόν οπού ήτον αυτός ο καλόγηρος εις την τζιτζιλίαν. Ήγουν εις την μεσσήναν της σικελίας»⁵⁰⁸. Οπωσδήποτε η διάθεση βοήθειας προς την κοινωνία ήταν συμβατή με τη μοναστική, χριστιανική ενάρετη ζωή και την εσωτερική ανάγκη προσφοράς που συνδεόταν με την πίστη.

Ένας τέτοιος θεραπευτής με πολύ καλή φήμη για τις βοτανικές του γνώσεις ήταν ο ηγούμενος Διονύσιος της μονής Ολυμπιώτισσας που έδρασε στην περιοχή της Θεσσαλίας⁵⁰⁹ κατά τον 18^ο αιώνα. Γράφει για τον Διονύσιο ο διάδοχός του ηγούμενος Άνθιμος: «Ιδιαιτέραν επίδοσιν είχεν εις την θεραπευτική. Δέκτης παλαιότερας ίσως μοναστικής παραδόσεως εν σχέσει προς την πρακτικήν ιατρικήν επλούτισε τας γνώσεις του μελετών συναφή έργα και εις έντυπα και εις χειρόγραφα βιβλία. Τον έλαβον πολλάκις πασιάδες, μπεγλερμπέηδες διά ιατρόν τους». Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Σκουβαρά, ο Διονύσιος μελέτησε τη χλωρίδα των περιοχών κοντά στον Όλυμπο, έμαθε τα ιαματικά βότανα και ακολουθώντας τις οδηγίες των χειρογράφων με τις συνταγές κατασκεύαζε μόνος του φάρμακα για τους ασθενείς της πόλεως της Ελασσόνας, της Τσαριτσάνης και των γύρω χωριών. Για τη συλλογή και την επεξεργασία των βοτάνων είχε επιστρατεύσει τους νεότερους μοναχούς της μονής. Όπως θυμάται ο Άνθιμος, «Και τα βότανα μόνος τους τα εσύναζεν από διάφορους τόπους και τα εκατασκεύαζεν. Είμασθουν ημείς τότε παιδιά και ιεροδιάκονοι και όλοι συναγωνίζονταν, τρίβοντας εις τα χαβάνια τα βότανα».

Εκτός των εξοικειωμένων με τις πληροφορίες των αρχαίων ιατρικών χειρογράφων μοναχών, των πρακτικών και πτυχιούχων γιατρών ή χειρουργών, υπήρχαν και οι απλοί θεραπευτές που είχαν τη διάθεση να προσφέρουν και κάλυπταν στις περιοχές τους τις ανάγκες των ανθρώπων για επείγουσα παροχή βοήθειας. Ένας τοπικός εμπειρικός θεραπευτής που έζησε τον 20^ο αιώνα στην Κρήτη ήταν ο συντάκτης του ιατροσοφίου του 20^{ου} αιώνα από την Κρήτη. Ο Νικόλαος Θεοδωράκης ανήκε σε οικογένεια πρακτικών γιατρών και κληρονόμησε την τέχνη

⁵⁰⁸ ΧΦ92, ό.π., σ. 269.

⁵⁰⁹ Β. Σκουβαράς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανόσημα εκ θεσσαλικού κώδικος», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας*, 18/19, 1965/1966, σ. 71-115.

από τον πατέρα του. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, έζησε μια ήσυχη ζωή στον Μέρωνα ασκώντας όλη την γκάμα των αγροτικών δραστηριοτήτων του χωριού, ενώ διατηρούσε και ένα μικρό κατάστημα. Ήταν πρακτικός γιατρός, γνωστός στην ευρύτερη περιοχή, δεν έπαιρνε αμοιβή για την ιατρική του, ενώ μέρος του χρόνου του το αφιέρωνε στην εύρεση και συλλογή των φαρμακευτικών φυτών. Οι τοπικοί θεραπευτές κρατούσαν σημειωμένες τις συνταγές σε ένα οικογενειακό χειρόγραφο, έναν κώδικα που ακολουθούσε την οικογένεια από γενιά σε γενιά, ένα γιατροσόφι⁵¹⁰.

Εκτός από τους πρακτικούς γιατρούς, τις φροντίδες για τα απλά καθημερινά ιατρικά προβλήματα της οικογένειας αναλάμβαναν κυρίως τα μεγαλύτερα σε ηλικία και πιο έμπειρα μέλη της, συνήθως γυναίκες. Χρησιμοποιούσαν μια σειρά σκευασμάτων, βοτάνων, συνταγών για την ανακούφιση των καθημερινών προβλημάτων, ώστε να μην καταφεύγουν στους γιατρούς — τους οποίους και δεν εμπιστεύονταν, ειδικά τους επιστήμονες γιατρούς⁵¹¹.

Στο ίδιο πλαίσιο της διαχείρισης της «κοινής» ιατρικής γνώσης από ανθρώπους που δεν ασκούσαν το επάγγελμα του πρακτικού ή δεν είχαν πτυχίο ιατρικής, στάθηκε σπουδαία η προσφορά των γυναικών, μαιών και θεραπευτριών, για τις κοινωνίες στις οποίες κατοικούσαν και τις κοντινές τους περιοχές. Οι πρακτικές μαιές διατήρησαν έως πολύ αργότερα τον ρόλο της εμπειρικής γιάτρισσας στην ελληνική επαρχία.

Η γυναικεία συμμετοχή στην πρακτική ίαση έχει μακρά ιστορία και είναι σημαντικό να αναφέρουμε τα βασικά της στοιχεία. Κατά τη βυζαντινή περίοδο οι γυναίκες ασκούσαν το ιατρικό επάγγελμα και μάλιστα, όπως δείχνουν οι πηγές, έκαναν τις ίδιες σπουδές και την ίδια πρακτική άσκηση με τους άνδρες. Διαφορά μάλλον υπήρχε στην αμοιβή ανδρών και γυναικών γιατρών⁵¹². Όπως έχει δείξει η έρευνα, από την περίοδο της Αναγέννησης στις ευρωπαϊκές περιοχές οι γυναίκες ήταν θεραπεύτριες, νοσοκόμες, μαιές, τοπικές γιάτρισσες. Αν και χωρίς πιστοποίηση πανεπιστημιακού πτυχίου, ήταν εξοικειωμένες με το ανθρώπινο σώμα εξαιτίας της γέννας και της φροντίδας των βρεφών, ώστε γίνονταν οι φροντιστές της υγείας της

⁵¹⁰ Το χειρόγραφο του πρακτικού Ν. Κ. Θεοδωράκη από το χωριό Μέρωνα Ρεθύμνου Κρήτης είναι ένα τέτοιο οικογενειακό γιατροσόφι. Βλ. Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*

⁵¹¹ A. Wear, *Knowledge and Practice in English Medicine, 1550-1680*, Κέμπριτζ 2000, σ. 19-30.

⁵¹² Κ. Μπουρδάρα, «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 121, 123, 133.

οικογένειας, οι πιο θαρραλέες και της κοινότητας⁵¹³. Το ίδιο συνέβαινε στις ελληνικές περιοχές, όπου οι περισσότερες γυναίκες βοηθούσαν στις γέννες, προστάτευαν τα παιδιά και γενικά φρόντιζαν όσους τις είχαν ανάγκη, ακόμη και κατά τον 20^ό αιώνα. Ο Α. Βακαλόπουλος αναφέρεται στις γυναίκες και στην καθημερινότητά τους κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, στη θέση τους στην οικογενειακή μονάδα αλλά και στην κοινότητα. Όπως αναφέρει, «Οι γριές θεωρούνται γιάτρισσες και τα γιατρικά τους είναι οι περιποιήσεις και οι μαγικές τους πράξεις»⁵¹⁴. Στη Θράκη, για παράδειγμα, οι γυναίκες γιάτρισσες είχαν ειδικεύσεις, άλλη ήξερε θεραπείες για τον σπλήνα, άλλη για τις πληγές, άλλη ξεγεννούσε κ.λπ. Στις γυναίκες, άλλωστε, έχει αποδοθεί, στο πλαίσιο της παραδοσιακής ελληνικής τελετουργίας, η διαχείριση του θανάτου εκ μέρους της οικογένειας και της κοινότητας⁵¹⁵.

Υπάρχουν παραδείγματα γνωστών γυναικών που ήταν ονομαστές στα μέρη τους για τις θεραπευτικές γνώσεις και ικανότητές τους. Στα *Μυκονιάτικα Χρονικά* του 1933, υπάρχει μια επιστολή του Μ. Α. Καμπάνη που αναφέρεται στην περίπτωση μιας γυναίκας η οποία θεράπευε στο νησί: Ο μητροπολίτης Φαρσάλων Νικόδημος, τον 18^ο αιώνα (1769), ενδιαφέρθηκε για το πρόβλημα της έλλειψης γιατρού στο νησί της Μυκόνου και προσκάλεσε εκεί κάποιον γιατρό (άγνωστο όνομα) με την υπόσχεση να καλύπτει ένα μέρος του μισθού του. Ο γιατρός πράγματι πήγε, έμεινε στο νησί, ενώ οι κάτοικοι του απέδωσαν το παρατσούκλι Φερσαλινός εκ της καταγωγής του από τα Φάρσαλα. Αυτού του γιατρού απόγονος ήταν μια εμπειρική γιατρός ονόματι Φερσουλίνα, της οποίας την ανάμνηση είχε ο γράφων την επιστολή προς την εφημερίδα. Όπως λέει, «το έγγραφον τούτο φέρει εις μνήμην των πρεσβυτέρων εξ ημών ότι μέχρι προ πενηκονταετίας έζη ακόμη εις Άνω Μεράν της Μυκόνου γραία γνωστή ανά την νήσον υπό το όνομα Φερσουλίνα, επαγγελομένη την ιατρόν και προσφέρουσα τας εμπειρικάς αυτής υπηρεσίας εις τους ανά τας εγκατεσπαρμένας αγροτικάς οικίας οικούντες εν Άνω Μερά ... Και ότι η υπό το όνομα Φερσουλίνα γνωστή πρακτική ιατρός ήτο απόγονος του εκ Φαρσάλων ιατρού, κτησάμενη ιατρικάς γνώσεις και πείραν εν συνεχεία μακράς οικογενειακής

⁵¹³ K. Park, “Medicine and Magic: The Healing Arts”, στο J. C. Brown – R. C. Davis (επιμ.), *Gender and Society in Renaissance Italy*, Longman, Λονδίνο 1998, σ. 129-149.

⁵¹⁴ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. ΣΤ΄, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 909.

⁵¹⁵ Ε. Ψυχογιού, «Μοιρολοΐστρες, νεκροί και σιτάρι. Αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή στις επιμνημόσυνες γυναικείες τελετουργίες», στο Φ. Τερζάκης (επιμ.), *Θάνατος και εσχατολογικά οράματα. Θρησκευσιοϊστορικές προοπτικές*, Αρχέτυπο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003.

παραδόσεως»⁵¹⁶. Άλλες πηγές αναφέρουν τη μητέρα του ήρωα της Επανάστασης Κ. Κανάρη που ονομαζόταν Μαρία και ήταν θεραπεύτρια στο νησί των Ψαρών⁵¹⁷.

Κατά την πρόωμη νεότερη περίοδο στη Δύση, κάποιες γυναίκες θεραπεύτριες κατηγορήθηκαν, δικάστηκαν και βασανίστηκαν ως μάγισσες και εχθροί της τάξης και της ηρεμίας. Στο όνομα της εξόντωσης των μαγισσών, οι κοινωνίες στη Δύση κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα απώλεσαν ένα μεγάλο μέρος των θεραπευτικών μεθόδων τις οποίες οι γυναίκες θεραπεύτριες διατηρούσαν με σεβασμό για αιώνες⁵¹⁸. Από την εκδίωξη των γυναικών θεραπευτριών ωφελήθηκαν οι γιατροί, που αύξησαν την πελατεία τους, αλλά και η εκκλησία, γιατί αφανίστηκε ένας εχθρός που αμφισβητούσε τις προσαγές της για την ανεμπόδιστη τεκνοποιία εντός του γάμου κυρίως. Αυτές οι γυναίκες βάσιζαν τις θεραπευτικές μεθόδους τους στην ικανότητα διάγνωσης και στην εμπειρία. Το υπερφυσικό στοιχείο στις θεραπείες τους ήταν μερικό και υποστηρικτικό, ενώ το κυρίαρχο ήταν οι φαρμακευτικές γνώσεις αιώνων, το προσωπικό χάρισμα και η εμπειρία από τις πολλές περιπτώσεις φτωχών ασθενών που προσπαθούσαν να γιατρέψουν.

Οι ικανότητες αυτών των γυναικών στη διάγνωση και τη θεραπεία ορισμένων ασθενειών, όπως και η ανεξαρτησία τους χάρη στον έλεγχο που είχαν πάνω στο δικό τους σώμα και στα σώματα άλλων γυναικών (προσπαθώντας να περιορίσουν τις εγκυμοσύνες κατηγορήθηκαν για λαγνεία), αποτελούσαν τη δύναμή τους. Πραγματοποιούσαν αμβλώσεις, π.χ. με ερυσίβη, βότανο που προκαλεί συστολές της μήτρας (λόγω της πρόκλησης συστολών της μήτρας χρησιμοποιείται και για να σταματά την αιμορραγία μετά τη γέννα), ή εφάρμοζαν θεραπείες αντισύλληψης. Η εκκλησία τις κατηγορήσε για καλή αλλά και για κακή μαγεία και για κατοχή γνώσεων που μπορούσαν να βλάψουν τους ανθρώπους. Επικρίθηκαν επίσης γιατί η δυνατότητα αντισύλληψης που προσέφεραν στις φτωχές γυναίκες εμπόδιζε τη θρησκεία να επιλέξει ποια θα ήταν η τύχη του γυναικείου σώματος. Οι θεραπεύτριες έδιναν παυσίπονα, φάρμακα για το στομάχι, γιάτρευαν και έκλειναν τις βασανιστικές πληγές

⁵¹⁶ *Μυκονιάτικα Χρονικά*, 3, 1933, σ. 19.

⁵¹⁷ Ε. Ζέη, *Κανάρης, Κουντουριώτης, Τομπάζης, Ο αγώνας στη θάλασσα*, Σειρά: Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας, τ. 13, Ιστορική Βιβλιοθήκη, *Τα Νέα*, Αθήνα 2010, σ. 17.

⁵¹⁸ Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα...*, σ. 11. Παρά τη γενικότερη αποδοχή ότι οι γυναίκες θεραπεύτριες ήταν καλύτερες και αποτελεσματικότερες από τους άντρες γιατρούς που είχαν σπουδάσει ιατρική στο τέλος του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, πολλές από αυτές έχασαν άδικα τη ζωή τους ή καταστράφηκαν, κυρίως επειδή θεωρήθηκε ότι απειλούσαν την επίσημη εκκλησία στη Δυτική Ευρώπη. Οι θάνατοι των μαγισσών φαίνεται πως ήταν πάρα πολλοί, οι αριθμοί φτάνουν τις 100.000 γυναίκες που υπέστησαν τους διωγμούς κατά το παραπάνω διάστημα· B. Ehrenreich – D. English, *Witches, Midwives and Nurses. A History of Woman Healers*, 2^η έκδοση, Feminist Press, Νέα Υόρκη 2010, σ. 14.

με συνταγές για αντιφλεγμονώδη φάρμακα. Παρείχαν ιατρική βοήθεια και μέσα στους φτωχούς, τους αδύναμους, τους πολλούς των χαμηλών στρωμάτων, σε πόλεις και αγροτικές περιοχές, σε όσους δεν είχαν πρόσβαση σε πτυχιούχους γιατρούς και βρίσκονταν έξω από τον έλεγχο των επίσημων αρχών και της εκκλησίας⁵¹⁹. Το αποτέλεσμα του κυνηγιού των μαγισσών, εκτός του τεράστιου αριθμού θανάτων γυναικών, ήταν να συνοδεύει έκτοτε τις λαϊκές, πρακτικές θεραπεύτριες στη Δύση η υποψία της μάγισσας και εντέλει η κακή φήμη της επικίνδυνης κομπογιαννίτισσας της προσκολλημένης σε προλήψεις και δεισιδαιμονίες, στη μη επιστημονικά τεκμηριωμένη γνώση⁵²⁰.

Για τους σύγχρονους ιστορικούς, οι θάνατοι των «μαγισσών» έχουν συνδεθεί με μεγάλες αλλαγές στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, όπως είναι η εμφάνιση του καπιταλιστικού συστήματος και η απαρχή των περιφράξεων⁵²¹, αλλά και με το τέλος της κοινοτικής ζωής και οικονομίας. Οι αγρότες που εκδιώχθηκαν από την κοινή γη έπρεπε να μη διαθέτουν στήριξη και περίθαλψη για τις ασθένειές τους, οι κοινωνίες θα ήταν πιο ευάλωτες αν αποκόπτονταν από τους παρόχους ίασης και φροντίδας της υγείας στην κοινότητα. Ο κύριος λόγος εχθρότητας απέναντι στις γυναίκες ήταν η αυτάρκεια, η εξουσία, η δύναμη που κατείχαν στηριζόμενες στις γνώσεις τους και οι παρεμβάσεις που έκαναν σε θέματα υγείας, ελέγχου γεννήσεων, κοινοτικά και περιβάλλοντος, οι οποίες δημιουργούσαν συνθήκες ανεξαρτησίας για τους ανθρώπους αλλά και τις κοινωνίες⁵²². Το κυνήγι των μαγισσών, των γυναικών θεραπευτριών, υπογραμμίζει την αξία των συστημάτων γνώσεων της πρακτικής ιατρικής.

⁵¹⁹ «Οι “επικίνδυνοι φτωχοί” θεωρήθηκαν εχθρικοί προς τις κοινωνίες από τον 14^ο αι. καθώς τις ομάδες τους αποτελούσαν: καταπιεσμένοι από τους γαιοκτήμονες και τη βαριά φορολογία χωρικοί, άνεργοι ή χαμηλά αμοιβόμενοι εργάτες των αστικών κέντρων. Οι ομάδες αυτές υποκινούσαν επαναστατικά κινήματα και αποτελούνταν συχνά από περιφερόμενους άστεγους. Μη έχοντας μόνιμη κατοικία, τα μέλη αυτών των ομάδων που βρίσκονταν στο περιθώριο των κοινωνιών συχνά θεωρούνταν ύποπτοι ακόμη και για τη μετάδοση ασθενειών». Α. Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, Βικελαιά Δημοτική βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1996, σ. 19.

⁵²⁰ Στο ίδιο, σ. 25.

⁵²¹ Οι περιφράξεις (ο αποκλεισμός κομματιών γης και η ιδιωτικοποίησή τους) στην Αγγλία σε άλλοτε κοινές γαίες συνέβησαν σε δύο φάσεις, τον 15^ο-16^ο αιώνα και τον 18^ο αιώνα. Οι αγρότες απομονώθηκαν από τη γη και απώλεσαν τα εισοδήματά τους, αυξήθηκε το εισόδημα των γαιοκτημόνων και μπήκαν οι βάσεις για τη Βιομηχανική Επανάσταση· Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία...*, σ. 261-265. Για το θέμα των περιφράξεων στην Αγγλία βλ. και J. M. Neeson, *Commoners: Common Right, Enclosure and Social Change in England, 1700-1820*, Past & Present Publications, Κέιμπριτζ 1993.

⁵²² Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα...*, σ. 11-24.

Στον ελλαδικό χώρο, κυνήγι μαγισσών όπως στη Δυτική και Ανατολική Ευρώπη δεν συνέβη ποτέ. Η νεότερη ελληνική ιστορία είναι ένα παράδειγμα διατήρησης έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα των κοινοτικών δομών οργάνωσης και της σχετικής αυτονομίας αρκετών περιοχών, παρά την οθωμανική κατάκτηση. Η οθωμανική εξουσία, ενώ εκμεταλλεύτηκε φορολογικά τους πληθυσμούς, δεν έκανε διώξεις ιδεολογικής προέλευσης σε ομάδες πληθυσμών. Δεν έχουν βρεθεί στοιχεία που να δείχνουν πως στον βαλκανικό χώρο επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπήρξε κυνήγι μαγισσών. Η θρησκευτική ανεκτικότητα η οποία επικράτησε από τον τρόπο διοίκησης των Οθωμανών οφείλεται στο ότι δεν οργανώθηκαν με νέους οικονομικούς όρους οι κάτοικοι των κατακτημένων περιοχών και δεν υπήρξε η ανάγκη για συνεχή πιεστική και βίαιη αλλαγή θρησκευματος⁵²³, νοοτροπιών, τοπικής οργάνωσης. Οι γυναίκες θεραπεύτριες στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου δεν βίωσαν βίαιες αλλαγές και καταστροφές ούτε διώξεις, όπως συνέβη στον ευρωπαϊκό χώρο με χιλιάδες γυναίκες που συκοφαντήθηκαν και θανατώθηκαν⁵²⁴.

Το ίδιο αποδεκτές ήταν οι γυναίκες θεραπεύτριες και στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Σε νοταριακή πράξη των Παξών βρίσκουμε την περίπτωση εμπειρικής γιάτρισσας που θεράπευσε επ' αμοιβή: «επειδής και να ελάβωσε ο ... τον άνωθεν ... μια χατζαριά εις το κεφάλι και να τον εγιάτρεψε τη γιάτρισσα ... γυνή ποτέ ... και να έκαμε εις το σπίτι του άνωθεν ... ημέρες είκοσι δύο και να του επήρε γιατρικά ρεάλια πέντε ...»⁵²⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα λίγα παραδείγματα Ελληνίδων που κατηγορήθηκαν για «μαγεία» και δικάστηκαν από την Ιερά Εξέταση της Βενετίας⁵²⁶. Τα περιστατικά που συνέβησαν από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα έχουν καταγραφεί και σώθηκαν από τις αντίστοιχες δικογραφίες. Αφηγούνται τις ζωές γυναικών που επέλεξαν τη «μαγεία» για επίτευξη ερωτικών στόχων για τις ίδιες ή για άλλους ανθρώπους, επ' αμοιβή, ή γυναικών που ήταν θεραπεύτριες και κατηγορήθηκαν για μαγεία για διάφορους λόγους (π.χ. ανεπιτυχείς θεραπείες). Στις ίδιες δικογραφίες του αρχείου της Βενετίας, ανάμεσα στις

⁵²³ Α. Βακαλόπουλος, «Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας», στο Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', Εκδόσεις Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 52.

⁵²⁴ Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα...*, σ. 14-17.

⁵²⁵ Γ. Α. Πετρόπουλος, *Νοταριακές πράξεις Παξών διαφόρων νοταρίων των ετών 1658-1810*, Αθήνα 1958, αριθμός πράξης 202, 1688, σ. 121.

⁵²⁶ Δ. Γιαλαμά, *Έλληνες και Ελληνίδες που δικάστηκαν από την Ιερά Εξέταση της Βενετίας με την κατηγορία της μαγείας (16^{ος} - 18^{ος} αι.)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003.

κατηγορίες για μαγεία υπάρχουν και περιπτώσεις Ελλήνων ανδρών που κατηγορήθηκαν και οι περισσότεροι ήταν κληρικοί ή μοναχοί. Οι περισσότερες από τις κατηγορούμενες γυναίκες ελληνικής καταγωγής, σύμφωνα με τη Δ. Γιαλαμά, κατέληξαν στη «μαγεία» ή την παροχή θεραπευτικών συμβουλών για καθαρά βιοποριστικούς λόγους, καθώς η οικογενειακή και η οικονομική τους κατάσταση δεν τους επέτρεπε να επιβιώσουν με άλλα μέσα. Η Ιερά Εξέταση της Βενετίας δεν εξαντλούσε την αυστηρότητά της στις επιβαλλόμενες τιμωρίες των κατηγορουμένων για μαγεία. Όπως φαίνεται, στόχος της ήταν η αποδόμηση των δεισιδαιμονιών και των εξωθρησκευτικών πίστεων από τη συλλογική σκέψη και η εξυγίανση της κοινωνίας, ώστε το κράτος να επιτύχει τον έλεγχο των ανθρώπων και τον περιορισμό των ασθενειών⁵²⁷.

Το ανατολικό ορθόδοξο δόγμα όχι μόνο δεν επιτέθηκε στους λαϊκούς θεραπευτές ή θεραπεύτριες, αλλά και ενίσχυσε το έργο τους, υποστήριξε τη δράση τους. Μολονότι οι κοινωνίες των ελληνικών περιοχών είχαν ανάγκη από κάθε δυνατότητα ίασης, οι γυναίκες θεραπεύτριες κατηγορήθηκαν έντονα στα ελληνικά ιατρικά βιβλία από τους γιατρούς και τους συγγραφείς τους. Τις αποκάλεσαν απατεώνισσες, ενώ οι επιθέσεις που δέχτηκαν ήταν εμφατικές του φύλου τους: «λωλά γυναικάρια, γιάτρισσες, που κάμνουν ωσάν οι γύφτισες τον προφήτη»⁵²⁸.

Ενώ δεν γνωρίζουμε πόσες γυναίκες στον ελληνικό χώρο είχαν πρόσβαση στη γνώση των ιατροσοφικών χειρογράφων, καθώς η πλειονότητα των γυναικών δεν γνώριζε ανάγνωση και γραφή, μπορούμε να αναφέρουμε με βεβαιότητα πως γυναίκες θεραπεύτριες υπήρχαν σε όλους τους ελληνικούς, απομακρυσμένους και μη, τόπους⁵²⁹ μέχρι τα μέσα του 20^{ού} αιώνα⁵³⁰ και μάλιστα αντιμετώπιζονταν με σεβασμό

⁵²⁷ Στο ίδιο, σ. 53-93.

⁵²⁸ Νικολίδου, *Ερμηγεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*

⁵²⁹ Υπάρχουν στοιχεία για γυναίκες πρακτικές και μαίες για τον 20^ό αιώνα από την περιοχή των Αγράφων· Θ. Ζαρκάδας, *Το χωριό Καταφύγι Αγράφων*, εκδόσεις Όμικρον, Αθήνα 1996, σ. 154, 156.

⁵³⁰ Σχεδόν έως τη δεκαετία του 1970 η μαία (η μαμή) του χωριού ήταν κυρίαρχη φιγούρα στις αγροτικές περιοχές. Η μαία πολύ συχνά δρούσε και προσέφερε τη βοήθειά της παράλληλα με τον γιατρό και κάποτε σε αντιπαράθεση μαζί του. Παρότι μετά τον 19^ο αι. η επιστήμη της ιατρικής και οι ιατρικές σπουδές παρέδωσαν αρκετούς γιατρούς στις δυτικές κοινωνίες, οι γυναίκες βρέθηκαν αποκλεισμένες από το επάγγελμα του γιατρού για αρκετά χρόνια (σίγουρα μέχρι το πρώτο τέταρτο του 20^{ού} αιώνα). Διατήρησαν τους δεύτερους ρόλους της βοηθού, της νοσοκόμας ή της μαίας με ιδιαίτερη επιτυχία. Στις μικρές κοινωνίες του ελληνικού χώρου οι μαίες παρέμειναν σεβάσματα και αγαπητά πρόσωπα, με διάθεση να προσφέρουν ακούραστα και ταλέντο στην αναγνώριση των παθήσεων και την εφαρμογή των θεραπειών. Βλ. Ehrenreich – English, *Witches, Midwives and Nurses...*, σ. 61.

ακόμη και από τις αρχές του τόπου. Αυτό συνέβαινε χάρη στις γνώσεις εμπειρικής ιατρικής που διέσωζαν και με τις οποίες θεράπευαν σε κάθε ανάγκη⁵³¹.

Η κόνα Μαυροδέσσα, Θρακιώτισσα γιάτρισσα, φανταστικό πρόσωπο έργου ηθογραφικού περιεχομένου, λέει: «Έτσι βρέθηκα κι εγώ στον κόσμο για να φαντάζω και να γιατρέυω. Να γιατρέυω πληγές, βουζούνια, ξεσηκώματα, βγατά, λαιμά, πρηξήματα και γούλες τα αρρώστιες και τα κακά του κόσμου. Γράμματα δεν έμαθα γιατί στον καιρό μας τα κορίτσια δεν πάγαιναν στο σκολείο. Σα δεν ξέρω γράμματα όμως ξέρω την γιατρική, τις γητείες, τα ξόρκια, τα πατήματα»⁵³².

Στις 10 Οκτωβρίου 1828 ο Στεφανίτζης, υπεύθυνος γιατρός του νοσοκομείου Ναυπλίου, εκδίδει την εξής πρόσκληση προς την κοινωνία της πόλης: «Προσκαλούνται όλοι οι εν Ναυπλίω πτωχοί και ξένοι ασθενείς, προσέτι και οι γέροντες, όσοι έχουνσι χρείαν συμβουλής ιατρού ή ιατρικών, να προστρέχωσιν ελευθέρως εις τον δημόσιον ιατρόν Ναυπλίου, και λαμβάνουν ευθύς τα ιατρικά χωρίς παράδες. Γίνεται δε εις αυτούς η φιλόανθρωπος αύτη ευεργεσία, διά να μην απατώνται από τίνας, οι οποίοι δοκιμάζουν να μάθωσι την ιατρικήν με κίνδυνον της πολυτίμου ζωής των ανθρώπων, γυμνόνοντες τους πτωχούς Έλληνας από το ολίγον αργύριον το οποίον εξοικονομούσι προς τροφήν των»⁵³³. Ο γιατρός του πρώτου δημόσιου ελληνικού νοσοκομείου (1828) περιγράφει την ανάγκη πάταξης της εξαπάτησης των αρρώστων από τους ψευτογιατρούς, τους αγύρτες. Τις ίδιες κατηγορίες εξαπολύουν διαρκώς οι συγγραφείς και μεταφραστές των ελληνικών ιατρικών εντύπων από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα για τις επικίνδυνες πρακτικές τους. Κατηγορώντας τους απατεώνες κανείς δεν εννοεί τους καλούς πρακτικούς γιατρούς και χειρουργούς, οι οποίοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο και βοήθησαν κατά την περίοδο του Αγώνα.

Παρά τις καταγγελτικές αναφορές στους πρακτικούς και τους μη πτυχιούχους γιατρούς, οι κάτοικοι του αγροτικού χώρου διατήρησαν την παράδοση της εμπειρικής ιατρικής ζωντανή και την αξιοποιούσαν με τους τοπικούς θεραπευτές που είχαν τις βασικές γνώσεις για τα απλά προβλήματα υγείας. Αυτό το περιβάλλον άρχισε να κανονικοποιείται με την ίδρυση του Ιατροσυνεδρίου το 1834⁵³⁴, του πρώτου θεσμού

⁵³¹ Μπαρλαγιάννης, «Η ταυτότητα του επίσημου ιατρικού σώματος...», ό.π., σ. 251-264· Ψυχογιού, «Μοιρολοίστρες, νεκροί και σιτάρι...», ό.π., σ. 364.

⁵³² Π. Παπαχριστοδούλου, «Η γιάτρισσα, θρακική ηθογραφία», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 8, 1951, σ. 189-192.

⁵³³ Π. Δ. Στεφανίτζη, Ιατρού Λευκαδίου, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις των εν Ελλάδι πράξεων και τυχόν αυτού απ' αρχής του αγώνος της επαναστάσεως μέχρι σήμερα*, εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Κ. Ράλλη, 1839, σ. 56.

⁵³⁴ Θ. Δαρδαβέσης, «Η ιστορική πορεία του Υπουργείου Υγείας στην Ελλάδα (1833-1981)», *Ιατρικό Βήμα*, Οκτ.-Νοέμ. 2008, σ. 50.

του ελληνικού κράτους που πιστοποιούσε γνωστική και πρακτική επάρκεια δίνοντας άδειες επαγγέλματος στους εμπειρικούς γιατρούς. Για πολλά χρόνια ακόμη, οι πτυχιούχοι όπως και οι επίσημοι φορείς υγείας θα στοχοποιούσαν τους ψευτογιατρούς και θα ταύτιζαν με αυτούς την εμπειρική ιατρική, ώστε να πετύχουν την απομάκρυνση της συλλογικής σκέψης από τους απατεώνες και τις δεισιδαιμονίες ως προς την ασθένεια και την ίαση.

Οι εμπειρικοί γιατροί θεράπευαν ασθενείς στις ελληνικές περιοχές ως τον 20^ο αι.. Έως τον 18^ο αιώνα οι πτυχιούχοι γιατροί σπάνιζαν, ενώ ο αριθμός των πτυχιούχων άρχισε να αυξάνεται τον 19^ο αι. και αυτοί απολάμβαναν μεγάλη κοινωνική αναγνώριση. Επειδή οι υπηρεσίες τους, ιδιαίτερα όσων είχαν την αναγνώριση του τίτλου σπουδών, ήταν πολύτιμες, οι γιατροί συνδέονταν με τα επιφανέστερα μέλη των τοπικών κοινωνιών, προσέφεραν τις υπηρεσίες τους σε τοπικούς αξιωματούχους και στις αυλές τους, σε όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν τις ιατρικές αμοιβές και τα φάρμακα. Οι γιατροί είχαν προνόμια γιατί μπορούσαν να φανούν χρήσιμοι πάντοτε: «διά του παρόντος ηγεμονικού πουγιουρτιού δηλοποιούμεν πάσιν υμίν, ότι ο επιφέρων το παρόν Ιατρός αναστάσιος τζιτζέλις κάτοικος εις Λιβαδιάν, με το να είναι άνθρωπος ειδικός μας, και εις των ιατρών, και με το να μας δουλεύει μετά μεγάλης πίστεως, και προθυμίας και με σαδακάτι, τον εγνωρίσαμεν άνθρωπον τίμιον, πιστόν και εγλί ιρζίν, και τον έχομεν εις την εύνοιαν και ναζάρι μας. Διό προστάζομεν απαξάπαντας υμάς γνωρίζοντες τον άνθρωπον ειδικόν μας να τον δίδετε χείραν βοθηείας εις κάθε ευλογοφανή και δικαίον ζήτησίν του διαυθεντεύοντες και φυλάττοντες το εις λιβαδιάν οσπήτιον και φαμελίαν του, οπού να είναι ανενόχλητοι και παρ' ουδενός απείρακτοι»⁵³⁵.

Μολονότι, πλούσιοι ή φτωχοί, οι ασθενείς μάλλον θα κατέληγαν στην ανάγκη των ίδιων φαρμάκων —όσων κυκλοφορούσαν στον γνωστό κόσμο και στις αγορές των κεντρικών πόλεων— δεν μπορούσαν να τα προμηθευτούν όλοι με τους ίδιους όρους, εφόσον χρειάζονταν αρκετά χρήματα και οι κατάλληλοι άνθρωποι στα σωστά μέρη για να το φροντίσουν.

⁵³⁵ Ο γιατρός Αναστάσιος Τσιτσέλης ήταν Κεφαλονίτης που σπούδασε πρώτα δικηγόρος και κατόπιν γιατρός. Η γυναίκα του είχε λάβει προίκα κτηματική περιουσία στη Λιβαδεία και γι' αυτό ο ίδιος χρειαζόταν να ταξιδεύει συχνά εκεί ενώ κατοικούσαν στην Ύδρα. Βλ. σχετικά, Θ. Π. Κωστάκης, «Ένα ανέκδοτο σιγίλλιο και ένα πουγιουρτί», *Πελοποννησιακά*, τ. Β', 1955, σ. 369-376.

Σύμφωνα με τη Μ. Ανεμοδουρά⁵³⁶, ένα παράδειγμα ασθενή που είχε ιδιαίτερη ιατρική μεταχείριση, χάρη στον πλούτο και την εξουσία του, ήταν ο Αλή πασάς, στο αρχείο του οποίου γίνεται λόγος για ζητήματα υγείας δικής του και της οικογένειάς του. Λέγεται πως είχε φόβο για τις ασθένειες, προφανώς και τον θάνατο, εξ ου και ζητούσε να τον εξετάζουν συχνά γιατροί, πτυχιούχοι αλλά και πρακτικοί. Δεν εμπιστευόταν όμως κανέναν με ευκολία, ούτε τις διαγνώσεις τους, γι' αυτό και τις διασταύρωνε. Αυτή του η σχέση με την ιατρική και τη θεραπευτική τον ώθησε να πάρει εγκαίρως μέτρα και κατάφερε να μην επικρατήσει στα Γιάννενα η επιδημία πανώλης του 1812 και να γλιτώσουν οι κάτοικοι της πόλης⁵³⁷. Στο αρχείο του Αλή πασά διαβάζουμε για τους *χαπέδες* που γύρευε ο πασάς το 1808 από τον Δημήτριο Ραζή που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη. Οι *χαπέδες* στάλθηκαν και ο αποστολέας υποσχόταν ότι στην επόμενη αποστολή θα στείλει τα έμπλαστρα που είχαν ζητηθεί: «*χαπέδες σάς έστειλα με τον απερασμένον τάταρην (ταχυδρόμο) 600 και έμπλαστρα σας στέλλω με τον ερχόμενον ...*»⁵³⁸. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένας φτωχός άνθρωπος δεν είχε τα απαραίτητα χρήματα ούτε τον τρόπο να παραγγείλει ή να γνωρίζει τα καλύτερα φάρμακα που κυκλοφορούσαν.

Σώζονται στοιχεία που βεβαιώνουν για τα προβλήματα υγείας του ασθενή από σύφιλη Βελή πασά, γιου του Αλή πασά, τα οποία καταγράφονται σε επιστολή του προς Ιταλό γιατρό. Πιστεύεται ότι γιατρός της οικογένειας του Βελή πασά ήταν ο ονομαστός γιατρός, λόγιος, επιστήμονας εκ Θεσσαλίας Ζήσης Κάβρας. Ο Βελής λέγεται ότι είχε καλέσει στον Τύρναβο για να εργαστεί ως γιατρός της αυλής του τον Κωνσταντίνο Ζαχαρόπουλο, Νοσήμαχο, ονομαστό επίσης γιατρό και δάσκαλο εκ Τρικκάλων⁵³⁹. Τα προβλήματα υγείας του Βελή πασά αναφέρονται στην επιστολή της 30^{ης} Δεκεμβρίου του 1809 από τον Νικόλαο Φορέστη, εμπορικό εκπρόσωπο, όταν γράφει: «Με πικραίνει κατά πολλά ακούοντας ότι υποφέρετε εις την υγείαν σας και δεν έλειψα ευθύς όπου έλαβα την περίληψη του ιατρού σας να την εξηγήσω εις τα εγγλέζικα και αύριο ελπίζω να υμπορέσω να συνάξω όλους τους εδώ πρώτους ιατρούς εγγλέζους και να τους τα παραδώσω και αφού λάβω την γνώμη τους

⁵³⁶ Μ. Ανεμοδουρά, *Πολιτικές και οικονομικές δομές στην επικράτεια του Αλή πασά Τεπεντελενλή. Από τον «ανατολικό δεσποτισμό» ως τη νεωτερικότητα*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2020.

⁵³⁷ Ι. Ε. Παναγιωτίδου, «Ηπειρος: υγεία, νοσηρότητα και περίθαλψη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 9, 1997, σ. 37-62, σ. 48.

⁵³⁸ Έγγρ. 419, σε Παναγιωτόπουλος – Δημητρόπουλος – Μιχαηλάρης (επιμ.), *Αρχείο Αλή Πασά*, τ. Α' (1747-1808), ό.π., σ. 779.

⁵³⁹ Ν. Βλάχος, «Θεσσαλοί γιατροί (ΙΖ' -ΙΘ' αι.)», *Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών* 3-4, 1974-76, σ. 19, 21.

ενγράφως δε θέλει λείψω από το να το στείλω χωρίς αργοπορίαν εξηγημένην ιταλικά. Θα βάλετε εις ενέργειαν τα όσα θέλει σας γνωρίσουν και με τούτο να ξαναλάβητε την υγιάν σας όπου σας την επεθημώ καθώς και διά τον εαυτόν μου»⁵⁴⁰.

Οι γιατροί του Αλή πασά είχαν ιδιαίτερη θέση στην κοινωνία, ήταν επιτρεπτό να κυκλοφορούν με χρωματιστά ενδύματα, να έχουν ομπρέλα και να είναι έφιπποι⁵⁴¹. Είναι καταγεγραμμένη η μαρτυρία του Άγγλου γιατρού και περιηγητή Henry Holland ο οποίος το 1812-1813 ταξίδεψε στην Ήπειρο. Αναφέρεται στο περιστατικό της ιατρικής εξέτασης του Αλή πασά από τον ίδιο και τη διαδικασία της γνωμάτευσης, αλλά και στην επιμονή του πασά που έμεινε ευχαριστημένος από τη γνωμάτευση να τον κρατήσει για να εργαστεί ως γιατρός στην υπηρεσία του ίδιου και της αυλής του. Ο Holland αρνήθηκε τη μεγάλη προσφορά και ο πασάς επέμενε, εντυπωσιασμένος από την αρνητική απόκριση στην προσφορά του⁵⁴².

Στο έγγραφο υπ. αρ. 136, ένα αρτζουχάλι του Μουχτάρ πασά προς τον Αλή πασά, ο Μουχτάρ τού ζητά να στείλει στην Αδριανούπολη τον γιατρό Τζολάκογλου για να γιατρέψει τον Χακκή πασά. Όπως γράφει ο Μουχτάρ, «διά να έστελνες τον γιατρόν του Τζιολάκογλου διά τον μαρχούμ γιον του, και τον έστηλες. Τώρα τον θέλει διά λόγου του, είναι άρωστος ...»⁵⁴³. Στα παραδείγματα από το αρχείο ενός ισχυρού, ίσως του ισχυρότερου τοπικού πασά των Βαλκανίων, βλέπουμε πώς σκιαγραφείται το ιατρικό και θεραπευτικό περιβάλλον, όπως ορίζεται από εμπειρικούς και πτυχιούχους, που αξιοποιούν κάθε πιθανό θεραπευτικό βοήθημα για την εξασφάλιση της υγείας του ίδιου και των δικών του ανθρώπων.

Τα παραδείγματα της οικογένειας του Αλή πασά μάς επιτρέπουν να βεβαιώσουμε τη θέση των γιατρών ανάμεσα και δίπλα στους επίλεκτους των κοινωνιών που εξετάζουμε. Προβλήματα υγείας είχαν και οι αδελφοί Υψηλάντη, τα οποία, όπως δείχνει η σύγχρονη έρευνα, προέρχονταν από κληρονομική νόσο, καθώς φαίνεται ότι έπασχαν όλοι από μυοτονική δυστροφία. Ιδιαίτερα για τον Δημήτριο, φαίνεται ότι κατά το διάστημα της παραμονής του στην Ελλάδα (1821-1832) η υγεία του επιδεινώθηκε και για τον λόγο αυτό τον συνόδευε μόνιμος γιατρός⁵⁴⁴. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο της οθωμανικής διοικητικοστρατιωτικής οργάνωσης υπό τον

⁵⁴⁰ Συλλογή Ζυγαλάκη, ΙΕΕΕ, *Αρχείο Βελή Πασά*, ΕΘΝ εΤ18820.

⁵⁴¹ Παναγιωτίδου, σ. 53.

⁵⁴² Holland, *Travels in Ionian Isles, ...*, σ. 163-166, 178-182.

⁵⁴³ Εγγρ. 136, σε Παναγιωτόπουλος – Δ. Δημητρόπουλος – Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Αρχείο Αλή Πασά*, τ. Α' (1747-1808), ό.π., σ. 261.

⁵⁴⁴ Κ. Σωτηριάδου – Θ. Παπαπετρόπουλος, «Γενεαλογία και Ιατρική: η ασθένεια του Δ. Υψηλάντη», *Τα Ιστορικά*, 5 1986, σ. 97-106, σ. 99.

σουλτάνο είναι ότι όλοι όσοι επάνδρωναν τον μηχανισμό διοίκησης ήταν δούλοι του σουλτάνου και στην υπηρεσία του, εκτός από τους γιατρούς, τους αστρολόγους και τους δασκάλους⁵⁴⁵.

Εκτός από τους διάσημους πρωταγωνιστές της ιστορίας υπήρχαν και εκείνοι που διαμόρφωσαν τη μεγάλη εικόνα των κοινωνιών του παρελθόντος κι ας έμειναν αφανείς, ιδιαίτερα ως ασθενείς⁵⁴⁶. Εκείνοι που συνήθως κάλυπταν τις ανάγκες τους για ίαση με τα απλούστερα μέσα και τους τοπικούς θεραπευτές, αυτοί που έφεταν συχνά θύματα απατεώνων που τους εξαπατούσαν όπως περιγράφεται στα ιατρικά χειρόγραφα και στα βιβλία του τέλους του 18^{ου} αιώνα⁵⁴⁷.

Ιδιαίτερο παράδειγμα που έχει μελετηθεί από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα έως τον 19^ο αιώνα για την ιστορία της ιατρικής είναι αυτό της Κεφαλονιάς, για την οποία υπάρχουν κατάλοιπα και αρχαιικά τεκμήρια για ονόματα και άλλα στοιχεία εμπειρικών και πτυχιούχων γιατρών που θέραπευαν στις διάφορες περιοχές του νησιού. Σε μία περίοδο (1500-1571) καταγράφονται επτά εμπειρικοί γιατροί και χειρουργοί στο νησί⁵⁴⁸. Οι εμπειρικοί ήταν οι περισσότεροι ως περίπου τον 18^ο αιώνα και ξεχώριζαν για τη δράση τους. Δραστηριοποιούνταν κυρίως στην ύπαιθρο του νησιού, απολάμβαναν τον σεβασμό για τις ικανότητές τους, ενώ στα αστικά κέντρα Αργοστόλι και Ληξούρι, όπως και στη Ληβαθώ, στην οποία κατοικούσαν οι εύπορες οικογένειες του νησιού, θέραπευαν και πτυχιούχοι γιατροί που είχαν σπουδάσει κυρίως στην Πάδοβα και στην Πίζα. Πολλοί Κεφαλονίτες γιατροί δεν επέστρεφαν μόνο στον τόπο καταγωγής τους, αλλά συνήθιζαν να ταξιδεύουν και να εργάζονται σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον Γ. Πεντόγαλο, ο οποίος έχει μελετήσει και καταγράψει τα βιογραφικά των παρόχων υγείας στο νησί από το 1500 ως το 1864⁵⁴⁹, οι Έλληνες φοιτητές της Πάδοβας δεν ήταν υποχρεωμένοι να ολοκληρώσουν τον κύκλο σπουδών ιατρικής, αλλά επιτρεπόταν να εξεταστούν ύστερα από δύο χρόνια σπουδών ως μη καθολικοί στο δόγμα.

Πρέπει να αναφέρουμε ότι κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας είχε δύο *università* (σχολές), τη Νομική και την Ιατροφιλοσοφική. Στο πλαίσιο των Σχολών λειτουργούσαν οι *nazioni* των φοιτητών ανάλογα με τον τόπο

⁵⁴⁵ Παπασταματίου – Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, σ. 77.

⁵⁴⁶ Porter, "The Patient's View...", ό.π., σ. 176.

⁵⁴⁷ Γ. Ζαβίρα, *Ιατρικά Παραινέσεις...*

⁵⁴⁸ Σ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 235-237.

⁵⁴⁹ Στη μελέτη του ο Γ. Πεντόγαλος έχει καταγράψει εμπειρικούς και πτυχιούχους στην Κεφαλονιά για το παραπάνω χρονικό διάστημα. Βλ. Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς...*, σ. 81-424.

καταγωγής. Στη *nazione Oltramarina* εγγράφονταν οι Έλληνες φοιτητές και ακολουθούσαν τους σχετικούς κανόνες σύμφωνα με το καταστατικό. Η στήριξη από τη *nazione* ήταν σημαντική, καθώς πολλοί φοιτητές ήταν πολύ νέοι (κάποιοι κάτω από 15 ετών)⁵⁵⁰. Οι *Oltramarini* μπορούσαν, εάν περνούσαν με επιτυχία τις εξετάσεις της επιτροπής του *Collegio Veneto* που έδινε τα πτυχία στους μη καθολικούς, να πάρουν τον τίτλο του διδάκτορα της Ιατροφιλοσοφίας⁵⁵¹ νωρίτερα και με χαμηλότερο κόστος. Αυτή η πληροφορία εξηγεί και τον αριθμό των Ελλήνων φοιτητών της ιατρικής από αρκετές περιοχές, μα περισσότερο από τα Επτάνησα⁵⁵². Οι νέοι πτυχιούχοι γιατροί ολοκλήρωναν τις σπουδές πολύ σύντομα, αλλά μπορούσαν να ασκούν το επάγγελμα του ιατρού ή του δικηγόρου μόνο στους τόπους καταγωγής τους.

Το προνόμιο αυτό, που αφορούσε μόνο τους ανήκοντες στη *nazione Oltramarina* και ανάμεσά τους και τους Έλληνες, θεωρήθηκε μέτρο υποτιμητικό, εφόσον με αυτό η Βενετία απέδιδε μειωμένης αξίας πτυχία στους συγκεκριμένους σπουδαστές, ενώ εκείνοι «αγόραζαν» τις σπουδές, οδηγούμενοι απευθείας στις εξετάσεις χωρίς φοίτηση. Το μέτρο τροποποιήθηκε τον 18^ο αιώνα ώστε να δίνεται το προνόμιο σε λιγότερους υπηκόους που προέρχονταν από συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες. Είναι ενδιαφέρον ότι πολλοί διαμαρτύρονταν για τον διαχωρισμό⁵⁵³.

Αντίστοιχο παράδειγμα παραδίδει το νησί της Κρήτης. Όπως αναφέρει ο Μ. Δετοράκης για τον 17^ο αιώνα, «Υπήρχαν τότε δύο κατηγορίες γιατρών: εκείνοι που είχαν σπουδάσει σε πανεπιστήμια —συνήθως σε εκείνο της Πάντοβας— που είχαν τον τίτλο *Medici Fisici* (MF), οι φυσικοί γιατροί όπως τους έλεγαν, δηλαδή οι παθολόγοι, και οι *Medici Chiroici*, οι πρακτικοί δηλαδή γιατροί, που ασχολούνταν ιδιαίτερα με την αντιμετώπιση τραυματικών κακώσεων»⁵⁵⁴.

Άλλη περιοχή από την οποία κατάγονταν πολλοί γιατροί ήταν η Θεσσαλία. Με πλούσια ιατρική παράδοση στην εμπειρική ιατρική, καθώς η περιοχή διέθετε μεγάλη ποικιλία φαρμακευτικών φυτών. Η παράδοση συνεχίστηκε με τους πτυχιούχους της ιατρικής. Ονομαστοί γιατροί που σπούδασαν στην Ιταλία από τον

⁵⁵⁰ Β. Μπόμπου-Σταμάτη, *Τα καταστατικά του σωματείου (Nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17^{ος}- 18^{ος} αι.)*, ΚΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σ. 20.

⁵⁵¹ Πεντόγαλος, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς...*, σ. 31.

⁵⁵² Γ. Πλουμίδης, «Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, 18^{ος} αι.», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 43, 2009, σ. 642-672.

⁵⁵³ Π. Τζιβάρια, «Πανεπιστημιακά διπλώματα, προνόμια και “επαγγελματικά δικαιώματα” Βενετών υπηκόων: Η περίπτωση δύο Κερκυραίων δοτόρων (18^{ος} αι.)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 16, 2015, σ. 239-258.

⁵⁵⁴ Δετοράκης, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 27.

18^ο αιώνα άφησαν σπουδαία παρακαταθήκη, όχι μόνο στο επάγγελμα του γιατρού και στην επιστήμη αλλά και στον αγώνα για την ελευθερία⁵⁵⁵.

Η εικόνα του ιατρικού επαγγέλματος για πρακτικούς και πτυχιούχους διαμορφώνεται ανάλογα με τα συμφραζόμενα των εκάστοτε περιοχών που αλλάζουν με το πέρασμα του χρόνου. Τον 18^ο αιώνα, ο αριθμός των γιατρών που σπούδαζαν και επέστρεφαν στον τόπο καταγωγής τους για να εργαστούν άρχισε να αυξάνεται, όμως ήταν και πάλι λιγότεροι από τους πρακτικούς γιατρούς. Εργάζονταν παράλληλα με εκείνους —τους πρακτικούς— οι οποίοι συνέχιζαν να καλύπτουν έως τον 19^ο αιώνα ένα μεγάλο μέρος των ιατρικών φροντίδων των ασθενών σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου και σε όλες τις περιστάσεις, όπως και στον πόλεμο.

Η δεξιοτεχνία ονομαστών πρακτικών χειρουργών και γιατρών όπως και πτυχιούχων διέσωσε πολλούς τραυματίες στις μάχες της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης. Ένας σημαντικός αριθμός εμπειρικών χειρουργών συμμετείχε στην περίθαλψη των στρατιωτών μαζί με πτυχιούχους γιατρούς, που ήταν λιγότεροι⁵⁵⁶. Κατά τον Γ. Πουρναρόπουλο, στην Επανάσταση συμμετείχαν συνολικά 98 πρακτικοί και 70 πτυχιούχοι γιατροί. Περιγραφές τραυματισμών —παρόμοια γλώσσα με τον Παπαδάκη— αναφέρει ο Ιωάννης Μακρυγιάννης στα απομνημονεύματά του: «ήταν βαρεμένος εις τα' ασκέλι παραπάνου εις τα φτενά», «μισοτζακίστικα από τα αρματά μου» ή «αλλού τζάκιζε τα κόκκαλα των ανθρώπων με το τζεκούρι»⁵⁵⁷. Σημαντική είναι και η μαρτυρία που παραθέτει ο Λιάκος Γιατράκος, μέλος της γνωστής οικογένειας των πρακτικών γιατρών και με μεγάλη επιρροή στα γεγονότα της Επανάστασης, στο υπόμνημα του 1827 όπου αναφέρει αιτίες τραυμάτων, αλλά και θεραπείες⁵⁵⁸.

Η ανάγνωση της περίπτωσης Γιατράκου και της θέσης που είχε ανάμεσα στα ισχυρά πρόσωπα της Επανάστασης καθιστά το παράδειγμα χαρακτηριστικό των δυνάμεων που αναδείχθηκαν μέσα από τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που επήλθαν με τον αγώνα⁵⁵⁹. Ειδικά για τον Παναγιώτη Γιατράκο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Εμμανούλ, έγινε διάσημος χάρη στις γνώσεις του (χρησιμοποιούσε

⁵⁵⁵ Βλάχος, «Θεσσαλοί γιατροί...», ό.π., σ. 7-73.

⁵⁵⁶ Γ. Πουρναρόπουλος, *Η ιατρική του Αγώνος, η συμβολή των υγειονομικών εις τον αγώνα της ανεξαρτησίας (1821)*, Αθήνα 1973.

⁵⁵⁷ Δ. Ντίνα, «Μια ανάγνωση των απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη με ιατρική ματιά», *Ιατρικά Θέματα*, ΙΘ', τ. 45, 2007, σ. 61-65.

⁵⁵⁸ Πουρναρόπουλος, σ. 306.

⁵⁵⁹ Δ. Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015, Αθήνα 2018, σ. 171-172.

οινόπνευμα για τις πληγές όπως είχε μάθει στην Ιταλία) και ήταν περιζήτητος ακόμη και μετά την Επανάσταση, κατά την οθωνική περίοδο. Ο Π. Γιατράκος πέθανε το 1851⁵⁶⁰.

Η αξία και η ηθική υπόσταση των γιατρών στα μάτια των ασθενών και των πασχόντων ήταν συνήθως μεγάλη, ειδικότερα των γιατρών που ήταν αληθινοί συμπαραστάτες σε δύσκολες ώρες. Από τον γιατρό Στεφανίτζη, την ιστορία του οποίου θα δούμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο, ζητούσαν οι στρατιώτες που είχαν σωθεί κατά την έξοδο του Μεσολογγίου και περπατούσαν βασανισμένοι να τους σκοτώσει για να γλιτώσουν τα βάσανα —«να, ιατρέ, την κουμπούραν μας και σκότωσέ μας»⁵⁶¹— σαν να ήταν αυτός που είχε δικαίωμα πάνω τους, στη ζωή και τη γιατρεία, αλλά και στον θάνατο.

Η σχέση του γιατρού με τον ασθενή γίνεται πιο στενή. Ο Γεώργιος Γαζής σημειώνει τις ευχαριστίες του προς τον γιατρό του στον χειρόγραφο κώδικά του με τον τίτλο *Πανδαισία Γεωργίου Γαζή Δελβινακιώτου*, το 1844 στο Μεσολόγγι: «Τέσσερα έτη δεινοπαθών υπό τε δυσεντερίας, διαρροίας και αιμορροίας κατηνάλωσα ανωφελώς όλην μου την χρηματικήν κατάστασιν· ελθών δε εις Μεσολόγγιον Σχολάρχης τω 1813 Σεπτεμβρίου 20, εκυριεύθην υπό το πάθος τόσον κακώς, ώστε περί τας αρχάς Νοεμβρίου ήλθον εις απελπισίαν και θανάτου εγγύς. Αλλά ο ζωής και θανάτου Κύριος φωτίσας τον ιατρόν Νίδερ εις τε την διάγνωσιν του πάθους και την κατασκευήν του ιατρικού με ανέστησε παρ ελπίδα κοι κατέστη εν τελεία υγεία».

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε από τον ιατροστατιστικό πίνακα της Διοικήσεως Αττικής του 1839 που δημοσιεύτηκε στον *Ελληνικό Ταχυδρόμο*, έχουμε 25 γιατρούς, 3 εμπειρικούς, 7 φαρμακοποιούς, 41 μαίες, 18 φλεβοτόμους, 1 εμβολιαστή. Οι πτυχιούχοι γιατροί είχαν αρχίσει να αυξάνονται, ωστόσο οι μαίες σήκωναν το βάρος της καθημερινότητας, έδιναν υγειονομική βοήθεια στον πληθυσμό⁵⁶².

Σημαντική βοήθεια για τους πάσχοντες ήταν η πρακτική των ιατρικών συμβάσεων ολόκληρων κοινοτήτων, όπως οι συμβάσεις του Παπαδάκη, που συνεχίστηκε εως πολύ αργότερα, τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στην ελληνική επαρχία υπήρχαν κυρίως ιδιώτες γιατροί που έκαναν συμβάσεις με τις κοινότητες και

⁵⁶⁰ Ε. Ι. Εμμανουήλ, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήνα 1948, σ. 650.

⁵⁶¹ Στεφανίτζη, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 25.

⁵⁶² *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, αρ. 3 (Παράρτημα), 1839, <https://srv-web1.parliament.gr/library.asp?item=43835>.

φρόντιζαν τους ασθενείς. Οι γιατροί πληρώνονταν σε μετρητά, είτε σε είδος, για παράδειγμα με καπνό, σιτάρι και δημητριακά, κουκούλια μεταξιού, τυρί, βούτυρο και κοτόπουλα και γενικώς προσάρμοζαν τις αμοιβές τους ανάλογα με τα μέσα των χωρικών. Ένας αγροτικός γιατρός μπορούσε να συνάψει σύμβαση και να παρέχει τις υπηρεσίες του σε ένα ή δύο χωριά με κοινοτική αμοιβή, που συνεπαγόταν ετήσια συμμετοχή για κάθε οικογένεια του χωριού. Η συμμετοχή ήταν ανάμεσα σε 100 και 500 δραχμές ανά έτος, ποσό που δεν συμπεριλάμβανε τα φάρμακα. Η πρακτική αυτή, γνωστή ως *condotta* (σύμβαση), ήταν γνωστή από παλαιότερα. Οι γιατροί συμπλήρωναν το εισόδημά τους από την πώληση φαρμάκων στους ασθενείς τους, πρακτική που τους έδινε τη δυνατότητα να δίνουν προμήθεια επί των πωλήσεων σε δημάρχους, παντοπώληδες και άλλους ενδιάμεσους οι οποίοι αποτελούσαν μέρος του δικτύου διακίνησης και πώλησης ιατρικών φαρμακευτικών ειδών⁵⁶³.

Τέλος, σημαντικός αριθμός Ελλήνων γιατρών προσέφερε ιατρικές υπηρεσίες σε μικρές πόλεις και μεγαλύτερα χωριά, ειδικά στην εύπορη Πελοπόννησο, όπου υπήρχε ζήτηση για ιατρικές υπηρεσίες λόγω της ελονοσίας. Αυτοί αποτελούσαν το ένα τρίτο του ιατρικού σώματος της Ελλάδας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στα χωριά κοντά στη Χαλανδρίτσα, πλησίον της Πάτρας, για παράδειγμα, τέσσερις γιατροί κάλυπταν 15 χωριά σε διαδρομές με τα άλογα και κυρίως θεράπευαν περιπτώσεις ελονοσίας. Όπως οι ασθενείς τους, διατηρούσαν και αυτοί γη για καλλιέργεια.

⁵⁶³ Gardikas, *Landscapes...*, σ. 283.

6. Η ιατρική απάτη και οι τσαρλατάνοι

Η παροχή ιατρικής φροντίδας περιλαμβάνει και τη σκοτεινή πλευρά της απάτης: ψεύτικες θεραπείες, φάρμακα που δεν γιάτρευαν, απατεώνες που παρίσταναν τους γιατρούς, ψευδομοναχοί που παρίσταναν τους θεραπευτές, άνθρωποι που εξαπατούσαν και εκμεταλλεύονταν τον φόβο και τον πόνο των ανθρώπων, στον ευρωπαϊκό και στον ελληνικό χώρο, όπως μαρτυρείται από τις πηγές, οι οποίες κάνουν λόγο για τέτοιες ομάδες ψευδοθεραπευτών που υπήρξαν επικίνδυνες για την κοινωνία.

Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα λειτουργούσαν στις ιταλικές περιοχές τα ιατρικά δικαστήρια. Τα ιατρικά κολέγια ή γραφεία υγείας (υγειονομικά) ήταν οι φορείς στους οποίους οι πωλητές φαρμάκων, θεραπευτές ονομαζόμενοι και *τσαρλατάνοι*, ήταν υποχρεωμένοι να υποβάλλουν προς εξέταση τα φαρμακευτικά τους προϊόντα. Αν τα φάρμακα εγκρίνονταν, πλήρωναν ένα ποσό για την αδειοδότηση και τα πουλούσαν σε πάγκους στις αγορές των πόλεων. Η αδειοδότηση των *τσαρλατάνων* με το πέρασμα του χρόνου έγινε μια απλή διαδικασία στις ιταλικές περιοχές, απέδωσε μεγάλα κέρδη σε όσους πουλούσαν αποτελεσματικά φάρμακα, ενώ συχνά οι άδειες αποδεικνύονταν κερδοφόρες και για τους κληρονόμους τους. Ο όρος *τσαρλατάνος* αποδίδει αυτόν που εμφανίζεται με τον πάγκο του σε πλατείες και πουλάει προϊόντα ίασης αστειευόμενος με τον κόσμο, κάνοντας δηλαδή παράλληλα και θέατρο δρόμου, ο ίδιος ή κάποιος μόνιμος —συνήθως— βοηθός του, για να διασκεδάσει τους πελάτες. Ο όρος ήταν προσδιοριστικός, αλλά και γραφειοκρατικός αφού για τα ιατρικά δικαστήρια αποδιδόταν στη συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων. Οι Ιταλοί θεραπευτές έδωσαν σε πανευρωπαϊκό επίπεδο αυτή την ονομασία στο είδος του θεραπευτή που πουλά ως γυρολόγος τα φάρμακά του. Στην πραγματικότητα ο προσδιορισμός του τσαρλατάνου —για την ιταλική περίπτωση— αφορούσε τους αδειοδοτημένους ή μη, πάντως ελεγχόμενους πρακτικούς θεραπευτές που το κράτος ήθελε πιθανόν όχι να περιορίσει, παρά τα όσα ισχυριζόταν η ιατρική κοινότητα, εφόσον ήταν χρήσιμοι, αλλά να ελέγξει, δηλαδή να θέσει τα όρια της δραστηριοποίησής τους και να κερδίσει από τη φορολόγησή τους⁵⁶⁴. Η λέξη τσαρλατάνος επικράτησε στον ευρωπαϊκό χώρο για να αποδώσει διάφορες κατηγορίες μη πτυχιούχων ασχολούμενων με την ιατρική και τα

⁵⁶⁴ Αναλυτικά για τα παραπάνω στοιχεία, βλ. Gentilcore, *Medical Charlatanism...*, και D. Gentilcore, *Healers and Healing in Early Modern Italy*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1998, σ. 96.

φάρμακα⁵⁶⁵. Στο ελληνικό παράδειγμα η λέξη τσαρλατάνος έχει αποκτήσει αρνητική σημασία και αποδίδει τον γυρολόγο που παριστάνει τον γιατρό ενώ δεν έχει επιστημονικές γνώσεις, αυτόν που εξαπατά τον κόσμο πουλώντας ψεύτικα φάρμακα και σώσιμο από τις ασθένειες. Σήμερα χρησιμοποιούμε τη λέξη όταν θέλουμε να αποδώσουμε την έλλειψη επαγγελματισμού.

Ο συντάκτης του χειρογράφου 9(11), του 1678, τονίζει την αξία των παλιών γιατρών, ασκεί κριτική στην ποιότητα της ιατρικής των συγχρόνων του, κατακεραυνώνει τους ανάξιους που παριστάνουν τους γιατρούς: «Διά τι φυσικούς ιατρούς σας θέλω εις τους ανθρώπους και όχι φθοροποιούς μιμώντας τους παλαιούς διδασκάλους σας, και όχι τα σημερινά κνώδαλα»⁵⁶⁶. Μέσα στο κείμενο αναδύεται η αντιπαράθεση ανάμεσα σε γιατρούς και απατεώνες θεραπευτές που παριστάνουν τους γιατρούς αλλά δεν θεραπεύουν, σκοτώνουν. Ο συντάκτης κάνει μια σύγκριση της αξίας των αρχαίων δασκάλων της ιατρικής με τους σύγχρονους του ανάξιους γιατρούς.

Ο ίδιος, στο ΧΦ9(11), αναφέρεται με σαφήνεια στην ανάγκη θεωρητικής κατάρτισης, αλλά κυρίως πρακτικής ανατομίας που πρέπει να γνωρίζει ο γιατρός για να μπορεί να θεραπεύσει με ασφάλεια: Πρέπει να ξέρει την τέχνη του και να είναι σε θέση να διακρίνει την κράση του ασθενή, στοιχείο που κατ' αυτόν διαφέρει ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Οι άνδρες είναι θερμότεροι των γυναικών. Και συνεχίζει: «Έτζη με πολλην κόπο μαθένομε την κράσιν του ανθρώπου. ... Δίχως την οποίαν μάταια τα πάντα διά τι καθώς εν γεωργός ήθελε χάση τον σπόρον του αν τον έριπτεν εις μιαν γην όπου δεν εγνώριζε. Εις τον όμοιο τροπο και του ιατρού κάθε κόπος μάταιος ... αν δεν εγνώριζε την κράσιν του υποκειμένου του. ... τέτοια θεραπεία πολλά επικίνδυνος εις το ανθρώπινο γένος»⁵⁶⁷.

Για να συνοψίσουμε ως προς το κοινό θεραπευτικό σύστημα που αξιοποιούσαν οι περισσότεροι άνθρωποι στις ελληνικές περιοχές: Η εμπειρική ιατρική ήταν το υπάρχον πλαίσιο θεραπείας όχι μόνο για τις ελληνικές, αλλά και για τις ευρωπαϊκές περιοχές⁵⁶⁸, στις μεν πρώτες ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στις δε δεύτερες, τουλάχιστον στις αγροτικές τους περιοχές, ως τις αρχές του ίδιου αιώνα⁵⁶⁹.

⁵⁶⁵ P. Gambaccini, *Mountebanks and Medicasters, A History of Italian Charlatans from the Middle Ages to the Present*, Tranlated by B.G.Lippitt, McFarland Publishers, B. Καρολίνα 2004, σ. 18,19.

⁵⁶⁶ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 9.

⁵⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 10,11.

⁵⁶⁸ Σχετική μελέτη για την περίπτωση της Ιταλίας, Gentilcore, "Was There a 'Popular Medicine'...", ό.π., σ. 151-166.

⁵⁶⁹ Lindemann, *Medicine and Society...*, σ. 195.

Μετά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όταν η ιατρική έγινε πειραματική και παρέδωσε βεβαιότητες μέσω της εργαστηριακής απόδειξης και της χημείας⁵⁷⁰, άρχισε να διαμορφώνεται παράλληλα ένα νέο θεραπευτικό περιβάλλον⁵⁷¹.

⁵⁷⁰ Ανακάλυψη του βακτηρίου που προκαλεί την εμφάνιση πανώλης, Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης...*, σ. 18.

⁵⁷¹ Braudel, *Υλικός πολιτισμός...*, σ. 78-83.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ. ΤΑ ΙΑΤΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Από τα γιατροσόφια στα ιατρικά εγχειρίδια

Τον 18^ο αιώνα διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για την έκδοση των πρώτων ελληνικών επιστημονικών βιβλίων. Είναι η εποχή κατά την οποία το αναγνωστικό κοινό άρχισε να δείχνει προτίμηση προς την έντυπη μορφή κειμένων, καθώς θεωρήθηκε ότι αυτή προσδίδει εγκυρότητα στην περιεχόμενη ύλη. Για την εξέταση του ερωτήματος αυτής της διατριβής, τη μελέτη της διαδικασίας μετάβασης προς τη νεότερη επιστημονική ιατρική στις ελληνικές περιοχές, θα μελετηθούν τα ιατρικά χειρόγραφα με τις συνταγές και τις ιατρικές οδηγίες, αλλά και τα πρώτα ιατρικά βιβλία που εκδόθηκαν στα ελληνικά, τον 18^ο αιώνα. Παρά το πέρασμα των ιατρικών κειμένων στην έντυπη μορφή, τα χειρόγραφα συνέχισαν να γράφονται έως πολύ αργότερα, έχοντας όμως χάσει το προβάδισμα στην προτίμηση του κοινού⁵⁷².

Από τον 17^ο αιώνα ξεκίνησε στον ευρωπαϊκό χώρο η διαμόρφωση ενός νέου πεδίου στον εκδοτικό τομέα. Οι επιστημονικές εκλαϊκευτικές εκδόσεις άρχισαν να εμφανίζονται από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα για να καλύψουν τις ανάγκες διάδοσης των επιστημονικών εξελίξεων προς ένα ολοένα και διευρυνόμενο κοινό. Σε αυτό το πλαίσιο και με την ιδεολογική φόρτιση του νεοελληνικού Διαφωτισμού, από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, αλλά κυρίως μετά το πρώτο μισό, εκδόθηκαν ιατρικά βιβλία κυρίως μεταφρασμένα στην ελληνική γλώσσα.

Αυτό που σημειώνει η παρούσα έρευνα είναι ότι τα συγκεκριμένα βιβλία, εκτός από την προφανή ανάγκη εκλαϊκευσης και διάδοσης της ιατρικής πληροφορίας, τη στόχευση προς τη διαμόρφωση θετικής εικόνας για την επιστήμη και τη νέα ιατρική, ανοίγουν τη συζήτηση για την υγεία, συνδέοντας για πρώτη φορά τη συλλογική και αργότερα τη δημόσια υγεία με την πρόοδο της κοινωνίας. Οι συγγραφείς ή μεταφραστές τους απευθύνονται σε αναγνώστες που δεν κατοικούν σε ένα κοινό-ενιαίο τόπο, πιθανόν δεν έχουν εμπειρία από την ύπαρξη ενός κεντρικού κρατικού φορέα που θα μεριμνήσει για την υγεία του πληθυσμού συνολικά, αλλά γνωρίζουν την εξωγενή εξουσία της κατάκτησης, που συνιστά μια εντελώς διαφορετική συνθήκη από τις περιοχές της Βόρειας Ευρώπης. Είναι Έλληνες,

⁵⁷² Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρόγραφου», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1982, σ. 283-293.

χριστιανοί, κάτοικοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ραγιάδες. Αρκετοί εργάζονται και διαμένουν στη Βόρεια Ευρώπη όπου υπάρχουν ελληνικές παροικίες. Έτσι οι συγγραφείς, με όχημα τις ανάγκες περίθαλψης και την επιστημονική πρόοδο, μεταδίδουν ιατρικές πληροφορίες, μαζί με τις ιδέες που διαχέουν υπόρρητα για τη μελλοντική απελευθέρωση και την κοινωνική οργάνωση των Ελλήνων με άξονα την πρόοδο της κοινωνίας και την επιστημονική γνώση. Τα βιβλία της ιατρικής εισέρχονται σε έναν πνευματικό, όπως και επαγγελματικό χώρο —τον ιατρικό— για να καλύψουν τις ανάγκες για ιατρική βοήθεια σύμφωνα με τις νεότερες επιστημονικές πληροφορίες. Ακολουθούν, δηλαδή εκδίδονται μετά τον 18^ο αιώνα, αλλά και συμπορεύονται με τα ιατρικά χειρόγραφα που αναπαράγονταν για αιώνες παρέχοντας χρήσιμες φαρμακευτικές και ιατρικές πληροφορίες στον πληθυσμό.

Τα χειρόγραφα με τις φαρμακευτικές συνταγές δεν εμφανίζουν την αλλαγή του ιατρικού λόγου, όπως διαμορφώνεται στα τέλη του 18^ο αιώνα και όπως αποτυπώνεται στα κείμενα των βιβλίων. Θα έλεγα ότι η ανάγνωση των δύο ειδών καταγράφει μια αλλαγή: από το «επειδή κι εγώ οπού εσύνθεσα το παρόν βιβλίον, ο Μιχαήλ Κοντοπίδης μάρκελλος, ο από Ναξίας»⁵⁷³ του ΧΦ92 μεταβαίνουμε στο «εφάνη μοι καταπολλά χρήσιμον εις το Γένος μας»⁵⁷⁴ όταν οι συγγραφείς των ιατρικών βιβλίων αναφέρονται στην ανάγκη διασφάλισης της ατομικής όπως και της συλλογικής υγείας διά της διαδόσεως της καινοφανούς επιστημονικής γνώσης των εντύπων.

Ο συντάκτης ενός χειρογράφου δεν αναφέρεται σε απαγορεύσεις και περιορισμούς που άπτονται της συμπεριφοράς στον δημόσιο χώρο και σχετίζονται με την υγεία, αλλά με τον δικό του απλό τρόπο υποδεικνύει το σωστό και το λάθος, μεταφέρει τη γνώση του για τον ιδιωτικό χώρο και τους ορισμούς του υγιούς, καθώς εκφράζει ένα ταπεινότερο περιβάλλον ανθρώπων που τους απασχολεί η καθημερινότητα, η ίαση ή ακόμη και η επιβίωση. Για τους απλούς ανθρώπους η τεκνοποιία, η επιβίωση γυναικών και εμβρύων, η εξάλειψη ασθενειών, αλλά και η ερωτική συνεύρεση, ήταν ζωτικής σημασίας θέματα. Και πρέπει να τονιστεί ότι αυτοί οι απλοί ασθενείς, που δεν έχουν φωνή, αποκτούν υπόσταση όταν ο συντάκτης του χειρογράφου μεταφέρει τις περιπτώσεις των ασθενειών τους και καταγράφει τα πάθη

⁵⁷³ ΧΦ92, ό.π., σ. 201.

⁵⁷⁴ Αναφορά του Σ. Βλαντή στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης (1816) του έργου *Διαιτητικής Παραγγέλματα...* του Κ. Μιχαήλ.

τους αξιοποιώντας ένα καθημερινό λεξιλόγιο που είναι κοινό για τους περισσότερους αναγνώστες.

Αντίθετα, στις εκδόσεις ιατρικών βιβλίων οι συγγραφείς απευθύνονται σε ευρύτερο κοινό χρησιμοποιώντας λόγια γλώσσα που εκφέρεται με τη βεβαιότητα της επιστημονικής γνώσης και της υπερίσχυσης του ορθού λόγου. Στα βιβλία καταγράφεται η ιατρική που στόχευαν να διαδώσουν οι συγγραφείς τους, αλλά και όποια άλλα μηνύματα θέλησαν να μεταδώσουν στο αναγνωστικό κοινό οι μεταφραστές ή οι εκδότες μέσω των προλόγων τους. Τα περισσότερα βιβλία έχουν εκπαιδευτικό και κανονιστικό λόγο, ενώ αναφέρονται στην ιατρική πρακτική που εφαρμόζουν οι πτυχιούχοι γιατροί εξαντλώντας ένα μεγάλο μέρος της ύλης τους στην πολεμική εναντίον των μη πτυχιούχων γιατρών και της κακής εμπειρικής ιατρικής. Κατά την περίοδο αυτή ορίζεται ο ιατρικός λόγος και το πλαίσιο λειτουργίας του γιατρού. Επικυρώνεται η θέση του γιατρού ως του κατεξοχήν αρμόδιου θεραπευτή, συνεπικουρούμενου από ιεραρχικά κατώτερους βοηθούς, τους πρακτικούς γιατρούς και χειρουργούς. Τα ιατρικά βιβλία επιβεβαιώνουν ότι ο γιατρός που διαθέτει πανεπιστημιακό τίτλο θα είναι η αυθεντία στην οποία επιτρέπεται να αναφέρεται σε θέματα υγείας, να συμβουλεύει, να δίνει ιατρικές εντολές.

Τα ζητήματα που ανακύπτουν από την εξέταση της επιστημονικής ιατρικής σκέψης και του βαθμού διείσδυσής της στο ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό είναι μείζονος σημασίας. Οι αλλαγές που επιφέρει η νέα επιστημονική ιατρική οργάνωση αποκαλύπτουν αν υπήρξε πολιτισμική πόλωση, ή έστω ποιες ήταν οι διαδικασίες με τις οποίες ενσωματώνονται οι επιστημονικές ιδέες σε πολιτισμικές παραδόσεις και κοινωνικές πρακτικές που είναι ουσιαστικά διαφοροποιημένες από εκείνες των περιοχών που γεννούν τις επιστημονικές γνώσεις⁵⁷⁵.

Και ενώ οι συγγραφείς προσπαθούν να διαχωρίσουν απόλυτα τους γιατρούς από τους αδαείς αγύρτες —η θεραπευτική ήταν και είναι ένα πεδίο πρώτης ανάγκης στο οποίο εισχωρούσαν σχετικά εύκολα απατεώνες—, παράλληλα καταπιάνονται με ζητήματα που άπτονται του δημόσιου χώρου και της συλλογικής υγείας των πληθυσμών, θέματα που δεν αναφέρονται στα χειρόγραφα. Το ζήτημα της δημόσιας υγείας που αναδύεται αυτήν την εποχή εμφανίζεται όλο και συχνότερα στα ελληνικά ιατρικά έντυπα καθώς προχωρούμε στον 19^ο αιώνα. Η συζήτηση για τη δημόσια

⁵⁷⁵ M. Patiniotis – Kostas Gavroglu, “The Sciences in Europe: Transmitting Centers and the Appropriating Peripheries”, στο Jürgen Renn (επιμ.), *The Globalization of Knowledge in History*, Edition Open Access, Max Planck Institute for the History of Science under Creative Commons, 2012.

υγεία ανοίγει επίσημα όταν εμφανίζονται οι πρώτες ανάγκες για περιορισμό των επιδημιών από έναν κεντρικό φορέα την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Όπως θα δούμε, η υγειονομική θεσμοθέτηση οργανώνεται καλύτερα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Αντιλαμβανόμαστε ότι οι εκδόσεις για τη διάδοση της ιατρικής επιστημονικής σκέψης στην ελληνική γλώσσα προέκυψαν από και μέσα σε ένα ρευστό από κάθε άποψη, αλλά και γόνιμο σε νέες πνευματικές προκλήσεις περιβάλλον⁵⁷⁶. Είναι η εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, η εποχή της συγκρότησης των νέων επιστημονικών πεδίων στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς και η περίοδος των μεγάλων κοινωνικών αλλαγών που γνώρισε ο δυτικός κόσμος μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Στα περιεχόμενά των βιβλίων στις αρχές του 19^{ου} αιώνα δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην ανάγκη της δημόσιας καθαριότητας, την ανάγκη για περίθαλψη κάθε πάθησης, λοιμώδους, ψυχιατρικής, ή άλλης, την ελεγχόμενη σεξουαλικότητα, τη σωστή και με βάση τους κανόνες υγείας διατροφή, την υγεία γυναικών, εγκύων, νεογνών και παιδιών, εμφανίζεται ο λόγος για την υγεία της εργασίας. Οι συγγραφείς μετά την Ελληνική Επανάσταση, εφόσον απευθύνονται στους κατοίκους του νέου κράτους που επείγει να οργανωθεί, να προοδεύσει και να συμπορευθεί με τα ευρωπαϊκά αντίστοιχα, επιμένουν να χρησιμοποιούν κάθε επιχείρημα κατά των ψευτογιατρών. Παράλληλα, εμπλουτίζουν συνεχώς τα κείμενα με τις νεότερες επιστημονικές πληροφορίες από τις ευρωπαϊκές περιοχές, όπως έγινε στον τομέα της ψυχικής ασθένειας⁵⁷⁷.

Θα λέγαμε ότι όχι μόνο τα κείμενα των ιατρικών βιβλίων ενισχύουν τη διαμόρφωση του πλαισίου για την υγεία και την ενημέρωση του πληθυσμού περί των επιστημονικών εξελίξεων, αλλά και ότι διά μέσου αυτών οι συγγραφείς στοχεύουν στη στροφή του αναγνωστικού κοινού προς την αυτοσυνειδησία, τη συγκρότηση συλλογικής ταυτότητας και την επίτευξη μιας ενοποιητικής προόδου των ανθρώπων σε όλα τα πεδία. Μέσα από κοινές αναφορές σε ταυτοτικά στοιχεία όπως είναι η γλώσσα, η θρησκεία, η λόγια παράδοση από την αρχαία εποχή, αλλά και με προσδοκίες για ένα κοινό μέλλον, η συλλογική υγεία θα γινόταν ένα νέο ταυτοτικό στοιχείο στη συγκρότηση του υγιούς έθνους που θα απελευθερωνόταν και θα προόδευε. Παρά τις συστηματικές προσπάθειες, η εισαγωγή των νέων ιατρικών

⁵⁷⁶ Μ. Πατηνιώτης, *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα. Αρχές της Φυσικής Φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, ΜΙΘΕ, 2001.

⁵⁷⁷ Ματθαίου – Πολέμη, «Περί ελληνικής ιατρικής πολιτείας...», ό.π., σ. 77-94.

δεδομένων και η απαξίωση της μη επιστημονικής ιατρικής δεν οδήγησαν στην εγκατάλειψη του παραδοσιακού θεραπευτικού συστήματος. Άλλωστε αυτό φαίνεται και από τη συνεχή παραγωγή ιατρικών χειρογράφων και την αδιάλειπτη χρήση τους ως τον 20^ό αιώνα.

Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας μελετήθηκαν οι δύο ενότητες ιατρικών κειμένων που αναφέραμε. Στόχος της εξαντλητικής μελέτης των κειμένων ήταν η αναζήτηση στοιχείων σε σχέση με το ερώτημα της εργασίας, τη μετάβαση από την εμπειρική ιατρική στην επιστημονική ιατρική που ασκούσαν οι πτυχιούχοι γιατροί. Για την εξεύρεση των κρίσιμων απαντήσεων κρίθηκε απαραίτητο να εξεταστούν οι ιατρικές και θεραπευτικές γνώσεις, όπως και η συνεισφορά των ιατρικών χειρογράφων και εντύπων σε αυτές. Στον Πίνακα 9 του Παραρτήματος καταγράφονται τα φαρμακευτικά μέσα που προτείνει ο Ι. Νικολίδης, στο έργο του *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος, ήγουν η μαλφραντζα* (1794), για τη θεραπεία μιας ασθένειας, ενώ έχουν υπογραμμιστεί τα κοινά φάρμακα με εκείνα των ιατρικών χειρογράφων, για να αναδειχθεί η συμπόρευση των δύο κόσμων ως προς την παρεχόμενη ιατρική βοήθεια. Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα ιατρικά χειρόγραφα γιατροσόφια και τα δεδομένα που παραδίδουν στην έρευνα της ιστορίας της ιατρικής.

2. Τα ιατρικά χειρόγραφα, τα γιατροσόφια

Από τους βασικούς στόχους της παρούσας έρευνας υπήρξε η μελέτη της ιατρικής γνώσης και της θεραπευτικής⁵⁷⁸ που εφαρμοζόταν στις ελληνικές περιοχές από τον 16^ο έως και τον 19^ο αιώνα, ώστε να καταγραφούν οι υπάρχουσες ιατρικές συνθήκες πριν από την επικράτηση του νεότερου επιστημονικού ιατρικού παραδείγματος.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής, αντικείμενα μελέτης είναι τα ιατρικά κείμενα που κυκλοφορούσαν στις ελληνικές περιοχές, έντυπα και χειρόγραφα, καθώς και ο ρόλος τους στην ιατρική πράξη της εκάστοτε περιόδου. Στο πρώτο κεφάλαιο θα μελετηθεί ένας αριθμός από ιατρικά χειρόγραφα που κυκλοφορούσαν από τον 16^ο έως τον 20^ο αιώνα στις ελληνικές περιοχές, τα είδη τους και τα περιεχόμενά τους. Τα δεδομένα για τις ασθένειες και τα προβλήματα υγείας παρουσιάστηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα εξεταστεί η μακρά ιστορία και χρήση των χειρογράφων ως ιατρικών κειμένων, αλλά και η συνεισφορά τους στη θεραπευτική ως προς τις φαρμακευτικές συνταγές που κατέγραφαν για αξιοποίηση από τους γιατρούς και την κοινωνία.

Ελληνικά ιατρικά χειρόγραφα – γιατροσόφια ονομάζουμε εκείνα που αξιοποιούν ως εργαλείο διάχυσης την ελληνική γλώσσα και περιέχουν ιατρικές και φαρμακευτικές πληροφορίες οι οποίες ανήκουν σε μια πολύ παλιά θεραπευτική παράδοση που έρχεται από την αρχαιότητα. Τα ιατρικά χειρόγραφα που ονομάζουμε και γιατροσόφια, σύμφωνα με τον A. Touwaide, έλαβαν μια ορισμένη μορφή κατά τη βυζαντινή περίοδο (10^{ος} – 15^{ος} αιώνας) και προσαρμόστηκαν στη συνέχεια, κατά την οθωμανική περίοδο, σε νεότερα πρότυπα. Συνήθως, όπως λέει ο Touwaide, τα κείμενα περιλαμβάνουν περιγραφές ενός αριθμού φαρμάκων που είναι ταξινομημένα σύμφωνα με τις ασθένειες και αυτές αναφέρονται ανά όργανο του σώματος, από τα πόδια ως το κεφάλι. Για κάθε φάρμακο η σειρά είναι: όνομα φαρμάκου και ασθένειας για την οποία προτείνεται, ευρέτης του φαρμάκου (Ιπποκράτης, Γαληνός, Μελετιός κ.λπ.), τα συστατικά και η προετοιμασία, η δοσολογία (δόση, συχνότητα, ώρα, διάρκεια θεραπείας), το αναμενόμενο θεραπευτικό αποτέλεσμα⁵⁷⁹. Τα ελληνικά χειρόγραφα γιατροσόφια, εκ των οποίων έχει σωθεί μεγάλος αριθμός, βρίσκονται σε δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές χειρογράφων εντός και εκτός των σημερινών

⁵⁷⁸ Ο όρος αποδίδει το θεραπευτικό σύστημα (φάρμακα, ιατρικές πράξεις) που αξιοποιούσαν οι άνθρωποι ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στις ελληνικές περιοχές και το εφάρμοζαν εμπειρικοί και πτυχιούχοι γιατροί.

⁵⁷⁹ Touwaide, “Byzantine Hospital Manuals (Iatrosophia)...”, ό.π., σ. 149.

ελληνικών συνόρων. Είναι μνημεία διάσωσης των τεκμηρίων της εθνοϊατρικής⁵⁸⁰ των ελληνικών περιοχών, χειρόγραφα που κυκλοφορούσαν σε αρκετές περιοχές του ευρύτερου ευρωπαϊκού νότου.

Τα γιατροσόφια που παρουσιάζονται στο δεύτερο μέρος της διατριβής εντάσσονται σε ένα ευρύ χρονικό διάστημα, από τον 16^ο ως τον 20^ο αιώνα. Ειδικά για την περίοδο έρευνας της διατριβής, τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα, τα χειρόγραφα αξιοποιήθηκαν για να αναδειχθούν περισσότερα δεδομένα για το είδος, καθώς και για τα φάρμακα που περιλαμβάνουν στην ύλη τους. Τα γιατροσόφια είναι από τα ελάχιστα τεκμήρια για την ιστορία της ίασης στις ελληνικές περιοχές κατά την παραπάνω περίοδο.

Για να μιλήσουμε για τις θεραπευτικές πρακτικές που διέθεταν τα δημοφιλή χειρόγραφα, θα πρέπει να ορίσουμε τη γεωγραφική διάδοσή τους. Αναφερόμαστε σε χειρόγραφα που κυκλοφορούσαν στις σημερινές ελληνικές περιοχές καθώς και σε ένα μέρος του βαλκανικού χώρου, επίσης στην Κύπρο, αλλά και όπου αλλού στον ευρύτερο οθωμανικό χώρο κατοικούσαν ελληνόφωνοι, γιατροί και ασθενείς, που γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα. Προέρχονται από μια πολύ παλιά γραπτή παράδοση ιατρικών συνταγών και πληροφοριών που ήταν διαδεδομένη σε όλο τον γνωστό κόσμο Δύσης και Ανατολής. Οι πτυχές της υγιεινής ζωής, οι θεραπείες των ασθενειών, τα φυσικά φαρμακευτικά υλικά, οι συνταγές για μαγειρική, για καθαριότητα, για πρακτικά ζητήματα, όλα καταγράφονταν σε κώδικες που χρησιμοποιήθηκαν είτε ως προσωπικά/επαγγελματικά είτε ως οικογενειακά βοηθήματα. Οι κώδικες με τις συλλογές των φαρμακευτικών συνταγών και άλλων στοιχείων για την υγεία και την ασθένεια προσφέρουν στον μελετητή υλικό που έχει συλλεχθεί από κείμενα της αρχαίας ελληνικής ιατρικής παράδοσης, με επιρροές και προσθήκες από την αραβική, αλλά και τη δυτική ιατρική. Αρκετά χειρόγραφα έχουν εμπλουτιστεί από τις ιατρικές γνώσεις των συντακτών τους, που συχνά ήταν γιατροί. Αυτοί, μαζί με τις δικές τους συνταγές, προσέθεταν λίγες πληροφορίες για τη σχέση τους με τους ασθενείς και κατέγραφαν στοιχεία και για τον καθημερινό βίο της εκάστοτε περιόδου. Τα χειρόγραφα προσέδιδαν κοινωνική καταξίωση στον κάτοχο, τόσο για τη γνώση όσο και για την ιστορία τους. Τα κείμενα των κτητόρων ή συντακτών συχνά αναφέρουν την αξία των χειρογράφων: «δια τούτο και εκοπίασα εις το να συνθέσω τούτο το ιατροσόφι εις απλήν φράσιν μάλιστα εξήγησα κι κάποια

⁵⁸⁰ Η εθνοϊατρική είναι τομέας της ανθρωπολογίας που μελετά τις έννοιες και τις θεωρίες για την υγεία και την ασθένεια σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου· Quinlan, “Ethnomedicine”, ό.π., σ. 381.

μυστικά ιατρικά οπού ... ευδόκησε να τύχουν εις τας χείρας μου διά περισσότεραν τους ωφέλειαν»⁵⁸¹. Όλοι σχεδόν οι συντάκτες βασίζονται σε δύο δεδομένα για να υποστηρίξουν τη θεραπευτική αξία ενός φαρμάκου: α) στην ιατρική εμπειρία τη δική τους ή των άλλων γιατρών, παλαιότερων ή συγχρόνων τους και β) σε εντυπωσιακά περιστατικά θεραπείας ασθενών, διασήμων (αρχόντων κ.λπ.), ή ακόμη και σε πειραματικές εφαρμογές φαρμάκων σε φυλακισμένους κατάδικους κ.λπ. που αναφέρουν⁵⁸².

Τα γιατροσόφια δεν έχουν μελετηθεί εντατικά ως τεκμήρια ιστορίας ως τις μέρες μας. Η απλή όψη, η κακή κατάσταση των χειρογράφων από τη διαρκή χρήση, η απλή γλώσσα και η λαϊκότητά τους τα κατέστησαν παρεξηγημένο είδος. Προσεγγίζονται περισσότερο ως σύνολα συνταγών για φάρμακα που φαίνεται να έχουν ευρεθεί από τους αρχαίους μεγάλους γιατρούς των οποίων τη σοφία διασώζουν. Εκτός από τον Ιπποκράτη, τον Γαληνό, τον Διοσκουρίδη, στα κείμενα αναφέρονται οι γιατροί Ερμόλαος, Αβερρόης, Αβικέννας⁵⁸³, τα ονόματα των οποίων σημειώνονται για λόγους υπομνηματισμού υποδεικνύοντας εγκυρότητα την οποία προσδίδουν στο χειρόγραφο, αλλά και στις συνταγές.

⁵⁸¹ ΧΦ92, ό.π., σ. 212.

⁵⁸² Παπαδόπουλος, «Προσεγγίσεις στην ιστορία των φαρμάκων», ό.π., σ. 174-192.

⁵⁸³ ΧΦ92, ό.π., σ. 259.

3. Η παράδοση και η καταγωγή των ιατρικών χειρογράφων

Το 2010 δημοσιεύτηκαν τα αποτελέσματα της μελέτης 12 χειρογράφων με ιατρικά-φυσικά θεραπευτικά υλικά (από τον 5^ο έως τον 19^ο αιώνα), που πραγματοποιήθηκε με στόχο την ανάδειξη της μακράς επιβίωσης των ιατρικών φαρμακευτικών υλικών της Μεσογείου στην ευρωπαϊκή ιατρική παράδοση ως τον 19^ο αιώνα⁵⁸⁴. Η έρευνα έδειξε τη μακρά συνέχεια στη χρήση των φαρμακευτικών φυτών από τον Διοσκουρίδη (1^{ος} μ.Χ. αιώνας) έως τον 15^ο αιώνα, αλλά και τον περιορισμό της επίδρασης του έργου του Διοσκουρίδη από το 1500 και μετά.

Τα κείμενα του Διοσκουρίδη (*De Materia Medica* ή *Περί ύλης ιατρικής*) επέδρασαν πολύ στη δυτική ιατρική, εφόσον επιβίωσαν κατά τον Μεσαίωνα και την πρώιμη νεότερη περίοδο. Το έργο του Διοσκουρίδη, που στηρίχθηκε στην εμπειρική γνώση, παρέμεινε δημοφιλές, ενώ ο ίδιος επέλεξε να παραμείνει στα πρωταρχικά εμπειρικά χαρακτηριστικά των φυτών που πρότεινε και να μην ασχοληθεί με την ιατρική θεωρία. Η μείωση της επιρροής του Διοσκουρίδη όπως καταγράφεται στα χειρόγραφα οφείλεται στην εμφάνιση της αραβικής ιατρικής στον δυτικό κόσμο, καθώς και στην ανακάλυψη του Νέου Κόσμου (1492) και στη διάδοση νέων φαρμακευτικών υλικών προς τις ευρωπαϊκές χώρες.

Μετά το 1500 τα ιατρικά χειρόγραφα γίνονται περισσότερο σύνθετα, καταγράφουν συνταγές με πολλά συστατικά και μακροσκελείς οδηγίες για την παρασκευή τους από φαρμακοποιούς ή γιατρούς. Την ίδια περίοδο κυκλοφορούν τα πρώτα *ιατροσοφικά εγχειρίδια* με πληροφορίες και συμβουλές για ασθένειες όλων των μερών του ανθρώπινου σώματος, καθώς και στοιχεία για τη φυσιολογία του. Είναι γραμμένα σε απλή γλώσσα και συνοψίζουν ιατρικές και βοτανολογικές γνώσεις από την πλούσια ύλη των προηγούμενων αιώνων⁵⁸⁵.

Η χρήση των ελληνικών ιατρικών χειρογράφων και οι αυξημένες ανάγκες για την αξιοποίησή τους από την κοινωνία και τους γιατρούς τα διέσωσε έως τον 20^ο αιώνα, παρόλο που από τον 19^ο αιώνα, οι οδηγίες και οι συνταγές τους απαξιώθηκαν από τους πτυχιούχους της ιατρικής, καθώς διατήρησαν τη σύνδεσή τους με τη θρησκεία, τη μαγεία και τη λαϊκή παράδοση. Η βελτίωση των φαρμάκων χάρη στις

⁵⁸⁴ De Vos, “European Materia Medica in Historical Texts...”, ό.π., σ. 28-47.

⁵⁸⁵ Α. Τσελίκας, «Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα», *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, 33, Αθήνα 2004, σ. 551, 552.

επιστημονικές εξελίξεις μετά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα ενίσχυσε την πολεμική κατά των χειρογράφων που περιείχαν θρησκευτικά και δεισιδαιμονικά στοιχεία.

Στον ελλαδικό χώρο, η ιατρική σημείωσε σημαντική πρόοδο από την αρχαιότητα έως και τη βυζαντινή περίοδο. Μέσω μεταφράσεων, μεταφέρθηκε η ιατρική εμπειρία από τον αραβικό κόσμο στις ελληνικές περιοχές. Ένα παράδειγμα της επίδρασης της αραβικής ιατρικής στη Δύση αποτελεί το χειρόγραφο της Κοργιαλενείου που αξιοποιήθηκε στην παρούσα μελέτη: «αρχή του βιβλίου των εφοδίων εσύνθεσα και τούτο αχμεδ του αβραάμ»⁵⁸⁶. Στα προηγούμενα συστήματα γνώσεων για τον ανθρώπινο οργανισμό και στα κείμενα των χειρογράφων προστέθηκε η ιατρική γνώση της Δύσης με την οποία έρχονται σε επαφή στις ελληνικές περιοχές από τα τέλη του 16^{ου} αι και η οποία εμπλούτισε περαιτέρω τη γνωστή ιατρική ύλη.

Εκτός από τις πολιτισμικές ανταλλαγές με άλλες επιστημονικές παραδόσεις, τα συγκεκριμένα κείμενα καταγράφουν την ιστορική διαδρομή της διαμόρφωσης των χειρογράφων και τη σύνδεσή τους με τη βυζαντινή επιστήμη. Κατά τη βυζαντινή περίοδο οι γνώσεις της ιατρικής εμπλουτίστηκαν, ενώ αναπτύχθηκαν περισσότερο ορισμένα επιστημονικά πεδία (της φυσικής φιλοσοφίας)⁵⁸⁷. Παραμένοντας σταθερά στην παράδοση του Γαληνού, οι γιατροί αξιοποίησαν τις δυνατότητές τους στην παρατήρηση και κατέκτησαν νέες γνώσεις και πληροφορίες από μεταφράσεις έργων. Όπως έγινε με την αστρονομία, έτσι και στον τομέα των μεταφράσεων ιατρικών έργων από την περσική και την αραβική έπαιξε σημαντικό ρόλο το πνευματικό κέντρο της Τραπεζούντας. Οι Βυζαντινοί γιατροί έγραψαν διατριβές και εξέλιξαν τις γνώσεις τους σε διάφορα ιατρικά θέματα⁵⁸⁸. Θεωρούσαν τη φαρμακολογία σημαντικό μέρος της ιατρικής γνώσης. Στα ιατρικά βιβλία τους και στα βιβλία διαιτητικής πραγματεύτηκαν τα θέματα των διαφόρων ευεργετικών προϊόντων και πρώτων υλών.

⁵⁸⁶ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 142.

⁵⁸⁷ Στην κατηγορία των θετικών γνώσεων, των γνώσεων για τον κόσμο που μας περιβάλλει, ο όρος «επιστήμη» αξιοποιείται καταχρηστικά στη βιβλιογραφία για τα διάφορα επιστημονικά πεδία. Σε αντίθεση με αυτό έρχεται η χρήση του όρου για την ιατρική, η οποία εντάσσεται αργότερα σε αυτή την κατηγορία ως πεδίο. Σύμφωνα με τους ιστορικούς της επιστήμης, οι όροι επιστήμη, ιστορία και θρησκεία προέκυψαν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η χρήση του όρου «επιστημονικός» είναι καταχρηστική όταν μιλάμε για τα επιτεύγματα ως τον 19^ο αιώνα. Ωστόσο, στη βιβλιογραφία της βυζαντινής επιστήμης χρησιμοποιείται ο όρος «επιστημονικός» για τα πεδία των θετικών επιστημών. Υπάρχουν τάσεις στη φιλοσοφία της επιστήμης που αναφέρουν ως τομή στη χρήση του όρου για τις εξελίξεις σε διάφορα πεδία τον 16^ο αιώνα —και τον Κοπέρνικο. Και πάλι κυρίως χρησιμοποιείται ο όρος «φυσική φιλοσοφία» για τις θετικές επιστήμες παρατήρησης του κόσμου (*Natural Philosophy*). Βλ. και εισαγωγή της διατριβής. Επίσης, Bowler – Mogus, *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης...*, σ. 95, 415.

⁵⁸⁸ S. Runciman, *Βυζαντινός Πολιτισμός*, Γαλαξίας-Ερμείας, Αθήνα 1969, σ. 103.

Η πιο πλήρης συλλογή τέτοιων φαρμακευτικών υλών είναι του Νικολάου Μυρεψού του 13^{ου} αιώνα, η οποία περιέχει 2.656 συνταγές⁵⁸⁹. Την ίδια περίοδο, κυκλοφόρησαν πολλά διατροφικά ιατρικά συγγράμματα, τα οποία συνέδεσαν τις τροφές και τη λήψη τους από τον άνθρωπο με την αναλογία των χυμών στον ανθρώπινο οργανισμό⁵⁹⁰. Στη μαγειρική οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν ηδύσματα διαφόρων ειδών (χλωρά και σε σκόνη): δυόσμο, σέλινο, πιπέρι, μάραθο, *μακεδονήσιο* (σέλινο), κρόκο κ.ά., αλλά και καρπούς δέντρων, π.χ. ρόδι⁵⁹¹. Πολλά από τα φυτικά προϊόντα τα αξιοποιούσαν και για τις θεραπευτικές ιδιότητες που πίστευαν ότι έχουν, όπως για την κάππαρη⁵⁹² ή τη μολόχα⁵⁹³.

Άλλη μεγάλη συνεισφορά των Βυζαντινών, όχι μόνο στον νεότερο ελληνισμό αλλά σε όλο τον δυτικό κόσμο και στο Ισλάμ, ήταν η ίδρυση των νοσοκομείων, των ιδρυματικών χώρων ίασης και φροντίδας πασχόντων. Οι Βυζαντινοί υποστήριζαν τη διαμόρφωση οργανωμένων φιλανθρωπικών δράσεων και υλοποίησαν έμπρακτα την αξία της φιλανθρωπίας⁵⁹⁴. Τα νέα πεδία δραστηριοτήτων που συγκροτήθηκαν αποδείχτηκαν πολύ χρήσιμα καθώς στόχευαν στην ανακούφιση του ανθρώπινου πόνου και των δυσκολιών της ζωής. Εκκλησία, πολιτεία και ιδιώτες δημιούργησαν και υποστήριζαν τη λειτουργία ευαγών ιδρυμάτων στην πρωτεύουσα, στα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και στην περιφέρεια. Αυτά ήταν νοσοκομεία, γηροκομεία, ορφανοτροφεία, πτωχοκομεία, αναμορφωτήρια, ξενотροφεία, λεπροκομεία, οίκοι τυφλών.⁵⁹⁵ Η οργανωμένη φιλανθρωπία στο Βυζάντιο ασκείται κατ' εξοχήν στα αστικά και στα μεγάλα μοναστικά κέντρα και δεν θα πρέπει να θεωρούμε ότι προέρχεται από το κράτος ή από την ιδέα της κρατικής πρόνοιας. Τα ευαγή ιδρύματα οπωσδήποτε ιδρύονταν για την κάλυψη των υγειονομικών αναγκών των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων γιατί αυτοί ήταν που είχαν ανάγκη περίθαλψης όταν ασθενούσαν και όχι οι οικονομικά ισχυροί που διέθεταν τα μέσα για να καλύψουν τα έξοδα ασθένειας⁵⁹⁶.

⁵⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 420.

⁵⁹⁰ Μ. Χρόνη, «Θεραπείες ασθενειών με ζωικής προελεύσεως ύλες στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα», στο *Συμβολή στη μελέτη των αντιλήψεων για τις ασθένειες και τις θεραπείες στο Βυζάντιο*, επιμέλεια Σ. Λαμπάκης, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 20, 2010, σ. 144.

⁵⁹¹ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Ε', Collection de l'Institut Francais d'Athènes, Εν Αθήναις 1952, σ. 42-43.

⁵⁹² Στο ίδιο, σ. 37.

⁵⁹³ Στο ίδιο, σ. 89.

⁵⁹⁴ Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα...*, σ. 16.

⁵⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 17, 18.

⁵⁹⁶ Λ. Μαυρομμάτης, «Οψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 149.

Οι Βυζαντινοί έδωσαν στα νοσοκομεία τον προσανατολισμό της ίασης, τοποθέτησαν εκεί γιατρούς, φαρμακοποιούς και βοηθούς, ενώ άρχισαν να τα αξιοποιούν για την εκπαίδευση των γιατρών. Πιο γνωστό νοσοκομείο της Κωνσταντινούπολης ήταν ο *Ξενών* του Παντοκράτορος που ιδρύθηκε το 1136 από τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό ως μέρος μιας μονής. Όπως αναφέρεται στον κανονισμό του νοσοκομείου (το τυπικόν του μοναστηρίου), υπήρχαν πενήντα κλίνες που βρίσκονταν σε πέντε θαλάμους (τμήματα): (1) για τραυματισμούς ή κατάγματα (2) για παθήσεις των ματιών ή των εντέρων (3) για τις γυναίκες και δύο (4), (5) μόνο για άντρες. Κάθε θάλαμος είχε δύο γιατρούς, τρεις βοηθούς, δύο πρόσθετους βοηθούς και δύο υπηρέτες. Γυναίκες περιέθαλπαν τις γυναίκες ασθενείς. Παράλληλα εργάζονταν στον Ξενώνα πέντε φαρμακοποιοί, ενώ διέθετε χωριστό αναρρωτήριο και μία κλινική για τους εξωτερικούς ασθενείς.⁵⁹⁷ Υπάρχουν μαρτυρίες για το νοσοκομείο του Σαμψών στην Κωνσταντινούπολη από τον 7^ο αιώνα.

Η γεωγραφική θέση του Βυζαντίου κατέστησε σημαντικό τον ρόλο του ως διαμεσολαβητή περιοχών, πολιτισμών και ιστορικών περιόδων. Οι Βυζαντινοί μελέτησαν και σχολίασαν τους αρχαίους Έλληνες, τους Άραβες, τους Πέρσες, τους Εβραίους Καραΐτες⁵⁹⁸, καθώς επίσης και τους Λατίνους. Διέσωσαν τα αρχαία ελληνικά κείμενα, τα μελέτησαν και τα σχολίασαν προσπαθώντας να προσθέσουν σε αυτά νεότερες γνώσεις και παρατηρήσεις και σε αυτό κυρίως έγκειται η αξία της βυζαντινής επιστήμης. Ο βυζαντινός πολιτισμός υπήρξε κόμβος συνάντησης πολιτισμικών επιτευγμάτων, αξιοποιούσε και μεταβίβαζε τις επιστημονικές και πολιτισμικές πληροφορίες από τη μία περιοχή στην άλλη, από τον ένα πνευματικό κόσμο στον άλλο. Το αποτέλεσμα αυτής της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης ήταν ο εμπλουτισμός γνωστικών περιοχών με τα ανανεωμένα επιστημονικά επιτεύγματα που διαδόθηκαν από περιοχή σε περιοχή βελτιώνοντας τη ζωή των ανθρώπων. Σε όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας επικρατούν δύο επίπεδα γνώσεων του φυσικού κόσμου. Το λόγιο, της ελληνικής παράδοσης, που παρέδωσε ο Μέγας Βασίλειος και είναι ενσωματωμένο στη θεολογική παράδοση, και το λαϊκό, της θεολογικής παράδοσης του Ιωάννη Χρυσοστόμου που συνεχίζεται μέσα σε απλούστερα κείμενα, όπως είναι οι *Βίοι Αγίων*.

⁵⁹⁷ Ε. Νικολαΐδης, *Επιστήμες και Ορθοδοξία. Από τους Έλληνες Πατέρες στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, επιστημονική επιμέλεια Γιάννα Κατσιαμπούρα, Προπομπός, Αθήνα 2018, σ. 148.

⁵⁹⁸ Καραϊτισμός, ιουδαϊκή κίνηση περσικής προέλευσης.

Κατά την περίοδο της εικονομαχίας οι επιστήμες δεν γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη, ενώ τα ενεργά επιστημονικά κέντρα μεταφέρθηκαν στη Βαγδάτη και στη Δαμασκό. Όταν η Βαγδάτη και το Χαλιφάτο των Αββασιδών ήταν το κέντρο της γνώσης, τον 8^ο και τον 9^ο αιώνα, μεταφράστηκαν αρχαία κείμενα, ανάμεσά τους και ιατρικά, από την ελληνική στην αραβική γλώσσα. Παρόλο που η Βαγδάτη κατείχε τα σκήπτρα των επιστημονικών εξελίξεων, τον 9^ο αιώνα, την περίοδο του πρώτου βυζαντινού ουμανισμού, χάρη στις προσπάθειες του Λέοντα του Μαθηματικού και των μαθητών του κυκλοφόρησαν τα αρχαία ελληνικά επιστημονικά κείμενα, γεγονός που ενίσχυσε τη διάσωσή τους. Η μεταφορά επιστημονικής και ιατρικής γνώσης σε ένα μεγάλο εύρος γλωσσών και πολιτισμών υπήρξε καθοριστική για τις επιστημονικές και πολιτισμικές εξελίξεις από την περίοδο του Μεσαίωνα⁵⁹⁹.

Ενδεικτικό της κυκλοφορίας και του κύρους που συνόδευε αυτές τις γνώσεις ήταν ότι τον 10^ο αιώνα ο Αμπντάλ-Ραχμάν Γ΄ (912-961), χαλίφης της Κόρδοβας, ζήτησε από ομάδα μουσουλμάνων και χριστιανών, μαζί με τον Εβραίο γιατρό του, να μεταφράσουν ένα βυζαντινό αυτοκρατορικό δώρο που έλαβε: το έργο του Διοσκουρίδη, *Περί ύλης ιατρικής*⁶⁰⁰.

Κατά τον 10^ο αιώνα οι Βυζαντινοί υποδέχτηκαν την αραβική πνευματική παραγωγή, τη μετέφρασαν στην ελληνική και έτσι ανανέωσαν τα επιστημονικά κείμενα του 11^{ου} αιώνα Ένα παράδειγμα των αλληλεπιδράσεων βυζαντινού και αραβικού πνευματικού κόσμου είναι αυτό του Συμεών Σηθ, αστρολόγου και γιατρού που έζησε τον 11^ο αιώνα στις αυλές του Μιχαήλ Δούκα και του Αλέξιου Κομνηνού. Ο Συμεών γνώριζε αραβικά και μετέφρασε διάφορα έργα. Ανάμεσά τους το *Σύνταγμα κατά στοιχείον περί τροφών δυνάμεων* για τις ιδιότητες των τροφών, όπου αναφέρεται σε 228 είδη φυτών και ζώων και υποστηρίζει τα ανατολικά φάρμακα αντί εκείνων του Γαληνού⁶⁰¹.

Από τον αραβικό κόσμο η ιατρική γνώση έφθασε στη Δύση. Ο Κωνσταντίνος ο Αφρικανός, Βυζαντινός γιατρός και αραβιστής (πέθανε το 1078), κατηγορήθηκε ως μάγος μετά τη μαθητεία του στην Ανατολή και κατέφυγε στο Ρήγιο. Μετέφρασε στα λατινικά το βιβλίο του Άραβα γιατρού Αμπού-Τζαφάρ Ζαντάλ Μουσάφερ. Αργότερα πήγε στη Σικελία και εργάστηκε ως καθηγητής της ιατρικής σχολής του Σαλέρνο. Το

⁵⁹⁹ A. Touwaide, "Transfer of Knowledge and Translation", στο Albrecht Classen (επιμ.), *Handbook of Medieval Studies: Terms – Methods – Trends*, τ. 3, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2010), σ. 1368-1399.

⁶⁰⁰ Π. Ανδρουδής, «Το εμπόριο των αρωμάτων και των αρωματικών φυτών στο Βυζάντιο», Πρακτικά Συνεδρίου *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1997, σ. 144.

⁶⁰¹ Νικολαΐδης, *Επιστήμες και Ορθοδοξία...*, σ. 143, 144.

1070 έγινε μοναχός στο Μόντε Κασίνο. Εκεί άρχισε να δραστηριοποιείται στη μετάφραση αραβικών ιατρικών κειμένων στα λατινικά, με αποτέλεσμα η ελληνική ιατρική παράδοση της αρχαιότητας να διαδοθεί στη Δύση, διά μέσου της επεξεργασίας των Αράβων⁶⁰².

Ένα παράδειγμα κειμένου που ανήκει σε αυτή την παράδοση κειμένων είναι το ΧΦ9(11) που απόκειται στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Κεφαλονιάς. Στη σ. 5, με κόκκινα γράμματα αναφέρεται: «Εις δόξαν Θεού αμήν: 1678 Οκτοβρίου 8». Το χειρόγραφο περιέχει συνολικά 208 λήμματα, συνταγές και οδηγίες (Πίνακας 2, Παράρτημα), καθώς και θεωρητικά κείμενα για το ανθρώπινο σώμα και τις λειτουργίες του. Το χειρόγραφο αναδεικνύει τη σχέση της ιατρικής και της ίασης με ένα από τα πιο αξιόπιστα και έγκυρα σύνολα πληροφοριών για την κατανόηση των κοινωνιών του παρελθόντος. Ο συντάκτης δηλώνει την ταυτότητά του: «βιβλίον των εφοδίων εσύνθεσα εγώ ο γνωριζόμενος Αχμεδ ο υιός Αβραάμ και εγγονός του Χαλέπ εσύνθεσα τούτο διά πολλήν ωφέλεια του ανθρώπινου σώματος εις τα πάθη όπου γίνονται εις τα όργανα όπου υπηρετούν»⁶⁰³. Σχεδόν σε κάθε κεφάλαιο η επικεφαλίδα αναφέρει «σοφωτάτου αχμεδ», ενώ σε ένα σημείο «Αρχή της βίβλου του σοφωτάτου αχμεδ υιού αβραάμ υιού χάλεπ οποία καλείται οδηγός ήγουν τα εφόδια των αποδημούντων καλύται ι περί αυτών αράβων κανούν σοφά. και εποιήθη εις ελλάδα φωνήν πατέρα Κωνσταντίνου ασυγκρήτου του ριθέντα εν Γη Βεζαφάρ»⁶⁰⁴.

Το συγκεκριμένο χειρόγραφο ενδεχομένως ανήκει στην παράδοση των κειμένων που μεταφράστηκαν τον 11^ο αιώνα από τον Κωνσταντίνο τον Αφρικανό στη λατινική γλώσσα. Αυτά τα κείμενα δημιούργησαν ένα σύνολο με ιατρικές πληροφορίες που προήλθε από την αρχαία ελληνική, την αραβική, αλλά και τη λατινική ιατρική γνώση. Δημιουργήθηκαν, όπως φαίνεται, συμπλήματα κειμένων που εκφράζουν αυτές τις ιατρικές παραδόσεις⁶⁰⁵. Αν το ΧΦ9(11) ανήκει σε αυτή την κατηγορία, είναι ένα παράδειγμα της ευρείας διάδοσης των ιατρικών πληροφοριών, των πολιτισμικών και επιστημονικών ανταλλαγών που καταγράφονται ως προς την ιατρική ύλη ανάμεσα σε διαφορετικούς κόσμους, ήδη από τη βυζαντινή περίοδο. Όπως αναφέρει ο συντάκτης, «Κατά τη συνήθεια των παλαιών ιατρών, τόσον ... όσον

⁶⁰² A. Touwaide, "Arabic into Greek: The Rise of an International Lexicon of Medicine in the Medieval Eastern Mediterranean?", στο R. Wisnovsky – F. Wallis – J. Fumo – C. Fraenkel (επιμ.), *Vehicles of Transmission, Translation, and Transformation in Medieval Textual Culture*, Brepols Publ., 2011, σ. 196.

⁶⁰³ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 83.

⁶⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 133.

⁶⁰⁵ Touwaide, "Arabic into Greek...», ό.π.

και αράβων συνηθίζουν όλοι σχεδόν οι σημερινοί διδάσκαλοι, να μοιράζουν εις άξια βιβλία την ιατρικήν...»⁶⁰⁶.

Τον 13^ο αιώνα, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους, οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να διασώσουν το κύρος και την πολιτισμική τους εμβέλεια μέσω της αρχαίας γραμματείας, της οποίας θεωρούσαν ότι ήταν οι νόμιμοι κληρονόμοι. Τον 13^ο αιώνα έγινε προσπάθεια συλλογής και επανέκδοσης των κειμένων της αρχαίας επιστήμης. Τα ιατρικά κείμενα μεταφράζονται από τον 11^ο ως τον 13^ο αιώνα από τα αραβικά και τα ελληνικά στα λατινικά και διαδίδονται στις περιοχές του Σαλέρνο της Νότιας Ιταλίας και του Τολέδο της Ισπανίας. Η προσπάθεια θα οδηγήσει στην επαναπροσέγγιση των κειμένων, που είναι εμπλουτισμένα από τις γνώσεις Αράβων και Περσών με κατάληξη τη γόνιμη περίοδο του νέου βυζαντινού (δεύτερου) ουμανισμού ή αλλιώς την Παλαιολόγια Αναγέννηση. Τον 13^ο αιώνα, μετά το 1261, το Βυζάντιο θα υποδεχτεί τις νέες επιστημονικές γνώσεις. Την ίδια περίοδο στη γειτονική Περσία των Μογγόλων συντελείται μια αναγέννηση των επιστημών, ενώ οι πόλεις Μάραγα και Ταυρίδα γίνονται επιστημονικά κέντρα. Οι Βυζαντινοί συνέβαλαν στη διάδοση προς τη Δύση της επιστημονικής γνώσης που παράγεται σε αυτές τις περιοχές και ειδικά στην Ταυρίδα. Κόμβος διαμεσολάβησης των επιστημονικών γνώσεων θα αποδειχθεί η πόλη της Τραπεζούντας. Η παραγωγή ιατρικών γνώσεων μεταφράζεται από τα αραβικά και τα περσικά στα ελληνικά και από εκεί μεταδίδεται στη Δύση (από τον 11^ο ως τον 14^ο αιώνα στη Νότιο Ιταλία και τη Σικελία και στην Κωνσταντινούπολη). Παράλληλα, κατά τον 13^ο και τον 14^ο αιώνα, η εβραϊκή κοινότητα των Καραϊτών της περιοχής της Προβηγκίας άκμασε και αργότερα μετέδωσε τις γνώσεις της σε βυζαντινές πόλεις όπου κατοικούσαν Καραϊτες Εβραίοι, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη και η Κωνσταντινούπολη (15^{ος} – 16^{ος} αιώνας).

Ο κύκλος της μεταφοράς πολιτισμικού υλικού από τη μία περιοχή στην άλλη με διαμεσολαβητή το Βυζάντιο και ο εμπλουτισμός των επιστημονικών επιτευγμάτων θα ολοκληρωθεί με την τελευταία θρυαλίδα επιστημονικής λάμψης του βυζαντινού κόσμου. Οι συνεχείς και στενές επαφές με τη Δύση κατά την περίοδο των συνομιλιών για την προσπάθεια ένωσης των εκκλησιών οδήγησαν στην απόδοση επιστημονικών συγγραμμάτων από τα λατινικά στα ελληνικά. Αυτές οι σχέσεις κατά τον 15^ο αιώνα έγιναν αφορμή να ταξιδέψουν προς τον δυτικό κόσμο ελληνικά συγγράμματα και να

⁶⁰⁶ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 6.

γίνει γνωστή η νεότερη πνευματική παραγωγή, αλλά και η αρχαία γνώση. Ένα μέρος των χειρογράφων είχε κλαπεί από μεγάλες συλλογές τον 13^ο αιώνα και τα κείμενα είχαν κυκλοφορήσει στη περιοχές της Δυτικής Ευρώπης. Ωστόσο, τον 15^ο αιώνα η ελληνική γλώσσα είχε αρχίσει να γίνεται γνωστή σε κύκλους λογίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό του Βησσαρίωνα, ο οποίος σπούδασε στη Δύση, έγινε καρδινάλιος την εποχή της ένωσης των εκκλησιών και ακολούθως δώρισε τη συλλογή του από χειρόγραφα στην πόλη της Βενετίας το 1468 για να αποτελέσουν τον κορμό της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης. Ο κύκλος των κοσμοπολιτών λογίων (αν αποδεχτούμε τον όρο), που είχαν ενσωματώσει δύο αναγνώσεις του σύμπαντος στο γνωσιακό τους οπλοστάσιο, έγινε βασικός συντελεστής της ευρωπαϊκής Αναγέννησης. Και αυτοί συμπυκνώνουν τον ρόλο του Βυζαντίου ως μεσολαβητή και κόμβου πολιτισμικών μεταφορών ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση. Στις πολιτισμικές μεταφορές εντάσσεται αρχαία ιατρική γνώση, καθώς και η νεότερη ιατρική, εμπλουτισμένη από Βυζαντινούς και Άραβες γιατρούς. Οι επιστημονικές κατακτήσεις και γνώσεις της βυζαντινής περιόδου παραδόθηκαν, σε έναν βαθμό, κατ' ανάγκη, στον ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ένα μέρος από αυτόν τον πλούτο διασώθηκε με τα χειρόγραφα. Η ευρωπαϊκή Αναγέννηση υποδέχτηκε και ανέδειξε αυτή τη γνώση ανοίγοντας μεγάλους πνευματικούς δρόμους. Στις ελληνικές περιοχές διασώθηκε ένα μέρος αυτής της κληρονομιάς, που συντέλεσε στη διατήρηση της ασίγαστης φλόγας της μάθησης⁶⁰⁷.

Οι ιστορικοί των επιστημών μελετούν εντατικά τις διεργασίες πρόσληψης της επιστημονικής γνώσης από τον ορθόδοξο κόσμο, από την πτώση του Βυζαντίου ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Η αλληλεπίδραση και οι σχέσεις της επιστήμης γενικά, όχι μόνο της ιατρικής, με τη θρησκεία είναι ένα ενδιαφέρον ερευνητικό πεδίο που έχει αναδειχθεί σχετικά πρόσφατα, ξεπερνώντας την παγιωμένη αντίληψη ότι η σχέση αυτή υπήρχε μόνο ως πεδίο συγκρούσεων. Νεότερες έρευνες μελετούν το πεδίο των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στη θρησκεία και τις επιστήμες και οι παγιωμένες απόψεις γι' αυτήν τη σχέση μεταβάλλονται. Οι περισσότεροι από τους λογίους που συμμετείχαν στη διάδοση της επιστήμης ήταν φωτισμένοι άνθρωποι της

⁶⁰⁷ Για τις ανάγκες της συνοπτικής παρουσίασης της κυκλοφορίας της επιστημονικής γνώσης, της μεταφοράς των πληροφοριών σε Δύση και Ανατολή, μελετήθηκε το κείμενο του Ε. Νικολαΐδη, «Οι επιστήμες στο Βυζάντιο. Η ιστορική παράδοση του νεότερου ελληνισμού», στο Γ. Καράς (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17^{ος} – 19^{ος} αι.)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 26-44.

εκκλησιαστικής ιεραρχίας που διέθεταν την κατάλληλη μόρφωση για να αντιληφθούν την αξία των επιστημονικών κειμένων για τις κοινωνίες.⁶⁰⁸

Όπως ήδη σημειώθηκε, στο παράδειγμα της ιατρικής είναι υπαρκτή η σχέση της ορθοδοξίας και της εκκλησίας με τη θεραπευτική στις ελληνικές περιοχές για την περίοδο που μελετούμε με πολλά παραδείγματα. Άνθρωποι της εκκλησίας παρείχαν ιατρική βοήθεια⁶⁰⁹ και είχαν ιατρικές γνώσεις — από την εξοικείωσή τους με τα αρχαία ιατρικά κείμενα που φυλάσσονταν στις βιβλιοθήκες των μεγάλων μονών. Το ίδιο συνέβη και με τα ιατρικά χειρόγραφα και τη γνώση της αρχαίας ελληνικής ιατρικής. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο υπήρξε σοβαρή κωδικογραφική δραστηριότητα για την παραγωγή και διάδοση χειρογράφων με συνταγές ίασης τα οποία είχαν ζήτηση και από τα πανεπιστήμια. Τα κείμενα της περιόδου μεταφέρουν τη συμβολή της αρχαίας, καθώς και της βυζαντινής ιατρικής και φαρμακευτικής γνώσης, που υπήρξαν καθοριστικές για την ανάπτυξη της βοτανολογίας και της φυτικής και φυσικής θεραπευτικής⁶¹⁰.

Διευκρινίζεται ότι με τον όρο «μεταβυζαντινή» αναφερόμαστε σε κείμενα — στην περίπτωση που μας αφορά— ιατρικά τα οποία συντάχθηκαν την περίοδο μετά την Άλωση και υπό την ισχυρή επιρροή της βυζαντινής παράδοσης. Ο όρος αναφέρεται κυρίως στην παραγωγή έργων τέχνης, ιδιαίτερα ζωγραφικής, ενώ η περίοδος θεωρείται ότι φτάνει ως την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ή ως την εποχή άνθησης της επτανησιακής ζωγραφικής μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς. Αυτό που συνοδεύει τον όρο «μεταβυζαντινό» είναι η παραγωγή έργου με έντονη τη βυζαντινή επίδραση⁶¹¹.

Το ΧΦ777 που απόκειται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης είναι ένα παράδειγμα από τον πρώτο αιώνα εμφάνισης των ιατρικών κωδίκων. Έχει χρονολογία σύνταξής το 1522, στοιχείο που το κατατάσσει στα πρώιμα

⁶⁰⁸ Πατηνιώτης, *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου...*, σ. 32 και Νικολαΐδης, *Επιστήμες και Ορθοδοξία...*, σ. 296-301.

⁶⁰⁹ Σχετικό παράδειγμα είναι αυτό του μοναχού/ηγουμένου Διονυσίου της μονής Ολυμπιώτισσας στη Θεσσαλία, ο οποίος έζησε τον 18^ο αιώνα και άφησε εποχή για τις γνώσεις και τις θεραπευτικές του ικανότητες, καθώς επίσης και τις ιατρικές φροντίδες που παρείχε αφιλοκερδώς σε όλους τους ασθενείς, χωρίς να εξετάζει το θρήσκευμά τους. Όπως έχει γράψει για εκείνον ο διάδοχός του στη μονή Ανθίμος: «Ιδιαιτέραν επίδοσιν είχαν εις την θεραπευτικήν. Δέκτης παλαιότερας ίσως μοναστικής παραδόσεως εν σχέσει προς την πρακτικήν ιατρικήν, επλούτισε τας γνώσεις του μελετών συναφή έργα και εις έντυπα και εις χειρόγραφα βιβλία», στο Σκουβαράς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα...», ό.π., σ. 71-115.

⁶¹⁰ A. Hohlweg, «Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετά την Άλωση χρόνους», στο Θ. Διαμαντόπουλος (επιμ.), *Ιατρικά βυζαντινά χειρόγραφα*, Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής, Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 56.

⁶¹¹ I. Ζάρρα – Χ. Μεράντζας – Ε. Σαμπανίκου, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, <http://hdl.handle.net/11419/3926> (ανακτήθηκε 6/4/2021).

μεταβυζαντινά χειρόγραφα, ενώ το γεγονός ότι βρέθηκε σε μια βιβλιοθήκη εκτός των σημερινών ελληνικών συνόρων αλλά σε μια πόλη που είχε σημαντική ελληνική παρουσία συμπυκνώνει το βασικότερο χαρακτηριστικό των ιατρικών χειρογράφων αυτής της κατηγορίας, ότι διαθέτουν υψηλές και διαχρονικές αξιακές συνδηλώσεις ώστε σώζονται σε μεγάλο αριθμό και μάλιστα σε καλή κατάσταση. Κατά την περίοδο που οι θεραπευτικές μέθοδοι είχαν κοινές θεωρητικές προσεγγίσεις, των σχολών της αρχαιότητας, η ιατρική γνώση ήταν σε όλο τον μεσογειακό κόσμο το ίδιο πολύτιμη και διαδεδομένη. Οι γιατροί εκτελούσαν τις θεραπευτικές συνταγές με έως τότε γνωστά μέσα και τις ίδιες πρακτικές οι οποίες καταγράφονταν στα χρήσιμα ιατρικά χειρόγραφα.

Ένα παράδειγμα εμβληματικού συμβουλευτικού εγχειριδίου για την ιστορία του είδους, αν και όχι αποκλειστικά ιατρικού, το οποίο έχει συγκεντρωμένες πληροφορίες από Δύση και Ανατολή, είναι το *Γεωπονικόν* του Αγαπίου Λάνδου, μοναχού κρητικής καταγωγής. Αναφέρεται όχι μόνο για το τμήμα του με τις θεραπευτικές συνταγές, αλλά και γιατί πρόκειται για ένα από τα πιο δημοφιλή λαϊκά (*ψυχωφελή*) αναγνώσματα που συντρόφευαν τους ανθρώπους αυτή την εποχή. Το *Γεωπονικόν* γράφτηκε στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, ίσως το 1620, σε απλή προσιτή γλώσσα, ενώ πιθανόν εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1643. Ο συγγραφέας στην εισαγωγή αναφέρει τις πηγές του: «από ανθρώπους πολυμαθείς και μαθηματικούς, εις διαφόρους χώρας ... και άλλα πάλιν από Βιβλία Ιταλών και Ελλήνων Φιλοσόφων...». Εξηγεί γιατί αποφάσισε να το γράψει: «Δεχτείτε ... το ωφελιμώτατον τούτο Βιβλίον και αναγνώθετέ το πολλάκις ως πολλά χρήσιμον και αναγκαίον...». Στο *Γεωπονικόν* οι άνθρωποι έβρισκαν χρηστικές συμβουλές για την καλλιέργεια της γης, τα φυτά, για τα δέντρα, πρακτικές οδηγίες για να κάνει κανείς κρασί, ξίδι, διατροφικές οδηγίες, συνταγές ίασης, συμβουλές για επιτυχημένο κυνήγι, για τις θεραπευτικές και άλλες ιδιότητες των τροφών και βοτάνων κ.ά. Για την παρούσα εργασία έχει ενδιαφέρον η παρατήρηση ότι αυτό το απλό ανάγνωσμα με τη μεγάλη διάδοση το έγραψε ένας μοναχός με υψηλή μόρφωση. Στόχος του ήταν να διευκολύνει τη ζωή των ανθρώπων και να τους προσφέρει λύσεις για πολλά καθημερινά προβλήματα⁶¹².

Στην ομάδα των χρήσιμων χειρογράφων για τους γεωργούς και την αγροτική ζωή ανήκει το σύνολο των ειδικών χειρογράφων που ονομάζονται *Βροντολογία* – *Σεισμολογία* – *Νομοκανόνες* και παρέχουν προγνώσεις, συμβουλές για βελτίωση της

⁶¹² «Αγάπιος (Μοναχός)», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. Α', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήναι 1956, σ. 143.

γεωργικής απόδοσης ανάλογα με τη σελήνη, αλλά και μέσα αντιμετώπισης και ποινές για τις παραβάσεις των αγροτών και κτηνοτρόφων⁶¹³.

Αυτά τα χειρόγραφα συντάχθηκαν από τον 16^ο αιώνα με στόχο την παροχή καθοδήγησης και συμβουλών για τον καθημερινό βίο του αγροτικού κόσμου. Σε αυτό το πλαίσιο γράφτηκαν και τα πιο απλά γιατροσόφια για ιατρική χρήση. Όλες οι συμπληματικές χειρόγραφες συλλογές που περιέχουν οδηγίες για την αντιμετώπιση της καθημερινότητας, για εμάς εδώ τα ιατρικά εγχειρίδια, που γράφονται με την πρόθεση τη διασφάλιση της υγείας και την αντιμετώπιση της ασθένειας, δεν υπολείπονται σε αξία για τους χρήστες τους, αλλά και για τους σημερινούς μελετητές τους.

⁶¹³ Στ. Μουζάκης, «Πρακτικές, συμπεριφορές και ρήξεις στον αγροτικό κόσμο. Βροντολογία-σεισμολογία - νομοκανόνες 17^{ου} - 18^{ου} αιώνα. Καταχρηστικές παρεκκλίσεις στη διαχείρισή τους», *Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 2014, Πρακτικά, τ. Α', σ. 237-264.

4. «Πολλά 'ναι τα φελούμενα μα λίγοι τα κατέχουν...»⁶¹⁴. Τα ιατρικά χειρόγραφα και οι συντάκτες τους

Όπως έχει σημειώσει ο Α. Touwaide⁶¹⁵, το 60% των ιατροσοφίων βρίσκονται σε βιβλιοθήκες στην Ελλάδα, ενώ ο ίδιος το 2016 εντόπισε σε επιτόπια έρευνα 160 από αυτά⁶¹⁶. Σύμφωνα με παλαιότερη μελέτη του Α. Τσελίκας, τα ιατροσοφικά χειρόγραφα που κυκλοφόρησαν από τον 16^ο αιώνα έως τον 20^ό αιώνα στην ελλαδική περιοχή ξεπερνούν τα 250⁶¹⁷.

Η ποικιλία των χειρογράφων, το μέγεθος, ο αριθμός των σελίδων και των κεφαλαίων, καθώς και το είδος των πληροφοριών, επιτρέπουν την καταρχήν κατάταξή τους σε δύο γενικές κατηγορίες, τα πιο μεγάλα σε μέγεθος και ύλη χειρόγραφα και τα μικρά και απλούστερα στη δομή. Τα ογκώδη χειρόγραφα εμφανίζουν χαρακτηριστικά επαγγελματικών ιατρικών κωδίκων, με πολλές σελίδες, με πλήθος και ευρεία ποικιλία φαρμακευτικών συνταγών και ιατρικές οδηγίες, ενώ συνήθως περιέχουν εξειδικευμένες και σύνθετες φαρμακευτικές συνταγές. Σε αυτά συχνά περιέχονται, με σαφείς και πολύπλοκες οδηγίες, οι κατασκευές των φαρμάκων. Παραδίδουν επίσης θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις για το ανθρώπινο σώμα και τις λειτουργίες του. Αποκωδικοποιούν τις μεθόδους ελέγχου της καλής υγείας (σφυγμός, χρώμα δέρματος κ.λπ.) και παρέχουν συμβουλές διατροφής ανά μήνα και εποχή. Τα επαγγελματικά χειρόγραφα περιέχουν οδηγίες για το πότε πρέπει να εφαρμόζονται αφαιμάξεις ή κενώσεις για την πρόληψη ασθενειών, για να ελέγχεται η ισορροπία των χυμών του σώματος.

Το ΧΦ5 εμφανίζει τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Πρόκειται για ένα ογκώδες και πυκνογραμμένο, πλούσιο επαγγελματικό ιατρικό χειρόγραφο, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Είναι ο πιο ογκώδης από τους κώδικες που σχολιάζονται σε αυτή την εργασία. Περιέχει συνολικά 1390 συνταγές φαρμάκων, 6 ερμηνείες βοτάνων μαζί με συμβουλές για τη θεραπευτική τους ενέργεια (Πίνακας 5, Παράρτημα). Διαθέτει πληροφορίες για το ανθρώπινο σώμα και τις λειτουργίες του, για τους τρόπους διάγνωσης, πρόγνωσης της υγείας των ασθενών και πολύ μεγάλο

⁶¹⁴ Γαϊτανάκης, ««Πολλά 'ναι τα φελούμενα...»», ό.π., σ. 85-95.

⁶¹⁵ Α. Touwaide, *Greek Medical Manuscripts – Diels' Catalogue: Diels Catalogue with an Index*, Medical Traditions, 2, De Gruyter, 2021.

⁶¹⁶ Institute for the Preservation of Medical Traditions <https://medicaltraditions.org/institute/news/262-searching-for-greek-medical-manuscripts-report-of-the-2016-campaign> (ανακτήθηκε 16/1/2020).

⁶¹⁷ Α. Τσελίκας, «Η συνάντηση Ανατολής και Δύσης στους νεοελληνικούς ιατροσοφικούς κώδικες», *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, 34, Αθήνα 2004, σ. 556.

αριθμό φαρμακευτικών συνταγών ανά κατηγορία φαρμάκου. Ο συντάκτης έχει καταχωρίσει τα περιεχόμενα ανά κατηγορία φαρμάκου μαζί με τις οδηγίες παρασκευής τους, οι οποίες συχνά είναι πολύπλοκες ως προς τη διαδικασία και τις πρώτες ύλες. Ο Γαληνός συνήθιζε την πολυφαρμακία, σε μία συνταγή μπορούσε να προτείνει πλήθος συστατικών, γι' αυτό οι πολύπλοκες συνταγές χαρακτηρίζονται γαληνικές⁶¹⁸.

Τα γιατροσόφια θεωρούνται μνημεία λόγου για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας, καθώς διαθέτουν ένα είδος μεικτής γλώσσας, λαϊκής και λόγιας, οικείας και κατανοητής στον σημερινό αναγνώστη. Το ίδιο συνέβαινε στον ευρωπαϊκό χώρο. Ο Παράκελσος⁶¹⁹ τον 16^ο αιώνα υπήρξε ο πρώτος επιφανής γιατρός που χρησιμοποίησε την κοινή γλώσσα στα κείμενά του. Η ίδια απλή γλώσσα χρησιμοποιήθηκε στα λαϊκά ιατρικά έντυπα που κυκλοφόρησαν ευρέως στην αγορά των βιβλίων μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας⁶²⁰.

Τα κείμενα των ιατρικών χειρογράφων έχουν μελετηθεί για τις γραμματικές τους εκφάνσεις και ιδιαιτερότητες, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η χρήση λέξεων άλλων γλωσσών, ιταλικών, τουρκικών κ.λπ., από τις οποίες κάποιες έχουν διασωθεί έως τις μέρες μας στον καθημερινό λόγο σε ορισμένες ελληνικές περιοχές. Σε κάθε περίπτωση αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για τα γλωσσικά δάνεια⁶²¹. Ο Καλλίνικος σημειώνει στο ΧΦ92: «Διά να σε οδηγήσωμεν δε και να σε σεργιανίσωμεν κ εις την σωζομένην εις την βιβλιοθήκην του διοσκουρίδου βίβλον εις γλώσσαν λατίνα ούσαν εις πέντε βιβλία εσυμειώσαμεν αραβιστί και τουρκιστί τα ονόματα τον χόρτων και δένδρων καθώς και την σήμερον τα ονομαζουσι»⁶²².

Τα ιατρικά χειρόγραφα ήταν μέσα μετάδοσης και διάσωσης της ιατρικής γνώσης και ο πλούτος τους επιβεβαίωνε την κατάρτιση του συντάκτη τους, συχνά γιατρού. Στην πλειονότητά τους διαθέτουν ένα στερεότυπο αρχικό κείμενο: «Αρχή συν θεό αγήο σημιούμεν ενταύθα διάφορες ρετζέταις των μαντζουνήον εις χρήση πλήστον παθόν οξέον τε και χρονήον συναμένον εκ διαφόρον βηβλήον ιποκράτους τε γαληνού καπέλου και άλλον έμπηρον ιατρόν ιατρόν και δόκιμον»⁶²³.

⁶¹⁸ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 109.

⁶¹⁹ Θεόφραστος Παράκελσος (1493-1541), διάσημος αλχημιστής, αστρολόγος και αποκρυφιστής. Με το όνομα Παράκελσος που διάλεξε ο ίδιος ήθελε να δηλώσει την ανωτερότητά του σε σχέση με τον Ρωμαίο γιατρό Κέλσο του 1^{ου} μ.Χ. αι.· βλ. R. Margotta, *History of Medicine*, Hamlyn, 2000.

⁶²⁰ Ackerknecht, σ. 134.

⁶²¹ Ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώνεται για τη γλώσσα στο Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιο...*, σ. 27-43.

⁶²² ΧΦ92, ό.π., σ. 6.

⁶²³ ΧΦ5, ό.π. 75.

Στο ΧΦ9(11) ο συντάκτης αναφέρεται στην ιατρική τέχνη, στη λειτουργία του σώματος, τη θεραπευτική προσέγγιση βάσει των χυμών: «Περί των αξίων της ιατρικής βαθμών» ή «Περί του ορισμού της ιατρικής», «Περί φύσεως, περί φυσιολογίας, περί πραγματείας ιατρικής»⁶²⁴. Το ΧΦ9(11) προορίζεται για επαγγελματική χρήση, πιθανόν και για εκπαιδευτικούς λόγους, ενώ δεν περιέχει μαγικά και υπερφυσικά στοιχεία. Στην εξήγηση των ασθενειών αναφέρει: «Πρέπει να εξηγήσω με ταις άνωθεν φωναίς οθεν λέγομε πως η διά νόσου γιγνόμενη δεν γροικουσιν άλλο οι ιατροί, πλεον ότι εξήγησαμε εις εχθεσινόν μάθημα διά πάθος»⁶²⁵, στοιχείο που συνδέει το κείμενο με εκπαιδευτική χρήση. Ο συντάκτης εξηγεί με παραδείγματα τι πρέπει να κάνει ο γιατρός σε κάθε διαφορετικό περιστατικό.

Η χρήση παραδειγμάτων ασθενών αξιοποιείται και στα ελληνικά ιατρικά βιβλία του τέλους του 18^{ου} αιώνα, για τις λεπτομέρειες και τις διαφορές των περιπτώσεων⁶²⁶. Στο ΧΦ9(11) περιγράφεται η μέθοδος προσέγγισης του ασθενή, ώστε να διαφυλαχθεί η φήμη των γιατρών: «τέτοια ταραχή προδηλούται από την ζέστην τότε επιστήμων εις τούτο το διάστημα των ημερών πριν να έλθει της έβδομης η ταραχή, τόσον την καταπραΰνει, όπου σχεδόν εξέρχεται το ήμισυ ... πρέπει να έχετε τον νουν σας εις την ακριβήν γνώσιν του νοσήματος, διά να προβλέπετε και τους μέλλοντας κινδύνους του αρώστου και να τους ιατρεύεται με δόξαν και τέχνης και αύξησιν του ονόματός σας»⁶²⁷.

Σύμφωνα με τον Γ. Ν. Αντωνακόπουλο, ο συντάκτης του ΧΦ9(11) ήταν γιατρός και λατινομαθής, ενώ είχε σχέση με τη Δυτική Ελλάδα. Ο ίδιος συνδέει το χειρόγραφο με τρία ακόμη που βρίσκονται σε άλλες βιβλιοθήκες, όλα αντίγραφα της ίδιας ιατρικής πραγματείας⁶²⁸. Το κείμενο περιέχει το έτος ολοκλήρωσης σύνταξης, Οκτώβριος 1678 – Φεβρουάριος 1679. Το χρονικό διάστημα είναι πέντε μήνες, τεκμήριο για τη χρονική διάρκεια σύνταξης των ιατρικών χειρόγραφων⁶²⁹.

Τέλος, το ΧΦ9(11) περιέχει κείμενο για τις πιθανές αιτίες εμφάνισης παθήσεων και παρέχει στον αναγνώστη πάνω από μια φαρμακευτικές επιλογές (έμπλαστρα, αλοιφές κ.λπ.) για κάθε πάθηση. Η μέθοδος καταγραφής των πολλαπλών ιατρικών συνταγών στα χειρόγραφα ήταν συνήθης από τη βυζαντινή περίοδο. Η

⁶²⁴ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 5, 6.

⁶²⁵ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 30.

⁶²⁶ Τα στάδια της ασθένειας αναφέρονται αναλυτικά στο Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*

⁶²⁷ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 32.

⁶²⁸ *Πραγματεία περί Φυσιολογίας και Παθολογίας, Νικολάου Ιερόπαιδος...*, σ. 17, 18.

⁶²⁹ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 147.

έρευνα έχει αποδώσει αυτήν την τακτική στις θεραπευτικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν γιατροί και ασθενείς και λόγω των περιορισμένων φαρμακευτικών υλικών, καθώς οι θεραπευτικές προσπάθειες κάποτε ήταν παροχή ελπίδας και όχι αποτελεσματική θεραπεία. Έτσι οι συντάκτες των χειρογράφων από τη βυζαντινή περίοδο κατέγραφαν όσες εναλλακτικές συνταγές γνώριζαν για να καλύπτουν περισσότερες πιθανότητες ίασης. Και όπως φαίνεται, αντίστοιχα παρέλειπαν όσες συνταγές είχαν αποδειχτεί αναποτελεσματικές⁶³⁰.

Τα γιατροσόφια είναι αδιάψευστοι μάρτυρες ενός ιστορικού φαινομένου μακρού χρόνου. Τα παλαιότερα κυρίως μας μεταφέρουν σε έναν κόσμο που τα όριά του ήταν ρευστά ανάμεσα στην ιατρική των πτυχιούχων γιατρών και τις εμπειρικές γνώσεις από την αρχαία παράδοση⁶³¹. Το χειρόγραφο της Φιλιππούπολης, ΧΦ777, που χρονολογείται στο 1522, είναι τέτοιο παράδειγμα, που προσφέρει στον αναγνώστη ένα σύνολο 214 συνταγών και ένα εισαγωγικό κείμενο με γενικές πληροφορίες για το ανθρώπινο σώμα: «Περί εις οπίον μερων του σώματος του ανθρώπου ευρίσκεται το κάθε στιχίον»⁶³². Είναι γραμμένο σε απλή, κατανοητή γλώσσα, αλλά σε αρκετά σημεία γίνεται δυσανάγνωστο εξαιτίας κακής γραφής. Είναι ένα αξιόλογο ιατρικό χειρόγραφο στο οποίο περιλαμβάνονται και προσευχές, καθώς ο συντάκτης παραπέμπει σε υπερφυσικές δυνάμεις για τη θεραπεία. Οι εξωιατρικές πληροφορίες είναι γραμμένες με παρόμοιο τρόπο όπως στο *Κρητικό Ιατροσόφιο του 19^{ου} αιώνα*, στοιχείο που υποδεικνύει τον μακρό χρόνο επιβίωσης των ιατρικών κειμένων, αλλά και των δεισιδαιμονικών τους προσεγγίσεων.

Η ύλη των χειρογράφων παραπέμπει σε φάρμακα και προτείνει υλικά που συναντώνται αδιάλειπτα από την αρχαιότητα και μας καθιστά κοινωνούς της γνώσης και των παρατηρήσεων των λαών της ευρύτερης περιοχής που τα αξιοποιούσε. Από τα κείμενα αντλούμε πληροφορίες για τη θεραπευτική αξία των ριζών, των φύλλων ή των σπόρων διαφόρων βοτάνων της περιοχής της Μεσογείου και των Βαλκανίων. Η γνώση τους παραμελήθηκε για πολλά χρόνια εξαιτίας της επικράτησης της επιστημονικής πειραματικής ιατρικής και των ραγδαίων ανακαλύψεων για τη χημική παρασκευή των φαρμάκων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα⁶³³.

⁶³⁰ D. Bennett, "Medical Practice and Manuscripts in Byzantium", *The Society for the Social History of Medicine*, 13(2), σ. 284.

⁶³¹ A. Towaide, Πρόλογος στο Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. x.

⁶³² ΧΦ777, ό.π., σ. 17.

⁶³³ Άμαντος, «Ιατροσοφικός κώδιξ», ό.π. σ. 149.

Από τα χειρόγραφα που μελετήθηκαν, αυτό που κυρίως συνοψίζει το παραπάνω χαρακτηριστικό είναι το ΧΦ92. Ο συντάκτης, γιατρός Μιχαήλ Κοντοπίδης, επέλεξε να εκλαϊκεύσει το έργο του Διοσκουρίδη *Περί Ύλης Ιατρικής* (περί το 1700) και να το προσαρμόσει σε νεότερη εκδοχή. Το χειρόγραφο περιέχει πλούσιο υλικό και είναι ένα παράδειγμα που συνδέει την παράδοση των ιατρικών κειμένων τόσο με την αρχαιότητα όσο και με τη σύγχρονή τους εποχή, όχι μόνο για τα ιατρικά και τα φάρμακα, αλλά και για τις πολλαπλές καταγραφές των απόψεων των δύο συντακτών και την απεύθυνση στους αναγνώστες τους. Όπως γράφει ο δεύτερος επεξεργαστής του κειμένου και επόμενος κτήτορας Καλλίνικος, «Είχα είδησιν ω αναγνώστα ότι τα περισσότερα των εμπεριεχομένων εις το ιατροσόφιον αυτό, είναι από του διοσκουρίδου *περί ύλης ιατρικής*. Όστις ου μόνον βοτάνων αλλά κ δένδρων και καρπόν και χυμών και οπών, κ του μεταλλοτομείου άπαντος και το εν τοις ζώοις μορίων εγραψεν υπέρ άπαντας τους προ αυτου ...»⁶³⁴.

Τα περισσότερα χειρόγραφα έχουν αλλάξει αρκετά χέρια ώσπου να βρεθούν στη διάθεση του σύγχρονου ιστορικού. Οι διαδρομές των κωδίκων είναι μια διαφορετική αφήγηση που παρουσιάζει ενδιαφέρον. Μια πολύ ωραία περιγραφή για τη μεγάλη περιπέτεια ενός αριθμού ελληνικών χειρογράφων αφηγείται η Annaclara Cataldi-Palau⁶³⁵. Αρκετά από αυτά σήμερα βρίσκονται στις μεγάλες βιβλιοθήκες της Ευρώπης. Ανάμεσα στα χειρόγραφα της έρευνάς της υπάρχουν αρκετά ιατρικά και φαρμακευτικά εγχειρίδια. Από τον αντιγραφέα στον αγοραστή και μετά στον συλλέκτη, τον λόγιο, και από εκεί στις αγορές και το εμπόριο χειρογράφων, για να καταλήξουν στα αποθετήρια των μεγάλων βιβλιοθηκών, δημοσίων ή ιδιωτικών. Από τα γιατροσόφια της παρούσας έρευνας ορισμένα διαθέτουν σημείωμα του συντάκτη ή και του κτήτορα.

Το ΧΦ92 συντάχθηκε αρχικά από γιατρό, αλλά διαμορφώθηκε περαιτέρω σε δεύτερη επεξεργασία από τον επόμενο κτήτορα. Ο πρώτος συντάκτης επιβεβαιώνει την ταυτότητά του: «γνώμη μιχαήλ Κοντοπίδη Μαρκέλλου: του γράψαντος το βιβλίο ετούτο»⁶³⁶. Το χειρόγραφο έχει συμπληρωθεί από τον Καλλίνικο Δ', Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, από τον οποίο δωρήθηκε στη βιβλιοθήκη της Ζαγοράς. Στην εισαγωγή αναφέρεται ως έτος σύνταξης το 1749, στη συνέχεια ο Καλλίνικος αναφέρει ότι ο Μιχαήλ Κοντοπίδης το συνέταξε το 1700, συνεπώς μπορούμε να

⁶³⁴ ΧΦ92, ό.π., σ. 65

⁶³⁵ A. Cataldi-Palau, *A Catalogue of Greek Manuscripts from the Meerman Collection in the Bodleian Library*, Bodleian Library, Οξφόρδη 2011.

⁶³⁶ ΧΦ92, ό.π., σ. 274.

υποθέσουμε ότι οι ημερομηνίες αναφέρονται στον αρχικό συντάκτη η δεύτερη, στον επόμενο κτήτορα η πρώτη.

Στο τέλος του χειρογράφου υπάρχει ένα σημείωμα του Καλλίνικου: «Ευτυχόντες ην εις την βιβλιοθήκην της σχολής της ιατρικής βιβλόν και διελθόντες αυτήν, εύρομεν αυτήν εν πολλοίς χωλαίνουσιν είτε τας κλήσεις των χόρτων κ ορθογραφίας κ ομώνυμη κι άλλα τινά κι έχοντες είδησιν μικράν εις το ονομαστικόν το περί ύλης ιατρικής του διοσκουρίδι ηθελήσαμεν στην χάριν να διορθώσωμεν την βιβλόν κι διά ευκολίας να κάμωμεν και πίνακα κατά αλφάβητον κι τάξιν του ονόματος, οπόσος δε ο κόπος τον συμπεραίνεις οπού διά μια λέξιν πρέπει να ερευνηήσθε πολλά λεξικά και λεξικά τοιαύτα οπού να έχωσι πραγματικάίς λέξεις κι εις την ελληνική τοιαύτα δεν σώζονται κ μάλιστα εις αραβικήν και τουρκικήν γλώσσαν ταις οποίας οι λατίνοι ιατροί κ σπετζιάροι μεταχειρίζονται ως εξορισθήσθε στις ελληνικής διά την τον βαρβάρων επικράτειαν ...»⁶³⁷.

Γνωρίζουμε ότι ο Μιχαήλ Μάρκελλος Κοντοπίδης, Έλληνας ιατροφιλόσοφος, γεννήθηκε το 1651 στη Νάξο, όπου έλαβε εγκύκλια μόρφωση. Ολοκλήρωσε τις σπουδές του και πήρε δίπλωμα ιατροφιλοσόφου από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, στο οποίο και δίδαξε ως το έτος 1681. Ακολούθως έζησε και εργάστηκε ως γιατρός για ένα χρόνο στην Κωνσταντινούπολη, για να επιστρέψει στη γενέτειρά του και να τελειώσει τον βίο του το 1716. Ανάμεσα στα χειρόγραφα έργα του και το εν λόγω χειρόγραφο «Συλλογή ιατρική Μιχαήλ Κοντοπίδη», το οποίο ίσως συντάχθηκε το 1708⁶³⁸ και βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Ζαγοράς.

Το χειρόγραφο κληροδοτήθηκε στη βιβλιοθήκη από τον Καλλίνικο Δ΄, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1713-1792), ο οποίος γεννήθηκε στη Ζαγορά και σπούδασε στη Σχολή της. Το 1743 έγινε Πατριάρχης για μικρό χρονικό διάστημα (περίπου έξι μήνες), αλλά η ενθρόνισή του αντιμετώπισε πολλές αντιδράσεις με αποτέλεσμα να αναγκαστεί να εγκαταλείψει. Επέστρεψε έπειτα από περιπέτειες στη Ζαγορά, όπου και πέθανε αφήνοντας όλα του τα βιβλία στη βιβλιοθήκη του χωριού⁶³⁹. Όπως δείχνουν οι χρονολογίες εντός του χειρογράφου (1749), η επεξεργασία και οι προσθήκες εκ μέρους του Καλλίνικου έγιναν μετά την απομάκρυνσή του από τον πατριαρχικό θρόνο.

⁶³⁷ ΧΦ92, ό.π., σ. 65

⁶³⁸ Δ. Π. Πασχάλης, «Κοντοπίδης, Μιχαήλ Μάρκελλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. ΙΔ΄, Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήναι 1956, σ. 835.

⁶³⁹ Μ. Ι. Γεδεών, «Καλλίνικος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. ΙΓ΄, Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήναι 1956, σ. 575.

Το ΧΦ245 που απόκειται στο αρχείο χειρογράφων της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος ανήκει στα ιατρικά χειρόγραφα με συνεχή χρήση. Η πρώτη χρονολογία που εμφανίζεται στον κώδικα είναι το 1828. Είναι η περίοδος διακυβέρνησης του Ι. Καποδίστρια. Εννέα χρόνια αργότερα εκδόθηκε η πρώτη *Ελληνική Φαρμακοποιία* εγκεκριμένη από το κράτος (1837). Το ΧΦ245 είναι μεγάλο (142 φύλλα και 470 συνταγές, Πίνακας 7, Παράρτημα), καθαρογραμμένο, με ωραίο ευανάγνωστο γραφικό χαρακτήρα, διαθέτει χρήσιμες φαρμακευτικές συνταγές για κάθε πάθηση και σύμφωνα με το σημείωμα της αρχής ο κτήτορας είναι γιατρός. Στη δεύτερη σελίδα του κώδικα ο συντάκτης σημειώνει: «Τούτω τω βιβλίον των λέγουν ... των εκλεκτών περιέχει τα πάθη του κόσμου ως ιατρικά όπου να τα ιατρεύσεις να μην χαθή ο ασθενής. 1828 Φεβρουαρίου 10, Αλμυρόν ημέρα του αγίου χαραλάμπου, ημέρα Παρασκευή, Ιωάννης αναγνώστη Ιατρού της αλμιριου»⁶⁴⁰. Το σημείωμα αυτό είναι μάλλον του κτήτορα, γιατρού στην περιοχή του Αλμυρού, ο οποίος και το κατείχε το 1828. Στο τέλος του καταλόγου με τις συνταγές σημειώνει ο συντάκτης του κειμένου: «τέλος και μόνω θεώ δόξα. Ωσπερ ξένοι χαίρουσιν ιδείν πατρίδα, και οι θαλασήοντες ιδείν λιμένα, ούτω και οι βιβλίον γράφοντες ιδείν αυτού το τέλος. Εγράφη διά χειρος Νικολάου ... έτος αψυδ (1744)»⁶⁴¹. Το ΧΦ245 συντάχθηκε το 18^ο αιώνα, περιέχει ιατρικές και φαρμακευτικές πληροφορίες κατά κύριο λόγο, καταγραμμένες με προσεκτικό και λεπτομερή τρόπο.

Καθώς τα κείμενα διαμορφώνονται από τις ευρύτερες ιστορικοπολιτισμικές συνθήκες και αναπαριστούν την κοινωνική πραγματικότητα, στα παραδείγματά μας, πέρα από τις στερεοτυπικές φράσεις που λίγο-πολύ επαναλαμβάνονται (πίστη στον θεό, ανάκληση μεγάλων γιατρών του παρελθόντος κ.λπ.), αναγνωρίζουμε ότι οι συντάκτες κάποιες φορές αναπαράγουν τη σχέση εξουσίας του γιατρού με την κοινωνία/ασθενείς, όπως επίσης νομιμοποιούν την ισχύ των γιατρών, αλλά και συμπτωνώνουν τις απόψεις τους για την ιατρική⁶⁴².

Μέσω του διαμεσολαβημένου λόγου των συντακτών καταγράφονται οι συνθήκες ζωής, σε περιορισμένα σχόλια ή μικρά σημειώματα, συνήθως ανάμεσα στις

⁶⁴⁰ ΧΦ245, ό.π., σ. 2.

⁶⁴¹ Στο ίδιο, σ. 131

⁶⁴² Μ. Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Εξάντας, Αθήνα 1987· D. La Carra, «Επανεξέταση της διανοητικής ιστορίας και της ανάγνωσης των κειμένων» στο Ε. Γαζή (επιμ.), *Διανοητική Ιστορία, Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ 1996, ενώ ο προβληματισμός σχετικά με την τεκμηριωτική και την ποιητική πλευρά των κειμένων αναπτύσσεται αναλυτικά στο ίδιο, σ. 67-131.

συνταγές⁶⁴³. Οι συντάκτες υπαινίσσονται τις δυσκολίες των ασθενών όταν αναφέρονται στη δυσχερή θέση των γιατρών στις περιπτώσεις που δεν διαφαίνεται αίσιο τέλος στην εξέλιξη μιας πάθησης. Κάποιες φορές παραθέτουν στοιχεία για το «ορθό» υπόδειγμα επαγγελματία. Το άτομο που αναφέρεται στον εαυτό, τοποθετείται σε θέση παρατήρησης, αποκαλύπτεται μέσα από μια διαδικασία αυτοεξέλιξης, ανάγνωσης του ποιος πράγματι είναι. Η ταυτότητά του αλλάζει, και διαμορφώνεται μέσα από τη διαδικασία της αποκάλυψης στοιχείων για τον εαυτό⁶⁴⁴.

Οι προσωπικές απόψεις των συντακτών δεν εντοπίζονται σε υψηλό ποσοστό στα γιατροσόφια, καθώς ο σκοπός τους ήταν η διάσωση και διάδοση της ιατρικής γνώσης και όχι η καταγραφή της δικής τους εμπειρίας. Δεν παραθέτουν συχνά προσωπικές απόψεις και όταν συμβαίνει αυτό, το κάνουν είτε για να προστατέψουν το ιατρικό επάγγελμα και τους γιατρούς, είτε για να καταγράψουν στοιχεία που σχετίζονται με την ηθική και τη διατήρηση της καλής υγείας. Κατά την περίοδο σύνταξης των χειρογράφων η αφηγηματική διαδικασία για τον εαυτό δεν είναι κυρίαρχη, ενώ τα γιατροσόφια γράφτηκαν για να καταγράψουν πληροφορίες που προέκυπταν από πολλαπλές πηγές. Ως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα η ατομική έκφραση, ο αυτοπροσδιορισμός και η καταγραφή προσωπικών στοιχείων είναι εκδηλώσεις που δεν θεωρούνται αυτονόητες. Είναι κυρίως μετά τον 19^ο αιώνα που αναδύεται η μοναδικότητα του ατόμου, η παρουσία και οι απόψεις του οποίου αξίζει να καταγραφούν⁶⁴⁵.

Σε κάποιες περιπτώσεις τα σχόλια των συντακτών μεταφέρουν εκλαϊκευμένη γνώση για τον κόσμο που μας περιβάλλει, για τους ανθρώπους και τους χαρακτήρες, την ηθική τους συμπεριφορά: «... Αλλά ο άνθρωπος ουχί μόνον προς τον ποιητήν του κι ευεργέτην του έγινεν αχάριστος μη συλλογιζόμενος την ευεργεσίαν του, για να αποδίδη την ευχαριστήαν και την δόξαν, και την τιμήν, μα κι εις τον εαυτόν του σκληρότατος, μη θέλωντας να στοχάζεται να φυλαχθή υγιής με το να μεταχειρίζεται ταις αρεταίς των βοτάνων, προστοχαζόμενος την βλάβην οπού αποκτά από την απροσεξίαν κ με τούτο βλάπτεται ψυχικά και σωματικά. Ένα και μόνον στοχάζεται τώρα ο άνθρωπος πώς να αποκτήση πλούτον φθαρτόν, πώς να θησαυρίση θησαυρούς επικήρους, πώς να κερδήση τιμήν κι έπαινον πρόσκαιρον. Αλήμονον δεν

⁶⁴³ C. Ginzburg, *Το τυρί και τα σκουλήκια, ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008, σ. 12 και πρόλογος.

⁶⁴⁴ R. Usher, "Telling the Story of the Self/Deconstructing the Self of the Story", *Education-line database*, 1995 Conference Proceedings, σ. 178-183,

<http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/00003019.htm>, (ανακτήθηκε 10/1/2020).

⁶⁴⁵ Reddy, *The Navigation of Feeling...*, σ. 151-154.

συλλογίζεται, πως από κοιλίας μητρικής γυμνός εξήλθε κι εις τον κόσμον τούτον τίποτες δεν έφερεν, αλλά κι όταν μησεύη από την παροικήαν αυτήν τίποτες δεν θέλει πάρη»⁶⁴⁶.

Η ανάγνωση του παραπάνω κειμένου μάς μεταφέρει στο χριστιανικό ηθικό πλαίσιο του 18^{ου} αιώνα⁶⁴⁷. Ο συντάκτης του ΧΦ92 παραδίδει στον αναγνώστη τις σημαντικές αξίες που καθορίζουν το ανθρώπινο πέρασμα από τον κόσμο. Ο άνθρωπος πρέπει να παραμένει ταπεινός και να μην αναζητά επίγειες απολαύσεις και την κατάκτηση υλικού πλούτου, ενώ είναι αναγκαίο να αναγνωρίζει την αξία της φύσης.

Ανάμεσα στις απόψεις που καταγράφονται στο ΧΦ9(11), ο συντάκτης συσχετίζει την ανθρώπινη κράση με φυλετικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με το κείμενο, οι Ευρωπαίοι έχουν κράση ισορροπημένη, εξ ου και είναι ήπιοι χαρακτήρες: «... πρέπει να ξέρετε πως όλη η γη εμοιράσθη εις τριαν μέρη από τους παλαιούς. και εις έναν άγνωστον. το οποίον την σήμερα είναι η ευρώπη. ήγουν εις ευρώπη, ασίαν, αφρικήν και αμερικήν ... και οι άνθρωποι είναι πράοι, και μιας λογής. Ολίγον ανδρείοι. τοις αναλόγοις σχεδόν μέτροις εις κάθε πράγμα άλλης λογής είναι της ευρώπης. Σχεδόν παραβαίνει καθένα εις μια κράσιν διά τι καθημερνούσι αλάσουσιν οι χυμοί και οι καιροί. Ο θεός ακολούθως και οι άνθρωποι διάφοροι ευρίσκονται στις Αφρικής τα μέρη ως επί το πλείστον που τούτοι ψυχροί, διά τούτο γεννώνται και τα ζώα, πλέον ισχυρά και οι άνθρωποι ου πολλούς είναι ανδρικώτατοι. εις της αμερικής τα μέρη κλίνουσιν εις το οργολικό, διά τούτο είναι και οργίλοι, θυμώδεις, ζούσιν ωσάν θηρία, μάλιστα σε όσους δεν έφθασεν ακόμη η ορθόδοξος πίστις σχεδόν ολίγον διαφέρουσιν από τα ζώα, και εις τα ήθη και εις τους πολίτας ομού όλους τους ωσάν αυτό τον άνθρωπον μακρινά σχεδόν ...»⁶⁴⁸. Η ανωτερότητα των κατοίκων της Ευρώπης εξηγείται και με την κράση, τη φυσική υπόσταση των ανθρώπων που, σύμφωνα με τον συντάκτη, διαφέρει στις διάφορες ηπείρους και από αυτήν εξαρτάται ο βαθμός εκπολιτισμού και ανάπτυξης των κοινωνιών. Η εξήγηση της σωματικής κατασκευής με βάση τη φυλετική καταγωγή και ο συσχετισμός της διάδοσης της χριστιανικής θρησκείας με την εξημέρωση και την πολιτισμική-κοινωνική ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού διατηρήθηκαν στη σκέψη των κατοίκων της

⁶⁴⁶ ΧΦ92, ό.π., σ. 212.

⁶⁴⁷ Όχι μόνο τον 18^ο αιώνα αλλά και ως τις μέρες μας, η χριστιανική ηθική καταγγέλλει τη ροπή προς τις επίγειες απολαύσεις· βλ. το *Πηδάλιον* Αγαπίου και Νικοδήμου.

⁶⁴⁸ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 9.

Δύσης για τους «άλλους» πολιτισμούς ως πολύ αργότερα, ενώ παραμένουν ως ισχυρές πεποιθήσεις για την πλειονότητα των ανθρώπων⁶⁴⁹.

Ένα μέρος των προσωπικών απόψεων που καταγράφονται στα κείμενα των χειρογράφων αφορά στη σχέση του γιατρού με τον ασθενή και τις κοινωνίες, όταν εντοπίζονται συστάσεις από τους συντάκτες προς τους αναγνώστες. Όταν ο ασθενής κινδυνεύει να χάσει τη ζωή του, ο συντάκτης προτρέπει τον θεραπευτή να το προβλέψει και να σταματήσει εγκαίρως τη θεραπεία, για να μην επιφορτιστεί με την ευθύνη του θανάτου, αλλά και για να μη χάσει τη φήμη του ως ιατρός. Η προτροπή δηλώνει την ανάγκη παθητικής αποστασιοποίησης του θεραπευτή από τον ασθενή που δεν δύναται να βοηθήσει. Διακρίνουμε στα κείμενα την επαγγελματική ενημέρωση, τη μέριμνα για το καλό όνομα του επιστήμονα γιατρού, την πιστοποίηση γνώσεων και ικανοτήτων ώστε να δώσει ανακούφιση, να γιατρέψει και να ελευθερώσει τον άνθρωπο από τα δεινά του. Μόνο τότε αξίζει και αυτός την πρόοδο και την αύξηση της πελατείας.

Σε εκτενέστατη συνταγή παρασκευής αντιμονίου⁶⁵⁰, «πώς να κατεσκεβάσις αντημόνιον διαφορετικόν», υπάρχει μια συμβουλή ενδεικτική της απόστασης που διατηρεί ο γιατρός από πιθανή αποτυχία της θεραπείας: «πέρνης από το αντιμόνιον διαφορετικόν δρ. και βάζις υς φελντζάνι με ζεστόν νερόν και την μποτήζις υς τον ασθενύ και αν ιδρόσι καλόν ύ δε δεν ιδρόσι δ' ύστερο πότησέ τον άλο ένα δρ. και σκαίπασέ τον καλά και αν ιδρόσι επυχρίσου τον και δήδε ιατρικά διά να τον βοηθείσυσ ύ δε και δεν ιδρόσι άπεχε απ αυτόν δηότη εξάπαντος αποθνίσκη και χάνις τα ιατρικά σου»⁶⁵¹. Το ίδιο παρατηρούμε και στη συνταγή «πος να κατασκαιβάσις σαλπουρνέλα». Είναι ένα φάρμακο με αναλυτικές οδηγίες οι οποίες ολοκληρώνονται έτσι: «τελιόνυ τότε ι κατασκαιβύ και λέγεται σοστόν διαγρίδιον⁶⁵² και βάνις υς τα χάπυα, μαντζούνια και όπου σε χριασθή. Να φιλαχθής να μιν το βάνις ακάπνιστον και άψιτον δηότι σκοτόνυ τους πάσχοντας και γήνεσαι έτιος φόνου»⁶⁵³.

Σε όλες τις συνταγές του χειρογράφου δίνονται οδηγίες δοσολογίας ανάλογα με την ηλικία και την κρίση του ασθενή, όπως εδώ: «οσάν γένυ μάσε το και φίλαξέ το υς χρήαν σου και ι δόσις σιταρόσπηρα 3, 4 έος 8 κατά την κρίσιν και ηλικίαν

⁶⁴⁹ Said, *Οριενταλισμός*, σ. 18.

⁶⁵⁰ Αντιμόνιο = χημικό στοιχείο, μέταλλο του οποίου ορισμένες ενώσεις χρησιμοποιούνται στη φαρμακολογία, βλ. Σεριάτου, *Μαντζούνια...*, Επεξηγηματικό Παράρτημα Όρων, σ. 119-136.

⁶⁵¹ ΧΦ5, ό.π., σ. 239.

⁶⁵² Διαγρίδιο = *diagridio* = φάρμακο κατά της δυσκοιλιότητας· βλ. Σεριάτου, *Μαντζούνια...*, Επεξηγηματικό Παράρτημα Όρων, σ. 119-136.

⁶⁵³ ΧΦ5, ό.π., σ. 247.

ληομένον με ένα φελτζάνυ νερόν ζεστόν»⁶⁵⁴. Οι θεραπευτές του 18^{ου} αιώνα είχαν επίγνωση της θνητότητας που όριζε τα ανθρώπινα, όπως δείχνουν τα λίγα στοιχεία που μας δίνουν τα κείμενα των χειρογράφων. Ήξεραν ότι οι συνταγές θα δρούσαν εντός ορίων, έχοντας κατά νου ότι η ίαση σχετιζόταν με το ανθρώπινο σώμα, την ηλικία, την κράση, ακόμη και την τύχη⁶⁵⁵. Στη συνταγή της κατασκευής της πρώτης ύλης *σαλαντίνη για χάπια*, η συμβουλή της αποφυγής του μοιραίου επαναλαμβάνεται: «από αυτά βάζεις υς τα χάπια και να φιλαχθής να μιν του βάζεις χωρίς την κατασκαιβύν τους δηότη θανατόνυ τους ανθρώπους αδήκος και γήνεσαι εσί έτηος φόνου»⁶⁵⁶. Ο συντάκτης του ΧΦ5 συμπληρώνει συχνά με προτροπές που σχετίζονται με την έκβαση: «Περί φονής και όψεος εις τα οξέα πάθη. Εις τα μεγάλα πάθη βλέπε πάντοτε την όψιν και αν ίνε καλί και φισηκή έλπικε καλά ί δε μη κακόν»⁶⁵⁷ ή αλλού «εάν κανενός ιδροπικού το πρόσωπον γένη έξαυνα οσάν το μολίβυ είναι έτιμος ο θάνατος εις αυτόν»⁶⁵⁸.

Ανάμεσα στις συμβουλές για τη συμπεριφορά προς τον ασθενή και τη διάγνωση αναδεικνύεται η θέση του γιατρού στις κοινωνίες των ελληνικών περιοχών του ύστερου 18^{ου} αιώνα. Μετά τη θεϊκή βούληση είναι απαραίτητη η γνώση, η εμπειρία, η ικανότητα και το αίσθημα ευθύνης του γιατρού. Κάποια φορά οι συντάκτες καταθέτουν την προσωπική τους εμπειρία από τη χρήση συνταγών: «Περί καρδιοζοχάδων ... κ θέλεις ωφεληθείς πολλά και εξαποφάσεως ιατρεύεσε- πολλά δοκιμασμένο ιατρικό είναι. Και εγώ ο ιατρός αλέξανδρος κασίμης μαρτυρώ ότι είναι ωφέλημον» ή σε «ρετζέτα διά την κοίνισην ... να πίνη από αυτό: ηθέλη ωφεληθή και ο ίδιος το εδοκίμασα και ιατρεύθηκα»⁶⁵⁹. Άλλοτε αναφέρονται και σε εμπειρία ασθενή: «το οποίον [φάρμακο για ζοχάδες] εδοκιμάσθη και το ήκουσα από τον ίδιον πάσχοντα»⁶⁶⁰.

Η δεύτερη κατηγορία χειρογράφων περιλαμβάνει κώδικες με μικρότερα, απλούστερα και με λιγότερο εξειδικευμένη φαρμακευτική ύλη κείμενα. Οι συντάκτες και σε αυτά αναφέρουν τους γιατρούς της αρχαιότητας, ενώ συχνότερα περιλαμβάνουν εξωιατρικά στοιχεία, μαγικές προσευχές και ξόρκια προς ενίσχυση της ίασης.

⁶⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 244.

⁶⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 240.

⁶⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 251.

⁶⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 62.

⁶⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 63.

⁶⁵⁹ ΧΦ352, ό.π., σ. 621, 627.

⁶⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 133.

Το χειρόγραφο του 20^{ου} αιώνα από το χωριό Μέρωνα του Ρεθύμνου είναι ένα τέτοιο παράδειγμα. Η μακραίωνη επιβίωση αυτού είδους κειμένων, όπως και της εμπειρικής ιατρικής, αναδεικνύεται ιδιαίτερα σε αυτό το χειρόγραφο. Ο συντάκτης, κάτοχος και χρήστης του ήταν ένα πρόσωπο που έζησε ως το 1977 στην Κρήτη, εκεί όπου βρέθηκε το χειρόγραφο. Είχε καλές γνώσεις των θεραπειών και των φαρμακευτικών βοτάνων, ενώ προσέφερε τη βοήθειά του σε ασθενείς ως το τέλος της ζωής του.

Η μεγάλη παράδοση των ιατρικών χειρογράφων διαπερνά το κείμενο με τις συνταγές φαρμάκων, παρότι συντάχθηκε σε μια εποχή που η ιατρική είχε σημειώσει μεγάλα βήματα εξέλιξης. Η ύπαρξή του υπογραμμίζει την επιβίωση της εμπειρικής ιατρικής γνώσης έως τον 20^ο αιώνα, ίσως ακόμη και την αναβίωσή της σε μια αγροτική, φτωχή κοινωνία —Αμάρι— σε σκληρούς καιρούς φτώχειας και καταπίεσης, κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, «τα μαύρα χρόνια»⁶⁶¹.

Την επιβίωση της εμπειρικής θεραπευτικής βοηθούσε και η ύπαρξη βοτανικής ποικιλίας και ποιότητας στην περιοχή. Η κοιλάδα του Αμαρίου διαθέτει πλούσια βοτανική χλωρίδα την οποία οι κάτοικοι γνώριζαν για τις θεραπευτικές της χρήσεις⁶⁶². Όπως και σε άλλες περιοχές όπου αναπτύχθηκε παράδοση εμπειρικής ιατρικής, υπήρχε άφθονος φυτικός πλούτος σε θεραπευτικά φυτά. Αντίστοιχες περιοχές ήταν η Μάνη, η Θράκη, η Ήπειρος. Η Κρήτη ήταν γνωστή για τα βοτανικά φυτά της από τον 15^ο αιώνα, από διάσημους περιηγητές που άφησαν μαρτυρίες για τον φυτικό πλούτο του νησιού⁶⁶³.

Υπάρχουν δύο απόψεις σχετικά με την προέλευση του υλικού του χειρογράφου του Μέρωνα. Σύμφωνα με την πρώτη ο Θεοδωράκης παρέλαβε τις συνταγές από τον πατέρα του και σύμφωνα με τη δεύτερη αντέγραψε ο ίδιος ένα χειρόγραφο της Μονής Ασωμάτων που βρίσκεται στην περιοχή και διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη που κάηκε⁶⁶⁴. Όποια κι αν είναι η πραγματικότητα, το υλικό που παραδίδεται στο τετράδιο θα μπορούσε να προέρχεται και από τις δύο πηγές, με κοινή προέλευση ιατρικά χειρόγραφα που έλκουν την καταγωγή τους από την αρχαιότητα. Η σύνδεση με τους μεγάλους γιατρούς προσδίδει κύρος στο χειρόγραφο,

⁶⁶¹ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 2.

⁶⁶² Ι. Ηλ. Βολανάκης, «Πρόληψη και θεραπεία ασθενειών με βότανα στο Αποδόλου, Αμαρίου Ρεθύμνης Κρήτης», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 2003, σ. 49-83.

⁶⁶³ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 24-29.

⁶⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 33.

όπως και σε όλα τα αντίστοιχα της ιατροσοφικής παράδοσης: «του ωριβασίου του Ιατροσοφιστού»⁶⁶⁵.

Συνολικά οι συνταγές που περιέχει είναι 270, με τις 165 να παρασκευάζονται με βοτανικά υλικά, 76 να περιέχουν ζωικά κατάλοιπα, 25 από μέταλλα και 6 από αυτές να έχουν υλικά που δεν έχει προσδιοριστεί η προέλευσή τους⁶⁶⁶.

Το χειρόγραφο του Μέρωνα διαθέτει μαγικές προσευχές προστασίας και γητείες, ενώ στο περιθώριο του κειμένου, σε κάποιες συνταγές έχει σχεδιαστεί η πεντάλφα. Ο συντάκτης έχει αφιερώσει ένα μέρος του τετραδίου σε συμβουλές για πρόβλεψη υγείας, οικονομικής και προσωπικής προόδου, συνδυάζοντας κάποιες ημέρες του χρόνου με τον ζωδιακό κύκλο. Παράλληλα, στο ίδιο λήμμα υπάρχουν μαντείες που ο συντάκτης συσχετίζει με την ημέρα της θρησκευτικής γιορτής του Σταυρού⁶⁶⁷.

Στο παράδειγμα αναδεικνύεται η μεγάλη διάρκεια αξιοποίησης των χειρογράφων, η οποία οφείλεται τόσο στα φυσικά φάρμακα που προτείνουν όσο και στις θρησκευτικές προσεγγίσεις της ίασης. Η στενή σύνδεση ενός μέρους των θεραπευτικών μέσων με την πίστη και το θείο ενίσχυσε την επιβίωση των ιατροσοφιών και τη συνέχεια της χρήσης τους μετά την επικράτηση της επιστημονικής ιατρικής. Η σχέση με το υπερφυσικό έδωσε λαϊκή αξία στο υλικό εντάσσοντάς το στο σύνολο των καταλοίπων της συλλογικής παραδοσιακής κουλτούρας, ως ένα παράλληλο με την επιστημονική ιατρική θεραπευτικό σύνολο που μπορούσε να προσφέρει βοήθεια ή ελπίδα, όταν δεν υπήρχε άλλη ιατρική κάλυψη.

Τα χειρόγραφα, είτε ιατρικά είτε απλούστερα, οικογενειακά γιατροσόφια, περιέχουν και άλλες πολύτιμες συμβουλές και οδηγίες που σχετίζονται με την καθημερινότητα και χρειάζονταν καταγραφή. Αυτά διαθέτουν στον αναγνώστη έναν πλούτο πληροφοριών για τη ρουτίνα των ανθρώπων και τις πρακτικές ανάγκες τους (από συνταγές διατροφής, μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής, πρακτικές συμβουλές, ως και ιστορικές σημειώσεις).

Ο συντάκτης του ΧΦ245 έχει παραθέσει οδηγίες για τη διατροφή, «Περί όταν τρώγη τινάς περισσά», «Περί λαχάνων», «Περί ιχθύων», καθοδηγώντας τον

⁶⁶⁵ Ορειβάσιος (325-403 μ.Χ.) γνωστός γιατρός και συγγραφέας ιατρικών κειμένων, Δ. Καραμπερόπουλος, «Βυζαντινή Θεραπευτική», Πρακτικά Συνεδρίου *Βυζάντιο – Βενετία – Νεώτερος Ελληνισμός, Μια περιπλάνηση στον κόσμο της επιστημονικής σκέψης*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 91, 92.

⁶⁶⁶ Clark, σ. 39.

⁶⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 136-140.

αναγνώστη για τη διατροφική ποιότητα των ψαριών, «Περί μέλιτος», για τη διατροφική αξία του μελιού, αλλά και το πολύ ενδιαφέρον λήμμα «Περί ύπνου αρκετού: καθολικά πρέπει να μην κοιμάται ο άνθρωπος ύστερα από το φαγί, αλλά ο ύπνος της ημέρας δεν είναι εις όλους καλός». Το ίδιο χειρόγραφο καταγράφει συνταγές για σερμπέτια για «βασιλείς και πασιάδες» (κεφ. 254) και «για άρχοντες» (κεφ. 251)⁶⁶⁸. Οι γενικότερες οδηγίες για την υγεία, η μέριμνα για την ολιστική φροντίδα του σώματος, ταυτίζονται στο μεγαλύτερο μέρος του χειρογράφου με αντίστοιχα κείμενα που περιέχονται σε ιατρικά βιβλία (Κ. Μιχαήλ, *Διαιτητικής Παραγγέλματα*).

Το γιατροσόφι της Γενναδείου, MSS725, μπορεί να μην είναι πλούσιο σε «ιατρικό» θεραπευτικό υλικό, είναι όμως άλλο ένα παράδειγμα της διαφορετικής χρήσης των ιατροσοφίων. Το ΧΦ725 φαίνεται πως λειτουργούσε ως ένα είδος ημερολογίου του συντάκτη παράλληλα με την καταγραφή φαρμακευτικών συνταγών: Προσφέρει πληροφορίες ιατρικού ενδιαφέροντος για απλά προβλήματα υγείας, πρακτικές συνταγές για καθημερινή χρήση (βαφές, μαγειρική), έως και ειδήσεις, γεγονότα που ο συντάκτης έκρινε σημαντικά ώστε να διασωθούν στη μνήμη: «1776. Δεκεμβρίου 29 ημέρα Πέμπτη. Εκίνησεν η εκλαμπρότατη δομνήτζα ζωήτζα Γκίκα του μακαρίτου αυθέντου μοι Ιωάννου με την Γκίκα ... διά την πογδανίαν [Ρουμανία] ης γάμου κοινωνίαν»⁶⁶⁹.

Το 1765, ο Τρικκαίος Κωνσταντίνος Καραϊωάννης έγινε γιατρός του ηγεμόνα της Μολδαβίας Γρηγορίου Αλεξ. Γκίκα, πρώην μεγάλου διερμηνέα της Πόλης. Ο Καραϊωάννης ήταν αρχίατρος της αυλής και στο διάστημα της παραμονής του στη Μολδαβία εργάστηκε συστηματικά για τη δημόσια υγεία, αλλά και για την ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας. Επέστρεψε το 1777 στην πατρίδα του μετά τον θάνατο του Γκίκα⁶⁷⁰. Η γράφουσα δεν διαθέτει στοιχεία ικανά να βεβαιώσουν ότι ο εν λόγω γιατρός ήταν ο συντάκτης του ΧΦ725, είναι όμως μια εικασία που δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Στο ΧΦ725 ο συντάκτης καταγράφει συνεχώς τον χρόνο. Από τη μέση του κώδικα έχει σημειώσει τραγούδια και ποιήματα ερωτικού-ηθοπλαστικού περιεχομένου, που συνολικά φτάνουν τις 170 σελίδες. Στην αρχή κάθε τέτοιου στιχουργήματος σημείωνε τις ημερομηνίες, στοιχείο που δείχνει ότι το χειρόγραφο

⁶⁶⁸ ΧΦ245, ό.π., σ. 43-46.

⁶⁶⁹ ΧΦS725, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, σ. 24.

⁶⁷⁰ Βλάχος, «Θεσσαλοί γιατροί...», ό.π., σ. 15-16.

συνέχιζε να χρησιμοποιείται ως σημειωματάριο για αρκετά χρόνια. Έτσι, τα χρόνια που έχει καταγράψει τις συνταγές, τις σκέψεις του, τα σημαντικά γεγονότα ή και τις ποιητικές συνθέσεις του εκτείνονται από το 1769 έως το 1795. Στο χειρόγραφο υπάρχουν κενές σελίδες, ένα δεδομένο που σε συνδυασμό με τα περιεχόμενα μας δείχνει ότι πρόκειται για ερασιτεχνικό σημειωματάριο, γιατί δεν έχουν αξιοποιηθεί όλες οι σελίδες, όπως συμβαίνει με τα μεγάλα επαγγελματικά γιατροσόφια στα οποία ο συντάκτης έχει προβλέψει και σχεδιάσει τη σύνθεση των κειμένων.

Με τον ίδιο τρόπο, ο συντάκτης του *Κρητικού Ιατροσοφίου του 19^{ου} αιώνα* έχει προσθέσει ένα μικρό χρονικό, στο οποίο αναφέρει κάποιες σημαντικές χρονολογίες που συνδέονται με μεγάλα γεγονότα από την ιστορία της Κρήτης, π.χ.: «1645: Ιουνίου 14 ήλθε ο τούρκος εις τα χανιά», «1669: Σεπτεμβρίου 16 επάρθη το μεγάλο κάστρον» κ.λπ. Ακολούθως έχει προσθέσει την προπαίδεια για διευκόλυνση του αναγνώστη⁶⁷¹.

Αυτά τα απλά γιατροσόφια δεν υπολείπονται σε αξία, αντίθετα αποδεικνύονται εξαιρετικά χρήσιμα για τη μελέτη της ιστορίας των κοινωνιών, της καθημερινότητας, για τις νοοτροπίες. Ένα ακόμη τέτοιο παράδειγμα είναι το ΧΦ352 από τη βιβλιοθήκη της Φιλιππούπολης στη Βουλγαρία η οποία διαθέτει δύο ελληνικά ιατρικά χειρόγραφα. Το ΧΦ352 έχει 644 σωζόμενες σελίδες —αρκετές κενές— ενώ και αυτό περιέχει συνταγές, ιατρικές και άλλες. Πρόκειται για ένα προσεγμένο, καλογραμμένο επαγγελματικό χειρόγραφο. Ανήκει στη συλλογή του ιατρού Αλέξανδρου Κασιμάτη με αναγραφόμενη χρονολογία το 1789. Η Φιλιππούπολη ήταν μια πόλη με έντονο ελληνικό στοιχείο ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ονομαστός γιατρός της πόλης ήταν ο Σωτ. Αντωνιάδης, που έζησε εκεί και πέθανε στην Αθήνα το 1927. Το σπίτι του στη Φιλιππούπολη, το οποίο διέθετε και φαρμακείο στο ισόγειό του, ανήκει στα αξιοθέατα της πόλης⁶⁷².

Τα περιεχόμενα του χειρογράφου r352 (σ. 1-5) είναι γραμμένα προσεκτικά με αρίθμηση σελίδων (Πίνακας 6, Παράρτημα). Ο συντάκτης αναφέρει πρώτα την ασθένεια, μετά το είδος φαρμάκου και τέλος τα υλικά. Υπάρχουν σελίδες που είναι αφιερωμένες «εις πόνον ωτίων»⁶⁷³ ή «εις πόνον οδόντων»⁶⁷⁴.

Στις σελίδες των περιεχομένων εμφανίζονται όλες οι πιθανές παθήσεις: «όταν πονή ο πάτος από την κίνησιν ή ζοχάδες», «εις στραγγουρίαν», «εις πόνον του πάτου

⁶⁷¹ Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον...*, σ. 182-183.

⁶⁷² Παπαχριστοδούλου, *Η γιατρική στη Θράκη...*, σ. 173.

⁶⁷³ ΧΦ352, ό.π., σ. 47.

⁶⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 53.

όταν προέρχεται από κίνηση με αίμα και έχει μέσα πληγήν», ή αλλού «εις πρόσωπον οπού έχει εξανθήματα ή ξεγδέρματα ή λιχίνας», ή στη συνέχεια «εις οφθαλμούς οπού δεν βλέπουν καλά»⁶⁷⁵, αλλά και συνταγή για πρόβλεψη του μέλλοντος: «Ως μήνυα διά ασθενή, ή ζη ή αποθάνη ..: Βάλε ζιμάρη στο πρόσωπο, στα αγκάλας, στα πόδας και δώσε το στη χήνα —αν το φάει θα ζήσει, αν όχι θα πεθάνη»⁶⁷⁶. Ο κάτοχος του ΧΦr352 είναι γιατρός που έχει παραθέσει οδηγία η οποία παραπέμπει σε μαντεία. Ωστόσο, στο σύνολο του κειμένου εκτός από ελάχιστα δείγματα (περί γυναικός που δεν κάνει παιδί), το ΧΦr352 δεν περιέχει επικλήσεις σε υπερφυσικές δυνάμεις.

Ο συντάκτης προτείνει μία δική του συνταγή: «ρετζέτα του ιατρού Αλέξανδρου Κασίμη διά την κοίνησιν». Οι συντάκτες των χειρογράφων συχνά παρουσιάζουν τα συμπεράσματά τους και τα φάρμακα που έχουν εφεύρει. Η ιατρική είναι το κατεξοχήν πεδίο που διασώζει και διαδίδει τη γνώση που παράγει μέσα από την έρευνα και την εμπειρία. Επιπλέον, το ΧΦr352 παρομοιάζει με το ΧΦs725: ο συντάκτης έχει προσθέσει γενικές συνταγές, ιστορικά στοιχεία, και έχει αφήσει άγραφες σελίδες. Ίσως πρόκειται για γιατροσόφια ευρύτερης χρησιμότητας και όχι αποκλειστικά για ιατρική αξιοποίηση.

Στο εγχειρίδιο του γιατρού Κασίμη έχουν σημειωθεί πληροφορίες όπως η αναγγελία του θανάτου ενός σουλτάνου, ένας κατάλογος με χρονολογίες και τα ιστορικά δεδομένα με τα οποία συνδέονται: «1789 Μαρτίου απέθανεν ο Σουλτάν Χαμιστής; Και έγινεν ο σουλτάν σελίμης υιός του σουλταν μουσταφά και ταις 2 Απριλίου εξόσθη το σπαθή...»⁶⁷⁷. Ο σουλτάνος Αμπντουλ Χαμίτ Α΄ πέθανε πράγματι το 1789, στις 6 ή 7 Απριλίου, ενώ τον διαδέχτηκε αμέσως —7 Απριλίου 1789— ο Σελίμ Γ΄. Η αλλαγή σουλτάνου ήταν σημαντικό γεγονός για τους υπηκόους της αυτοκρατορίας και ο συντάκτης του εγχειριδίου έκρινε ότι άξιζε να καταγραφεί. Στο παράδειγμα αυτού του εγχειριδίου αντικατοπτρίζεται η ευρεία χρήση αυτών των χειρογράφων και η ύπαρξη συντακτών που ενδιαφέρονται για τους ανθρώπους-ασθενείς, αλλά και τον κόσμο που τους περιβάλλει.

Μέσα από τις διαφορές και τις ομοιότητες των παραδειγμάτων διακρίνουμε ότι τα γιατροσόφια παρουσιάζουν ποικιλία ως προς τα επιμέρους περιεχόμενα εκτός των φαρμάκων, αλλά και μια μακρά συνέχεια ως είδος.

⁶⁷⁵ Στο ίδιο, φ.1.

⁶⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 352.

⁶⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 630.

Ένα δείγμα που έχει χαρακτηριστικά απλούστερου κώδικα, αλλά περιέχει μόνο ιατρικές πληροφορίες είναι το ΧΦ241 που απόκειται στο αρχείο χειρογράφων του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος και χρονολογείται στον 19^ο αιώνα. Πρόκειται για απλό, μικρό ιατρικό χειρόγραφο, στο οποίο ο συντάκτης παραθέτει με συστηματικό τρόπο τα περιεχόμενα και στη συνέχεια τις θεραπευτικές συνταγές. Στο φύλλο 9 αναφέρει την ημερομηνία «εν έτη 1809 Ιανουαρίου 20». Έχει συνολικά 118 φύλλα, 237 σελίδες, ενώ οι συνταγές που περιέχει (Πίνακας 8, Παράρτημα) είναι 227 φάρμακα για διάφορες παθήσεις και καταπραϊντικά συμπτωμάτων (για πόνους, *πληγαίς*, πυρετούς κ.λπ.). Η γλώσσα του χειρογράφου είναι απλούστερη από εκείνη πρωιμότερων χειρογράφων, έχει πολλές λατινικές λέξεις —ιταλικές— γραμμένες με ελληνικό αλφάβητο, κυρίως τις ονομασίες των ειδών φαρμάκων (π.χ. *πούλβο* = σκόνη, *ελετοάριο*, *πύλολες* = χάπια κ.λπ.). Το ΧΦ241 δεν υπολείπεται περιεχομένου παρά μόνο ως προς τη θεωρητική προσέγγιση και την ανατομία που δεν περιλαμβάνονται. Ο συντάκτης δεν έχει παραθέσει οδηγίες αναγνώρισης πάθησης ή εξήγησης των ασθενειών βάσει της θεωρίας των χυμών, παρέχει μόνο τα φαρμακευτικά είδη για την κάθε ασθένεια, ο κώδικας μοιάζει με κατάλογο φαρμάκων με τις ονομασίες τους. Κάποιες συνταγές είναι μακροσκελείς και γενικής χρήσης, ενώ μετά τις οδηγίες και τα φαρμακευτικά υλικά καταγράφονται οι ασθένειες που θεραπεύουν: «μπάλσαμον ντι σολφο ντιρολάντο: 184. Έπαρε φιώρ ντιπόλφο τρις φοραίς σουμπλιμάτον δρ. 8, κάμφορα ψιλοκομένη, δρ. 1, όλιο φρέσκον τινόκι δρ. 32, βάλε τα εις ένα γιαλύ να είναι ο λαιμός μακρίς τροίποσέτα καλά βάνε τα εις φωτιάν ... έως να αναλίσι το λάδι με φιώρ ντι σόλφο. Απαίρασέτο από πανί και φιλαξέ το διά χρίαν σου, θεραπεύει τους φίστολαις, και τα ξανθύματα οπού οσγένουν εις τα χέρια, ιατρεύει τας πλιγάς του στόματος ομοίως ταις παλαιαίς και κενούριας πλιγαίς, μαλακόνι τα σφικτά πριζίματα χορίς κόψιμον ... μαλακόνει τους πόνους τον μοροϊδον και ταις ξιρένει αλινοντάς τα δείδι ολύγιν πύραν»⁶⁷⁸. Υπάρχουν συνταγές που προορίζονται για συγκεκριμένη πάθηση και δεν έχουν γενική χρήση: «διά την παίτραν τον νεφρόν: 155»⁶⁷⁹.

Η μελέτη χειρογράφων του πρώτου μισού του 19^ο αιώνα παρέχει κάπως διαφοροποιημένη εικόνα για το είδος. Από την παλιά ιατρική ύλη οι θεραπευτές και γιατροί κρατούν τις ιδιότητες των φαρμάκων και τα φαρμακευτικά μέσα που χρησιμοποιούν. Παραλείπουν τις θεωρητικές προσεγγίσεις για το ανθρώπινο σώμα

⁶⁷⁸ ΧΦ241, ό.π., σ. 69.

⁶⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 56.

και τις λειτουργίες του, τις θεωρίες για τους χυμούς, αν και κάνουν συνεχώς αφαιμάξεις και κενώσεις. Πρόκειται για απλούστερα χειρόγραφα για γενική χρήση και όχι μόνο για γιατρούς; Ίσως οι συντάκτες διατηρούν για τα χειρόγραφα μόνο τη φαρμακευτική χρήση, επειδή τα νέα ιατρικά βιβλία που εκδόθηκαν από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα στην ελληνική γλώσσα —η εγκυρότητα των οποίων δεν αμφισβητείται— περιλαμβάνουν τις σύγχρονες επικρατούσες θεωρίες και εξηγήσεις των παθήσεων. Μολαταύτα η πρακτική πλευρά της ίασης είχε ανάγκη τα χειρόγραφα με τις απλές συνταγές και τα φάρμακα ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εφόσον αυτά περιείχαν τις μόνες θεραπευτικές λύσεις για κάθε πρόβλημα υγείας. Ο κώδικας 241 είναι εύχρηστος, δεν διαθέτει κτητορικό σημείωμα ούτε αναφορά στον συντάκτη, υπάρχει μόνο μια συνταγή στο φύλλο 84 η οποία αναφέρει: «μαντζούνι διά να διαπεράση τας φλέβας των εσιγών μερόσεων: - Γεώργιος Δημητριάδης». Η γραφή είναι διαφορετική από του υπόλοιπου κειμένου, σημάδι ότι δεν πρόκειται για τον συντάκτη ολόκληρου του ιατροσοφίου, και πιθανόν να είναι επόμενος χρήστης ή κτήτορας. Από τα αξιοσημείωτα στοιχεία του ΧΦ241 είναι ότι ενώ δεν παρεμβάλλει συχνά προσευχές και άλλα μαγικά στοιχεία, ο συντάκτης έχει επιλέξει να παραθέσει δύο συμβουλές αυτής της κατηγορίας. Η μία βρίσκεται στο φύλλο 87, «δια να λίσυς ανδρόγινον», μια οδηγία πολύ συνηθισμένη στα γιατροσόφια, η οποία παραπέμπει σε μαγικά λόγια, συλλαβές και σύμβολα που κρατούν ολόκληρη τη σελίδα. Η επόμενη είναι στο φύλλο 97 όπου ο συντάκτης έχει σχεδιάσει κύκλους με το ζωδιακό κύκλο και σύμβολα που εικονίζουν τις φάσεις της σελήνης.

Μετά τον 19^ο αιώνα τα γιατροσόφια εμφανίζουν μια πιο λαϊκή όψη. Περιέχουν οδηγίες και φάρμακα για παθήσεις που είναι χρήσιμα σε όλους, ενώ σταδιακά μαζί με τα φάρμακα διατηρούν την απλοϊκή όψη της ίασης, την επίκληση στο υπερφυσικό.

Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το χειρόγραφο που έχει εκδοθεί το 2001 με τον τίτλο *Κρητικό Ιατροσόφιον του 19^{ου} αιώνα*, από τον Νικόλαο Ε. Παπαδογιαννάκη. Όπως ο ίδιος αναφέρει, πρόκειται για οικογενειακό κειμήλιο. Στο χειρόγραφο αναφέρεται η χρονολογία σύνταξης, το 1826, καθώς και ο συντάκτης του «Αναγνώστης». Σε ακόλουθο σημείωμα του τελευταίου κατόχου του κώδικα αναφέρονται οι πληροφορίες: «Είναι ο Χαράλαμπος ή Αναγνώστης Χριστοδουλάκις, μετωνομάσθη Κιαγιαδάκις, ο υιός του ήτο ο Ελευθέριος Χαρ. Κιαγιαδάκις και υιός του Ελευθερίου Χαρ. Κιαγιαδάκι είναι ο κάτοχος του παρόντος, Χαράλαμπος

Ελευθερίου Κιαγιαδάκις»⁶⁸⁰. Ο Χαράλαμπος Ελευθερίου Κιαγιαδάκις (τελευταίος της αρχικής οικογένειας ιδιοκτητών του χειρογράφου και απόγονος του συντάκτη) είχε προσθέσει τα βιογραφικά στοιχεία του συντάκτη Αναγνώστη Κιαγιαδάκι: «Ο Αντώνιος Χριστοδουλάκις κατήγετο εκ του χωρίου Μούνδρος — που είναι στα σύνορα της επαρχίας Αγίου Βασιλείου και Σφακίων. Μετώκισε εις το Νίππος Αποκορώνου. Είχε υιόν τον Χαράλαμπο Αντωνίου Κιαγιαδάκιν, ο οποίος από Χριστοδουλάκις μετωνομάσθη Κιαγιαδάκις, διότι επί τουρκοκρατίας ήτο έπαρχος Αποκορώνου —κεχαγιάς— και εκ του τίτλου του επάρχου μετωνομάσθη το επίθετον από Χριστοδουλάκις – Κιαγιαδάκις. Ήτο πολύ εγγράμματος της εποχής εκείνης και είχε τον τίτλον του Αναγνώστου». Από προφορικές μαρτυρίες ο Ν. Παπαδογιαννάκης συμέρανε ότι ο συντάκτης Αναγνώστης Χριστοδουλάκις πρέπει να γεννήθηκε κοντά στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ή το πολύ στις αρχές του 19^{ου}⁶⁸¹. Το χειρόγραφο έχει συνολικά 134 σελίδες αντιγραμμένες επιμελώς από τον συντάκτη του, ο οποίος σχεδίαζε με κόκκινο μελάνι το αρχικό γράμμα κάθε κεφαλαίου: «Ιατροσόφιον εκλελεγμένον υπό πολλών ανθρώπων, βιβλίον ιστορικών, Γαλυνού, υποκράτους και Μελετίου». Πρόκειται για τυπικό δείγμα τίτλου⁶⁸².

Το χειρόγραφο περιέχει 187 κεφάλαια, τα οποία αυξάνονται από τις επιπλέον συνταγές σε κάποιες παθήσεις που έχουν τίτλο *έτερον* και γίνονται 209. Εκτός από τα φαρμακευτικά μέσα και τα φυσικά υλικά, ένα μεγάλο μέρος της ύλης του σχετίζεται με υπερφυσικά στοιχεία⁶⁸³, με επικλήσεις και προσευχές⁶⁸⁴, σύμβολα μαγείας⁶⁸⁵, πίνακες μαντείας ζωής ή θανάτου του ασθενούς⁶⁸⁶, ενώ ο συντάκτης παραθέτει και ένα σχήμα αποτροπαϊκού χαρακτήρα σε συνταγή για την πανούκλα⁶⁸⁷ κ.ά. Η γλώσσα σε αυτά τα κείμενα γίνεται ακατανόητη, με λέξεις χωρίς λογικό νόημα από συλλαβές που σύμφωνα με τον σχολιαστή του κειμένου «διέπονται από έναν ρυθμό»⁶⁸⁸.

Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μαγική επίκληση «γητεία εις δάγκαμα όφεως, σκύλου, σκορπιού και οχέντρας»: «Εις το όνομα του πατρός και του ηού και του αγίου πνεύματος, αμίν, αζαροέ, ζαρά, τζαρά, κάρη, ητζούτε, ήτοι ημνήτε, βουλούτε,

⁶⁸⁰ Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον...*, σ. 15.

⁶⁸¹ Στο ίδιο, σ. 16.

⁶⁸² «Ιατροσόφιον εκλελεγμένον υπό πολλών διδασκάλων ιατρών παλιον Γαλυνού Ιπποκράτους του αυτού μαθητού Μελετίου μοναχού του σοφού...», τίτλος σε ΧΦ777, ό.π., σ. 16.

⁶⁸³ Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον...*, σ. 198.

⁶⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 205.

⁶⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 154, 188,

⁶⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 190, 191.

⁶⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 193.

⁶⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 20.

ήτοι ημνήτε ζακλά, ηζαλούσε και φουκά σιδεροπενταδάκτιλε σφαλίζο, χαλυνόνο, σκορπίον και όφιν και όλλα τα ιοβόλα της γης και το μικρόν σκουληκόπουλον εις την τρίπα να ψοφίση»⁶⁸⁹.

Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η συνταγή «εάν απονή η κεφαλή του, ότι έδιρεν τον ο ήλιος» στην οποία συμβουλεύει: «έπαρε χοχλιούς και τζακισέ τους και το κρέας αυτόν σμίξε το με λιβάνη τριμένον και με ζύδι και θέστου το εις το κούτελον με πανή. Το δε κρέας τον χοχλιόν κοπάνησον πρώτας καλά είτα σμίξον με άλλας». Και συνεχίζει για το ίδιο πρόβλημα: «εφόλβιον ήγουν κόλα της ροδακινιάς, ή της κερασιάς ή μπουρνελιάς, τρίψον με λιβάνι, σμίξον με ζύδι και θέτε με πανή εις το κούτελον». Όμως ο συντάκτης προσθέτει στο τέλος της συνταγής την οδηγία: «εις κάθε πόνον κεφαλής γράφε ταύτα να βαστα εις την κεφαλήν του, π ρ α ρ ε ο θ ω π γ δ ξ χ ο θ β β ζ χ. Αυτό είναι δεδοκιμαμένον»⁶⁹⁰.

Ο συντάκτης σε άλλες συνταγές συμπεριλαμβάνει φαρμακευτικά μέσα με την επίκληση του θείου, ενώ σε άλλες οδηγίες παραθέτει μόνο προσευχή: «εις γυναίκα οπού δεν μπορί να γενήσι, να της πει 3 φορές: Το μέγα μυστήριο του θανάτου, τούτον ήκουσεν ο λάζαρος και ανέστη. ... έξελθε και σι, βρέφος εκ της κοιλίας της μητρόσου και ο κόσμος σε καλεί ...»⁶⁹¹.

Υπάρχουν φορές όπως εδώ, «εις δάγκαμα όφεος, σκύλου, σκορπίου και όχεντρας» που ο συντάκτης του χειρογράφου παραθέτει αυτούσια τροπάρια (του κανόνος Κοσμά του Μελωδού, εις την Ύψωσιν του Σταυρού: «Ανέθηκε Μωυσής, επί στήλης άκος, φθοροποιού λυτήριο, και ιοβόλου δήγματος ...»). Ο Ν. Παπαδογιαννάκης αναφέρει ότι όταν ο συντάκτης ενσωματώνει στίχους από τροπάρια το κάνει για να ανακαλεί τη συνταγή με μεγαλύτερη ευχέρεια λόγω της μουσικής⁶⁹².

Στο κρητικό γιατροσόφι η επίκληση στη θεϊκή σύμπραξη γίνεται ποικιλοτρόπως. Με αναφορά «εις το όμοιον και ανάλογον», με χρήση λέξεων που παραπέμπουν στο πρόβλημα υγείας που πρέπει να αντιμετωπιστεί (*κρανίου τόπος – κρανίον του πάσχοντος – κεφαλόπονος*), με αναγραφή ευχών σε αντικείμενα ή σκεύη, όπως εδώ: «Ερμινήα διά να ηδής τον κλέπτη, οπού σου κλέπτη. Τους κάτοθεν

⁶⁸⁹ Ο Ν. Παπαδογιαννάκης, όπως δηλώνει, ακολούθησε την ορθογραφία του πρωτοτύπου· βλ. στο ίδιο, σ. 21.

⁶⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 55.

⁶⁹¹ Στο ίδιο, σ. 205.

⁶⁹² Στο ίδιο, σ. 22, 23.

χαρακτήρας γράψον με το αίμα / και το βράδι βάλε το εις το προσκεφαλόν σου και τον βλέπης ποίως / σου έκλεψε»⁶⁹³.

Εκτός από τα κείμενα, στο χειρόγραφο υπάρχουν σχήματα και μαγικά σύμβολα (ο συντάκτης προτρέπει να γράφονται σε αντικείμενα ή στο ανθρώπινο σώμα) τα οποία συνεισφέρουν στις ανάγκες της ίασης⁶⁹⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα περιεχόμενο σχέδιο που αποδίδει την ανθρώπινη ηλικία σε κλίμακα με τα διάφορα στάδια της ζωής του ανθρώπου από τη βρεφική ηλικία ως το τέλος της⁶⁹⁵. Στην ηλικία των 28 ετών, σύμφωνα με το διάγραμμα του χειρογράφου, ο άνθρωπος φτάνει στην κορυφή της κλίμακας και από εκεί αρχίζει η καθοδική πορεία έως το αμετάκλητο στάδιο της εξόδου. Τέλος, σημειώνεται ότι και στο *Κρητικό Ιατροσόφιο του 19^{ου} αιώνα* ο συντάκτης έχει προσθέσει δύο οδηγίες, «Περί ζωής και θανάτου»⁶⁹⁶ και «Ερμηνεία διά τον άρρωστον»⁶⁹⁷, για να προβλέπει ο χρήστης του χειρογράφου την εξέλιξη της ασθένειας του ασθενή. Παρόμοιες οδηγίες έχει προσθέσει ο συντάκτης του ΧΦ245: «Προγνωστικόν του ανθρώπου τι ασθένειαν έχει» (κεφ. 357), και «Να γνωρίσης αποθάνει ο άνθρωπος ή όχι» (κεφ. 358)⁶⁹⁸.

Χαρακτηριστικό δείγμα ιατροφιλοσοφικού χειρογράφου με προσευχές και μαγικές επικλήσεις είναι και ο *Θεσσαλικός Κώδικας*⁶⁹⁹. Ο πρώτος κάτοχος, πιθανόν και συντάκτης του ιατροσοφίου, ήταν ο γιατρός Χριστόδουλος από τα Ιωάννινα, σύμφωνα με σημειώσή του. Μετά τον θάνατό του πωλήθηκε από τη χήρα του στον ηγούμενο της μονής Θεοτόκου Ολυμπιάτισσας Ελασσόνας Διονύσιο. Ο Διονύσιος, που γεννήθηκε το 1695, υπήρξε ονομαστός μοναχός της μονής και προσωπικότητα με πολυδιάστατες γνώσεις και ενδιαφέροντα, με βασικότερο χαρακτηριστικό τις θεραπευτικές ικανότητες τις οποίες προσέφερε αφιλοκερδώς σε όλους. Ένα μέρος του *Θεσσαλικού Κώδικα* είναι αφιερωμένο από τον συντάκτη του, που ήταν γιατρός, σε ξόρκια και μαγικά, στην επίκληση υπερφυσικών δυνάμεων για την ίαση. Ο επόμενος κάτοχος του κώδικα, ο Διονύσιος, ενώ ήταν μοναχός, αποκαλεί «ψεύματα» τα στοιχεία που συνδέουν το κείμενο με τη θρησκεία και την πίστη για τη θεραπεία των ασθενειών.

⁶⁹³ Στο ίδιο, σ. 188.

⁶⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 110, 123.

⁶⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 133, 134.

⁶⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 190.

⁶⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 198.

⁶⁹⁸ ΧΦ245, ό.π., σ. 12.

⁶⁹⁹ Σκουβαράς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα...», ό.π., σ. 71-115.

Αν δεχτούμε ότι ένα μέρος από τα κείμενα στα γιατροσόφια συμπεριέχει γνώσεις της αρχαίας θεραπευτικής με πολλά χριστιανικά στοιχεία, θα συμφωνήσουμε ότι εκφράζουν —τουλάχιστον τα χειρόγραφα όπου κυριαρχούν τα μαγικά και οι προσευχές— τις απόψεις των ανθρώπων της εποχής που γράφτηκαν για την πίστη και τις δοξασίες για όλα τα ζητήματα της ζωής⁷⁰⁰. Στους κώδικες που περιλαμβάνουν σε υψηλό ποσοστό εξορκισμούς ή προσευχές οι συντάκτες πάντοτε προσθέτουν και την πρακτική πλευρά της ίασης, συνταγές και οδηγίες για τη χρήση φυσικών φαρμάκων⁷⁰¹. Ωστόσο, ακόμη και σε εκείνα τα χειρόγραφα που εμφανίζουν αμιγώς ιατρικό περιεχόμενο, η θρησκεία είχε σημαντική θέση, καθώς και οι γιατροί επικαλούνται τις θεϊκές δυνάμεις για την επίτευξη της ίασης. Στα απλούστερα γιατροσόφια διακρίνουμε μαγικά στοιχεία, την επίκληση του θείου, την πίστη σε υπερφυσικές δυνάμεις, να καταγράφονται ως αυτονόητα αποδεκτά δεδομένα για όλους. Τα όρια ανάμεσα στην καθαρή ιατρική και τη μαγεία, ή την τελετουργική διάσταση της ίασης, ήταν ρευστά. Ο μαγικός λόγος είναι κοινή πρακτική στον παραδοσιακό πολιτισμό ως μέσο θεραπευτικής δύναμης. Οι επωδές που ψάλλονται για θεραπευτικούς λόγους εντάσσονται στις λαογραφικές, ανθρωπολογικές, εθνοϊατρικές μελέτες, κυρίως εκείνες που χρησιμοποιούνται στη λαϊκή ιατρική. Ειδικότερα στην τελετουργική θεραπεία —προσευχές, ξόρκια, γητειές και άλλες μαγικές πράξεις που αναφέρονται σε κάποια γιατροσόφια— αποτελούν τη σύνδεση με τα θεραπευτικά μέσα⁷⁰².

Η ιατρική έχει στενή σχέση με τη θρησκεία, εφόσον όλα συμβαίνουν περισσότερο στον χώρο του σώματος, παρά στον χώρο της ατομικής ψυχολογίας όπου μετρούν οι κοινωνικές σχέσεις και τα συστήματα αναπαράστασης. Η επίκληση του θείου ή του ιερού είναι διαρκής όταν η θλίψη είναι ανυπόφορη ή όταν ο θάνατος είναι προφανής. Η πηγή προέλευσης της θλίψης και της αγωνίας είναι κοινή και φανερώνεται στη βαθιά ανάγκη για προσευχή όταν πρόκειται για τα ζητήματα υγείας. Είναι μια αναζήτηση που έρχεται από τον φόβο του ιερού που βρίσκεται από πολύ παλιά μέσα μας. Η ιατρική κατάφερε από νωρίς να δώσει απαντήσεις για ορισμένες

⁷⁰⁰ Papadopoulos, *The Greek World...*, σ. 126.

⁷⁰¹ Στον κώδικα από τη Χίο που παρουσιάζει στη δημοσίευσή του ο Δ. Οικονομίδης υπάρχουν πολλά τέτοια στοιχεία, ωστόσο ένα μέρος είναι αφιερωμένο στα φυσικά φαρμακευτικά είδη και τη χρήση τους. Δ. Οικονομίδου, «Εξορκισμοί και ιατροσόφια εξ Ηπειρωτικού χειρογράφου», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 8 (1953-54), 1956, σ. 14-40.

⁷⁰² Χ. Ν. Πασσαλής, *Νεοελληνικές λαϊκές επωδές (γητειές, ξόρκια). Μορφολογικά χαρακτηριστικά και εθνογραφικές καταγραφές*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 50.

ασθένειες και η μοντέρνα ιατρική έχει σταδιακά και συστηματικά συνεισφέρει σε μεγάλο βαθμό στην απομάκρυνση των επιστημών από τη φύση και την ίδια τη ζωή⁷⁰³. Όμως οι άνθρωποι από την αρχαιότητα επικαλούνταν τους θεούς για τις θεραπείες των ασθενειών τους. Η αρρώστια μετά την επικράτηση του χριστιανισμού απέκτησε και ηθική διάσταση, η επίκληση της θείας πρόνοιας και η πίστη στη θεϊκή τιμωρία εξ αιτίας των γήινων αμαρτιών καθόρισε την αντιμετώπιση της ασθένειας. Μετά τον 19^ο αιώνα η ιατρική προσέγγιση αλλάζει, συνεπεία του Διαφωτισμού και των νέων επιστημονικών ανακαλύψεων. Βέβαια οι ανθρωπολόγοι αμφισβητούν την επικράτηση του ορθολογισμού μετά τη νεωτερικότητα. Σε αυτό τον κόσμο που εμείς θεωρούμε ότι είναι ο μόνος πραγματικός, δεν περιγράφουμε και δεν αποδεχόμαστε ως αληθινό τίποτε πέρα από όσα μπορεί να περιγράψει η επιστημονική γλώσσα, ωστόσο οι λέξεις που χρησιμοποιούμε στην επιστημονική ορολογία προέκυψαν μέσα από ένα παλαιό σύνολο εννοιών, πρόκειται δηλαδή για λέξεις που προέρχονται από τη σφαίρα του ιερού, από όσα έχουν καταγραφεί εκεί. Οι μνήμες που έχουν διασωθεί από αυτό το περιβάλλον έχουν παραδοθεί στη χρήση από την επιστημονική ορολογία και οι έννοιες επανεισάγουν ένα μαγικό στοιχείο που δεν χάθηκε ποτέ⁷⁰⁴.

Έως τον 19^ο αιώνα, στις ασθένειες, οι γιατροί, οι ασθενείς, οι συντάκτες των κωδίκων και οι αναγνώστες τους, όλοι αναφέρονταν στη θεϊκή βοήθεια. Είτε εξαντλούσαν ένα μέρος της προσπάθειας για ίαση προς αυτή την κατεύθυνση, παράλληλα με τα φαρμακευτικά υλικά, είτε η πίστη ήταν απλώς αυτονόητη και η ιατρική διατηρούσε τον πρώτο λόγο.

Σε έναν αριθμό ιατρικών χειρογράφων συναντούμε παραδείγματα στενής σχέσης με τον φόβο του υπερφυσικού, τη μαγεία, τη θρησκοληψία, τη δεισιδαιμονία: Σε ορισμένα βότανα αποδίδονταν μαγικές δυνάμεις⁷⁰⁵, αποτροπαϊκές ή άλλες, όπως στο παράδειγμα: «Διά την άλυσαν και οι λατίνοι ομοίως την λέγουν αλύσο. Τούτο είναι χορτάρι μικρόν κάμνι ένα μοναχόν βλαστόν ... Γίνεται εις τα βουνά εις τόπους ξηρούς» και «ας το κρατούν επάνω τους εκείνοι που είναι μαγεμένοι και δεν τους πιάνουν τα μάγια, δέσαι το εις κόκκινον πανί βάλε το εις τον λαιμόν των ζώων και

⁷⁰³ J. Benoist, "La maladie entre nature et mystère", στο R. Massé – J. Benoist (επιμ.), *Convocations thérapeutiques du sacré*, Karthala, Παρίσι 2002, σ. 1-20.

⁷⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 7.

⁷⁰⁵ Χ. Πασσαλής, «Χρήσεις των φυτών στη λαϊκή μαγική θεραπευτική του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού», Πρακτικά Συνεδρίου *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1997, σ. 179-195.

διώκεται πάσα ασθένεια και τα βασκάματα από το μάτι ή από άλλο, κρέμασαί το εις το σπίτι και είναι υγιαίστατο»⁷⁰⁶.

Σε κάποια από τα χειρόγραφα της περιόδου που εξετάζουμε εδώ, ακόμη και σε χειρόγραφα αυστηρά ιατρικά —σύμφωνα με το κτητορικό σημείωμα που διαθέτουν— βρίσκουμε αναφορές σε συνταγές που με προσευχές και μαγικά λόγια επικαλούνται τη θεϊκή παρέμβαση για την ίαση. Σε συνταγή του χειρογράφου της Ζαγοράς του οποίου συντάκτης γνωρίζουμε ότι είναι ο γιατρός Μιχαήλ Κοντοπίδης αναφέρεται: «Διά τον αστέρα ... Εις τω όνομα του πατρός και του αγίου πνεύματος, αστέρα μελανέ, μελανισμένε τρίχο ... έμα τρώης, έμα ποίνης κι εις το έμα κιλίεσε εις σκύλον κι εις αρνίον κιμάσε ορκίζω σε ...»⁷⁰⁷.

Παράλληλα, στα χειρόγραφα υπάρχουν επικλήσεις για την επίτευξη ενός σκοπού που ενδέχεται να μην είναι μόνο η κατάκτηση της πολύτιμης υγείας του ασθενή, η απελευθέρωση δηλαδή από τη βάσανο μιας ασθένειας, αλλά η ικανοποίηση ενός προσωπικού αιτήματος που δυσκολεύει την καθημερινότητα των ανθρώπων. Η απελευθέρωση μιας γυναίκας από μια δύσκολη γέννα, η εύρεση του φύλου του παιδιού της εγκύου, η επίλυση των προβλημάτων ενός ζευγαριού, η απομάκρυνση ζουφίων από το σπίτι, ακόμη και η ανακάλυψη ενός κλέφτη είναι προβλήματα για τα οποία οι απαντήσεις ενδέχεται να βρίσκονται στην ύλη των ιατροσοφίων. Έτσι η «Ερμηνεία εις κλέπτην» ή η «ερμηνεία εις λύσιν ανδρογύνου»⁷⁰⁸ βρίσκονται στα κείμενα μαζί με τις συνταγές για διάφορες παθήσεις και είναι γραμμένες με την ίδια σοβαρότητα και προσοχή όπως και οι φαρμακευτικές και ιατρικές οδηγίες.

Από τα ιατρικά χειρόγραφα που σχολιάζονται στην παρούσα μελέτη, το *Κρητικό Ιατροσόφιον* προσφέρει πλήθος από αντίστοιχα παραδείγματα σύνδεσης της ίασης με τη θρησκεία και τις υπερφυσικές δυνάμεις. Προσευχές οι οποίες εκτός από αποσπάσματα από γνωστά τροπάρια και θρησκευτικά κείμενα έχουν και ένα μέρος κειμένου που αποτελείται από συλλαβές που μοιάζουν ακατάληπτες στον σημερινό αναγνώστη, όπως στο εξής παράδειγμα: «εις το βιζεί... γράψον εις την κοιλίαν απάνο, ραχαμέ ζαχαμέ ήντα κλεί 6 φορές, ναουμάς. Νάου νάου νάου ή στάνου ...»⁷⁰⁹.

Σε άλλη συνταγή η διαμεσολάβηση θα επιτευχθεί με άλλο τρόπο: «Εις πλευριτικόν ήτοι εις πόντα ... το λεγόμενον πλευροβότανον, χορτάρι το εύγαλε την ημέραν της θεοτόκου το ιε' τ' αυγούστου ή εις την αποτομήν του προδρόμου και

⁷⁰⁶ ΧΦ92, ό.π., σ. 216.

⁷⁰⁷ ΧΦ92, ό.π., σ. 165.

⁷⁰⁸ Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον...*, σ. 179-181.

⁷⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 91.

όταν το ευγάλις λέγε το πάτερ ημών και το θεοτόκε παρθένε και το απολιτίκιον και κοντάκιο της εωρτής και τότε φύλαξε ταις ρίζες του και, όταν πλευριτοθή τινάς, βράσε ταις ρίζαις εκείναι με νρόν ώσον να φυράξη το μισόν και δος του ...»⁷¹⁰.

Συχνά, εκτός από αποκλειστικά θρησκευτικά κείμενα, στα χειρόγραφα υπάρχουν μαγικά ή τελετουργικά ενταγμένα μέσα στις φαρμακευτικές συνταγές. Στη συνταγή «ερμινία εις ρύγον, ... γράψον εις 3 αμύγδαλα: ο χριστός εγενήθη, ο χριστός απέθανε, ο χριστός ανέστη. Και ας τα φάγι 3 ταχυνές και ας τα βάλει να αστρονομισθούν ...». Στην ίδια συνταγή ο συντάκτης παραθέτει ορισμένα μαγικά σύμβολα που πρέπει να γράψει ο ενδιαφερόμενος σε χαρτί ή σε αμύγδαλα ή σε μήλο⁷¹¹. Ενδεχομένως να έκρινε ότι το πρόσθετο στοιχείο ήταν απαραίτητο εφόσον ο λόγος εδώ γίνεται το μέσο για την επίκληση εξωφυσικών δυνάμεων για τις ανάγκες μιας δύσκολης θεραπείας⁷¹². Στο ίδιο χειρόγραφο συναντούμε σύμβολα αποτροπαϊκού χαρακτήρα που ο συντάκτης προτείνει να γραφούν επάνω στο σώμα στο σημείο που είναι πρησμένο, για την πάθηση ερυσιπέλας (φλεγμονή του δέρματος και υποδόριων ιστών, πρήζεται το πρόσωπο): «Εις ριζηπήλαν, Αμαράντου ζουμί και πεντανεύρου και άσπρον αυγού τάραξο, βρέχε πανί, θέτε το απάνο, όπου κοκινίζει και σαν ξεραθή το μαλάσσης και πάσα βράδι το εύγανε και κάπνη/ζετ φοκιόλουρον ή το κόπρον τζη και ψάθης φύλλα και να/κάμι ντιέτα 12 ημέρας, το οποίων δένει έμπροσθεν του πρίσματος διά να μην πληθένει. Γράψον ταύτα απάνο του πρίσματος και γαιίνει ...»⁷¹³.

Εκτός από όλες τις παραπάνω προτροπές και οδηγίες θρησκευτικού και μαγικού χαρακτήρα, στο *Κρητικό Ιατροσόφιο* υπάρχει και κατάλογος με τα βότανα όλων των ζωδίων. Σύμφωνα με τις οδηγίες του συντάκτη, κάθε βότανο που αντιστοιχεί σε ένα ζώδιο θεωρείται ωφέλιμο και προφυλακτικό, γίνεται ένα είδος φυλακτού για τον άνθρωπο που ανήκει στο αντίστοιχο ζώδιο: «Το βότανον του σκορπίου (σύμβολο του ζωδίου) είναι το κυνόγλωσσον. Τον σπόρον αυτού τίλιξον εις γδέρμα της ελάφου και βάστα και ου φοβάσε από παντός κακού ...»⁷¹⁴.

Τέλος, ένα ακόμη παράδειγμα μαγικών προσευχών και ευχών μάς δίνει το χειρόγραφο του Μέρωνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι συχνά, δίπλα σε συνταγές, ο

⁷¹⁰ Στο ίδιο, σ. 97, 98.

⁷¹¹ Αστρονομισθούν = να εκτεθούν κάτω από το φως των αστεριών τη νύχτα· στο ίδιο, σ. 153, 154.

⁷¹² Στο ίδιο, σ. 20.

⁷¹³ Στο ίδιο, σ. 123.

⁷¹⁴ Στο ίδιο, σ. 174.

συντάκτης του έχει σχεδιάσει μια πεντάλφα. Σύμφωνα με την ιστορικό και συγγραφέα της έκδοσης του ιατροσοφίου Patricia Ann Clark, η πεντάλφα ίσως ήταν ένα σύμβολο που θα έπρεπε να σχεδιαστεί πάνω στο σώμα του ασθενή —θεραπεία για μαγουλάδες— για ενίσχυση της θεραπείας παράλληλα με το φάρμακο⁷¹⁵. Το χειρόγραφο του Μέρωνα διαθέτει πλήθος συνταγών για διάφορες παθήσεις, ορισμένες από τις οποίες έχουν υπερφυσική διάσταση που καταγράφεται μέσω των προτεινόμενων υλικών για σωματικά προβλήματα, π.χ.: «Διά τον σεληνιασμόν. Έπαρε ποντική θυλικόν σφάζετο εις την χάσιν της σελήνης και ας βαστά επάνο του την κεφαλήν και υγιαίνει», και για το ίδιο πρόβλημα, «το γαϊδάρου τα ονύχια να τα κάμης δακτιλήδιον και βάλετο επάνο στον σεληνιασμένον και πλέον δεν τον πιάνει»⁷¹⁶. Στην ίδια διάσταση βρίσκεται και η συνταγή που έχει στο ίδιο κείμενο για τις μυρμηγκιές, «Δια της μυρμιγγιαίς του ανθρώπου», στην οποία δεν δίνονται φάρμακα, αλλά συμβουλή μαγείας: «πρώτον ταις μετράς πόσαις είναι και πέρνης τόσα καρίδια του πλατάνου πας και τα χόνεις σενούς ποταμού τα χείλη και όταν σαπηθούν χάνονται αι μερμιγγαίς πλην να το κάμης στην χάσιν του φεγγαριού»⁷¹⁷.

Η μακρά διάρκεια της χρήσης των φαρμακευτικών συνταγών της εμπειρικής ιατρικής ενισχύθηκε από την ύπαρξη των επικλήσεων θεϊκών δυνάμεων. Τα γιατροσόφια επιβίωσαν παράλληλα με την επιστημονική ιατρική ως τα μέσα του 20^{ού} αιώνα και χάρη στην ύπαρξη προσευχών και μαγικών στα κείμενά τους. Η σχέση της ίασης με τις υπερφυσικές δυνάμεις έκανε τα γιατροσόφια ιδιαίτερα ανθεκτικά στις πιέσεις ενάντια στη μαγεία και τη δεισιδαιμονία που προσπάθησαν να επιβάλουν οι εκσυγχρονιστές επιστήμονες και λόγιοι από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και κυρίως από τον 19^ο αιώνα και μετά.

Στο χειρόγραφο του Μέρωνα, ανάμεσα στις συμβουλές υπάρχει μια οδηγία με προσευχή για «όταν έχεις με τον εχθρόν σου δικαστίριον», συνθήκη δύσκολη και δαπανηρή. Από τα παραδείγματα γίνεται κατανοητό ότι ως τον 20^ό αιώνα η παράδοση των μαγικών, των γητειών, των προσευχών, των αποτροπαϊκών επικλήσεων, ήταν ισχυρή, κυρίως σε αγροτικές περιοχές, όπου οι κάτοικοι ζούσαν με τον φόβο της αρρώστιας και του θανάτου χωρίς την ευκολία της άμεσης προσφυγής σε γιατρούς ή νοσοκομεία. Για τους λόγους αυτούς, η επίκληση στο θείο ως παράλληλη θεραπευτική προσέγγιση που είχε τη δική της δυναμική παρέμεινε

⁷¹⁵ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 37.

⁷¹⁶ Στο ίδιο, σ. 104.

⁷¹⁷ Στο ίδιο, σ. 78.

δημοφιλής ανάμεσα στους λαϊκούς, απλούς ανθρώπους χαμηλότερης μόρφωσης που ήταν εκτεθειμένοι σε παλιές δεισιδαιμονικές συνήθειες, αν και όχι μόνο σε αυτούς.

Πίνακας 8. Ιαματικές συνταγές με μαγικά και ξόρκια

Κρητικό Ιατροσόφιο του 19^{ου} αιώνα

1.	Προς ημίκρανον, εκτός από βοτανικά φάρμακα συμπληρώνει: Γράψον εις χαρτί ταύρα δόστου ασθενή....
2.	Έτερον για το ίδιο πρόβλημα ημικρανίας : προσευχή
3.	Εις ανεμοπύρωμα: μετά τα βοτανικά προσθέτει ξόρκια (εικόνα)
4.	Γιτία εις δάγκαμα όφεος, σκύλου, σκορπίου και οχέντρας
5.	Εις πόνον καρδιάς: μετά τα βότανα και ξόρκι με γράμματα και ψηφία που δίνουμε στον ασθενή.
6.	Εις το βιζεί - ξόρκι μαγικά λόγια
7.	Εις πλευριτικόν ήτοι εις πόντα: προσευχή όταν μαζεύεις το πλευροβότανο
8.	Εις αστερόπονον – γράφεις ξόρκια σε ψωμί και το τρώει ο άρρωστος
9.	Εις πάσαν πόνεμα (ξόρκι με σύμβολα) και οδηγίες.
10.	Εις αγκάθι λεγόμενο και θιριαγκάθι (προσευχή και βοτανικές πρακτικές οδηγίες)
11.	Εις φάγουσαν (καρκίνος, μουρνέα ή γάγρανα), πρακτικά φάρμακα και γιτία
12.	Εις ριζηπήλαν (ερυσίπελας=δερματική οξεία λοίμωξη), βότανα και ξόρκι με σύμβολα
13.	Τροπάριο. Ως γενέων εν μάρτυσιν. (για πολλές παθήσεις μαζί με πρακτικές βοτανικές συνταγές)
14.	Εις εσοχάδες και εξοχάδες (πρακτικά και προσευχή)
15.	Περί τα επτά ηλικίας του ανθρώπου.
16.	Έτερον. Καθώς εν τη Κυριακή του τυφλο, έσται γεγραμμένον/πλέα αρμόδιον.
17.	Εις πόνον γονάτων, εκτός των βοτάνων και προσευχή να γραφτεί επάνω στα γόνατα
18.	Ερμινία εις ρύγον (ελώδης πυρετός) Προσευχές και γιτίες
19.	Περί τα βότανα των πλανητών
20.	Έτερα των ιβ' ζωδίων
21.	Εις ζών όπου δεν μπορί να κατουρίσι (γράφεις στα νύχια του λέξεις)
22.	Εις πόνον κτίνους (το ίδιο)
23.	Ερμινία εις κλέπτην (μαγικές οδηγίες και προσευχή)
24.	Ερμινία εις λύσιν ανδρογίνου (γράψιμο προσευχής)
25.	Θεωρία τινός μοναχού εν τω αγίω όρει και περί της επταλόφου
26.	Εις πρόβατα, αρνία, ερίφια να μην τα βλάπτει κανένα ερπετό (προσευχή)
27.	Ερμινία παντός ζώου να μην το βλάπτει καν ένα ζών (μαγικά, προσευχή)
28.	Έτερα διά τον κάτι οπου πνίγι τα αρνία και άλλα ερπετά (μαγικά και προσευχή)
29.	Περί όταν λισιάσει άνθρωπος ή ζών (μαγικά και ξόρκι)
30.	Ερμινία διά να ηδής τον κλέπτην οπου σου κλέπτη (σύμβολα)
31.	Περί ζωής και θανάτου (πρόβλεψη με μαγικά για ασθένεια)
32.	Για την πανούκλα (την εκτενέστατη οδηγία με βότανα ακολουθεί οδηγία με μαγικά σύμβολα και γράμματα)
33.	Διά να στέσις αίμα από την μήτιν (προσευχή και σύμβολα)
34.	Ερμηνεία διά τον άρρωστον (μαγεία)
35.	Εις πόνον σπλήνας (σύμβολα μαγικά)

36.	Εις παιδί να κιμάται (προσευχή)
37.	Εις πόνον οδόντων (μαγικά σύμβολα)
38.	Εις γυναίκα οπού δεν μπορί να γενήσι, να της πει 3 φορές (προσευχή)
39.	Εις γυναίκα να ιδείς τι παιδί βαστά (μαγικό)

Πίνακας 8. Στο *Κρητικό Ιατροσόφιο* του 19^{ου} αιώνα βλέπουμε ότι σε ένα σύνολο 227 συνταγών οι 39 περιλαμβάνουν στις οδηγίες υπερφυσικά στοιχεία. Είναι ένα χειρόγραφο που ανήκει στα χειρόγραφα πρακτικής ιατρικής (γνωρίζουμε ότι ο συντάκτης του ήταν πρακτικός) και βρίσκουμε πλήθος οδηγιών που εντάσσονται στην κατηγορία επίκλησης υπερφυσικών δυνάμεων παράλληλα συνήθως με τα βοτανικά φάρμακα που έχει παραθέσει ο συντάκτης του. Ο συντάκτης εξηγεί τη διατροφή, δίνει οδηγίες για μαντείες και προβλέψεις. Παράλληλα όμως, σχεδόν για κάθε πάθηση παραθέτει και φαρμακευτικές βοτανικές ή άλλες συνταγές με κατάλοιπα ζώων. Η εκτεταμένη χρήση τέτοιων πρακτικών την περίοδο αυτή έχει αποκοπεί από την επίσημη ιατρική συνήθεια, ή τουλάχιστον έχει συστηματικά καταπολεμηθεί ώστε βρίσκουμε τα ξόρκια και τις προσευχές σε κείμενα λαϊκής προσέγγισης της θεραπευτικής.

Πίνακας 9. Τα χειρόγραφα της διατριβής

	ΧΦ777 “Ivan Vazov” Public Library, Plovdiv	ΧΦ9(11), ΚΟΡΓΙΑ- ΛΕΝΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗ- ΚΗ ΑΡΓΟΣΤΟ- ΛΙΟΥ	ΧΦ92, Βιβλιοθή- κη Ζαγοράς, «Συλλογή ιατρική Μιχαήλ Κοντοπί- δου, Ναξιώτου» .	ΧΦ MSS725, ΓΕΝΝΑ- ΛΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟ- ΘΗΚΗ	ΧΦ5, ΠΙΑ ΜΙΕΤ – ΕΛΙΑ, 18 ^{ος}	ΧΦ352 “Ivan Vazov” Public Library, Plovdiv	ΧΦ 245, ΑΡΧΕΙΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑ ΦΩΝ ΙΕΕΕ	ΧΦ241, ΑΡΧΕΙΟ ΧΕΙΡΟ- ΓΡΑΦΩΝ ΙΕΕΕ	ΚΡΗΤΙΚΟΝ ΙΑΤΡΟ- ΣΟΦΙΟΝ (Παπαδογιαν- νάκης, Ρεθυμνο 2001)	ΤΕΤΡΑΔΙΟ ΓΙΑΤΡΟ- ΣΟΦΙΩΝ. Θεοδωράκη (Μερωνας Αμαρίου)
ΧΡΟΝΟ- ΛΟΓΙΑ	1522	1678-1679	1708- 1749	1769	ΤΕΛΟΣ 18 ^{ου} αι.	1789	1744/ 1828	1809	1826	1930
ΚΤΗΤΟ- ΡΑΣ/ΕΣ ή ΣΥΝΤΑ- ΚΤΗΣ	-	Βίβλος Αχμέδ υιού Αβραάμ εποικήθι εις Ελλάδα φωνήν πατέρα Κωνσταντί- νου ασυγκρήτου του ριγέντα εν γη Βεζαφάρ ⁷¹⁸	Μιχαήλ Κοντοπίδης Ναξιώτης Και Καλλίνικος Πατριάρχης	-	-	Αλέξανδρος Κασιμάτης ή Κασιμής – ιατρος	Ιωάννης Αναγνώστη Ιατρός Συντάκτης: Νικόλαος	Ιωάννης Αναγνώ- στης	Χαράλαμπος ή Αναγνώστης Χρυσοδουλάκις (μετωνομάσθη Κιαγαδάκις)	Νικόλαος Θεοδωράκης (αντιγράφει παιλιότερο βιβλίο συνταγών της οικογενείας του)
ΣΕΛΙΔΕΣ	104	148	256	156	490	327	142Φ	227Φ	134	103
ΕΙΣΑΓΩ- ΓΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΓΕΝ	ΝΑΙ ΓΙΑ ΤΟ ΑΝΘΡΩ- ΠΙΝΟ ΣΩΜΑ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ ΕΚΤΕΤΑ ΜΕΝΟ ΓΙΑ ΤΟ ΑΝΘΡΩ ΠΙΝΟ ΣΩΜΑ	-	ΟΧΙ (ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΛΙΓΕΣ ΑΝΑΤΟ- ΜΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟ- ΡΙΕΣ)	-	ΟΧΙ (ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΠΡΟΣΕΥΧΕΣ, ΓΗΤΕΙΕΣ, ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ, ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΑΣΗ)	
ΑΝΑ ΑΣΘΕΝΕΙΑ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
ΑΝΑ ΥΛΙΚΟ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ -	ΟΧΙ
ΑΝΑ ΤΥΠΟ ΦΑΡΜΑ- ΚΟΥ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΒΑΣΙΚΑ ΦΑΡΜΑΚΑ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ
ΚΑΤΑΛΟ- ΓΟΣ ΥΛΙΚΩΝ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	-	ΟΧΙ	ΝΑΙ
ΠΟΣΟΤΗ- ΤΕΣ	-	ΝΑΙ	ΣΠΑΝΙΑ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΣΠΑΝΙΑ	ΣΠΑΝΙΑ
ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΑΡΑ- ΣΚΕΥΗΣ ΦΑΡΜΑ- ΚΩΝ	ΑΠΛΕΣ	ΑΠΛΕΣ	ΑΠΛΕΣ	ΟΧΙ	ΝΑΙ (ΔΥΣΚΟ ΛΕΣ)	ΑΠΛΕΣ	ΝΑΙ	ΑΠΛΕΣ	ΑΠΛΕΣ	ΑΠΛΕΣ
ΔΟΣΟΛΟ- ΓΙΑ	ΟΧΙ	ΣΠΑΝΙΑ	ΣΠΑΝΙΑ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΣΠΑΝΙΑ	-	ΣΠΑΝΙΑ
ΚΤΗΤΟ- ΡΙΚΟ ΣΗΜΕΙ- ΩΜΑ	-	-	ΝΑΙ ΟΧΙ ΜΟΝΟ ΕΝΑ	ΜΙΚΡΟ ΣΗΜΕΙ- ΩΜΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕ- ΝΕΙΑΚΑ ΓΕΓΟΝΟ- ΤΑ	ΜΙΚΡΟ ΑΝΥΠΟ ΓΡΑΦΟ	ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ	ΜΙΚΡΟ ΑΝΗΚΕΙ ΣΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΤΗΤΟΡΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΚΤΗ	-	ΝΑΙ (ΑΠΟ ΜΕΤΑΓΕΝΕ- ΣΤΕΡΟ ΚΤΗΤΟΡΑ ΑΠΟΓΟΝΟ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΚΤΗ)	ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΜΕ ΤΟΠΟ ΚΑΙ ΗΜΕΡΟ- ΜΗΝΙΑ ⁷¹⁹
ΠΡΟΣΕΥ- ΧΕΣ, ΞΟΡΚΙΑ κ.λπ.	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	-	ΟΧΙ	-	ΕΛΑΧΙΣΤΑ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
ΣΥΝΤΑΓΕΣ	214	207	130 ⁷²⁰	85	1390	432	470	227	227 ⁷²¹	297 ⁷²²

⁷¹⁸ Αναφέρουμε στο κείμενο της παρουσίας του ΧΦ9(11) ότι πιθανότατα ανήκει στην παράδοση των μεταφρασμένων αραβικών ιατρικών κειμένων.

⁷¹⁹ «Μέρων, 10 Αυγούστου 1930 (υπογραφή)»: Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 35.

⁷²⁰ Ο συνολικός αριθμός είναι κατά πολύ μεγαλύτερος, γιατί σε κάθε αναφορά υλικού υπάρχουν πολλές διαφορετικές συνταγές, ωστόσο επιλέχθηκε να καταμετρηθούν τα χωριστά λήμματα ως

5. Τα φάρμακα των χειρογράφων και τα φυσικά συστατικά τους

Η ιστορία των φαρμάκων μάς δείχνει ότι δεν ήταν ποτέ εύκολο να εξηγηθεί με ορθολογικούς όρους η θεραπευτική δύναμη των ουσιών, έτσι οι άνθρωποι κατέληγαν να επικαλούνται την ενέργεια μιας αόριστης δύναμης που είχαν τα φάρμακα. Ο Γαληνός επιχείρησε να εξηγήσει τις δυνάμεις των φαρμάκων με ένα δικό του σύστημα. Κάθε φάρμακο —ουσία— προσδιορίζεται από τη θέση του ως προς το «θερμό-ψυχρό» και το «ξηρό-υγρό» και έχει έναν βαθμό αναλογίας σε μία από τις ποιότητες, π.χ. θερμό 4, δηλαδή θερμότερο, κ.λπ., ενώ υπάρχει και μια αντιστοίχιση όπως θερμό 4, υγρό 2. Όταν μια αρρώστια εμφανίζεται σε έναν άνθρωπο, έχει τους δικούς της βαθμούς ως προς τις παραπάνω ποιότητες. Η θεραπευτική του Γαληνού βασιζόταν στην αρχή «ενάντια τοις εναντίοις», ενώ οι γιατροί επέλεγαν τα φάρμακα στη βάση της θεραπευτικής δράσης των υλικών: στη συγκεκριμένη αρρώστια, στον συγκεκριμένο άνθρωπο δίνουμε το συγκεκριμένο φάρμακο, διότι αυτό διαθέτει τις σωστές ποιότητες στους κατάλληλους βαθμούς, ώστε να επαναφέρει τον συγκεκριμένο άρρωστο στην υγιή κατάσταση μεσότητας, μετριότητας και υγείας. Σύμφωνα με τη θεωρία, τα φάρμακα δεν δίνονται τυχαία, ο γιατρός είναι απαραίτητο να γνωρίζει τους βαθμούς για κάθε φάρμακο και να είναι σε θέση να διακρίνει τις ποιότητες και τους βαθμούς τους στους ασθενείς. Το γαληνικό σύστημα βελτιώθηκε όταν οι Άραβες και η σχολή του Μονπελιέ όρισαν με μαθηματικούς αλγόριθμους τον υπολογισμό του βαθμού των ποιοτήτων στα σύνθετα φάρμακα (από ανάμιξη ή απλή επεξεργασία άλλων φαρμάκων).

Το σύστημα των βαθμών είχε αρκετά μειονεκτήματα. Οι βαθμοί των βασικών ποιοτήτων ενός φαρμάκου δεν εξηγούσαν τη δράση τους, ούτε καθοδηγούσαν σωστά τον γιατρό. Αυτό γιατί σε κάθε φάρμακο εκτός από τις γνωστές ιδιότητες (ένα ψυχρό φάρμακο διώχνει τη θερμότητα μιας ασθένειας) υπήρχαν και κρυφές ποιότητες, που δεν μπορούσαν να τις ορίσουν αλλά ήταν αυτές που θέραπευαν. Υπήρχε η ενέργεια που ερχόταν από τις πρωτογενείς ποιότητες ενός φαρμάκου, αλλά και η δύναμη που είχαν οι δευτερογενείς ποιότητες όπως η γεύση (πικρό, γλυκό), που ανάγονταν

ενότητες. Π.χ. στο παράδειγμα του βοτάνου του *απήγανου*, που παρουσιάζεται στην ενότητα των ασθενειών, ο συντάκτης έχει παραθέσει 42 διαφορετικές συνταγές για διαφορετικές παθήσεις.

⁷²¹ Ο αριθμός έχει υπολογιστεί με βάση τις καταχωρίσεις του συντάκτη για τις παθήσεις εκείνες που διαχωρίζονται εντός της ίδιας συνταγής με τη λέξη «έτερον», αλλά και τις προσευχές, τα τροπάρια, τις εξηγήσεις για το υπερφυσικό κ.λπ.

⁷²² Ανάμεσα στις φαρμακευτικές-θεραπευτικές συνταγές παρεμβάλλονται πολλές οδηγίες με προσευχές, ξόρκια κ.λπ.

εντέλει στις βασικές. Οι τριτογενείς ποιότητες ήταν οι κρυφές, η αναγνώριση και γνώση τους εξαρτιόταν από τον γιατρό και με το πέρασμα των αιώνων αποδόθηκε σε αυτές μεγαλύτερη αξία από τις πρωταρχικές⁷²³.

Η γαληνική προσέγγιση αμφισβητήθηκε από τον Παράκελσο (1493-1541) τον 16^ο αιώνα, ο οποίος πρότεινε ότι κάθε ασθένεια εντάσσεται σε μια ευρύτερη οικογένεια παρόμοιων ασθενειών, αν και διαφέρει από τις άλλες. Κάθε πάθηση έχει τη δική της οντότητα και ο γιατρός χρειάζεται να επιλέξει ορισμένο φάρμακο που να θεραπεύει αυτήν ακριβώς την ασθένεια. Αυτού του είδους την εξατομίκευση όριζαν η ομοιοπαθητική θεωρία του Samuel Hahnemann (1755-1843) και το σύστημα του Johann Gottfried Rademache (1772-1850). Η οριοθετημένη στόχευση και ο περιορισμός σε μία ασθένεια —συγκεκριμένο φάρμακο για συγκεκριμένο άρρωστο και ασθένεια— δεν είναι οικείος στη σύγχρονη ιατρική μέθοδο, που για την ίδια πάθηση προτείνει το ίδιο φάρμακο σε διαφορετική δοσολογία. Στα περισσότερα κείμενα οι ασθένειες αναφέρονται με τα ονόματα που απέδιδαν στις ενδείξεις τους και δυνητικά ήταν θεραπεύσιμες με πολλά και διαφορετικά φάρμακα. Φαίνεται ότι απέμενε στη δεξιότητα, το ένστικτο και τις γνώσεις του γιατρού η επιλογή του καταλληλότερου φαρμάκου⁷²⁴.

Στα περισσότερα από τα χειρόγραφα γιατροσόφια οι συντάκτες κατέγραφαν και συγκέντρωναν τις γνωστότερες συνταγές φαρμάκων, αρχαίες, νεότερες ή σύγχρονές τους, για ταξινόμηση, αξιοποίηση από τους ίδιους, αλλά και για διάδοση και διατήρησή τους.

Στα γιατροσόφια απαντά κάθε λογής φάρμακο: μαντζούνι, χάπια, σιρόπι, *σερβιεντζάλε*, βότανα για να καθαρίσουν τους χυμούς, κατασκευές για *λημικά* φάρμακα, οδηγίες για παρασκευές βασικών φαρμάκων, αλοιφές για κάθε δερματική πάθηση, έμπλαστρο, *διάρροδος*, καθάρσιο, *ντεκότο* ή *ντεκόκτο*, *ζουλάπιον*, τεντούρα, βάλσαμο, σκόνη, λάδι (το λάδι της κανέλας) κ.ά..

Στα χειρόγραφα καταγράφονται πολλές συνταγές-οδηγίες παρασκευής για μαντζούνια. Είναι φάρμακα εσωτερικής χρήσης που έχουν τη μορφή πολτού ή αλοιφής και η ονομασία τους προέρχεται από την τουρκική λέξη *macun* που σημαίνει κολλώδης ουσία⁷²⁵. Γράφει ενδεικτικά ο συντάκτης του ΧΦ92 της Ζαγοράς σε

⁷²³ Παπαδόπουλος, «Προσεγγίσεις στην ιστορία των φαρμάκων», ό.π., σ. 184, 185.

⁷²⁴ Στο ίδιο, σ. 190.

⁷²⁵ Shefer-Mossensohn, “Medicine in the Ottoman Empire”, ό.π., σ. 4.

συνταγή με το βότανο μετόνικα: «Κάμε την παστέλι ήγουν ματζούνι»⁷²⁶. Οι συνταγές για μαντζούνια καλύπτουν σε επίπεδο θεραπείας όλες σχεδόν τις παθήσεις, από τη δυσπεψία έως τα προβλήματα καρδιάς, την *όχτικα* και τις διαταραχές ψυχολογικού τύπου⁷²⁷. Τα μαντζούνια είναι φάρμακα για πλείστα πάθη, «οξέα και χρόνια», και όπως φαίνεται από τις οδηγίες παρασκευής και λήψεως λαμβάνονται από το στόμα, γι' αυτό και όλες οι συνταγές εκτός από τα συστατικά χρειάζονται μέλι ή ζάχαρη. Είναι συνταγές οι οποίες περιέχουν αρκετά συστατικά, με καλές οδηγίες παρασκευής, συχνά ιδιαίτερα προσεκτικές και λεπτομερείς και με οδηγίες για τη δοσολογία λήψης απο τον ασθενή.

Πολλές ήταν οι θεραπευτικές αλοιφές, εύχρηστες και απαραίτητες στην καθημερινή ζωή, για ποικίλες χρήσεις. Στα χειρόγραφα δίνονται λεπτομερείς οδηγίες παρασκευής αλοιφών για εκδορές, πληγές που δεν κλείνουν (*εις παλεούς γηαράδες*), εγκαύματα, αλλά και δερματικές ασθένειες όπως η ψώρα⁷²⁸ και η κασίδα. Στις συνταγές των αλοιφών έχουν ενδιαφέρον η σύσταση και τα μέσα που προτείνουν οι συντάκτες των χειρογράφων για την ομογενοποίηση των υλικών. Σε «αληφή διά την Ψώραν»⁷²⁹ περιέχονται κρασί άσπρο, λάδι, κερι, ενώ σε «αληφή εις κάθε πληγήν»⁷³⁰ τριμιντίνα, κρόκοι αυγών, τριανταφυλλόλαδο, ασπράδι αυγού. Αλλού προτείνεται η χρήση ζωικού λίπους: «κερί ακάμοτον κύτρινον (μη επεξεργασμένο), και λάδι και λιβάνι αρσενικόν και ξύγγι πρόβιον και γόμα και μαστίχι ανάλυσον ομάδι»⁷³¹.

Εκτός από τις αλοιφές, οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν και τα βάλσαμα για επαλείψεις. Παραθέτω μια συνταγή για παρασκευή βαλσάμου με βάση το υπερικό: «Το άνθος του βοτάνου εις γιάλινον βάζον, με λάδι να το σκεπάση και το αφήνουν εις τον ήλιον 40 ημέραις, κ γίνεται θαυμαστόν ωσάν μάλσαμο. με αυτό να αλείφης συχνά κάθε πληγήν»⁷³².

Στα χειρόγραφα υπάρχουν συνταγές παρασκευής πολύπλοκων φαρμάκων οι οποίες δίνονται με αναλυτικές οδηγίες. Οι μεγάλες και σύνθετες συνταγές έχουν αρκετά υλικά και η παρασκευή τους απαιτεί γνώσεις και επιδεξιότητα: «έπαρε ταις ρίζαις του πλύνε ταις καλά, κι καθαρισαί ταις. Βάλε μίαν λίτραν καθαρισμέναις και μίαν λίτραν βούτυρον φρέσκο. Κοπάνισαί τα μαζή, εις πέτρινον μορτάρι [γουδί] να

⁷²⁶ ΧΦ92, ό.π., σ. 237.

⁷²⁷ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...* (Πίνακας 1 - Μαντζούνια, Παράρτημα).

⁷²⁸ «Αληφί έτερι εις ψώραν, ιατρόσεται ο πάσχον και διά την κασίδα»· στο ίδιο, Πίνακας 2, σ. 231.

⁷²⁹ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 48.

⁷³⁰ Στο ίδιο, ό.π..

⁷³¹ Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον...*, σ. 112.

⁷³² ΧΦ92, ό.π., σ. 236.

γενούν ωσάν αλοιφή. βάλετα εις ένα πινάκι, σκέπασαί τα με άλλο πινάκι, βάλε τα εις τόπο υγρώδη και ας σταθούν ημέραις -15- έπειτα βάλετα εις ολίγην φωτιάν να λύση το βούτυρο σούρωσαί τα και εκείνο το βούτυρον οπού ευγάλις φύλαξαί το εις γυάλινον βάζον»⁷³³.

Στον κώδικα του 17^{ου} αιώνα, ΧΦ9(11), ο συντάκτης αναφέρεται σε ένα ακόμη φαρμακευτικό είδος, τους κόκκους: «κόκκοι του καψικου ινδικού ήγουν τουρκιστί λεγόμενου σιτηρτζέ γην τι καθώς εγώ τούτους εδοκίμασα και ωφελούσιν εις αυτά τα άνωθεν [ημιπληξία] και εις πάσαν αρρώστια»⁷³⁴. Και αλλού ξανά: «κοκκοι του ουφορβίου τος οποίους και σύνθεσα και ωφελούσι συν θεώ εις ημιπληξία όπου να σκύβει από ψύχραν και εις στομικούς ήγουν εκείνους όπου ξερνούσι και εις πάσαν ασθένεια των αρμών από περιττώματα παχέα και εις τους ανέμους της κοπώσεως»⁷³⁵. Επίσης, «κόκκοι του γαληνού τίθονται υπό κάτω της γλώττης κ ωσάν αναλύσουν καταπίνεται το λύομενον κ ωφελούσιν εις βήχαν από θέρμη μαλάσους το στήθος»⁷³⁶. Το φάρμακο έχει τη μορφή μικρών κόκκων (σαν μικρά χάπια) για να ληφθεί από το στόμα, όπως φαίνεται στην τελευταία συνταγή που προτείνεται να λιώσουν στη γλώσσα.

Σε συνταγές για ασθένειες του ανώτερου αναπνευστικού βρίσκουμε άλλο τύπο φαρμάκου: «Ζουλάπιον⁷³⁷ των ζιζίφων και των μυξαρικών εσύνθεσα και ευχαρίστησα ωφελεί εις εκείνον όπου ξηραίνεται το στήθος αυτού από βήχαν θερμόν και εις την αρχήν φθίσεως ...», ενώ για τις ίδιες παθήσεις προτείνεται και φάρμακο σε μορφή αφεψήματος: «Εψημα ωφέλημος εις βήχαν»⁷³⁸.

Άλλος τύπος θεραπευτικού σκευάσματος είναι το *διαρρόδον*, το οποίο δίνεται ως λύση θεραπείας σε διάφορες παθήσεις: «... διάρροδος⁷³⁹ ήγουν του χελιδωνίου ωφέλυμος εις ψυχράν δυσκρασίαν του σηκωτίου και του στομάχου και της σπληνός αποφραζει και καθαρίζει τους ανέμους του Γαληνού ποίημα ...».

Απαντούν επίσης ως είδος φαρμάκου στα χειρόγραφα οι *τροχίσκοι*. Υποθέτουμε ότι έχουν στρογγυλό σχήμα και είναι εσωτερικής χρήσης. «Τροχίσκοι

⁷³³ Στο ίδιο, σ. 265.

⁷³⁴ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 60.

⁷³⁵ Στο ίδιο, σ. 61.

⁷³⁶ Στο ίδιο, σ. 88β.

⁷³⁷ Στο ίδιο, σ. 89. Ο όρος *ζουλάπιον* αναφέρεται σε «σύνθεσιν ιατρικήν υγράν με σάκχαρον και χυλούς καρπών την οποία ονόμαζαν έτσι οι γραικορωμαίοι και οι Γάλλοι, η λέξις είναι αραβική, Τζιουλάβ σημαίνουσα το διά ρόδων πόμα» κατά τον Α. Κοραή στα *Άτακτα*, τόμος τέταρτος, αλφάβητον δεύτερον, εν Παρίσιος 1832, σ. 159.

⁷³⁸ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 90.

⁷³⁹ Στο ίδιο, σ. 121. Πρόκειται για είδος σιροπιού που περιέχει τριαντάφυλλο ως συστατικό. J. Nori, *Dictionary of Medical Vocabular in English, 1375-1550*, Routledge, Λονδίνο 2016, σ. 527.

του αποδίου και ωφελούσι συν θεώ εις τον οξύν πυρετόν...», «τροχίσκοι της κάφουλας δροσίζουσι τον πυρετόν και την θέρμην του σηκοτίου», και «τροχίστοι καθαρτικοί ισχυρότεροι των ίων (των φαρμάκων, μέσων ίασης) λαμβάνονται μετά ύδατος θερμού με φύλαξιν και προσοχήν»⁷⁴⁰. Οι συνταγές των χειρογράφων αναφέρουν τα σκευάσματα χωρίς εξήγηση για τη μορφολογία ή τον τρόπο λήψης αυτών, προφανώς γιατί οι συντάκτες γνώριζαν ποιο είδος καταγράφουν, όπως επίσης είναι εύλογο ότι γνώριζαν τα είδη των φαρμάκων και οι αναγνώστες τους.

Πίνακας 10. Φαρμακευτικά είδη (κατασκευές) σε ένα χειρόγραφο ΧΦ5, ΠΑ ΜΙΕΤ, ΕΛΙΑ (18^{ος} αιώνας)

1.	Μαντζούνι = φαρμακευτικό παρασκεύασμα σε μορφή πολτού/πάστας με κολλώδη υφή
2.	Ελετουάριο = φάρμακο παχύρευστο που φτιάχνεται από πολύ φυτικών υλικών ανακατεμένα με μέλι ή ζάχαρη όπως το μαντζούνι
3.	Κοφέτζιον
4.	Χάπια
5.	Σιρόπι
6.	Σαλέπι
7.	Σιρόπι καθάρσιον
8.	Ντεκότο = ιατρικό αφέψημα, τονωτικό πόμα, τονωτικό υγρό εσωτερικής λήψεως ⁷⁴¹
9.	Νερόν μπαλσαμικών
10.	Νερόν = υγρό που προέρχεται από το βρασμό βοτανικών υλικών
11.	Κρασί (κατηγορία φαρμάκων με κρασί στα βασικά συστατικά)
12.	Ρακή (το ίδιο με το προηγούμενο)
13.	Βάλσαμο
14.	Τεντούρα
15.	Σπύριτον κ σπύριτον ρακή
16.	Συστατικά φάρμακα (βασικά υλικά για άλλα φάρμακα, π.χ. το άλας της ασβίνθιας, αντιμόνιο διαφορετικό, μερκούριο κ.ά.)
17.	Βιζικατόριο = έμπλαστρο - κατάπλασμα
18.	Τζιρότο = είδος λεπτού εμπλάστου (τσιρότο) ⁷⁴²
19.	Δοκιμές βοτάνων
20.	Κατασκευές του Σαΐρ Βετζιάλου – Σερβετζιάλε
21.	Σκόνη
22.	Έλαιο – λάδι
23.	Αλοιφή = εκτός από τα θεραπευτικά υλικά, οι αλοιφές περιέχουν ζωικό λίπος καθώς και κερί ώστε να αποκούν την αντίστοιχη υφή μετά από επεξεργασία.
24.	Έμπλαστρον = Δεν είναι απαραίτητο ότι περιλαμβάνει και το υλικό που περιέχει τα φαρμακευτικά υλικά, όπως πανί, ή απλώς αναμειγνύονται οι πρώτες ύλες του φαρμάκου με μέλι και αυτό το απλώνουν επάνω στο σημείο που χρειάζεται θεραπεία. Είναι φάρμακο εξωτερικής χρήσης, αυτό υποδηλώνει η λέξη.
25.	Καντζούρδι

⁷⁴⁰ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 125.

⁷⁴¹ <https://lexikolefkadas.gr/dekoto-i-ntekoto-to/> (ανακτήθηκε 26/11/2019)

⁷⁴² <https://el.wiktionary.org/wiki/τσιρότο> (ανακτήθηκε 26/11/2019).

26.	Έκστρατον = αφέψημα από φυτικά που βράζει δύο φορές και κατά το δεύτερο βρασμό προσθέτεις ζάχαρη στο υγρό
27.	Ξύδι (Πώς να κατασκευάσεις το ξύδι = φάρμακο που περιέχει και ξίδι)

Πίνακας 10: Στα περιεχόμενα του ΧΦ5 βρίσκουμε έναν μεγάλο αριθμό θεραπευτικών συνταγών. Ο συντάκτης του κώδικα έχει καταχωρήσει τις συνταγές ανά κατηγορία φαρμάκου ώστε περιλαμβάνει μια μεγάλη ποικιλία τύπων φαρμάκων και μαζί τις οδηγίες παρασκευής του κάθε τύπου σκευάσματος. Στον πίνακα παρατηρούμε το πλήθος των διαφορετικών ειδών φαρμάκων που περιέχει το ιατρικό χειρόγραφο του τέλους του 18^{ου} αιώνα πολλά από τα οποία δεν είμαστε σε θέση να ξέρουμε τι είδους είναι. Η ύπαρξη όμως της ποικιλίας των φαρμάκων δείχνει τις απόπειρες «κατασκευής» θεραπευτικών μέσων διαφορετικής ποιότητας, που συνεπάγεται και διαφορετικό τρόπο και ταχύτητα απορρόφησης των θεραπευτικών ουσιών από τον ανθρώπινο οργανισμό.

Η ιστοριογραφία των φαρμάκων ασχολείται κυρίως με δύο πλευρές του θέματος. Η μία είναι η ιστορική πορεία της παρασκευής των φαρμάκων, τα φαρμακευτικά σκευάσματα κάθε περιόδου, οι τρόποι παρασκευής, τα «νέα» φάρμακα και η κυκλοφορία τους ή απόσυρσή τους. Η δεύτερη πλευρά είναι η εξέταση των δεδομένων που έχουμε για τα φάρμακα με βάση τις σύγχρονες γνώσεις για τις δραστικές φαρμακευτικές ουσίες που περιέχουν⁷⁴³. Ο όρος φάρμακο έχει διττή σημασία από την αρχαιότητα: α) θεραπευτικό μέσο και β) δηλητήριο (φαρμάκι — το κώνειο που ήπιε ο Σωκράτης αναφέρεται ως «φάρμακο»). Σε αυτή την ενότητα αναφερόμαστε στα φάρμακα με τη θεραπευτική έννοια. Κάθε εποχή έχει τα «δικά» της φάρμακα. Κάθε ιστορική περίοδος διέθετε έναν αριθμό φαρμάκων τα οποία χρησιμοποιούσαν και ήταν καταγεγραμμένα. Αυτό το σύνολο φαρμάκων συγκροτούσε τη *materia medica* της συγκεκριμένης περιόδου. Για όλες τις περιόδους, βάση της ιατρικής ύλης ήταν η προηγούμενη *Υψηλή Ιατρική* που κυκλοφορούσε, όπως του Γαληνού που βασίστηκε στον Διοσκουρίδη⁷⁴⁴. Στο κείμενο του Διοσκουρίδη βασίστηκαν όλες οι επόμενες φαρμακοποιίες ως την Αναγέννηση, αλλά και αργότερα. Ο Διοσκουρίδης χρησιμοποίησε πληροφορίες από τα κείμενα του Θεόφραστου, καθώς και προφορικές γνώσεις, αλλά και άλλα στοιχεία που δεν έχουν σωθεί σε κείμενα, όπως είναι του Κρατεύα ΙΙ του ριζοτόμου (1^{ος} αιώνας π.Χ.). Αυτός έγραψε το πρώτο βοτανολόγιο με τον τίτλο *Ριζοτομικόν*, στο οποίο κατέγραψε τα φαρμακευτικά φυτά με αλφαβητική σειρά, ενώ το κείμενο συμπλήρωναν εικόνες και οι ιδιότητες των φυτών. Σώθηκε μόνο ένα μέρος του έργου μέσω του

⁷⁴³ Παπαδόπουλος, «Προσεγγίσεις στην ιστορία των φαρμάκων», ό.π., σ. 177, 178.

⁷⁴⁴ Ε. Σκαλτσά, *Τα φάρμακα στην αρχαία Ελλάδα*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, διαθέσιμο στο <https://www.iama.gr/ethno/oropos/skaltsa.htm> (ανακτήθηκε 2/1/2020).

κωνσταντινουπολίτικου κώδικα (527 μ.Χ.) του Διοσκουρίδη⁷⁴⁵. Το κείμενο του Διοσκουρίδη υπήρξε πολύ επιδραστικό για τα φαρμακευτικά χειρόγραφα ως το 1500⁷⁴⁶ και, παρά την υπονόμευσή του από τα φαρμακευτικά δεδομένα της αραβικής ιατρικής, παρέμεινε σταθερά υψηλά στην προτίμηση των συντακτών των φαρμακευτικών κειμένων έως πολύ αργότερα. Στα ελληνικά γιατροσόφια, οι συντάκτες αναφέρονται συχνά στην προέλευση μιας συνταγής από τα κείμενα του Διοσκουρίδη. Τέλος, ως προς την αρχική ανακάλυψη των θεραπευτικών ενεργειών των φαρμακευτικών υλικών και της χρήσης τους, δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία παρά μόνον εικασίες. Αρκετά φαρμακευτικά μέσα ή υλικά προτείνονται για πολλές ασθένειες και δεν φαίνεται να συνοδεύονται από κριτήρια που να εξατομικεύουν τις θεραπευτικές προσεγγίσεις. Οι συντάκτες των κειμένων δεν προσδιορίζουν γιατί να χρησιμοποιηθεί ένα φάρμακο έναντι ενός άλλου για την ίδια πάθηση ή για τα ίδια συμπτώματα, καθώς οι ασθένειες αναφέρονται με συμβατικές ονομασίες. Ακόμη και η θεωρία —συναντάται και στα ιατρικά χειρόγραφα⁷⁴⁷— η οποία αποδίδει τις γνώσεις των ανθρώπων για τις θεραπευτικές ιδιότητες φαρμακευτικών φυτών στην παρατήρηση των ζώων, τα οποία καθοδηγεί το ένστικτο στη βρώση των κατάλληλων φυτών για τη θεραπεία από ασθένειες ή τραυματισμούς, φαίνεται ότι δεν ευσταθεί.

Αναφέρει για παράδειγμα ο συντάκτης του ΧΦ92: «Γνωστόν είναι εις όλους πως εις τα βότανα της γης στέκεται η περισσοτέρα δύναμις ενέργεια της ιατρικής. ... Δεν ήθελα γυρεύση εγώ μαρτυρίας εις βεβαιότητα του λόγου μου μήτε από παλιούς, μήτε από νέους διδασκάλους μήτε από τον διοσκουρίδη μήτε από τον ... επειδή περισσότερον βεβαιώνεται ο λόγος, πάλιν από αυτά τα άλογα ζώα. Άλογα ζώα λέγονται ωσάν οπού δεν μιλούσι, με το να τους λείπεται το λογικόν, μη λέγοντας ακόμη και κοινά ωσάν όπου κοινώς κυβερνούνται. Επειδή δεν γυρεύουν από άλλα κυβέρνηση μόνον μοναχά τους καθένα ξεύρει να κυβερνηθεί»⁷⁴⁸.

Στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι «τυχαία» γεγονότα οδήγησαν στις παρατηρήσεις για τις ευεργετικές δράσεις φυτών και σταδιακά διαμορφώθηκε ένα σύνολο γνώσεων που οδήγησαν στις πρώτες καταγραφές των φυτών και των χρήσεών τους⁷⁴⁹.

⁷⁴⁵ Στο ίδιο.

⁷⁴⁶ De Vos, "European Materia Medica in Historical Texts...", ό.π., σ. 28-47.

⁷⁴⁷ ΧΦ92, ό.π., εισαγωγικό κείμενο του συντάκτη για τα ζώα και την ευφυΐα τους, ή καλύτερα τα ένστικτά τους που τους δείχνουν το σωστό φυτό ανάλογα με την εκάστοτε πάθηση.

⁷⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 165.

⁷⁴⁹ Παπαδόπουλος, «Προσεγγίσεις στην ιστορία των φαρμάκων», ό.π., σ. 180· Γ. Ιωακείμογλου, *Φαρμακολογία και Συνταγολογία*, Αθήνα 1953.

Οι ενδείξεις ενός φαρμάκου είναι οι ασθένειες (ή τα συμπτώματα ή σύνολα συμπτωμάτων). Οι ιστορικοί που μελετούν τα χειρόγραφα κυρίως, αλλά και τα ιατρικά βιβλία της περιόδου που μελετούμε ιδιαίτερα εδώ, δεν έχουν δυσκολία να καταγράψουν ποιες είναι αυτές οι ενδείξεις —εφόσον αυτές περιγράφονται με σαφήνεια— αλλά δυσκολεύονται να ταυτίσουν τις ενδείξεις αυτές ή τις παθήσεις που αναφέρονται με παλαιές ορολογίες, με ονομασίες ασθενειών της σύγχρονης ιατρικής ορολογίας. Οι δυσκολίες μεγαλώνουν όταν κάποιος προσπαθεί να κατανοήσει τους λόγους για τους οποίους χρησιμοποιούσαν ένα φάρμακο ή μια ουσία για μια αρρώστια. Δεν γνωρίζουμε πώς οι γιατροί και οι συντάκτες των κειμένων κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι ορισμένο φάρμακο ήταν αποτελεσματικό για ορισμένη ασθένεια, καθώς και αν η χρήση του είχε θετικά αποτελέσματα. Σε ένα ιατρικό σύστημα που η καλή γνώση των ποιοτήτων και των βαθμών τους από τον γιατρό ήταν βασική προϋπόθεση για την ίαση, τα παραδείγματα εμφανίζουν εξατομίκευση της θεραπείας. Σε αντίθεση με τη σύγχρονη ιατρική, για την ίδια ασθένεια μπορούσαν να προτείνουν διαφορετικό φάρμακο, ενώ σήμερα δίνεται το ίδιο φάρμακο σε κάθε ασθενή εξατομικεύοντας τη δοσολογία. Αυτή η λειτουργία της θεραπευτικής οδηγούσε σε διαφωνίες, ως προς τις θεραπείες, τους γιατρούς, και ίσως δημιούργησε την ανάγκη να τονίζεται η προέλευση – πατρότητα των συνταγών και των φαρμάκων στα γιατροσόφια (Ιπποκράτης, Γαληνός, Μελέτιος, Αβικέννας κ.λπ.). Αναδύεται ο προβληματισμός για το ζήτημα της αποτελεσματικότητας ή μη των φαρμάκων και των σκευασμάτων που διέθετε το ιατρικό σύστημα εμπειρικών και πτυχιούχων γιατρών έως τον 19^ο αιώνα. Τα αποτελέσματα των θεραπειών, όπως φαίνεται στα κείμενα των χειρογράφων, άλλοτε ήταν θετικά και επιβεβαιωμένα, άλλοτε θετικά λόγω τύχης, άλλοτε αποδεικνύονταν ανεπαρκή. Για τον λόγο αυτόν υπήρχε η ανάγκη της διαπίστευσης των συνταγών. Οι συντάκτες παραπέμπουν στα ιπποκρατικά κείμενα, επιχείρημα που εμφανίζεται συχνά στα γιατροσόφια, ενώ με τον ίδιο τρόπο γίνονται και οι αναφορές στον Γαληνό και σε αρκετούς άλλους γιατρούς όπως έχουμε αναφέρει⁷⁵⁰.

Οι πρώτες ύλες των φαρμακευτικών συνταγών περιλάμβαναν μέρη φυτών, ορυκτών, ζώων, όλα φυσικά προϊόντα, που κάποιες φορές χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή βασικών φαρμάκων και συνήθως αυτά με τη σειρά τους αποτελούσαν πρώτες ύλες για την κατασκευή άλλων σύνθετων φαρμάκων. Η ιστορία της

⁷⁵⁰ Παπαδόπουλος, «Προσεγγίσεις στην ιστορία των φαρμάκων», ό.π., σ. 174-192.

ανταποδοτικής σχέσης της φύσης με τον άνθρωπο, έχει πολλαπλά ειπωθεί με διάφορες αφορμές. Η περιβαλλοντική ιστορία αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως μέρος της ιστορίας από τα κάτω, ως εξέταση της ιστορικότητας του καταπιεσμένου στοιχείου που θεωρεί ότι είναι τα ζώα, τα φυτά, ή η ίδια η γη⁷⁵¹. Μέρος της περιβαλλοντικής ιστορίας είναι η ιστορία της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση. Ειδικά για το παράδειγμα των φυσικών φαρμάκων ενδιαφέρει τον ιστορικό η γνώση και η αξιοποίησή τους από τους ανθρώπους για θεραπευτικούς και προληπτικούς λόγους από την αρχαιότητα σε κάθε περιοχή του γνωστού κόσμου.

Την ευρεία χρήση κοινών φαρμακευτικών υλικών διαπιστώνουμε σε μελέτες που έχουν γίνει σε διάφορες περιοχές της Μεσογείου. Σε σχετική έρευνα από το Λεβάντε, ή Bilad al Sham, περιοχή που περιλαμβάνει τμήματα της σημερινής Συρίας, του Λιβάνου, του Ισραήλ και της Ιορδανίας, δημοσιεύονται τα είδη των φυσικών υλικών, φυτικών, ζωικών καταλοίπων και μετάλλων που είχαν ιατρική/φαρμακευτική χρήση και εντοπίστηκαν σε διάφορα κείμενα και όχι μόνο ιατρικά. Η έρευνα παρακολούθησε τη χρήση θεραπευτικών υλικών της περιοχής από τον 7^ο έως τον 19^ο αιώνα, ενώ έδειξε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό από αυτά ήταν τοπικής προέλευσης και λιγότερα είχαν εισαχθεί μέσω του εμπορίου από άλλες περιοχές του κόσμου. Ο κατάλογος αξίζει να μελετηθεί εκτενέστερα για περαιτέρω σύγκριση με τα αντίστοιχα υλικά σε ελληνικά γιατροσόφια⁷⁵².

Η βοτανική ήταν από τους τομείς που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της Αναγέννησης και αυτό συνέβαλε στην εξέλιξη της ιστορίας της θεραπευτικής. Τα πρώτα ιατρικά βιβλία που τυπώθηκαν ήταν βιβλία βοτανικής κατά τον 16^ο αιώνα από Γερμανούς βοτανολόγους με σπουδαιότερο από αυτούς τον Valerious Gordus (1515-1544), ο οποίος συνέταξε την πρώτη σύγχρονη φαρμακοποιία με περισσότερα από 500 είδη βοτάνων. Εξαιρετική πρόοδος σημειώθηκε στη βοτανική από τον Ιταλό Cesalpino Mattioli και τον Γάλλο Ruellious Belon. Ήταν η εποχή των μεγάλων ανακαλύψεων και των ταξιδιών που οδήγησε στη δημιουργία σπουδαίων βοτανικών κήπων με φυτά που έρχονταν από μακρινά μέρη⁷⁵³.

Τρεις σελίδες αφιερώνει ο Γάλλος περιηγητής François Rouqueville στον 2^ο τόμο του έργου *Voyage dans la Grece*, για την Ήπειρο, στα «θεραπευτικά φυτά» που συναντά στην περιοχή, λέγοντας πως η χρήση τους είναι γνωστή στους Έλληνες από

⁷⁵¹ Β. Σειρηνίδου, «Οι ιστορικοί στη φύση», *Τα ιστορικά*, 51, 2009, σ. 275-297.

⁷⁵² E. Lev, "Reconstructed *Materia Medica* of the Medieval and Ottoman al-Sham", *J. of Ethnopharmacology*, 80, 2002, σ. 167-179.

⁷⁵³ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 127.

τον Θεόφραστο (370-287 π.Χ.) και τον Διοσκουρίδη (40-80 μ.Χ.). Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι τοπικοί πληθυσμοί τα χρησιμοποιούσαν στην ιατρική. Οι σύγχρονοι του βοτανολόγοι κατά την περίοδο αυτή έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ελληνική βοτανική⁷⁵⁴. Ο Βρετανός γιατρός, περιηγητής H. Holland, στο έργο του *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia*, κάνει ξεχωριστή μνεία, στο τέλος του κειμένου του, στα φυτά που εντόπισε στις περιοχές των Ιωαννίνων και της Κεφαλονιάς⁷⁵⁵. Η χλωρίδα και η θεραπευτική χρήση της στις περιοχές της Μεσογείου ήταν στο κέντρο του ενδιαφέροντος μελετητών και τον 18^ο και 19^ο αιώνα, με πιο γνωστούς τους J. P. De Tournefort, Sibthorp και Smith (*Florae Graecae Prodromus*), και ακόμη τους Chaubard και Bory de Saint-Vincent (τέταρτο βιβλίο με θέμα τη βοτανική από το ταξίδι της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής στον Μοριά)⁷⁵⁶. Πολύ νωρίτερα, ήδη από το 1573, ο Leonard Rauwolf, Γερμανός γιατρός και βοτανολόγος, πραγματοποίησε ταξίδι στην Ανατολή για να γνωρίσει τα βότανα που αναφέρονται στις αρχαίες ελληνικές και αραβικές πηγές. Ταξίδεψε ως την Κύπρο και άλλες περιοχές της Ανατολής και διεξήγαγε βοτανικές έρευνες έως το 1575. Αποτέλεσμα αυτού του ηρωικού ταξιδιού ήταν η έκδοση ενός βιβλίου που ολοκληρώθηκε το 1583 με εικονογραφήσεις των βοτάνων που ανακάλυψε και το οποίο είχε μεγάλη επίδραση στους βοτανολόγους⁷⁵⁷.

Από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, στις περισσότερες ευρωπαϊκές περιοχές καταγράφονται τα βασικά φάρμακα σε ειδικά βιβλία, τις *Φαρμακοποιίες*, που επικυρώνονται από τους εκάστοτε αξιωματούχους. Κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, την εποχή των μεγάλων ταξιδιών και ανακαλύψεων, η Ευρώπη ανακάλυψε νέες δρόγες⁷⁵⁸, όπως ο καφές, το τσάι, το κακάο κ.λπ. Στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα απομονώθηκαν δραστικά συστατικά από φυτικά σκευάσματα (μορφίνη, στρυχνίνη, κινίνη κ.λπ.) και αυτό σηματοδότησε την απαρχή μιας νέας

⁷⁵⁴ C. H. L. Rouqueville, *Voyage dans la Grèce, Épire*, τ. II, Παρίσι, σ. 279-281· Ε. Βουραζέλη, *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, τχ. Α', Εισαγωγή, Τυποτεχνείον Ελλήνων Επιστημόνων, Εν Αθήναις 1939, σ. 73.

⁷⁵⁵ Holland, *Travels in Ionian Isles...*, σ. 537-540, 540-544.

⁷⁵⁶ Κ. Κριμπάς, «Η Γαλλική επιστημονική αποστολή στο Μοριά», *Τα Ιστορικά*, τ. 23, 1995, σ. 319, 329, 330.

⁷⁵⁷ Α. Κ. Σταυρόπουλος, «Αθησαύριστα κείμενα γιατρών για την Κύπρο (16^{ος} και 17^{ος} αιώνες)», *Δελτίον της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών*, 50, 1986, σ. 276-278.

⁷⁵⁸ Τμήματα φυτών ή φυτά, εκχυλίσματα ή εκκρίματα που δεν αποτελούν χημικώς καθαρές ενώσεις στη φαρμακογνωσία ονομάζονται *δρόγες*. Είναι το μόνο μέρος φυτικού ή ζωικού οργανισμού που χρησιμοποιείται για τη θεραπευτική ή άλλη δράση του.

εποχής στη χρήση φαρμακευτικών φυτών στην έρευνα και τη φαρμακευτική⁷⁵⁹. Μετά το 1850 εξελίχθηκε η φαρμακοβιομηχανία και φτιάχτηκαν τα πρώτα συνθετικά φάρμακα.

Ένα ζήτημα που αναδύεται σε σχέση με την ιστορική χρήση των φαρμάκων είναι η ανανέωση της ύλης τους και η ανθεκτικότητα ή η απαξίωση ορισμένων ουσιών σε βάθος χρόνου. Σύμφωνα με τους ιστορικούς της φαρμακευτικής, αυτό συμβαίνει όταν εμφανίζονται νέα φάρμακα που εκτοπίζουν τη χρήση παλαιότερων, όπως συνέβη με τη διαμόρφωση της σύγχρονης *materia medica* του 20^{ου} αιώνα που συγκροτήθηκε μετά την ανακάλυψη των νέων φαρμάκων με διαφορετικές ιδιότητες (πιο γνωστή η πενικιλίνη) στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Έχουν εκφραστεί πολλές απόψεις σχετικά με την πραγματική καινοτομία των ουσιών εκείνων, καθώς και με το ότι, στην πραγματικότητα, από την περίοδο αυτή και μετά υπάρχει στασιμότητα στην ανακάλυψη ουσιών. Η κριτική που διατυπώνεται από μερίδα επιστημόνων στηρίζεται στην άποψη ότι τα νέα φάρμακα είναι απλές βελτιώσεις των παλαιότερων και όχι πραγματικά νέες ουσίες. Σήμερα αντιμετωπίζουμε με αρκετή δυσπιστία την αλόγιστη χρήση φαρμάκων, ιδιαίτερα των αντιβιοτικών, ύστερα και από επίμονες εκκλήσεις της ιατρικής κοινότητας προς αυτή την κατεύθυνση. Η κυριαρχία της χημικής φαρμακοβιομηχανίας και η εξαφάνιση πολλών ασθενειών χάρη στις επιστημονικές εξελίξεις δεν ευνόησαν την έρευνα για τα παλιά φάρμακα. Οι σύγχρονες ιστορικές και φαρμακευτικές προσεγγίσεις του θέματος εξετάζουν εντατικά το ζήτημα αξιοποιώντας τις πληροφορίες για τα φυσικά υλικά και τις χρήσεις τους στην ιατρική.

Φυσικό προϊόν θεωρείται ένας οργανισμός φυτικός ή ζωικός, ο οποίος δεν έχει υποστεί ιδιαίτερη επεξεργασία, εκτός από απλή κατεργασία συντήρησης όπως είναι η ξήρανση. Φυσικό προϊόν είναι δυνατόν να είναι το τμήμα ενός οργανισμού, όπως φύλλο, άνθος, απομονωμένος αδένας ή άλλο ζωικό όργανο. Ο όρος σημαίνει τα εκχυλίσματα ή εκκρίματα οργανισμών, καθώς και καθαρές ενώσεις απομονωμένες από ζώα ή φυτά. Φυσικά υλικά θεωρούνται και τα μέταλλα και τα πετρώματα. Δεν χρησιμοποιούμε τους όρους οργανικά και ανόργανα υλικά για τα προϊόντα φαρμακευτικής, καθώς ο διαχωρισμός τους είναι σχετικός⁷⁶⁰. Τα φυσικά φάρμακα που προτείνονται στα χειρόγραφα περιλαμβάνουν φυτικά και ζωικά κατάλοιπα, αλλά και μέταλλα, καθώς οι συντάκτες τους εκμεταλλεύονται όλες τις εθνοφαρμακευτικές

⁷⁵⁹ Α. Ζαρλάχα, *Απομόνωση, μελέτη και βιολογική δραστηριότητα συστατικών φυσικών προϊόντων*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Χημείας, 2016.

⁷⁶⁰ Ν. Ε. Αλεξάνδρου, *Γενική Οργανική Χημεία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1985.

γνώσεις που ανά εποχές αναπαρήχθησαν και καταγράφηκαν για ιατρική χρήση. Η έκδοση του ιατροσοφίου του Μέρωνα περιλαμβάνει κατάλογο με τις πρώτες ύλες με σχόλια για τη σημασία υλικών, ενώ η μελετήτρια παραθέτει άλλες γνωστές ονομασίες τους που έχει εντοπίσει σε βυζαντινά και κλασικά χειρόγραφα⁷⁶¹.

«Το γνωρίζουν οι σπετζιέροι» αναφέρει συχνά ο συντάκτης του ΧΦ92 για την ανάγκη της συνεισφοράς των δεξιοτήτων των φαρμακοπωλητών στην εύρεση ή επεξεργασία ενός φαρμακευτικού υλικού⁷⁶².

«Περί κράσεως ήγουν γένος των χόρτων, των λίθων και των μετάλλων. Αναγκαίον εις τον ιατρόν διά να θεραπεύσει την τέχνην κα ηξέυρη και των άλλων πραγμάτων την κατασκευήν και κράσιν των»⁷⁶³. Ανάμεσα στα υλικά που καταγράφονται στο ΧΦ9 (11) χρησιμοποιούνται συχνά όπιο, ασίνθια, διάφορα έλαια (σησαμέλαιο), παράγωγα του ρόδου (ροδέλαιο, ροδόσταγμα κ.λπ.), λίβανος, λιθάργυλος, υδράργυρος, σμύρνα, κρόκος, αυγό, περιπτώματα ζώων, *καστόρυνον*, διάφορα βότανα λιγότερο ή περισσότερο συνηθισμένα, μεροβάλανο, ελέβορο, σκάρφη, ανηθόριζα, ανδράκλα κ.λπ.

Ορισμένα υλικά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν αυτούσια, άλλα ως συστατικά πιο πολύπλοκων φαρμακευτικών συνταγών. Στις οδηγίες αναφέρονται οι γενικές θεραπευτικές ιδιότητές τους, ώστε να αξιοποιούνται για τις αντίστοιχες παθήσεις. Από τον 16^ο έως τον 18^ο αιώνα παρατηρείται αλλαγή ως προς τα φαρμακευτικά σκευάσματα. Έως τότε οι άνθρωποι κατανάλωναν απλούστερα φάρμακα, ενώ από τον 16^ο αιώνα αυξάνεται η ζήτηση για πολύπλοκα ως προς τα υλικά (φυτικά, ζωικά και μέταλλα), αλλά και ως προς την παρασκευή τους⁷⁶⁴.

Στις φαρμακευτικές συνταγές υπάρχουν τα βασικά συστατικά: (1) οι δραστικές ουσίες⁷⁶⁵ από τις οποίες εξαρτάται η θεραπευτική δράση του φαρμάκου και (2) τα έκδοχα⁷⁶⁶, ανενεργές ουσίες που χρησιμοποιούνται ως φορείς των δραστικών συστατικών. Τα έκδοχα υποστηρίζουν την παρασκευή των φαρμάκων, βοηθούν δηλαδή στη δημιουργία της απαραίτητης υφής του φαρμάκου, αλλά διευκολύνουν επίσης την κατάποση και στην απορρόφηση των ουσιών (π.χ. ρετσίνι για αλοιφές, μέλι και ζάχαρη για μαντζούνια κ.λπ.). Χωρίς τις ιδιότητες και των δύο κατηγοριών

⁷⁶¹ Appendix: Materia Medica, στο Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 163-263.

⁷⁶² ΧΦ92, ό.π., σ. 266.

⁷⁶³ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 9.

⁷⁶⁴ B. Bauer Petrovska, "Historical Review of Medicinal Plants Usage", *Pharmacognosy Review*, 6(11), 2012, σ. 1-5.

⁷⁶⁵ <https://medical-dictionary.thefreedictionary.com/>

⁷⁶⁶ <http://dictionary.reference.com/browse/+excipient>

δεν είναι δυνατό να ολοκληρωθεί η διαδικασία. Σε αρκετά χειρόγραφα με φαρμακευτικές συνταγές αναφέρονται αναλυτικά από τους συντάκτες όλα τα βασικά συστατικά των φαρμάκων.

Τα γιατροσόφια μάς μεταφέρουν στο θεραπευτικό και βοτανικό περιβάλλον της κάθε περιοχής αποτυπώνοντας συνήθειες και παραδόσεις αιώνων, δίνοντας στοιχεία για την έρευνα της εθνοϊατρικής⁷⁶⁷. Τα φυτά μάς δίνουν τα περισσότερα από τα φυσικά προϊόντα που χρησιμοποιούμε ως φάρμακα. Οι ενδιαφέρουσες και χρήσιμες ιδιότητες των φυτών, δηλητηριώδεις ή ιαματικές, εντοπίστηκαν από τον άνθρωπο κατά την προσπάθεια ανεύρεσης τροφής. Άλλα φυτά αποδείχτηκαν επικίνδυνα, ενώ άλλα ανακούφιζαν και θεράπευαν τους ανθρώπους. Η συσσώρευση παρατηρήσεων και γνώσεων σε σχέση με τα φυτά ήταν ο σκοπός των ασχολούμενων με την ιατρική και τις ασθένειες ανθρώπων από την αρχαία εποχή. Σήμερα, η μελέτη των δρογών τις οποίες χρησιμοποιούν παραδοσιακοί θεραπευτές σε διάφορες περιοχές του κόσμου είναι αντικείμενο της φαρμακογνωστικής έρευνας⁷⁶⁸. Η μελέτη των φυτών που χρησιμοποιούνται στην παραδοσιακή ιατρική σε μια γεωγραφική περιοχή, θεωρείται επιστημονική κατεύθυνση και ονομάζεται *εθνοφαρμακολογία*. Οι δραστικές ουσίες που ερευνώνται σε κάποιο υλικό εντοπίζονται από τη σύγχρονη έρευνα, καθώς πρόκειται για φυτά τα οποία γνωρίζουμε για τη φαρμακευτική τους αξία εδώ και εκατοντάδες χρόνια⁷⁶⁹. Από τα αρωματικά φυτά αναδύεται ένα ειδικό άρωμα, που διαφέρει για κάθε είδος ή και ποικιλία φυτού. Οι ειδικές χημικές ουσίες στις οποίες οφείλεται το άρωμα ονομάζονται «αιθέρια έλαια»⁷⁷⁰. Η ελληνική χλωρίδα έχει μεγάλη ποικιλία αρωματικών και φαρμακευτικών φυτών που διαθέτουν αυτά τα έλαια. Οι κλιματολογικές και εδαφικές συνθήκες του ελλαδικού χώρου ευνοούν την καλλιέργεια και την ανάπτυξη ορισμένων φυτών και αποδίδουν ποιοτική παραγωγή⁷⁷¹. Υπάρχουν βοτανικοί και φυτικοί κατάλογοι και ζωγραφικές απεικονίσεις της ελληνικής χλωρίδας σε αρκετά περιηγητικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα, αλλά και πρωιμότερα⁷⁷². Ο Εβλιά Τσελεμπί παραθέτει χρήσιμες πληροφορίες για τον

⁷⁶⁷ Πασσαλής, «Χρήσεις των φυτών...», ό.π., σ. 179-195.

⁷⁶⁸ Γ. Π. Σαρλής, *Αρωματικά και Φαρμακευτικά Φυτά* (Σημειώσεις Εργαστηρίου Συστηματικής Βοτανικής Γεωργικού Πανεπιστημίου Αθηνών), Αθήνα 1994, σ. 2.

⁷⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 5.

⁷⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 9-11.

⁷⁷¹ Ειδικά για τα αρωματικά φυτά γνωρίζουμε πως από αυτά αναδύεται ένα ειδικό άρωμα, χαρακτηριστικό για κάθε είδος ή και για κάθε ποικιλία φυτού. Οι ειδικές χημικές ουσίες στις οποίες οφείλεται το άρωμα ονομάζονται «αιθέρια έλαια»· στο ίδιο, σ. 9-11.

⁷⁷² Βουραζέλη, *Ο βίος του ελληνικού λαού...*, σ. 73· Prouqueville, *Épire*, σ. 279-281· και κατάλογος φυτών: J. Sibthorp-Smith – F. Bauer, *Flora Graeca*, 10 τ., 1806-1840.

Υμηττό, το «τρελλοβούνι» (Ντελί Νταγ) της Αθήνας: Στις πλαγιές του φυτρώνουν πολύτιμα φυτά, χόρτα και βότανα της γης. Πιπεριά, ραβέντι-ρουμ (ραβάρβαρο ή ελληνική γλυκόριζα), ντουρούγ-οντού (ψευτόχορτο), λάπατα (λάπαθο) και διάφορα άλλα χόρτα και βότανα μεγάλης αξίας για την ιατρική επιστήμη. Ειδικά την άνοιξη στις πλαγιές του βρίσκεται φαρμακευτικός πλούτος: τουτ αγαντζί (συκαμινιά), μισκρούμι (ελληνικός μόσχος) και πολλά άνθη, κρίνοι, μενεξέδες, μισκ-ρουμί (ελληνικός μόσχος), ζερνεκαδέδες (νάρκισσοι), βασιλικοί, φουλ (χρυσονάρκισσοι), σακαϊκ (ανεμώνες), λαλέ-ζερίν-καντέχ (φρέζιες) κ.ά. Κατά τον Τσελεμπή, τα βότανα του Υμηττού έγιναν ο λόγος που κατοίκησαν οι σοφοί την Αθήνα στα αρχαία χρόνια. Και όπως γράφει ο ίδιος, γιατροί απ' όλο τον κόσμο επισκέπτονταν την Αττική για να καταγράψουν τα βότανα, ενώ ήταν αντικείμενο εμπορίου, παλαιότερα αλλά και την περίοδο που ο ίδιος επισκέπτεται τα μέρη, μάλιστα αφορολόγητες εξαγωγές. Από αυτά τα υπέροχα άνθη στον Υμηττό παράγεται και καλής ποιότητας μέλι⁷⁷³.

Η ξεχωριστή αναφορά αλλά και η επιτόπια έρευνα των περισσότερων περιηγητών στα φυτά των περιοχών που επισκέφθηκαν είναι ενδεικτική της γνώσης, της διάδοσης και της χρήσης των ελληνικών/μεσογειακών βοτάνων στον ευρωπαϊκό χώρο, από την αρχαία εποχή, σε διάφορες θεραπευτικές συνταγές. Εχουμε ήδη επισημάνει ότι έως τις αρχές του 20^{ού} αιώνα⁷⁷⁴ γίνεται αναφορά στο έργο του Διοσκουρίδη, στο οποίο περιγράφονται πάνω από 600 φαρμακευτικά φυτά, Ενδιαφέροντα στοιχεία για τα φυτά μπορούν να δώσουν τα δημώδη ονόματά τους, καθώς το όνομα στον παραδοσιακό πολιτισμό αποδίδει σημαντικές πληροφορίες για τον φορέα του. Τα φυτώνυμα δίνουν πληροφορίες για τα φυτά: την ιστορία τους, την προέλευσή τους, κατά τον μύθο που τα συνοδεύει, τη χρήση τους, τα χαρακτηριστικά τους, την περίοδο που ανθίζουν ή δίνουν καρπό ή την εποχή που πρέπει να συλλεχθούν⁷⁷⁵.

Εκτός από τα περιηγητικά κείμενα, ειδικά τα γιατροσόφια προσφέρουν στοιχεία για τα φαρμακευτικά φυτά της ευρύτερης περιοχής του ελλαδικού χώρου,

⁷⁷³ Τσελεμπή, *Ταξίδι στην Ελλάδα...*, σ. 186, 187.

⁷⁷⁴ G. Samuelsson, *Φαρμακευτικά προϊόντα φυσικής προελεύσεως. Εγχειρίδιον φαρμακογνωσίας*, απόδοση στην ελληνική, γενική επιστημονική επιμέλεια Π. Κορδοπάτης – Ε. Μάνεση-Ζούπα – Γ. Πάιρας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2004, σ. 2.

⁷⁷⁵ S. Sidneva, «Η δημώδης ορολογία των φυτών», *Πρακτικά Γ' Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών: Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, επιμέλεια Κ. Δημάδης, ό.π., σ. 1, https://www.chichewa.org/?main_page=1&main_lang=de&eens_Congress_cmd=showPaper&eens_Congress_id=103 (ανακτήθηκε 22/1/2013).

γνώση που ξεχάστηκε μετά την επικράτηση των χημικών φαρμάκων⁷⁷⁶. Σε κάθε συνταγή ίασης υπάρχει η χρήση βοτάνων και άλλων φυτικών υλικών, των οποίων σήμερα γνωρίζουμε τις ευεργετικές ιδιότητες για τον ανθρώπινο οργανισμό, π.χ. σπόροι, μαλαθρόσπορος, μαρουλόσπορος, σουσάμι, παλουρόσπορος, ανιθόσπορος, ξηροί καρποί, αμύγδαλα, φιστίκια, βότανα, μελισσόχορτο, πολυπόδιο, μπαχαρικά, καρένφαλα, κανέλα, πιπέρι, μοσχοκάρυδο κ.λπ. Από τα φυτά αξιοποιούσαν τις ρίζες, τα φύλλα, τους σπόρους, το εκχύλισμα φυτικών μερών⁷⁷⁷ με νερό, στο οποίο προσέθεταν ζάχαρη. Επίσης γινόταν χρήση των φυτικών ελαίων και των αποσταγμάτων διαφόρων φυτών, το οποίο ονομάζεται στάγμα ή στάμα⁷⁷⁸.

Τα χειρόγραφα μεταφέρουν πληροφορίες για τις ιδιότητες και τις πολλαπλές χρήσεις του ίδιου φυτού. Χαρακτηριστικά παραθέτω για τη χρήση της αλθαίας από τον συντάκτη του ΧΦ92: «τούτο το χορτάρι λέγουσι πως να έχη την δύναμιν της πέτρας οπού λέγεται καλαμίνα⁷⁷⁹, γνώμη του γαληνού και αβητζένα»⁷⁸⁰. Συναντούμε τη χρήση της αλθαίας για την κατασκευή αφεψήματος (*δεκόκτου* με φύλλα και ρίζες) για τη θεραπεία αφροδισιακής γονόρροιας, να προτείνεται στο βιβλίο του Ι. Νικολίδη με περιγραφές για την πάθηση και προτεινόμενες θεραπείες⁷⁸¹.

Οι πληροφορίες και οι αναφορές στις χρήσεις των βοτανικών φυτών στα κείμενα των χειρογράφων συγκροτούν ένα πλούσιο σώμα στοιχείων για τον ερευνητή του αντικειμένου. Για παράδειγμα, αναφέρω τη φαρμακευτική χρήση της ουσίας «αφιόνι οι λατίνοι το λέγουν όπιου»⁷⁸², η οποία αργότερα θεωρήθηκε επικίνδυνη και εθιστική, φυτό παραισθησιογόνο και εξαρτησιογόνο, που αναφέρεται στο ΧΦ92. Ο συντάκτης συνιστά τη χρήση του για κάθε είδους δυσκολία, του ύπνου, για πόνους του κεφαλιού, για πόνους του κορμιού, για καρβούνια (αλοιφές), για τον βήχα. Γνωρίζει ότι πρόκειται για ναρκωτικό: «ωφελεί εις τον βήχα, μα περισσότερο μην πυή, ότι τον βλάπτει»⁷⁸³. Στο ίδιο χειρόγραφο αναφέρεται ο καρπός της

⁷⁷⁶ Αμαντος, «Ιατροσοφικός κώδιξ», ό.π., σ. 149.

⁷⁷⁷ «Η εκχύλιση είναι μια από τις παλαιότερες «χημικές» δραστηριότητες του ανθρώπου. Η παρασκευή ενός αφεψήματος (καφέ, τσάι κ.λπ.), αλλά και άλλες αναλόγες διαδικασίες, όπως η παραλαβή ενός αρώματος, μιας χρωστικής ή μιας δραστικής φαρμακευτικής ουσίας από μια φυτική πρώτη ύλη, είναι κατά βάση αρχέγονες διαδικασίες εκχύλισης, όπου το επιθυμητό συστατικό με τη χρήση συνήθως θερμού νερού μεταφέρεται από τη φυτική πρώτη ύλη στην υδατική φάση», www.chem.auth.gr/content/organic_lab/CHEM/EXTRACT.pdf (ανακτήθηκε, 20/1/2013).

⁷⁷⁸ Αμάντος, ό.π., σ. 151.

⁷⁷⁹ Σμιθσονίτης ή καλαμίνα, ανθρακικό ορυκτό του ψευδαργύρου.

⁷⁸⁰ ΧΦ92, ό.π., σ. 235.

⁷⁸¹ Νικολίδη, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, τ. 2, σ. 311.

⁷⁸² ΧΦ92, ό.π., σ. 255.

⁷⁸³ Στο ίδιο, σ. 255, και αφιόνι,

http://mediplantepirus.med.uoi.gr/pharmacology/plant_details.php?id=51 (ανακτήθηκε 30/1/2018).

χαμοκερασιάς που θεωρείται ευεργετικός, με αρκετές ιαματικές ιδιότητες, κυρίως αντιοξειδωτικές, οι οποίες σήμερα είναι γνωστές⁷⁸⁴. Κατά τον συντάκτη του κειμένου, «στερεώνει τα οδόντια πού κουνούσι», «ωφελεί το στομάχι του μελαγχολικού»⁷⁸⁵. Στο λήμμα του μανδραγόρα, στο χειρόγραφο της Ζαγοράς, αναφέρονται δύο συνταγές για τη λήψη φαρμάκου από μανδραγόρα από εκείνους που πρόκειται να ακρωτηριαστούν, ως αναισθητικό και αναλγητικό των πόνων: «και πίνει εκείνος του οποίου θέλουν να κόψουν, ή χέρι, ή ποδάρι, ή άλλο μέλος κι τόσον τον πέρνει ο ύπνος, οπού δεν γροικά κανέναν πόνον, εις όσα κι αν του κάμουν»⁷⁸⁶.

Τέλος, στα χειρόγραφα γίνεται λόγος για τους κινδύνους από τη χρήση των βοτάνων αν δεν καθορίσει ένας έμπειρος γιατρός τη δοσολογία. Ο συντάκτης του κώδικα 245 στη συνταγή «εις πρίσμα κορμίου και ορχιδίων» περιγράφει τα μέτρα προφύλαξης γιατρού και ασθενή στη χρήση του φλόμου: «πλην προσέχου δυνατά ότι αυτός ο φλόμος είναι θανάσιμον βότανον, και αν φάγη ταις πέντε και ταις επτά πέλουλες αποθνήσκη ο άνθρωπος»⁷⁸⁷.

Στο πλαίσιο της μετάδοσης κάθε γνώσης σχετικής με τα φαρμακευτικά φυτά, η χρησιμότητα των χειρογράφων δεν βρίσκεται μόνο στις θεραπευτικές οδηγίες, αλλά και στη γενικότερη διευκόλυνση του καθημερινού βίου που εξυπηρετούσαν. Ένα αντίστοιχο παράδειγμα στο ΧΦ92 είναι η αναφορά ενός φυτού για τις δηλητηριώδεις, θανατηφόρες ουσίες που περιέχει, καθώς και περιγραφή για την αναγνώρισή του:

«Διά το ναπέλυν (οι λατίνοι νάπελο⁷⁸⁸) ... λέγουσι πως αν το πιάση ο άνθρωπος εις το χέρι του φαρμακώνεται. Και πως πολλοί πιστικοί, ήγουν βοσκοί απόθαναν από αιτίαν τούτων των φαρμακερών βοτάνων. Επειδή αυτά γίνονται εις υψηλά βουνά και πολλαίς φοραίς οι πιστικοί μην έχοντας ξύλα να ψήσουν κρέας ή πουλιά ευρίσκουν αυτά με τα βλαστάρια τους ξηρά και μην ηξεύροντας κάμνουν με εκείνα φωτιάν κι όσοι φάγουν από εκείνα τα ψημένα φαγητά φαρμακεύονται και αποθένουν»⁷⁸⁹. Ο συντάκτης έχει προσθέσει το αντίδοτο (*αντιφάρμακο*) για να σωθεί ο ασθενής. Σε άλλη σελίδα του ΧΦ92 ο συντάκτης επισημαίνει την επικινδυνότητα άλλων φυτών: «τα άνωθεν ήνε φαρμακερά χόρτα και να απέχεις λέγει ο

⁷⁸⁴ http://mediplantepirus.med.uoi.gr/pharmacology/plant_details.php?id=78 (ανακτήθηκε 28/1/2018).

⁷⁸⁵ ΧΦ92, ό.π., σ. 248.

⁷⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 258.

⁷⁸⁷ ΧΦ245, ό.π., σ. 22.

⁷⁸⁸ Φαρμακευτικό φυτό με πολλές ιαματικές ιδιότητες, αλλά και υψηλής τοξικότητας, χρειάζεται προσοχή στη χρήση και φύτεται στην περιοχή της Ηπείρου.

http://mediplantepirus.med.uoi.gr/pharmacology/plant_details.php?id=211 (ανακτήθηκε 2/1/2020).

⁷⁸⁹ ΧΦ92, ό.π., σ. 260.

συγγραφέας». Την υποσημείωση συνοδεύει με ένα μικρό σχήμα χεριού που δείχνει προς το κείμενο (προς τα επάνω), υπογραμμίζοντας τη σημασία της πληροφορίας. Μολονότι οι συντάκτες αναφέρουν τα επικίνδυνα φυτά και τις πιθανές χρήσεις ή ατυχήματα με αυτά, είναι αυτονόητο ότι το κυρίως μέρος των κειμένων προσφέρει πλούσιο υλικό και πληροφορίες για τα «καλά» φυτικά φάρμακα και όλες τις ιαματικές συνταγές και τις χρήσεις τους.

Ας δούμε επιλεγμένα παραδείγματα. Η τσουκνίδα, γνωστή και στη σύγχρονη εναλλακτική θεραπευτική για τις ιαματικές της ιδιότητες, επανεκτιμήθηκε τα τελευταία χρόνια ακόμη και για τη μαγειρική της χρήση. Στα ιατρικά χειρόγραφα απαντάται για διάφορες χρήσεις, ακόμη και για καρδιολογικά προβλήματα: «κοπάνισαι την και βάλε την, επάνω εις το στήθος κι ωφελεί εις τα πάθη της καρδιάς»⁷⁹⁰. Μια απλή συμβουλή με βότανα προτείνει ο συντάκτης του κώδικα ΧΦ245, «εις κοιλοστόμαχον και σπληνοστόμαχον», «όποιος τρώγει και δεν χωνεύει να κοπανίση φλισκούνη να την βράση με μέλι να τρώγη από αυτό και ωφελείται ...».⁷⁹¹ Και στο ίδιο χειρόγραφο του 1828 αλλού: «διά το σπληνοστόμαχον, καπαρόριζα, μαστήχι, θυμίαμα, άσπρου και βάτου κορύφαίς και αυτά -12- ένωσον αυτά και ποιήσον έμπλαστρον και βάλε το απάνω και ας το βαστά ώραις τρεις»⁷⁹². Καταγράφεται η χρήση των φυκιών ως θεραπευτικού μέσου για τα προβλήματα των οστών: «διά τα αβριά της θάλασσας, ήγουν τα φηκια. Οι λατίνοι τα λέγουν μούσκιο μαρίνο ... ας τα δέσουν επάνω εις τα τζακισμένα κόκκαλα κι ας τα αφήσουν δεμένα, κι όταν στεγνώσουν ας τα βρέχουν δίχως να τα λύσουν, κι ας μη σαλεύουν το κόκαλον»⁷⁹³.

Σε ορισμένες συνταγές οι συντάκτες παραπέμπουν σε υλικά που δεν ήταν κοινά ή συνηθισμένα για τον απλό άνθρωπο. Σε μια συνταγή που βρίσκεται στο λήμμα για το βότανο χιλιόφυλλο⁷⁹⁴, το οποίο θεωρείται κατάλληλο για γυναικολογικά προβλήματα, βρίσκουμε τη χρήση και τις οδηγίες για την παρασκευή ενός φαρμάκου με κοράλλι και φίλντισι. Τα πολύτιμα υλικά μάλλον ανήκουν στην κατηγορία των εμπορεύσιμων θεραπευτικών υλικών.

Η ισορροπία των χυμών, και η απόδοση ασθενειών στην ανισορροπία τους ήταν η ισχύουσα προσέγγιση στην ιατρική. Σύμφωνα με τις συμβουλές του συντάκτη

⁷⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 265.

⁷⁹¹ ΧΦ245, ό.π., σ. 26.

⁷⁹² Στο ίδιο, σ. 27.

⁷⁹³ ΧΦ92, ό.π., σ. 266.

⁷⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 267.

του ΧΦ92, η φουμαρία, ο καπνός, «καθαρίζει την ξανθήν χολήν, και την μέλαιναν χολήν, οπού απο ταις οποίαις γεννάται η φάγουσα, η κασίδα, η λέπρα, η ψώρα και οι αληχίνες»⁷⁹⁵. Από τις πρώτες βοήθειες για κάθε πάθος (πάθηση) ήταν η αφαίμαξη ή η πρόκληση κενώσεων. Επειδή ήταν μεγάλη η ανάγκη για τη χρήση σχετικών φαρμάκων, στην προτελευταία σελίδα του ΧΦ9(11) του 17^{ου} αιώνα ο συντάκτης παραδίδει συγκεντρωτικό κατάλογο με τα κενωτικά φάρμακα, «Τα ιδιώματα των κενωτικών φαρμάκων» και τις ιδιότητές τους, σε ποιο όργανο δηλαδή δημιουργούν αντίδραση και κένωση των χυμών. Στο τέλος του καταλόγου προσθέτει κάποια ακόμη φάρμακα: *μανδραγόρα, ελέβορον-σκάρφη, τζικούτα, πύζεθρος ανατωλικός, μπαλσαμίνα-καρόνα, λουνάρια μαγιόρ ή σφαίρα καβάλο, αριστολογία, αλθαία-δενδρομολόχα, τιθύμαλον-αγκλέγουρας, θυμόν-ρούμαπι, επίθυμον το ανοξαϊδόγνωμα, ορμινον-το χόρτον διά τα μάτια, ύσσοπος, ξαγρίγανην, υοσκίαμον-λιτζάρμον, υπερικόν-το λιχινόχορτον, λόλιο-το μελάνθι, πεόνια-η ψούνα και προς χρήσιν η άσπρη*⁷⁹⁶.

Οι άνθρωποι αξιοποιούσαν τα φυτικά φάρμακα για πολλές ιατρικές ανάγκες καθώς δεν είχαν άλλες φαρμακευτικές λύσεις. Στα χειρόγραφα υπάρχουν συνταγές με φυτά που μειώνουν τις επιδράσεις των δαγκωμάτων από έντομα. Η βοήθεια της μύρριδας προτείνεται για τα δαγκώματα του σφαλαγγίου, δηλαδή της αράχνης στο ΧΦ92⁷⁹⁷, ενώ από άλλον συντάκτη στο ΧΦ9(11) προτείνεται: «θέρμενε όξος, έπαρε σπογγάριν και ... Και ψήσον πίτυρα με όξος και κατάπλασε. Έπαρε κόπρον αίγας ...»⁷⁹⁸.

Η καταγραφή και συγκέντρωση στοιχείων για τα φυτικά φάρμακα δεν αποτελεί αποκλειστικό θέμα των ιατρικών χειρογράφων, αλλά και των βιβλίων της ιατρικής που εκδίδονται στα ελληνικά από τον 18^ο αιώνα. Η μελέτη των ελληνικών ιατρικών βιβλίων έδειξε πως, κατά το χρονικό διάστημα από το 1745 έως το 1821, σε έντεκα έντυπα βιβλία γίνεται αναφορά σε φαρμακευτικά φυτά και στις θεραπευτικές τους ιδιότητες και χρήσεις. Από τα έντεκα αυτά βιβλία, τα οκτώ είναι καθαρά ιατρικά, ενώ τα υπόλοιπα είναι γενικού ενδιαφέροντος⁷⁹⁹. Το ζήτημα της συνεχούς χρήσης των ίδιων βοτανικών ουσιών για την κατασκευή φαρμάκων έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα σχετίζεται με την έλλειψη άλλων θεραπευτικών μέσων. Είναι ένα θέμα

⁷⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 270.

⁷⁹⁶ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 147.

⁷⁹⁷ ΧΦ92, ό.π., σ. 271.

⁷⁹⁸ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 143.

⁷⁹⁹ Δ. Καραμπερόπουλος, *Φαρμακευτικά φυτά στα έντυπα ελληνικά βιβλία (δεύτερο μισό 18^{ου} αι. – αρχές 19^{ου} αι.)*, Εκδ. Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2000.

που θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα, πάντοτε με άξονα το ερώτημα για τη μετάβαση από το ένα σύστημα ίασης στο άλλο.

Σήμερα δεν αμφισβητείται η χρήση των φυσικών προϊόντων από την επιστήμη της φαρμακογνωσίας. Ο πλούτος των γνώσεων και η ποικιλία των φυσικών υλικών που καταγράφονται στα κείμενα των χειρογράφων και βρίσκονταν στην υπηρεσία της θεραπευτικής ξεχάστηκαν, αργά αλλά σταθερά, μετά τον 19^ο αιώνα. Η σταδιακή μείωση της χρήσης των φαρμακευτικών φυτών μετά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα (1865) σε όλο τον δυτικό κόσμο αποδίδεται στην εξέλιξη της οργανικής και αναλυτικής χημείας, στην εμφάνιση της θεωρίας των μικροβίων, στην εξέλιξη των συνθετικών φαρμάκων, στη Βιομηχανική Επανάσταση και την εμφάνιση των φαρμακευτικών εταιρειών. Στα προβιομηχανικά φάρμακα από φυσικά υλικά εντάσσονται όμως και τα φάρμακα που περιέχουν ζωικά μέρη, μια χρήση με την οποία δεν είναι εξοικειωμένος ο σημερινός αναγνώστης. Στο δεύτερο μέρος του ΧΦ92, παρατίθεται ένας κατάλογος με ευρετήριο των βοτανικών φυτών, των φυτικών προϊόντων, και τις σελίδες τους. Μετά τον κατάλογο με τα φυτικά ακολουθεί κατάλογος που περιλαμβάνει τα ζωικά κατάλοιπα και τις χρήσεις τους στις φαρμακευτικές συνταγές με τις αντίστοιχες σελίδες.

Η χρήση ζώων ή μερών από ζώα αναφέρεται από πολλούς συγγραφείς της αρχαιότητας. Οι γιατροί χρησιμοποιούσαν από πολύ παλαιότερα ζωικά κατάλοιπα ως πρώτες ύλες για την κατασκευή φαρμάκων⁸⁰⁰. Η χρήση ζωικών προϊόντων για τη θεραπεία ασθενειών συναντάται επίσης σε βυζαντινά κείμενα με φαρμακευτικές συνταγές για παθήσεις όλων των οργάνων του ανθρώπινου σώματος, ενώ αποτελούν και πρώτες ύλες σε φαρμακευτικά σκευάσματα⁸⁰¹. Η χρήση ζωικών υλών γινόταν σε όλες τις περιοχές της Μέσης Ανατολής⁸⁰², με φαρμακευτικά προϊόντα όχι μόνο εγχώριας παραγωγής, αλλά και αγορασμένα από μακρινότερα μέρη του κόσμου.

Τα ζωικά υλικά μπορούν να χρησιμοποιούνται στις συνταγές σε μορφή χυμού ή σκόνης: καύκαλο / αυγά χελώνας, σκόνη από κέρατο⁸⁰³, μύγες χρυσές κ.λπ., ενώ

⁸⁰⁰ Samuelsson, *Φαρμακευτικά προϊόντα φυσικής προελεύσεως...*, σ. 2.

⁸⁰¹ Χρόνη, «Θεραπείες ασθενειών με ζωικής προελεύσεως ύλες...», ό.π., σ. 143-194.

⁸⁰² E. Lev, "Traditional Healing with Animals (Zootherapy): Medieval to Present-Day Levantine Practice", *J. of Ethnopharmacology*, 85(1), 2003, σ. 107-118.

⁸⁰³ Το λαφοκέρατο είναι ζωικό υλικό που είχε ευρεία χρήση, σε φυσική κατάσταση ή τριμμένο σε σκόνη. Εντοπίζεται σε πολλές θεραπευτικές συνταγές. Ένα τέτοιο παράδειγμα βρίσκουμε στο *Γεωπονικόν* στη συνταγή «Διά να κλείσης πληγήν ογλίγωρα»: «Όταν έχη τινάς κάμμίαν πληγήν και τρέχει από ταύτην ύλη πολλή, και δεν ημπορεί να κλείση, βάλε της κόνιν από λαφοκέρατον ...», Αγαπίου μοναχού του Κρητός, *Γεωπονικόν*, Κουλτούρα, Αθήνα 2008, σ. 144.

στις αλοιφές πάντοτε είναι απαραίτητη η χρήση του *αζουγγίου*⁸⁰⁴ από χοίρο, κότα, αγελάδα κ.λπ., δηλαδή λίπος από ζώο ως λιπαντική ουσία για την ομογενοποίηση των δραστικών ουσιών, καθώς και για την αύξηση της ολισθητικότητας και της προσκολλητικότητας⁸⁰⁵. Για παράδειγμα: «τα φύλλα του δροσερά [βάτος ή ρούβος] κοπάνισαι με το πάχος του χοίρου να γένουν αλοιφή βάνε επάνω εις ταις δυσκολοιάτρευταις πληγαίς και ιατρεύονται» ή «κοπάνισαί το με ορνιθάξιγγον και άλοιφε ταις πληγαίς όπου γίνονται εις το κρυφόν μέρος και υγιαίνουν»⁸⁰⁶.

Είναι πιθανό, οι συμβολισμοί που συνοδεύουν τα ζώα και τα χαρακτηριστικά τους να οδήγησαν στη σύνθεση συνταγών που γράφτηκαν και διαδόθηκαν και με τα ιατρικά εγχειρίδια⁸⁰⁷. Κάποιες από τις συνταγές που περιλαμβάνουν ζωικά κατάλοιπα έχουν κυρίως δεισιδαιμονική χρήση. Η μαγική διάσταση και το υπερφυσικό στοιχείο που προσδίδουν στις συνταγές τα ζωικά υλικά είναι απαραίτητα στοιχεία για την ενίσχυση της ίασης. Οπωσδήποτε, εκτός από τη ιαματική δράση που είχαν ορισμένα ζωικά κατάλοιπα, η χρήση τους είχε στενή σχέση και με τη μαγεία και την απόδοση θετικών υπερφυσικών ιδιοτήτων⁸⁰⁸.

Σε όλη τη μακρά περίοδο κυκλοφορίας και αξιοποίησης των ιατρικών χειρογράφων βρίσκουμε πλείστα παραδείγματα ζωικών καταλοίπων στα γιατροσόφια: «Ιατρικόν διά τους οφθαλμούς» με οδηγίες «έπαρε ένα οφίδιον κόψε την κεφαλήν του και την ουράν του ρίξε την το δε επίλοιπον κόψε το κομάτια βάλτο εις ένα τζουκάλιον και χρίσето και άφηστο κάμποσαις ημέραις έως να καταλάβης πως εσκουλήκισε άνοιξέ το μάσε τα σκουλήκια και βάλτα σένα γαστρί στην φωτιάν καβούρδισέτα κάμετα σκόνι πολλά ψιλήν και από αυτήν την σκόνην βάλε εις τα ομάτια»⁸⁰⁹. Στο ΧΦ352 υπάρχει η συνταγή «ουρά χοίρου με ζωμό πεντανοστροσπόρου ... κάμε ως χάπια βάνε εις τον οφαλόν σου και σε κινά»⁸¹⁰. Στο δε ΧΦ92 βρίσκουμε τη συνταγή «Το δέρμα του ακανθόχοιρου να βάλλης εις ένα τζηκάλι καινούριον και να το βάλλης εις τον φούρνον όταν βάνουν τα ψωμιά να καή

⁸⁰⁴ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, Πίνακας 2, σ. 214.

⁸⁰⁵ Κ. Αυγουστάκης, Σημειώσεις χημείας και τεχνολογίας καλλυντικών, Τμήμα Φαρμακευτικής, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2003, σ. 24, <file:///C:/Users/Pops/Downloads/ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ%20ΧΗΜΕΙΑΣ%20ΚΑΙ%20ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ%20ΚΑΛΛΥΝΤΙΚΩΝ.pdf> (ανακτήθηκε 3/1/2020).

⁸⁰⁶ ΧΦ92, ό.π., σ. 246.

⁸⁰⁷ Χρόνη, «Θεραπείες ασθενειών με ζωικής προελεύσεως ύλες...», ό.π., σ. 165.

⁸⁰⁸ Για σύνδεση αποτροπαϊκής ή λευκής μαγείας με την ιατρική κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. Μ. Χρόνη, «Τα ζωικά προϊόντα ως πρώτη ύλη για την παρασκευή φαρμάκων και περιάπτων», στο Η. Αναγνωστάκης – Τ. Κόλια – Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος} – 12^{ος} αι.)*, ΕΙΕ, ΙΒΕ, Αθήνα 2011, σ. 379-406.

⁸⁰⁹ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 76.

⁸¹⁰ ΧΦ352, ό.π., σ. 131.

...»⁸¹¹. Η σκόνη από το δέρμα του σκαντζόχοιρου, ή ακανθόχοιρου όπως αναφέρεται στα κείμενα, καταγράφεται ως θεραπευτική για την τριχόπτωση. Οι γιατροί γνώριζαν και αναφέρουν στα κείμενα συνταγές με αξιοποίηση υλικών για καλλυντική χρήση⁸¹².

Παράλληλα, όπως φαίνεται στο κείμενο του συντάκτη του ΧΦ92, είναι μεγάλη η ιαματική χρήση των ζωικών καταλοίπων του σκαντζόχοιρου: στην *κάλκουλα*, τη *λέπρα*, τη *λεφαντία*, στις *πληγές*, *σκρόφολες*, στους παραλυτικούς, σε νευρολογικά προβλήματα⁸¹³.

Σε μια συνταγή για τη θεραπεία της κασίδας, ο συντάκτης του ΧΦ352 της Φιλιπούπολης προτείνει την αξιοποίηση ενός γάτου. Οι γάτες δεν βρίσκονται συχνά στα ζωικά κατάλοιπα των θεραπευτικών συνταγών: «αφού γδάρεις και ακρωτηριάσεις ένα γάτον, αρσενικόν, παραγεμισέτον, αφού του εκβάλλης όλα τα έσο, μετά οκτώ ημέρας, από κοπανισμένα φύλλα, σπόρον κουν και φασκόμηλο 1 και ξύγγι αρσενικού χοίρου, ύτα ψήσε εις τα καρβουνα και φύλαξον το παχύ που στάξη, άλυφε με αυτό την κεφαλήν κι ιάται»⁸¹⁴.

Σε άλλο απόσπασμα από το ΧΦ92 ο συντάκτης αναφέρει: «Οι λατίνοι ταις χελώναις της γης ταις λέγουν τεστούντινε τερέστρε, ταις χελώναις του ποταμού τεστούντινε ακουατιτζε, ταις χελώναις της θαλάσσης τεστούντινε μαρίνε, ακόμα ταις λέγουν κι γαλάνεζ»⁸¹⁵. Η χελώνα παρέχει πολλές πρώτες ύλες χρήσιμες και αξιοποιήσιμες για ποικίλες παθήσεις του σώματος, με πιο χαρακτηριστική τη χρήση του καύκαλου. Ωστόσο, βλέπουμε ότι τα μέρη της χελώνας προτείνονται σε διάφορες θεραπείες.

Σε συνταγή για μαντζούνι (τέλη 18^{ου} αιώνα) υπάρχουν οι οδηγίες: πάρε δύο χελώνες και βάλε τις στη φωτιά να καούν καλά και να γίνουν στάχτη, κι έπειτα κοπάνησέ τις. Προτείνεται η χρήση δύο ολόκληρων ζώων από τα οποία, όπως φαίνεται, δεν ξεχωρίζουν τον κορμό από το καύκαλο, αλλά τα χρησιμοποιούν ολόκληρα. Σε άλλες περιπτώσεις συνταγών για μαντζούνι, οι ζωικές ύλες που είναι απαραίτητες για τη θεραπεία της ανδρικής ανικανότητας και τη βελτίωση της σεξουαλικής επίδοσης είναι πολλές: εκτός από το αίμα της χελώνας χρειάζονται τρία σπουργίτια και σε άλλη περίπτωση φτερά από κατσαρίδες: «... ποιήσον μαντζούνι και

⁸¹¹ ΧΦ92, ό.π., σ. 102 (παράρτημα ζωικών υλικών).

⁸¹² Στο ίδιο, σ. 102 (παράρτημα ζωικών υλικών).

⁸¹³ Στο ίδιο, σ. 102 (παράρτημα ζωικών υλικών).

⁸¹⁴ ΧΦ352, ό.π., σ. 325.

⁸¹⁵ ΧΦ92, ό.π., σ. 142, 143 (παράρτημα ζωικών υλικών).

όταν θέλει ευρεθεί με γυναίκα ας τρώγη»⁸¹⁶. Σε συνταγή αλοιφής για απώλεια τριχωτού κεφαλής αναφέρεται: «άλλοι δε σμίγουσι με κόπριον ποντικού ελέβορον λευκό»⁸¹⁷.

Στη συνταγή του κώδικα 245 του ΙΕΕΕ εμφανίζεται και πάλι η χρήση ζωικών καταλοίπων: «εις ποδαλγίαν και κόκκαλα ... ει δε πονεί τινάς τα κόκκαλα του έπαρε χολήν ακανθοχοίρου ας την ανακατώση με βούτυρον παλαιόν και αλύφη αγνάντια εις την φωτία, και ας κοιμηθή και υγιάίνει»⁸¹⁸.

Στη συνταγή για «μαντζούνη εις σπάσημον ανθρώπου κατά πολά καλόν και δοκημότατον»⁸¹⁹ βλέπουμε μια διαφορετική προσέγγιση. Το ζωικό υλικό δεν βρίσκεται στις πρώτες ύλες παρασκευής της συνταγής, αλλά συστήνεται από τον ειδικό για βρώση, προς ενίσχυση της αποθεραπείας του σπασίματος. Έτσι, τα «δίο αυγά χελόνας», τηγανισμένα στο πρόβειο λίπος, γίνονται δυναμωτική τροφή για τον ασθενή.

Υπάρχουν άλλα είδη πρώτων υλών από ζώα, όπως είναι το ζωικό λίπος για τις αλοιφές ή το μέλι για τα μαντζούνια. Εξηγείται το ότι γίνεται χρήση των συγκεκριμένων υλικών ως εκδόχων, καθώς και στις δύο περιπτώσεις βοηθούν στην επιτυχημένη παρασκευή των αντίστοιχων συνταγών λόγω της υφής τους, αλλά και καθώς έχει αποδειχτεί, π.χ. για το μέλι, η θρεπτική τους αξία.

Έτσι, σε όλες τις συνταγές για αλοιφές συναντάται ως απαραίτητο συστατικό το ζωικό λίπος (*αξούγγη* από διάφορα ζώα) (Π2), ενώ το μέλι είναι απαραίτητο σε όλες σχεδόν τις συνταγές των μαντζουνιών (Π1), αλλά συχνά και στις αλοιφές (Π2). Σε συνταγή για «αληφί έτερι εις κασήδαν»⁸²⁰ καταγράφεται ως απαραίτητο συστατικό «σκήλου κόπρον άσπρον». Τον 18^ο αιώνα τα κόπρανα των ζώων δεν περίσσευαν. Τα περιττώματα αξιοποιούνταν σε διάφορες χρήσεις, ως καύσιμη ύλη, ως απολυμαντικά μέσα, ακόμη και στην παρασκευή φαρμάκων όπως βλέπουμε στα ιατρικά χειρόγραφα. Ειδικοί συλλέκτες κοπράνων τα συνέλεξαν για διάφορες επεξεργασίες, αλλά και για την καθαριότητα των πόλεων. Τα κόπρανα των σκύλων, τα οποία χρησιμοποιούνταν στη βυρσοδεψία για την επεξεργασία και την

⁸¹⁶ ΧΦ5, ό.π., Πίνακας 1, σ. 150, 152.

⁸¹⁷ ΧΦ9(11), ό.π., σ. 41.

⁸¹⁸ ΧΦ245, ό.π., σ. 20, 21.

⁸¹⁹ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, σ. 140.

⁸²⁰ Στο ίδιο, σ. 90.

απολύμανση των δερμάτων, τα μάζευαν τα τσιράκια (κατώτερος βαθμός εργάτη) για τα ταμπάκια⁸²¹.

Στον κώδικα 245, στη συνταγή «εις αίμα πληγής», ο συντάκτης προτείνει για τη θεραπεία «όταν τρέχη αίμα από ανθρώπου πληγής θες (θέσε) απάνω της αράχνης το ύφασμα, με ... ή με ξίσματα από τομάρι, ή το αλεύρι του σαρακομένου ξύλου αλλά και του καλάμο ο καρπός»⁸²². Βρίσκουμε το ίδιο υλικό για την ίδια πάθηση, τη χρήση του ιστού της αράχνης, στις αμυχές: «το ύφασμα της αράχνης να βάλλης επάνω εις κόψημον όπου τρέχει ...»⁸²³.

Η συνταγή του ΧΦ245 «εις πόνον αφεδρώνος και εις ζωχάδες», αναφέρει τη χρήση οστρακοειδών: «... και τότες να πάρης στάκτην από χελώνας καύκαλον ή οστριδίου ή πεταλίδας ή κοχλίου να βάλης απάνω εις ταις ζωχάδες πέντε και έξη φοραίς και ξηραίνονται...»⁸²⁴.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην ιαματική χρήση του σκορπιού, έπειτα από επεξεργασία με διάφορους τρόπους, και του λαδιού που παράγεται από το ζώο⁸²⁵.

Στο χειρόγραφο του Μέρωνα, που έχει συνταχθεί το 1930, υπάρχουν πλήθος συνταγών με τις πρώτες ύλες να προέρχονται από ζώα. Στη συνταγή «εις άνθρωπον που έχει φχιαγγόπονον» ο συντάκτης προτείνει ανάμεσα στα άλλα τη χρήση μιας κότας και όχι ολόκληρης: «έπαρε μιαν πουλάδα μαύρη αγένητα να έχει και έπαρε την τζέπην της κοιλίας της ...»⁸²⁶ και αλλού «όταν ευγάλη πόνεμα εις τον λεμόν σαν χελόνια, έπαρε πουλάκια που ονομάζονται τζαρδόνια ...»⁸²⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνταγή που περιλαμβάνει πρώτες ύλες από διάφορα μέρη του σώματος της φώκιας. «Της φώκιας τον μυελόν να τον πατήσης του σεληασμένου ιατρεύεται. Θεραπεύη δε και την λοβήν η χολή της να την ενώσης με το μέλι και να αλήφης τα πονεμένα ομμάτια ωφελείται. Τα κόκυλα της να θυμιάσης την κακόγεννην γυναίκα ευθύς γενά. την γλώσαν της να την βάλλης εις τα υποδήματα του είναι γλωσώδεμα δυνατόν το δέρμα της να το κάμης υπόδημα τα εργασμένου ποτέ τα ποδάρια του δεν πονεί οι τρίχες οπου είναι στο κούτελόν της να καπνήσης την γυναίκα την κακόγεννην ευθύς γενά»⁸²⁸.

⁸²¹ Μ. Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες...», ό.π., σ. 329.

⁸²² ΧΦ245, ό.π., σ. 24.

⁸²³ ΧΦ92, ό.π., σ. 127 (παράρτημα ζωικών υλικών).

⁸²⁴ ΧΦ245, ό.π., σ. 25.

⁸²⁵ ΧΦ92, ό.π., σ. 125 (παράρτημα ζωικών υλικών).

⁸²⁶ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 56.

⁸²⁷ Στο ίδιο, σ. 60.

⁸²⁸ Στο ίδιο, σ. 64.

Την ίδια περίοδο, ο συντάκτης του χειρογράφου προτείνει τη χρήση σκουληκιών της γης για γατρεία «όταν τα πονεμένα πόδια έχουν πληγαίς»⁸²⁹.

Όπως φαίνεται από το παράδειγμα, η χρήση ζωικών καταλοίπων για ιαματικούς σκοπούς συνεχίστηκε ως τον 20^ο αιώνα όπως καταγράφεται στα χειρόγραφα με τις συνταγές. Η αξιοποίηση ζωικών υλικών έχει αμφισβητηθεί περισσότερο από των υπόλοιπων φυσικών υλικών⁸³⁰. Η χρήση ειδών/μερών από ζώα έγιναν άλλη μια αιτία για την απαξίωση των ιατροσοφίων μαζί με τα μαγικά στοιχεία τους.

Πίνακας 11. Ζωικά κατάλοιπα για φαρμακευτική χρήση

ΧΦ92, Βιβλιοθήκη Ζαγοράς, 18^{ος} αιώνας, «Συλλογή ιατρική Μιχαήλ Κοντοπίδου, Ναξιώτου»

<p>Ζώα, ζωικά υλικά⁸³¹ και οι χρήσεις τους στις θεραπευτικές συνταγές</p>	<p>Ελάφι, κέρατο ελαφιού σκόνη, δέρμα ελαφιού, κόκκαλο του γονάτου του ελαφιού, λούπος = λύκος αλεπού, πρόβατο, κριάρι, αρνί, κριάρι ευνουχισμένο, λιοντάρι, μονόκερος, ρινώκερος, όναγρος, λεοντόπαρδος, ίενα (ύαινα), ήστρικά (;), αρκούδα, καστόρεον, Διά τον γάτον, την νυφίτσα, το κουνάδι, τον άγριον ποντικόν, τον λαγόν, τον ποντικόν, τον δράκοντα, την οχέντρα, κάποιον θηρίον μαύρον και είναι μακρύ ωςάν όφιον. έτερα θηρία, τον σκορπιόν, τον βαθρακόν της γης, τους βαθρακούς του νερού, την σαλαμάνδρα, τη ρόγα ήγγουν αράχνη, τον χαμολέοντα, τους σκουλήκους όπου γίνονται εις τα δέντρα, ταις κόρυζαις οι λατίνοι ταις λέγουν τζημίτζη, χιλιοποδα, ψήραις, μερμήγκους, σαλιάγκους, σκουλήκους, βαθράκους, χέλι, χελώναις, χελόπουλα, ψάρια, βούκινα, φίκυα, καβούρους, όρνιθα γαλήνα, γεράκι, πετεινό, γάλο, πουλάδα, καπόνι, χίνα, πάπια, περιστέρι άγριον, τρυγόνι, πέρδικα, ορτύκι, χελιδόνι, νυχτερίδα, γεράκι, τζηκόνια, γερανόν, κόρακα, κουρούνα, μέλισσαις, κουκουβάγיא, καρακάξα, σκορδαλός, τζελέγες, μύγαις, ζωϋφια, κανθαρίδαις.</p>
--	--

Πίνακας 11. Ο συντάκτης αναφέρει πάρα πολλά είδη του ζωικού κόσμου με ειδικές πληροφορίες γι' αυτά και προτείνει τη φαρμακευτική τους χρήση με την αξιοποίηση μερών

⁸²⁹ Στο ίδιο, σ. 64.

⁸³⁰ Γκανιάτσας, «Βότανα – γατροσόφια ...», ό.π., σ. 445-463.

⁸³¹ ΧΦ92, ό.π., σ. 174-175.

του σώματός τους. Οι συνταγές του ΧΦ92 δίνονται με απλό σύστημα, καταγράφονται ανά φυσικό προϊόν, παρουσιάζοντας τα βότανα, τα ζωικά υλικά, τις θεραπευτικές λίθους. Ο συντάκτης παραθέτει ανά λήμμα ένα ζώο, ελάφι, λύκος κ.λπ., και από κάτω τα κατάλοιπα από το ζώο και τις χρήσεις τους μαζί με συνταγές. Αναφέρει επίσης την προέλευση των συνταγών που παραθέτει, Διοσκουρίδους, Ερμολάριου κ.λπ., ενώ καταχωρεί σε κατάλογο τα ονόματα των μεγάλων ιατρών από την αρχαιότητα. Το χειρόγραφο περιλαμβάνει αρκετές καταστάσεις περιεχομένων, για τη διευκόλυνση του αναγνώστη.

Τέλος, στο σύνολο των υλικών που καταγράφονται στις φαρμακευτικές συνταγές των χειρογράφων εντάσσονται ορυκτά, πετρώματα και μέταλλα. Η χρήση τους και η θεραπευτική τους αξία ήταν γνωστές από την αρχαιότητα.

Ένα γνωστό φυσικό υλικό που βρίσκουμε στις φαρμακευτικές συνταγές σε χρήση από την αρχαιότητα είναι η λημνία γη⁸³² ή λημνία σφραγίς, καθώς μετά την παρασκευή της έβαζαν ειδική σφραγίδα προέλευσης. Είναι προϊόν εξόρυξης από τη Λήμνο που βρίσκεται στο σημείο όπου έπεσε ο Ήφαιστος, σύμφωνα με τον μύθο. Η λημνία γη ήταν το πρώτο τυποποιημένο φάρμακο στην ιστορία της ιατρικής καθώς το παρασκεύαζαν με τη μορφή δισκίων. Στο *Κρητικό Ιατροσόφιο* υπάρχει η συνταγή «Όταν δίρουνσι τινά και κάμι πληγάς», στην οποία ανάμεσα στα άλλα υλικά υπάρχει και η λημνία γη: «την λεγομένην λιμνίαν σφραγίδα κοπάνησον και μάλαξον με νερόν και άλιφε τα πληγάς»⁸³³.

Η συνταγή 25 στο ΧΦ241 με τίτλο «έμπλαστρον ντι πέτρα γραίκα ήγουν κολοφόνοι»⁸³⁴ περιλαμβάνει διάφορα υλικά: «έπαρε πέτρα γραίκα τεραβερτζίνα ανα δρ. 100, κυρί κύτρινον δρ. 25, λάδι του ηπερικού, άλυσον νταραπ ανά δρ. 12 φλούδα από πεύκου φλούδες από κάστανα μπόλο αρμπό ανα δρ. 51, βάλε την πέτραν γραικαν και την τραμπετσανα να αναλύθουν με το λάδι έποιτα έχε ταις φλούδες σκόνι και κατέβασε από την φωτιάν ρίχνε ταις απο λύγων ανακατόνεται να κριόση, χρισημέβι εις κάθε πόνον του στόματος, εις τους σπαδμοδικούς όπου είνα εις ταις θηλύκοσες απλονει και παύει και βάλοντας το επάνο εις το μέρος του πόνου». Στη συνταγή 26, «έμπλαστον του λυθαργιρίου»⁸³⁵, παρατηρούμε τη συνέχεια στη χρήση των υλικών. Ο λιθάργυρος, ορυκτό μονοξειδίο του μολύβδου, που ονομάστηκε έτσι από τον Διοσκουρίδη⁸³⁶, είναι ένα θεραπευτικό φυσικό υλικό που συναντούμε συχνά στο

⁸³² Στην κατηγορία αυτού του ορυκτού υλικού ανήκει και η λημνία γη σύμφωνα με το λήμμα «Βώλος» στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. Ζ', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήνα 1956, σ. 119.

⁸³³ Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιο...*, σ. 147.

⁸³⁴ ΧΦ241, ό.π., σ. 16.

⁸³⁵ Στο ίδιο, σ. 17.

⁸³⁶ <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9B%CE%B9%CE%B8%CE%AC%CF%81%CE%B3%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%82> (ανακτήθηκε 24/8/2019).

χειρόγραφο της Κοργιαλενείου, που χρονολογείται στον 17^ο αιώνα (1678-1679), και προτείνεται ως υλικό συνταγής σε χειρόγραφο του 19^{ου} αιώνα (1809, ΧΦ241, ΙΕΕΕ): «έπαρε λάδι παλεόν φρανγγικά ... λυθάργιλιον δρ. 100, σάλε κομούνα ήγουν αλλας όλεον ταιρασι ήγουν αστη γιαγί ανα δρ. 2 εξετο ήγουν ζύδι φόρτιτων δρ. 50. βαλε όλα μαζί ίγουν το λάδι τον ξίδι το άλας και βάλε τα εις την φωτιάν να πάρουν βράσι ... Διά κάθε πλυγή και απόστημα του στόματος».

Στα χειρόγραφα υπάρχουν οδηγίες παρασκευής βασικών φαρμάκων, όπως η συνταγή «πώς να κατασκαιβάσις μερκούριον πριντζιπετάτον», για την οποία χρειάζεται να έχει *αδιάργηρο*⁸³⁷ ο κατασκευαστής, και «ύνε κατά πολλά οφέλημον υς του σάπιους γηαράδες όποταν έχουν σάπηα κρέατα πάσιζε με αυτό και δεν πονύ αν θέλης βάζε και μέσα υς τες αλιφές διά να τρόγη τα σάπια κρέατα»⁸³⁸.

Σε άλλη συνταγή, «πως να κατασκεβάσις αντιμόνιον διαφορετικό», περιγράφει ο συντάκτης: «πέρνις από την άνοθεν σκόνιν από ολίγην ολήγην και ρίχνης μέσα υς το ντζουκάλη και φιλάγου να μην καϊς αλά στέκα από μακρά ...οσάν καύσις την σκόνυν όλην καλά αφίνης το ντζουκάλη και βράζι έος μήαν όραν έπητα το κατεβάζις και το αφίνις έος το άλο ταχή διά να κατασταλάξυ και το ταχύ στραγγήζις εκίνο το νερόν υς έτερον ανγγήον και το φιλάγης και πάλιν ...».⁸³⁹

Σε μια συνταγή του χειρογράφου του Μέρωνα που συντάχθηκε το 1930, διαβάζουμε: «έτερον διά το σκουλαμέντον. Στραγάλια τριμιντίνα και ένα άσπρο του αυγού κάμετα χάπια και πέρνε κάθε βράδυ»⁸⁴⁰. Η τριμιντίνα είναι ένα είδος πίσσας που προέρχεται από δέντρο που ονομάζεται τρεμιθιά, από το οποίο με μεγάλες εγκοπές αφαιρούν μια ρητίνη που μοιάζει σαν τη μαστίχα αλλά είναι σκούρου υποκίτρινου χρώματος⁸⁴¹. Η μεγάλη ποικιλία φυσικών πρώτων υλών που είχαν και φαρμακευτική χρήση προϋπέθετε την ευκολία ή έστω τρόπους εύρεσής τους από τους γιατρούς και τους φαρμακοποιούς. Όπως φαίνεται, οι γιατροί, πρακτικοί και πτυχιούχοι, και οι σπετζιέρηδες είχαν ανάγκη τα πιο σπάνια, εξωτικά υλικά που έφταναν στα χέρια τους μέσα από μακρινούς εμπορικούς δρόμους για την παρασκευή των φαρμάκων. Στα χειρόγραφα οι συντάκτες αναφέρουν τα υλικά με τη βεβαιότητα ότι ο γιατρός τα γνώριζε και είχε τρόπο να τα προμηθευτεί για να τα έχει αποθηκευμένα «εις χρείαν του».

⁸³⁷ Αδιάργηρος = υδράργυρος (*mercury*).

⁸³⁸ ΧΦ5, ό.π., σ. 241.

⁸³⁹ Στο ίδιο, σ. 238.

⁸⁴⁰ Clark, *A Cretan Healer's Handbook...*, σ. 78.

⁸⁴¹ Για πίσσα παφίτικη ή τριμιντίνα, <http://foodmuseum.cs.ucy.ac.cy/web/guest/36/civitem/1699> (ανακτήθηκε 27/10/2019).

Το εμπόριο και η διάδοση των φαρμακευτικών υλικών

Πολλά από τα υλικά που καταγράφουν τα χειρόγραφα δηλώνονται με την ονομασία τους και την περιοχή προέλευσης, αποδίδοντας έτσι χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την ποιότητα που έχει ένα προϊόν με συγκεκριμένη προέλευση και τις θεραπευτικές του ιδιότητες: «Έπαρον ίσοπον κρητικόν δρ. 4 πλατοκήμινον δρ. 15 αμονιακόν σάμηνον πετροσέληνον μακαιδονίσι άλας βλάχηκων και άλας θαλάσιον...»⁸⁴². Σε μια συνταγή παρασκευής δυναμωτικής σκόνης προτείνονται τρία υλικά διαφορετικής τοπικής προέλευσης: βλαχικής, κρητικής, μακεδονικής. Σε άλλη συνταγή παρασκευής αλοιφής για φαγούρα (του Παναγή), αναφέρεται ως πρώτη ύλη «ρίζη μισηριώτικον δρ. 24 ...»⁸⁴³, εννοώντας ως τόπο προέλευσης του ρυζιού την Αίγυπτο, το Μισίρι. Ακόμη και στις συνταγές που καταγράφονται και διασώζονται από τον 20^ο αιώνα στο χειρόγραφο του Μέρωνα, προσδιορίζεται η προέλευση των υλικών από τον συντάκτη: «δια δυναμωτικόν του ανθρώπου. Έπαρε μίαν μίγα ινδιάνηκην, κοπάνισε την βράσε τη...» ή αλλού «Πούργα ή καθάρσειον εξέρετον. Έπαρε μία ουγγίαν ήγουν δράμια 8, άλας εγλητέρας, ήγουν άλας της αγγλίας ...». Τα υλικά από μακρινές περιοχές προέλευσης παρέμεναν «εξωτικά», και δημοφιλή.

Είναι σημαντική η πληροφόρηση που προσφέρουν τα γιατροσόφια για την προέλευση των υλικών και τον τρόπο προμήθειάς τους από γιατρούς και ασθενείς. Τα υλικά των συνταγών ήταν γνωστά σε όσους μελετούσαν τις συνταγές των ιατρικών χειρογράφων και ασχολούνταν με την ίαση του πληθυσμού. Είναι εύλογο ότι θα υπήρχε δίκτυο εύρεσης και προμήθειας των πρώτων υλών, κάποιες από τις οποίες ήταν σπάνιες και υψηλού κόστους. Στα μεγάλα πανηγύρια που γίνονταν ετησίως σε διάφορες περιοχές με αφορμή θρησκευτικές γιορτές, τις γνωστές εμποροπανηγύρεις, πωλούνταν εκτός όλων των άλλων και θεραπευτικά μέσα, βότανα και ζωικά υλικά, φάρμακα κάθε είδους, λάδια, αλοιφές, από υπαίθριους πλανόδιους φαρμακοπώλες, για να καλύπτουν τις ανάγκες των κατοίκων των περιοχών που τα επισκέπτονταν. Τα πανηγύρια των ελληνικών πόλεων είχαν μεγάλη διάρκεια (15 μέρες) για να προλαβαίνουν όλοι οι κάτοικοι να μετακινηθούν για να τα επισκεφθούν και να κάνουν τις αγορές τους. Μεγάλα πανηγύρια γίνονταν σε όλες τις ευρωπαϊκές περιοχές από την αρχαιότητα⁸⁴⁴. Σε αυτά επικοινωνούσαν και αντάλλασσαν γνώσεις και

⁸⁴² ΧΦ5, ό.π., σ. 249.

⁸⁴³ Στο ίδιο, σ. 319.

⁸⁴⁴ Β. Σκαφιδάς, «Η εξέλιξις της εμποροπανηγύρεως», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. ΙΓ', 1964, 747-752, 836-842, σ. 837 και Ο. Κατσαρδής-Hering, *Λησμονημένοι ορίζοντες ελλήνων εμπόρων: Το πανηγύρι στη Senigallia (18^{ος} - αρχές 19^{ου} αιώνα)*, Αναστατικές Εκδόσεις, Αθήνα 1989.

φάρμακα οι γυναίκες θεραπεύτριες από την περίοδο του ύστερου Μεσαίωνα (14^{ος} αιώνας) στην ευρωπαϊκή Δύση. Τα δίκτυά τους οργανώνονταν τοπικά σε μικρές ομάδες, αλλά γίνονταν πολύ περισσότερες σε μεγάλες τοπικές γιορτές. Κατά τις συναντήσεις αυτές αντάλλασσαν πληροφορίες, εμπειρίες, βότανα και υλικά⁸⁴⁵.

Εκτός από τις ετήσιες συναθροίσεις των εορτών, υπάρχουν και δεδομένα για τα εμπορικά ταξίδια και το κερδοφόρο ταξίδι των φαρμάκων και των σπάνιων υλικών. Κατά τη βυζαντινή περίοδο, αλλά και από την αρχαιότητα, αναφέρεται η υψηλή εμπορική κίνηση στις σκάλες των λιμανιών της Ερυθράς Θάλασσας, ειδικά για προϊόντα από την Ανατολή⁸⁴⁶.

Μια παρατήρηση του συντάκτη του ΧΦ92 της Ζαγοράς για τον τόπο όπου βρίσκεται κανείς τις *ανδροσακαίς*, ότι δηλαδή βρίσκεται στους τόπους του Λεβάντε και στη Σουρία (Συρία), μας δίνει στοιχεία για τις γνώσεις των γιατρών για την προέλευση των βοτάνων, αλλά και για τις διαδρομές των θεραπευτικών φυτών από και προς κάθε τόπο για να παρασκευαστούν τα φάρμακα. Ανάμεσα στις συμβουλές για τις ιδιότητες των βοτάνων στο ίδιο χειρόγραφο βρίσκεται ένα λήμμα για το δέντρο σμίλακας, στο οποίο ο συντάκτης αναφέρει την οδηγία της αποφυγής παραμονής στον ίσκιο του, αλλά και την προέλευσή του: «είναι δένδρον φαρμακερόν, οπού όποιος σταθή εις τον ίσκιον του ασθενεί και όποιος κοιμηθή αποκάτω αποθάνει. λέγουν πως εις την Αρκαδίαν ευρίσκεται και εις την Ισπανίαν».⁸⁴⁷

Σε άλλη καταγραφή για το βότανο σκόρντιον, ο συντάκτης του ΧΦ92 ενημερώνει τον αναγνώστη για την ποιότητα του φυτού: «τούτο γίνεται εις τα βουνά, εις υγρώδεις τόπους, είναι ωσάν βασιλικό κιτράτος ...», στη συνέχεια παραθέτει τις ασθένειες που θεραπεύει και τελειώνει με τη φράση: «εκείνο οπού γίνεται εις την Κρήτην και εις τα άλλα νησιά είναι καλλίστερον και ενεργητικότερον»⁸⁴⁸.

Ενδεικτικό της σημασίας του περιεχομένου των χειρογράφων και του εμπλουτισμού τους από τους συντάκτες με νεότερες πληροφορίες είναι ότι αναφέρουν φαρμακευτικά υλικά που δεν ήταν γνωστά πριν από τις μεγάλες ανακαλύψεις. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η κίνα, η κιγχόνη, που έφτασε στις

⁸⁴⁵ Ehrenreich – English, *Witches, Midwives and Nurses...*, σ. 43.

⁸⁴⁶ Ανδρούδης, «Το εμπόριο των αρωμάτων και των αρωματικών φυτών στο Βυζάντιο», ό.π., σ. 138-152.

⁸⁴⁷ ΧΦ92, ό.π., σ. 266.

⁸⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 225.

ευρωπαϊκές περιοχές γύρω στο 1630 και εμφανίζεται στα γιατροσόφια κυρίως σε συνταγές για θέρμες⁸⁴⁹.

Τον 18^ο αιώνα, τα φυτικά φαρμακευτικά υλικά ταξίδευαν από πολύ μακρινά μέρη εκτός του ευρωπαϊκού χώρου και ήταν ήδη αντικείμενο κερδοφόρου εμπορίου. Στην ιστορία του εμπορίου θεραπευτικών φυτών καταγράφεται η μεταφορά τους από τις περιοχές της Ισπανικής Αμερικής (σημερινής Λατινικής Αμερικής) κατά τον 18^ο αιώνα. Όπως φαίνεται, η μεταφορά και η διάδοση φυσικών προϊόντων όπως η ιπεκακουάνχα⁸⁵⁰, το γκουαϊάκουμ⁸⁵¹, η σαρσαπαρίλα⁸⁵², η ρίζα της τζαλάπας⁸⁵³, η κιγχόνη⁸⁵⁴ είχε μεγάλο εύρος. Τα φυτά που οι ιθαγενείς υπέδειξαν για θεραπευτική χρήση στους Ισπανούς κατακτητές έγιναν στη συνέχεια αντικείμενο κερδοφόρου εμπορίου. Κάποια από τα προαναφερθέντα είδη τα συναντούμε συχνά και στις συνταγές των χειρογράφων. Τα φαρμακευτικά φυτά ταξίδευαν έως την Κεντρική Ευρώπη, βρίσκονταν σε φαρμακεία στο Παρίσι, στη βασιλική αυλή του Μαρόκου, σε κλινική στη Μανίλα. Η ευρεία διάδοση και χρήση τους είχε σχέση με το ότι τα συνόδευε μακράιωνη παράδοση, προέρχονταν από χώρες μακρινές, αλλά κυρίως ήταν αποτελεσματικά. Όπως έχει δείξει η έρευνα, τα εξωτικά φάρμακα κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη σε περιοχές εκτός αστικού χώρου τον 18^ο αιώνα. Κατά την ίδια περίοδο, τα φυτικά προϊόντα ίασης από της περιοχές του Νέου Κόσμου ταξίδευαν μέσω Ευρώπης έως την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι πρακτικοί θεραπευτές ήταν σε θέση να τα προμηθευτούν από τις αγορές της Κωνσταντινούπολης ή της Σμύρνης, ενώ προς το τέλος της περιόδου (1771) τα φάρμακα της ισπανοαμερικανικής περιοχής ήταν τόσο πολύτιμα ώστε προσφέρονταν ως διπλωματικά δώρα στις συναντήσεις και συμφωνίες χωρών όπως η Ισπανία και το Μαρόκο. Όσα από αυτά αποδεικνύονταν αποτελεσματικά παρέμεναν δημοφιλή, άλλα που ήταν λιγότερο δραστικά χάνονταν σταδιακά από την κυκλοφορία και το εμπόριο⁸⁵⁵.

⁸⁴⁹ Papadopoulos, *The Greek World...*, σ. 129.

⁸⁵⁰ Φυτό κατά της δυσεντερίας (προέλευση: Κόστα Ρίκα, Παναμάς, Νικαράγουα).

⁸⁵¹ Φυτό κατά της σύφιλης (προέλευση: Αμερική)

⁸⁵² Φυτό κατά των ρευματισμών (προέλευση: Μεξικό).

⁸⁵³ Φυτό που γίνεται κενωτικό φάρμακο (προέλευση: Μεξικό).

⁸⁵⁴ Φυτό που περιέχει κινίνο και ήταν ήδη σε χρήση για τη θεραπεία της ελονοσίας κατά τον 18^ο αιώνα. Η χρήση του βεβαιώνεται και στις ελληνικές περιοχές, καθώς αναφέρεται και σε ελληνικά χειρόγραφα γιατροσόφια. Βλ σχετικά, Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, σ. 144. Σήμερα αυτά τα φυτά χρησιμοποιούνται στην ομοιοπαθητική ιατρική, π.χ.

<http://www.homeopathy.gr/homeopathy.php?remedy=sarsaparilla>, (ανακτήθηκε 21/2/2015).

⁸⁵⁵ St. Gänger, "World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717-1815", *Medical History*, 59(1), 2015, σ. 44-62.

Έχει αποδειχτεί ότι η είσοδος των νέων υλών στο φαρμακευτικό εμπόριο δημιούργησε αλλαγές από τον 17^ο έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα σε χώρες όπως η Αγγλία, στον τρόπο που οι άνθρωποι καταλάωναν και προμηθεύονταν φάρμακα, αλλά και στα ίδια τα φάρμακα, τα οποία έγιναν πολύπλοκα και με περισσότερες πρώτες ύλες πέρα από τα φυτικά προϊόντα. Προστέθηκαν εκτός από τα νέα εισαγόμενα φυτικά υλικά και μέταλλα και άλλα χημικά φάρμακα, τα οποία ήταν νέα σκευάσματα από διάφορες πρώτες ύλες. Αυτό ενίσχυσε το επάγγελμα του φαρμακοπώλη, το «εσινάφιον δε των σπετσερίδων», και οδήγησε σε σχετική υπερκατανάλωση φαρμάκων χωρίς την έγκριση των γιατρών⁸⁵⁶.

Οι συντάκτες των συνταγών στα γιατροσόφια γράφουν σχόλια και για την εύρεση των φαρμακευτικών υλών: «Οι σπετζιώροι γνωρίζουσι κι το ένα και το άλλο, και εκείνος όπου θέλει τα χρειασθή ή και ταις ερμηνείας όπου γράφομε ας ερωτά τους σπετζιέρους διά να μη σφάλλη»⁸⁵⁷. Γνωρίζουμε ότι σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού χώρου ανθούσε το εμπόριο φαρμάκων. Σύμφωνα με μελέτη του Μ. Παϊδούση του 1939, φαίνεται πως η περιοχή της Χίου υπήρξε από την αρχαιότητα γνωστή για το εμπόριο φαρμακευτικών ουσιών. Ήταν τόπος ονομαστός για την παραγωγή της μαστίχας και άλλων ουσιών, ενώ υπήρχε ολόκληρη συνοικία η οποία ονομαζόταν σπετσαριά όπου γινόταν η αποκλειστική πώληση φαρμάκων και αρωματικών ουσιών⁸⁵⁸. Στα φαρμακεία της Χίου εκτός από φάρμακα πωλούσαν και διάφορα άλλα είδη, αποικιακά και γυναικεία. Τα φαρμακεία ήταν σημεία κοινωνικής συνάθροισης στις ελληνικές περιοχές, αλλά και στις ευρωπαϊκές. Οι γιατροί δέχονταν στα φαρμακεία, που ήταν τόποι συνάντησης γιατρών, καθώς και γιατρών με ασθενείς. Σύμφωνα με τον αχιτιμανέ του σουλτάνου Μουράτ Γ' το 1578, ανάμεσα στα προνόμια που απέδωσε αυτός στους Χιώτες είχε προβλέψει ειδικά για τους φαρμακοποιούς να τους επιτρέπεται η νυχτερινή κυκλοφορία, που δεν επιτρεπόταν στους υπόλοιπους κατοίκους του νησιού⁸⁵⁹.

⁸⁵⁶ R. Porter – D. Porter, “The Rise of the English Drugs Industry: The Role of Thomas Corbyn”, *Medical History*, 33(3), 1989, σ. 277-295.

⁸⁵⁷ ΧΦ92, ό.π., σ. 193

⁸⁵⁸ Το «εσινάφιον δε των σπετσερίδων» είχε τη δική του εκκλησία στο νησί. Φαίνεται πως στα φαρμακεία του νησιού εκτός από φάρμακα πωλούσαν και διάφορα άλλα είδη, αποικιακά και γυναικεία. Οι γιατροί δέχονταν τους πελάτες τους στα φαρμακεία, καθώς σύχναζαν εκεί. Σύμφωνα με τον αχιτιμανέ του σουλτάνου Μουράτ Γ' το 1578, ανάμεσα στα προνόμια που απέδωσε αυτός στους Χιώτες είχε προβλέψει ειδικά για τους φαρμακοποιούς να τους επιτρέπεται η νυχτερινή κυκλοφορία. Φαίνεται πως αυτή δεν επιτρεπόταν στους υπόλοιπους κατοίκους του νησιού. Βλ. σχετικά, Μ. Παϊδούση, «Η ιατρική εις την Χίον κατά τους τελευταίους αιώνας (1600-1900)», *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη*, Τόμος Δεύτερος, Έτος Β', 1-2, 1939, σ. 72, 73.

⁸⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 72, 73.

Ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την εικόνα της αγοράς των φαρμάκων στις ελληνικές περιοχές κοντά στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα αποτελεί το απόσπασμα από τον πρόλογο του βιβλίου *Νουθεσία εις τον λαόν εις διαφύλαξιν σωματικής υγείας*⁸⁶⁰. Ο Γεώργιος Βεντότης, μεταφραστής του βιβλίου του André Tissot, στον πρόλογο αναφέρεται στους κατοίκους απομονωμένων ελληνικών περιοχών οι οποίοι αντιμετώπιζαν δυσκολίες προμήθειας φαρμακευτικών υλών. Προτρέπει να βρίσκουν σε κοντινή απόσταση έναν ειδικό, γιατρό, χειρουργό ή φαρμακοποιό, για να τους προμηθεύει τα φάρμακα που χρειάζονταν. Η πληροφορία δείχνει την ικανοποιητική διάδοση σε φαρμακευτικό υλικό, πρώτες ύλες και φάρμακα, τουλάχιστον για τις περιοχές που βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση από τις πόλεις, δεν συνέβαινε όμως το ίδιο για τους απομακρυσμένους και μικρούς σε πληθυσμό τόπους. Στο ίδιο κείμενο δίνονται οδηγίες για τη φύλαξη των φαρμακευτικών προϊόντων ώστε να μην αλλοιώνονται⁸⁶¹.

Από συμφωνητικό πρακτικού γιατρού το 1819 στο χωριό Κουκούλι στην περιοχή του Ζαγορίου διακρίνουμε τη σημασία της φαρμακευτικής επάρκειας: «Οι υποφαινόμενοι εσυμφωνήσαμεν διά ιατρόν των οσπιτιών μας και διά δύο έτη από την σήμερον τον κ. Ι. Τσοπλέκαν και διά χρονικό μισθόν του θέλει λαμβάνει ... διά δε τα ιατρικά του θέλει πληρώνεται με 15% περιπλέον από ότι πωλούνται εις Ιωάννινα στα φαρμακοπωλεία ...»⁸⁶². Ο γιατρός του συμφωνητικού πραγματοποιεί τη διάθεση φαρμάκων, ενώ αυξάνει το κέρδος όταν πρόκειται για δυσεύρετα φάρμακα.

Δεν γνωρίζουμε αν τα νεοεισερχόμενα από μακρινές περιοχές φάρμακα άλλαζαν τη θεραπευτική πορεία κάποιων ασθενειών ή απλώς αντικαθιστούσαν άλλα δοκιμασμένα διότι πρόσθεταν ελπίδες για μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Οι φαρμακευτικές προσθήκες κάθε εποχής δεν μείωσαν την αξία των ιατροσοφιών, που περιείχαν έναν ατελείωτο πλούτο ιαματικών πληροφοριών.

Γιατροσόφια, τα χρήσιμα ιατρικά χειρόγραφα

Στα γιατροσόφια καταγράφεται η αγωνία του ανθρώπου να προβλέψει κάθε είδους κίνδυνο, να κατορθώσει να αναστρέψει τη μοιραία καταστροφή της αρρώστιας ή του τραυματισμού, να διασφαλίσει τη θεμελιώδη συνθήκη της υγείας. Οι ιατρικές πληροφορίες συγκροτούσαν ένα σύνολο κειμένων το οποίο επιβεβαίωνε την καλή

⁸⁶⁰ S. A. Tissot, *Νουθεσία εις τον λαόν*, υπό Γ. Βεντότη, Βενετία 1780.

⁸⁶¹ Στο ίδιο, σ. κγ'.

⁸⁶² Λαζαρίδη, «Από τη ζωή και το έργο...», ό.π., σ. 182.

κατάρτιση και δεξιότητα των συντακτών τους. Αυτοί ήταν οι κατεξοχήν φορείς των σκέψεων και απόψεων για το σώμα, τις ασθένειες και τον άρρωστο της κάθε περιόδου που έχουν γραφτεί και συντεθεί⁸⁶³.

Μελετούμε τη θεραπευτική ως αναπόσπαστο κομμάτι των κατά τόπους πολιτισμικών συνόλων, των συστημάτων σκέψης που επικρατούσαν στις διάφορες χρονικές περιόδους. Κάποτε αυτά τα συστήματα, τα οποία κατεξοχήν λειτουργούν συνεκτικά για τις κοινωνίες που τα αξιοποιούν, αναδιοργανώνονται και τότε σημειώνονται τομές. Η εμπειρική ιατρική μελετήθηκε μέσα από τα κείμενα των χειρογράφων με τα φάρμακα και τις θεραπείες ως κομμάτι του ελληνικού πολιτισμού που φωτίζει σημαντικές πτυχές της καθημερινής ζωής του παρελθόντος. Κάπως έτσι, ενώ τα γιατροσόφια αποτελούν ένα μέρος του υλικού παρελθόντος των κοινωνιών, φέρουν μαζί αφανή πνευματικά στοιχεία. Το παραδοσιακό σύστημα ίασης του ελλαδικού χώρου και όλα τα αντίστοιχα συγκροτούν ιστορικά φαινόμενα στον μακρό χρόνο που λειτουργούσαν αποτελεσματικά, για αιώνες, στα ίδια μέρη, στις ίδιες περιοχές. Η λαϊκή ιατρική συνδέθηκε περισσότερο με τις δεισιδαιμονίες και τις προλήψεις μετά τον 19^ο αιώνα, ενώ πολεμήθηκε συστηματικά από το επίσημο ιατρικό σώμα των πτυχιούχων ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Η θρησκευτική πλευρά των συνταγών ενίσχυσε τη διάσωση και τη χρήση των θεραπειών και των ιατροσοφιών, ωστόσο έδωσε επιχειρήματα στους πτυχιούχους γιατρούς για να απαξιώσουν τη εμπειρική διάσταση της ίασης συνολικά. Το φαρμακευτικό μέρος της εμπειρικής ιατρικής συνέχισε να αξιοποιείται ως τον 19^ο αιώνα, και από ένα μέρος της ελληνικής κοινωνίας ως τον 20^ο αιώνα.

Ενώ τον 16^ο αιώνα ένας συντάκτης χειρογράφου πιθανόν δεν διαχώριζε τη φαρμακευτική/θεραπευτική πλευρά της ίασης από τον φόβο του μεταφυσικού ή τις προσευχές, από τον 18^ο αιώνα οι επιστημονικές εξελίξεις ωθούν τους πτυχιούχους γιατρούς να πορευτούν προς ένα ορθολογικό ιατρικό σύστημα όπως περιγράφεται στα ιατρικά έντυπα με τις επιστημονικές πληροφορίες, εξορίζοντας από τα κείμενα τη μεταφυσική τους πλευρά.

Ίσως η έκδοση των ιατρικών βιβλίων και ο πολεμικός λόγος για την αποφυγή των θεραπειών από απατεώνες γιατρούς και γιάτρισσες να ώθησε τους επιστήμονες στην επιλογή των έγκυρων ιατρικών βιβλίων. Το ζήτημα των περιεχομένων των ιατρικών βιβλίων θα αναπτυχθεί στο επόμενο κεφάλαιο. Αν και τα επιστημονικά

¹²⁶ J. Le Goff, «Οι νοστροπίες. Μια διφορούμενη ιστορία», στο J. Le Goff – P. Nora (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, τ. 1, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1975, σ. 318.

ιατρικά βιβλία που μεταφέρουν τις τελευταίες ευρωπαϊκές πληροφορίες στην ελληνική γλώσσα προτείνουν τη χρήση των ίδιων φαρμακευτικών μέσων με τα χειρόγραφα, παραμένουν αυστηρά και μόνο ιατρικά. Τα χειρόγραφα ήταν επιτρεπτό να διατηρήσουν την άυλη πλευρά της ασθένειας στις σελίδες τους. Και παρά τις διακηρύξεις των ιατρικών βιβλίων για την ορθολογική αντιμετώπιση των ασθενειών και τη βοήθεια της επιστήμης, ο φόβος του θανάτου διατηρήθηκε βαθιά ριζωμένος στην ανθρώπινη σκέψη. Αυτός ο φόβος γινόταν υποφερτός όταν οι άνθρωποι τον αντιμετώπιζαν όχι μόνο με τις νέες θεραπείες, αλλά και με τα μέσα που η πίστη και η θρησκεία προσέφεραν. Όμως οι νέες θεραπείες και η ορθολογική αντιμετώπιση έπρεπε να υπερισχύσουν των προλήψεων και σε αυτό θα βοηθούσε η γνώση των νέων επιστημονικών βιβλίων.

Οι συγγραφείς των πρώτων ιατρικών βιβλίων του 18^{ου} αιώνα εξηγούσαν τους λόγους για τους οποίους ήταν απαραίτητες οι νέες εκδόσεις: «Διά τας χρείας και ανάγκας των απόρων και πενήτων ανθρώπων», «διά τους πτωχούς» (1724 Σταύρος Μουλαΐμης, *Αντιδοτιάριον*) ή για «όσους είναι μακράν από τους ιατρούς και οπού δεν ημπορούν να έχουν την βοήθειαν των» (1780, Γεώργιος Βενδότης, *Νουθεσία εις τον λαόν του Tissot*)⁸⁶⁴.

⁸⁶⁴ Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...*, σ. 14.

6. Ο θρίαμβος της επιστήμης και η διάχυση της γνώσης

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα μελετηθούν τα κείμενα των ελληνικών ιατρικών βιβλίων που άρχισαν να εκδίδονται τον 18^ο αιώνα. Πρόκειται για τα πρώτα ιατρικά κείμενα που αφηγούνται την ιατρική και φαρμακευτική ένδεια των ελληνικών περιοχών και στοχεύουν στην αλλαγή νοοτροπίας των κατοίκων σε σχέση με την περίθαλψη και την ιατρική. Η έρευνα εστιάζει στην ανάδειξη της διαδικασίας «φωτισμού» του ελληνόφωνου αναγνωστικού κοινού μέσω των επιστημονικών ιατρικών γνώσεων για να επιτευχθεί η στροφή προς την επιστημονική ιατρική. Η ανάγκη εξασφάλισης της υγείας του πληθυσμού με όρους επιστημονικότητας είναι μια πρώτη συλλογική πράξη που δύναται να διασφαλίσει ένα στιβαρό κοινωνικό σώμα έτοιμο να υποδεχτεί αλλαγές και καινοτομίες.

Την εποχή που ονομάζουμε εποχή του Διαφωτισμού, η «λογική», η «φύση» και η πίστη στην ικανότητα του ανθρώπου να αλλάξει τα πάντα, αλλάζοντας τον τρόπο προσέγγισης του κόσμου γύρω του και τον τρόπο σκέψης του, έγιναν τα κλειδιά για να εξηγηθούν οι μεγάλες αλλαγές που συνέβησαν στην επιστημονική σκέψη.

Ο 18^{ος} αιώνας θεωρείται ο αιώνας της φιλοσοφίας, ο αιώνας των φώτων (*siècle des Lumières* ή Διαφωτισμός – *Enlightenment*), της επικράτησης του ορθολογισμού, της επιστημονικότητας, καθώς και των μεγάλων πολιτικών ανακατατάξεων. Η επιστημονική επανάσταση ήταν προϊόν ενός νέου τρόπου θέασης του κόσμου που περιέβαλλε τους ανθρώπους, η συνθήκη που οδήγησε στη γέννηση ιδεών, στη διανοητική αναταραχή που εισήγαγε καινούρια πράγματα στην ανθρώπινη γνώση. Τα θεμέλια αυτής της επανάστασης του 17^{ου} αιώνα τα έθεσαν οι μεγάλοι επιστήμονες της εποχής⁸⁶⁵. Ένα από τα καθοριστικά επακόλουθα των διεργασιών της ονομαζόμενης επιστημονικής επανάστασης⁸⁶⁶ ήταν η υποχρέωση διάδοσης της επιστημονικής γνώσης. Η διάχυση ήρθε ως παρεπόμενο της επιστημονικής ανάπτυξης. Τα βιβλία, για το παράδειγμά μας τα ιατρικά, ήταν το επόμενο προφανές

⁸⁶⁵ Αναφέρονται οι πιο γνωστοί, Γαλιλαίος (Galileo Galilei, 1564-1642), Κοπέρνικος (Nikolaus Kopernikus, 1473-1543), Γιохάνες Κέπλερ (Johannes Kepler, 1571-1630), Καρτέσιος (René Descartes, 1596-1650), Ισαάκ Νεύτων (Isaac Newton, 1642-1727). T. L. Hankins, *Επιστήμη και Διαφωτισμός*, απόδοση Γ. Γκουνταρούλης, επιμ. Κ. Γαβρόγλου, Ηράκλειο 2011.

⁸⁶⁶ Οι ιστορικοί της επιστήμης αμφισβητούν την επαναστατικότητα των επιστημονικών μεταβάσεων του 17^{ου} αιώνα· Bowler – Morus, *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης...*, σ. 17, και Shapin, *ό.π.*, σ. 28.

βήμα στην κατεύθυνση της μεταβίβασης των πληροφοριών και της επικράτησης των επιστημονικών απόψεων⁸⁶⁷.

Η νέα φυσική φιλοσοφία και οι εκπρόσωποί της τον 18^ο αιώνα πίστευαν ότι μέσω της «λογικής» η επανάσταση θα εισχωρούσε σε όλες τις πλευρές του ανθρώπινου βίου, στον εξωτερικό κόσμο που βλέπουμε και αισθανόμαστε, αλλά και στη σκέψη, στις πεποιθήσεις, στον τρόπο που οι άνθρωποι οργανώνονται και λειτουργούν όλοι μαζί, στην κοινωνική οργάνωση⁸⁶⁸.

Σύμφωνα με τον Κ. Δημαρά, «ο Διαφωτισμός είναι αισιόδοξος», η αγωγή, η εκπαίδευση, κατέχουν εξέχουσα θέση ανάμεσα στα προτάγματά του⁸⁶⁹. Ο ορθός λόγος, οι ζωντανές γλώσσες, η ελεύθερη σκέψη και έρευνα, ο φυσικός κόσμος, οι διακηρύξεις για αξιοπρέπεια και ανεξιθρησκεία, όλα συγκροτούσαν ένα υπόδειγμα απελευθερωμένο από το παρελθόν. Οι απόψεις που επικράτησαν αυτή την περίοδο στον κύκλο όσων ασχολούνταν με την επιστήμη ήταν εξελικτικές και θετικιστικές: «Ο επιστήμονας σε όλη τη διάρκεια του βίου του στοχεύει στην αναζήτηση της αλήθειας. Η ενάρετη, ανιδιοτελής, πλήρης ηθικών αξιών ζωή του πνευματικού άνδρα αποσκοπεί, με αποφασιστικότητα και θάρρος, στην αντικειμενική αλήθεια της φυσικής φιλοσοφίας για το συλλογικό καλό, της ανθρωπότητας και όχι για την ατομική ευημερία. Η ηθική στάση και η αναζήτηση μέσω της επιστήμης και της λογικής οδήγησαν υποχρεωτικά στην καλύτερευση, στην αναμόρφωση της κοινωνίας. Στο νέο επιστημονικό περιβάλλον δεν είχαν θέση δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις ούτε ο φόβος, οι άνθρωποι μπορούσαν να ερευνήσουν τον κόσμο, όλα μπορούσαν να εξηγηθούν και να εκλογικευθούν, ώστε η νέα κοινωνική οργάνωση να βασίζεται σε αντικειμενικές επιστημονικές αρχές»⁸⁷⁰.

Μέσα σε αυτό το κλίμα αναδύθηκε η πρωτοκαθεδρία του επιστημονικού λόγου. Η κυριαρχία των επιστημών υπήρξε καθοριστική για τις εξελίξεις σε πολλά πεδία της ανθρώπινης λειτουργίας κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Η επιστημονική πρόοδος σε όλες τις κατευθύνσεις θεωρήθηκε παγκόσμιο, διαπολιτιστικό φαινόμενο που είχε καθολική επιρροή στις κοινωνίες. Από τη σύγχρονη έρευνα εξετάζονται οι κατά τόπους διαφοροποιήσεις των επιστημονικών εξελίξεων, οι επιρροές και οι επιδράσεις της επιστημονικής προόδου από τις πολιτισμικές και επιστημονικές παραδόσεις της κάθε περιοχής. Γι' αυτό τον λόγο αναζητούνται στοιχεία για πολλές

⁸⁶⁷ Bowler – Morus, *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης...*, σ. 349.

⁸⁶⁸ Hankins, *ό.π.*, σ. 3.

⁸⁶⁹ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 6.

⁸⁷⁰ Hankins, *ό.π.*, σ. 12.

ιστορίες των επιστημών και όχι μία ενιαία και καθολική, που να ακυρώνει τις ιδιαιτερότητες και τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά της εκάστοτε τοπικής επιστημονικής ιστορίας.

Ο 18^{ος} αιώνας υπήρξε καθοριστικός και στην ιατρική για τις μετέπειτα τομές στον ευρωπαϊκό χώρο. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, η ιατρική σταδιακά εντάχθηκε στα νέα επιστημονικά πεδία. Οι αλλαγές στον τομέα της υγείας και της ασθένειας εστιάζονται στην εφαρμογή κανόνων υγιεινής, στη βελτίωση της ποιότητας της τροφής για ενήλικες και παιδιά, τα οποία τότε απέκτησαν υπόσταση και κέρδισαν τον σεβασμό που τους αναλογούσε στην οικογενειακή ομάδα με συνέπεια να δίνεται σημασία στην ποιότητα ζωής τους και στη φροντίδα της υγείας τους. Τα προηγούμενα οδήγησαν στη βελτίωση της ποιότητας διαβίωσης των ανθρώπων, στον αριθμητικό περιορισμό του θανάτου⁸⁷¹.

Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, τα ιατρικά και συνολικά τα επιστημονικά βιβλία συνέβαλλαν στη διάδοση του παραγόμενου διανοητικού πλούτου της περιόδου. Η συνεισφορά του Διαφωτισμού στο πεδίο της μελέτης κειμένων ήταν ότι οι άνθρωποι στράφηκαν στην εξοικειωμένη και προσανατολισμένη γνώση, μια γνώση εξειδίκευσης και «χρήσιμη». Οι λέξεις *χρήσιμη* και *ωφέλιμη* διαπερνούν το σύνολο του υλικού που μελετούμε. Τα κείμενα των ιατρικών χειρογράφων και εντύπων είναι ωφέλιμα ακριβώς γιατί η γνώση που προσφέρουν υποστηρίζει την ανθρώπινη ζωή. Η πρακτική αξία της ιατρικής γνώσης επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι γιατροί μετέφραζαν μόνοι τους τα ξενόγλωσσα επιστημονικά ιατρικά εγχειρίδια που δεν είχαν εκδοθεί για ιδιωτική επαγγελματική χρήση⁸⁷².

Η ανάγκη και η αξία της ιατρικής πληροφορίας και των φαρμάκων αναγνωρίζεται σε πολλαπλά πεδία. Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα ήταν συνηθισμένο οι βιβλιοπώλες και χαρτοπώλες στις ευρωπαϊκές πόλεις να πουλούν στα καταστήματά τους διάφορα φάρμακα, πανάκειες, καθώς και διαφημιστικές μπροσούρες φαρμάκων για διάφορες παθήσεις⁸⁷³. Είτε για ατομική είτε για οικογενειακή χρήση, τα έντυπα με θεραπευτικές οδηγίες και φάρμακα προσέλκυαν το

⁸⁷¹ Vovelle, *Ο θάνατος και η Δύση...*, σ. 21, 22.

⁸⁷² Χ. Καρανάσιος, «Μαρτυρίες αναφορικά με τη χρονολόγηση γεγονότων του βίου του ιατροφιλοσόφου Γεωργίου Σακελλαρίου», *Ερανιστής*, 22, 1999, σ. 117-135.

⁸⁷³ R. Myers (επιμ.), *Medicine, Mortality and the Book Trade*, Oak Knoll Press, Νιούκαστλ 1998, σ. 26.

ενδιαφέρον αγοραστικού-αναγνωστικού κοινού, για να εμπλουτίσουν τις ιατρικές τους γνώσεις.

Την ίδια περίοδο άλλαξε ο τρόπος που οι άνθρωποι διάβαζαν. Βρισκόμαστε στην εποχή της «αναγνωστικής επανάστασης», όταν άρχισαν να πληθαίνουν τα κείμενα για διάβασμα. Η συνήθεια της μελέτης διαφορετικών κειμένων ονομάζεται «εκτατική ανάγνωση», ενώ η επαναλαμβανόμενη μελέτη των ίδιων κειμένων που συνέβαινε έως τότε ονομάζεται «εντατική ανάγνωση». Τότε τα μέλη της αστικής τάξης της Ευρώπης απέκτησαν νέες συνήθειες, ανάμεσά τους και το διάβασμα⁸⁷⁴.

Το διάβασμα ως συνήθεια ήταν πολιτισμικό στοιχείο που δημιούργησε καταναλωτές κειμένων, γνώσης, με τον ίδιο τρόπο που στις μέρες μας οι άνθρωποι είναι καταναλωτές πολιτισμικού υλικού (θεατρικών παραστάσεων, μουσικής, βιβλίων, μαθημάτων κ.λπ.). Η κατοχή και μελέτη βιβλίων και η κατανάλωση πολιτισμικών αγαθών υψηλού κύρους βελτιώνουν το επίπεδο κατανόησης και αντίληψης του δέκτη των μηνυμάτων που αυτά διαχέουν, αλλά και συμβάλλουν στην κοινωνική του ανέλιξη. Το ίδιο συνέβη και στο παρελθόν με την ανάγνωση. Η συνήθεια της ανάγνωσης προσέφερε ευχαρίστηση, γνώσεις, και προσέδιδε κοινωνικό κύρος στον κάτοχο βιβλίων και βιβλιοθήκης, καθώς τον καθιστούσε τον κατεξοχήν πνευματικό άνθρωπο. Για τους παραπάνω λόγους τα βιβλία έγιναν πολύτιμο είδος και δημιουργήθηκε γρήγορα μια ιδιαίτερη αγορά.

Τι σημαίνει όμως η κατοχή βιβλίων κατά τον 18^ο αιώνα, ποια η νοηματοδότηση των ίδιων των βιβλίων ή της ύλης τους σε σχέση με τον κάτοχο, τι λένε τα βιβλία για τον αναγνώστη τους; Η απάντηση δεν είναι μονομερής, γιατί είναι πολλοί οι παράγοντες που καθορίζουν την κατοχή ενός τίτλου. Ενδεχομένως να προφέρει ένα πρώτο συμπέρασμα η ύπαρξη περισσότερων τίτλων της ίδιας θεματικής κατηγορίας (π.χ. ιατρική), σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των βιβλίων του ίδιου ανθρώπου. Οι βιβλιοθήκες από την αρχαιότητα ήταν οι τόποι συσσώρευσης παραγόμενης γνώσης. Σήμερα αναφερόμαστε σε ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες που περιλαμβάνουν πολύ περισσότερους τίτλους ψηφιακών βιβλίων από τις παραδοσιακές, έντυπες. Ως τον 18^ο αιώνα οι βιβλιοθήκες είχαν άλλο στόχο, διαφορετικό περιεχόμενο, και συγκροτούνταν βάσει κανόνων και όχι βάσει των θεματικών επιλογών και προτιμήσεων των κατόχων τους. Ειδικοί οδηγοί

⁸⁷⁴ Β. Σειρηνίδου, *Το εργαστήριο του λογίου, αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την ιστορία της βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, ΠΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2013, σ. 16.

καθοδηγούσαν ως προς τα πρότυπα που πρέπει να ακολουθούνται για τον σκοπό. Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, το πρώτο εγχειρίδιο που κυκλοφόρησε με αυτό το περιεχόμενο⁸⁷⁵ έδωσε το έναυσμα για την κυκλοφορία και άλλων τέτοιων, που είχαν κανόνες για το μέγεθος, την ταξινόμηση, τα θεματικά πεδία που έπρεπε να διαθέτει μια ιδιωτική βιβλιοθήκη. Οι μεγάλες ιδιωτικές βιβλιοθήκες ως τον 18^ο αιώνα μπορούσαν να περιλαμβάνουν χιλιάδες τίτλους βιβλίων.

Σε έγγραφο που αφορά στον *Διορισμό φροντιστή βιβλιοθήκης και καταγραφή βιβλίων*⁸⁷⁶, με ημερομηνία [23/2/1707], καταγράφεται το περιεχόμενο δημόσιας βιβλιοθήκης της περιοχής του Χάνδακα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, όπως επικυρώνεται από τον ιεροδίκη ώστε να μην κατηγορηθεί για ατασθαλία ή απώλεια ο προσωρινός φροντιστής που θα αναλάμβανε ως την ενηλικίωση του κληρονόμου. Οι τίτλοι που καταγράφονται είναι 63 βιβλίων, στην πλειονότητά τους κείμενα ιστορίας, ιατρικής, ποίησης και ισλαμικής φιλολογίας. Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις απόκτησης βιβλιοθήκης —πολύ μεγαλύτερης από τη συγκεκριμένη— στο λόγιο οθωμανικό περιβάλλον, καθώς και στο περιβάλλον των Οθωμανών αξιωματούχων⁸⁷⁷.

Σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, στη βιβλιοθήκη του Έλληνα λογίου στη Βιέννη Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823) βρέθηκαν 898 τίτλοι βιβλίων και πάνω από 1500 τόμοι. Δεν ήταν μικρή βιβλιοθήκη, αλλά ο αριθμός δείχνει ότι επρόκειτο για την κατηγορία που ονομάζεται βιβλιοθήκη μέσου τύπου⁸⁷⁸. Ανάμεσά τους υπήρχαν βιβλία από τον 16^ο αιώνα ως τις αρχές του 19^{ου} διαφόρων θεματικών περιοχών⁸⁷⁹. Η βιβλιοθήκη του Δάρβαρη περιείχε βιβλία από την κλασική γραμματεία έως τίτλους της εποχής του Διαφωτισμού και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, ανάμεσά τους και 11 ιατρικά βιβλία⁸⁸⁰. Το 50% των νεότερων τίτλων που κατείχε ο Δάρβαρης ήταν βιβλία των νέων ελληνικών εκδόσεων της περιόδου (1800-1822), ενώ στον κατάλογο βρέθηκαν διπλά και τριπλά βιβλία με τον ίδιο τίτλο. Από τις δύο περιπτώσεις βιβλιοθηκών με έναν αιώνα διαφορά σημειώνουμε ότι περιείχαν ανάμεσα στους

⁸⁷⁵ Β. Σειρηνίδου, «Μεταξύ λογιόσύνης και επιστήμης. Γνωστικά πρότυπα και νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι μαρτυρίες μιας ιδιωτικής βιβλιοθήκης», στο Α. Κ. Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 45-61.

⁸⁷⁶ ΤΑΗ, Κώδικας ΣΤ (6^{ος}), έγγραφο 20, Ζιλκαντέ 1118, σ. 348.

⁸⁷⁷ H. Sievert, "Eavesdropping on the Pasha's Salon: Usual and Unusual Readings of an Eighteenth-Century Ottoman Bureaucrat", *The Journal of Ottoman Studies*, XLI, 2013, 159-195.

⁸⁷⁸ Α. Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου», *Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες, Τετράδια Εργασίας*, 9, ΚΝΕ, ΕΙΕ, 1987, σ. 133-224.

⁸⁷⁹ Κατάλογος βιβλίων της βιβλιοθήκης του Δ. Δάρβαρη στο Σειρηνίδου, *Το εργαστήριο του λογίου...* και στο Σειρηνίδου, «Μεταξύ λογιόσύνης και επιστήμης...», ό.π., σ. 53, 54.

⁸⁸⁰ Σειρηνίδου, «Μεταξύ λογιόσύνης...», ό.π., σ. 48, 49.

τίτλους τους βιβλία ιατρικής. Ίσως είναι η ανάγκη των ανθρώπων για τις πολύτιμες ιατρικές γνώσεις, ίσως ότι η μελέτη του τρόπου λειτουργίας του ανθρώπινου σώματος αποτελεί ένα πεδίο που προκαλεί περιέργεια και φόβο γιατί είναι άγνωστο.

Από τον 19^ο αιώνα όλες οι συνήθειες περί τα βιβλία άλλαξαν, μειώθηκε αριθμός τους σε μια βιβλιοθήκη, ενώ αυξήθηκαν οι διαφορετικές θεματικές επιλογές που περιείχαν. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι βιβλιοθήκες και η συγκρότησή τους βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο, από τις ουμανιστικές καθολικές βιβλιοθήκες η συνήθεια οδηγούσε προς τις εξειδικευμένες, επιστημονικές. Η μετάβαση προς τα νέα πρότυπα βιβλιοκατοχής παγιώνεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν στην Ευρώπη υιοθετήθηκε και καλλιεργήθηκε το νέο επιστημονικό πνεύμα και διαμορφώθηκε καινούριο αναγνωστικό πλαίσιο. Την ίδια εποχή παγιώνεται η στροφή προς τα νέα πρότυπα εξειδίκευσης της γνώσης, στοιχείο το οποίο, εκτός από την ειδολογική προσαρμογή, εμφανίζεται και στη γλώσσα των βιβλίων. Η βιβλιοθήκη της Νεωτερικότητας διαθέτει περισσότερο βιβλία της εθνικής γλώσσας του ιδιοκτήτη της και δεν παρουσιάζει την παλαιότερη γλωσσική ποικιλία. Αυτό το στοιχείο εξηγεί τις πολλαπλές μεταφράσεις και προσαρμογές βιβλίων σε εθνικές γλώσσες.

Στην Ευρώπη οι εκδοτικές επιχειρήσεις άρχισαν από νωρίς να εκδίδουν κατάλογους των προς πώληση βιβλίων τους και το εμπόριο βιβλίου συνδέθηκε με το πανηγύρι της Φρανκφούρτης, στο οποίο κυκλοφορούσε επίσημος κατάλογος εκδομένων βιβλίων από το 1598. Από τον 17^ο αιώνα ακολουθείται συστηματικά αυτή η μέθοδος διαφήμισης των βιβλίων από τους εκδότες. Το 1713 εκδόθηκε ο πρώτος βιβλιοπωλικός κατάλογος για την προβολή και πώληση βιβλίων στον ελληνικό χώρο⁸⁸¹. Η μελέτη της αγοράς των ελληνικών ιατρικών βιβλίων⁸⁸², των ελληνικών βιβλίων της περιόδου του β' μισού του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα και των δεδομένων της μεθόδου προεγγραφής συνδρομητών, οδηγεί τον αναγνώστη στα χρόνια της γέννησης του ελληνικού βιβλίου. Είναι η περίοδος που καταγράφει την πρώτη μαζική κατανάλωση κειμένων στην ελληνική γλώσσα. Η συγκεκριμένη αγορά εμφανίζει ιδιομορφίες που δυσκολεύουν την ευρεία κυκλοφορία των βιβλίων και την εύκολη προσέγγιση του κοινού σε αυτά, καθώς εκδίδονται εκτός του κυρίως ελλαδικού χώρου. Επιπλέον δεν υπήρχαν καθορισμένα δίκτυα κυκλοφορίας των εντύπων, ενώ στην παραγωγή και έκδοση έπαιζαν ρόλο παράγοντες που δεν σχετιζόνταν άμεσα με

⁸⁸¹ Γ. Δ. Μπόκος, «Η “διαφημιστική” προβολή του βιβλίου κατά την Τουρκοκρατία», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 125.

⁸⁸² Καραμπερόπουλος, *Ιστορία της Ιατρικής...*, 2009.

την αγορά των βιβλίων. Μαρτυρείται η ίδρυση κάποιων βιβλιοπωλείων στα αστικά κέντρα, αν και όχι με τη συστηματική εμπορική μορφή που γνωρίζουμε. Οι εκδότες και οι συγγραφείς δεν είχαν τις γνώσεις και δεν φρόντιζαν για τη διείσδυση των βιβλίων στις τοπικές αγορές. Τα βιβλία έφταναν στους αναγνώστες με δυσκολία, πρόκειται για μια αγορά που δεν είχε βρει τον τρόπο λειτουργίας της. Στα μεγάλα εμπορικά πανηγύρια πωλούνταν βιβλία, αλλά η βασική διακίνησή τους γινόταν είτε έπειτα από έρευνα και παραγγελία του μελλοντικού αναγνώστη είτε κυρίως με τη μέθοδο των προεγγραφών συνδρομητών⁸⁸³.

Η έκδοση βιβλίων με προεγγραφή συνδρομητών από το 1749 συνιστά στοιχείο νεωτερικότητας. Πιθανόν πρόκειται για ιταλικά πρότυπα στα οποία κατέφυγαν για την ολοκλήρωση των εκδοτικών προσπαθειών, καθώς οι αναγνώστες κατοικούσαν σε μεγάλες αποστάσεις από τα τυπογραφεία. Η μέθοδος υπήρξε απόλυτα υποστηρικτική στην αγορά του βιβλίου κατά την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε (περίπου 1750-1850). Χάρη στις αναγγελίες και το κάλεσμα για εγγραφές στις νέες εκδόσεις, το αναγνωστικό κοινό δεσμευόταν ή και προπλήρωνε την έκδοση ενδιαφέροντός του⁸⁸⁴.

Στους καταλόγους συνδρομητών των βιβλίων γίνεται φανερή η επιρροή της προεπαναστατικής δυναμικής και η διαμόρφωση των νέων ενδιαφερόντων στο ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό. Από το 1749 ως το 1821 που υπάρχουν στοιχεία κυκλοφόρησαν με προεγγραφή πάνω από 140 βιβλία. Τα 112 δημοσιεύουν στις σελίδες τους τα ονόματα των συνδρομητών, «φιλομούσων και φιλοπάτριδων». Αυτοί είναι πάνω από 23.000 και τα προαγορασμένα αντίτυπα πάνω από 49.000⁸⁸⁵. Από τους καταλόγους των βιβλίων σχηματίζουμε την εικόνα ενός σχετικά διευρυμένου κοινού, αν και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ένα πολύ μικρό μέρος του πληθυσμού γνώριζε ανάγνωση. Η λεπτομερής μελέτη των συνδρομητών δίνει στοιχεία για «μία διευρυμένη και αναλυτική γεωγραφία του αναγνωστικού κοινού», για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του Φ. Ηλιού⁸⁸⁶. Πάντως, όσο κι αν μιλούμε για αναγνώστες που βρίσκονται σε κεντρικές πόλεις, ο θόρυβος της πνευματικής κίνησης μοιάζει να φθάνει σε πολλά και διαφορετικού μεγέθους σημεία και πόλεις, η παιδεία

⁸⁸³ Μπόκος, «Η “διαφημιστική” προβολή...», ό.π., σ. 114.

⁸⁸⁴ Φ. Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 16.

⁸⁸⁵ Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. II. Από τα χρόνια της επανάστασης ως το 1832», *Ερανιστής*, 22, 1991, σ. 172.

⁸⁸⁶ Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. I. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Ερανιστής*, 12, 1975, 101-179.

σταδιακά γίνεται ανάγκη για όλο και περισσότερους. Ο τρόπος έκδοσης με προεγγραφές συνδρομητών διατηρήθηκε ως τις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20^{ού} αιώνα, ωστόσο μετά τη δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους άλλαξαν οι όροι που συνέβαινε. Οι διαφοροποιήσεις καταγράφονται στη θεματική των βιβλίων, στη νέα κοινωνική συγκρότηση του συνόλου των συνδρομητών και στη γεωγραφική τους διάρθρωση. Όταν η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στην Αθήνα (1833), άλλαξε ο χάρτης διακίνησης βιβλίων, αλλά και οι συνδρομητές⁸⁸⁷. Για την ιστορία των ελληνικών βιβλίων είναι σημαντικό να αναφερθεί πως κυκλοφόρησαν και βιβλία χωρίς καταλόγους συνδρομητών, ή προαναγγέλθηκαν άλλα τα οποία δεν έγινε κατορθωτό να εκδοθούν. Ένα τέτοιο παράδειγμα βιβλίου που αν και εκδόθηκε με τη μέθοδο συνδρομής δεν κυκλοφόρησε με κατάλογο συνδρομητών είναι του Π. Ηπίτη για την πανώλη⁸⁸⁸.

Μια ιδιαίτερη πτυχή των ελληνικών εκδόσεων είναι το ζήτημα των μεταφράσεων. Όπως φαίνεται για το χρονικό διάστημα 1700-1832, περίοδο που ενδιαφέρει την παρούσα έρευνα, εμφανίζεται αυξημένος αριθμός μεταφρασμένων έργων στις ελληνικές εκδόσεις. Από την περίοδο που τα περισσότερα έργα ήταν γραμμένα στην ιταλική γλώσσα, αυτό αλλάζει και αυξάνονται τα γαλλικά και στη συνέχεια τα γερμανικά κείμενα που μεταφράζονται. Αλλάζουν οι θεματικές και υποχωρούν τα θρησκευτικά θέματα για χάρη της λογοτεχνίας, ενώ αυξάνονται και τα επιστημονικά —στα οποία εντάσσονται τα ιατρικά—, τα ιστορικά, τα πολιτικά και τα φιλοσοφικά. Τον 19^ο αιώνα αυξάνονται κατά πολύ οι μεταφράσεις (από 354 βιβλία τον 18^ο αιώνα πηγαίνουμε στα 675 το χρονικό διάστημα 1800-1832). Οι εκδόσεις εμφανίζουν σημαντική πτώση το διάστημα 1821-1823, αυτό μεταβάλλεται μετά το 1824, και το 1829-1830 η παραγωγή βιβλίων επανέρχεται στα προεπαναστατικά επίπεδα⁸⁸⁹.

Κατά την περίοδο από το 1821 ως το 1832 συνεχίζεται η θεματική προσαρμογή στα νέα δεδομένα, ως προς τους τίτλους των βιβλίων. Εκδίδονται λιγότερα θρησκευτικά-εκκλησιαστικά βιβλία και περισσότερα ποικίλου ενδιαφέροντος (αρχαία κείμενα, τραγωδίες, μαθητικά εγχειρίδια, δίκαιο των εθνών, ναυτιλία, ιστορικά, τοπικής ιστορίας, ως και εγχειρίδιο μαγειρικής). Μια ματιά στους

⁸⁸⁷ Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. Π...», ό.π., σ. 173.

⁸⁸⁸ Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. Ι...», ό.π., σ. 107.

⁸⁸⁹ Α. Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, 1700-1832*, ΕΙΕ, ΙΙΕ, Αθήνα 2019, σ. 25, 26.

τίτλους μάς δείχνει ότι κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα διευρύνεται το περιβάλλον της γνώσης, οι πνευματικοί ορίζοντες στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό⁸⁹⁰.

Σήμερα γνωρίζουμε ότι οι βεβαιότητες σπανίζουν στον επιστημονικό και όχι μόνο κόσμο. Οι ρευστές συνθήκες, ιδεολογίες, κοινωνικές ταυτότητες, έχουν διαμορφώσει πολλούς νέους τρόπους προσέγγισης της ίδιας της επιστημονικής γνώσης και των φορέων της, όπως και της ιστορίας, της ιστορίας των επιστημών, της ιστορίας των ιδεών. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι τα βιβλία που εμφανίστηκαν από τον 18^ο αιώνα παρουσίασαν στο κοινό πρωτοπόρες επιστημονικές και φιλοσοφικές ιδέες, έφεραν τον αέρα της αναμόρφωσης σε όλα τα πεδία.

⁸⁹⁰ Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. II», ό.π., 173, 174.

7. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός

«... οι Ρωμιοί εδώ και κάποιο διάστημα χρησιμοποιώντας μεγάλα πλοία κατόπιν άδειας, ασχολούνταν με το εμπόριο με τα μέρη του Φρενγκιστάν. Με αυτόν τον τρόπο απέκτησαν μεγάλο πλούτο και συσχετίστηκαν με τους κατοίκους της Ευρώπης μιμούμενοι τους τρόπους τους. Έτσι κάποιοι ανάμεσά τους έμαθαν τις τέχνες και τις επιστήμες [της Ευρώπης] και άρχισαν να χτίζουν εκ νέου σχολεία στον Μοριά, το Άγιο Όρος, τη Σμύρνη, τη Χίο το Αϊβαλί και άλλους τόπους όπου κυριαρχούν οι Ρωμιοί. Στο καθένα από αυτά κάλεσαν καθηγητές εκπαιδευμένους στο Φρενγκιστάν οι οποίοι προώθησαν όλες τις τέχνες και τις επιστήμες, που αποτελούν μέσα λύτρωσης και ελευθερίας, αλλά και, όλως ιδιαιτέρως, υποκίνησαν τον εθνικό ζήλο». Η περιγραφή της μεταστροφής της οικονομικής και διανοητικής συνθήκης των Ρωμιών από την πένα του ιστορικού Σανί-Ζαντέ που έγραψε την ιστορία των ετών 1808-1821 είναι αντίστοιχη του πνευματικού κλίματος που διαμορφώθηκε χάρη στους Έλληνες έμπορους και την επαφή των υποκειμένων με τις περιοχές και τις ιδέες του ευρωπαϊκού χώρου⁸⁹¹. Στο προηγούμενο απόσπασμα, ένας Τούρκος αξιωματούχος αναφέρεται σε μια ζωτική περίοδο για την ιστορία της ελληνικής λογιοσύνης και περιγράφει το περιβάλλον που δημιούργησε πνευματική άνθηση, για να διαμορφώσει το ιδεολογικό κλίμα που θα οδηγούσε προς την επανάσταση.

Η ελληνική κοινωνία του 18^{ου} αιώνα υφίσταται αρκετές μεταβολές, κυρίως κοινωνικές, εξαιτίας της αποδόμησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι ιστορικοί της επιστήμης συμφωνούν ότι η ανακάλυψη της σύγχρονης επιστήμης καθόρισε την πνευματική ανανέωση που διαμόρφωσε την ελληνική σκέψη κατά τον 18^ο αιώνα⁸⁹². Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα Έλληνες διανοούμενοι άρχισαν να συζητούν την ιδέα της ελευθερίας. Πρόκειται για την τελευταία φάση του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και την εμφάνιση του Ρομαντισμού μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων που διέδωσαν τις ιδέες της επανάστασης⁸⁹³.

Σύμφωνα με τον B. Anderson, το έθνος, ως φαντασιακή κοινότητα, δεν φαίνεται να εμφανίστηκε ως συνέχεια των θρησκευτικών κοινοτήτων και των

⁸⁹¹ Σ. Λαΐου – Μ. Σαρηγιάννης, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την ελληνική επανάσταση, από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ πασά*, Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821/02, ΕΙΕ/ΠΕ, Αθήνα 2019, σ. 32.

⁸⁹² Πατηνιώτης, *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου...*, σ. 4.

⁸⁹³ Π. Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.-εισαγωγή), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 15-17.

δυναστικών κρατών. Αντίθετα, το κενό που προήλθε από την παρακμή της ισχυρής υπόστασης των ιερών κοινοτήτων, των γλωσσών και των οικογενειακών γραμμών, δημιούργησε την ανάγκη για τον νέο τρόπο σκέψης και οδήγησε στα εθνικά κατασκευάσματα⁸⁹⁴.

Ειδικότερα για τους Έλληνες διαφωτιστές και την ιδιαίτερη εξέλιξή τους, αυτή συνέβη χάρη στην προετοιμασία και την πρόοδο που είχαν επιδείξει οι Έλληνες έμποροι, η τάξη των ισχυρών του χρήματος που διέπυρναν τις οικονομικές τους δραστηριότητες, αρκετά χρόνια πριν από το '21, χάρη στη διεθνή οικονομική συγκυρία, ανοίγοντας παράλληλα τους πνευματικούς τους ορίζοντες⁸⁹⁵.

Τα κείμενα που παρέδωσαν οι Έλληνες λόγιοι αυτή την περίοδο έχουν συμβάλει σημαντικά στην ανάπτυξη του αισθήματος της αυτοσυνείδησης σε μια περιορισμένη ομάδα Ελλήνων που κατοικούσαν κυρίως στην περιφέρεια. Στα κείμενά τους αναφέρονται όλο και συχνότερα στη δεινή κατάσταση των κατοίκων των ελληνικών περιοχών και στην ανάγκη της πνευματικής αφύπνισής τους. Ήταν απαραίτητο να γνωρίζει ο ελληνικός πληθυσμός τις επιστημονικές και πολιτικές εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο, αλλά και να συνδεθεί με την πρόοδο και την ανάγκη απελευθέρωσης από το ζυγό της υπάρχουσας συνθήκης⁸⁹⁶.

Οι συγγραφείς και οι εκδότες απευθύνονταν σε αναγνώστες εντός και εκτός συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που διέθεταν δύο ενοποιητικά χαρακτηριστικά, την ορθόδοξη πίστη και την ελληνική παιδεία. Το λόγιο αναγνωστικό κοινό θα έπαιζε καθοριστικό ρόλο ως προς την υποδοχή και τη διάχυση πληροφορίας και γνώσης. Επειδή τα παραπάνω αφορούσαν κοινωνίες κατά κανόνα προφορικές με ελάχιστους εγγράμματους ανθρώπους, στην ομάδα των διανοουμένων του Διαφωτισμού πρέπει να εντάξουμε και τους λογίους που ζούσαν στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές. Συγκροτήθηκε ένα δίκτυο ανθρώπων που ήταν σε θέση να διαβάσουν, να σκεφτούν και να γράψουν για όσα συνέβαιναν στον κόσμο, σε πολιτικό επίπεδο αλλά και στα επιστημονικά πεδία. Διαθέτουμε περιορισμένα στοιχεία για τη δράση των Ελλήνων λογίων της περιφέρειας που έζησαν από το 1730 περίπου ως το 1821. Στα κείμενά τους διατύπωναν ιδέες του Διαφωτισμού, έγραφαν βιβλία παιδαγωγικά και διδασκαλίας, συνεργάζονταν με τα περιοδικά της εποχής,

⁸⁹⁴ Μπ. Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 44.

⁸⁹⁵ Πιζάνιας, ό.π., σ. 32.

⁸⁹⁶ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Π. Η πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 27-38.

μετέφραζαν κείμενα που θεωρούσαν ότι θα φανούν χρήσιμα στην ελληνική κοινωνία για διάφορους λόγους, κυρίως για την ανάπτυξη και την εξέλιξή της, κάποιιο ασχολούνταν με το εμπόριο ή ήταν κληρικοί. Από αυτούς αρκετοί σπούδασαν σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, ήρθαν σε επαφή με τη σύγχρονή τους επιστημονική σκέψη, είχαν γνώση του νεωτερικού κόσμου, ενώ ασκούσαν διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες⁸⁹⁷.

Σύμφωνα με την έρευνα, για το διάστημα 1700-1832 στις εκδόσεις εμφανίζονται συνολικά 230 Έλληνες μεταφραστές. Οι περισσότεροι είχαν καταγωγή από τα Επτάνησα, αλλά και από τα νησιά του Αιγαίου, τη Μακεδονία, τη Μικρά Ασία, από τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, την Πελοπόννησο, τη Στερεά, τη Θράκη, όπως και από κέντρα της Διασποράς. Ήταν κυρίως δάσκαλοι, μετά ακολουθούσαν οι κληρικοί, ενώ υπήρχαν γραμματικοί, έμποροι, ηγεμόνες, τυπογράφοι και εκδότες⁸⁹⁸. Αυτοί οι πρωτοπόροι άνθρωποι των γραμμάτων εκτός από την πρακτική και χρήσιμη πλευρά των μεταφράσεων, αποτελούσαν μαζί με τους αναγνώστες τους τη δραστήρια ομάδα της ελληνικής λογιοσύνης της περιόδου.

Οι λόγιοι που διέμεναν εκτός του ελλαδικού χώρου διαμόρφωσαν δίκτυα επικοινωνίας, επαφών και συνεργασιών σε διάφορες ευρωπαϊκές και βαλκανικές περιοχές και παράλληλα διατηρούσαν στενές επαφές με τους τόπους προέλευσης και καταγωγής τους. Αρκετοί από αυτούς —οι πιο ευκατάστατοι— στήριζαν και την εκπαίδευση⁸⁹⁹ στις ελληνικές περιοχές, αλλά και στις περιοχές όπου ζούσαν και εργάζονταν, ενώ στήριζαν οπωσδήποτε τις εκδόσεις και την αγορά των βιβλίων⁹⁰⁰. Οι λόγιοι συνέδεσαν την ανάγκη έκδοσης και ανάγνωσης των νέων επιστημονικών βιβλίων με την πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας: «Το ανά χείρας βιβλίο δεν αποβλέπει εις άλλο, ει μη εις το να φωτίση τον νουν των πολλών, κ επομένως να καταλύση την δεσποτεϊαν της δεισιδαιμονίας, η οποία είναι ως λοιμός του ανθρωπίνου γένους, παρασύρουσα όχι μόνον εις ατόπους πλάνας, αλλά και εις αισχροτάτας πράξεις, και ως κακή πηγή, εξ ης αναβρύουσιν απλών πικρότατα νάματα, κ φαρμακώνουν την υγίειαν, την ζώην και την οικονομίαν των ανθρώπων.

⁸⁹⁷ Ο Π. Πιζάνιας τούς ονομάζει «οργανικούς διανοούμενους» και θεωρεί ότι αποτελούσαν ένα δίκτυο λογίων που αλληλεπιδρούσαν· Πιζάνιας, ό.π., σ. 20-21.

⁸⁹⁸ Σφοϊνή, ό.π., σ. 3, 40.

⁸⁹⁹ Ο. Κατσιαρδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μία παιδεία ελληνική ή προς “θεραπεία” της πολυγλωσσίας», *Πρακτικά Συνεδρίου, Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Αθήνα 1995.

⁹⁰⁰ Ρ. Αργυροπούλου, «Στοιχεία της αστικής ιδεολογίας του ΙΗ΄ αιώνα στα προλεγόμενα των φιλοσοφικών βιβλίων του νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 1982, σ. 239-246.

Όθεν πολύ συμφέρει αναμφιβόλως εις κοινόν καλόν το να εκριζωθή τούτο το κακόν». Το απόσπασμα προέρχεται από την εισαγωγή του βιβλίου *Φυσική δημόδης εις παύσιν της δεισδαιμονίας*⁹⁰¹, που εκδόθηκε στα ελληνικά το 1810 και εκφράζει το ιδεολογικό κλίμα της εποχής.

Ανεξάρτητα από τον βαθμό εκζήτησης των νέων βιβλίων, οι συγκεκριμένοι Έλληνες λόγιοι συγκέντρωσαν, οικειοποιήθηκαν και διαβίβασαν τη νέα επιστημονική σκέψη στον ελληνικό κόσμο, γεγονός που συνέβαλε στην κατασκευή ιδεολογικής φόρτισης ως προς την επαναστατική διέξοδο.

Σύμφωνα με τον Γ. Καρά, από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα ως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα διαμορφώνονται και σχεδόν αποκρυσταλλώνονται δύο ρεύματα στη νεοελληνική σκέψη, ένα «λόγιο», το οποίο εκφράζει τους επώνυμους γνωστούς λογίους που αγωνιούν να καταγράψουν και να μεταφέρουν την ευρωπαϊκή σκέψη με την οποία οι ίδιοι αισθάνονται συνδεδεμένοι και θεωρούν ότι ανήκουν σε αυτήν, και ένα δεύτερο, το ρεύμα της «κοινής» σκέψης και παράδοσης, που αποτυπώνεται μέσα σε ανώνυμα κείμενα με τα οποία οι συγγραφείς-συντάκτες τους προσπαθούν να απαντήσουν σε ερωτήματα και αγωνίες του καθημερινού βίου των κατοίκων των ελληνόφωνων περιοχών⁹⁰². Τα δύο ρεύματα παρέμειναν σταθερά στη σχολή σκέψης που ακολουθούσαν χωρίς να χάσουν την αυτόνομη πορεία τους, ωστόσο βρέθηκαν σημεία σύγκλισης μέσα στο πλαίσιο των πνευματικών και επιστημονικών αναζητήσεων εκείνης της εποχής, αλλά και την εξέλιξη και το αυξημένο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση και την πειραματική επιβεβαίωση του φυσική κόσμου⁹⁰³.

Η ύπαρξη και διάδοση της πνευματικής παραγωγής στηρίζεται φυσικά στους λόγιους συγγραφείς και μελετητές των πνευματικών διεργασιών, όπως και στους αναγνώστες τους. Στην ελληνική περίπτωση, η ομάδα που συναντήθηκε με τις πνευματικές και επιστημονικές διεργασίες του ευρωπαϊκού χώρου που δημιουργούσαν μια νέα σύλληψη του κόσμου ήταν οι έμποροι⁹⁰⁴. Ο κόσμος του εμπορίου ήταν ένας κόσμος απαιτητικός, χρειαζόταν καλά εκπαιδευμένο προσωπικό,

⁹⁰¹ *Φυσική δημόδης*, Κωνσταντίνου Πωππ, Επιστασία και διορθώσει Σπ. Βλαντή, Ενετίσι 1810, παρά Νικολάω Γλυκεί.

⁹⁰² Γ. Καράς, «Η επιστημονική σκέψη κατά την περίοδο της νεοελληνικής αναγέννησης», στο Γ. Καράς, *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο, (17^{ος} -19^{ος} αι.)*, ΕΙΕ, ΚΝΕ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 45-101.

⁹⁰³ Γ. Βλαχάκης – Γ. Καράς, «Οι επιστήμες της Φύσης», στο Γ. Καράς, *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17^{ος}- 19^{ος} αι.)*, ΕΙΕ, ΚΝΕ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 287-289.

⁹⁰⁴ Οι πρώτες μετακινήσεις εμπόρων από τα Βαλκάνια προς Ουγγαρία και Τρανσυλβανία είχαν ξεκινήσει από τον 16^ο αιώνα. Την περίοδο αυτή, οι ομάδες εμπόρων ήταν από καιρό εγκατεστημένες στον ευρωπαϊκό χώρο και αρκετοί ήταν ευκατάστατοι. Για τους Έλληνες εμπόρους της Βιέννης βλ. Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη...*

αν και δεν ήταν αυτός ο βασικός λόγος που είχαν στραφεί προς τα γράμματα. Ο ελληνικός Διαφωτισμός άνθησε και συνδέθηκε ιδιαίτερα με τα εμπορικά δίκτυα. Οι έμποροι είχαν ανοίξει τα μάτια τους μπροστά σε έναν κόσμο που άλλαζε. Ήταν βασικοί συνδρομητές των νέων εκδόσεων, χρηματοδοτούσαν την ίδρυση σχολείων, τη σίτιση φτωχών παιδιών, την έκδοση κλασικών και γενικά ωφέλιμων βιβλίων για τα σχολεία με σκοπό να πωλούνται στις ελληνικές περιοχές σε χαμηλές τιμές⁹⁰⁵.

Όσοι παρήγγελλαν βιβλία καθόριζαν τις εκδόσεις, διάβαζαν, διακινούσαν τα έντυπα και αρκετοί βιοπορίζονταν από το εμπόριο. Η άνθηση του εμπορίου ενίσχυσε την κοινωνική εξέλιξη των πιο επιτυχημένων, αλλά και την πνευματική εξέλιξη των διαφόρων ελληνικών περιοχών καταγωγής ή προέλευσης ή ακόμη και κατοικίας αυτών των ανθρώπων.

Ο Θ. Μανδακάσης αφιερώνει τη διατριβή του στους πατριώτες του εμπόρου της Λειψίας, «πραγματευτάς», όπως τους λέει. Έχει σχέση με άλλους λογίους καστοριανής καταγωγής, όπως ήταν ο Δημήτριος Δάρβαρης, ενώ διετέλεσε σχολάρχης στην Καστοριά όταν διαδέχτηκε τον Σεβαστό Λεοντιάδη. Σύμφωνα με τον Π. Κιτρομηλίδη, «ο πρώτος ιατροφιλόσοφος της Δυτικής Μακεδονίας, [ήταν] ο Καστοριανός Θωμάς Μανδακάσης, ο οποίος είχε επιστρέψει από τις σπουδές του στην ιατρική σχολή της Λειψίας για να διευθύνει την αναδιοργανωμένη σχολή της γενέτειράς του, [και] αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των δύο τύπων λογίων του Διαφωτισμού, των δασκάλων και των ιατροφιλοσόφων»⁹⁰⁶.

Ο ίδιος ο Μανδακάσης αναφέρει ότι μετανάστευσε για να προκόψει όπως και οι έμποροι συμπατριώτες του. Γράφει ότι τον βοήθησαν οικονομικά και ότι υπέφερε στα ξένα μέρη. Όπως οι πατριώτες του δημοσιεύουν, λέει, τα κέρδη τους, έτσι κι εκείνος δημοσίευσε τη μελέτη του για να χαρούν τον κόπο του, «... και διά την χάριν οπού εκάματε και τώρα εις εμέ, πολλά σας ευχαριστώ».

Τα δίκτυα σχέσεων και κινητικότητας των λογίων και των κειμένων τους μας υποδεικνύουν ότι ο κόσμος τους ήταν μεγάλος. Οι άνθρωποι αυτοί βρίσκονταν είτε στις οθωμανικές περιοχές είτε στις ευρωπαϊκές πόλεις της Διασποράς είτε στις ρωσικές⁹⁰⁷. Χάρη στην επικοινωνία τους με άλλες περιοχές του κόσμου έβλεπαν τον εαυτό τους όχι μόνο ως κάτοικο μιας περιοχής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με

⁹⁰⁵ Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σ. 56· Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π.

⁹⁰⁶ Η. Τεμπέλη, «Θεϊκή και ανθρώπινη ευδαιμονία στη γνωσιοθεωρία του ιατροφιλοσόφου Θωμά Μανδακάση», Πρακτικά *International Conference Science and Religion*, Αθήνα 2015, σ. 134-145.

⁹⁰⁷ Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης..», ό.π., σ. 25-32.

καταγωγική τοπική ταυτότητα, αλλά και ως υποκείμενο που μπορεί να ενταχθεί, να κατοικήσει και να ευημερήσει σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου θα του δινόταν η ευκαιρία. Αυτό το στοιχείο τούς έκανε να αποκτήσουν πολλαπλές ταυτότητες, εκείνη του τόπου γέννησης, του οθωμανού υπηκόου, του χριστιανού ορθόδοξου, του κατοίκου της Αυστρίας ή άλλης ευρωπαϊκής περιοχής, του εμπόρου, του λογίου, του Αυστριακού ή Ούγγρου υπηκόου. Παρά τη μόνιμη διαμονή τους για πολλά χρόνια εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για τους ντόπιους παρέμεναν Τούρκοι (τουρκομερίτες) και αντιμετωπιζόνταν με καχυποψία⁹⁰⁸.

Οι άνθρωποι των επιχειρήσεων ήρθαν σε επαφή με νέες ριζοσπαστικές πολιτικές ιδέες και πίστεψαν στην οργάνωση της παιδείας. Τα σχολεία που ιδρύθηκαν δημιούργησαν περαιτέρω πνευματική άνθηση σε περιοχές όπως οι Μηλιές ή η Χίος, ενώ ενίσχυσαν τη συγκρότηση σημαντικών τοπικών βιβλιοθηκών. Η ίδρυση βιβλιοθήκης συνδέθηκε με την εκπαίδευση, στοιχείο που χαρακτηρίζει όλα τα σχολικά κτίρια των ελληνόφωνων περιοχών στα τέλη του 18^{ου} αιώνα όπου προβλεπόταν χώρος για την οργάνωση βιβλιοθήκης. Σε κάποιες περιπτώσεις κρίθηκε απαραίτητο να κτιστεί ιδιαίτερο κτίριο για να στεγάσει την πλούσια βιβλιοθήκη της σχολής⁹⁰⁹, όπως έγινε στη Ζαγορά του Πηλίου. Αυτές οι σχολές πρωτοστάτησαν ως πνευματικά κέντρα και ως κέντρα άνθησης του νεοελληνικού Διαφωτισμού, με δασκάλους όπως ο Θεόφιλος Κορυδαλλάς, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Ευγένιος Βούλγαρης που ήταν από τις εξέχουσες φυσιογνωμίες του 18^{ου} αιώνα, τα λαμπρά πνεύματα που προσπάθησαν να ισορροπήσουν ανάμεσα στον ορθόδοξο ουμανισμό και τις νέες επιστήμες⁹¹⁰.

Οι σχολές που αναφέρθηκαν παραπάνω ήταν εκπαιδευτικοί φορείς ανωτάτου επιπέδου. Συνήθως κατά την Τουρκοκρατία βρίσκουμε δύο τύπους σχολείων: το κατώτερο, λεγόμενο κοινό σχολείο, και ένα μέσου επιπέδου που ονομαζόταν σχολείο των ελληνικών μαθημάτων. Στο πρώτο οι μαθητές έπαιρναν τις στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής και στο δεύτερο δινόταν έμφαση στη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών γραμμάτων γενικά, και στην άσκηση στην

⁹⁰⁸V. Seirinidou, “When the Turk is a Greek Orthodox and the Vlach a Native Austrian. Greek Tourkomerites and Enotpioi in 18th-19th Century Vienna”, στο M. Efthymiou, *La société Grecque sous la domination Ottomane*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2010, σ. 81-91.

⁹⁰⁹Κ. Λάμπας, «Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων, 1770-1821», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 91.

⁹¹⁰D. Dialetis – C. Gavroglu – M. Patiniotis, “The Sciences in the Greek Speaking Regions During the 17th and 18th Centuries. The Process of Appropriation and the Dynamics of Reception and Resistance”, *The Science at the Periphery of Europe During the 18th Century*, *Archimedes*, τ. 2, 1997, σ. 41-71.

αρχαία γλώσσα, ενώ σε ορισμένα από τα μεσαίου τύπου σχολεία διδάσκονταν σε δεύτερο στάδιο φιλοσοφία και επιστήμες. Τα σχολεία αυτά τα αποκαλούσαν με διάφορα ονόματα, σχολείο των κοινών γραμμάτων, ελληνικόν σχολείον, γυμνάσιο, λύκειο, ενώ τα ανώτερα σχολεία, όπως των Μηλεών και της Χίου, ονομάζονταν Πανδιδακτήριον και Ουνιβερσιτά αντίστοιχα, δηλώνοντας έτσι τις υψηλές προθέσεις και το επίπεδο των εν λόγω σχολών. Τα παραπάνω δεν συνιστούσαν θεσμικά παραδείγματα, αλλά λειτουργούσαν υπό τη σκέπη των κοινοτήτων⁹¹¹.

Η ύπαρξη κοινών σχολείων, καθώς και ο μεγάλος αριθμός αντιτύπων των διδακτικών εκκλησιαστικών βιβλίων όπως ήταν η *Παιδαγωγία*, η *Οκτώηχος* και το *Ψαλτήρι* που χρησιμοποιούνταν εκτεταμένα ως σχολικά βιβλία μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όταν εκδόθηκε το *Μέγα Αλφαβητάριον* του Μιχαήλ Παπαγεωργίου (1771), δείχνουν ότι υπήρχε υψηλότερο ποσοστό εγγραμματοσύνης από αυτό που συνήθως θεωρείται βέβαιο, τουλάχιστον ως προς τις στοιχειώδεις δεξιότητες γραφής και ανάγνωσης⁹¹². Για την περίπτωση των επιστημονικών ιατρικών βιβλίων αυτό σημαίνει περισσότεροι πιθανοί αναγνώστες από όσους συνήθως φανταζόμαστε.

Οι λόγιοι που συμμετείχαν στην πνευματική παραγωγή ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και μετείχαν της ελληνικής παιδείας. Είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στον ρόλο που έπαιξε η εκκλησία στην υποδοχή και αποδοχή των επιστημονικών βιβλίων. Δεν πρόκειται μόνο για το γνωστό ζήτημα της στάσης της ορθόδοξης εκκλησίας απέναντι σε ό,τι προερχόταν από τους Δυτικούς που αντιμετωπιζόταν με δυσπιστία έως και εχθρότητα από το πιο συντηρητικό κομμάτι της εκκλησιαστικής ιεραρχίας —αντίδραση όχι αμελητέα. Από τον 17^ο αιώνα διαμορφώθηκε μια τάση ορθόδοξου ουμανισμού, από τους βασικούς εκπροσώπους του πνευματικού κόσμου της εκκλησίας. Από το Πατριαρχείο και τον κύκλο των λογίων γύρω από αυτό είχε επικρατήσει ένα είδος «εθνικού» πολιτισμικού παραδείγματος στο οποίο είχαν συναντηθεί δύο θεωρητικά διανοητικά ρεύματα, της αρχαίας γραμματείας και επιστήμης και εκείνο του ορθόδοξου δόγματος. Το παράδειγμα αυτό θα εκσυγχρονιζόταν διά του εμπλουτισμού με τις νέες επιστήμες, ώστε να δημιουργήσει ένα στέρεο και σύγχρονο ρεύμα που θα ταυτιζόταν με τις εξελίξεις της εποχής, θα επικύρωνε όμως την αρχαία κληρονομιά και τη συνέχειά της με πυλώνες τις δύο τάσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω. Στα νέα σχολεία που ιδρύονταν την ίδια περίοδο, τα προγράμματα σπουδών διαμορφώνονταν με βάση αυτό τον σημαίνοντα

⁹¹¹ Λάππας, ό.π., σ. 75-100.

⁹¹² Στο ίδιο, σ. 85.

συνδυασμό σχολών σκέψης, καθώς οι περισσότεροι δάσκαλοι προέρχονταν από εκκλησιαστικούς κύκλους. Παράδειγμα λογίου που είχε καταφέρει να συνδυάσει τη χριστιανική πίστη με στην πίστη στην αξία των επιστημονικών επιτευγμάτων της εποχής του είναι ο γιατρός Θ. Μανδακάσης. Στα κείμενά του αναφέρεται στην έννοια της ευδαιμονίας, την οποία συνδέει με τη θρησκευτική πίστη, την υγεία, τις επιστήμες, και τελικά την πρόοδο. Ήταν ένας άνθρωπος με βαθιά πίστη, που χάρη στην επαφή του με τα γράμματα κατάφερε να συμπυκνώνει, ως προσωπικότητα, τις επιρροές της εκκλησίας και της ορθόδοξης πίστης, τις ιδέες των λογίων και κοινωνιών της νέας επιστημονικής γνώσης, αλλά και τις απόψεις της οικονομικής τάξης των Ελλήνων εμπόρων που επηρέασαν την πνευματική ζωή και το κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού άμεσα ή έμμεσα.

Μετά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα και την ανάδυση της δυναμικής φαναριώτικης αριστοκρατίας συστάθηκε άλλος ένας πόλος επιρροής του πνευματικού ελληνόφωνου κόσμου και επαφής με τις νέες επιστήμες.

Ενώ η κοινή θρησκεία διαμόρφωνε ένα αίσθημα συμπόρευσης και αισιοδοξίας για το μέλλον, η εκκλησία αντιστάθηκε στην εισαγωγή των επιστημονικών ιδεών στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Η βασική αιτία της απαγόρευσης κυκλοφορίας και της λογοκρισίας των βιβλίων που κυκλοφορούσαν στην ορθόδοξη Ανατολή ήταν οι ανησυχίες για τις επιπτώσεις των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης, οι οποίες θα διέσπειραν στην κοινωνία ψήγματα αμφισβήτησης και άρνησης της υπάρχουσας οργάνωσης του κόσμου.

Οι αντιδράσεις των ακραίων κύκλων της εκκλησίας δεν κατάφεραν να αναχαιτίσουν τις πνευματικές και κοινωνικές αλλαγές που διαφαίνονταν και διακινούνταν μέσω των εκδόσεων στον ελληνόφωνο κόσμο⁹¹³. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση και τη διασπορά του κύματος αισιοδοξίας που μετέφερε, η ορθόδοξη εκκλησία αντέδρασε ακόμη περισσότερο στις καινοτόμες ιδέες των επιστημονικών γνώσεων.

Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, η αντίθεση στον φιλελευθερισμό και τη Γαλλική Επανάσταση εκφράστηκε με το κείμενο της *Πατρικής Διδασκαλίας*. Το 1819 η αυξημένη ανησυχία καταγράφεται σε μια πατριαρχική εγκύκλιο: «επιπολάζει εναχού μια καταφρόνησις περί τα γραμματικά μαθήματα και διόλου παράβλεψις περί τας λογικάς και ρητορικάς τέχνας και περί αυτήν επί πάσι την διδασκαλίαν της

⁹¹³ Νικολαΐδης, *Επιστήμες και Ορθοδοξία...*, σ. 311-313.

υψηλοτάτης θεολογίας, προερχομένη εκ της ολοτελούς αφοσιώσεως μαθητών ομού και διδασκάλων εις μόνα τα μαθηματικά και τας επιστήμας». Οι φορείς αυτών των ιδεών ονομάζονται «ζιζάνια μεταξύ του καθαρού σίτου» και «μέλη σεσηπότα της ολομελείας των πιστών» και απειλούνται με την οργή του θεού και εμμέσως με αφορισμό⁹¹⁴.

Μετά τον 19^ο αιώνα τα σχολεία και τα εκπαιδευτικά τους προγράμματα άλλαξαν, υπό την επίδραση της κοραϊκής διδασκαλίας και του ελληνικού Διαφωτισμού, και η εκπαιδευτική διαδικασία εισήχθη σε νέα φάση. Στις Κυδωνιές, στα Ιωάννινα, στη Σμύρνη, στη Χίο, στις Μηλιές του Πηλίου, τα νεωτερικά σχολεία με σύγχρονες εκπαιδευτικές μεθόδους της εποχής, θα έδιναν έμφαση στην αρχαία ελληνική φιλολογία και στις επιστήμες, τη φιλοσοφία και τα γενικά μαθήματα, απαλλαγμένα από τον σχολαστικισμό των παλαιότερων δασκάλων⁹¹⁵.

Παρά τις αντιδράσεις, τα επιστημονικά βιβλία δεν σταμάτησαν να εκδίδονται. Ειδικά για τα ιατρικά έντυπα, ο κύριος στόχος των συγγραφέων, η ευρεία διάχυση και εκλαΐκευση της ιατρικής γνώσης, περισσότερο από την αυστηρά εξειδικευμένη μετάδοση επιστημονικής πληροφορίας, ήταν απαραίτητο να εκπληρωθεί. Μια δεύτερη ανάγνωση των στόχων διακρίνει την πρόθεση διαμόρφωσης ενός νέου, για την εποχή, καταστατικού λόγου για την υγεία, τη δημόσια υγεία και τις επιμέρους συνθήκες εξασφάλισης αυτών, μια τάση που συνεχίστηκε, εντάθηκε και εξειδικεύτηκε κατά τα πρώτα χρόνια της οργάνωσης του νέου κράτους.

⁹¹⁴ Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης...*, σ. 75, 76.

⁹¹⁵ Λάππας, *ό.π.*, σ. 86.

8. Οι πρώτες εκδόσεις των ελληνικών ιατρικών βιβλίων (18^{ος} αιώνας)

Τα βιβλία με παραδείγματα (18^{ος} και 19^{ος})

Απευθυνόμενος στους αναγνώστες του βιβλίου *Αυνανισμού Επιτομή* του Α. Tissot, το οποίο επιμελήθηκε και μετέφρασε από τη γαλλική γλώσσα, ο Γ. Βεντότης ζητά τη συνεισφορά τους στο έργο του: «ελπίζω να ευχαριστηθείτε οι ομογενείς και να αγοράσετε το βιβλίο, διά να παρακινηθώ και να δίδω εις φως και άλλα βιβλία, επωφελή και επάξια»⁹¹⁶.

Τα ιατρικά βιβλία της προεπαναστατικής περιόδου (1750-1821) φτάνουν περίπου το 15% των εντύπων θετικών επιστημών. Η μελέτη *Τυπολογία των βιβλίων των θετικών και φυσικών επιστημών (1750-1821)* που εκδόθηκε το 1986 αναφέρει ότι εκδόθηκαν συνολικά 134 βιβλία⁹¹⁷ κατά το παραπάνω χρονικό διάστημα. Από αυτά οι 24 τίτλοι έχουν απόλυτη ή μερική σχέση με την ιατρική και την υγεία. Η επόμενη εργασία που έγινε από τον Ι. Καρά για όλο τον 18^ο αιώνα και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} καταγράφει την έκδοση 160 βιβλίων επιστημονικού περιεχομένου. Από αυτά, όπως αναφέρει ο ίδιος, τα 18 ήταν ιατρικά⁹¹⁸.

Τον 18^ο αιώνα οι εκδόσεις αλλάζουν ως προς τη θεματολογία. Οι τίτλοι προσαρμόζονταν σε περισσότερο κοσμικά θέματα, τα οποία επιλέγονταν σε συνάρτηση με τις εκάστοτε οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην κοινωνία στην οποία απευθύνονταν.

Ειδικότερα για τις εκδόσεις ελληνικών ιατρικών βιβλίων, στόχος των συντακτών και εκδοτών ήταν η υιοθέτηση από την κοινωνία νέων κανόνων ως προς τις ιατρικές και υγειονομικές συνήθειες. Τα βιβλία θα γίνονταν ένα μέσο επίτευξης του στόχου μέσω της σύνδεσης του αναγνωστικού κοινού με τις ιατρικές-επιστημονικές καινοτομίες. Η διάδοση νέων ιατρικών γνώσεων θα αποτελούσε το εφαλτήριο για τη βελτίωση της καθημερινής ζωής και της υγείας των ανθρώπων. Από το επεξηγηματικό εξώφυλλο του βιβλίου *Ιατρικές Παραινέσεις του 1787* ο αναγνώστης ενημερώνεται για τα περιεχόμενα και βεβαιώνεται ότι πρόκειται για απαραίτητο, χρηστικό και βοηθητικό βιβλίο για ασθενείς και γιατρούς. Στον πρόλογο,

⁹¹⁶ Tissot, *Αυνανισμού...*, ό.π., σ. 24.

⁹¹⁷ Ε. Νικολαΐδης – Δ. Διαλέτης – Η. Αθανασιάδης, «Τυπολογία των βιβλίων των θετικών και φυσικών επιστημών του προεπαναστατικού αιώνα (1750-1821)», *Τετράδια Εργασίας* 8, ΚΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 1986, σ. 7-30.

⁹¹⁸ Ι. Καράς, «Η ανακάλυψη της φύσης. Οι απαρχές της νεοελληνικής επιστημονικής σκέψης», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 125-144.

ο μεταφραστής του βιβλίου Γ. Ζαβίρας διαβεβαιώνει ότι και η ιατρική επιστήμη είναι μία «εκ των αναγκαιοτέρων και χρησιμοτέρων επιστημών»⁹¹⁹, το γνωρίζουν οι ευγενείς αλλά και οι αγροίκοι. Κανείς δεν μπορεί να αποφύγει την ασθένεια και την ανάγκη ιατρικής βοήθειας. Ο μεταφραστής τονίζει την ανάγκη να ξεπεραστούν τα παλιά συγγράμματα και να αποκτήσουν οι Έλληνες περισσότερα νέα βιβλία ιατρικού περιεχομένου.

Το 1794, ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ, ο εκ της εν Μακεδονία Καστοριάς, συνέγραψε και εξέδωσε στην ελληνική γλώσσα ένα βιβλίο σημαντικό για την παρούσα έρευνα, το έργο *Διαιτητικής Παραγγέλματα, προς την υγιεινήν δίαιταν αφορώντα*. Στην αρχή του έργου περιέχεται «Ιστορία συνοπτική περί αρχής και προόδου της ιατρικής επιστήμης και τινών περί αυτής ευδοκιμησάντων ανδρών». Ο στόχος του ήταν διττός, από τη μια η προσφορά ιστορικών γνώσεων και από την άλλη η διάχυση των καινοτόμων επιστημονικών συμβουλών υγείας που ήταν ήδη διαδεδομένες στην Ευρώπη. Ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ γεννήθηκε το 1754 και αφού έλαβε εγκύκλιο μόρφωση μετέβη στη Βιέννη όπου σπούδασε φιλοσοφία και ιατρική. Παρότι έζησε ως γιατρός και λόγιος στη Βιέννη, δεν ξέχασε τα παιδιά της Καστοριάς. Κατά τη διάρκεια της ζωής του δώρισε σημαντικά ποσά σε σχολεία της περιοχής, καθώς και 600 αντίτυπα του πρώτου ιατρικού βιβλίου που μετέφρασε και τύπωσε σε ηλικία 34 ετών με τίτλο: *Εγχειρίδιον του εν ιατροίς σοφωτάτου Τισσότου...*⁹²⁰. Η νέα επιστήμη βρισκόταν προ των πυλών, το έθνος χρειαζόταν επιμόρφωση, κι εκείνος ανήκε στην ομάδα των λογίων που θα φρόντιζαν και για τα δύο. Η *Διαιτητική* επανεκδόθηκε το 1819 από τον Σπ. Βλαντή (ο Κ. Μιχαήλ πέθανε το 1816), ο οποίος αναφέρει στον πρόλόγό του: «εφάνη μοι καταπολλά χρήσιμον εις το Γένος μας» και «παρεκίνησα το φιλογενή Τυπογράφων να το εκδώση νυν δεύτερον εις φως προς ωφέλειαν του Κοινού». Σε όλα τα βιβλία εμφανίζεται η αφορμή του χρήσιμου βιβλίου, η ευεργεσία του Γένους.

Η σύνδεση με την ευρωπαϊκή ιατρική βιβλιογραφία είναι έκδηλη στην έκδοση ενός ακόμη βιβλίου του Tissot στα ελληνικά, του *Αυνανισμού Επιτομή* (1777), που περιέχει ιατρικές οδηγίες για τις προσωπικές στιγμές του ανθρώπινου βίου. Ποιες ανάγκες επέβαλλαν στα τέλη του 18^{ου} αιώνα την κυκλοφορία στην ελληνική γλώσσα ενός εγχειριδίου που αναφέρεται σε σεξουαλικές πράξεις και συνήθειες; Γνωρίζουμε

⁹¹⁹ Ζαβίρα, *Ιατρικάί Παραινέσεις...*, σ. 7.

⁹²⁰ Καραμπερόπουλος, *Η πρώτη ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 64, 65.

ότι αντίστοιχες εκδόσεις κυκλοφόρησαν την ίδια περίοδο στον ευρωπαϊκό χώρο⁹²¹ και παρέδωσαν υλικό για μετάφραση και έκδοση στην ελληνική γλώσσα. Η αύξηση των σεξουαλικά μεταδιδόμενων ασθενειών, η αισιοδοξία, η πίστη στις αυξημένες δυνατότητες επιλογών των ανθρώπων και η συμπόρευση με τον ορθό λόγο δημιούργησαν νέες ανάγκες για απαγορεύσεις, για επιβαλλόμενες διά της επιστήμης περιστολές των ελευθεριών και της ατομικότητας. Καθώς οι συγγραφείς απευθύνονταν σε αναγνώστες που κατοικούσαν σε περιοχές χωρίς θεσμική συγκρότηση για τις ιατρικές ανάγκες, η διαφωτιστική χρήση τέτοιων εντύπων κρινόταν απαραίτητη για τη διατήρηση του ηθικού πλαισίου και τη στροφή της κοινωνίας προς την επιστημονική ιατρική ως προς την ατομική και τη συλλογική υγεία. Έτσι ο γιατρός Ι. Νικολίδης, στην εισαγωγή του έργου για τη μαλαφράντζα, αναφέρεται στο ρωμαίικο γένος και στην υποχρέωση ενημέρωσής του, «προς κοινήν ωφέλειαν»⁹²². Ο Γ. Βεντότης δεν παραλείπει να προτρέψει τους ομογενείς για την αγορά του βιβλίου *Αυνανισμού Επιτομή* το οποίο μετέφρασε, ζητά να ενισχύσουν την κυκλοφορία και τις πωλήσεις του, ώστε να εκδώσει στη συνέχεια και άλλα επωφελή βιβλία.

Η χρησιμότητα της διάδοσης ιατρικών δεδομένων μέσω των βιβλίων, όπως και μέσω των χειρογράφων, ήταν σημαντική. Στο βιβλίο του Ι. Νικολίδη, οι οδηγίες που δίνονται είναι πρακτικές και ευρύτατες: Από τα υλικά και τη φαρμακευτική χρήση τους, έως τους τρόπους μετάδοσης που καταγράφονται αναλυτικά και δεν αφήνουν αμφιβολία στους αναγνώστες του βιβλίου για την ανάγκη πρόληψης: «το αφροδισιακόν φαρμάκι διαδίδεται, και μολεύει με το Εγγίξιμον και Πιάσιμον. Μήτε τούτο δεν χρειάζεται πολλήν Απόδειξιν»⁹²³. Ακολουθώντας καταγράφει με κάθε λεπτομέρεια τους τρόπους μετάδοσης της μαλαφράντζας από τη γέννα ως τα εργαλεία του κουρέα, από τον θηλασμό ως τα ακάθαρτα και μολυσμένα σεντόνια, πετσέτες, μαχαιροπίρουνα κ.ο.κ., στοιχεία που επισημαίνουν το εύρος της γνώσης για τη μεταδοτικότητα των ασθενειών κατά την περίοδο έκδοσης του βιβλίου.

Όπως επισημαίνουν στα κείμενά τους, οι συγγραφείς πασχίζουν να μεταδώσουν τα νέα επιστημονικά δεδομένα στους κατοίκους των ελληνικών

⁹²¹ Τα περισσότερα έργα είναι μεταφρασμένα από αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Για τα σχετικά έργα ως πηγές της ιστοριογραφικής έρευνας για την ιστορία της σεξουαλικότητας βλ. S. Chaperon – N. Hanafi, “Medicine and Sexuality. Overview of a Historiographical Encounter: French Research on the Modern and Contemporary Periods”, *Clio, Women, Gender, History*, 37, 2013, σ. 1-22, <https://journals.openedition.org/cliowgh/396> (ανακτήθηκε 5/12/2020).

⁹²² Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 3.

⁹²³ Στο ίδιο, σ. 381-393.

περιοχών. Και έχουν συναίσθηση —όπως δείχνουν και τα ίδια τα κείμενα— της θέσης και του ρόλου τους στη διαφώτιση του γένους. Όπως γράφει στο βιβλίο του ο Θ. Μανδακάσης, θέλει να προσφέρει στους συμπατριώτες του «όλα τα κέρδη των μαθημάτων και των επιστημών» για να ευφρανθεί η ψυχή τους και να κερδίσει το σώμα τους την υγεία του. Το έργο αυτών των συγγραφέων έχει αξιολογηθεί από τους μελετητές ως σπουδαία στιγμή της νεοελληνικής επιστημονικής σκέψης⁹²⁴.

Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα σύνδεσης του αναγνωστικού κοινού με την ευρωπαϊκή ιατρική επιστήμη της εποχής να είναι το βιβλίο του Σ. Ιωάννου. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι αναγνώστες του βιβλίου *Πραγματείας Ιατρικής* (1818), λόγιοι, επιστήμονες της ιατρικής, δάσκαλοι ή καθηγητές, θα έχουν μόνο κέρδος από τη μελέτη του. Ο ίδιος επιλέγει να αναδείξει όχι μόνο τη σπουδαιότητα του κλάδου της ιατρικής, αλλά και την αξία που είχε στις αρχές 19^{ου} αιώνα η εμπιστοσύνη στις επιστημονικές καινοτομίες για την πρόοδο των ανθρώπων. Τέλος, οι κοινωνίες με την επαφή με ένα διευρυμένο επιστημονικό γνωστικό πεδίο θα απομακρυνθούν από τις δεισιδαιμονίες και τις προλήψεις και θα διευκολύνουν τους επιστήμονες να λειτουργήσουν προς όφελος της ζωής. Επιπλέον, στο βιβλίο —όπως και στα περισσότερα ιατρικά κείμενα— τονίζονται οι βάσεις που έχουν οι γνώσεις για το ανθρώπινο σώμα και τις ασθένειες. Η σύνδεση της ιατρικής επιστήμης του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα με την αρχαία ιατρική εμφανίζεται συχνότατα στα ιατρικά βιβλία της περιόδου, όπως και στα χειρόγραφα. Στον πρόλογο του Σ. Ιωάννου⁹²⁵ σημειώνεται ότι η πρόοδος της ιατρικής είναι θεόσταλτο δώρο για την ωφέλεια της κοινωνίας, με την εφαρμογή των ευεργεσιών της επιστήμης στην καθημερινή ζωή. Πρόκειται για ρητορική που συνέπιπτε με το κλίμα και τα κείμενα της περιόδου, την υπεράσπιση του ορθού λόγου, την πίστη στην εξελικτική διάσταση της γνώσης και τη συνεχή βελτίωση της ζωής σε όλους τους τομείς. Σημειώνουμε το σχόλιο του συγγραφέα της *Πραγματείας Ιατρικής* για την ευρωπαϊκή Δύση και τη μεταφορά της επιστημονικής γνώσης των κέντρων της παιδείας σε περιοχές που δεν είχαν αρχαίο πολιτισμό. Εκφράζει τη πικρία του για την αντίθεση με τις ελληνικές περιοχές που έχουν εγκαταλείψει τη μέριμνα για την παιδεία, ώστε οι νέοι Έλληνες να ξενιτεύονται αναζητώντας πανεπιστημιακές σπουδές⁹²⁶. Από την αναφορά στην ανακάλυψη – βελτίωση του μικροσκοπίου, την εξέλιξη της ανατομίας, ο συγγραφέας

⁹²⁴ Καράς, «Η επιστημονική σκέψη...», ό.π., σ. 49.

⁹²⁵ Σ. Ιωάννου, *Πραγματείας...*, «Τοις εντευξομένοις», σ. α΄.

⁹²⁶ Στο ίδιο, σ. β΄, γ΄.

καταλήγει στην εξέλιξη της Χημικής⁹²⁷. Η χημική, «ως τέχνη είναι παλαιότατη, ως επιστήμη νεότατη»⁹²⁸. Με την παρατήρηση αυτή ο συγγραφέας ανακοινώνει τη μετάβαση από την εμπειρική, πρακτική γνώση και πράξη στις βεβαιότητες της επιστημονικής απόδειξης. Ακολούθως προβάλλει το πέρασμα και στην ιατρική θεραπευτική. Ο Σ. Ιωάννου αναφέρει την ύπαρξη μιας ιδιότυπης επιστημονικής κοινότητας που συνδυάζει δύο ιδιότητες, των χημικών ιατρών. Όπως εξηγεί, είναι εκείνοι που εμπλούτισαν το περιεχόμενο των γνώσεων της φαρμακευτικής, καθώς, θεμελίωσαν τη χημική φαρμακευτική⁹²⁹. Ο συγγραφέας αναφέρεται στα μεγάλα ονόματα στην ιστορία των επιστημών για να εξάρει τη συμβολή τους στην εξέλιξη των επιστημονικών εφευρέσεων. Με ονόματα όπως του Παράκελσου⁹³⁰, αποτιμά την πρακτική-εμπειρική ιατρική και τη συνεισφορά της στη γνώση και εξέλιξη περί της θεραπευτικής και δίνει πληροφορίες για τα βήματα βελτίωσης της ιατρικής γνώσης: «διά της ανατομικής εξετάσεως έφθασαν οι γιατροί να γνωρίζουσι τις αιτίες πολλών παθών και κατεξοχήν των προερχόμενων εκ της οργανικής βλάβης των σπλάχνων»⁹³¹.

Στο βιβλίο ο Ιωάννου αφιερώνει αρκετές σελίδες στην ιστορία της εφαρμογής του εγκεντρισμού ή φυλλιάσματος για την ευλογία από τον 18^ο αιώνα (πρώτη αναφορά από τον Τιμόνη το 1713), και στην εξέλιξη του δαμαλισμού. Σχολιάζει την επιφύλαξη στην εφαρμογή των νέων μεθόδων από τις κοινωνίες. Δεισιδαιμονία και αμάθεια έκαναν τους κατοίκους των ευρωπαϊκών περιοχών να εναντιώνονται στον εμβολιασμό, ενώ την ίδια αντιμετώπιση για το θέμα είχαν οι θεολόγοι, που θεωρούσαν την προφύλαξη ασέβεια απέναντι στη θεία βούληση. Οι ιεροκήρυκες, λέει ο Ιωάννου, αποκαλούσαν *σατανική* τη μέθοδο προφύλαξης από την ασθένεια. Οι γιατροί επικράτησαν, οι μισόκαλοι και δεισιδαίμονες εσιώπησαν, η αλήθεια υπερίσχυσε και η εξέλιξη δεν αναχαιτίστηκε⁹³². Αυτό πρέπει να εφαρμόζεται πάντα όταν η επιστήμη προσφέρει ανακαλύψεις ευεργετικές για την ανθρώπινη ζωή.

Ένα ακόμη παράδειγμα για την κρίσιμη διάδοση της ιατρικής πληροφορίας αποτελεί η έκδοση ενός ελληνικού βιβλίου για την *ποδαλγία* από τον Χρήστο

⁹²⁷ Bowler – Morus, *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης...*, σ. 54-73.

⁹²⁸ Ιωάννου, *Πραγματείας... ό.π.*, σ. 237.

⁹²⁹ Βασίλειος Ουαλεντίνος, Βενεδικτίνος μοναχός το 1415 προτείνει πρώτος την εσωτερική χρήση του αντιμονίου για τις ιδιαίτερες και ιαματικές δυνάμεις του *εις πολλά πάθη*. Στην πραγματεία του διδάσκει «πολλές χημικές πράξεις και σκευασίας του αυτού μετάλλου». Ιωάννου, *Πραγματείας...*, ό.π., σ. 250

⁹³⁰ Στο ίδιο, σ. 253.

⁹³¹ Στο ίδιο, σ. 298.

⁹³² Στο ίδιο, σ. 309-320.

Σουγδουρή⁹³³. Το ελληνικό βιβλίο δεν υπάρχει σήμερα, ενώ υπάρχει το αγγλικό πρωτότυπο που γράφτηκε την ίδια χρονιά με τίτλο: *Letters on the Gout. Written by Mr. Emerigon, procureur to the King, at the general seat of the admiralty, and in the Royal Jurisdiction of the town of St. Peter's in the island of Martinico. Dublin: Pringer by R. Burton, No 14, Capel-Street, 1781*. Είναι ένα βιβλίο μικρού σχήματος, 24 σελίδων. Στην τρίτη σελίδα παρατίθεται κείμενο του εκδότη με τίτλο “to the public”, ένας πρόλογος δηλαδή με τον οποίο —όπως και στα ελληνικά βιβλία— ο εκδότης απευθύνεται στους αναγνώστες για να εξηγήσει τον λόγο έκδοσης του έργου, για τη γνώση της θεραπείας της ποδαλγίας κ.λπ. Το κείμενο για την ποδαλγία ξεκινά από τη σελίδα 5 και ουσιαστικά πρόκειται για τρεις επιστολές, δηλαδή ο συγγραφέας έχει επιλέξει αυτό τον τύπο γραφής για να γίνει πειστικότερος. Ποδαλγία ή ποδάγρα αποκαλούνταν η ουρική αρθρίτιδα, στην οποία αναφέρονται κείμενα από την αρχαιότητα και από το Βυζάντιο, αλλά και νεότερα. Το βιβλίο γράφτηκε για τη διάδοση μιας συγκεκριμένης θεραπείας της ποδάγρας και προφανώς για τον ίδιο λόγο ο Σουγδουρής έκρινε ότι θα ήταν χρήσιμο να μεταφραστεί και να εκδοθεί στην ελληνική γλώσσα. Στο βιβλίο περί ποδαλγίας, ο συγγραφέας συνιστά ως φάρμακο το φυτό *guayac* ή αγιόξυλο Καραϊβικής ή γουαϊκόν: να διαλύουν τη ρητίνη του σε ρούμι, καθώς έτσι και η ρητίνη διαλύεται και η λήψη της είναι πιο ευχάριστη. Η συνταγή φαίνεται πως ήταν σχετικά καινούρια και είχε αποτέλεσμα. Σύμφωνα με τον Δ. Καραμπερόπουλο, ο Σουγδουρής ίσως εξέδωσε το βιβλίο αφού δοκίμασε τη συνταγή και έκρινε ότι θα χρησίμευε στους αναγνώστες⁹³⁴.

Έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον ότι ένας άνθρωπος, που κατάγεται από γνωστή οικογένεια των Ιωαννίνων και ζει και εργάζεται ως έμπορος στη Ρωσία αποφάσισε να εκδώσει στα ελληνικά ένα ιατρικό κείμενο. Δεν πρόκειται για ένα γενικό κείμενο με οδηγίες υγείας και δημόσιας υγείας, όπως τα περισσότερα που επιλέχθηκαν να σχολιαστούν σε αυτό το κεφάλαιο, αλλά ένα κείμενο που δίνει χρηστικές πληροφορίες θεραπείας για μία μόνο πάθηση, πλην όμως κοινότατη παλαιόθεν. Η ενασχόλησή του Σουγδουρή με τα γράμματα και η λογισσύνη του τον κατέστησαν ικανό να μεταφράσει το έντυπο, αλλά παράλληλα οι πνευματικές του ενασχολήσεις τον οδήγησαν να επιλέξει ένα χρήσιμο κείμενο, που θα επιτελούσε τη διάχυση

⁹³³ Χρήστου Σουγδουρή, *Βιβλίον ιατρικόν της ποδαλγίας*, Νίζνα 1781.

⁹³⁴ Δ. Καραμπερόπουλος, «Ένα βιβλίο που λανθάνει: Χρ. Σουγδουρή, Βιβλίον ιατρικόν της ποδαλγίας, Νίζνα 1781» *Ο Ερασιστής*, 24, 196-199, <https://doi.org/10.12681/er.15> (ανακτήθηκε 6/4/2021).

γνώσης στο πνεύμα του Διαφωτισμού και της εποχής του. Η προσπάθειά του αξίζει να μνημονευθεί.

Οι εκδόσεις των επιστημονικών βιβλίων, σύμφωνα με μελετητές της ιστορίας της επιστήμης, αναδεικνύουν ότι υπήρξε δυναμική επιστημονική παραγωγή στις ευρωπαϊκές περιφέρειες από ανθρώπους που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εδραίωση και εξέλιξη επιστημονικών πεδίων. Τα νέα βιβλία διαμόρφωσαν τις συνθήκες για την περαιτέρω ανάπτυξη των επιστημών σε τοπικό επίπεδο. Δεν πρόκειται για απλή μεταφορά πληροφορίας στην οικεία γλώσσα, αλλά για ιδιοποίηση των γνώσεων από ένα κύκλο λογίων, «επαγγελματίες λογίους που χρησιμοποίησαν το βιβλίο ως εργαλείο της δουλειάς τους»⁹³⁵.

Ο Ι. Νικολίδης, έχοντας κατά νου τις συνθήκες στα μέρη υποδοχής του βιβλίου του, προλαμβάνει την απορία του αναγνώστη γιατί επέλεξε να εκδώσει στα ελληνικά ένα πόνημα ειδικά για τη συγκεκριμένη ασθένεια (μαλαφράντζα), εφόσον, κατά δήλωσή του, δεν είναι γνωστή ασθένεια στους ελληνικούς πληθυσμούς. Εξηγεί ότι η μαλαφράντζα εξαπλώνεται γρήγορα και αφηγείται την ιστορική πορεία της ασθένειας, πού πρωτοεμφανίστηκε, πώς έφτασε στις ευρωπαϊκές περιοχές⁹³⁶.

Φαίνεται πως τα αφροδίσια νοσήματα δεν ήταν ακόμη ιδιαίτερα διαδεδομένα στις περιοχές των Ελλήνων: «Η Ρούμελη ... έως τώρα είναι κατά τα φαινόμενα απαθής από αυτή την αρρώστιαν»⁹³⁷.

Πέρα από τις εκάστοτε θεματικές, αποκαλύπτεται προσαρμογή των κειμένων στις ιδιαίτερες συνθήκες του ελληνικού οθωμανικού χώρου, ειδικά για τις ιατρικές εκδόσεις που παρέδωσαν σημαντικά κείμενα. Ας θυμηθούμε πως από την ευρωπαϊκή επιστημονική σκέψη του 18^{ου} αιώνα θα μεταδιδόταν το υλικό που μπορούσε να κατανοηθεί και να γίνει αποδεκτό από το ανατολικό περιβάλλον της οθωμανικής κυριαρχίας και του ορθόδοξου δόγματος. Ένα περιβάλλον το οποίο είχε διασώσει και διατηρούσε στενή επαφή με την αρχαία γραμματεία που έγινε και ο κύριος διαμορφωτής του. Για παράδειγμα, στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα ο γιατρός Θωμάς Μανδακάσης αναφέρει στη διατριβή του αποσπάσματα από αρχαίους Έλληνες γιατρούς. Ο ίδιος αξιολογούσε ιδιαίτερα υψηλά το Γένος των Ελλήνων και πίστευε

⁹³⁵ Α. Κουμαριανού, «Στάσεις και συμπεριφορές απέναντι στο ελληνικό έντυπο στον φθίνοντα ΙΗ΄ αιώνα και στον αρχόμενο ΙΘ΄ αιώνα», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 1982, σ. 257-269.

⁹³⁶ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 8.

⁹³⁷ Στο ίδιο, σ. 7.

στην αναγέννησή του διά της παιδείας. Είναι ενδιαφέρον ότι τον όρο *Graecos* από το λατινικό κείμενο στη διατριβή τον μεταφράζει *έλληνες* και όχι *γραικοί*.

Και στην περίπτωση του Πέτρου Ηπίτη και της *Λοιμολογίας*, ο σημαντικότερος στόχος της έκδοσης είναι ο φωτισμός των ομόγλωσσων. Και αυτός δίνει τον ρόλο του διαφωτιστή στους ιερείς⁹³⁸, να μεταβιβάσουν τα επιστημονικά φώτα μέσω της κατήχησης. Ο εκκλησιασμός, η προσέλευση στις λειτουργίες, αποτελεί τη μαζικότερη σταθερή συνάθροιση ανθρώπων. Άλλωστε είναι γνωστό ότι η κατήχηση χρησιμοποιήθηκε, χρησιμοποιείται και σήμερα, για κάθε είδους προπαγάνδισια εκ μέρους της εκκλησίας και των ιερέων. Ο Ηπίτης αναφέρει ότι είναι απαραίτητο να ενημερωθούν —δι’ αλληλογραφίας— από ειδικούς και να εκπαιδεύσουν το ποίμνιο υποβάλλοντας τους κανόνες δημόσιας υγείας.

Ο συγγραφέας της *Λοιμολογίας* περιγράφει την ασθένεια της πανώλης, τους τρόπους και τις πιθανότητες μετάδοσής της σε διάφορους ανθρώπους αναλόγως της κατάστασής τους. Τονίζει για τους αναγνώστες ότι δεν μεταδίδεται διά του αέρα όπως άλλες ασθένειες, αντίθετα μεταφέρεται μέσω αντικειμένων και τροφίμων, δηλαδή με την επαφή. Επίσης η μετάδοση δεν εξαρτάται από την προσωπική καθαριότητα, δεν κολλάνε ευκολότερα οι πιο ρυπαροί. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε πως το έργο είναι ένα συμπύλημα από ιατρικές και άλλες πληροφορίες, που έχει στόχο τη διαφώτιση μέσω της πιο έγκυρης, πρόσφατης γνώσης της εποχής (αρχές 19^{ου} αιώνα) για την ασθένεια, έτσι ο συγγραφέας μεταφέρει με βεβαιότητα γνωστές πληροφορίες, συνταγές θεραπείας και οδηγίες προφύλαξης. Ούτε αυτός παραλείπει την αναφορά σε απατεώνες «λαοπλάνους» που πωλούν «εγκόλπια με στάχτη βουβώνων» για προφύλαξη⁹³⁹, την επίθεση δηλαδή σε κάθε μη έγκυρο και «ψευτοεπιστημονικό» μέσο.

Ακολούθως αναφέρει με αρκετή προσοχή τα στάδια της ασθένειας και τις ακριβείς θεραπείες (φάρμακα) που αντιστοιχούν σε κάθε φάση της. Έτσι δίνει *Ipecacuanha*⁹⁴⁰ εμετική στο πρώτο στάδιο για να διαγείρει τα αγγεία σε αντενέργεια, όπως λέει, προτείνει αλθαία όταν αρχίσει η φλόγωση, ενώ στην αδυναμία —τρίτο στάδιο— δίνονται διεγείροντα: κάμφορα, μόσχος, βαλεριάνα, αγγελική, δρακοντιά,

⁹³⁸ Η ίδια προτροπή αναφέρεται και στο βιβλίο *Νουθεσία εις τον λαόν*, ό.π.

⁹³⁹ Πέτρου Ηπίτου, *Λοιμολογία ή, Περί της πανώλης: προφυλάξεως και εξολοθρεύσεως αυτής: μάλλον εις χρήσιν των ανιάτρων*, Εν Βιέννη, 1816, σ. 50.

⁹⁴⁰ Φαρμακευτικό φυτό με προέλευση από τη Λατινική Αμερική που κυκλοφορούσε στις ευρωπαϊκές περιοχές και έχει βρεθεί σε φαρμακεία και πρακτικούς γιατρούς από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα· S. Gänger, “World Trade...”, ό.π., σ. 50.

κιννάμωμο κ.λπ.⁹⁴¹. «Όταν οι βουβώνες δεν εκβαίνουν να τριβούν με μικρόν έμπλαστρον, αν εκβήκαν να επιταχυνθή η ωρίμανσις αυτών διά καταπλασμάτων εκ ψυχίου ψωμίου με χλιερόν γγάλα ή νερόν, ή εξ εγχψύσεως αλθαίας, μολόχης, φλόμου»⁹⁴².

Ο συγγραφέας συμπληρώνει τις οδηγίες με διατροφικούς κανόνες, όπως και όλοι όσοι παραθέτουν στα καινοφανή αυτά βιβλία οδηγίες υγείας, με τον ίδιο τρόπο που συνέβαινε και παλαιότερα από τους γιατρούς: «Η καλή δίαιτα προξενεί πολλάκις εις πολλώτατας αρρώστιας μεγαλητέραν ωφέλειαν παρ' αυτά τα ιατρικά»⁹⁴³.

⁹⁴¹ Ηπήτου, ό.π. σ. 80-85.

⁹⁴² Ηπήτου, ό.π. σ. 87.

⁹⁴³ Ηπήτου, ό.π. σ. 88.

9. Επιστημονική ή εμπειρική ιατρική;

Στα ιατρικά βιβλία οι συγγραφείς, παρότι διαχωρίζουν τους καλούς εμπειρικούς από τους απατεώνες, παροτρύνουν τους αναγνώστες να προτιμούν τους πτυχιούχους γιατρούς. Ένα από τα βασικά στοιχεία των ιατρικών εκδόσεων είναι ότι τα κείμενά τους είναι κανονιστικά, εμμένουν στην καθοδήγηση και την επιβολή κανόνων υγείας με στόχο τον έλεγχο της καθημερινής ζωής από την ιατρική σε ποικίλες πτυχές του βίου. Ο γιατρός Ι. Νικολίδης από τον πρόλογο του έργου του για τη μαλαφράντζα ξεκαθαρίζει προς τον αναγνώστη ποια είναι η σωστή στάση ζωής κατά τον ιατρικό κανόνα: «κάθε γνωστικός και φρόνιμος άνθρωπος πρέπει να στοχάζεται ότι η υγεία είναι το πολυτιμότεο ... πρέπει να ηξεύρη και να διακρίνει εκείνα που μεταχειρίζονται οι γιατροί στο σώμα του, το κάθε ένα από αυτά όσα χρειάζεται να γνωρίζει ένας ιδιώτης»⁹⁴⁴. Η άγνοια και η αδιαφορία για τις νέες γνώσεις δεν επιτρέπονται.

Με την έκδοση των ιατρικών βιβλίων στην ελληνική γλώσσα αναδύεται ένας νέος λόγος περί ιατρικής και θεραπευτικής, απαλλαγμένος από μαγικές πράξεις, ξόρκια και προσευχές, στοιχεία που δεν τα βρίσκουμε ούτε σε όλα τα χειρόγραφα. Η έγκυρη ιατρική επιστημονική γνώση διοχετεύτηκε μέσω των βιβλίων στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όπως έγινε και σε άλλες ευρωπαϊκές περιοχές⁹⁴⁵, μολονότι στο ελληνικό παράδειγμα οι δεδομένες συνθήκες καθιστούσαν ανέφικτη την αλλαγή θεσμικού παραδείγματος ή την επαφή των κατοίκων με πτυχιούχους γιατρούς. Όπως σημειώνει στον πρόλογο του έργου του *Νουθεσία εις τον λαόν* ο Α. Tissot, βασικότερη αιτία για τη μείωση των πληθυσμών είναι «ο τρόπος που ιατρεύεται ο χωριάτης όταν είναι άρρωστος». Ο ίδιος αναφέρει: «το άλλο μέρος, το πλέον χρειαζόμενον [εννοεί τους κατοίκους των αγροτικών περιοχών εφόσον τους θεωρεί πιο υγιείς], δυστυχισμένα αποθαίνει εις τα χωρία ή διά ενδημικάς αρρώστιας ή διά επιδημικάς όπου εις κάποιους χρόνους συμβαίνουν εις μερικά χωρία, εις τα οποία προξενούν μεγάλη φθορά». Και καταλήγει: «Ένας τέτοιος στοχασμός μ' έκανε να κοινολογήσω τούτο το βιβλίον το οποίο είναι μοναχά για όσους είναι μακράν από τους ιατρούς, κι όπου δεν μπορούν να έχουν την βοήθειάν των»⁹⁴⁶. Επιτείνει τους ισχυρισμούς για τη βέβαιη ιατρική υποστήριξη που θα πάρει όποιος συμβουλευθεί το βιβλίο: «...έκαμα όμως

⁹⁴⁴ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 2.

⁹⁴⁵ Για το παράδειγμα της Γαλλίας και όσα διαμόρφωσαν εκεί ένα νέο παράδειγμα μετά τη Γαλλική Επανάσταση, βλ. Μ. Φουκώ, *Η γέννηση της κλινικής*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2012, σ. 109-140.

⁹⁴⁶ Tissot, *Νουθεσία*, σ. ιβ', ιγ'.

γνωστήν την βλάβην και ζημίαν όπου προξενούν τα κακά ιατρικά»⁹⁴⁷, στηλιτεύοντας τη χρήση μη έγκυρης ιατρικής βοήθειας. Αναγνωρίζει πως χρειάζεται θάρρος για να πείσεις τους ασθενείς ότι ένα μέρος των θεραπειών που έως τότε θεωρούσαν σωστές είχαν απαξιωθεί και έπρεπε να καταργηθούν και να ανανεωθούν. Ένα τέτοιο έργο, λέει ο ίδιος, συγκρίνεται με την κατήχηση που κάνουν οι ιερείς, γιατί είναι πολύ σημαντικό να αλλάξει η νοοτροπία της κοινωνίας ώστε να αποδεχθεί τη νέα ιατρική.

Και εδώ είναι το ενδιαφέρον στοιχείο που αναφέρεται στο βιβλίο, η σύγκριση των νέων εκδόσεων με παλιά έργα. Δεν αρκείται στη μεταβίβαση της νέας γνώσης στους αναγνώστες. Στοχεύει στην απαξίωση των παλιών συνηθειών για τα ιατρικά. «Γνωρίζω, ότι οι χωρικοί, κάτοικοι των χωρίων, έχουν στη διάθεσή τους πολλά βιβλία γραμμένα για να τους βοηθήσουν, αλλά αντίθετα τους προξενούν ζημιά»⁹⁴⁸. Εξηγεί γιατί: Περιλαμβάνουν τα εν λόγω βιβλία όλα τα ιατρικά μαζί, χωρίς περιγραφή της αρρώστιας [“χωρίς την γενική ιατρείαν”], χωρίς τάξη και σειρά, με ελλιπή στοιχεία, άλλα είναι μεγάλα, άλλα δεν έχουν ιατρικές δίαιτες⁹⁴⁹, ενώ δεν διευκρινίζουν για την κακή γιατρεία και οι “διορισμοί” τους, δηλαδή οι ρεντζέταις [οι συνταγές φαρμάκων], δεν είναι απλοί και εύκολοι στην προετοιμασία». Στο σημείο αυτό εκλογικεύει με στέρεα επιχειρήματα την περιορισμένη —κατά τον ίδιο— αξιοπιστία της παλιάς ιατρικής γνώσης, η οποία εφαρμοζόταν δίχως τις συνδηλώσεις εγκυρότητας που φέρει η επιστημονική ιατρική του τέλους του 18^{ου} αιώνα, εκείνη που εφαρμοζόταν στις ευρωπαϊκές χώρες.

Την περίοδο αυτή και οπωσδήποτε στα πρώτα ιατρικά βιβλία δεν απαξιώνεται η φαρμακευτική ύλη της εμπειρικής ιατρικής, η οποία είναι αποδεκτή και από τους γιατρούς εφόσον δεν υπήρχαν άλλα φαρμακευτικά μέσα. Όπως ήταν φυσικό, ωστόσο, οι φορείς της νέας γνώσης θέλησαν να καταργήσουν από τη συλλογική συνείδηση το δεισιδαιμονικό μέρος της εμπειρικής θεραπευτικής που αξιοποιούσε τις προσευχές και τα ξόρκια της λευκής μαγείας⁹⁵⁰. Για τους λογίους του Διαφωτισμού ήταν καίριο να απογυμνώσουν με τα κείμενά τους τα θεραπευτικά μέσα από τις προλήψεις με τις οποίες τα είχαν περιβάλει οι φόβοι των ανθρώπων για την αρρώστια και είχε

⁹⁴⁷ Tissot, *Νουθεσίαι*, σ. ιγ'.

⁹⁴⁸ Tissot, *Νουθεσίαι*, ό.π. σ. ιδ'.

⁹⁴⁹ Η μεγάλη σημασία της διατροφικής οδηγίας που ήταν μέρος της ιατρικής θεραπείας και προφύλαξης φαίνεται σε ιατρικά έντυπα και χειρόγραφα, αλλά και στα πιο λαϊκά γιατροσόφια. Αναφέρεται και συνιστάται από τους γιατρούς και θεραπευτές σε κάθε πρόβλημα υγείας, αλλά και προληπτικά, ώστε να παραμένει υγιής ο άνθρωπος. Σε γιατροσόφι, απόσπασμα με τον τίτλο «Τα φαγιτά και διετὰ κάθε μήνα» από το ΧΦ5, ό.π., σ. 68, 69, 70, και Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, Πίνακας 3, σ. 237. Επίσης σε Μιχαήλ, *Διατητικής Παραγγέλματα...*, ό.π.

⁹⁵⁰ Λευκή μαγεία θεωρείται η επίκληση υπερφυσικών δυνάμεων για καλό σκοπό, εδώ για την ίαση.

αποδεχτεί η εκκλησία. Ο A. Tissot και ο Βεντότης ως μεταφραστής επιχειρηματολογούν με ονόματα γνωστών γιατρών που συνέβαλαν στην απομάκρυνση των ασθενών από την απατηλή πλευρά των μη επιστημονικών ιατρικών γνώσεων και εφαρμογών⁹⁵¹.

Ο Tissot στο έργο *Αυνανισμού Επιτομή*, αφού αναφέρει κατ' εξακολούθηση τις παθήσεις που προκαλεί ο αυνανισμός, αναφέρει ένα περιστατικό: ένας ηλικιωμένος άνδρας⁹⁵² που παντρεύτηκε νεαρή γυναίκα συμβουλευτήκε έναν περιφοράριο, δηλαδή —όπως εξηγεί— έναν τζαρλατάνο, για να μπορέσει να απολαύσει τις χαρές του έρωτα και να την ικανοποιήσει με αποτέλεσμα να οδηγηθεί στον θάνατο. Για άλλη μια φορά αποδίδονται ευθύνες στους απατεώνες πρακτικούς γιατρούς για τα δεινά των ανθρώπων που τους προτιμούν.

Ο Ι. Νικολίδης αναφέρεται ειδικά στο επάγγελμα του γιατρού. Ξεχωρίζει τους «διδάσκαλους της ιατρικής» και τους άξιους «πρακτικούς γιατρούς», εφόσον η τέχνη τους ωφελούσε και γιάτρευε. Αντίθετα, απαξιώνει τους απατεώνες που πουλάνε τα *τζαρλατάνικα ιατρικά τους*. «Κάνουν τον ιατρόν οσάν αι Γύφτισαις τον προφήτην»⁹⁵³, και όχι μόνο δεν παρέχουν βοήθεια, αντίθετα μπορεί να βλάψουν την υγεία των ασθενών, ενώ η *ψεύτρια γύφτισα* δεν είναι σε θέση να κάνει κακό λέγοντας τα ψέματά της για τα μελλούμενα. Δεν αναγνωρίζει ούτε τις γυναίκες γιάτρισσες, όταν ρητά αποτρέπει τους αναγνώστες από το να πέφτουν οι άρρωστοι στα χέρια «λωλών γυναικαριών». Είναι ενδιαφέρον το ότι γίνεται λόγος για γυναίκες θεραπεύτριες από συγγραφέα ιατρικού βιβλίου⁹⁵⁴. Στο κείμενο του Ι. Νικολίδη ο αναγνώστης διακρίνει τις τρεις κατηγορίες των παρόχων υγείας του τέλους του 18^{ου} αιώνα. Πρόκειται για τους ικανούς γιατρούς (πτυχιούχους αλλά και πρακτικούς), τους *τζαρλατάνους* και τα *λωλά γυναικάρια*. Οι δύο τελευταίες κατηγορίες θεωρούνται ομάδες που δεν διαθέτουν θεραπευτικές γνώσεις και στηλιτεύονται συχνότατα ως κακά παραδείγματα σε όλα τα ιατρικά βιβλία που εξετάζουμε.

Και ο Γ. Ζαβίρας, το 1787, έκρινε σημαντικό να περιγράψει την αληθινή διάσταση των πραγμάτων ως προς τη θεραπευτική για να βοηθήσει τους αναγνώστες του. Όπως λέει, οι άνθρωποι, πιεσμένοι από την ανάγκη, καταλήγουν «εις τας χείρας τινών νομιζόμενων ιατρών (οίτινες ούτε τι εστίν ιατρός ηξεύρουσι) και αθλιώς

⁹⁵¹ Tissot, *Νουθεσία*, ό.π., σ. ιδ'.

⁹⁵² Tissot, *Αυνανισμού...*, ό.π., σ. 91.

⁹⁵³ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 31.

⁹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 26-29.

υστερούνται από την φιλότιμη αυτών ζωή»⁹⁵⁵. Ακολούθως εξηγεί: δεν αναφέρομαι στους «εξοχωτάτους» πτυχιούχους γιατρούς από τις ευρωπαϊκές ακαδημίες, αλλά ομιλώ «διά τινάς κυκλοφόρους τους λεγομένους κοινώς, “σακκουλιαρέους”», που «ως άλλοι τινές πίθηκοι, θέλοντες να μιμηθώσι τους όντως ιατρούς, επαγγέρονται και αυτοί αναιδώς και ασυνειδότως τα της ιατρικής»⁹⁵⁶. Όπως καταλήγει ο συγγραφέας, με την αμάθειά τους ευθύνονται για θανάτους αρρώστων περισσότερο από τις ίδιες τις αρρώστιες, αφού δίνουν ψεύτικα φάρμακα που δεν βοηθούν.

Μολονότι από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα οι συγγραφείς των ιατρικών εντύπων προκρίνουν ρήξη με τις παλιές νοοτροπίες, στην πράξη δεν ήταν δυνατό να αγνοηθούν η χρήσιμη, αποτελεσματική γνώση και το φαρμακευτικό απόθεμα της εμπειρικής ιατρικής. Όπως χαρακτηριστικά γράφει, αποδεχόμενος την αξία της εμπειρικής ιατρικής, ο γιατρός Σέργιος Ιωάννου στο έργο του *Πραγματείας Ιατρικής* του 1810, «Παρατηρούμεν δε και την σήμερον μεταξύ των παιδευτών και απολιτευτών λαών της Αμερικής, της νέας Ολλάνδας, της νέας Ζελλάνδας και της ενδοτέρας Αφρικής παρατηρούμεν, λέγω, ίχνη τινά Ιατρικής και Χειρουργίας. Διότι αυτοί ου μόνον διακρίνουσι διάφορα είδη αρρωστημάτων, αλλά γνωρίζουσι και τα πρόσφορα ιατρικά βότανα και τον τρόπον έτι της θεραπείας»⁹⁵⁷.

Η δυναμική των κειμένων κατά της μη επιστημονικής ιατρικής στα βιβλία είναι σταθερή. Ο Κ. Μιχαήλ δεν χάνει ευκαιρία να νουθετήσει το αναγνωστικό του κοινό για την ανάγκη της αλλαγής νοοτροπίας σε σχέση με τις προλήψεις και την αποδοχή των νέων εφαρμογών και ανακαλύψεων της ιατρικής. Έτσι, αφού αναφέρεται ρητώς σε λανθασμένες συνήθειες των ανθρώπων που κάνουν χρήση της φλεβοτομίας και των καθαρσίων με κάθε ευκαιρία, εξηγεί γιατί αυτό μπορεί να βλάψει αντί να ωφελήσει τον άνθρωπο. Αναφερόμενος στην εποχή που πρέπει να εφαρμόζεται η φλεβοτομία λέει: «Την δε παρατήρησιν, την οποίαν μερικοί κάμνουσι και περί την Σελήνην, οι περισσότεροι από τους νεωτέρους Ιατρούς αποβάλλοντες, δεν την φυλάττουσιν»⁹⁵⁸. Για τις εγκύους και τη φλεβοτομία αναφέρει: «Εγγαστρωμένοι γυναίκες να μη φλεβοτομήσωσι προτήτερα από τον γ και δ΄.[μήνα]». Αλλά κυρίως λέει: «Πάντοτε εις παρομοίαν περίστασιν να συμβουλευώνται μετά Ιατρού επιστήμονος».

⁹⁵⁵ Ζαβίρα, ό.π., σ. 9.

⁹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 9

⁹⁵⁷ Σ. Ιωάννου, *Πραγματείας...*, σ. 3.

⁹⁵⁸ Μιχαήλ, *Διατητικής Παραγγέλματα...*, σ. 241.

Το σύστημα της εμπειρικής/πρακτικής ιατρικής στις ελληνικές περιοχές ήταν δοκιμασμένο, με μακραίωνη λειτουργία. Η ρήξη της επιστημονικής ιατρικής με την εμπειρική γνώση ήταν αναπόφευκτη, αλλά η θεραπευτική παράδοση θα αποδεικνυόταν ανθεκτικός αντίπαλος. Εκτός από τη μεγάλη παράδοση που παρέμενε ζωντανή, έπρεπε να αντιμετωπιστεί το προφανές, ότι οι πτυχιούχοι γιατροί ήταν λιγότεροι αριθμητικά.

Ένας άλλος έμμεσος στόχος, ήταν η αντικατάσταση των χειρόγραφων με την έγκυρη γνώση των βιβλίων, να αναδείξουν δηλαδή τα έντυπα ιατρικά έργα ως τα νέα γιατροσόφια. Ένα παράδειγμα αυτής της αλλαγής αποτελεί το πρώτο μέρος του βιβλίου για τη μαλαφράντζα, το οποίο ολοκληρώνεται με τα φαρμακευτικά υλικά, τη χρήση, τις ονομασίες τους (στα ελληνικά και λατινικά)⁹⁵⁹. Ο Ι. Νικολίδης φρόντισε να συμπεριλάβει τα φαρμακευτικά σκευάσματα για τους εκάστοτε τύπους της μαλαφράντζας, αλλά και τις οδηγίες παρασκευής τους. Σε αυτό το μέρος του έργου εμφανίζονται πολλαπλές ομοιότητες με παλαιότερα και σύγχρονα με την έκδοση ιατρικά χειρόγραφα⁹⁶⁰.

Η χρήση των υλικών, οι τρόποι παρασκευής των συνταγών, η καταγραφή ποσοτήτων —υπάρχει ξεχωριστή αναφορά στα μέτρα βάρους: «περί βαριδίων»⁹⁶¹— καθώς και η αναφορά σε βασικές συνταγές («είδη πρώτης χρείας») δεν διαφέρουν από αντίστοιχα δεδομένα που παρέχονται σε χειρόγραφο γιατροσόφιο του τέλους του 18^{ου} αιώνα⁹⁶². Ο Νικολίδης μεταφέρει τη ρήση του Ιπποκράτη: «Η φύση και οι φυσικές δυνάμεις είναι ιατροί αρρώστων»⁹⁶³. Υλικά όπως αλθεα, γλυκίριζα, γαλάπα, σινναμική, κρεμοτάρταρον, караβιδόματα, αφίνθια κ.λπ. βρίσκονται ως απαραίτητα στις παρεχόμενες συνταγές και των δύο ιατρικών συγγραμμάτων του εντύπου και του χειρογράφου. Εκτός από την αναφορά στα φυτά, ο Νικολίδης εξηγεί το πλαίσιο λειτουργίας των γιατρών ως προς τα φάρμακα και την παρασκευή τους. Οι γιατροί, λέει, πρέπει να μάθουν την ιατρική από άλλον, ή εκ στόματος ή διά γράμματος. Τονίζει ότι «η πρακτική χημική όπου ανήκει εις την ιατρική τέχνη και φαρμακοποιία» είναι απαραίτητη για την παρασκευή των φαρμάκων και συμπληρώνει πως για να φτιάξει κανείς ένα *τέιο* ή ένα *δεκόκτο* πρέπει να είναι «Ιατρός επιστημονικός, ή

⁹⁵⁹ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 82-278.

⁹⁶⁰ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, Πίνακες φαρμακευτικών συνταγών, σ. 138-237.

⁹⁶¹ Νικολίδου, σ. 191-194.

⁹⁶² ΧΦ5, ό.π., και Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, Πίνακας 1, σ. 138.

⁹⁶³ Νικολίδου, σ. 487.

Απικατόρος, ή σπετζιάλης τεχνικός ή μαθημένος»⁹⁶⁴. Εξισώνει τους πτυχιούχους με τους πρακτικούς γιατρούς ως προς την ικανότητα εφόσον αυτοί είναι αξιοσέβαστοι και αποτελεσματικοί. Άλλωστε ο Νικολίδης εξηγεί μεθοδικά ποια είναι τα απαραίτητα δεδομένα για μια επιτυχημένη θεραπεία: ο γιατρός, ο ασθενής, οι οικείοι και τα φάρμακα⁹⁶⁵.

Τα ιατρικά βιβλία περιείχαν πληροφορίες εγκεκριμένες από την ιατρική κοινότητα. Θα λέγαμε ότι μέσω των ιατρικών εντύπων έγιναν αποδεκτά και θεωρήθηκαν έγκυρα τα υπάρχοντα φάρμακα, καθώς στα βιβλία παρατίθενται οι ίδιες πρακτικές λύσεις με τα γιατροσόφια. Αυτό αναδεικνύεται στο έργο *Αυνανισμού Επιτομή*. Η σοβαρότητα των προβλημάτων υγείας που προκύπτουν από την πράξη του αυνανισμού βεβαιώνεται από τον επιστημονικό λόγο στο ιατρικό βιβλίο. Οι ιατρικές πληροφορίες επιβάλλονται⁹⁶⁶ χάρη στο κύρος της επιστήμης που δεν αμφισβητείται παρά μόνο από αντίστοιχου κύρους ειδικούς. Στην ιατρική οι καινοτομίες επιβάλλονται ευκολότερα, γιατί το πεδίο είναι άμεσα συνδεδεμένο με την ασφάλεια της ανθρώπινης ζωής και της υγείας.

Ο Γ. Ζαβίρας στο βιβλίο *Ιατρικαί Παραινέσεις* θίγει το ζήτημα της ονομασίας των βοτάνων, τα οποία, όπως εξηγεί, δυσκολεύτηκε να αντιστοιχίσει με τα ονόματά τους στην απλή ελληνική, καθώς όλοι τα γνώριζαν με τα ξενικά ονόματα (τουρκικά, ιταλικά, γερμανικά, ουγγρικά). Έκρινε απαραίτητο να ταυτιστούν με ελληνικά ονόματα τα φυτά, εφόσον αυτά γνώριζαν οι Ευρωπαίοι φαρμακοπώλες, ώστε να εκπαιδευτούν και οι κάτοικοι της πατρίδας του. Η παρατήρηση είναι ενδεικτική της υπερτοπικής χρήσης των φυτών και της βοτανικής γνώσης, ενώ παραθέτει έναν πληρέστατο κατάλογο των βοτανικών φαρμακευτικών υλικών με τις αντίστοιχες ονομασίες τους⁹⁶⁷. Παράλληλα, ο συγγραφέας προτείνει, σε ένα παράδειγμα οικονομίας χρόνου και χρήματος — σωτήρια λύση για την υγεία του αναγνωστικού κοινού και όσων χρειάζονταν τα φυτικά φάρμακα. Μέσω των πληροφοριών του θα διευκόλυνε τους αναγνώστες ώστε να προμηθεύονται τα φάρμακα από το φυσικό περιβάλλον. Οι *Ιατρικές Παραινέσεις* στόχευαν στη παράθεση πληροφοριών για τη χρήση των βοτανικών φαρμάκων, ενώ ο σημερινός μελετητής αναγνωρίζει τη συνεχή χρήση των φαρμάκων από τους πτυχιούχους γιατρούς στον ευρωπαϊκό χώρο.

⁹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 310, 311.

⁹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 291-294.

⁹⁶⁶ Πατηνιώτης, «Έθνος, επιστήμη, ταυτότητες...», ό.π., σ. 10-11.

⁹⁶⁷ Ζαβίρα, ό.π., σ. 2-63.

Πρόκειται για τα ίδια μέσα που έως τότε εφάρμοζε η κοινή θεραπευτική στις ελληνικές περιοχές.

Ο Σπ. Βλαντής στο *Υγιεινατάριον* αναφέρεται στους τζαρλατάνους, γυρολόγους γιατρούς που ισχυρίζονται ότι πουλάνε μαγικά ελιξίρια, πανάκεια για όλες τις αρρώστιες, κι έτσι βρίσκει ευκαιρία να μιλήσει γι' αυτούς και τα φάρμακά τους. Ο ίδιος βεβαιώνει πως δεν έχει βρεθεί το θαυμαστό γιατρικό για κάθε νόσο και δεν θα βρεθεί, ενώ ισχυρίζεται πως οι απατεώνες που πουλάνε τέτοια γιατρικά πλουτίζουν. Τα ελιξίρια των λαοπλάνων, λέει, άλλους δεν τους ωφέλησαν και σε άλλους προκάλεσαν ζημιά στην υγεία τους. Προτρέπει να συμβουλευούνται οι άρρωστοι «φρόνιμους και πεπαιδευμένους γιατρούς»⁹⁶⁸ που να μην μπορούν να κατηγορηθούν για πειράματα με τις ανθρώπινες ζωές. Με μια εκτενή αναφορά σε παραδείγματα «αγυρτείας» από την αρχαιότητα βεβαιώνει πως πάντοτε κυκλοφορούσαν ειδικά, «άσφαλα» ιατρικά, που οι πωλητές τους έλεγαν πως έφερναν μακρότατη ζωή, μα το μόνο που προκαλούσαν ήταν ζημιά στους δοκιμαστές —σε όσους τολμούσαν να τα πάρουν. Από το νηπενθές του Ομήρου ως τα οπιούχα γιατρικά και τις ιδέες για αλλαγή αίματος σε ηλικιωμένους —στο σημείο αυτό ο συγγραφέας έχει βάλει υποσημείωση στην οποία αναφέρει πως αυτά τα τολμηρά πειράματα ίσως ευοδωθούν στο μέλλον— τίποτε δεν ωφέλησε, αντίθετα κάποιοι πλήρωσαν με τη ζωή τους τις δοκιμαστικές μεθόδους για την επίτευξη νεότητας και υγείας. Αφού αναφέρει πως είναι ατέλειωτα τα παραδείγματα προσπαθειών για θεραπεία όλων των ασθενειών και επιμήκυνση της ανθρώπινης ζωής, καταλήγει: «μόνο μέσο υγείας και προφύλαξης, μακροημέρευσης είναι η ευταξία ηθών, η φρόνιμος μέθοδος του ζην, και η ακριβή φύλαξις των κανόνων τους οποίους ο ορθός λόγος και η δοκιμή μας απέδειξαν αναμφίβολους και βέβαιους»⁹⁶⁹.

Για να εμπιστευτούν οι αναγνώστες τα βιβλία και να διαδοθεί η νέα θεραπευτική νοοτροπία, ήταν απαραίτητο να υποστηριχθεί η κοινωνία από την επιστημονική ιατρική με τον ίδιο τρόπο που το εξασφάλιζαν τα χειρόγραφα. Υπάρχουν και άλλα τέτοια παραδείγματα, «διά να ημπορή όμως ο καθένας να φτιάνη αυτά τα Ιατρικά και μόνος του και μάλιστα εις τόπους όπου δεν είναι Απατήκαις και Σπετζιαρίαίς, διά τούτο εμετάφρασα εις το ρωμαϊκόν όλαις αυταίς ταις ρετζέταις, μάλιστα ταις εξήγησα και με πολλά σημειώματα...»⁹⁷⁰.

⁹⁶⁸ Βλαντή, *Υγιεινατάριον*, ό.π., σ. ιζ'.

⁹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. κα'.

⁹⁷⁰ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 38.

Με τον ίδιο τρόπο οι συντάκτες των χειρογράφων εξηγούν συχνά τη μεγάλη χρησιμότητά τους για τον κόσμο ως κύριο λόγο σύνταξης. Στο πλαίσιο της χρηστικότητας, ο Νικολίδης δίνει στον αναγνώστη του οδηγίες για τη συλλογή των φυτών που θα χρειαστεί. Παρέχει επίσης μικρό λεξικό «κατά αλφάβητον» με όλους τους όρους, τις λέξεις που δεν είναι ευρέως γνωστές, σε όποιον δεν έχει σπουδάσει την ιατρική⁹⁷¹.

Την ιατρική συνέχεια ανάμεσα σε έντυπα και βιβλία μαρτυρεί το κείμενο του Χ. Σουγδουρή για την ποδαλγία. Συνταγές για την ποδάγρα (ουρική αρθρίτιδα) βρίσκουμε σε πλήθος βιβλίων, σε αρχαία ιατρικά, νεότερα έντυπα, φυσικά και στα χειρόγραφα γιατροσόφια⁹⁷². Ο συγγραφέας του βιβλίου αναφέρει το συγκεκριμένο φυτό (αγιόξυλο Καραϊβικής, ή γουαϊκόν) για τη θεραπεία που προτείνει. Το αγιόξυλο ανήκει στα εξωτικά φαρμακευτικά φυτά που χρησιμοποιούσαν και οι εμπειρικοί γιατροί, καθώς εμφανίζεται σε συνταγές φαρμάκων πρακτικής ιατρικής.

Ενώ αλλάζει ο λόγος, διαφοροποιείται η νοοτροπία, τα φαρμακευτικά μέσα και τα παραδείγματα της χρήσης φυτών, ζωικών καταλοίπων, ορυκτών και μετάλλων αξιοποιούνται συνεχώς για θεραπευτικούς λόγους. Εκτενέστατη αναφορά στα φυσικά φάρμακα κάνει ο γιατρός και χειρουργός Αναστάσιος Γεωργιάδης στο έργο του *Αντιπανάκεια* του 1810. Ειδικότερα για τα φυτά γράφει: «τα δ' εκ του των φυτών βασιλείου, πολλά ουχ ήττον υπάρχοντα, μυρίοις τοις τρόποις εξ αυτής βαλβίδος μη κατ' ευχήν την ημετέραν και βούλησιν είναι δύνανται. Ει δηλονότι μη εν προσήκοντι καιρώ συλλέγωνται. Πολλά μεν γαρ καλλίω εισίν εν έαρι συλλεγόμενα, πολλ' δ' εν θέρει ή μετοπώρω. Οίον ξύλα μεν, και φλοιοί δένδρων κατ' έαρ, ριζών δε άλλα κατ' έαρ, άλλα κατά φθινόπωρον, λόγω της των φυτών ιδιότητος ...»⁹⁷³. Ο Δ. Καραμπερόπουλος αναφέρει τη μετάφραση ενός έργου του σύγχρονου του Βενετού ανατόμου Giovanni Domenico Santorini (1681-1737) από τον Αντώνιο Στρατηγό (1691-1758). Ο ίδιος κάνει λόγο και για άλλες μεταφράσεις Ελλήνων γιατρών που αφορούν στον φλοιό της κιγχόνης, όπως του Σεργίου Ιωάννου, ο οποίος το 1818 εκθειάζε τις ιδιότητες του φλοιού και έγραφε ότι πρέπει να το ονομάζουμε δώρο του παραδείσου. Ο φλοιός της κιγχόνης και το άλας του κινίνου αναφέρονται στην πρώτη

⁹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 202.

⁹⁷² Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, σ. 154.

⁹⁷³ Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια...*, ό.π, σ. 424.

επίσημη *Ελληνική Φαρμακοποιία* που εκδόθηκε το 1837 με βασιλική εντολή από τον Ιωάννη Βούρο, τον Χαβιέ Λάβεντερ και τον Ιωσήφ Σαρτόρι⁹⁷⁴.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι σελίδες των τίτλων στα ελληνικά ιατρικά βιβλία. Σημειώνω ότι περιγράφουν συνοπτικά τα περιεχόμενα από την πρώτη σελίδα με σκοπό να προδιαθέσουν θετικά τον αναγνώστη. Ούτως ή άλλως, την περίοδο αυτή αλλάζει η θεματική των τίτλων των εντύπων⁹⁷⁵. Στα ελληνικά ιατρικά βιβλία οι τίτλοι είναι περιεκτικοί και πλούσιοι σε πληροφορίες, που προκαλούν την περιέργεια, υπόσχονται ιατρικές λύσεις, με στόχο φυσικά την προσέλκυση του αναγνωστικού κοινού. Συχνά στη σελίδα των τίτλων ο εκδότης επιλέγει να εγκωμιάζει το Γένος και τους αναγνώστες, προσαρμόζοντας το κείμενο στο θέμα του έργου. Είναι σημαντικό ότι οι συγγραφείς υπόσχονται στο εξώφυλλο ότι πρόκειται για χρήσιμα βιβλία, απαραίτητα για το καλό του Γένους. Τα εξώφυλλα των ιατρικών εντύπων του τέλους του 18^{ου} αιώνα είναι οι πρόγονοι των διαφημιστικών σελίδων για τις νέες εκδόσεις. Οι εκδότες των ελληνικών βιβλίων από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα υιοθετούσαν τα ίδια διαφημιστικά μέσα με τους τυπογράφους και εκδότες της ευρωπαϊκής αγοράς βιβλίου⁹⁷⁶. Με τη συνοπτική παρουσίαση της ύλης, εκτός των άλλων στόχων, προκαλούν το ενδιαφέρον δημιουργώντας την αίσθηση της ανάγκης, του απαραίτητου, λειτουργούν δηλαδή με τον ίδιο τρόπο που η διαφήμιση προκαλεί τις ανάγκες του καταναλωτή πείθοντας ότι το προϊόν είναι απαραίτητο, θα τον διευκολύνει στην καθημερινότητα κ.λπ.

Στο εξώφυλλο του βιβλίου *Αντανισμού Επιτομή Ητις περιγράφει τα διάφορα πάθη, και τας αρρωστίας, οπού γεννώνται από τας ασελγείς και ακολάστους ηδονάς, και μάλιστα από την επάρατον, και φθοροποιόν πράξιν της Μαλακίας. Νυν μεν Πρώτον εκ του Γαλλικού ιδιώματος μεταφρασθείσα εις την ημετέραν απλήν διάλεκτον, τυπωθείσα δέ, και αφιερωθείσα τω Εξοχωτάτω Αρχοντι ιατρώ, κυρίω κυρίω Νικολάω, Σκουλιδά, Γαμβρώ του Μακαρίτου Τεσταμπούζα. Διά Δαπάνης του τιμιωτάτου Κυρίου Κωνσταντίνου Χρηζάκη του Κρητός. αμοζ. Ενετίησι, Γλυκής, Νικόλαος, 1777. Μετάφραση Γ. Βεντότης* βρίσκουμε ένα καλό παράδειγμα παρουσίασης του βιβλίου, της εσωτερικής ύλης του και της ωφέλειας του αναγνώστη με την αγορά. Το ίδιο και επεξηγηματικό είναι και το εξώφυλλο του έργου του Γ. Βεντότη, εδώ μάλιστα προστίθεται και η χρησιμότητα του έργου, *κοινήν ωφέλειαν: Νουθεσίαι εις τον λαόν.*

⁹⁷⁴ Gardikas, *Landscapes...*, σ. 291.

⁹⁷⁵ Σειρηνίδου, *Το εργαστήριο του λογίου...*, σ. 14-17.

⁹⁷⁶ Στον ευρωπαϊκό χώρο τα μέσα διαφήμισης των βιβλίων είχαν εξελιχθεί αρκετά νωρίτερα· Μπόκος, «Η “διαφημιστική” προβολή...», ό.π., σ. 125-132.

Τόμος πρώτος: εις διαφύλαξιν της σωματικής υγείας πάνυ ωφέλιμοι: εξ ης εις την ιταλικήν μεταγλωτισθείσα και τελευταίον εις την απλήν των Ελλήνων φράσιν, εις τόμους δύο: νυν το πρώτον τύποις εκδοθείσα και εμπιμελώς διορθωθείσα/πρότερον μεν συντεθείσα εις την γαλλικήν διάλεκτον παρά του κυρίου Τισσότ, παρά του κυρίου Γεωργίου Βεντότη, εις κοινήν ωφέλειαν.

Μετά τους τίτλους, οι πρόλογοι αποτελούν τεκμήρια για τις προθέσεις των συγγραφέων και των εκδοτών. Στους προλόγους αυτού του νεοφερμένου για την ελληνική πραγματικότητα είδους βιβλίων⁹⁷⁷, περισσότερο από αλλού καταγράφονται οι συνθήκες της ελληνικής πραγματικότητας, όπως και η ανάγκη ανάδυσης ενός αναγεννημένου έθνους από το βάθος της άγνοιας⁹⁷⁸.

⁹⁷⁷ Καράς, *Η επιστημονική – φιλοσοφική σκέψη στον ελληνικό χώρο...*, ό.π., σ. 247-256.

⁹⁷⁸ Ματθαίου, «Οι ντελικάτες τροφές...», ό.π., σ. 52.

10. Η συλλογική υγεία στα ιατρικά κείμενα

Οι συγγραφείς-μεταφραστές των βιβλίων φρόντιζαν να προσαρμόζουν τις ιατρικές πληροφορίες στα δεδομένα των ελληνικών περιοχών, καθώς προσδοκούσαν θετικές αντιδράσεις και διατήρηση του ενδιαφέροντος για τις εκδόσεις από το αναγνωστικό κοινό. Ωστόσο, στον κανονιστικό ιατρικό λόγο είναι δυνατόν να συνυπάρχει ένα δεύτερο επίπεδο προθέσεων. Οι συγγραφείς, Έλληνες λόγιοι, γιατροί ή έμποροι, μέσω των ιατρικών βιβλίων και παράλληλα με την ιατρική γνώση, διέδιδαν το όραμα μιας νέας συλλογικής ζωής, συνδεδεμένης με την υγεία και τη δημόσια υγεία. Η συζήτηση για διαφορετικές συνθήκες στην ιατρική και την περίθαλψη, αλλά και στην κοινωνία, ήταν ευπρόσδεκτη. Οι νέες ιατρικές-υγειονομικές συνήθειες θα οδηγούσαν σε μια καλύτερα οργανωμένη κοινωνία, η οποία ως ένα υγιές σώμα θα ανταποκρινόταν στα προτάγματα της εποχής. Όπως και στους τίτλους το ίδιο και στα προλογικά κείμενα οι συγγραφείς αναφέρονται συχνά στο *Γένος* των Ελλήνων που χρειάζεται την επιμόρφωση, τη διασφάλιση της υγείας. Ο λόγος είναι πατερναλιστικός, το *Γένος*, είναι ένα νεαρό παιδί που χρειάζεται να γαλουχηθεί με σωστές αρχές.

Το 1815 κυκλοφορεί στα ελληνικά το κείμενο του γιατρού Γεώργιου Κοζάκη Τυπάλδου, χάρη στο οποίο οι Έλληνες αναγνώστες ενημερώνονται για μεθόδους πρόληψης στον δημόσιο χώρο. Ο Τυπάλδος ήταν φοιτητής όταν μετέφρασε από τη γαλλική γλώσσα τη διατριβή του φίλου του, γιατρού Ιωάννου Σεραφείμ για να ωφεληθούν οι συμπατριώτες του. Στο τέλος του κειμένου παραθέτει δικό του κείμενο, «Περί καθαρισμού του αέρος διά του αλικού οξέος», στο οποίο περιγράφει τη μέθοδο προστασίας και απολύμανσης χώρων από την πανώλη με χημικούς ατμούς, την οποία είχε εφεύρει ο Γάλλος χημικός Guyton De Morveau. Στο ίδιο απόσπασμα αναφέρεται στις καταστροφικές επιπτώσεις της πανώλης «εις το πολυπαθέστατον ημών γένος ...», αλλά και εκθειάζει τη μέθοδο του δαμαλισμού, η οποία, όπως λέει, έσωσε περίπου 35.000 παιδιά⁹⁷⁹.

Στην εισαγωγή του βιβλίου *Νουθεσίαι εις τον λαόν* αναφέρεται το βασικό κίνητρο για την έκδοση, το να αναγνωρίσουν οι αναγνώστες το μεγάλο πρόβλημα που δεν επιτρέπει την ευημερία τους, το οποίο είναι η έλλειψη ανθρώπινων πόρων εξαιτίας της μετανάστευσης. Όπως περιγράφεται, οι μέτοικοι είτε δεν επέστρεφαν σε νεαρή ηλικία στην πατρίδα, είτε αν γύριζαν κάποτε δεν ήταν σε θέση ή δεν

⁹⁷⁹ Δ. Καραμπερόπουλος, *Ένα αβιβλιογράφητο κείμενο του 1815 για την προστασία από την πανώλη, Γεωργίου Κοζάκη Τυπάλδου: «Περί του καθαρισμού του αέρος διά του αλικού οξέος»*, Αθήνα 1994.

επιζητούσαν να αποκτήσουν απογόνους. Ο Α. Tissot αναφέρεται στον τρυφηλό αστικό τρόπο ζωής και στις ανέσεις που εκπαιδεύουν με κακές συνήθειες τους νέους: «η ευτυχία ενός λαού όπου κατοικεί έναν εύκαρπον τόπον, προέρχεται περισσότερο από την πολλαπλασίασιν των ανθρώπων, παρά από τα πλούτη των χρημάτων»⁹⁸⁰. Έτσι καταλήγει ότι η κοινωνική υποχρέωση της επίδειξης πλουτισμού με στόχο την καταξίωση, αλλά και η τεμπελιά, οδηγούσαν σε λάθος επιλογές, απομάκρυναν τους ανθρώπους από την υγιεινή ζωή και την οικογένεια. Επιπλέον, εξαιτίας της παραμονής σε εσωτερικούς χώρους, όπως περιγράφει πολύ ωραία, μειώνονταν η εργατικότητα και το σφρίγος.

Οδηγίες για τη σωματική άσκηση και τη σύνδεσή της με την υγεία περιλαμβάνει και το βιβλίο του γιατρού Κωνσταντίνου Μιχαήλ για τη διαιτητική. Εξηγεί την ωφέλεια του ύπνου, όπως και της κίνησης αλλά και της ανάπαυσης του σώματος⁹⁸¹.

Από τις πρώτες σελίδες του *Υγιειναταρίου* ο Σπυρίδων Βλαντής εξηγεί: «ταύτα τα παραγγέλματα (μάλιστα και με την γνώμην τινών των ενταύθα εν Ιατρικής περιβλέπων) ιδού εκδίδημι εις το κοινόν, ευτυχής εάν αξιωθώ να συνεργήσω εις την ωφέλειαν των φιλτάτων μοι ομογενών»⁹⁸². Ωστόσο δεν απευθύνεται στους αναγνώστες με ξερές καθοδηγητικές ιατρικές πληροφορίες, αντίθετα μεταφέρει την προσωπική του εμπειρία και τις παθήσεις του με ειλικρίνεια, με σκοπό να συνδράμει τους συμπατριώτες μέσω του παραδείγματος.

«Παραγγέλματα τινά ωφελιμώτατα, ή μάλλον ειπείν αναγκαία εις όλους κοινώς τους ανθρώπους. Επειδή όλοι βέβαια αγαπώσι την υγείαν του σώματος, και το να ζήσουσι πολύν καιρόν». Η αειθαλής νεότητα, το σφρίγος, η ζωτικότητα, η συνεχής αναζήτηση ιατρικών λύσεων, παραμένουν βασικά αιτούμενα και σήμερα⁹⁸³.

Με ένα χαρακτηριστικό σχόλιο ο Σπ. Βλαντής δηλώνει ότι θέλει να καταλάβουν το βιβλίο του οι αμαθείς, ενώ ζητάει την επιείκεια των πεπαιδευμένων, «να μη με αποστραφούν». Παρότι ο ίδιος ανήκε στην ομάδα των πεπαιδευμένων, δεν είχε οικονομική άνεση. Ενδεχομένως ο λόγος που ενδιαφερόταν για τους αμαθείς να ήταν ότι γνώριζε πως η έλλειψη πόρων προξενεί πολλαπλά δεινά, όχι μόνο έλλειψη παιδείας.

⁹⁸⁰ Tissot, *Νουθεσία*, ό.π., σ. η', θ'.

⁹⁸¹ Μιχαήλ, *Διαιτητικής Παραγγέλματα...*, σ. 163.

⁹⁸² Βλαντή, *Υγιεινατάριον*, σ. στ'.

⁹⁸³ Στο ίδιο, σ. ε'.

Σύμφωνα με τον Βλαντή, ο ορθός λόγος έχει υποδείξει ότι οι πρωταρχικοί παράγοντες καλής υγείας είναι τρεις: α) η ψυχή, β) ο αήρ ή αλλιώς το κλίμα και γ) η τροφή. Ο ίδιος εκθέτει τις απόψεις του παρότι δεν είναι γιατρός: Οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από πληρότητα για να αισθάνονται ευεξία και ευχαρίστηση. Να μην επιμένουν σε στόχους που δεν μπορούν να ολοκληρώσουν, «σπουδή ανάλογη κράσης, σε πνεύμα και σώμα»⁹⁸⁴. Δεν παραλείπει να αναφέρει ότι χρειάζεται προσοχή στη στάση του σώματος κατά τη διάρκεια πνευματικής εργασίας, γιατί μπορεί να γίνει αιτία δεινών για τα ανθρώπινα όργανα, όπως επίσης ότι το ανθρώπινο σώμα χτίζεται κατά την παιδική ηλικία. Ο Βλαντής, έμπειρος ων από πνευματικούς κόπους, δίνει πολύ συγκεκριμένες οδηγίες για τις ώρες και τον τρόπο μελέτης⁹⁸⁵.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον αέρα, όπως και στο κλίμα, ως αιτία ασθένειας. Δεν κάνει καλό ούτε το υπερβολικά ζεστό ούτε το υπερβολικά ψυχρό κλίμα. Δεν πρέπει οι άνθρωποι να εκτίθενται σε δροσερό αεράκι, δεν πρέπει να μένουν κοντά σε αέρα μολυσμένο από συνωστισμό, από βυρσοδεψία, από κοιμητήρια, από βάλτους, από κάρβουνα που καίγονται, ούτε να παραμένουν σε νεόδμητα σπίτια. Είναι βλαπτικός ο αέρας των χώρων που είναι κλειστοί για καιρό. Τα φυτά βοηθούν στην απορρόφηση «διεφθαρμένων εξατμίσεων» και εκπέμπουν «βαλσαμικό»⁹⁸⁶. Οι οδηγίες για τον αέρα και το κλίμα παρομοιάζουν με τις αντίστοιχες στο έργο *Διαιτητικής Παραγγέλματα*, ενώ η συμβουλή για τα φυτά είναι ενδιαφέρουσα.

Η διακήρυξη ότι η επικράτηση της νέας ιατρικής γνώσης και επιστήμης θα εξασφάλιζε τη δημιουργία μιας υγιούς κοινωνίας διατρέχει σχεδόν όλα τα ιατρικά βιβλία, ακόμη και το έργο που μεταφράζει ο Βεντότης για την πράξη του αυνανισμού. Ο μεταφραστής δεν μιλά τη λαϊκή γλώσσα, αλλά αποδίδει στο θέμα την πρέπουσα σοβαρότητα της ιατρικής γνώσης. Η επιλογή της υγιούς σεξουαλικής ζωής με στόχο την τεκνοποιία θα διαμόρφωνε καλύτερες συνθήκες διαβίωσης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, γιατί οι άνθρωποι θα στρέφονταν σε πράξεις επωφελείς και κόσμιες, όπως επίσης και κερδοφόρες (εργασία).

Και ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ, στο πλαίσιο της γενικής κατεύθυνσης του έργου του για την επικράτηση της ισορροπίας στις ανθρώπινες δραστηριότητες, αναφέρεται στις σωματικές εκκρίσεις. Μιλά για τον ιδρώτα, το σάλιο, την άδηλο αναπνοή («περί

⁹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 25, 26.

⁹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 28-33.

⁹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 49-52.

της αδήλου διαφορήσεως»), περί σποράς (θόρος και θορή, δηλαδή σπέρμα). Και αυτός νουθετεί τους αναγνώστες με ηθικοπλαστικές οδηγίες για τα επακόλουθα της υπερβολικής έκκρισης σπέρματος και της υπερβολικής συνουσίας. Πρόκειται για το γνωστό σχήμα που στοχεύει στην τρομοκράτηση και υποβάλλει κανόνες αυστηρά ενάρετου και ελεγχόμενου βίου. Η πράξη του αυνανισμού είναι χειρότερη από τη συνουσία για την υγεία⁹⁸⁷ σύμφωνα με όσα ορίζει ο γιατρός.

Τα προηγούμενα παραδείγματα συνδέονται μεταξύ τους διότι οι προτροπές των βιβλίων γίνονται με στόχο την υγιέστερη κοινωνία. Η *συλλογική υγεία* στην οποία αναφερόμαστε είναι η υγεία της κοινωνίας, η υιοθέτηση κανόνων που εξασφαλίζουν την καλή υγεία των ανθρώπων. Σε αυτό το πλαίσιο προβλέπεται ο περιορισμός ή ακόμη και η απαγόρευση συνηθειών που οδηγούν στην έλλειψη διάθεσης για εργασία και τη μείωση της προσφοράς στον εαυτό και στο σύνολο. Η συλλογική υγεία υπόσχεται καλύτερο μέλλον, καθώς αν υιοθετηθούν οι επιταγές της νέας ιατρικής θα βελτιωθεί η ζωή και η καθημερινότητα. Η απόδοση της έννοιας *συλλογική* σηματοδοτεί την επιλογή των κανόνων υγείας από το σύνολο της κοινωνίας, όσο περισσότερα άτομα αποδέχονται την ανάγκη εξασφάλισης υγείας για τους πολλούς τόσο καλύτερα. Η διαφορά με τη *δημόσια υγεία* είναι ότι αυτή εξασφαλίζεται από το κράτος και ορίζεται με περιορισμούς που επιβάλλονται ακόμη και με τη βία, ενώ η συλλογική υγεία αναφέρεται σε μια περίοδο που δεν υπάρχει ακόμη δημόσια και κρατική πρόβλεψη για την υγεία του πληθυσμού. Η επίτευξη της καλής συλλογικής υγείας χρειάζεται εμβολιασμούς (*δαμαλισμός*), τα σωστά ασφαλή φάρμακα για τις ασθένειες, την επιλογή γιατρών, είτε πτυχιούχων είτε καλών εμπειρικών, την απομάκρυνση από τις δεισιδαιμονίες, τον περιορισμό των «κακών» συνηθειών των ανθρώπων που σημαίνει απομάκρυνση από την κατανάλωση αλκοόλ και κακού ανθυγιεινού φαγητού, αποχή από την υπερβολική σεξουαλική δραστηριότητα με στόχο τη σαρκική ικανοποίηση, αποφυγή παραμονής σε ακάθαρτους κλειστούς χώρους κ.λπ. Όλες οι επιμέρους οδηγίες που δίνονται στα ιατρικά βιβλία συνεισφέρουν στην αλλαγή νοοτροπίας και την επίτευξη καλύτερης υγείας για το συλλογικό σώμα, σε μια περίοδο που δεν υπάρχει ακόμη η κεντρική διασφάλιση της δημόσιας υγείας.

Το βιβλίο του A. Tissot *Avis au peuple sur sa santé* (1761), που εκδόθηκε στα ελληνικά σε επιμέλεια του Γ. Βεντότη με τον τίτλο *Νουθεσία εις τον λαόν* (1780),

⁹⁸⁷ Μιχαήλ, *Διατητικής Παραγγέλματα...*, σ. 227-231.

είναι το δημοφιλέστερο έργο του συγγραφέα και ένα από τα πιο γνωστά ιατρικά βιβλία της περιόδου στην Ευρώπη. Η απήχηση του έργου ήταν τέτοια ώστε οι αναγνώστες έρχονταν σε επαφή δι' αλληλογραφίας με τον συγγραφέα για να τον ευχαριστήσουν για το καλό που τους έκανε, ή να του ζητήσουν να διευρύνει την ύλη, ή ακόμη και για να του διευκρινίσουν ότι είναι χρήσιμο και στους γιατρούς⁹⁸⁸. Το έργο μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες στοιχείο που απηχεί τη ζήτηση των ιατρικών βιβλίων στον ευρωπαϊκό χώρο, ενώ η ελληνική έκδοση —αν και καθυστερημένη σε σχέση με την αρχική— αναδεικνύει τις πνευματικές ανταλλαγές και επαφές των εκδοτικών κύκλων.

Ο συγγραφέας στοχεύει στο να αξιοποιηθούν οι γνώσεις που παρέχει το έργο του από απλούς ανθρώπους και όχι από γιατρούς και μάλιστα προτείνει ένα τρόπο να αλλάξει η συλλογική νοοτροπία για την υγεία από τα πάνω. Οι ιερείς, οι πλούσιοι⁹⁸⁹, όσοι από τις ανώτερες τάξεις —σημαντικά πρόσωπα για τις τοπικές κοινωνίες— είναι σε θέση να βοηθήσουν τον απλό κόσμο ως προς την ιατρική φροντίδα, οι φιλεύσπλαχνες γυναίκες των αρχόντων, οι απλοί θεραπευτές που αποδεικνύονται ικανοί να γιατρέψουν και ζουν από τα ιατρικά τους, οι πρακτικοί χειρουργοί, οι δασκάλες, αλλά και οι ταπεινές γυναίκες, όλοι εκείνοι που γνωρίζουν και εφαρμόζουν τις πιο απλές συνταγές θεραπείας, πρέπει να αξιοποιήσουν τις *Νουθεσίες*. Είναι αξιοσημείωτο ότι γίνεται αναφορά στους πρακτικούς γιατρούς και χειρουργούς ανάμεσα στους ικανούς να προσφέρουν βοήθεια. Κατά τον ίδιο υπήρχε ανάγκη να καθοδηγήσουν τους φτωχούς ασθενείς που έπασχαν και από έλλειψη έμπειρων γιατρών. Ο συγγραφέας αναφέρεται με συμπάθεια και κατανόηση σε εκείνους που είχαν τη διάθεση, λίγες γνώσεις και ήταν σε θέση να βοηθούν ως εγγράμματοι όσους ασθενείς δεν είχαν ιατρική υποστήριξη, ιδιαίτερα σε επείγουσες περιπτώσεις. Σε κάθε κοινωνία που υπήρχε ανάγκη, οι πιο ικανοί, με στοιχειώδη εγγραμματοσύνη και συχνά περιορισμένο εύρος θεραπευτικών γνώσεων, επιφορτίζονταν με το καθήκον της παροχής βασικών συμβουλών χωρίς να είναι γιατροί. Ο Βεντότης στην ελληνική

⁹⁸⁸ Singy, “The Popularization of Medicine in the Eighteenth Century...”, ό.π., σ. 774, 777, 778, 792.

⁹⁸⁹ Ο συγγραφέας προτρέπει τους οικονομικά ισχυρούς να βοηθήσουν τους αδύναμους με τη διάδοση της γνώσης που κατέχουν. Οι πλουσιότεροι ικανοποιούνται με την απόκτηση νέας γνώσης, ο συγγραφέας τούς προτρέπει να σταθούν με ευσπλαχνικό τρόπο σε όσους είναι αμαθείς. Οι εύποροι αποκτούν τη γνώση μέσω των βιβλίων και ως φιλάνθρωποι οφείλουν να την κοινοποιήσουν στους λιγότερο ικανούς. Η φιλανθρωπία καλλιεργεί τη ματαιοδοξία, επειδή ο δυνατότερος προσφέρει με όρους που αναδεικνύουν τη δική του ανώτερη θέση σε σχέση με τον δέκτη της βοήθειας. Εντέλει, καταλήγει μια συναλλαγή που καλλιεργεί και διαιωνίζει ιεραρχικές σχέσεις και δεν ενισχύει το αίσθημα δικαιοσύνης και ισότητας ως προς την πρόσβαση στην ιατρική φροντίδα και περίθαλψη, που είναι το ζητούμενο εδώ. Εδώ ο συγγραφέας επιλέγει να προκαλέσει το αίσθημα ανωτερότητας των πιο πλούσιων, μορφωμένων κλπ. για να επιτύχει τον σκοπό της διάχυσης της ιατρικής γνώσης.

απόδοση του κειμένου παραμένει στο αρχικό κείμενο, στο οποίο γίνεται αναφορά στη δυσκολία εξοικείωσης των απλών ανθρώπων με την επιστημονική ιατρική. Όπως αναφέρεται στο βιβλίο, ως παρέχουν στους φτωχούς τα νέα μέσα θεραπείας, π.χ. αντί για θηριακή το νίτρο κ.ά., για να εμποδωθούν οι νέες συνήθειες και να βελτιωθεί η γενική κατάσταση του πληθυσμού.

Η συλλογική υγεία επιδεινώνεται κατά την περίοδο των επιδημιών. Το έργο του Π. Ηπίτη για την πανώλη με τον τίτλο *Λοιμολογία ή Περί της πανώλης προφυλάξεως* αναφέρεται στη συλλογική αλλά και στη δημόσια υγεία και συνεισφέρει συγκεκριμένες οδηγίες για τον περιορισμό της ασθένειας. Ο συγγραφέας προτρέπει και καθοδηγεί για την πρόληψη και τον περιορισμό της επιδημίας σε μια περίοδο κατά την οποία δεν εφαρμόζονταν ακόμη οι περιορισμοί από το κράτος, αλλά η εφαρμογή των κανόνων επαφιόταν στα άτομα. Ιδιαίτερα χρήσιμο έντυπο, καθώς αναφέρεται στην ασθένεια της πανώλης, στους τρόπους εξάπλωσης, στην αποφυγή της μετάδοσης και δημιουργίας εστιών μόλυνσεων και ασθενειών στο οικισμένο περιβάλλον. Ο συγγραφέας παρουσιάζει με αξιοσημείωτη συνέπεια λεπτομέρειες για τα στάδια της ασθένειας και τη χρήση συγκεκριμένων θεραπειών με φάρμακα και οδηγίες στο κάθε στάδιο. Στον πρόλογο⁹⁹⁰ αναφέρεται με προσοχή και λεπτομέρειες στα μέτρα δημόσιας υγιεινής που είναι απαραίτητο να παίρνουν οι αρχές στις πόλεις ώστε να εξασφαλίζεται η γενική υγεία των κατοίκων, αλλά και στα μέτρα αποφυγής της διάδοσης όταν η πανώλη εμφανιστεί. Προτείνει το κλείσιμο στα σπίτια, την απομόνωση, ενώ στους γενικούς κανόνες αναφέρει την απομάκρυνση των κοιμητηρίων από τις κατοικημένες περιοχές και τις εκκλησίες.

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα στις περιοχές της Δυτικής Ευρώπης είχε ξεκινήσει η συζήτηση και η προσπάθεια χωροθέτησης των νεκροταφείων έξω από τον αστικό ιστό, ενώ έως τότε οι ταφές των νεκρών, ιδιαίτερα των επιφανών νεκρών, γίνονταν μέσα στις εκκλησίες. Παρότι οι ισχυρισμοί των γιατρών περί επικινδυνότητας για τη δημόσια υγεία ήταν βάσιμοι —από το στοίβασμα των σωμάτων γεννιούνται οσμές, μιάσματα, «δυσώδεις ατμοί», οι χώροι ταφής και τα οστεοφυλάκια θεωρούνται εστίες μόλυνσης του αέρα και δημιουργίας νοσογόνου περιβάλλοντος— φαίνεται πως δεν ήταν μόνο αυτός ο λόγος της επιβεβλημένης αλλαγής που επήλθε έως τον 19^ο αιώνα. Οι άνθρωποι μάλλον προτίμησαν να ζουν χωρίς την υπενθύμιση και επαφή στις εκκλησίες με τους νεκρούς τους. Ήταν η στιγμή

⁹⁹⁰ Ηπίτου, *Λοιμολογία*, σ. 2-40.

να αλλάξει η νοοτροπία, ώστε από τη συνεχή αναφορά να γίνει επιλογή και τελετουργία η θύμηση και μνήμη των νεκρών⁹⁹¹.

Ο Ηπίτης καθοδηγεί με λεπτομέρειες για τους κανόνες της δημόσιας υγείας στις κατοικημένες περιοχές: αποφυγή εγκατάλειψης ακαθαρσιών μπροστά στα σπίτια, αποφυγή ρίψης υπολειμμάτων τροφών από μαγειρεία, απαγόρευση έκθεσης νεκρών ζώων στον ανοιχτό χώρο, ενώ δίνει οδηγίες για την ταφή, την αποφυγή κοπαδιών και άλλων ζώων κτηνοτροφίας στις αστικές περιοχές, αλλά και στις αγροτικές περιοχές. Οδηγίες για την καθαριότητα κρεοπωλείων και τον έλεγχο των ζώων για ασθένειες, την απομάκρυνση σφαγείων, λυμάτων, βιοτεχνιών, οικιακών ακαθαρσιών, εκτός πόλεων. Γίνεται ειδική αναφορά στους κανόνες προφύλαξης —διατροφικές και άλλες απαγορεύσεις— όταν εμφανιστεί η επιδημία και όσο αυτή διαρκεί. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο βιβλίο υπάρχει εκτενής αναφορά στον λιμό που ακολουθεί συνήθως την επιδημία και παρέχονται μακροσκελείς συμβουλές για τα διατροφικά είδη που μπορούν να καταναλωθούν σε αυτές τις περιπτώσεις. Ένα μέτρο που προτείνει είναι η προτροπή για κατανάλωση αλόγων, όνων και ημιόνων. Πρόκειται για διατροφική οδηγία που εξηγείται ως εξής: ενώ δεν είναι στις συνθήκες των ελληνικών περιοχών η κατανάλωση αυτών των οικόσιτων ζώων εργασίας, δεν είναι κακό να καταναλωθούν σε περιπτώσεις ανάγκης, όπως συνηθίζεται στην Ευρώπη (Αμστελόδαμον⁹⁹²).

Άλλο παράδειγμα γενικών οδηγιών προς την κοινότητα προσφέρει το βιβλίο του Κωνσταντίνου Μιχαήλ *Διαιτητικής Παραγγέλματα*, του οποίου ένα μέρος αποτελεί μετάφραση κειμένου του André Tissot⁹⁹³. Ο γιατρός δεν αρκείται στις διατροφικές οδηγίες, αναφέρεται σε συλλογικές συνθήκες διαβίωσης όπως είναι το κλίμα και η δημόσια καθαριότητα. Συσχετίζει τις κλιματικές αλλαγές με την ανθρώπινη υγεία και τη διατροφή. Η θερινή διατροφή πρέπει να είναι ελαφριά, χωρίς πικάντικα ή αλμυρά τρόφιμα. Οι χειρόνακτες πρέπει να μην εργάζονται κατά τις ζεστές ώρες, και αναφέρει το παράδειγμα της siesta (σύντομος ύπνος) σε ορισμένες χώρες, Ισπανία, Πορτογαλία. Προτείνεται να αποφεύγεται η συνουσία κατά τις πολύ ζεστές ημέρες γιατί «χαυνώνει». Τα αντίθετα συνιστώνται για τις κρύες εποχές, που

⁹⁹¹ Vovelle, *Ο θάνατος και η Δύση...*, σ. 119-125.

⁹⁹² Λεπτομέρειες για την πόλη του Αμστερνταμ, στο *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, αρ. 21, 1838, <http://www.openarchives.gr/view/81930> (ανακτήθηκε 19/2/2016).

⁹⁹³ Samuel Auguste Tissot, γιατρός, καθηγητής, ο οποίος έζησε και εργάστηκε στη Λωζάννη της Ελβετίας τον 18^ο αιώνα. Τα έργα του αφορούσαν καινοτόμα για την εποχή ιατρικά ζητήματα, τις ασθένειες των φτωχών, τον αυνανισμό, τις ασθένειες των λογίων και των πλουσίων, καθώς και νευρολογικές ασθένειες.

είναι ασφαλέστερες, καθώς ακόμη και η πανώλη «χάνει την εαυτής φαρμακεράν δύναμιν»⁹⁹⁴.

Ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ αναφέρει τους όρους κατοίκησης των ανθρώπων και κάνει λόγο για δημόσιο χώρο και καθαριότητα. Εξηγεί ότι βλάπτει ο μολυσμένος αέρας, οι βρομερές αναθυμιάσεις από πτώματα «αποθαμένων ανθρώπων και ζώων, και από διάφορους κόπρους όσας ρίπτουσιν οι άνθρωποι εις τα σοκάκια. Φθείρεται ακόμη ο αήρ, όπου ευρίσκονται στεκάμενα βρωμερά νερά», είναι επικίνδυνος. Το ήπιο κλίμα ευνοεί την πνευματική διαύγεια, όσο πιο ευχάριστο τόσο καλύτερα⁹⁹⁵.

Μετά τις οδηγίες και ερμηνείες των ανέμων και των καιρικών φαινομένων, ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ αναφέρεται στα τρόφιμα και ξεκινά με πληροφορίες για τα διάφορα είδη κρέατος και τις ποιότητές τους, τετράποδων ζώων και πτηνών, καθώς και τα μέρη των ζώων που τρώγονται. Συνεχίζει με τα ψάρια και τα οστρακοειδή. Επιβλαβή για την υγεία θεωρεί τα ψάρια που ζουν σε στάσιμα νερά. Τα όσπρια είναι βαριά, «βλάπτουσι τα αδύνατα στομάχια ... ανήκουσι μάλλον εις ανθρώπους δυνατούς, ισχυρούς παρά εις αδυνάτους και φιλασθενείς»⁹⁹⁶. Συμβουλεύει να τα τρώνε οι χωρικοί και οι εργάτες και όχι οι πολίτες, οι αδύνατοι, και σπουδαίοι άνδρες.

Ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ, όπως ο Tissot στο αρχικό κείμενο, αναφέρεται στη διατροφή με ταξικό πρόσημο, καθώς στις παρεχόμενες διατροφικές οδηγίες επιφυλάσσει μεγαλύτερη φροντίδα για τους ανθρώπους της πόλης, τους πνευματικά εργαζόμενους, από τους εργάτες. Καταπιάνεται ιδιαίτερα με τους πρώτους και το τι πρέπει να τρώνε για να διατηρούνται υγιείς και διαυγείς. Ο Tissot συνδέει την κατανάλωση τροφής με τη διανοητική ή τη χειρωνακτική απασχόληση. Οι πνευματικοί άνθρωποι είναι ντελικάτοι και δεν χωνεύουν με ευκολία. Οι πολλές και βαριές τροφές αρμόζουν σε όσους εργάζονται σκληρά καταβάλλοντας σωματικό κόπο. Διαβάζοντας κανείς το κείμενο θεωρεί αξιολύπητους, «ντελικάτους», εύθραυστης υγείας, τους λογίους, τους ανθρώπους του πνεύματος⁹⁹⁷.

Οι άνθρωποι αυτοί κουράζουν τον νου τους, όχι το σώμα, και αυτός ο τρόπος ζωής έχει επιπτώσεις —σύμφωνα με τον συγγραφέα— καθώς το σώμα αδυνατίζει από την ακινησία. Αρρωσταίνουν στον εγκέφαλο και στο στομάχι, και παράλληλα κινδυνεύουν από έμφραξη που οφείλεται στην καθιστική ζωή. Ο ίδιος λέει ότι αυτή είναι η ασθένεια των ανθρώπων που ασχολούνται με τα γράμματα. Οι εγγράμματοι

⁹⁹⁴ Μιχαήλ, *Διατητικής Παραγγέλματα...*, σ. 93.

⁹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 97.

⁹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 116.

⁹⁹⁷ Ματθαίου, «Οι ντελικάτες τροφές...», ό.π., σ. 51.

και λόγιοι που παραμένουν σε εσωτερικούς χώρους και ακίνητοι για πολλές ώρες παθαίνουν «υποχονδρία». Ο συγγραφέας θεωρεί τη σωματική άσκηση απαραίτητη, αλλά δεν αξιολογεί υψηλά τον σωματικό κόπο του εργάτη. Η σωματική άσκηση των λογίων είναι υποχρεωτική για λόγους υγείας και διασκέδασης και όχι λόγω σκληρής εργασίας, και αυτό είναι το στοιχείο που διαφοροποιεί ταξικά τις δύο ομάδες.

Η ξεχωριστή μνεία που γίνεται στο έργο για τους πνευματικούς ανθρώπους εξηγείται καθώς ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ είχε μεταφράσει το εγχειρίδιο του Tissot για την υγεία των ανθρώπων των γραμμάτων (*De la santé des gens de lettres*). Το κείμενο ήταν ομιλία του Tissot το 1766 στο Κολέγιο Ιατρικής της Λωζάννης, ομιλία προσαρμοσμένη για ένα κοινό που κατεξοχήν αποτελούνταν από ανθρώπους των γραμμάτων⁹⁹⁸.

Το προς ανάταση, προς συνειδητοποίηση έθνος έχει μάλλον περισσότερη ανάγκη τις προτροπές για υγιεινή ζωή, τη διαφώτιση για τα ιατρικά, και όχι ενημέρωση για τρυφηλά γεύματα, τις απολαύσεις και τις ηδονές του φαγητού που τα «προοδευμένα» έθνη εκείνη την εποχή γνώριζαν⁹⁹⁹. Η κοινωνία των ορθόδοξων χριστιανών στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές δεν αξιολογούσε τη διατροφική σπατάλη ως στοιχείο κοινωνικής, πολιτισμικής ανόδου. Ίσως αυτό το στοιχείο ενίσχυσε την τάση για μη υλικές, αλλά πνευματικές και κοινωνικές αναζητήσεις στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Οι πολλοί, αν ήταν υγιείς, μπορούσαν να θέσουν στόχο την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς, να επιλέξουν κατά κάποιον τρόπο την κοινωνική πρόοδο αντί για την τρυφηλότητα της περίσσειας τροφής.

Μέσω της διατροφής και των γενικών οδηγιών για υγιή ζωή εν συνόλω, η υγεία παίρνει διαστάσεις πολύτιμου αγαθού για τον άνθρωπο και γίνεται η απαραίτητη συνθήκη για την ομαλή πορεία μιας κοινωνίας.

⁹⁹⁸ Ματθαίου – Πολέμη, «Περί ελληνικής ιατρικής πολιτείας...», ό.π., σ. 86.

⁹⁹⁹ Ματθαίου, «Οι ντελικάτες τροφές...», ό.π., σ. 52.

11. Οι εκδότες-λόγιοι συγγραφείς των ιατρικών βιβλίων

Ανάμεσα στα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία που αντλούμε από τις ελληνικές ιατρικές εκδόσεις είναι όσα αφορούν τους συγγραφείς τους. Σύμφωνα με τον Φ. Ηλιού, από το 1780-1820 έχουν καταμετρηθεί 205 νέοι συγγραφείς σε ένα σύνολο 220 ατόμων. Οι περισσότεροι πρωτοεμφανιζόμενοι είναι συνήθως νέοι στην ηλικία, με προέλευση από κοινωνικές ομάδες όπως οι Φαναριώτες και οι έμποροι. Ένα μέρος τους ανήκει στην ομάδα των κληρικών που ενστερνίστηκαν τις ιδέες του Διαφωτισμού¹⁰⁰⁰. Όπως γράφει ο Μανώλης Πατινώτης, οι λόγιοι συγγραφείς που έπαιξαν ρόλο στην επιστημονική εκδοτική παραγωγή του 18^{ου} αιώνα προέρχονταν από τις περιοχές της Ηπείρου, της Δυτικής Μακεδονίας και ορισμένοι από τη Θεσσαλία. Κάποιοι και από τα Ιόνια Νησιά¹⁰⁰¹.

Στα βιβλία που παρουσιάζονται στην παρούσα διατριβή βρίσκουμε αρκετούς γιατρούς ανάμεσα στους συγγραφείς λόγω του εξειδικευμένου θέματος, όπως είναι οι ιατροφιλόσοφοι Θ. Μανδακάσης και Ι. Νικολίδης, για τους οποίους θα μιλήσουμε περισσότερο στη συνέχεια. Ανάμεσα στους συγγραφείς ιατρικών βιβλίων, ωστόσο, υπάρχουν Έλληνες λόγιοι, όπως και έμποροι της Διασποράς.

Ο Γεώργιος Βεντότης ήταν Έλληνας τυπογράφος, εκδότης και συγγραφέας. Το όνομά του αναφέρεται στη βιβλιογραφία της ιστορίας του ελληνικού τύπου, στο πρόσωπό του καταγράφεται η εικόνα του λόγιου/εκδότη. Ο Βεντότης ξεκίνησε την ασχολία του με τις τυπογραφικές και εκδοτικές εργασίες από την πλευρά του εργαζομένου, καθώς απασχολήθηκε εκεί για βιοποριστικούς λόγους, για να γίνει αυτό που λέμε σήμερα αυτοδημιούργητος εκδότης, να συντελέσει στην άνοδο των ελληνικών εκδοτικών δραστηριοτήτων στη Βιέννη, χωρίς να ολοκληρώσει με επιτυχία το εγχείρημά του καθώς πέθανε νωρίς και χρεωμένος¹⁰⁰².

Γεννήθηκε το 1757 στη Ζάκυνθο όπου και παρακολούθησε την εγκύκλια παιδεία. Στη συνέχεια βρέθηκε στην Ιταλία για σπουδές στη λατινική, ιταλική και γαλλική γλώσσα, ενώ έκανε και θεολογικές σπουδές. Ακολούθησε η μετάβαση στη Βενετία για να εργαστεί στο περίφημο τυπογραφείο του Ν. Γλυκή. Σε ένα ταξίδι από

¹⁰⁰⁰ Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», ό.π., σ. 14.

¹⁰⁰¹ M. Patiniotis, "Scientific Travels of the Greek Scholars in the Eighteenth Century", στο A. Simoes – A. Carneiro – M. P. Diogo (επιμ.), *Travels of Learning, A Geography of Science in Europe*, Kluwer Academic Publishers, 2003, σ. 54.

¹⁰⁰² O. Katsiardi-Hering – M. A. Stassinopoulou, "The long 18th century of Greek Commerce in the Habsburg Empire", στο W. Schmale (επιμ.), *The Eighteenth century and the Habsburg Monarchy, International Series*, τ. 3, Verlag, Μπόχουμ 2011, σ. 191-213.

τη Βιέννη βρήκε μία θέση οικοδιδασκάλου στη Πέστη την οποία ανέλαβε, αλλά δεν παραμείνε εκεί για καιρό. Ο Βεντότης βρέθηκε ξανά στη Βιέννη για να αναλάβει διορθωτής στο τυπογραφείο Μπαουμάστερ. Οι συνεχείς αλλαγές αντικειμένου και περιβάλλοντος ίσως δηλώνουν μια προσπάθεια οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης, γεγονός που δείχνει ότι τα οικονομικά του δεν ήταν εύκολα.

Το 1787 παντρεύτηκε τη Μαρία Σφογκαρά και έκαναν ένα γιο, τον Νικόλαο, το 1790. Ο Βεντότης ήταν ο πρώτος Έλληνας που δημιούργησε τυπογραφείο στη Βιέννη και σύμφωνα με τον Γ. Ζαβίρα, που ήταν φίλος του, αυτό έγινε με την αγορά της επιχείρησης του Μπαουμάστερ. Το γεγονός αυτό δεν είναι ξεκάθαρο γιατί μετά την εκκίνηση των εργασιών του τυπογραφείου του Βεντότη συνέχισαν να εκδίδονται και βιβλία με τη φήμα του Μπαουμάστερ. Στενός του φίλος ήταν και ο Ρήγας Φεραίος και ο οποίος συνέχισε τη μετάφραση του *Νέου Ανάχαρση* μετά τον θάνατο του Βεντότη. Ο Βεντότης πέθανε πολύ νέος από φυματίωση, το 1795, σε ηλικία 38 ετών, και το τυπογραφείο συνέχισε να λειτουργεί υπό τη διεύθυνση της χήρας του, έως ότου εκείνη το πούλησε το 1810. Εκτός από τα βιβλία που εξέδωσε στο τυπογραφείο, ήταν συγγραφέας αρκετών έργων και μεταφραστής. Δύο μεταφράσεις του θα παρουσιάσουμε εδώ αναζητώντας τα στοιχεία που συνεισφέρουν στην ιστορία μας, αλλά και φυσικά στην ιστορία της ελληνικής ιατρικής, γιατί και τα δύο είναι χρηστικά ιατρικά βιβλία: για τη σεξουαλικότητα το πρώτο, *Περί αννανισμού* (1777), και με ιατρικές οδηγίες για την επίτευξη της γενικής υγείας το άλλο, *Νουθεσία εις τον λαόν* (1780)¹⁰⁰³.

Μία ακόμη ιδιαίτερη περίπτωση λογίου που συνέβαλε στις ελληνικές ιατρικές εκδόσεις είναι αυτή του Χρήστου Σουγδουρή, μέλους της μεγάλης οικογένειας των Σουγδουρή, ονομαστής, με παράδοση τόσο στο εμπόριο όσο και στη χρυσοχοΐα, αλλά και στην ενασχόληση με τα γράμματα. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα βρέθηκε στη Ρωσία, όπου και διέμεινε, ενώ το 1781 μετέφρασε και εξέδωσε το ιατρικό σύγγραμμα του G. Emerigon *Περί ποδαλγίας*. Για τον μεταφραστή δεν γνωρίζουμε παρά ελάχιστες πληροφορίες —ένα μυστήριο απλώνεται γύρω από το όνομα και τη ζωή του— και αυτές τις εντοπίζουμε με αφορμή δημοσιεύσεις και μελέτες για τον πρόγονό του Γεώργιο Σουγδουρή, λόγιο, φιλόσοφο και θεολόγο που

¹⁰⁰³ Γ. Ξ. Λαδάς, «Βεντότης Γεώργιος», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. Ζ', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήναι 1956, σ. 7.

έζησε τον 17^ο αιώνα¹⁰⁰⁴. Ενώ αμφιταλαντεύτηκα για το αν πρέπει να εντάξω το έργο στην παρούσα μελέτη, επειδή δεν υπήρχε το βιβλίο για να μελετηθεί, στην πορεία, αναζητώντας πληροφορίες για τον μεταφραστή ή συγγραφέα, βρήκα πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι διαθέτουμε λίγα στοιχεία για το πρόσωπό του.

Μια ξεχωριστή περίπτωση λογίου-εμπόρου ήταν ο Γεώργιος Ζαβίρας, που γεννήθηκε το 1774 στη Σιάτιστα της Μακεδονίας. Υπήρξε κάτοικος Ουγγαρίας, επιδόθηκε στο εμπόριο, ενώ ακολούθως βρέθηκε στην Κολονία για να μελετήσει πολλά επιστημονικά πεδία και κατάφερε να ανοίξει εκεί σχολή με τη βοήθεια των εκεί Ελλήνων κατοίκων. Ο Ζαβίρας ήταν πολύγλωσσος, πολυταξιδεμένος, και είχε οικονομική επιφάνεια που τον βοήθησε να εκδώσει δικά του βιβλία, αλλά και μεταφράσεις ξένων έργων¹⁰⁰⁵. Υπάρχει ένα ανέκδοτο έργο που του αποδίδεται, το οποίο φέρει τον τίτλο *Περιήγησις εκ της Βιέννης διά της Μοραβίας εις την Βοημίαν, Σαξονίαν και Βορουσσίαν*, το οποίο υπήρξε χαμένο για χρόνια και βρέθηκε —δεύτερη φορά— στη βιβλιοθήκη του Κετσκεμέτ το 1957 από την Εύα Κοππ. Στο χειρόγραφο αυτό ο Ζαβίρας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την πνευματική ζωή των Ελλήνων της Διασποράς, ποιες εφημερίδες εξέδιδαν, τι βιβλία διάβαζαν, με ποιους ξένους έρχονταν σε επαφή, ποια ήταν η οικονομική τους κατάσταση, αναφέρεται στην αγάπη τους για την πατρίδα και τη λευτεριά που δεν έσβησε ποτέ από την καρδιά τους. Διηγούμενος την περιήγησή του στην Πράγα, αναφέρει μια συνάντησή του με έναν ιερέα στην προσπάθειά του να βρει τον τάφο του Tycho Brahe, επιστήμονα του 16^{ου} αιώνα: «Ασπασθείς την χείραν αυτού με ηρώτησε ύποπτος τι γένους ειμί, το επάγγελμά και τι ζητώ περί αυτού. Τω απεκρίθην ότι Έλλην ειμί το γένος, έμπορος το επάγγελμα και ότι ζητών και παρακαλώ ίνα πέμψη τινά των δούλων αυτού όπως μοι δείξη τον τάφον του Τύχωνος. Παράξενον και θαυμάσιον τω εφάνη τούτο, ότι ένας έμπορος και μάλιστα Γραικός έχει είδησιν και επιθυμίαν ίνα ιδή τον τάφον του Τύχωνος. Όταν του είπα ότι πολλοί έλληνες γνωρίζουν το σύστημά του και το θεωρούν συμφωνέστερο στην Αγία Γραφή από του Κοπέρνικου. Αχ είπεν, και σώζεται άρα έτι εις την Ελλάδα μνήμη τις των επιστημονικών πραγμάτων!»¹⁰⁰⁶.

¹⁰⁰⁴ Κ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725): Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή, τη διδασκαλία και το φιλοσοφικό του έργο», *Λωδώνη*, Μέρος Τρίτο, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 31, 2002, σ. 241-308.

¹⁰⁰⁵ Λ. Χ. Ζώης, «Γεώργιος Ζαβίρας», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. ΙΑ', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήναι 1956, σ. 879.

¹⁰⁰⁶ Ε. Κοππ, «Ειδήσεις για ένα πολύτιμο ελληνικό χειρόγραφο. Η ανέκδοτη “Περιήγησις” του Γ. Ζαβίρα», *Παρνασσός*, 2, 1960, σ. 381-386.

Ο Γεώργιος Ζαβίρας ήταν το κατεξοχήν παράδειγμα λογίου-εμπόρου, ένας άνθρωπος του χρήματος αλλά και του πνεύματος. Ως προσωπικότητα ήταν πολυσχιδής, καθώς, παρόλο που βιοποριζόταν από το εμπόριο ήταν οικοδιδάσκαλος και συγγραφέας. Διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη την οποία φρόντιζε να ενημερώνει συνεχώς, ήταν βιβλιόφιλος και συλλέκτης βιβλίων. Μετά τον θάνατό του το 1804 έγινε γνωστό ότι στη διαθήκη του άφησε εντολή να αποτελέσουν τα βιβλία του την αρχή για τη δημιουργία μιας δημόσιας βιβλιοθήκης για Έλληνες αναγνώστες στην Πέστη, αφήνοντας ως διαχειριστή της επιθυμίας την ελληνοβλαχική κοινότητα της πόλης. Τα βιβλία έφτασαν στην Πέστη έναν χρόνο μετά τον θάνατό του και η καταγραφή τους έγινε 17 χρόνια αργότερα, με αποτέλεσμα την απώλεια ενός αριθμού αυτών. Μαζί χάθηκαν και οι ιδιόχειροι κατάλογοι που συνόδευαν τα βιβλία, ώστε έκτοτε έχουν γίνει αρκετές καταγραφές των βιβλίων του Ζαβίρα και όχι μόνο σε μία βιβλιοθήκη της Ουγγαρίας¹⁰⁰⁷. Μια σύντομη ματιά στον κατάλογο των βιβλίων φανερώνει το εύρος των ενδιαφερόντων του λογίου. Βιογραφίες, βιβλία περιηγητών, έργα θρησκευτικού περιεχομένου, εκκλησιαστικά, εκπαιδευτικά, γραμματικές, η μετάφραση του Γ. Σακελλάριου του *Νέου Ανάχαρση*, η *Διαιτητική* του Κ. Μιχαήλ, έργα του Α. Tissot με ιατρικά θέματα, καθώς και χειρόγραφα παλαιότερα αλλά και δικά του¹⁰⁰⁸. Από τα χειρόγρατά του, το υπ. αριθμ. 32 φαίνεται πως εκφράζει την προσωπική του στάση: *Απόδειξις ότι αι Γυναίκες δεν είναι άνθρωποι ήτις επικυρούται από της Αγίας Γραφής*. Ένας βιβλιόφιλος, μοναχικός λόγιος, που έζησε ανάμεσα στα βιβλία, με τα πλείστα ενδιαφέροντά του. Η προσωπικότητα και το έργο του έχουν προκαλέσει το ερευνητικό ενδιαφέρον μελετητών εδώ και χρόνια.

Τελευταίο παράδειγμα διανοουμένου που αναφέρεται στη μελέτη και έπαιξε σπουδαίο ρόλο στις ελληνικές εκδόσεις είναι αυτό του Σπ. Βλαντή, Έλληνα λογίου που γεννήθηκε στη Βενετία το 1765. Πατέρας του ήταν ο Κυθήριος Φραγκίσκος Βλαντής και μητέρα του η Ελένη Στάθη. Φοίτησε στη Φλαγγίνειο Σχολή την περίοδο κατά την οποία στη διεύθυνση βρισκόταν ο Κεφαλονίτης ιερομόναχος Αγάπιος Λοβέρδος. Εκεί σπούδασε ελληνικά και λατινικά γράμματα, ενώ στη σχολή των Ιησουιτών παρακολούθησε φιλοσοφία, μαθηματικά, γλώσσες και μαθήματα δικαίου. Οι επιδόσεις του μεταφέρονται ως εξαιρετικές ως προς τη μαθητεία του, ώστε στα δεκαπέντε του μετέφρασε το έργο *Περί Ρήτορος* του Κικέρωνα, ενώ αργότερα θεολογικά και ιστορικά έργα τα οποία εξέδωσε στη Βενετία. Ήταν φιλολογικός

¹⁰⁰⁷ Σειρηνίδου, *Το εργαστήριο του λογίου...*, Παράρτημα II, ό.π., σ. 281-349.

¹⁰⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 291.

εκδότης, σχολιαστής αρχαίων συγγραφέων, λεξικογράφος και παιδαγωγός¹⁰⁰⁹. Παρά τις οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπισε έγινε γρήγορα γνωστός ως λόγιος και δάσκαλος, ώστε το 1794 αν και πολύ νέος, διαδέχτηκε τον Λοβέρδο στη θέση του διευθυντή της Φλαγγινείου Σχολής. Η σχολή ανανεώθηκε επί των ημερών του και προσέλκυσε όχι μόνο ελληνόφωνους, αλλά και ξένους μαθητές. Αποφοίτησαν από εκεί πολλοί γνωστοί λόγιοι στα χρόνια του. Παρέμεινε στη θέση του διευθυντή της σχολής ως το τέλος της ζωής του και παρότι ήταν φτωχός, με μεγάλη οικογένεια και η γυναίκα του είχε τυφλωθεί, δεν δέχτηκε να πάρει άλλες θέσεις που του προτάθηκαν. Υπήρξε ένας από τους πολυγραφέτερους Έλληνες λογίους του 18^{ου} αιώνα, ο οποίος τελείωσε τη ζωή του το 1830, ταλαιπωρημένος για χρόνια από τα οικογενειακά και προσωπικά προβλήματα, όπως άλλωστε αναφέρει συχνά και στο βιβλίο που παρουσιάζουμε εδώ¹⁰¹⁰.

¹⁰⁰⁹ Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφείς...*, ό.π., σ. 47.

¹⁰¹⁰ Κ. Μ. Μέκιος, «Σπ. Βλαντής», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. Ζ', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήναι 1956, σ. 401-402.

12. Οι γιατροί-συγγραφείς των ιατρικών βιβλίων

Τα κείμενα, χειρόγραφα και έντυπα, ήταν βασικά βοηθήματα του ιατρικού επαγγέλματος. Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφέρουμε τους γιατρούς που έγραψαν, μετέφρασαν ή συνέταξαν κάποια από τα ιατρικά βιβλία που μελετήθηκαν στην εργασία. Ο λόγος που γίνεται ξεχωριστή αναφορά στα δικά τους βιογραφικά είναι γιατί από τον 18^ο αιώνα διαμορφώνονται τα νέα χαρακτηριστικά του ιατρικού επαγγέλματος. Είναι η περίοδος που αναδύεται στο προσκήνιο της ιατρικής φροντίδας το πρόσωπο του γιατρού και αυτό οφείλεται στον πολλαπλασιασμό των ανακαλύψεων στον τομέα της ανθρώπινης ανατομίας, της φυσιολογίας, νέων κλάδων που τώρα γίνονται ακριβείς και ορθολογικοί. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η ιατρική μετατοπίζεται από τη βιβλιοθήκη στην παρακλίνια φροντίδα¹⁰¹¹ και στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην εργαστηριακή ιατρική¹⁰¹². Ωστόσο, ήδη από τον 19^ο αιώνα η ιατρική χρειάστηκε να ανασυγκροτήσει τους δικούς της χώρους και αυτό οδήγησε στην καλύτερη οργάνωση των νοσοκομείων. Ακόμη και αν η άγνοια της κυτταρικής συγκρότησης των ιστών ύψωσε προσωρινά ένα αξεπέραστο εμπόδιο στην παρατήρηση και διατήρησε τα μέσα ίασης στην πρότερη στάσιμη κατάσταση ως προς την αποτελεσματικότητα και συχνά χωρίς να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις ίασης των ασθενειών¹⁰¹³, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο γιατρός αναλαμβάνει επίσημα τον ρόλο του μεσολαβητή στον θάνατο, μαζί με τον ιερέα που έτσι και αλλιώς ήταν ανέκαθεν κυρίαρχος¹⁰¹⁴.

Στην αρχή του βιβλίου για την πανώλη, ο Π. Ηπίτης απευθύνεται κυρίως στους γιατρούς, στην επαγγελματική ομάδα όπου ανήκει και ο ίδιος: «εις τον επίσημον και αρχαιότατον ιατρικόν και φιλοσοφικό χορόν της Βιέννης αφιερώνει ως ασθενές τεκμήριον αιωνίου ευγνωμοσύνης. Εις δε τους κατοίκους των επαρχιών όπου κυριεύει ή τας οποίας συχνά επισκέπτεται η ολέθριος πανώλη προσφέρει ταύτην την διατριβήν»¹⁰¹⁵, σχόλιο που δεν απαντάται συχνά στα ελληνικά ιατρικά έντυπα της περιόδου και αποτιμά την εξολοθρευτική μανία της επιδημίας, αλλά κυρίως

¹⁰¹¹ Ο όρος στα αγγλικά είναι *bedside medicine*, που σημαίνει τη σχέση του γιατρού με την κλινική εξέταση και τον ασθενή και όχι με την έρευνα. Βλ.

<https://medical-dictionary.thefreedictionary.com/bedside> (ανακτήθηκε 16/1/2021).

¹⁰¹² Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 174.

¹⁰¹³ Vovelle, *Ο θάνατος και η Δύση...*, σ. 48.

¹⁰¹⁴ Στο ίδιο, σ. 92.

¹⁰¹⁵ Ηπίτου, *Λοιμολογία*, σ. 1

εμπεριέχει την αναφορά στην προσπάθεια του ιατρικού σώματος για την εξολόθρευση της.

Ο Πέτρος ή Πετράκης —όπως συχνά αναφέρεται— Ηπίτης ήταν γιατρός που γεννήθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα στην Πάργα και σπούδασε στο Βουκουρέστι και τη Βιέννη, όπου και εξέδωσε το έργο που σχολιάζουμε εδώ.

Αρχικά εγκαταστάθηκε στην Οδησό και υπήρξε γιατρός του Α. Υψηλάντη, τον οποίο και ενίσχυσε στην προετοιμασία της επανάστασης ταξιδεύοντας προς διάδοση φιλελληνικού κινήματος υπέρ του αγώνα. Μετά την ίδρυση του κράτους, το 1830, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα για να εργαστεί ως γιατρός. Διορίστηκε μέλος του Ιατροσυνεδρίου και το 1837 κλήθηκε στον Πόρο με σκοπό την καταστολή της επιδημίας πανώλης που είχε ενσκήψει. Διαφώνησε ως προς την αντιμετώπιση της επιδημίας με τον Κ. Βίπμερ, αρχίατρο του Όθωνα και πρόεδρο του Ιατροσυνεδρίου, και μάλιστα εξέδωσε κείμενο απάντησης, σχολιάζοντας τα μέτρα που είχαν ληφθεί. Του πρότειναν να αναλάβει έδρα διδασκαλίας και εκείνος αρνήθηκε. Ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την πανώλη. Πέθανε στην Αθήνα το 1861¹⁰¹⁶.

Οι γιατροί αρχίζουν να θεωρούνται οι κατεξοχήν ειδικοί που δικαιωματικά κατέχουν τη γνώση για να αναφέρονται σε ζητήματα ασθένειας και θεραπείας. Όταν ο Γ. Βεντότης ζητά την επιείκεια των γιατρών-αναγνωστών του υποδεικνύει την αξία του δικού τους λόγου για την υγεία, ενώ διευκρινίζει γιατί δεν απευθύνεται σε αυτούς με το βιβλίο του *Νουθεσίαι εις τον λαόν*, αλλά σε εκείνους τους εγγράμματους που έχουν αναλάβει να βοηθούν τους αδαείς: «διά τους συμπαθείς ελεήμονας όπου ζουν εις τα χωρία, οι οποίοι ωσάν από μίαν θείαν πρόνοιαν είναι καλεσμένοι να βοηθούν με τα συμβουλάς των όλων εκείνον τον λαόν όπου τους τριγυρίζει ...»¹⁰¹⁷. Ο Γ. Ζαβίρας πάλι στο βιβλίο *Ιατρικαί Παραινέσεις* υπόσχεται ότι οι αναγνώστες θα αποκτήσουν ιατρική ιδιότητα με τη μελέτη του¹⁰¹⁸.

Ένα στοιχείο που ξεχωρίζει ανάμεσα στις καινοτομίες που επέβαλε η ιατρική βιβλιογραφία της περιόδου είναι ότι μέσω των βιβλίων καθιερώνεται η χρήση ιατρικής ορολογίας στην ελληνική γλώσσα, απαραίτητο εργαλείο για την ιατρική κοινότητα. Από τα μέσα περίπου του 18^{ου} αιώνα διακρίνεται η προσπάθεια των συγγραφέων-μεταφραστών των ιατρικών βιβλίων να αποδώσουν στην ελληνική

¹⁰¹⁶Αρ. Π. Κουζής, «Ηπίτης Πέτρος Κ.», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. ΙΒ', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήνα 1956, σ. 351.

¹⁰¹⁷Tissot, *Νουθεσίαι*, ό.π., σ. 1στ'.

¹⁰¹⁸Οι εκλαϊκευτικές εκδόσεις ιατρικών γνώσεων συνεχίζονται ως τον 21^ο αιώνα· *Ο γιατρός σπíti σας*, του Μ. Peters (2006).

γλώσσα τους ιατρικούς όρους της ανατομίας, της φυσιολογίας και της παθολογίας¹⁰¹⁹. Σύμφωνα με τον ακαδημαϊκό Μ. Στεφανίδη, οι επιστημονικοί όροι που διαπλάστηκαν εκείνη την εποχή έγιναν η βάση της επιστημονικής ορολογίας στα νέα ελληνικά και διαμόρφωσαν το περιβάλλον του επιστημονικού λόγου¹⁰²⁰. Ένα τέτοιο παράδειγμα δίνει η διδακτορική διατριβή του ιατροφιλοσόφου Θωμά Μανδακάση από την Καστοριά, στην οποία γίνεται για πρώτη φορά λόγος για τα ερυθρά αιμοσφαίρια, ως «ερυθροίς του αίματος σφαιριδίσις», τα οποία είχαν εντοπισθεί το 1665 από τον Jan Swammerdan (1637-1680).

Ο Θωμάς Μανδακάσης (1709-1757) γεννήθηκε στην Καστοριά από πλούσια οικογένεια, πιθανόν γουνέμπορες, και μετά τα πρώτα γράμματα βρέθηκε στην Κοζάνη, όπου σπούδασε κοντά στον Ευγένιο Βούλγαρη. Στη συνέχεια σπούδασε στη Ρωσία, αργότερα παρακολούθησε μαθήματα στη Μεγάλη του Γένους Σχολή της Κωνσταντινούπολης. Από το 1752 ως το 1757 σπούδασε στη Χάλλη και τη Λειψία ιατρική και φιλοσοφία. Οι μετακινήσεις των μαθητών ή σπουδαστών ήταν φαινόμενο σύνηθες και στις ελληνικές περιοχές. Οι μαθητές ταξίδευαν από περιοχή σε περιοχή για να παρακολουθήσουν τα μαθήματα του ενός ή του άλλου φημισμένου δασκάλου. Από τη Χίο στην Πάτμο, στην Κωνσταντινούπολη, οι διαδρομές στην αναζήτηση της γνώσης ήταν πολυετείς και προφανώς πλήρεις εμπειριών, εκτός από τις πολύτιμες γνώσεις από τους δασκάλους.

Ο Θωμάς Μανδακάσης έγραψε τη διδακτορική του διατριβή στα ελληνικά και στα λατινικά και σύμφωνα με τον Δ. Καραμπερόπουλο είναι η πρώτη ελληνική ιατρική διδακτορική διατριβή¹⁰²¹. Την εποπτεία της διατριβής του είχε ο Ernst Hebenstreit, ο οποίος γνώριζε την ελληνική γραμματεία και την ελληνική γλώσσα. Η πρώτη αυτή διατριβή στόχευε στη διαφώτιση σε θέματα υγείας και στη δημιουργία ελληνικής ιατρικής ορολογίας. Η κυρίως μελέτη της διατριβής αφορά στη θεραπευτική αντιμετώπιση προβλημάτων υγείας με όμοια μέσα, που αντικαθιστούν τα στοιχεία που λείπουν από τον οργανισμό. Μέχρι τον θάνατό του ο Μανδακάσης εργάστηκε ως γιατρός στη Λειψία¹⁰²².

¹⁰¹⁹ Δ. Καραμπερόπουλος, «Ελληνική ιατρική ορολογία: Οι απαρχές της κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 25(2), 2008, σ. 244-247, <http://www.karaberopoulos.gr/karaberopoulos/ergasies/102.asp> (ανακτήθηκε 5/1/2014).

¹⁰²⁰ Μ. Στεφανίδης, *Αι φυσικαί επιστήμαι εν Ελλάδι προ της Επαναστάσεως*, Αθήναι 1926, σ. 54

¹⁰²¹ Δ. Καραμπερόπουλος, «Για τη διατριβή του Θωμά Μανδακάση, *Όμοια των ελλειπόντων ομοίων ιάματα*, Lipsiae, 1757», academia.edu. (ανακτήθηκε 19/2/2020).

¹⁰²² Η. Τεμπέλη, «Θεϊκή και ανθρώπινη ευδαιμονία στη γνωσιοθεωρία του ιατροφιλοσόφου Θωμά Μανδακάση», *Πρακτικά - International Conference Science and Religion*, Αθήνα 2015, σ. 134-145.

Η ρευστή περίοδος ως προς τη χρήση ελληνικής ιατρικής ορολογίας φαίνεται όταν ο Ι. Νικολίδης στο βιβλίο του για τη μαλαφράντζα απολογείται στους αναγνώστες που χρησιμοποιεί λέξεις για τα ανθρώπινα μέλη οι οποίες «προξενούν πάντοτε εις την ακοήν και την ανάγνωσιν μεγάλην αηδίαν και μάλιστα εις τους πάρα χρηστοίθεις και σωφρονεστερούς και απλούστερους του Γένους»¹⁰²³. Δικαιολογεί την κοινή γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε για να κατανοούν οι απλοί άνθρωποι τις πληροφορίες που μεταδίδει. Σημειώνει ο ίδιος: «Διά να ευκολύνω με τελειότητα το ύφος του βιβλίου, και να σηκώσω κάθε παραμικρήν αφορμήν αμφιβολίας του αναγνώστου, εβιάσθηκα πολλάκις να μεταχειρισθώ και λέξεις τουρκορωμαϊκούς, ή φραγκορωμαϊκούς»¹⁰²⁴ για να κατονομάσει τα μέλη του ανθρώπινου σώματος. Έτσι κι αλλιώς το ζήτημα της ορολογίας, μετάφρασης και χρήσης επιστημονικών όρων είναι θέμα που απασχολεί ακόμη και στις μέρες μας το επιστημονικό πεδίο της ιατρικής και των συναφών επιστημών¹⁰²⁵.

Ο γιατρός Ιωάννης Νικολίδης, ο Γραμμουστιανός ιατροφιλόσοφος σύμφωνα με τα στοιχεία που βρέθηκαν στον κατάλογο διδασκόντων ιατρών του Πανεπιστημίου της Βιέννης, γεννήθηκε το 1745 στη Μακεδονία. Καταγόταν από το χωριό Γράμμοστα του νομού Καστοριάς και μεγάλωσε στην Κλεισούρα. Ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στη Σιάτιστα και κατόπιν μετοίκησε στη Βιέννη, όπου σπούδασε ιατρική. Τη διατριβή του, που εκδόθηκε το 1780, την είχε αφιερώσει στον Anton Störck, πρύτανη της Ιατρικής Σχολής της Βιέννης¹⁰²⁶ και συγγραφέα του δίτομου έργου για τη *Μαλαφράντζα*, το οποίο μελετήθηκε για τις ανάγκες του παρόντος κεφαλαίου. Μολονότι το υλικό των συνταγών και οι αναλυτικές πληροφορίες περί την ασθένεια και τα διάφορα στάδιά της προέρχονται από το έργο του Störck, ο Νικολίδης συμπεριέλαβε στην εισαγωγή πληροφορίες και λεπτομέρειες που αφορούσαν το ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό. Ο Ιωάννης Νικολίδης είχε τιμηθεί με τίτλο ευγενείας από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας Λεοπόλδο Β΄, διέθετε οικοσχημο στο οποίο αναγράφεται και ο τόπος καταγωγής του, και το γεγονός της

¹⁰²³ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 47-48.

¹⁰²⁴ Στο ίδιο, σ. 47-48.

¹⁰²⁵ *Λεξικό όρων υγιεινής και επιδημιολογίας*, Φόρουμ Δημόσιας Υγείας και Κοινωνικής Ιατρικής, Εκδόσεις ΚΑΛΛΙΠΟΣ, 2015, https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/2667/1/15373_Dimoliatis-MasterDocument.pdf (ανακτήθηκε 1/3/2017), αλλά και Δ. Καραμπερόπουλος, «Ελληνική ιατρική ορολογία, οι απαρχές της κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Αρχαία Ελληνική Ιατρική*, 25(2), 2008, σ. 244-247.

¹⁰²⁶ Δ. Καραμπερόπουλος, «Ιωάννης Νικολίδης και Anton Stoerck, ταύτιση κειμένου του βιβλίου “Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος, ήγουν η Μαλαφράντζα”, Βιέννη 1794», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής*, Κοζάνη 1999, σ. 5-31.

απονομής ανέφερε η *Εφημερίς των Αδελφών Πουλίου* στις 30 Μαΐου 1791¹⁰²⁷. Υπήρξε επίσης ιδιαίτερος ιατρός της αυτοκράτειρας Μαρίας Θηρεσίας. Θεωρείται από τους κρυφούς συνεργάτες του Ρήγα Φεραίου, ενώ συνέγραψε και μετέφρασε ιατρικές μελέτες. Έζησε δε μέχρι το 1828 —έτος θανάτου του— στη Βιέννη.

Η ξεχωριστή σημασία του βιβλίου του Νικολίδη για τη μαλαφράντζα έγκειται στο ότι ενώ αναφέρεται σε ένα θέμα που δεν ήταν «εύκολο», ο συγγραφέας διαφοροποιείται. Ως γιατρός αναφέρεται αναλυτικά τόσο στην πρόληψη όσο και την ίαση των σεξουαλικά μεταδιδόμενων ασθενειών, ενώ για να μεταβιβάσει στον αναγνώστη τα σχετικά με τις συγκεκριμένες παθήσεις, για τα φάρμακα και οδηγίες επέλεξε γλώσσα απλή και κατανοητή. Ο Ι. Νικολίδης, για την αξία της έκδοσης της μελέτης του, θεωρείται ο πρώτος Έλληνας αφροδισιολόγος.

Ο Κ. Μιχαήλ στη *Διαιτητική* αναφέρεται στη γλώσσα που χρησιμοποίησε στο κείμενό του και δηλώνει ότι προσπάθησε να αποφεύγει «το πολλά χυδαϊκόν ύφος» για να μη θεωρηθεί από τους άλλους «πάντη αηδής και άχαρις»¹⁰²⁸. Το έργο του εκδόθηκε την ίδια χρονιά με τη *Μαλαφράντζα* του Ι. Νικολίδη και ίσως ο συγγραφέας ήθελε να εκφράσει την αντίθεσή του με τη χρήση λαϊκών λέξεων στα ιατρικά έργα.

Η ακόλουθη θεσμοθέτηση της υγείας και η επικράτηση της επιστημονικής ιατρικής τον 19^ο αιώνα καθιέρωσαν περαιτέρω την ιατρική ορολογία. Ωστόσο υπήρχε κοινή χρήση όρων και με το πεδίο της πρακτικής ιατρικής, όπως φαίνεται από τα κείμενα των ιατροσοφίων: μαντζούνι, λάβδανο, κακουλές (κάρδαμο), ευλογία, όχτικα (χτικιό) κ.λπ.¹⁰²⁹. Λέξεις που απέδιδαν τα φυσικά υλικά που χρησιμοποιούσαν οι γιατροί, εμπειρικοί ή πτυχιούχοι, τις παθήσεις, τα είδη φαρμάκων, ενώ αρκετές από αυτές διατηρήθηκαν ζωντανές μέχρι τις μέρες μας.

Σημαντικό στοιχείο, το οποίο επιβεβαιώνει τη συνέχεια των ιατρικών μεθόδων, είναι η αναλυτική αναφορά του Ι. Νικολίδη στο ζήτημα της φλεβοτομίας και της χρησιμότητάς της¹⁰³⁰. Τον 18^ο αιώνα, αλλά και τον 19^ο, η φλεβοτομία ήταν η ιατρική πράξη που έκαναν οι γιατροί ως πρώτη βοήθεια για διάφορες ασθένειες. Ο συγγραφέας τονίζει ότι θα πρέπει να γίνεται με προσοχή και μόνο όταν είναι απαραίτητη. Είναι χαρακτηριστικό ότι προτείνει σε γυναίκα ασθενή να βρει έναν χειρουργό που να είναι εξειδικευμένος στη φλεβοτομία και δεν αναλαμβάνει να την

¹⁰²⁷ Συνηθισμένο φαινόμενο στους κύκλους των λογίων.

¹⁰²⁸ Μιχαήλ, *Διαιτητικής Παραγγέλματα...*, σ. 16.

¹⁰²⁹ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, Επεξηγηματικό Παράρτημα Όρων, σ. 119.

¹⁰³⁰ Νικολίδου, σ. 414, 417, 621.

εφαρμόσει ο ίδιος¹⁰³¹. Την εξειδικευμένη γνώση του χειρουργού συνιστά και όταν υπάρχει «έμπυον πρίσμα»¹⁰³². Γνωρίζουμε ότι κατά την ίδια περίοδο, τη μέθοδο της φλεβοτομίας εφήρμοζαν εξειδικευμένοι χειρουργοί που γνώριζαν αυτή και άλλες θεραπείες (κατάγματα, τραυματισμούς κ.λπ.)¹⁰³³. Το ίδιο σημαντική και απαραίτητη για την αποθεραπεία θεωρεί ο Νικολίδης την εφαρμογή αυστηρής δίαιτας, διατροφικών οδηγιών για το διάστημα που διαρκεί η ασθένεια και η θεραπεία της. Οι διατροφικοί κανόνες και οι οδηγίες που πρέπει να τηρούν οι ασθενείς ήταν μέρος της θεραπείας, ενώ απαντώνται και στα χειρόγραφα εγχειρίδια¹⁰³⁴ για την πρόληψη και τη διατήρηση της υγείας. Στο βιβλίο του Νικολίδη τούς συναντούμε και ως απαραίτητο μέρος¹⁰³⁵ της θεραπευτικής διαδικασίας

Τα ελληνικά ιατρικά βιβλία, εκτός από την καθιέρωση των ιατρικών όρων, στόχευσαν συστηματικά στη συγκρότηση ενός νέου ιατρικού παραδείγματος που ήταν απαραίτητο —όπως πίστευαν— στην ελληνική κοινωνία. Στην πρώτη γραμμή αυτής της αλλαγής τοποθέτησαν τους πτυχιούχους της ιατρικής, ώστε άρχισε να συγκροτείται μια άτυπη ομάδα γιατρών, οι οποίοι, χάρη στην κατοχή τίτλου σπουδών, θεωρήθηκε ότι είχαν το δικαίωμα και τις γνώσεις για να θεραπεύουν. Παρότι οι συγγραφείς των βιβλίων δεν παραλείπουν να μιλήσουν για τους καλούς εμπειρικούς, επανέρχονται συνεχώς στα κείμενά τους στην εμπιστοσύνη με την οποία πρέπει να περιβάλλουν οι άνθρωποι πρωτίστως τους πτυχιούχους-επιστήμονες γιατρούς.

Σε όλες τις μορφές κοινωνιών και πολιτισμών υπάρχει καταστατικό που ορίζει τον λόγο των ιατρών, που θέτει τα κριτήρια αρμοδιότητας και γνώσης, προσδιορίζει τους κανόνες του ιατρικού επαγγέλματος. Το καταστατικό λειτουργίας και ο λόγος των ιατρών άλλαξαν πολύ στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα¹⁰³⁶. Οι γιατροί συγκρότησαν επιστημονική κοινότητα και εκτός από τον παρεμβατικό ρόλο τους στα ζητήματα υγείας και ασθένειας, μπορούσαν να ορίζουν την ανθρώπινη καθημερινότητα. Από τον 19^ο αιώνα αποδόθηκε στην ιατρική και ο θεσμικός ρόλος για τον καθορισμό κανόνων πρόληψης και εξασφάλισης της υγείας του συνόλου. Ο γιατρός επέβαλλε τις γνώσεις του σε πολλαπλά πεδία, από τις επιτρεπόμενες τροφές

¹⁰³¹ Στο ίδιο, σ. 625.

¹⁰³² Στο ίδιο, σ. 548.

¹⁰³³ Ο γιατρός Παπαδάκης στην περιοχή της Μάνης και οι θεραπείες του, στο Λάμπρος, «Το ιατρικόν σημειωματάριον...», ό.π.

¹⁰³⁴ Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές...*, σ. 237.

¹⁰³⁵ Νικολίδου, σ. 498, 512, και αλλού.

¹⁰³⁶ Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης...*, σ. 78-82.

ανάλογα με τον τρόπο ζωής των ανθρώπων έως τον ύπνο, τη σωματική άσκηση, τότε και με ποιον είναι υγιές να ερωτεύονται ή να έχουν σεξουαλική επαφή, πόσο και τι είδους αλκοόλ να πίνουν, τότε να εφαρμόζουν προληπτικές θεραπείες.

Από τον 18^ο αιώνα ο κατάλογος των πανεπιστημίων που υποδέχονται Έλληνες φοιτητές διευρύνεται. Εκτός από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας προστίθενται εκείνα του Παρισιού, της Βιέννης, της Οξφόρδης, της Λειψίας. Οι περισσότεροι από αυτούς επέστρεφαν στους τόπους καταγωγής τους και θεράπευαν εκεί. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Θ. Μανδακάση, που ακολούθησε την ίδια πορεία με κάποιους ακόμη νέους από τις ελληνικές περιοχές προς τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια για σπουδές. Στον πρόλογο του βιβλίου του παραπονιέται ότι απουσίαζε από παιδί από την Καστοριά και ήθελε να επιστρέψει μετά το τέλος των σπουδών του: «ούτε μίαν στιγμήν περισσότερον δεν στέκομαι εδώ».

Οι ιατρικές εκδόσεις και η δι' αυτών περαιτέρω διάδοση των ιατρικών γνώσεων που οι πτυχιούχοι γιατροί κατείχαν είτε από τις πνευματικές ανταλλαγές με τον ευρωπαϊκό χώρο, είτε γιατί διέμεναν εκεί μόνιμα, ενίσχυσαν τη θέση τους, καθιστώντας τους θεματοφύλακες της υγείας. Τα βιβλία ήταν η απόδειξη ότι αυτοί οι γιατροί γνώριζαν πολύ περισσότερες χρήσιμες πληροφορίες για το σώμα και τις αντιδράσεις του στις αρρώστιες, αλλά επίσης είχαν γνώση της μακράς ιστορίας της ιατρικής και της αξίας της. Ας δούμε την υπόθεση με παραδείγματα.

Ο Σέργιος Ιωάννου ήταν γιατρός που έζησε στην Κωνσταντινούπολη. Το βιβλίο *Πραγματείας Ιατρικής, Περιέχων Επίτομον Ιστορίαν της Ιατρικής Τέχνης*, του 1818, είναι έργο που πληροί την περιγραφή του υπότιτλου που επέλεξε ο συγγραφέας. Η ευρυμάθεια του συγγραφέα γίνεται φανερή στην ύλη των κεφαλαίων, και μάλλον είναι αναμενόμενη για το έτος έκδοσης (1818) αφού είχαν προηγηθεί αντίστοιχα κείμενα. Η ύλη στην *Πραγματεία* αποκαλύπτει τις αυξημένες —σε σχέση με προηγούμενη περίοδο— δυνατότητες πληροφόρησης των επιστημόνων και λογίων ανανγνωστών για τις εξελίξεις στον τομέα που τους ενδιέφερε. Είναι ένα φιλόδοξο έργο που προκαλεί το ενδιαφέρον σε όσους ασχολούνται με την Ιστορία της Ιατρικής, για δύο λόγους: α) γιατί αναδεικνύει το εύρος και το βάθος των γνώσεων που διέθεταν οι γιατροί σε σχέση με το αντικείμενό τους, τις καινοτομίες που εφαρμόζονταν στις ευρωπαϊκές περιοχές, αλλά και το ιστοριοδιφικό ενδιαφέρον για την επιστήμη τους, β) για τη διεπιστημονική πλευρά της ιατρικής και τις εξειδικευμένες γνώσεις για τις εξελίξεις των λοιπών επιστημονικών κλάδων και την

αλληλένδετη σχέση τους με την επιστημονική πρόοδο στους τομείς της ιατρικής και της θεραπευτικής-φαρμακολογίας.

Ο Α. Tissot στο σύνολο των επιχειρημάτων κατά της σεξουαλικής ελευθερίας που παρέχει ο αυνανισμός προσθέτει τη δημοφιλή συζήτηση περί αδυναμίας της αδήλου αναπνοής. Το ζήτημα της εξισορρόπησης και εξασφάλισης καλής υγείας χάρη στις τοξίνες που αποβάλλονται από το σώμα από τους πόρους του δέρματος (άδηλος αναπνοή) απαντά κατά την ίδια περίοδο σε αρκετά ιατρικά βιβλία¹⁰³⁷. Και αυτή «λαμβάνει ζημία από τας υπερβολικές ηδονάς¹⁰³⁸». Σε ένα μεγάλο μέρος του βιβλίου του ο Ι. Νικολίδης περιγράφει τα συμπτώματα διαφόρων σεξουαλικώς μεταδιδόμενων ασθενειών, στοιχείο που βεβαιώνει για την αξιοπιστία του βιβλίου. Παράλληλα, μέσω παραδειγμάτων αναδεικνύεται μια νέα οικειότητα, αλλά και εμπιστοσύνη ανάμεσα στον γιατρό και τους ασθενείς του.

Ο Ι. Νικολίδης μάς μεταφέρει τα στάδια της συνεργασίας γιατρού και ασθενών για τη θεραπεία σεξουαλικώς μεταδιδόμενων παθήσεων. Ο λόγος του γιατρού γίνεται διδακτικός, πατερναλιστικός, καθώς εξιστορεί τα περιστατικά και την επικοινωνία με τους ασθενείς στους οποίους δίνει εμμέσως φωνή¹⁰³⁹. Επικρίνει την επιτόλαιη συμπεριφορά τους ως προς τη σοβαρή αρρώστια, συμπεριφορά που μπορεί να εκληφθεί αφελής, με την απαίτηση για πιστή συμμόρφωση στις οδηγίες του αν θέλουν να θεραπευτούν. Με τα σχόλια, τις παρατηρήσεις και την αναπαραχθείσα συζήτηση με κάθε ασθενή δίνει το πλαίσιο λειτουργίας της ιατρικής βοήθειας, σε περιπτώσεις όπως της μαλαφράντζας. Ίσως πρόκειται για το μόνο ιατρικό έντυπο που μεταφέρει συζήτηση γιατρού και ασθενή, ακόμη κι αν ο λόγος είναι διαμεσολαβημένος από τον συγγραφέα και δεν γνωρίζουμε αν καταγράφει πραγματικά περιστατικά. Η ανάγκη διδακτισμού και παραδειγματισμού οδηγεί στη χρήση της ρεαλιστικής αφήγησης περιστατικών. Για την ασθένεια της σύφιλης, όπως και όλων των σεξουαλικώς μεταδιδόμενων νοσημάτων, ο ιατρικός λόγος, οι οδηγίες και οι απαγορεύσεις χρειάζονταν λεπτό χειρισμό για να επιβληθούν και να κατανοηθούν από τους ασθενείς. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα αυτός ο λόγος είχε υψηλό κύρος σε ένα περιορισμένο εγγράμματο και ενημερωμένο κοινό. Με το πέρασμα του

¹⁰³⁷ Δ. Καραμπερόπουλος, «Η άδηλος διαπνοή του δέρματος στα έντυπα της Νεοελληνικής Αναγέννησης», στο *Ιστορία της Ελληνικής Νεφρολογίας*, Ελληνική Νεφρολογική Εταιρεία, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 472-474.

¹⁰³⁸ Tissot, *Αυνανισμού...*, ό.π., σ. 103.

¹⁰³⁹ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 280-752.

χρόνου, όταν θα επικρατούσε στις συλλογικές συνειδήσεις η επιστημονική γνώση, αυτή θα αποκτούσε διευρυμένο ακροατήριο.

Μετά τον 19^ο αιώνα, οι νέες επιστήμες που κατέκτησαν τον πνευματικό κόσμο της Ευρώπης ήταν δημοφιλείς και οι κατακτήσεις τους θα βελτίωναν τις συνθήκες της καθημερινότητας για τους πληθυσμούς των νέων κρατών¹⁰⁴⁰. Αυτή η αισιοδοξία συνδέθηκε με την ιατρική επιστήμη, καθώς η καλή υγεία του συνόλου ήταν προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη και την ευμάρεια, αλλά και ο υγιής πληθυσμός ενός κράτους είναι σε θέση να το υπερασπιστεί.

Επιπλέον, στα ιατρικά βιβλία είχε ήδη καταγραφεί η υποχρέωση του υγιούς ατομικού, αλλά και του συλλογικού σώματος, αποδίδοντας στη δημόσια υγεία συγκροτητική διάσταση. Η δημόσια υγεία είναι προϋπόθεση για τη δημιουργία γερών δεσμών ενός συνόλου, που αναμενόταν να εκφράσει το «εμείς» στο μέλλον.

Κλείνοντας με μια αναφορά στο *Υγεινατάριον*, δίνουμε ένα παράδειγμα διαμόρφωσης της νέας νοοτροπίας για την υγεία και την ίαση, όπως αυτή υποβάλλεται μέσα από τα έντυπα ιατρικά-επιστημονικά βιβλία προς ένα όλο και διευρυμένο αναγνωστικό κοινό που έχει ανάγκη να ωφεληθεί. Αναφέρεται από τον συγγραφέα ο «Νόμος Όφφμαν: ο άνθρωπος πρέπει να μένει μακριά από γιατρούς και φάρμακα αν θέλει να παραμένει υγιής»¹⁰⁴¹. Επεξηγεί ο Σπ. Βλαντής: ο Όφφμαν εννοεί τους αγύρτες και τους ψευτογιατρούς και όχι τους αληθινούς επιστήμονες, ώστε να διευκρινίσει στους αναγνώστες του ποιον πρέπει να συμβουλευόμαστε, να τους οδηγεί στη σωστή επιλογή. Παρόλο που στο νέο έθνος, στη νέα κοινότητα ανθρώπων, όπως αποδεικνύεται και μετά την επανάσταση, η αξιοπιστία αρκετών πρακτικών γιατρών τούς καθιστούσε άξιους, ισότιμους διαχειριστές της εύθραυστης ατομικής και συλλογικής υγείας, η κυκλοφορία των εντύπων της ιατρικής συνέδεσε το εγχώριο ιατρικό σύστημα με τη δυτική επιστημονική σκέψη.

Βρισκόμαστε στο τέλος ενός σχολιασμού που σχετίζεται με το είδος των ελληνικών εκδόσεων οι οποίες στόχευαν στη διάδοση της γνώσης και ίσως στην κατασκευή ενός κοινού οράματος, αυτού του υγιούς κοινωνικού συνόλου σύμφωνα με τα πιο αισιόδοξα προτάγματα του καιρού για ευημερία. Το ίδιο σημαντικές για την έρευνα αποκαλύπτονται οι μη επιστημονικές εκδόσεις που κυκλοφόρησαν κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Τα εκδιδόμενα κείμενα μετά το 1820

¹⁰⁴⁰ Dialetis – Gavroglu – Patiniotis, “The Sciences in the Greek Speaking Regions...”, ό.π., 41-71.

¹⁰⁴¹ Βλαντής, *Υγεινατάριον*, σ. 96.

αμφισβητούσαν το υπάρχον και οραματίζονταν μια νέα κοινωνική οργάνωση¹⁰⁴². Ωστόσο, σε αυτό υπήρχαν και συντηρητικές απαντήσεις που δεν επιθυμούσαν μεγάλες αλλαγές, όχι μόνο τις κοινωνικές, αλλά ακόμη και ως προς την επιστήμη και την ιατρική.

Το 1817 κυκλοφόρησε το έργο του Μιχαήλ Περδικάρη *Ερμήλος ή Δημοκριθιθράκλειτος*, ένα έμμετρο μυθιστόρημα γραμμένο σε δεκατρισύλλαβους ομοιοκατάληκτους στίχους. Ο Περδικάρης καταγόταν από την Κοζάνη και ύστερα από περιπέτειες —κυρίως για οικονομικούς λόγους— κατάφερε να σπουδάσει γιατρός στην Πάδοβα, αφού είχε ολοκληρώσει άλλες σπουδές ωρίτερα. Επέστρεψε στην Κοζάνη και εργάστηκε ως γιατρός, ήταν λόγιος, είχε δε στενές σχέσεις με τον γιατρό Γ. Σακελλάριο. Ο ήρωας του *Ερμήλου* είναι ένας άνθρωπος που μεταμορφώθηκε σε γάιδαρο και αφηγείται τις περιπέτειές του μέσα από διάφορα επεισόδια στα οποία σχολιάζει την κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα τις ανώτερες τάξεις. Ένας κομβικός ήρωας της αφήγησης είναι ο Μελιράς, που δεν γνώριζε παρά απλές πρακτικές ίασης και καλείται διά της βίας να γίνει πρακτικός γιατρός. Ο ίδιος κλήθηκε να θεραπεύσει και τα κατάφερε εκεί που είχαν αποτύχει οι γιατροί. Καθώς ήταν παρατηρητικός, έξυπνος και καλοπροαίρετος, απέκτησε κοινωνική αναγνώριση. Με το κείμενο του *Ερμήλου* βλέπουμε ένα αντιπαράδειγμα στην υπόθεσή μας για την επιστημονική ιατρική και τη διάδοσή της.

Στον *Ερμήλο* αμφισβητείται η ικανότητα των πτυχιούχων γιατρών από έναν της τάξης τους, ο οποίος τους θεωρεί μάλλον υπερεκτιμημένους σε αντίθεση με τους απλούς ανθρώπους. Πρόκειται για κείμενο που δείχνει τις αντιστάσεις ενός μέρους της κοινωνίας στις πνευματικές διεργασίες της εποχής και την επιστημονική γνώση. Ο Περδικάρης σαρκάζει τους πτυχιούχους της ιατρικής, οι οποίοι χωρίς σεμνότητα, γεμάτοι κομπορρημοσύνη, υπερηφανεύονταν για τις σπουδές τους και δεν αναγνώριζαν το δικαίωμα του θεραπεύειν παρά μόνο σε σπουδασμένους. Ο συγγραφέας, θέλοντας να ασκήσει κριτική στους γιατρούς, τονίζει υπερβολικά την ανάγκη σεβασμού στη λαϊκή γνώση, καθώς και τη χρησιμότητα της παρατήρησης στη θεραπευτική. Ο Περδικάρης εκφράζει τις συντηρητικές απόψεις του ως προς τα νέα επιστημονικά δεδομένα και την κοινωνία. Αμφισβητεί τις ικανότητές των γιατρών, καθώς, όπως λέει, ενώ δεν είχαν διαφορές ως προς τα θεραπευτικά μέσα από την πρακτική ιατρική, απαξίωναν τις δυνατότητες.

¹⁰⁴² Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Ιδού πώς απαντά στους γιατρούς που διαμαρτύρονται ο ήρωας αφέντης: «πλην ξεύρω, πως κι εις όλα είναι ένας ο σκοπός, που αφορά η τέχνη, κι ο έσχατος καρμός. Ουχί απλώς να ξεύρης πολλά ανωφελώς, αλλά να ιατρεύεις εν πάθος εντελώς. Τι όφελος; Αν ξεύρης πολλά να ομιλής; Να ιατρεύης θέλω, ευθύς να ωφελής»¹⁰⁴³. Και ο ίδιος ο Μελιράς: «κι έδειξα Τηπάλδους, Δεσύλλας, Φωτεινούς, με μόνον τρία χόρτα ιατρούς ουτιδανούς. Εκ τούτων εστοχάσθην, τι είναι η ιατρική, και πως εις τα καλπάκια αυτή δεν κατοικεί. Αλλ' είναι μία τέχνη, κι ευρίσκεται κοινή. Κοινώς την ξεύρουν όλοι σχεδόν, μικροί, τρανοί. Ιδού κι αυτά τα ζώα, αν και δεν έχουν νουν, το ιατρικόν των ξεύρουν, όπότεν ασθενούν. Ιδού και οι χωριάται, ως τόχουν φυσικά, εις ό, τι τους συμβαίνει πώς ξεύρουν ιατρικά. Αλλά εις τα πολιτείας, τους ιατρούς θαρρούν, αφ' ου ιατροί καυχώνται πως θεωρούν»¹⁰⁴⁴. Σημειώνουμε το ενδιαφέρον στοιχείο της μεγάλης διακίνησης – εκδοτικής επιτυχίας του *Ερμήλου* όπως δείχνουν οι αριθμοί, 567 εγγραφές, 568 συνδρομητές, 1115 αντίτυπα, και την κυκλοφορία του έργου σε Βιέννη, Βουκουρέστι, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Τεργέστη, Οδησσό, Ιωάννινα, Αχρίδα, Κορυτσά, Λάρισα, Τσαρίτσανη, Πέστα¹⁰⁴⁵.

¹⁰⁴³ Μ. Περδικάρη, ιατρού, *Ερμήλος ή Δημοκριθράκλειτος*, 1817, σ. 171.

¹⁰⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 202.

¹⁰⁴⁵ Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. Ι», ό.π., σ. 144, 145.

Πίνακας 12. Τα δέκα ιατρικά βιβλία της διατριβής

A/A	ΤΙΤΛΟΣ	ΣΥΓΓΡΑ-ΦΕΑΣ	ΜΕΤΑΦΡΑ-ΣΤΗΣ	ΕΤΟΣ ΕΚΔΟ-ΣΗΣ	ΕΞΩΦΥΛΛΟ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
1.	<i>Ομοια των ελλειπόντων ομοίων ιάματα</i>	Θ. Μανδακάσης	-	1757	-	Πρώτη ελληνική διατριβή για τη θεραπευτική αντιμετώπιση προβλημάτων υγείας με όμοια μέσα που αντικαθιστούν όσα λείπουν από τον οργανισμό. Κάνει αναφορά στα ερυθρά αιμοσφαίρια για πρώτη φορά σε ελληνικό κείμενο.
2.	<i>Αυνανισμού Επιτομή</i>	S. A. Tissot	Γ. Βεντότη	1777	Ήτις περιγράφει τα διάφορα πάθη, και τας αρρωστίας, οπού γεννώνται από τας ασελγείς και ακολάστους ηδονάς, και μάλιστα από την επάρατον, και φθοροποιόν πράξιν της Μαλακίας.	Το πρώτο ιατρικό εγχειρίδιο για σεξουαλική καθοδήγηση και έλεγχο της σεξουαλικότητας. Οι επιπτώσεις από την πράξη του αυνανισμού στην υγεία.
3	<i>Νουθεσίαι εις τον λαόν</i>	S. A. Tissot	Γ. Βεντότη	1780	Εις την διαφύλαξιν της σωματικής υγείας πάνυ ωφέλιμον	Το πρώτο συμβουλευτικό εγχειρίδιο για την επίτευξη καλύτερης ζωής του συνόλου των κατοίκων. Με εξηγήσεις για τα αίτια των δυσκολιών της κοινωνίας και οδηγίες για την καλύτερη ιατρική περίθαλψη και την απομάκρυνση από τους τζαρλατάνους και τους απατεώνες.
4.	<i>Βιβλίον ιατρικόν της ποδαλγίας</i>	G. Emerigon	Χρ. Σουγδουρής	1781	-	Το βιβλίο δεν υπάρχει στα ελληνικά, μόνο το αγγλικό πρωτότυπο. Είναι οδηγίες για τη θεραπεία της ποδάγρας – ουρικής αρθρίτιδας με guaiac.
5.	<i>Ιατρικαί Παραινέσεις εις τα οποίας περιέχονται τα πλέον συνεχέστερα και κοινότερα εσωτερικά πάθη, τα σημεία κ' αι Ιατρείαι αυτών</i>	Σαμουήλ Ρατζ	Γ. Ζαβίρας	1787	Ας εξέδοτο εις ουγγαρικόν ιδίωμα ο εξοχώτατος κ' εν Ιατροφιλόσοφοι άριστος Ρατζ Σαμουήλ. Μεταφρασθείσαι εις την απλήν ημών διάλεκτον παρά Γεωργίου Ζαβίρα του Σιατιστέως, τύποις δε εκδοθείσαι σπουδή κ' δαπάνη του αυταδέλφου κ. Κωνσταντίνου Ζαβίρα, Εν Πέστα, Αψπζ, Εν τη τυπογραφία του Ιωσήφου Λεττινερ.	Οδηγίες υγείας, δημόσιας υγείας, και στόχευση στην απομάκρυνση του λαού από τους αγύρτες και τους φόβους, τις δεισιδαιμονίες. Η επίτευξη της αλλαγής της κοινωνίας θα γίνει μέσω των γιατρών και των επιστημονικών γνώσεων. Επίσης πληροφορίες για τα φυτικά φάρμακα και πώς θα βρίσκονται από τους κατοίκους των ελληνικών περιοχών για τις θεραπείες τους.
6.	<i>Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος, ήγουν η Μαλαφράντζα</i>	A. Stoerck	I. Νικολίδης	1794	εις το οποίον περιέχεται η Ιατροπρακτική Διδασκαλία περί του Γαλλικου πάθους, ήγουν Μαλαφράντζας. Από το νέμτζικον του Εκλαμπροτάτου Κυρίου Αντωνίου Ελευθέρου Βαρόνου ντε Στάϊρκ, του πρώτου καισαροβασιλικού Αρχιατρού, και αυλικού Συμβουλάτωρος, και προέδρου των ιατρικών Μαθημάτων της εν	Οδηγός για την πρόληψη και τη θεραπεία των σεξουαλικώς μεταδιδόμενων ασθενειών. Το δεύτερο βιβλίο σεξουαλικής καθοδήγησης και περιορισμού της ερωτικής ζωής για τον φόβο της ασθένειας που είναι γραμμένο στα ελληνικά. Με περιγραφές σε περιστατικά ασθενών και τη σχέση γιατρού-ασθενή.

					Βιέννη της Αυστρίας Ακαδημίας	
7.	<i>Διαιτητικής Παραγγέλματα οίς προτέτακται Ιστορία συνοπτική περί αρχής και προόδου της ιατρικής</i>	Κ. Μιχαήλ Α. Tissot	Κ. Μιχαήλ Σπ. Βλαντής (Δεύτερη έκδοση)	1794 1819	Συνερανισθέντα υπό του εν ιατροίς εξοχωτάτου Κ. Μιχαήλ του εκ Καστοριάς	Εκτός από την ιστορία της ιατρικής και την αναφορά του στο ιατρικό επάγγελμα και τη συγκρότησή του, διαθέτει τον περισσότερο εμπειριστατωμένο οδηγό καλής και υγιούς ζωής. Διατροφή, άσκηση, κλίμα, σεξουαλική ζωή, ψυχολογική συγκρότηση, όλα υποστηρίζουν ή διαταράσσουν την καλή υγεία.
8.	<i>Λοιμολογία ή περί της πανώλης προφυλάξεως και εξολοθρεύσεως αυτής</i>	Π. Ηπήτου	-	1816	Μάλλον εις χρήσιν Ανιάτρων παρά του Πετράκη Κ. Ηπήτου, ιατρού και μέλους του κατά Βιέννην Πανεπιστημίου. Εν Βιέννη, 1816, Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας του Χιρσφελδ.	Αναλυτικός και χρησιμώτατος οδηγός για την προφύλαξη από την πανώλη, που περιλαμβάνει τα σύγχρονα —της εποχής— μέτρα δημόσιας υγείας και πρόληψης. Οδηγίες διατροφής όχι μόνο γενικές αλλά και κατά τη διάρκεια της σιτοδείας από επιδημία. Οι ιερείς πρέπει να μεταφέρουν τις γνώσεις του βιβλίου στο ποίμνιο, ενώ αναφέρεται και στην ίδια την αρρώστια και στα μέσα θεραπείας.
9.	<i>Πραγματείας Ιατρικής</i>	Σεργίου Ιωάννου	-	1818	Τόμος πρώτος, περιέχων επίτομον Ιστορίαν της Ιατρικής Τέχνης, φιλοπονηθείσαν υπό Σεργίου Ιωάννου του Ιατρού, Εν Κωνσταντινούπολει.	Χρήσιμες ιατρικές πληροφορίες για την ανάδειξη των επιστημονικών επιτευγμάτων της εποχής του και την εν συνεχεία καθοδήγηση στην αξιοποίησή τους για την αποφυγή των προλήψεων και των απατεώνων γιατρών. Αναφέρεται στην ασθένεια και αναλυτικά στην πρόοδο των δυτικών επιστημών. Κάνει τη σύνδεση της ιατρικής με τη φαρμακευτική χημεία.
10.	<i>Υγιεινατάριον</i>	-	Σπ. Βλαντής	1820	ήτοι τέχνη, διά να ζήσει ο άνθρωπος υγιής και πολυχρόνιος, νυν πρώτον μεταφρασθέν εκ της Ιταλικής γλώσσης, παρά Σπυρίδωνος Βλαντή, εν Βενετία, παρά νικολάου Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων	Απευθύνεται στους απλούς ανθρώπους. Συμβουλές για υγιεινό τρόπο ζωής, που συμπεριλαμβάνουν, όπως και η Διαιτητική όλες τις πτυχές της καθημερινότητας και των συνθηκών του ανθρώπου, για την αποφυγή και πρόληψη προβλημάτων υγείας. Προειδοποιεί και αυτός για τζαρλατάνους και τα απατηλά τους φάρμακα.

Πίνακας 12. Στον πίνακα τα δέκα (10) βιβλία που παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο επιλέχθηκε να τοποθετηθούν με σειρά χρονολογίας έκδοσης. Βλέπουμε ότι στην πλειονότητά τους τα ιατρικά βιβλία στοχεύουν στην καθοδήγηση και την εμπέδωση άλλου τρόπου ζωής σύμφωνα με τα προτάγματα της επιστημονικής ιατρικής κοινότητας.

Ο Νέος Ιατρός

Αντί επιλόγου για το δεύτερο μέρος της διατριβής θα αναφερθώ σε μια περίπτωση κειμένων που γράφτηκαν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και σχετίζονται άμεσα με τα υπό εξέταση ζητήματα. Πρόκειται για ένα σύνολο επιστολών οι οποίες, σύμφωνα με τον Σπ. Ασδραχά¹⁰⁴⁶, γράφτηκαν από τους Χριστόδουλο Κονομάτη ή Οικονόμου από τον Καλωτά Ζαγορίου και τον Ιωάννη Οικονόμου τον Λαρισαίο, γνωστό ως Λογιώτατο. Οι δύο συγγραφείς-λόγιοι ζουν ανάμεσα στα τέλη του 18^{ου} και στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και αλληλογραφούν κατά τα έτη 1815-1819, 1823-1824. Ο Κονομάτης βρίσκεται ανάμεσα στους συνδρομητές τριών βιβλίων ιατρικής. Στα κείμενά τους συζητούν για τα ζητήματα που τους απασχολούν, την παιδεία, τα μεγάλα φιλοσοφικά προβλήματα, την ελευθερία, την απαραίτητη προϋπόθεση βελτίωσης της ζωής, τον φωτισμό των συνειδήσεων, τον στόχο της επικράτησης του Λόγου έναντι των προλήψεων, την εκπαίδευση. Όλα εντάσσονται στα θεματικά ενδιαφέροντα των λογίων του Διαφωτισμού. Οι ίδιοι διατυπώνουν το όραμά τους για μια νέα κοινωνία, καταγράφουν την κοινωνική θέση τους, αξιώνουν να μεταβληθούν οι όροι ζωής των ανθρώπων. Αυτό θα γίνει, όπως λένε, όταν τα άτομα θα αυτοπροσδιοστούν και ως μέλη του νέου έθνους, θα ωριμάσουν οι συνειδήσεις μέσα στην επανάσταση και τη διεκδίκηση. Σε τρία κείμενα που γράφουν το 1823 παρουσιάζουν τον νέο άνθρωπο που αγωνιά και ελπίζει στον αγώνα και είναι ο πρώτος και ο τρίτος επιστολογράφος ο οποίος αυτοαποκαλείται ο *Νέος Ιατρός*¹⁰⁴⁷. Ο Νέος Ιατρός από το Παρίσι είναι στην πραγματικότητα ο συγγραφέας των επιστολών, ο Χριστόδουλος Κονομάτης, που δεν ήταν γιατρός ο ίδιος, γνώριζε για την ιατρική ό,τι ο κάθε άνθρωπος ασχολούμενος με τα προβλήματα που παρουσίαζε το σώμα του. Οι γιατροί της εποχής του είναι λόγιοι, φορείς ιδεών, ενώ ακόμη και οι πρακτικοί γιατροί γίνονται αξιοθαύμαστοι θεραπευτές που έχουν παρατηρήσει προσεκτικά τη φύση και τα δώρα της, αλλά και το ανθρώπινο σώμα. Ο αποκριτής είναι ο Ιωάννης Οικονόμου, ο αδελφός του γιατρού. Η συγκεκριμένη αλληλογραφία αποτελεί έναν καθρέφτη των ιδεών του Διαφωτισμού, των κοινωνιών στις οποίες ζούσαν οι επικοινωνούντες, μια άλλη ματιά στις σκέψεις και τις ιδέες τους, εκτός των κειμένων που μπορεί να έγραφαν οι ίδιοι, ένα μωσαϊκό της καθημερινότητας, ακόμη και των λογίων που έγραφαν γνωρίζοντας την ιστορικότητα των κειμένων τους. Ο Νέος Ιατρός γράφει για την ελευθερία που

¹⁰⁴⁶ Σ. Ασδραχάς, «Αναμορφώσεις ή ο Νέος Ιατρός», Πρακτικά Συνεδρίου, *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Αθήνα 1995, σ. 267-284.

¹⁰⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 271.

είναι η «ελευθερία της πατρίδος», αποκαλεί τους Έλληνες εθνικούς, που έχουν δηλαδή εθνική συνείδηση, αναφέρει τα φώτα της Ευρώπης που θα παραδειγματίσουν με τον «πεπολιτισμένο νόμο της διοικήσεως των Ευρωπαϊών Εθνών». Οι δύο επιστολογράφοι αναφέρονται στην προοπτική της εξέλιξης της επανάστασης σε κάποιες περιοχές, αλλά και την αναγκαιότητα να συμβεί σε άλλες στις οποίες οι κάτοικοι δεν είχαν εξεγερθεί εναντίον των Οθωμανών το 1823, τα Άγραφα, τη Θεσσαλία και τη Μαγνησία¹⁰⁴⁸.

Ο Νέος Ιατρός γράφει για όσους δεν εξηγείρονται για να ολοκληρώσουν το θεϊκό σχέδιο: «ήτον προμελετημένον και προκηρυγμένον να γένη κ' εκείνο και τούτο, ήγγουν και η πτώσις και η ανάστασις της δόξης του γένους μας, κρίμασιν οϊς οίδε Κύριος»¹⁰⁴⁹. Ο Κονομάτης στα λόγια του Νέου Ιατρού πολιτικοποιεί τον θρησκευτικό λόγο. Η θρησκευτική ταυτότητα γίνεται και εθνική, μέσω του θείου εξηγείται όχι μόνο η κατανόηση του κόσμου, αλλά επίσης και η ανατροπή του. Μέσα από σχήματα και σκέψεις στα κείμενα ανακαλύπτουμε όχι μόνο την αιτιολόγηση της επανάστασης, αλλά και τον χαρακτήρα του Νέου Ιατρού, που εμφανίζει κοινά στοιχεία με άλλους επιστήμονες οι οποίοι έχουν επηρεαστεί από τον Διαφωτισμό. Είναι γιατροί, άνθρωποι που έχουν έρθει σε επαφή με καινοφανείς επιστημονικές και άλλες πληροφορίες, είναι επαγγελματίες που επικοινωνούν με τους ασθενείς — που είναι Έλληνες, Οθωμανοί, Ευρωπαίοι, αλλά διατηρούν για τον εαυτό τους και την ιδιότητα του λογίου. Η δουλειά τους είναι να θεραπεύουν, ωστόσο η ίδια η φύση της ιατρικής προσφέρει στους γιατρούς ικανότητες περαιτέρω ανάγνωσης του κόσμου και των ανθρώπων, καθώς έρχονται αντιμέτωποι με τον θάνατο. Ο γιατρός έχει υψηλή κοινωνική αναγνώριση, ένα στοιχείο που ενισχύεται από την ταυτότητα του διανοουμένου. Οι άνθρωποι του πνεύματος, οι σοφοί εκείνων των κοινωνιών, ήταν σπάνιοι, αξιολύπιοι και απολάμβαναν ευρεία αποδοχή, όσο και οι γιατροί. Οι γιατροί, οι οποίοι εξ επαγγέλματος ζούσαν την αγωνία της θεραπευτικής του πολέμου και της επανάστασης, ακόμη και μέσα στον σκληρό κόσμο της βίας ήταν εκείνοι που χάρη στα εργαλεία της λογισμικής μπορούσαν να υποστηρίξουν την ελπίδα της δημιουργίας μιας νέας κοινωνίας.

Ο Νέος Ιατρός ήταν το καλύτερο παράδειγμα λογίου. Είχε τη δυνατότητα να είναι πολυσχιδής, ως προς τα μέσα και τις ικανότητες, να είναι ευαίσθητος, μορφωμένος, σε επαφή με τη Δύση, ήταν σε θέση να συνεισφέρει ως προς την

¹⁰⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 278.

¹⁰⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 280.

έκφραση σκέψης, ήταν φορέας της ιδεολογίας που θα εμπύχωνε τα υποκείμενα για να αγωνιστούν ώστε να απελευθερωθούν από το σκλαβωμένο παρελθόν τους.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ. ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ

1. Η υγεία στην ευθύνη του κράτους

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας εξετάστηκαν ελληνικά ιατρικά κείμενα. Τα ελληνικά ιατρικά χειρόγραφα μελετήθηκαν με σκοπό τον φωτισμό των συνθηκών ίασης των κατοίκων των ελληνικών περιοχών κατά την περίοδο σύνταξης-κυκλοφορίας τους. Στα ιατρικά βιβλία αναζητήθηκε η νέα ιατρική γνώση που μετέδιδαν στο αναγνωστικό κοινό, όπως και η διατυπωμένη ανάγκη μεταστροφής της κοινωνίας προς τη νεότερη επιστημονική ιατρική, το κατεξοχήν κίνητρο συγγραφής τους. Με την κυκλοφορία των ιατρικών βιβλίων, το αναγνωστικό κοινό εξοικειώθηκε με την απαίτηση προληπτικών παρεμβάσεων προστασίας της υγείας, αφυπνίστηκε μέσω της επιστημονικής γνώσης για τη φροντίδα της ατομικής και συλλογικής, αλλά και της δημόσιας υγείας.

Τα κείμενα των προλόγων των βιβλίων, παράγωγα των διεργασιών του Διαφωτισμού, έγιναν —ειδικά για την υγεία— ο προϋπάρχων λόγος της θεμελίωσης, της οργάνωσης της δημόσιας υγείας, και συνέδεσαν την προηγούμενη περίοδο της συλλογικής υγείας με την επόμενη της επανάστασης και τη συγκρότηση του πεδίου υγειονομικού ελέγχου των πληθυσμών. Με τον ίδιο τρόπο της αναπαραγωγής καθοδηγητικού και καταστατικού ιατρικού λόγου μέσω των εκδόσεων, συνεχίζεται η διάχυση των νέων ιδεών για την υγεία και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Στα κείμενα των εκδόσεων του 19^{ου} αιώνα τα πεδία σχολιασμού από τους γιατρούς είναι αρκετά διευρυμένα σε σχέση με τις συνοπτικότερες παρουσιάσεις του θέματος κατά τον 18^ο αιώνα. Τα νέα καθοδηγητικά βιβλία περιέχουν πολλαπλές εξειδικευμένες χρήσεις της ιατρικής γνώσης και πληροφορίας για το σώμα, τα φάρμακα, τους γιατρούς, τους ασθενείς, με σκοπό τον ορισμό του καθαρού, υγιεινού, ασφαλούς στη δημόσια και ιδιωτική ζωή.

Στο τρίτο μέρος της εργασίας παρουσιάζεται η καθιέρωση της νεότερης επιστημονικής ιατρικής γνώσης μέσα από την εξέταση της υγειονομικής συγκρότησης από την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης έως την έκδοση της πρώτης ελληνικής κρατικής *Φαρμακοποιίας* από το ελληνικό κράτος. Θα ολοκληρώσουμε την έρευνα εξετάζοντας τα γεγονότα υπό το πρίσμα των αλλαγών

στον τομέα της υγείας και της δημόσιας υγείας, και της θέσης των πτυχιούχων γιατρών στις νέες συνθήκες.

Μέχρι τη διαμόρφωση της δημόσιας υγείας σε πεδίο κρατικού ελέγχου και πρόληψης διανύθηκαν διάφορες φάσεις. Υπήρξαν τέσσερα στάδια εξέλιξης της δημόσιας υγείας σε Ευρώπη και Βόρειο Αμερική: Το πρώτο στάδιο (μηχανική φάση) σχετίζεται με τις συνθήκες κατοικίας, αποχέτευσης, ύδρευσης, διατροφής, και ήταν απόρροια της αστικοποίησης εξαιτίας της βιομηχανίας. Κατά το δεύτερο στάδιο (φάση μικροβιολογική – υγιεινής, 1876-1904), η προσοχή εστιάζει στα άτομα, την προσωπική υγιεινή και καθαριότητα, ώστε να προλαμβάνεται η ασθένεια και να επιτυγχάνεται η ανοσοποίηση. Κατά το τρίτο (νεοϊπποκρατική φάση ή εποχή των θεραπειών) μειώνονται οι λοιμώδεις ασθένειες και εμφανίζονται νέα φάρμακα (μετά το 1930), δεδομένα που στρέφουν την προσοχή προς τα νοσοκομεία και τις θεραπείες. Τέλος, στο τέταρτο στάδιο, την περίοδο μετά το 1970, η ιατρική στρέφεται από τα νοσοκομεία και τους ασθενείς, τα προσωπικά στοιχεία διαβίωσης και υγείας, ψυχικής και βιολογικής, στους παράγοντες που θεωρούνται επιβλαβείς για την προσωπική υγεία του κάθε ατόμου¹⁰⁵⁰.

Κάθε κοινωνία αντιμετωπίζει τα ζητήματα υγείας ανάλογα με τις ισχύουσες πολιτισμικές, επιστημονικές και οικονομικές συνθήκες. Κατά την προνεωτερική περίοδο η υγεία ήταν ιδιωτική, κατά την περίοδο της Νεωτερικότητας ιδιωτική και δημόσια, ενώ μετά τον 19^ο αιώνα, και κυρίως μετά τον 20^ο, έγινε καθαρά δημόσια υπόθεση¹⁰⁵¹, ενώ η διαχείρισή της εξαρτάται από το κράτος και τις επιλογές του.

Η κατάργηση των αυτοκρατοριών είχε σημαντικές επιπτώσεις στην πολιτική οργάνωση της Ευρώπης και καθόρισε τη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού χώρου. Οι μεγάλες μεταμορφώσεις των κρατών κατά τον 19^ο αιώνα περιλάμβαναν τη διττή αλλαγή προς ένα καθεστώς ανεξαρτησίας και τη συγκρότηση κράτους δικαίου. Πρόκειται για κοινά στοιχεία που σχετίζονται με τη θεσμική οργάνωση στα κράτη που δημιουργήθηκαν μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το 1803, εποχή της πρώτης σερβικής εξέγερσης, ως το 1923, εποχή της υπογραφής της συνθήκης της Λωζάννης — ληξιαρχικής πράξης θανάτου του οθωμανικού κράτους. Ο ελληνικός αγώνας για την ανεξαρτησία προκάλεσε την ανάδυση νέων κοινωνικών

¹⁰⁵⁰ J. R. Ashton – M. N. Thurston, “The New Public Health”, *Reference Module in Biomedical Sciences*, Elsevier, 2015, <http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-12-801238-3.92831-9> (ανακτήθηκε 5/11/2019).

¹⁰⁵¹ D. Porter, “The History of Public Health: Current Themes and Approaches”, *Hygiea Internationalis*, 1(1), 1999, σ. 9-21.

ομάδων. Συντελέστηκε έτσι η συγκρότηση μιας ξεχωριστής ιστορικής κληρονομιάς, η οποία ανέτρεψε την υπάρχουσα κοινωνική οργάνωση, ενώ επηρέασε καταλυτικά την περαιτέρω εξέλιξη του νεοϊδρυθέντος ελληνικού κράτους¹⁰⁵². Οι κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που συντελέστηκαν με γοργούς ρυθμούς, οι νέες κοινωνικές ομάδες που αναδύθηκαν από την επαναστατική διαδικασία και οι καινούριες συνθήκες οργάνωσης (η επιλογή πρωτεύουσας των επαναστατημένων περιοχών, οι μεγάλες ανάγκες του στρατού για υγειονομική κάλυψη, οι επιδημίες που ήταν σημαντικό να περιοριστούν για να μη χαθεί ο αγώνας, οι νέες διοικητικές ανάγκες καθώς και οι ανάγκες αστυνόμευσης κ.λπ.) έφεραν στην επιφάνεια και τις κρίσιμες απαιτήσεις της δημόσιας υγείας και προστασίας, στρατού και κατοίκων. Το κράτος, έστω και περιορισμένα, η διοίκηση, έπρεπε να προσπαθήσει να ανταποκριθεί στις κάθε είδους ιατρικές ανάγκες. Έτσι κι αλλιώς υπήρχε και ήταν γνωστό το παράδειγμα των ευρωπαϊκών περιοχών που αντιμετώπιζαν ήδη τα ζητήματα της δημόσιας υγείας, κυρίως στα βιομηχανικά αστικά κέντρα.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα επιβλήθηκε η απομάκρυνση των ρυπαρών τόπων από το εσωτερικό και το κέντρο των πόλεων. Νεκροταφεία, νοσοκομεία, σφαγεία μεταφέρθηκαν στα περίχωρα και ορίστηκε εκ νέου η αστική καθαριότητα. Οι πόλεις έπρεπε να απελευθερωθούν από τους μολυσμένους τόπους. Εμφανίστηκαν οι νέες συνήθειες ως προς την καθαριότητα και στα νοσοκομεία του ευρωπαϊκού χώρου. Στα γαλλικά νοσοκομεία επιβλήθηκε η αλλαγή εσωρούχων των ασθενών, η μέριμνα για παροχή εσωρούχων στους φτωχούς ασθενείς, η υποχρέωση καθαριότητας των ρούχων και των ανθρώπινων σωμάτων. Η καθαριότητα δεν καθιερώθηκε μόνο για αισθητικούς λόγους, αλλά και στο πλαίσιο των θεραπευτικών μεθόδων¹⁰⁵³. Την ίδια περίοδο η υγιεινή άλλαξε περιεχόμενο στον δυτικό κόσμο, ορίστηκαν κανόνες για θέματα από το ράντισμα των δρόμων ως το άνοιγμα διόδων εξαερισμού στις φτωχικές πυκνοκατοικημένες περιοχές.

Η ιατρική των αρχών του 19^{ου} αιώνα καθόριζε με αυστηρές αποφάσεις την καθημερινότητα του πολίτη. Η αστική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα στη Β. Ευρώπη ενδιαφέρθηκε για την καθαριότητα ως συστατικό στοιχείο της φυσικής και δημογραφικής δύναμης των εθνών και των κοινωνιών. Η καθαριότητα δεν ήταν απλώς ένα συστατικό της καλής εικόνας του εαυτού και της κοινωνίας, αλλά

¹⁰⁵² Φ. Βάκη, «Ο Διαφωτισμός εναντίον της αυτοκρατορίας», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.-εισαγωγή) *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 85-86.

¹⁰⁵³ Vigarello, *Το καθαρό και το βρόμικο...*, σ. 182-187.

προϋπόθεση για τη βελτίωση της υγείας, ενισχυτικό στοιχείο για την πρόληψη των ασθενειών¹⁰⁵⁴.

Το 1821 στη Γαλλία το Συμβούλιο Υγιεινής τόνιζε: «ο λαός που αγαπά την καθαριότητα αγαπά την τάξη και την πειθαρχία». Μετά το 1840 επικυρώθηκε από την εξουσία η αλλαγή νοοτροπίας που όρισε τους κανόνες της δημόσιας υγιεινής. Η καθαριότητα του φτωχού συνδέθηκε με την ηθική του υπόσταση, έγινε η εγγυημένη εμφάνιση του ηθικού βίου και επιβλήθηκε ως τέτοια, καθορίζοντας τη νέα ηθική τάξη, αλλά και τη νέα δημόσια τάξη¹⁰⁵⁵.

Από τον 18^ο αιώνα αλλά κυρίως τον 19^ο, η υποχρέωση καθαριότητας ενίσχυσε την αποφυγή μετάδοσης των επιδημιών. Η δέσμευση καθαριότητας για τις μάζες και ειδικά για τους πιο φτωχούς υπήρξε δύσκολος στόχος. Τα κράτη άρχισαν να εκπαιδεύουν τους πολίτες τους σε έναν νέο τρόπο ζωής από τις δεκαετίες του 1850 και του 1860, ξεκινώντας από τον στρατό, όπου η καθαριότητα επιβαλλόταν ως μέρος της εκπαίδευσης των νέων στρατιωτών¹⁰⁵⁶.

Στην περίπτωση της Ελλάδας και της Ελληνικής Επανάστασης, χρειάστηκε να «κατασκευαστεί» το κράτος ως ξεχωριστή επικράτεια αποκομμένη από την αυτοκρατορία, να οργανωθεί εκ του μηδενός η κρατική λειτουργία, ή να επανασυγκροτηθεί σε κρατικό θεσμικό πλαίσιο στους τομείς που η προηγούμενη εμπειρία της κοινοτικής οργάνωσης είχε δημιουργήσει συνέχειες¹⁰⁵⁷. Ένας τέτοιος τομέας όπου η κοινότητα είχε την ευθύνη ήταν της καθαριότητας του δημόσιου, «κοινού» χώρου με στόχο την εξασφάλιση της δημόσιας υγείας¹⁰⁵⁸.

Η ύπαρξη συντάγματος διαμόρφωσε μια νέα πραγματικότητα στην οποία η κυβέρνηση εκπροσωπούσε όλους τους κατοίκους. Βελτιώθηκε η συνθήκη ως προς τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ έγιναν τα πρώτα βήματα στον τομέα της δικαιοσύνης. Στις αρχές Απριλίου του 1826 συνήλθε η Γ΄ Εθνοσυνέλευση με σκοπό να ορίσει τη μελλοντική διακυβέρνηση της Ελλάδας. Ορίστηκε ένα νέο σύνταγμα που επικύρωνε την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και σηματοδοτούσε το τέλος της διοίκησης όπως ίσχυε ως το 1826. Το σύνταγμα όριζε έναν χάρτη ατομικών δικαιωμάτων, την

¹⁰⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 16.

¹⁰⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 231-236.

¹⁰⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 262.

¹⁰⁵⁷ Οι τρεις περίοδοι της «Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδας» είναι: η 1^η από 1 Ιανουαρίου 1822 έως 25 Απριλίου 1823, η 2^η από 26 Απριλίου 1823 έως 10 Οκτωβρίου 1824, και η 3^η από 11 Οκτωβρίου 1824 έως 17 Απριλίου 1826. Από τις 18 Απριλίου 1826 έως τις 2 Απριλίου 1827 η διοίκηση ανατέθηκε στην «Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος». Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης...* σ, 75, 76.

¹⁰⁵⁸ Δημητρόπουλος, «Μύκονος 17ος –18ος αι...», ό.π.

ασφάλεια της ζωής, της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας, την ελευθερία του λόγου και του τύπου κ.λπ.

Η προσπάθεια συγκρότησης νέου, σύγχρονου κράτους μετά τη ρήξη με τον παλαιό κόσμο θα ολοκληρωνόταν με άξονα οργανωτικές απόπειρες που επέφεραν τομές στη σχέση του κράτους με την κοινωνία. Η φύση των κοινωνικών σχέσεων των μεσογειακών κοινωνιών διαμορφώνεται από την πολιτική της επιβίωσης και του περιορισμένου αγαθού, της δυσπιστίας και της αβεβαιότητας. Οι πληθυσμοί ήταν εκπαιδευμένοι στις συνεχείς συγκρούσεις και στους ανταγωνισμούς, συνθήκες τις οποίες προσπαθούσαν να περιορίσουν, μέσω των μηχανισμών που αναπτύσσονταν χάρη στα διάφορα δίκτυα, συγγενικά κατά κύριο λόγο, αλλά και άλλα επίκτητα, της κουμπαριάς ή της αδελφοποίησης.

Η επανάσταση βρήκε ένα κόσμο κατακερματισμένο, παραδοσιακό, αποτελούμενο από ομάδες ανθρώπων που είχαν η καθεμιά το δικό της όραμα για το μέλλον. Η εκμετάλλευση και η απαξίωση των ανθρώπων από την εξουσία τους έστρεψαν ακόμη περισσότερο προς τις παραδοσιακές νόρμες αντί να τους εξαναγκάσουν να αντιληφθούν την ταξική τους τοποθέτηση και την αιτία των προβλημάτων τους¹⁰⁵⁹.

Στο πλαίσιο του συμβιβασμού μέσω αποζημίωσης έγινε η αίτηση ενός πατέρα: «αλλά εβασανίσθη ο υός μου μέχρι την σήμερα ... και εγώ ο δυστυχής εξώδιασα διά τον ιατρόν και ιατρικά γρόσια εξήντα και ζητώντας τους δεν θέλουν να μου δώσουν τίποτα»¹⁰⁶⁰. Οι άνθρωποι είχαν γνώση των αναδυόμενων συνθηκών, επικοινωνούσαν με την προσωρινή διοίκηση, μολαταύτα ήταν αποδεκτό το αίτημα αποζημίωσης για βλάβη¹⁰⁶¹, ακόμη και για συμβάντα που αφορούσαν τον μικρόκοσμο της οικογένειας και της κοινότητας.

Οι κάθε είδους δυσκολίες υγείας, αλλά και οικονομικές, γίνονταν μεγαλύτερες εξαιτίας του πολέμου, που δημιουργούσε αυξημένες ανάγκες στα ζητήματα της υγείας, τα οποία ήταν απαραίτητο να καλυφθούν για να εξασφαλιστεί η συνέχεια του αγώνα. Στις αποφάσεις των Εθνοσυνελεύσεων βρίσκουμε τις συστάσεις στρατιωτικών νοσοκομείων από το 1825¹⁰⁶²: «Διά να συστηθώσι τα αναγκαία

¹⁰⁵⁹ Σπ. Ασδραχάς, «Το ιστορικό του αγώνα», στο *Η Επανάσταση του 1821, Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα 2018, σ. 241-252, σ. 245.

¹⁰⁶⁰ ΓΑΚ, *Αρχείο Μινιστερίου της Αστυνομίας* (1823), Φάκελος 3, εγγρ. 009.

¹⁰⁶¹ Th. Gallant, "Peasant Ideology and Excommunication for Crime in a Colonial Context: The Ionian Islands (Greece), 1817-1864", *J. Social History*, 23(3), άνοιξη 1990, σ. 485-512.

¹⁰⁶² Το 1825, Ιτζ Καλέ, Ακροκόρινθος, Άργος και νοσοκομείο για τους απομάχους στην Πάτρα, ΑΕΠ, τ. 4, σ. 481, τ. 8, σ. 322, κ. αλ.

νοσοκομεία εις την επικράτειαν, το Βουλευτικόν προσδιώρισε σταθερόν πόρον να κρατήται εις το Ταμείον ήμισυ εις τα εκατόν από όλους τους μισθούς εν γένει»¹⁰⁶³. Οι επιδημίες έκαναν την εμφάνισή τους σε διάφορα σημεία της επικράτειας. Ο γενικός πληθυσμός, όπως και οι φυλακισμένοι και οι αιχμάλωτοι, αρρώσταιναν και οι υπεύθυνοι απηύθυναν εκκλήσεις για την αντιμετώπιση του προβλήματος: «Ο εν φυλακή Δημήτριος Άχολος πάσχη δεινώς διατάσσεται να αναβιβάσης αυτόν εις το άνω κατάλυμα της φυλακής και να μετακαλέσης ένα ιατρόν επιστήμονα διά να τον επισκέπτεται. Εν Ναυπλίω 24 Οκτωβρίου 1823»¹⁰⁶⁴. Αρκετά χρόνια αργότερα, ο γιατρός Στεφανίτζης, «δημόσιος ιατρός» όπως τον αποκαλεί στην επιστολή του της 23ης Ιανουαρίου 1829 ο διοικητής Ναυπλίας Κωνσταντίνος Ράδιος, καλείται να αναλάβει τη θεραπεία των κρατουμένων στις φυλακές: «Να επισκέπτεσθε επ' αυτό τούτω των σκοπώ και τας δημοσίους φυλακάς δις την εβδομάδα χάριν της υγείας των εκείσε»¹⁰⁶⁵.

Από τα πρώτα μέτρα που ορίστηκαν ήταν η σύσταση προσωρινών αρχών που θα φρόντιζαν για τη διεξαγωγή του πολέμου. Έτσι, στα τέλη Μαρτίου με αρχές Απριλίου του 1821 είχαν δημιουργηθεί τοπικές «εφορείες», «κονσολάτα» και «γερουσίες». Οι υπάλληλοι που επάνδρωσαν την αστυνομία αντιμετώπισαν δυσκολίες και στην αλληλογραφία τους γίνεται αντιληπτή η δύσκολη προσαρμογή των κατοίκων σε κανόνες πειθαρχίας για την εξασφάλιση προστασίας της ζωής. Όπως γράφει ο γενικός αρμοστής της αστυνομίας της Ερμιόνης στις 7 Νοεμβρίου 1822 προς τον επιστάτη της εν Ύδρα αστυνομίας κυρ. Ν. Βίκον¹⁰⁶⁶: «... μην το αμελήσετε ώστε να συνηθίσει ο έλλην να υποτέσσετε εις τους ιερούς νόμους διά να αποκατασταθεί ευδαίμων».

Ένα ακόμη παράδειγμα για τις δυσκολίες στην υλοποίηση των νόμων ήταν οι ρυθμίσεις για τη χρηματοδότηση των νοσοκομείων που δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη, γιατί πάντοτε υπήρχαν άλλες προτεραιότητες, αλλά και επειδή κάποιοι πάσχιζαν να έχουν τον έλεγχο των οικονομικών προς όφελός τους.

Έως τη Γ' Εθνοσυνέλευση (1826) εγκρίθηκαν διάφοροι νόμοι¹⁰⁶⁷ και παρά τα προβλήματα, στα πρώτα επαναστατικά χρόνια οι νίκες άνοιξαν τον δρόμο προς ένα

¹⁰⁶³ ΑΕΠ, τ.8, σ. 322.

¹⁰⁶⁴ ΓΑΚ, *Αρχείο Μινιστερίου της Αστυνομίας* (1823), φ. 11, έγγρ. 121,

¹⁰⁶⁵ Στεφανίτζη, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 57.

¹⁰⁶⁶ ΓΑΚ, *Αρχείον Μινιστερίου της Αστυνομίας*, φ. 1, φύλλο 139.

¹⁰⁶⁷ Ίδρυση ταχυδρομικής υπηρεσίας για τα επίσημα έγγραφα, εθνικού ταμείου (1824) για τα έσοδα υπό τις οδηγίες και την επίβλεψη του Εκτελεστικού και του Υπουργείου Οικονομίας, δημιουργία εθνικού χαρτοφυλακίου για τα επίσημα αρχεία του Βουλευτικού, του Εκτελεστικού και των

κράτος δικαίου. Σε δύο μόλις χρόνια οι Έλληνες απέκτησαν την ιδιότητα του πολίτη και κατόρθωσαν να φτιάξουν αντιπροσωπευτικό σύστημα, Βουλευτικό και Εκτελεστικό, συγκροτώντας κυβέρνηση¹⁰⁶⁸.

Ως προς το θέμα της οργάνωσης της υγείας θα δούμε στη συνέχεια ποιες ήταν οι αποφάσεις.

Εθνοσυνελεύσεων, απόπειρες κοπής νομίματος· Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης...*, σ. 218, 219.

¹⁰⁶⁸ Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης...», σ. 55.

2. Η νομοθεσία για την υγεία

Σε εγχειρίδιο του 1829-1830, ο Ηπειρώτης γιατρός Π. Βελλαράς¹⁰⁶⁹ εξηγεί: «Δημόσια θεραπεία άρα λέγεται το σύμπαν ιατρικών γνώσεων, δι' ων αι διοικήσεις σπεύδουσιν εμμέσως ή αμέσως προς αποτροπή και ελάττωσιν νοσοφόρων αιτιών. ... ο σκοπός της Δημόσιας θεραπείας είναι τριπλούς, και ότι πάντα τα εν αυτή περιεχόμενα διαιρούνται εις τοσαύτα μέρη, ταύτα δε αύθα εις τμήματα και κεφάλαια. 1. Περί αποτροπής και ελαττώσεως ολεθρίων νοσημάτων, 2. Περί νοσηλείας και θεραπείας των νοσούντων και 3. Περί περιποιήσεως και διαθέσεως των αποβιούντων»¹⁰⁷⁰.

Η υγειονομική συγκρότηση και η νομοθέτηση για την υγεία στο νέο κράτος προέκυψαν με μικρή καθυστέρηση σε σχέση με άλλες νομοθετικές ρυθμίσεις, π.χ. για τα οικονομικά ή για τη δημόσια διοίκηση, γεγονός που μάλλον είναι αποτέλεσμα της έλλειψης πόρων, ενδεχομένως και κάποιου εφησυχασμού εξαιτίας της προϋπάρχουσας κοινοτικής φροντίδας. Η κοινοτική οργάνωση, που κάλυπτε τις ιατρικές ανάγκες και καθόριζε τους κανόνες καθαριότητας στον δημόσιο χώρο κατά την προεπαναστατική περίοδο, ίσως αρκούσε για την κάλυψη των κατά τόπους υγειονομικών αναγκών κατά το αρχικό διάστημα της επανάστασης. Κατά την πρώτη επαναστατική περίοδο, όταν υπήρχαν πόροι, αυτοί προορίζονταν πρωτίστως για τις ανάγκες του στρατού.

Ωστόσο, εκ των αναγκών προέκυψαν νέες αρμοδιότητες για τις κοινότητες. Ο μετασχηματισμός των κοινοτικών θεσμών σε όργανα επαναστατικής διοίκησης συνέβη όταν προέκυψαν ανάγκες για διεκπεραίωση απαιτήσεων της κυβέρνησης¹⁰⁷¹, όπως έγινε στην περίπτωση συγκρότησης ένοπλων σωμάτων¹⁰⁷². Οι νεωτερικές μεταρρυθμίσεις οργάνωσης και νομοθεσίας παρέσυραν τους κοινοτικούς θεσμούς σε ανασυγκρότηση για να αντιμετωπίσουν τις νέες συνθήκες και να υποστηρίξουν τις τοπικές κοινωνίες σε ορισμένους τομείς¹⁰⁷³.

¹⁰⁶⁹ Γλία Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Συμβολή στη νεοελληνική προσωπογραφία. Έλληνες και ελληνόφωνοι φοιτητές στα μητρώα των Πανεπιστημίων της Βιέννης, της Ιένας, του Γκέτινγκεν και της Λιντίας (1700-1833)», *Ο Εραμιστής*, 29, 2016, σ. 307.

¹⁰⁷⁰ Π. Βελλαράς, *Συστηματικόν εγχειρίδιον περί ιατρικής πολιτείας*, Βιέννη 1829-1830.

¹⁰⁷¹ Στον οργανισμό των ελληνικών επαρχιών ορίζεται η οργάνωση της κοινότητας (Νόμος υπ. αριθμ. 12, *Περί θέσεως εν εφαρμογή του Οργανισμού των Ελληνικών Επαρχιών*, 30 Απριλίου 1822). Γ. Δ. Δημακόπουλου, *Ο κώδιξ των νόμων της ελληνικής Επανάστασεως 1822-1828*, Αθήναι 1966, σ. 80.

¹⁰⁷² Νόμος υπ. αριθμ. 8, *Περί οργανώσεως του στρατού*, 1 Απριλίου 1822, Δημακόπουλου, ό.π., σ. 28, 82, 92.

¹⁰⁷³ Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση...», ό.π., σ. 154.

Σύμφωνα με τον M. Raybaud, το Μεσολόγγι το 1822 καθαρίστηκε με τη φροντίδα της αστυνομίας. Επίσης, ο Α. Μαυροκορδάτος το 1824 έδωσε οδηγίες για τον καθαρισμό των πόλεων Μεσολογγίου και Ανατολικού¹⁰⁷⁴. Χωρίς την εμπειρία της κοινοτικής οργάνωσης¹⁰⁷⁵ δεν θα διεκπεραιώνονταν οι συγκεκριμένες λειτουργίες. Τα άτομα, αλλά κυρίως οι παραδοσιακές δομές οργάνωσης προσαρμόστηκαν στις νέες συνθήκες εφόσον δεν υπήρχε ο χρόνος συγκρότησης νέων θεσμών. Ακόμη και κατά την πολύ πρώιμη περίοδο της επανάστασης, οι συντάκτες των νομοθετημάτων γνώριζαν τις ανάγκες περίθαλψης και εξασφάλισης της υγείας του πληθυσμού και έκαναν προσπάθειες προς την ανάθεση των αντίστοιχων καθηκόντων στους υπευθύνους των ελεύθερων περιοχών.

Σε διακήρυξη του Αρείου Πάγου της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, τον Φεβρουάριο του 1822, προς τους Αθηναίους και τους κατοίκους των χωριών της Αττικής καταγράφεται «ότι εξελέχθησαν 12 έφοροι για κάθε υπόθεσιν της πόλεως και επαρχίας ταύτης». Ανάμεσα στα καθήκοντα των εφόρων αναφέρονται τα «χρέη και δικαιώματα του εφόρου της πολιτικής», που είναι «να φροντίζει διά την κατασκευήν εκκλησιών, νοσοκομείων, ορφανοτροφείων», «του εφόρου της αστυνομίας», που πρέπει «να φροντίζει διά την καλήν ευταξίαν και καθαριότητα εις τους δρόμους έξω των πόλεων και χωριών», και τα «χρέη και δικαιώματα του εφόρου της πολεμικής», που «καταγράφει τους φονευθέντας ή λαβωθέντας εις τον πόλεμον» και «φροντίζει διά την ιατρείαν και άνεσιν των λαβωμένων»¹⁰⁷⁶. Παρότι στα καταστατικά κείμενα των διοικήσεων και της Εθνοσυνέλευσης αποτυπώνεται η ρήξη με το παλαιό σύστημα, αλλά και ένα συνολικό πρόγραμμα κρατικής οργάνωσης, φαίνεται ότι αυτό δεν συνέβη σε όλες τις περιοχές της επαναστατημένης επικράτειας.

Σύμφωνα με τον Οργανισμό των Ελληνικών Επαρχιών¹⁰⁷⁷, ορίζεται ο χωρισμός της ελληνικής χώρας σε επαρχίες, αντεπαρχίες πρώτης και δεύτερης τάξεως, και αυτές σε κοινότητες. Σε κάθε επαρχία διορίζεται ένας έπαρχος και αντέπαρχοι, ενώ σε κάθε κοινότητα ένας πρόεδρος των δημογερόντων. Προβλέπεται ο διορισμός κατά τόπους φροντιστών που μεριμνούν για τις υποθέσεις των παραλίων,

¹⁰⁷⁴ Α. Διακάκης, «Μια πόλη σε κίνηση: Οι πληθυσμιακές μεταβολές στο Μεσολόγγι κατά το 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Πρακτικά Συνεδρίου (Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015), Αθήνα 2018, σ. 134.

¹⁰⁷⁵ Δημητρόπουλος, «Μύκονος 17ος – 18ος αι...», ό.π., σ. 37-65.

¹⁰⁷⁶ Α. Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. Α', σ. 97-102.

¹⁰⁷⁷ Ν. 12, 30 Απριλίου 1822, «Οργανισμός των Ελληνικών Επαρχιών», Δημακόπουλου, ό.π., σ. 82.

τις αστυνομικές υποχρεώσεις κ.λπ. Στις κοινότητες οι τρεις δημογέροντες και ο πρόεδρος τους εκτελούν τις αντίστοιχες υπηρεσίες. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται οι πρώτες προσπάθειες κεντρικού ελέγχου για τη διασπορά ασθενειών και συγκρότησης ενός, έστω υποτυπώδους, υγειονομικού μηχανισμού. Ανάμεσα στις φροντίδες του αστυνόμου της επαρχίας ήταν και η τήρηση υγειονομικών κανόνων, ιδιαίτερα στα παράλια και τα νησιά, για την αποφυγή διάδοσης επιδημιών. Ο Γενικός Αρμοστής της Αστυνομίας της Ερμιόνης γράφει προς την Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδος στις 21 Νοεμβρίου 1822:

«Χθες τη νύκτα μού ενεχηρίσθη το γράμμα σας των 20 τρέχοντος. Είδωμεν εξ αυτού το μέγα κακόν οπου θλίβη την νήσον Τίνον, κ ελυπήθημεν σφόδρα. Ελάβαμεν δε και θέλει λάβομεν οποια μέτρα δυνάμεθα ότε να εμποδήσωμε την περαιτέρω διάδωσιν της θανατηφόρου αυτής μαστιγος εκκινώντας κι εκείνα οπου υμεις λαμβάνετε κι παραγγελωντες σας να διπλασιάζεται την προσοχήν σας προς αποφυγήν των ολεθρίων αποτελεσμάτων της επαπιλούσης νόσου. Μην αφήσετε κατ ουδέναν τρόπον κανένα καραβοκύρην εντεύθεν ή εξ αλλαχόθεν εις την νήσον σας ερχόμενον να κοινωνήσει μεθ' υμών ούτε επιβάτην τινά μη εφοδιασμένον με τακτικόν διαβατήριον ...»¹⁰⁷⁸.

Ενώ η νομοθεσία για τα λοιμοκαθαρτήρια καθυστέρησε (ψηφίστηκε το 1828), οι έλεγχοι για επιδημίες διεκπεραιώνονταν από την υπάρχουσα οργάνωση των επαρχιών, βάσει του οργανισμού του 1822 του προαναφέρθηκε.¹⁰⁷⁹

Παρακολουθώντας τις νομοθετικές προσπάθειες από την αρχή της Ελληνικής Επανάστασης, δεν βρίσκεται πριν από το 1824 πρόβλεψη που να αφορά την υγεία και τη δημόσια υγεία παρά στο «Απάνθισμα των Εκκληματικών». Για την έως τότε περίοδο, οι κανόνες που αφορούσαν τη δημόσια υγεία, οι τιμωρίες για τους παραβάτες, η τήρηση ενός πλαισίου υποχρεώσεων που αφορούσαν τον δημόσιο αλλά και τους ιδιωτικούς χώρους, ήταν ορισμένα από το κοινοτικό δίκαιο. Η κοινοτική μέριμνα διευθετούσε τη διαφύλαξη των ορίων που επέβαλλαν οι συλλογικές ανάγκες στις κάθε λογής λειτουργίες μιας κοινωνίας. Μέσω των ρυθμίσεων της κοινότητας οι κάτοικοι εξασφάλιζαν την τήρηση των καθηκόντων και των υποχρεώσεων στις γειτονικές σχέσεις, την ιδιοκτησία, τους κανόνες της αγοράς, τη φροντίδα για την

¹⁰⁷⁸ ΓΑΚ, *Αρχείον Μινιστερίου της Αστυνομίας*, φ. 1, φύλλο 054.

¹⁰⁷⁹ Η υγειονομική διάταξη που ορίζει με πλήθος κανόνων τη λειτουργία των λοιμοκαθαρησίων ψηφίζεται, με το ΙΕ΄ ψήφισμα, το 1828, στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση του Άργους, 1828-1829, ΑΕΠ, τ. 4, σ. 335-370.

υγεία και την καθαριότητα¹⁰⁸⁰. Ωστόσο, η θεσμοθέτηση για την υγεία και την ιατρική κάλυψη από το κεντρικό κράτος θα λειτουργούσε συγκροτητικά, καθώς θα ενίσχυε το αίσθημα του ανήκειν όλων των κατοίκων σε μια ενιαία εθνική ομάδα.

Στον Νόμο υπ. αριθμ. 33 της 1ης Ιουλίου 1824, *Περί απανθίσματος των Εγκληματικών*¹⁰⁸¹, στο Κεφάλαιο Β', «Περί αμαρτημάτων εναντίον της εσωτερικής ασφαλείας της επικρατείας», στο άρθρο ζ' γίνεται λόγος για υγειονομικές παραβάσεις και περιγράφεται με ακρίβεια η ποινή «Όποιος καταπατήση τας περί υγειονομίας διαταγὰς ας θανατώνεται»¹⁰⁸². Είναι η πρώτη φορά που γίνεται λόγος για υγειονομικές παραβάσεις στη νομοθεσία. Στο δεύτερο τμήμα του ίδιου Νόμου¹⁰⁸³, Κεφάλαιο Α', «Περί αμαρτημάτων εναντίον της προσωπικής ασφάλειας, περί φόνου», αναφέρεται η υποχρέωση πληρωμής εξόδων πληρωθέντος (ιατρικά και άλλα έξοδα διαβίωσης) από τον ένοχο σε περίπτωση φόνου εκ προμελέτης που απέτυχε. Στο Β' Κεφάλαιο, ο ίδιος νόμος προβλέπει φυλάκιση και τιμωρία σε όποιον (γιατρό, χειρουργό, φαρμακοποιό ή φαρμακοπώλη) βοήθησε με ιατρικά ή ποτά ή βίαν ή με άλλο τρόπο στην αποβολή εμβρύου, είτε με τη συγκατάθεση της γυναίκας είτε όχι, αν επιτύχει την αποβολή. Αν η γυναίκα είχε συμφωνήσει να αποβάλει το έμβρυο με τη θελήσή της, προβλεπόταν τιμωρία και για εκείνη¹⁰⁸⁴. Στην πρόβλεψη περιγράφεται το όριο της ιατρικής πράξης, αλλά και η θέση της γυναίκας ως προς την αναπαραγωγή. Τα δύο προηγούμενα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, παρότι δεν αφορούν τη δημόσια υγεία, εντάσσονται όμως στο γενικότερο πλαίσιο προστασίας της υγείας και της ζωής και δείχνουν τον θεμελιώδη ρόλο της ιατρικής σε πολλαπλά επίπεδα της ζωής.

Σύμφωνα με το βασικό ερμηνευτικό σχήμα της φουκωικής προσέγγισης, η ιατρικοποίηση της κοινωνίας επιτεύχθηκε και ασκήθηκε μέσω της εκφοράς του ιατρικού λόγου. Η περαιτέρω ανάλυση του κεντρικού θεωρητικού σχήματος του Foucault από τον N. Rose¹⁰⁸⁵ έχει αναδείξει τους μηχανισμούς με τους οποίους οργανώθηκε η ιατρική δράση από τον 19^ο αιώνα. Ο ιατροδικαστικός θεωρείται από τους κεντρικούς μηχανισμούς ορισμού του κοινωνικού χώρου, ενώ παράλληλα αναπτύχθηκαν άλλοι, όπως η μετατροπή του οίκου και της οικογένειας σε μηχανή

¹⁰⁸⁰ Δημητρόπουλος, «Μύκονος 17ος – 18ος αι...», ό.π., σ. 37-65.

¹⁰⁸¹ Δημακόπουλου, *Ο κώδιξ των νόμων...*, σ. 128.

¹⁰⁸² Στο ίδιο, σ. 130.

¹⁰⁸³ Στο ίδιο, σ. 134.

¹⁰⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 134, 135.

¹⁰⁸⁵ N. Rose, “Medicine, History and the Present”, στο R. Porter (επιμ.), *Reassessing Foucault, Power, Medicine and the Body*, Routledge, Λονδίνο 1994.

υγιεινής. Παράλληλα, κρίθηκε απαραίτητη η εκπαίδευση νέου ιατρικού προσωπικού, αλλά και η δημιουργία ομάδων εργαζομένων στον τομέα της υγείας, σε όλα τα σχετικά επαγγέλματα με σκοπό την οργάνωση και λειτουργία ιατρικών χώρων, όπως οι κλινικές και τα νοσοκομεία. Τέλος, στους ίδιους μηχανισμούς εντάσσεται και το ζήτημα της διασφάλισης της ζωής από τους κινδύνους της υγείας¹⁰⁸⁶. Για το ελληνικό παράδειγμα, η επιβαλλόμενη αλλαγή νοοτροπίας σε ζητήματα υγειονομικής φύσεως και η εκ του κράτους θεσμοθέτηση κανόνων που σχετίζονταν με αυτά ήταν από τις υποχρεώσεις της νέας επαναστατικής διοίκησης.

Ταυτόχρονα, οι ανάγκες για κάλυψη ζητημάτων υγείας του στρατού ήταν από τις πρώτες που έπρεπε να καλυφθούν. Κατά την περίοδο της επανάστασης, στις αποφάσεις των Εθνοσυνελεύσεων εντοπίζονται οι κατά τόπους συστάσεις στρατιωτικών νοσοκομείων¹⁰⁸⁷. Με τον Νόμο *Περί Νοσοκομείων* (Νόμος υπ. αριθμ. 49, 5 Οκτωβρίου 1825) το βουλευτικό θεσπίζει: «Να συστηθώσι τα αναγκαία νοσοκομεία διά τους ασθενείς και πληγωμένους» και «αφ' όλης τα πληρωμάς των μισθών όσαι γενούν από την σήμερον να κρατήται ήμισυ εις τα εκατό, το οποιον να αφιερωθή διά τα έξοδα των νοσοκομείων»¹⁰⁸⁸.

Στην εργασία γίνεται ειδικότερη μνεία για το νοσοκομείο του Ναυπλίου και καταγράφονται νομοθετικές προσπάθειες με τις οποίες οι κυβερνήσεις του 1825 και 1826 θέλησαν να εξασφαλίσουν τα έσοδά του. Με την πράξη της 24ης Μαρτίου 1825 αποφασίζεται το ένα τέταρτο στα εκατό γρόσια από τα κέρδη εξαγομένων και εισαγομένων ειδών στο Ναύπλιο να δίνεται στο νοσοκομείο. Στη συνέχεια, με διαταγή του Εκτελεστικού της 2^{ης} Ιουλίου 1825, «διά να οικονομούνται τα έξοδα του νοσοκομείου και να περιθάλπωνται οι πληγωμένοι εις τας μάχας δυστυχείς στρατιώται», αποφασίζεται όλα τα εργαστήρια του Ναυπλίου να δίνουν δέκα παράδες ανά εβδομάδα, όλα τα μέλη του βουλευτικού και εκτελεστικού σώματος και οι υπουργοί να δίνουν 40 παράδες την εβδομάδα —φαίνεται ότι οι μισθοί τους δεν ήταν ευκαταφρόνητοι αφού τα εργαστήρια της πόλης υποχρεούνται να δίνουν μικρότερο ποσό—, οι γενικοί γραμματείς και οι γραμματείς να δίνουν από 20 παράδες την εβδομάδα και οι υπογραμματείς από δέκα. Στην ίδια διαταγή καθορίζεται ο τρόπος που θα μαζεύονται τα χρήματα, η υποχρέωση διατήρησης στοιχείων με ονόματα και

¹⁰⁸⁶ Τρουμπέτα, «Κοινωνική ιστορία της ιατρικής...», ό.π., σ. 16-47.

¹⁰⁸⁷ Το 1825, *Ιτζ Καλέ*, Ακροκόρινθος, Άργος και νοσοκομείο για τους απομάχους στην Πάτρα, ΑΕΠ, τ. 4, σ. 481, τ.8, σ. 322, κ. αλ.

¹⁰⁸⁸ Δημακόπουλου, *Ο κώδιξ των νόμων...*, σ. 166 και «Διάταξις Υγειονομική», 20 Αυγούστου 1828, ΑΕΠ, τ. 4, σ. 335, 336.

ποσά. Το εκτελεστικό σώμα διέταξε τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου (1825) τα εργαστήρια και τους υπαλλήλους των τελωνείων να δίνουν τα χρήματα στο νοσοκομείο. Οι αποφάσεις του Βουλευτικού και οι διαταγές του Εκτελεστικού συνεχίζονταν σταθερά στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν την εφαρμογή των ψηφισμάτων και την καταβολή των δοσιμάτων προς το νοσοκομείο ως τα τέλη του 1825. Ως τις αρχές του 1826 (29 Ιανουαρίου) το Υπουργείο των Ναυτικών με έγγραφο αποδίδει προς το Υπουργείο των Εσωτερικών το ποσοστό που κρατήθηκε από τις ναυτικές λείες και δηλώνει ότι «αυτών ένα τοις 15 ανήκει του Νοσοκομείου»¹⁰⁸⁹. Τέλος, ο νόμος υπ. αριθμ. 55, 30 Ιουλίου 1827, *Περί φόρου επί των ναυτικών λειών*, ορίζει «Επειδή αι ενεστώσαι της πατρίδος ανάγκαι είναι δεινάι και κατεπείγουσαι, και διά τας θεραπείας αυτών απαιτούνται ανάλογοι πόροι εξοικονομήσεως, η βουλή εψήφισε ... εκ της ολικής ποσότητος των λειών θέλει λαμβάνεσθαι παρά του καταδρομέως εν εις τα εκατόν, εις μετρητά διά το εις Ναύπλιον Νοσοκομείο, γινομένης της εκτιμήσεως του φορτίου παρά του θαλασσιού Δικαστηρίου»¹⁰⁹⁰.

Τις ίδιες ημέρες, στις 25 Ιανουαρίου 1826, ψηφίζεται ο Νόμος υπ. αριθμ. 52, *Περί υγειονομείων*, «επειδή εν των αναγκαιοτάτων είναι η σύστασις των υγειονομείων διά την κάθαρσιν των εισερχομένων εις τους λιμένας της Ελλάδος από τόπους υποκειμένους εις λοιμικάς ασθένειας»¹⁰⁹¹. Στην πρώτη αυτή ψήφιση ορίστηκε η σύστασις υγειονομείων σε όλες τις παράλιες πόλεις της Ελλάδας και προβλέφθηκε η ύπαρξη άμισθων επιστατών για να συλλέγουν τα εισοδήματα του υγειονομείου και του καθατηρίου και να τα αποδίδουν στο κράτος. Προσδιορίζεται επίσης το ποσό που οφείλουν επιβάτες και πλοία όταν πηγαίνουν στο καθατήριο (*προσδιόρισις ή ταρίφα*), καθώς και επιβάτες που καθαρίζονται πάνω στο πλοίο και τους επιτρέπεται να έχουν ελευθέρα κοινωνία (*πράτιγον*). Ο νομοθέτης προβλέπει να μην πληρώνουν εισφορά για την κάθαρση όσοι έρχονται ως πρόσφυγες από την οθωμανική επικράτεια προς την ελεύθερη Ελλάδα. Το πλοίο και οι επιβάτες στο καθατήριο πληρώνουν τους φύλακες, αναλόγως των αναγκών έναν ή δύο. Στην ουσία βλέπουμε ότι η πρόβλεψη του νόμου 52 του 1826 συνίσταται στον καθορισμό του τρόπου

¹⁰⁸⁹ Στεφανίτζη, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 114-122.

¹⁰⁹⁰ Δημακόπουλου, *Ο κώδιξ των νόμων...*, σ. 197, 198.

¹⁰⁹¹ Στο ίδιο, σ. 181, 182.

λειτουργίας και των κρατικών εσόδων από τις παρεχόμενες υπηρεσίες κάθαρσης σε λοιμοκαθαρτήρια και υγειονομεία¹⁰⁹².

Στις 13 Οκτωβρίου του έτους 1825 συζητήθηκε στη Βουλή ένα σχέδιο με προτάσεις του Εκτελεστικού που ονομάζεται «Γενική Υπουργία της εις την Ελλάδα Υγείας». Στο σχέδιο ορίζεται η ύπαρξη τριμελούς επιτροπής με έναν πρόεδρο για τα θέματα της υγείας. Τα μέλη της επιτροπής προβλεπόταν να ασχοληθούν με τα θέματα ιατρικής, χειρουργικής και φαρμακοποιίας, τα νοσοκομεία, τη στρατιωτική ιατρική και περίθαλψη, την υγεία και τη δημόσια υγεία στις παράκτιες περιοχές, την ιατρική στατιστική και τα σχετικά του Σχολείου της Ιατρικής. Προτείνεται η σύσταση επιτροπών αδειοδότησης επαγγελματιών της υγείας στις μεγάλες ελληνικές περιοχές /πόλεις για να καταγράφονται όσοι γιατροί έχουν πτυχίο και να εξετάζονται όσοι είναι πρακτικοί και μόνο εάν ασκούν την τέχνη πάνω από 5 πέντε χρόνια. Πρόκειται για μια πρόβλεψη η οποία θα όριζε την ιατρική ιεραρχία και ήταν απαραίτητη για τη συστηματοποίηση της υγείας. Το προηγούμενο επιβεβαιώνεται καθώς ο συντάκτης συνιστά για άλλη μια φορά την ανάγκη ολοκλήρωσης του σχεδίου «προς απαλλαγή των προερχομένων κακών από την αμάθειαν και την αγυρτείαν». Ο τίτλος του γιατρού αφορά τους πτυχιούχους και το κράτος θέτει όρους για την αδειοδότηση και τη θεσμοθέτηση των επαγγελματικών δικαιωμάτων των ασχολουμένων με την υγεία. Παράλληλα στο κείμενο αναφέρεται η ίδρυση 4 νοσοκομείων, σε Ναύπλιο, Αθήνα, Μεσολόγγι και Κρήτη (Γραμβούσα) και τα σχετικά με τη λειτουργία τους, οικονομικά και πρακτικά. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι ότι το σχέδιο ορίζει τη συγγραφή εγχειριδίων πρακτικής ιατρικής, χειρουργικής, φαρμακοποιίας από τους διευθυντές των νοσοκομείων και καθορίζει τα κείμενα να είναι απλά και συνοπτικά ώστε να τυπωθούν και να μοιραστούν σε όλη την Ελλάδα. Η ιατρική επίβλεψη και οι κεντρικά καθορισμένοι κανόνες είναι απαραίτητα, ώστε να ακολουθείται ένα κοινό θεραπευτικό σύστημα από μη πτυχιούχους γιατρούς σε όλη την επικράτεια.

Η μελέτη του κανονισμού οδηγεί τον αναγνώστη στο συμπέρασμα ότι υπήρχε μεγάλη ανάγκη για θεσμοθέτηση των κριτηρίων της ιατρικής γνώσης, αλλά και της ιατρικής πράξης. Η επιβολή των πτυχιούχων γιατρών και της επιστημονικής γνώσης έναντι της εμπειρικής ήταν δεδομένη, έλειπε να ολοκληρωθεί η θεσμική κατοχύρωση. Αυτό συνέβη αργότερα, μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

¹⁰⁹² Στο ίδιο, σ. 181-183.

Το σχέδιο προέβλεπε επίσης τη λειτουργία της στρατιωτικής ιατρικής με λεπτομέρειες, όπως τι έπρεπε να φέρει μαζί του ο στρατιωτικός ιατρός σε ειδικό κιβώτιο για την περίθαλψη τραυματιών, πώς να γίνεται η μεταφορά των λαβωμένων από το πεδίο της μάχης, πόσα ζώα εργασίας θα υπάρχουν για την κάλυψη των κάθε είδους αναγκών των μεταφορών του υγειονομικού του στρατού.

Τέλος, στο σχέδιο του κανονισμού προβλεπόταν για πρώτη φορά σε νομοθετικό επίπεδο η ύπαρξη λοιμοκαθαρητρίων (υγειονόμου εφορίας, με έναν γιατρό και δύο πρωτίστους του τόπου) στις μεγάλες παραλιακές πόλεις της Ελλάδας (πρωτίστας πόλεις). Η εν λόγω εφορία πρέπει να επιτρέπει ή να εμποδίζει την είσοδο στα πλοία. Αν ένα πλοίο κριθεί ακατάλληλο για αποβίβαση ανθρώπων ή προϊόντων πριν να γίνει κάθαρση και αν δεν υπάρχει επί τόπου καθακτήριο, να μεταβαίνει και να παραμένει στο κοντινότερο καθακτήριο το υποχρεωτικό χρονικό διάστημα και κατόπιν να παίρνει την άδεια αποβίβασης. Η εφορία είχε την υποχρέωση να ενημερώνει για επιδημίες και λοιμικές ασθένειες που είχαν παρουσιαστεί σε οποιονδήποτε τόπο της Ελλάδας ή της ευρωπαϊκής στερεάς.

Τα παραπάνω συμπληρώνονται με την υπόμνηση της τήρησης στοιχείων, εκθέσεων για τον πληθυσμό και για τις κατά τόπους ασθένειες. Τα στοιχεία είναι απαραίτητα σε κάθε κυβέρνηση που επιδιώκει να εξυγιάνει το κράτος, να βελτιώσει τις συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας. Τέλος, το παραπάνω σχέδιο αναφέρεται στην υποχρέωση ίδρυσης Σχολείου Ιατρικής για να μη φεύγουν στο εξωτερικό οι μελλοντικοί γιατροί για σπουδές, «το οποίον θα συμπληρώση παν ότι χρειάζεται εις ένα σύστημα υγειονόμου υπουργίας»¹⁰⁹³.

Ο κανονισμός φαίνεται ότι παραπέμφθηκε στην επιτροπή των επί των νοσοκομείων για περαιτέρω επεξεργασία (τονίζοντας προς το Βουλευτικό ότι μπορεί να φαίνεται δύσκολο να πραγματοποιηθούν όσα αναφέρει, αλλά είναι αναγκαιότατα), ώστε να επανέλθει για ψήφιση από το Εκτελεστικό, μια πράξη που δεν συνέβη εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων. Παρ' όλα αυτά, ιδρύθηκαν νοσοκομεία κατά το επόμενο διάστημα στο Ναύπλιο, στην Αθήνα, στη Σύρο και αλλού.

Τα νοσοκομεία, αν και η νομοθεσία προέβλεπε την ύπαρξή τους, ήταν λίγα και το κόστος για τα μέσα εξοπλισμού και τη λειτουργία τους σημαντικό. Θα δούμε στη συνέχεια την κατάσταση του νοσοκομείου του Ναυπλίου, που υπήρξε από τα

¹⁰⁹³ Δημακόπουλου, σ. 215-222.

πρώτα που ιδρύθηκαν, μέσα από τη ματιά του γιατρού Π. Δ. Στεφανίτζη, ο οποίος είχε αναλάβει τη λειτουργία του (1827) διορισμένος από τον Ι. Καποδίστρια.

3. Ίδρυση κρατικών χώρων περίθαλψης

Από τον 19^ο αιώνα η ιατρική έστρεψε το ενδιαφέρον της στα νοσοκομεία. Τα νοσοκομεία, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα άρχισαν να εξελίσσονται, καθώς η Βιομηχανική Επανάσταση και η αστικοποίηση δημιούργησαν μεγάλες ανάγκες περίθαλψης, γεγονός που οδήγησε στη στροφή προς τη νοσοκομειακή ιατρική¹⁰⁹⁴.

Τα νοσοκομεία υπήρχαν ως χώροι περίθαλψης, ωστόσο δεν ήταν σε καλή κατάσταση¹⁰⁹⁵.

Οι ανάγκες περίθαλψης μέσα στην επανάσταση ήταν μεγάλες. Η «Γενική Υπουργία της εις την Ελλάδα Υγείας» του 1825 προέβλεπε την ίδρυση νοσοκομείων. Μολονότι το σχέδιο δεν κατέστη δυνατό να ψηφιστεί, στο επόμενο διάστημα ιδρύθηκαν νοσοκομεία, ανάμεσά τους και το νοσοκομείο του Ναυπλίου.

Στο Υπόμνημα του Π. Δ. Στεφανίτζη, που γράφτηκε το 1839, καταγράφονται στοιχεία για τα ζητήματα της υγείας και της περίθαλψης από τον καιρό της επανάστασης. Ο συγγραφέας αφηγείται τις εμπειρίες του από την περίοδο της επανάστασης, ενώ καταθέτει πολλά στοιχεία και για τις συνθήκες λειτουργίας του νοσοκομείου του Ναυπλίου. Από τον Ιούνιο του 1822, ο Στεφανίτζης μπήκε ενεργά στον αγώνα της Ελληνικής Επανάστασης και προσέφερε αφιλοκεδώς τις ιατρικές του φροντίδες στους τραυματίες της μάχης του Πέτα, για να οδηγηθεί στη συνέχεια στο Μεσολόγγι και τον Οκτώβρη της ίδιας χρονιάς να βρεθεί εκεί στην πολιορκία του Ομέρ Βρυώνη. Περιγράφει ο ίδιος για τα γεγονότα του Ιανουαρίου του 1823: «Μετά τούτο [την άφιξη του Κίτζου Τζαβέλα με τους Σουλιώτες] ασθένεια δεινή και πολύμορφος επέπεσεν εις τους Έλληνας, ο λεγόμενος τύφος και εκορυφώθησαν της ιατρικής οι αγώνες. Τότε, καθώς και έπειτα εις του 1825 το Μεσολόγγι κατέστη μέγα θέατρον κλινικής, πρόχειρον εις πάντα όστις, άοκνος ων και φιλόανθρωπος άμα, ήθελε να γείνη άξιος ιατρός»¹⁰⁹⁶. Ο πόλεμος μετατρέπεται σε πεδίο ιατρικής εκπαίδευσης, καθώς επίσης και σε πεδίο ιατρικών δοκιμών νέων θεραπειών που προκύπτουν εξ

¹⁰⁹⁴ Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής...*, σ. 174.

¹⁰⁹⁵ Στις περιγραφές σχετικά με τα υγειονομικά ζητήματα της Κωνσταντινούπολης του 19^{ου} αιώνα, στο *Υπόμνημα του Γραικικού Νοσοκομείου των Επτά Πύργων*, αναφέρονται ελλιπέστατες συνθήκες υγιεινής στα νοσοκομεία της πόλης, παντελής απουσία μέτρων καθαριότητας των δρόμων και των συνοικιών, συνθήκες που ευνοούσαν την εμφάνιση λοιμωδών νοσημάτων. Στενοί, ρυπαροί, ανήλιοι δρόμοι στους οποίους δεν μπορούσε κανείς να πλησιάσει χωρίς να κινδυνεύει, περιοχές ολόκληρες στις οποίες η κυκλοφορία σήμαινε καθημερινή έκθεση σε θανατηφόρες ασθένειες. Βλ. Α. Γ. Πασπάτης, *Υπόμνημα του Γραικικού Νοσοκομείου του Επτά Πύργων*, Εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά, Εν Αθήναις 1862.

¹⁰⁹⁶ Στεφανίτζη, *Απλη και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 5, 6.

ανάγκης, από την πίεση των περιστατικών. Ο Στεφανίτζης περιγράφει τη γνωριμία και την απόφαση να υιοθετήσει ένα παιδί που έχασε τους δικούς του όταν βομβαρδίστηκε το σπίτι του στην πολιορκία. Τον εκπαίδευσε στα ιατρικά για να γίνει ο βοηθός του, νοσοκόμος των πληγωμένων και ασθενών. Το Μεσολόγγι τίμησε τον γιατρό για τις υπηρεσίες του προς την πατρίδα, για τις οικονομικές του προσφορές και τις ιατρικές του φροντίδες προς τους πολιορκημένους. Μετά την Έξοδο κατάφερε να σωθεί και στις 27 Απριλίου 1826 έφθασε στο Ναύπλιο. Εκεί αρρώστησε και η αποθεραπεία του διήρκεσε ως τον Ιανουάριο του 1827, όταν του ανάθεσαν τη λειτουργία του νοσοκομείου, «εις το πρώτον εθνικόν νοσοκομείον Ναυπλίου»¹⁰⁹⁷.

Η κατάσταση στην οποία βρήκε το νοσοκομείο ο Στεφανίτζης ήταν απογοητευτική: Ένα παλιό, εγκαταλελειμμένο τουρκικό, όπως λέει ο ίδιος, σπίτι. Χωρίς στρωματα, γεμάτο ψείρες και ποντικούς που κατέτρωγαν τους ασθενείς. Χωρίς πόρους, αφού οι αποφάσεις του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού για απόδοση ποσοστών επί των μισθών κ.λπ. δεν είχαν εφαρμοστεί. Λίγους μήνες μετά την πρώτη του επαφή με την κατάσταση, ο Στεφανίτζης ζήτησε να αναλάβει και την επιστασία του νοσοκομείου, για να ελέγχει τα οικονομικά και να βάλει τέλος στις καταχρήσεις. Διορίστηκε διευθυντής και ιατροχειρουργός και παρέλαβε το νοσοκομείο. «Μερικά πράγματα ουτιδανά», όπως αναφέρει για την κινητή περιουσία του νοσοκομείου, με το πιο πολύτιμο αντικείμενο να είναι ένας χάλκινος λουτήρας που προσφέρθηκε ως δωρεά από την Ευρώπη και τον οποίο προσπάθησε να κλέψει ο προηγούμενος επιστάτης. Ο γιατρός ζήτησε, με επιστολή προς τον Κυβερνήτη, να εφαρμοστούν οι νόμοι για τη χρηματοδότηση του ιδρύματος. Στην επιστολή ανέφερε ότι ακόμη και τους τελευταίους εξασφαλισμένους πόρους του νοσοκομείου προσπάθησαν ντόπιοι να υφαρπάξουν: «αλλά διορισθείς κατά τας 4 του παρελθόντος Ιουλίου διά διαταγής της επί των Εσωτερικών και Αστυνομίας Γραμματείας υπ' αριθ. 356, ιατρός και επιστάτης του ρηθέντος νοσοκομείου, ηύρα συναγμένα τ' άνω ρηθέντα εισοδήματα από τους προκατόχους επιστάτας, και το νοσοκομείον εις την πλέον αξιολάτρευτον κατάστασιν»¹⁰⁹⁸. Ο Καποδίστριας απάντησε στην έκκληση, την 25^η Φεβρουαρίου του 1828, ότι η κυβέρνηση θα αναλάβει τα έξοδα του νοσοκομείου, αναγνωρίζοντας τον κόπο και τα χρήματα που είχε συνεισφέρει ο Στεφανίτζης για να διατηρήσει τη

¹⁰⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 45.

¹⁰⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 50

λειτουργία του. Έτσι το νοσοκομείο καθαρίστηκε, ανακαινίστηκε, ενώ εγκαινιάστηκε ακόμη και εκκλησία στον περίβολό του¹⁰⁹⁹.

Το 1828, σύμφωνα πάντοτε με τον ίδιο, με αφορμή μια επιδημία πανώλης που έπεσε στην Ύδρα, απομακρύνθηκε το νεκροταφείο από το νοσοκομείο της πόλης για να εξασφαλιστεί η υγειονομική καθαριότητα της περιοχής του νοσοκομείου, από τους δυσώδεις ατμούς που δημιουργούσε η αποσύνθεση των σωμάτων¹¹⁰⁰.

Εκτός από τη βελτίωση της κατάστασης του νοσοκομείου, ο Στεφανίτζης προσκάλεσε τους ασθενείς —τους φτωχούς— να προσέλθουν για δωρεάν ιατρική εξέταση από τον ίδιο ώστε να μην εξαπατώνται από τους απατεώνες που παριστάνουν τους γιατρούς¹¹⁰¹, με στόχο να εξασφαλίσει την υγιή διαβίωση στην πόλη.

Τον Μάρτιο του 1829, ο ναύαρχος της Ρωσίας Εύδιν, αφού επισκέφτηκε το νοσοκομείο του Ναυπλίου, «των πτωχών», και θαύμασε την τάξη του, έγραψε επιστολή προς τον Καποδίστρια αναφέροντας ότι σκόπευε να κάνει δωρεά στο ίδρυμα —ένα ακίνητο του οποίου τα εισοδήματα θα ανήκαν στο νοσοκομείο: «Ως προς την δυστυχίαν του τόπου και την χρηματοδείαν της κυβερνήσεως, το κατάστημα τούτο είναι πολλού λόγου άξιον, και διά τα οποία πηγάζουν εξ αυτού καλά εις ενδεείς ασθενείς και διά την ευταξίαν και καθαριότητά του»¹¹⁰². Άλλη δωρεά προς το νοσοκομείο των φτωχών του Ναυπλίου ήταν «έν μικρόν κιβώτιον περιέχον διάφορα εργαλεία της χειρουργίας και μέρος ιατρικών» από τον ιατροχειρουργό Γκος¹¹⁰³, καθώς και οικονομική συνεισφορά από τους εμπόρους της πόλης, μάλλον σε σταθερή βάση, όπως περιγράφει ο Στεφανίτζης¹¹⁰⁴.

Από τον Ιούλιο του 1827 έως τα τέλη Φεβρουαρίου του 1829, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραδίδει ο γιατρός: Νοσηλεύτηκαν 982 ασθενείς που καταχωρίζονται ανά ομάδα: 420 πτωχοί, 18 τεχνίται, 35 στρατιώται άτακτοι, 49 αιχμάλωτοι, 7 φυλακισμένοι, 136 στρατιώται τακτικοί, 312 ορφανά, 6 αλλοεθνείς. Έχασαν τη ζωή τους 32 και, όπως ο ίδιος σημειώνει, «χάρις τω θεώ από τακτικούς στρατιώτας και

¹⁰⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 54.

¹¹⁰⁰ Vovelle, *Ο θάνατος και η Δύση...*, σ. 121,122.

¹¹⁰¹ Στεφανίτζη, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 56.

¹¹⁰² Στο ίδιο, σ. 58.

¹¹⁰³ Ο Ελβετός ιατρός Ανδρέας Λουδοβίκος Γκος (Andre Louis Gosse) είχε φθάσει στην Ύδρα το 1827 με πλοίο που μετέφερε τροφές, υλικά και πολεμοφόδια. Διορίστηκε Γενικός Επιμελητής του Στόλου και παράλληλα με τα διοικητικά του καθήκοντα ασκούσε και την ιατρική· Γ. Δ. Κορομηλάς, «Γκος Ανδρέας-Λουδοβίκος» *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. Η', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήνα 1956, σ. 492.

¹¹⁰⁴ Στεφανίτζη, σ. 61.

ορφανά δεν απέθανε κανείς»¹¹⁰⁵, στοιχείο που σημειώνει την αξιακή σειρά της ανθρώπινης ζωής. Οι τακτικοί στρατιώτες και τα παιδιά ήταν πιο σημαντικοί ασθενείς. Και οι δύο κατηγορίες είναι απαραίτητες στο νέο κράτος, άλλωστε ήταν η περίοδος που άλλαξε το συλλογικό αίσθημα για την παιδική και βρεφική ηλικία στη Δύση.

Το 1829 έγιναν κτιριακές βελτιώσεις στο νοσοκομείο χάρη στην κρατική υποστήριξη και ο Στεφανίτζης μπόρεσε να συνεχίσει το έργο του, ενώ παράλληλα δημοσίευε ετησίως τα έξοδα και τις δαπάνες του ιδρύματος στην εφημερίδα του Ναυπλίου. Περιγράφει τις αλλαγές στο κτίριο, καθώς και στον περίβολο του νοσοκομείου: Το κτίριο ήταν τετραώροφο, χωρητικότητας 100 κλινών ασθενών, αλλά σε κρίσιμες περιόδους μπορούσε να περιθάλπει και 120 ανθρώπους. Οι ασθενείς διέμεναν ανά ομάδες, υπήρχε γυναικείος θάλαμος, ενώ χωριστά περιθάλπονταν τα ιατρικά περιστατικά, οι ασθενείς της χειρουργικής, των χρονίων παθήσεων, των οξέων και βαριών ασθενών, αλλού οι ασθενείς που είχαν κολλητικές ασθένειες, ψώρα, λέπρα κ.λπ. Στο ψηλότερο πάτωμα υπήρχε ο χώρος παραμονής του ιατροχειρουργού και διευθυντή, έχοντας έναν δικό του θάλαμο, ενώ δίπλα στον θάλαμό του ήταν το φαρμακοποιείο. Στο νοσοκομείο εργάζονταν ένας εσωτερικός επιστάτης, ένας ιερομόναχος ιερέας για την εκκλησία και τις θρησκευτικές ανάγκες των ασθενών, τρεις γυναίκες —υπηρέτριες αναφέρει— για τους ασθενείς. Επίσης υπήρχε κουρέας, ένας φροντιστής, κάτι σαν τεχνικός για πρακτικές δουλειές, και δύο υπηρέτες ακόμη. Ανάμεσα στο προσωπικό υπήρχε μάγαιρας, δύο νεροκομιστές, ένας κηπουρός που κατοικούσε σε μικρό σπίτι στον κήπο, ένας ψάλτης για την εκκλησία, ένας νεκροθάφτης και ένας θυρωρός που είχε τον έλεγχο εισερχομένων-εξερχομένων του νοσοκομείου. Ο Στεφανίτζης αναφέρει ότι δίπλα στο φαρμακοποιείο υπήρχε ειδικό κρεβάτι για τις ανατομίες των νεκρών και περιγράφει ότι υπήρχε ένας σκελετός ζωγραφισμένος στον τοίχο. Όπως φαίνεται από τα κατάστιχα του νοσοκομείου, για το έτος 1830-1831 ξοδεύτηκαν σχεδόν τα ίδια χρήματα (8344 φοίνικες¹¹⁰⁶) για εξοπλισμό του νοσοκομείου (χαλκώματα, κρεβάτια και άλλα), καθώς και για επισκευές (μάντρα, θύρα και λοιπές οικοδομές και επισκευές) και αντίστοιχο ποσό (9980 φοίνικες) για την περίθαλψη των ασθενών. Για να εισαχθεί κάποιος στο νοσοκομείο έπρεπε να έχει την άδεια της δημογεροντίας, της αστυνομίας

¹¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 63.

¹¹⁰⁶ Φοίνικας: η πρώτη χρηματική μονάδα (1 φ. = 100 λεπτά) του ελληνικού κράτους, καθορίστηκε στη Δ' Εθνοσυνέλευση στο Άργος (1829) και παρουσιάστηκε για πρώτη φορά το 1828.

ή της στρατιωτικής αρχής και όταν έπαιρνε εξιτήριο, «αποδεικτικό της υγείας του», έπρεπε να το δώσει στην αρχή που τον είχε παραπέμψει για νοσηλεία. Για όσους δεν επιβίωναν, το νοσοκομείο όφειλε να ενημερώσει για τον θάνατο την αρχή από την οποία είχε πάρει εντολή εισαγωγής¹¹⁰⁷.

Η πολιτική κατάσταση σταδιακά άλλαξε. Από το 1830 ο Καποδίστριας επέβαλε εντατικά αστυνομικά μέτρα και προσπάθησε με διάφορες διοικητικές πράξεις να περιθωριοποιήσει τους αντιπάλους του¹¹⁰⁸. Σύμφωνα με τον Στεφανίτζη, ο θάνατος¹¹⁰⁹ του κυβερνήτη, τον Σεπτέμβριο του 1831, άλλαξε την τύχη του νοσοκομείου, που αφέθηκε στην καταστροφή. Στις 10/5/1832 ο αρχίατρος αναγκάστηκε να παραδώσει το νοσοκομείο στη γαλλική φρουρά της πόλης, για να παύσει οριστικά η λειτουργία του σχεδόν έναν μήνα μετά, στις 15/6/1832. Από τα έπιπλα, άλλα έμειναν στους Γάλλους, άλλα μεταφέρθηκαν στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Ιτζκαλέ και τα υπόλοιπα περιμάζεψε επιτροπή που ορίστηκε από την αντιβασιλεία¹¹¹⁰.

Η διοικητική επιτροπή όρισε να συνεχίσει η καταβολή της αμοιβής του γιατρού ώσπου να αναλάβει ο νέος βασιλιάς και να οργανώσει εξ αρχής τα νοσοκομεία, αν και όπως ο Στεφανίτζης λέει ξεκάθαρα —και όχι μόνο μία φορά— αυτό δεν συνέβη ποτέ: «απ' εκείνης της ώρας έως σήμερα το αποτέλεσμα της τολαυτής διαταγής μένει διά την δευτέραν παρουσίαν»¹¹¹¹.

Σημειώνει δε ότι όσα έγραψε για την ιστορία του νοσοκομείου δεν τα έκανε μόνο για να γνωστοποιήσει το δικό του έργο και τους αγώνες του, αλλά και «υπέρ του γένους μου». Να γίνει γνωστό, συνεχίζει στο κείμενό του, ότι δεν ήταν αλήθεια όσα γράφτηκαν στις γερμανικές εφημερίδες, ότι δηλαδή πριν από τους ξένους δεν υπήρχε τίποτε καλό, ούτε νοσοκομείο στον τόπο, και ότι πρώτη φορά αφ' ου ήλθαν αυτοί οργανώθηκαν τέτοιοι θεσμοί στο κράτος. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «εψεύθησαν και εσυκοφάντησαν ιουδαϊκώς την Ελλάδα οι ξένοι εκείνοι οι μισέλληνες, καίτοι τρεφόμενοι και πλουτιζόμενοι και δοξαζόμενοι παρ' αυτής ... ότι

¹¹⁰⁷ Στεφανίτζη, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 69, αναλυτικά σε πίνακα σ. 70.

¹¹⁰⁸ Πιζάνιας, «Από ραγιάς έλληνας πολίτης...», ό.π., σ. 71.

¹¹⁰⁹ Στο κείμενο του Στεφανίτζη, περιγράφονται οι προσπάθειες ταρίχευσης του Ι. Καποδίστρια από ομάδα γιατρών, τα αρχικά λάθη που έγιναν και οι εκ νέου απόπειρες. Σύμφωνα με τις ημερομηνίες που παραδίδει ο γιατρός, το ταριχευμένο σώμα του κυβερνήτη έμεινε άταφο από τον Σεπτέμβριο του 1831 που δολοφονήθηκε ως τις 29 Μαρτίου του 1832 που παρέλαβε το λείψανό του ο αδελφός του και το μετέφερε στην Κέρκυρα, όπου και τον έθαψε. Οι λεπτομερείς αναφορές στις μεθόδους ταρίχευσης, αν και εξαιρετικά δυσάρεστες στον αναγνώστη, παραμένουν ενδιαφέρουσες για τις δυνατότητες και τις γνώσεις των γιατρών. Βλ. Στεφανίτζη, σ. 74.

¹¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 75.

¹¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 77.

πριν αυτών, δεν υπήρχε τίποτε ... εις τον τόπον μας». Ακολουθως: «υπήρξε πρότερον ήδη εις Σύρον νοσοκομείον δημοτικόν, ανάστημα της πασιγνώστου φιλανθρωπίας τε και φιλοκαλίας των Ερμουπολιτών Ελλήνων. Υπήρξαν και πέντε στρατιωτικά νοσοκομεία, του Ιτς Καλέ εις Ναύπλιον, των Μεθαίνων, της Κορίνθου, των Πατρών και της Ναυπάκτου».

Από το στρατιωτικό νοσοκομείο του Ιτς Καλέ, ήτοι της Ακροναυπλίας, έχουμε στοιχεία για την ύπαρξη αφροδίσιων νοσημάτων από τα οποία έπασχαν στρατιώτες. Τα στοιχεία προέρχονται από τον γιατρό του νοσοκομείου, που αναφέρει 24 περιστατικά ασθενών τον Φεβρουάριο του 1829. Το γεγονός δείχνει ότι ένα από τα πέντε πρώτα νοσοκομεία που ιδρύθηκαν από την αρχή της επανάστασης λειτουργούσε έως την περίοδο της συγκεκριμένης μαρτυρίας για την ύπαρξη των περιστατικών εμφάνισης της ασθένειας¹¹¹².

Ο Στεφανίτζης αναφέρει ότι προσπάθησε να προσεγγίσει τον Όθωνα για να ανοίξει ξανά το νοσοκομείο, χωρίς εντούτοις να επιτύχει κάτι. Αντίθετα ο Όθωνας ζητά να γίνει νοσοκομείο στην Τίρυνθα, μια πρόταση η οποία τελικά δεν υλοποιήθηκε. Είναι αλήθεια ότι στο κείμενο της προκήρυξης του Όθωνα προς τον λαό (20 Μαΐου 1835) δεν αναφέρεται πουθενά πρόβλεψη ή σχέδιο για την υγεία. Αντίθετα αναφέρονται οι αλλαγές και η βελτίωση ως προς τους νόμους, την ιδιοκτησία, τη νόμιμη ελευθερία, τα σχολεία, τις τέχνες και τις επιστήμες, τη βιομηχανία και το εμπόριο, την έλλειψη διοικήσεως, αλλά δεν γίνεται λόγος για την περίθαλψη, για νοσοκομεία¹¹¹³. Όπως φαίνεται κατά το επόμενο χρονικό διάστημα, ενώ οργανώθηκαν οι θεσμοί για τη φροντίδα της δημόσιας υγείας, για τον έλεγχο του πληθυσμού ως προς τις υγειονομικές ρυθμίσεις, δεν ελήφθησαν αποφάσεις για τη βελτίωση της παρεχόμενης ιατρικής περίθαλψης και την ανακούφιση ασθενών και τραυματιών. Κρίνεται σκόπιμο στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι έχουν αμφισβητηθεί οι ειλικρινείς προθέσεις του Στεφανίτζη¹¹¹⁴. Το συγκεκριμένο θέμα δεν εξετάζεται στην παρούσα διατριβή, αλλά γίνεται εκτενής αναφορά στο κείμενό του για τα στοιχεία που παραδίδει σχετικά με την υπόθεση του νοσοκομείου του Ναυπλίου και την κατάσταση στην οποία αυτό βρισκόταν.

¹¹¹² Χ. Λούκος, «Ερωτικές σχέσεις και σεξουαλικές πρακτικές κατά την Επανάσταση του 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 12, 13 Ιουνίου 2015, IMNE, Περιοδικό *Μνήμων*, Αθήνα 2018, σ. 304.

¹¹¹³ Στεφανίτζη, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 90-94.

¹¹¹⁴ Τ. Σκλαβενίτης, «Συμβολή στη βιογραφία του Πέτρου Στεφανίτση», *Μνήμων*, 1, 1971, σ. 53-73.

Η ίδρυση νοσοκομείων νομοθετήθηκε και υλοποιήθηκε πριν από την έλευση των Βαυαρών, ωστόσο κατά την οθωνική περίοδο ιδρύθηκαν τρία ακόμη νοσοκομεία στην Αθήνα. Το 1836 ιδρύθηκε το Δημοτικό Νοσοκομείο, το οποίο κατά τα πρώτα χρόνια φιλοξενούσε περίπου 600 με 700 ασθενείς ετησίως, ενώ η λειτουργία του διήρκεσε ως το 1971¹¹¹⁵. Η ίδρυσή του έγινε χάρη στη συνδρομή των Ελλήνων της Διασποράς και οι φοιτητές της ιατρικής παρακολουθούσαν εκεί μαθήματα κλινικής ιατρικής. Το 1837 άρχισε να λειτουργεί το Μαιευτικό για τις ενδεείς γυναίκες, το οποίο ήταν και χώρος πρακτικής εξάσκησης για τις μαίες. Το 1857 ιδρύεται η Αστυκλινική Αθηνών, στην οποία θεραπεύονταν 4000 με 5000 φτωχοί άνθρωποι κάθε χρόνο, ή έστω δέχονταν τις πρώτες ιατρικές φροντίδες, ενώ και εκεί μπορούσαν να κάνουν πρακτική άσκηση οι νέοι γιατροί¹¹¹⁶.

Ένα σημαντικό πρόβλημα που ανέκυψε τη δεκαετία του 1830 ήταν η αύξηση των επαιτών στην πρωτεύουσα. Η Ελληνική Επανάσταση προκάλεσε σημαντικές αλλαγές στην κοινωνική οργάνωση. Η νέα κοινωνική κατηγορία ήταν οι φτωχοί, που προέκυψαν μετά τη διάλυση του σώματος των ατάκτων στρατιωτών, οι οποίοι παραμένοντας άεργοι περιφέρονταν στο κέντρο της Αθήνας ζητιανεύοντας. Το κράτος έπρεπε να εξασφαλίσει οικονομική βοήθεια για την αποφυγή της εξαθλίωσης, αλλά και για τον περιορισμό προβλημάτων και ανησυχίας στο κοινωνικό σώμα εξαιτίας της περιπλάνησής τους στους δρόμους και της επαιτείας¹¹¹⁷. Κρίθηκε επιτακτική η διευθέτηση του προβλήματος, που είχε σχέση με τη δημόσια υγεία και ασφάλεια. Η μέριμνα για τους φτωχούς και τους επάιτες συμπεριλαμβάνει τη μέριμνα για τους ψυχικά διαταραγμένους, τη φροντίδα για τους τρελούς του κράτους. Την περίοδο αυτή στον ευρωπαϊκό χώρο, η παρεχόμενη περίθαλψη στους ψυχικά ασθενείς άρχισε να βελτιώνεται. Το νέο ελληνικό κράτος είχε πολλές εκκρεμότητες ωστόσο ληφθούν μέτρα και σε αυτόν τον τομέα και αυτό δεν έγινε πριν από το 1855, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Ο Στεφανίτζης επαναλαμβάνει συχνά πως δεν ήταν οι ξένοι (Βαυαροί) οι πρώτοι που έφτιαξαν νοσοκομεία και αξιολόγησαν το ζήτημα της ιατρικής και της περίθαλψης σε υψηλή θέση στο νέο κράτος¹¹¹⁸. Αναφέρει συχνά ότι οι Έλληνες

¹¹¹⁵ Π. Τσουμής, «Η ίδρυση του Δημοτικού Νοσοκομείου Αθηνών και η προσφορά του βαρόνου Κωνσταντίνου Μπέλλιου, Μακεδόνας εκ Βλάστης», *Δέλτος*, 40, 2010, σ. 26-31.

¹¹¹⁶ Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, ΙΑΕΝ ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σ. 78.

¹¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 10.

¹¹¹⁸ Στεφανίτζη, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 77, 78.

υπήρξαν γενναίοι, κατάφεραν να επιτύχουν την ανεξαρτησία τους και δεν θα έπρεπε να χρειάζονται εξωτερικούς διοικητές για να κυβερνηθούν.

4. Υγειονομική ασφάλεια και ιατρική εκπαίδευση

Ο Όθων, Βαυαρός πρίγκιπας που προερχόταν από τον οίκο των Βίτελσμπαχ, ορίστηκε πρώτος βασιλιάς της Ελλάδας με τη συνθήκη του Λονδίνου το 1832, σε ηλικία μόλις 17 ετών. Μετά από διαπραγματεύσεις των Μεγάλων Δυνάμεων με τον πατέρα του, Λουδοβίκο Α΄, τον Ιούνιο του 1832 συμφωνήθηκαν τα *οριστικά* σύνορα (παραχωρήθηκαν Ακαρνανία, Αιτωλία και Φθιώτιδα, η συνοριακή γραμμή του βασιλείου ξεκινούσε από τον Αμβρακικό και περνώντας από τα βουνά Όθρυς και Τυμφρηστός έφτανε στον Μαλιακό), ενώ δόθηκε δάνειο-προίκα στον νέο βασιλιά. Αποφασίστηκε επίσης ότι τη διοίκηση του νέου βασιλείου θα αναλάμβανε τριμελής επιτροπή (η αντιβασιλεία) ως την ενηλικίωσή του.

Η περίοδος αυτή σηματοδοτεί την έναρξη συστηματικής κρατικής μέριμνας για τη δημόσια υγεία, «η δημόσια Υγιεινή μπορεί να παρομοιαστεί με μια τρυφερή μητέρα που φροντίζει τον άνθρωπο από τη γέννησή του ως την τελευταία του πνοή»¹¹¹⁹, με έμφαση στην πρόληψη. Οι Βαυαροί επέλεξαν ένα μοντέλο υγειονομικής προστασίας και οργάνωσης που αξιοποιούσε την πρόληψη και την καταστολή με τη βοήθεια της υγειονομικής αστυνομίας¹¹²⁰. Η επιβολή της απόλυτης μοναρχίας και η βίαιη ρήξη της κοινωνίας με το πρόσφατο παρελθόν, μιας κοινωνίας που βρέθηκε από τη συμμετοχική κοινοτική οργάνωση στην επιβολή μέτρων και κανονισμών που δεν ήταν συνδεδεμένοι με την υπάρχουσα κατάσταση, προκάλεσε διχασμό και αντίδραση ως προς την αποδοχή των επιβαλλόμενων κανόνων διοίκησης¹¹²¹.

Η αστυνομία λειτουργούσε αποτρεπτικά για τη βία, τους θανάτους, τις υλικές καταστροφές, την πείνα, τη διασπορά ασθενειών. Ήταν υποχρέωση του κράτους να διαφυλαχθεί το κοινωνικό σώμα από την ηθική απαξίωση, την εξαθλίωση που θα οδηγούσε σε επικίνδυνες για τη συνοχή και την ευημερία καταστάσεις, σε έξαρση βίας και επιθετικότητας, σε επισφαλείς συνθήκες για τον πληθυσμό. Το αστυνομικό κράτος αναπτύσσεται στη βάση της κοινωνικής και βιολογικής ασφάλειας, κινδυνεύει από τις ασταθείς κοινωνικές σχέσεις, από τις οποίες πρέπει να προστατευτεί. Η κοινωνική ειρήνη ευνοεί τη σταθερότητα, την εργασία. Η επιβολή κανόνων υγιεινής λειτουργεί για την ασφάλεια του πολίτη με τον ίδιο τρόπο που λειτουργεί η επίτευξη

¹¹¹⁹ Ι. Νικολαΐδη Λειβαδιέως, καθηγήτη του Πανεπιστημίου της Αθήνας, επιστολή προς την Ιατρική Σχολή (1837), Ι. Λασκαράτος, «Η ίδρυση της έδρας της Υγιεινής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι πρώτοι καθηγητές (1837-1900)», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 19, 2002, σ. 81.

¹¹²⁰ Μπαρλαγιάννης, *Η υγειονομική συγκρότηση...*, σ. 47-91.

¹¹²¹ Πανταζόπουλος, *Ο ελληνικός κοινοτισμός...*, σ. 17.

της κοινωνικής ειρήνης, βασικός όρος για τη συνύπαρξη των πληθυσμών. Θεσπίζονται κανόνες υγιεινής που δεν επιβάλλονται για ιατρικούς λόγους, αλλά για την αποφυγή αρνητικών αισθημάτων που προκαλούνται από τη μη εφαρμογή τους, όπως είναι η μη αποδοχή του βρόμικου. Η μη τήρηση κανόνων καθαριότητας και υγείας, όπως και η άσκηση βίας εντός του κοινωνικού σώματος, ήταν απαγορευμένες, ενώ η βία γινόταν αποδεκτή μόνο από την πλευρά του κράτους¹¹²².

Η υγειονομική αστυνομία επιβλήθηκε στο νέο οθωνικό κράτος για να διασφαλίσει την τήρηση των κανόνων υγειονομικής ασφάλειας για την πρόληψη, τον έλεγχο και την «πολιτισμική» ωρίμανση της κοινωνίας από το βρόμικο στο καθαρό, όπως όριζαν οι νέοι κανόνες κοινωνικής συμβίωσης. Ο χώρος ορίστηκε ως φυλασσόμενος και η αστυνομία ανεχόταν μόνο τις μετριοπαθείς συμπεριφορές. Η ασθένεια και οι ασθενείς ήταν απαραίτητο να παραμένουν εκτός του κοινωνικού συνόλου, και ο συγκεκριμένος στόχος διαμόρφωσε το πλαίσιο συνεργασίας αστυνομίας και ιατρικής¹¹²³. Οι υγειονομικές ευθύνες της δημοτικής αστυνομίας καθορίστηκαν μέσα από μια σειρά διαταγμάτων από το 1833 ως το 1836. Στην πράξη, παρά τις αναφορές στη νομοθεσία για την υγειονομία, η υπηρεσία εξελίχθηκε ατελώς καθώς απετέλεσε μία από τις λειτουργίες της δημοτικής αστυνομίας, χωρίς ειδικούς αξιωματούχους εκτός από την περίπτωση του δήμου της Αθήνας που είχε ορίσει και προσέλαβε έναν ιατρικό αξιωματούχο, τον αστίατρο. Η αυστηρή επιβολή των κανόνων για τη δημόσια υγεία από τον Βαυαρό γιατρό του Όθωνα, Βίπμερ, κατά την περίοδο της αντιβασιλείας, ακολούθησε τα ευρωπαϊκά, περισσότερο τα γερμανικά παρά τα γαλλικά πρότυπα, ενώ είχε θετικά αποτελέσματα. Ωστόσο η αυταρχικότητα με την οποία τέθηκαν σε εφαρμογή τα μέτρα προκάλεσε αντιδράσεις και δημιούργησε αρνητική εικόνα για τα μέτρα πρόληψης, για την ιατρική και τη δημόσια υγεία, αλλά και για τους Βαυαρούς.

Το αναμορφωτικό πρόγραμμα για τον τομέα της δημόσιας υγείας του Βασιλείου της Ελλάδος υποχρέωσε μια αγροτική κοινωνία να αλλάξει συνήθειες. Όπως δείχνει η μελέτη των ιστορικών φαινομένων, τίποτε δεν δημιουργείται από το μηδέν, οι νεωτερισμοί γεννιούνται, διαμορφώνονται στο πέρασμα του χρόνου και μεταφέρονται από τον έναν τόπο στον άλλον, από τον έναν πολιτισμό στον άλλον, αλλά τον τρόπο και τον χρόνο τον καθορίζουν οι εκάστοτε ανάγκες και συνθήκες. Καθώς η ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα μετά την επανάσταση και τους εμφυλίους

¹¹²² Ελίας, *Η εξέλιξη...*, ό.π.

¹¹²³ Θ. Μπαρλαγιάννης, *Η υγειονομική συγκρότηση...*, σ. 47-91.

είχε πολλά κοινωνικοοικονομικά προβλήματα να λύσει, όπως το να ορίσει εκ νέου τους κανόνες κοινωνικής οργάνωσης, δεν ήταν εύκολο να αποδεχτεί ένα σκληρό πλαίσιο ελέγχου που δεν ήταν σε θέση να κατανοήσει. Οι άνθρωποι δεν είχαν εκπαιδευτεί στην πειθάρχηση σε κανόνες που δυσκόλευαν την καθημερινότητά τους, παρέμειναν καχύποπτοι απέναντι στα μέτρα¹¹²⁴. Με τις επιδημίες της πανώλης και της χολέρας να παραμένουν απειλητικές σε περιοχές κατά μήκος των συνόρων της ανατολικής θάλασσας και του βορρά, τις ενδημικές ασθένειες να μετατρέπονται σε επιδημίες, η νομοθέτηση των θεσμών υγείας και των μέτρων υγιεινής υπήρξε ακανθώδης διαδικασία. Παράλληλα, η εξοικείωση της νέας κυβέρνησης με την άγνωστη χώρα έγινε η πρώτη προτεραιότητά της. Η νομοθεσία για τη δημόσια υγεία που ψηφίστηκε στις 31 Δεκεμβρίου του 1836 όρισε να αποδοθεί στην ευθύνη της υγειονομίας η προστασία από μεταδοτικές ασθένειες, ειδικότερα τον τύφο, την πανώλη, τη χολέρα, την ευλογιά, τη λέπρα, το τράχωμα, τα αφροδίσια νοσήματα, την ψώρα, την πνευμονική φυματίωση, τον κοκίτη και τη λύσσα. Αν και η πρόβλεψη της καραντίνας είχε νομοθετηθεί από την περίοδο της επανάστασης, τα μέτρα δεν εφαρμόζονταν. Η λειτουργία της καραντίνας στο νέο βασίλειο μονιμοποιήθηκε το 1845. Σε αντίθεση με την απειλή από τις επιδημίες, οι ενδημικές ασθένειες είχαν διαφορετική αντιμετώπιση. Τις θεωρούσαν τοπικές ασθένειες για τις οποίες δεν υπήρχε λύση, ενώ ήταν απαραίτητη η ύπαρξη κεντρικής ιατρικής οδηγίας, όπως συνέβη με την ελονοσία που ήταν η κατεξοχήν περιβαλλοντική ασθένεια.

Ωστόσο, εκτός από τους θεσμούς και τα μέτρα της δημόσιας υγείας, στο νέο βασίλειο καθιερώθηκε η αναγνώριση της αυθεντίας των πτυχιούχων της ιατρικής, η πρωτοκαθεδρία της επιστημονικής ιατρικής στον έλεγχο της υγείας, όπως είχε ήδη ξεκινήσει με τις νομοθετικές ρυθμίσεις από την περίοδο της επανάστασης. Οι πρώτοι κρατικοί γιατροί τοποθετήθηκαν σε κάθε νομαρχία έπειτα από νομοθετικό θέσπισμα της 30^{ης} Οκτωβρίου 1833. Αυτοί, όπως και οι Βαυαροί συνάδελφοί τους, είχαν αρμοδιότητες ελέγχου, υποχρεώσεις αναφοράς, αλλά και δικανικές υποχρεώσεις. Ανάμεσα στις υποχρεώσεις του νομαρχιακού γιατρού ήταν η αρμοδιότητα για τη διατήρηση αρχείου και τη σύνταξη αναφορών προς το κεντρικό κράτος για «τα συμπτώματα και την πορεία των συνήθων και ασυνήθιστων ασθενειών», να συμβουλεύει για τα σωστά μέτρα υγιεινής και να σημειώνει γεγονότα και καταστάσεις που σχετίζονταν με την ιατρική, τη φυσική ιστορία και το κλίμα, «ώστε

¹¹²⁴ Πολυχρονίδης, *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια...*, σ. 36.

να συνταχθεί μια ολοκληρωμένη ιατρική τοπογραφία για την κάθε νομαρχία το δυνατόν συντομότερο». Η περίοδος των Βαυαρών υπήρξε μια περίοδος με αργή προσαρμογή στις νέες συνήθειες και στην υποδοχή νέων θεσμών. Το 1833 υλοποιήθηκε ο διορισμός ιατροσυμβούλου για την οργάνωση της υγειονομικής αστυνομίας. Τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς, με νέο βασιλικό διάταγμα αποφασίζεται η πρόσληψη ενός νομιάτρου για κάθε νομό της χώρας. Η θέσπιση του Βασιλικού Ιατρικού Συμβουλίου ολοκληρώθηκε με νόμο του 1834. Τα μέλη του ήταν υπεύθυνα για την παροχή ιατρικών υπηρεσιών προς το κράτος και για την αδειοδότηση όλων των επαγγελματιών της υγείας. Αυτή η επιστημονική λειτουργία προσέδωσε στην εγχώρια αναδύομενη ιατρική έρευνα περισσότερο οργανωτική (χουμπολιτιανή¹¹²⁵) παρά ταξινομική προσέγγιση και έδωσε υλικό στην ελληνική ιατρικογεωγραφική βιβλιογραφία, όπως και στην ιατρική εκπαίδευση, και οδήγησε στην εξέταση του περιβαλλοντικού πλαισίου της ασθένειας.

Οι πλέον αποφασιστικές θεσμικές παρεμβάσεις για ζητήματα υγείας και δημόσιας υγείας στο νέο βασίλειο ήταν η ίδρυση του Ιατροσυνεδρίου (1834) και κυρίως του Πανεπιστημίου της Αθήνας (1837). Παράλληλα, τομή στον ιατρικό και φαρμακευτικό τομέα υπήρξε και η επίσημη έκδοση της πρώτης κρατικής *Ελληνικής Φαρμακοποιίας* (1837). Οι δύο πρώτοι θεσμοί οργανώθηκαν με άξονα τις ανάγκες υγειονομικού ελέγχου του πληθυσμού, καθόρισαν την περαιτέρω πορεία του ιατρικού και φαρμακευτικού επαγγέλματος και την επάνδρωση κρατικών θέσεων με επιστημονικό προσωπικό. Το Ιατροσυνέδριο ιδρύθηκε το 1834, υπό το Υπουργείο των Εσωτερικών (Επί των Εσωτερικών γραμματεία, επί υπουργίας του γιατρού Ι. Κωλέτη¹¹²⁶) με σκοπό «να συσκέπτονται εν συλλόγω περί των σημαντικών ιατρικών ζητημάτων της χώρας» για τη δημόσια υγιεινή, την πρακτική εξέταση οδοντιάτρων, κτηνιάτρων, μαιών και φαρμακοποιών. Η πρώτη συνεδρίαση έγινε στις 25 Ιουλίου 1834 υπό την προεδρία του Βίπμερ, παρουσία των Ρέζερ, Τράιμπερ, Ν. Λειβαδέως και των επαγγελματιών των φαρμακευτικών Ξ. Λάνδερερ και Μαν¹¹²⁷.

¹¹²⁵ «Η διδασκαλία και η έρευνα μπορούν να συνυπάρχουν και να συμπορεύονται μέσα στο Πανεπιστήμιο, ώστε η μια να τροφοδοτεί την άλλη και οι δύο μαζί να επιδιώκουν τη βαθιά μόρφωση (*Bildung*) του ανθρώπου, την προαγωγή και την εξέλιξη της επιστήμης»: Ι. Ε. Πυργιωτάκης, «Το Πανεπιστήμιο των αξιών: η πρόταση και η κληρονομιά του Wilhelm von Humboldt και η θέση της στον σύγχρονο κόσμο», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 13, 2004, σ. 11.

¹¹²⁶ Α. Κουζής, «Γ' Ιστορία της Ιατρικής Σχολής», *Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Εκατονταετηρίς 1837-1937* (Διεύθυνσις Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου, Αθήνα), τχ. Α', 8, 1939, σ. 3, 4.

¹¹²⁷ Εμμανουήλ, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, σ. 727-729.

Το 1835 ιδρύεται το Θεωρητικό και Πρακτικό Κατάστημα Χειρουργίας, Φαρμακοποιίας και Μαιευτικής, στο πρόγραμμα του οποίου υπήρχαν ανατομία και φυσιολογία, χειρουργία, μαιευτική, φαρμακοποιία και χημεία, ενώ λίγο αργότερα προστίθεται και η «Ιατρική ύλη». Λειτουργήσε μόνο για δύο χρόνια και ένας από τους στόχους της ίδρυσής του ήταν η παροχή άδειας ασκήσεως επαγγέλματος σε πρακτικούς γιατρούς μέσω της διδασκαλίας πρακτικών γνώσεων και απλής πρακτικής ανατομίας. Το Ιατροχειρουργικό Σχολείο αναγνώρισε τους εμπειρικούς γιατρούς, τους απέδωσε νομιμοποίηση και επαγγελματική υπόσταση στο νέο κράτος, ενώ ενίσχυσε τη συγκρότηση ιατρικού σώματος ελέγχοντας το πλήθος των εμπειρικών που θεράπευαν τους κατοίκους των ελληνικών περιοχών. Είχε προβλεφθεί η διδασκαλία θεωρητικής και πρακτικής χημείας και φαρμακοποιίας για τους φοιτητές της ιατρικής και της φαρμακοποιίας, από τον Ξ. Λάνδερερ, βασιλικό φαρμακοποιό και μέλος του Ιατροσυνεδρίου.

Το Ιατροσυνέδριο αποτέλεσε σταθμό στην υγειονομική οργάνωση του νέου κράτους, και μαζί με τη λειτουργία του Ιατροχειρουργικού Σχολείου στα τέλη του 1835, με στόχο την υγειονομική προσαρμογή των κατοίκων, μέσω της μετεκπαίδευσης πρακτικών γιατρών, μαιών και φαρμακοποιών, σηματοδότησε την έναρξη της επίσημης ελληνικής συστηματικής ιατρικής εκπαίδευσης¹¹²⁸. Είναι ενδεικτικό ότι ο γιατρός Π. Στεφανίτζης αναφέρει ότι δεν ήταν εύκολη υπόθεση η έγκριση της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος την οποία πέτυχε, όπως μαρτυρεί ο ίδιος στο κείμενό του στις 16 Ιουλίου 1835. «Νέος ήμην και εγήρασα εις της επαναστάσεως τους αγώνας και τας κακοπαθείας και τους κινδύνους. Και όμως τόσων χρόνων πείρα και πράξις επιτυχής εις πολυειδή και εκτατεμένην κλινικήν ολίγον έλειπε να μη με χρησιμεύσουν ως σύστασις ικανή διά την παρούσαν μου ηλικίαν»¹¹²⁹. Ανεξάρτητα από τις ιδρυτικές διακηρύξεις και τις αρχικές λειτουργίες του, φαίνεται ότι παρέμεινε ο κύριος θεσμικός φορέας ελέγχου των ζητημάτων της υγείας και της δημόσιας υγιεινής ως τις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Η λειτουργία του Ιατροσυνεδρίου με την αρχική σύνθεση, ένας πρόεδρος και έξι σύνεδροι (4 γιατροί και 2 φαρμακοποιοί), καθώς και ένας γραμματέας και ορισμένοι πάρεδροι, συνεχίστηκε ως το 1914, όταν μετονομάστηκε σε Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο, υπό το Υπουργείο Υγιεινής. Τα μέλη του συμβουλίου, τακτικά και έκτακτα,

¹¹²⁸ Α. Σταυρόπουλος, «Γεωγραφία των ιδεών και διαμόρφωση της ιατρικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία, Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές*, Αθήνα 1989, τ. Α', σ. 201-213.

¹¹²⁹ Στεφανίτζη, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 94.

προέρχονταν από διάφορες ειδικεύσεις και αποφάσιζαν για ζητήματα δημόσιας υγιεινής, εργαζόμενοι με ζήλο και χωρίς αμοιβή. Ανάμεσά τους και η φροντίδα για τα θέματα που αφορούσαν τα φαρμακεία και τη διακίνηση των φαρμάκων.

Το ιατρικό επάγγελμα επρόκειτο να οργανωθεί υπό κρατική επίβλεψη σε σύντομο χρόνο. Τον Μάιο του 1835 οι Βαυαροί αντιβασιλείς εγκαινίασαν την Ιατρική Σχολή, την πρώτη από τις σχολές του Πανεπιστημίου της Αθήνας, που ιδρύθηκε δύο χρόνια μετά. Η ίδια ιατρική αριστοκρατία που ίδρυσε το Βασιλικό Ιατρικό Συμβούλιο ίδρυσε και τον Ιατρικό Σύλλογο Αθήνας, υπό την αιγίδα του βασιλιά, στις 5 Ιουνίου 1835, ενώ δύο χρόνια μετά επάνδρωσε την Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου, που εγκαινιάστηκε τον Μάιο του 1837. Ο Ιωάννης Βούρος (1806-1885), που σπούδασε στη Βιέννη, στο Σάλε, στο Βερολίνο και στο Παρίσι, έγινε ο γραμματέας του Ιατροσυνεδρίου, πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου της Αθήνας και διορίστηκε καθηγητής της παθολογίας (εσωτερικής) στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας το 1837. Ο διορισμός του σηματοδοτεί την επίσημη έναρξη περιορισμού του ιατρικού σώματος σε μια ελίτ διπλωματούχων γιατρών, αυτών που θα επιτρεπόταν να αποφασίζουν εκ μέρους του κράτους για τα ζητήματα υγείας του τόπου από τότε και στο εξής.

5. Ίδρυση του Πανεπιστημίου (1837), η νέα τάξη επιστημόνων

«Η υγιεινή είναι αυτή που ερευνά και εξετάζει την επιρροή που ασκούν στον άνθρωπο το κοινωνικό σύστημα, η κυβερνητική κατάσταση, οι νόμοι, τα ήθη και τα έθιμα, οι πόλεις, το εμπόριο, η γεωργία, οι τέχνες και οι διάφοροι θεσμοί»¹¹³⁰.

Πρόκειται για ένα απόσπασμα από επιστολή του Ιωάννη Νικολαΐδη Λειβαδιέως του 1837, με την οποία επιδιώκει να μεταπείσει τους αρμοδίους σχετικά με τη διανομή των εδρών της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Ι. Νικολαΐδης ζητά να μην τον διορίσουν στην έδρα της Διαιτητικής, ώστε να αναλάβει τη διδασκαλία της Υγιεινής. Οι περισσότεροι καθηγητές των εδρών της Ιατρικής Σχολής ήταν σπουδασμένοι σε γερμανικά πανεπιστήμια.

Το δημόσιο Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε για να καλύψει την επιτακτική ανάγκη στελέχωσης του κρατους από εξειδικευμένους δημόσιους υπαλλήλους, αλλά και από επιστήμονες επαγγελματίες¹¹³¹ —ανάμεσά τους πρωτίστως οι γιατροί και οι φαρμακοποιοί. Δεν υπολείπεται σε σημασία το γεγονός ότι ένα σύγχρονο κράτος ήταν απαραίτητο να έχει πανεπιστημιακό ίδρυμα, για τη δημιουργία μιας εκπαιδευτικής παράδοσης σε ανώτατο επίπεδο.

Είχε προηγηθεί η ίδρυση της πρώτης σχολής εκπαίδευσης ιατρικού προσωπικού που ονομαζόταν Ιατρικό Κολέγιο ή Collegio Medico στο νησί της Κέρκυρας, στις 23 Μαρτίου 1802. Ωστόσο, η ίδρυσή του συνδέθηκε με την Ιόνιο Πολιτεία (1802-1807), αλλά και την περίοδο της δεύτερης γαλλικής κατοχής των Ιονίων Νήσων (1807-1814). Δεν επρόκειτο μόνο για ένα ακαδημαϊκό ίδρυμα εκπαίδευσης γιατρών, αλλά και για θεσμό με γνωμοδοτικό και εκτελεστικό ρόλο στη διοίκηση για τα ζητήματα δημόσιας υγείας. Ήταν η πρώτη επιστημονική εταιρεία που ιδρύθηκε στις ελλαδικές περιοχές, και καθόρισε την αναμόρφωση των υγειονομικών συνθηκών στα Ιόνια Νησιά στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ενώ συνδέθηκε με τους πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους της Επτανήσου Πολιτείας ως προς τη δημόσια υγεία¹¹³².

¹¹³⁰ Ι. Λασκαράτος, «Η ίδρυση της έδρας της Υγιεινής», ό.π., σ. 81.

¹¹³¹ Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 28, 29.

¹¹³² Από τον ιδρυτικό κανονισμό αναδεικνύεται ο ρόλος του Κολεγίου σε ζητήματα της δημόσιας υγείας: Προστασία της παιδικής υγείας, των εγκύων, των λεχώνων, τήρησης κανόνων του δαμαλισμού, εκπαίδευση των μαιών, ενημέρωση για την κατάσταση του πληθυσμού ως προς τη νοσηρότητα, μέριμνα για την καθαριότητα των δημόσιων χώρων, της ατμόσφαιρας. Στις αποφάσεις του Κολεγίου εντάσσονταν τα μέτρα για τα έλη, τα λιμνάζοντα νερά, τους υπονόμους, τις τάφρους, για τις φυλακές, τις ταφές, για την καθαριότητα στους δρόμους, τους κανόνες καθαριότητας των σφαγείων, για τον έλεγχο της ποιότητας των τροφίμων και των ποτών. Το Κολέγιο είχε την ευθύνη για τα μέτρα

Το πρώτο σύστημα εκπαίδευσης που εφαρμόστηκε στο νέο ελληνικό κράτος την περίοδο 1834-1837 είχε τέσσερις βαθμίδες: πρωτοβάθμια σχολεία, κατώτερα δευτεροβάθμια σχολεία, γυμνάσια και το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το πρώτο πανεπιστήμιο στον βαλκανικό και τον μεσογειακό χώρο¹¹³³. Ο γιατρός Π. Στεφανίτζης αναφέρεται στη συνεισφορά του (εκατό δραχμές ο ίδιος και είκοσι δραχμές ο γιος του) στην οικοδόμηση του Πανεπιστημίου του Όθωνα το 1839. Στις 2 Ιουλίου της ίδιας χρονιάς, σύμφωνα με τη μαρτυρία του, παραβρέθηκε στην τελετή κατάθεσης του ακρογωνιαίου λίθου της οικοδομής του Πανεπιστημίου την οποία τοποθέτησε ο ίδιος ο Όθων: «επανηγυρίσαμεν δε πάντες ως ρίζαν κρατίστην και ασφαλεστάτην της νεωτέρας σοφίας τε και ελευθερίας του Ελληνικού έθνους, ευχόμενοι να επισκιάζονται αύτοι από το ασφαλές και θεοφύτευτον δέντρον της ορθοδόξου Ανατολικής πίστεως»¹¹³⁴. Το θερινό εξάμηνο 1836-1837 ξεκίνησε η λειτουργία του Πανεπιστημίου της Αθήνας και η Ιατρική Σχολή είχε τέσσερις φοιτητές¹¹³⁵. Στο Πανεπιστήμιο δημιουργήθηκαν τέσσερις σχολές: Θεολογίας, Νομικών Επιστημών, Ιατρικής, Φιλοσοφίας και Εγκυκλίου Παιδείας (με το Φυσικομαθηματικό να ανήκει στο τέταρτο τμήμα). Από την πρώτη σύσταση διακρίνεται η τάση υπερίσχυσης των κλασικών σπουδών. Η Φυσικομαθηματική Σχολή αποσπάστηκε από τη Φιλοσοφική το 1905, ενώ το 1918 προστέθηκε το Χημικό Τμήμα στη Φυσικομαθηματική και το 1922 το Φαρμακευτικό.

Η επιμονή του Ι. Νικολαΐδη για την ανάληψη της έδρας Υγιεινής συνδέεται με τον κομβικό ρόλο της δημόσιας υγιεινής στην εύρυθμη λειτουργία του κράτους. Η σωστή εκπαίδευση των φοιτητών ως προς τους κανόνες της δημόσιας υγείας που ήταν απαραίτητο να επιβληθούν διαμόρφωσε νέες νοοτροπίες για την υγεία και την περίθαλψη και στην κοινωνία.

Η συστατική προϋπόθεση στελέχωσης του κρατικού μηχανισμού είναι που αποδίδει από την ίδρυσή του στον θεσμό εθνική και πολιτική σημασία. Οι φοιτητές

προφύλαξης του πληθυσμού από τις επιδημίες, για τη την επιβολή του ευλογιασμού, αλλά και για τον υγειονομικό έλεγχο των εκδιδόμενων γυναικών και τον έλεγχο των συνθηκών θανάτων. Παράλληλα, ελέγχονταν από το Κολέγιο οι άδειες ασκήσεως επαγγέλματος γιατρών, χειρουργών, φαρμακοποιών και μαιών, καθώς και η διακίνηση των φαρμάκων και η ποιότητά τους. Κατά τη δεύτερη περίοδο λειτουργίας του (1810), καθιερώνεται ο θεσμός του «γιατρού των φτωχών» και του «γιατρού της υπαίθρου», ενώ σε κάθε ένα από τα Ιόνια Νησιά τοποθετείται ένα κοιτάτο, μία επιτροπή για υγειοδημικά ζητήματα. Βλ. Μ. Μάνδυλα-Κουσουνή, «Ιατρικό Κολέγιο ή Collegio Medico», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*, 7(1), 2011, σ. 54, 55.

¹¹³³ V. Karamanolakis, "The history of the University of Athens and its Contribution to the Formation of the National Past (1837-1974)", *Annali di storia delle università italiane*, 2, 2016, σ. 53-71.

¹¹³⁴ Στεφανίτζη, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 107.

¹¹³⁵ Β. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα 2006, σ. 32.

γνώριζαν εξ αρχής την αξία του Πανεπιστημίου και των σπουδών τους, όμως και η βάση της κοινωνίας ήταν σε θέση να εκτιμήσει τη μεγάλη αξία ίδρυσης και λειτουργίας Πανεπιστημίου. Δέκα περίπου χρόνια μετά την ίδρυσή του, η πρόοδος και η βελτίωση των εργασιών και της εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου θεωρείται άρρηκτα συνδεδεμένη με την πρόοδο της χώρας, «την πολιτική τύχην του έθνους»¹¹³⁶.

Η ίδρυση και ο σχεδιασμός των ανωτάτων σπουδών στην Ελλάδα επηρεάστηκαν από γαλλικά πρότυπα. Η γαλλική *École Polytechnique* επηρέασε καθοριστικά την οργάνωση πολλών νέων θεσμών στο ελληνικό κράτος, της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και της Πολυτεχνικής Σχολής, η οποία έγινε στη συνέχεια Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων, που συμπεριλάμβανε τις καλές τέχνες, και τελικά το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Παράλληλα, πολλοί Έλληνες σπούδαζαν στη Γαλλία. Οι περισσότεροι από τους αποφοίτους γίνονταν στη συνέχεια επιτελικά στελέχη του νέου κράτους. Οι Έλληνες μηχανικοί απόφοιτοι της *École Polytechnique* προσπάθησαν να υλοποιήσουν στο νέο κράτος όσα έμαθαν, μέσω των κατασκευών τεχνικών έργων (λιμάνια, δρόμοι, σιδηρόδρομοι, εργοστάσια, αστικά έργα). Οι επιδιώξεις τους ήταν να διαμορφώσουν καινούριες συνήθειες και στη δημόσια υγεία, συνδέοντας την υγεία με άλλα επιστημονικά πεδία. Το Αστεροσκοπείο Αθηνών, που ιδρύθηκε το 1842 ως χωριστός φορέας από το Πανεπιστήμιο, ίδρυσε υπηρεσίες όπως τη Μετεωρολογική, τη Σεισμολογική αλλά και την Υπηρεσία της Ώρας. Οι δύο πρώτες κυρίως καταπιάνονταν με ζητήματα που άπτονταν της δημόσιας υγιεινής και πρόληψης¹¹³⁷.

Η εμπέδωση της ανάγκης συγκρότησης όλων των θεσμών, όπως και ο ακόλουθος έλεγχος του δημόσιου χώρου, δεν βρήκαν πάντοτε θετική ανταπόκριση από την κοινωνία. Στην Ελλάδα των πρώτων δεκαετιών μετά την ίδρυση του κράτους, η ανάγκη συγκρότησης εθνικής ταυτότητας και η γέννηση της εθνικής ιδεολογίας δημιούργησαν ένα αντιφατικό κλίμα απέναντι στην Ευρώπη, που υπήρξε το πρότυπο για τη διάχυση των φώτων της επιστήμης και του πνεύματος κατά την προηγούμενη περίοδο¹¹³⁸.

¹¹³⁶ Κ. Θ. Δημαράς, «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 455-491.

¹¹³⁷ Οι απαραίτητες βελτιώσεις στις δημόσιες υποδομές συνάντησαν αντιδράσεις από παραδοσιακούς επαγγελματίες, όπως τους πωλητές νερού στις γειτονιές όταν επιχειρήθηκε η δημιουργία δικτύου ύδρευσης: Νικολαΐδης, *Επιστήμες και Ορθοδοξία...*, σ. 324, 326, 327.

¹¹³⁸ Πάτσου, «Ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση...», ό.π., σ. 167-185.

Τη δεκαετία του 1830, σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο κυριάρχησαν οι εθνικές ιδεολογίες, ξέσπασαν εθνικιστικά κινήματα, αναδείχθηκε η εργατική τάξη στις βιομηχανικές περιοχές ως συμμετέχουσα δύναμη στα πολιτικά πράγματα¹¹³⁹. Έτσι, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η γέννηση της εθνικής ιδεολογίας παράλληλα με τη διεκδίκηση ενός καταγωγικού ιστορικού αφηγήματος δημιούργησε μια διαφορούμενη στάση της κοινωνίας απέναντι στο ευρωπαϊκό περιβάλλον, καθώς έγινε προτεραιότητα η στήριξη επεκτατικών βλέψεων. Η Ελλάδα αυτονομήθηκε και ενηλικιώθηκε, είχε το δικό της πανεπιστήμιο, θα μπορούσε ακόμη και να φωτίσει την Ανατολή, χωρίς τη βοήθεια της Δύσης. Κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση του κράτους συντηρείται το πνεύμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, προσαρμοσμένο σε άλλου είδους ιδεολογικές ανάγκες του έθνους¹¹⁴⁰.

Παρά τις εντατικές προσπάθειες για θεσμοθέτηση, η χώρα είχε έναν πολύ μικρό αριθμό εκπαιδευμένων επαγγελματιών υγείας. Ο κρατικός απολογισμός —στατιστική έρευνα— του 1837 περιλάμβανε 85 επιστήμονες γιατρούς ονομαστικά και με την πόλη όπου δραστηριοποιούνταν και 130 πρακτικούς γιατρούς με άδεια άσκησης επαγγέλματος. Η εθνική στατιστική έρευνα των ετών 1838-1840 κατέγραψε ονομαστικά 69 επιστήμονες γιατρούς, 122 παραδοσιακούς πρακτικούς γιατρούς και χειρουργούς, 41 φαρμακοποιούς, περίπου 700 μαίες, 321 φλεβοτόμους και 61 εμβολιαστές. Από τότε και μετά, το Πανεπιστήμιο παρέδιδε, κατά μέσο όρο, 85 πτυχιούχους γιατρούς τον χρόνο. Μετά την εκθρόνιση του Όθωνα, τον Οκτώβριο του 1862, η νέα κυβέρνηση άφησε τους θεσμούς δημόσιας υγείας στην τύχη τους εξαιτίας της έλλειψης χρηματοδότησης¹¹⁴¹.

¹¹³⁹ E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 164.

¹¹⁴⁰ Πάτσσιου, σ. 167-185.

¹¹⁴¹ Gardikas, *Landscapes....*, σ. 51, 52.

6. Η πρώτη έκδοση κρατικής Ελληνικής Φαρμακοποιίας¹¹⁴²

Ένα μέρος της ύλης των χειρογράφων —το πιο ουσιαστικό— ήταν οι φαρμακευτικές συνταγές, τα φυσικά φαρμακευτικά προϊόντα που πρότειναν οι συντάκτες τους. Με βάση τα φαρμακευτικά προϊόντα που ήταν γνωστά και πωλούνταν στην εγχώρια αγορά, καθώς και σε άλλες ευρωπαϊκές περιοχές, το 1837 εκδόθηκε η πρώτη *Ελληνική Φαρμακοποιία* από το ελληνικό κράτος.

Η αξία και η σημασία των θεραπευτικών μέσων και των φαρμακευτικών υλών κατέστησε το φαρμακευτικό εμπόριο, όπως και το επάγγελμα του φαρμακοποιού, σημαντικό πυλώνα, ισάξιο της ιατρικής και της θεραπευτικής σε όλες τις δυτικές κοινωνίες από την πρώιμη περίοδο της Νεωτερικότητας. Η ποικιλία και οι δοκιμές φαρμακευτικών προϊόντων ήταν πολλές, όσες και οι διαφορετικές προσεγγίσεις, με αποτέλεσμα τον 19^ο αιώνα, σε μια προσπάθεια ασφαλέστερης φαρμακευτικής κάλυψης, τα ευρωπαϊκά κράτη να προσπαθήσουν να επιβάλουν το καθένα έναν ενιαίο κανόνα στη χρήση των φαρμάκων, κυκλοφορώντας μια επίσημη κρατική έκδοση με τα επιτρεπόμενα, ασφαλή φάρμακα. Μέχρι το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα που αναπτύχθηκε η φαρμακευτική χημεία, ως προς τις πρώτες ύλες τα πράγματα παρέμεναν λίγο-πολύ σταθερά.

Το πρώτο συνθετικό φάρμακο, η ένυδρη γλωράλη, ανακαλύφθηκε το 1869 και εισήχθη στις αγορές ως ηρεμιστικό-υπνωτικό φάρμακο. Σε κάποιες χώρες του κόσμου βρίσκεται ακόμη στο εμπόριο. Οι πρώτες φαρμακευτικές επιχειρήσεις προέκυψαν ως δευτερογενείς εταιρείες της βιομηχανίας υφασμάτων και συνθετικών βαφών. Τα παυσίπονα και τα αντιπυρετικά ήταν απλά χημικά παράγωγα ανιλίνης και π-νιτροφενόλης, τα οποία ήταν υποπροϊόντα ανθρακόπισσας. Ένα εκχύλισμα από τον φλοιό της λευκής ιτιάς χρησιμοποιούνταν επί αιώνες για τη θεραπεία πυρετών και φλεγμονών. Η δραστική ουσία ήταν η σαλισίνη ή σαλικυλικό οξύ, που είχε πικρή γεύση και ερέθιζε στο στομάχι, αλλά μια απλή χημική τροποποίηση την έκανε πιο εύγεστη. Ήταν το ακετυλοσαλικυλικό οξύ, η γνωστή μας ασπιρίνη, το πιο «διάσημο» φάρμακο¹¹⁴³. Η δραστική ανανέωση των φαρμακευτικών υλών και οι τομές που προήλθαν από αυτό δεν επηρέασαν μόνο τη θεραπευτική και την ιατρική, αλλά και

¹¹⁴² *Ελληνική Φαρμακοποιία*, κατά βασιλικήν διαταγήν και κατ' έγκρισιν του Ιατρικού Συμβουλίου, εκδοθείσα παρά του Ιωάννου Βούρου, Ξαυέριου Λανδερέρου, Ιωσήφ Σαρτόριου, Εν Αθήναις, Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας, 1837.

¹¹⁴³ A. Wayne-Jones, "Early Drug Discovery and the Rise of Pharmaceutical Chemistry", *Drug. Test. Analysis*, 3, 2011, σ. 337-344.

την αγορά φαρμάκων και το άνοιγμα του επαγγέλματος του φαρμακοποιού σε νέες κατευθύνσεις. Το εμπόριο των φαρμακευτικών, θεραπευτικών υλών —μια πολύ παλιά ιστορία— πέρασε σε νέα εποχή, χωρίς να χάσει για πολλά χρόνια ακόμη τον παλιό του χαρακτήρα, εκείνον της παρασκευής των προϊόντων από φυσικές πρώτες ύλες.

Σε περιοχές της Κεντρικής Ευρώπης, όπως στην πόλη του Αμβούργου ή σε περιοχές της Ισπανίας, τα φυτικά φάρμακα παρέχονταν δωρεάν και υπήρχαν σε φτωχικά σπίτια στις πόλεις ή στις αγροτικές εξωαστικές κοινότητες. Από τον 18^ο αιώνα είχε καθιερωθεί η πρόβλεψη δωρεάν διανομής φαρμακευτικών προϊόντων και παροχής θεραπευτικής φροντίδας στους πένητες, είτε ως φιλανθρωπική μέριμνα είτε ως κρατική πρόνοια παρεχόμενη κεντρικά από τις βασιλικές αυλές¹¹⁴⁴.

Ακόμη και στις πιο «αργοπορημένες», ως προς τον εκσυγχρονισμό και τον κρατικό έλεγχο του επαγγέλματος του φαρμακοποιού, ευρωπαϊκές περιοχές, όπως η Αυστρία, υπήρχε πλαίσιο αδειοδότησης φαρμακοποιών από τον 17^ο αιώνα. Ο 18^{ος} αιώνας ήταν ο αιώνας των αλλαγών ως προς το επάγγελμα του φαρμακοποιού. Η Μαρία Θηρεσία αποφάσισε να εκσυγχρονίσει τη δημόσια υγεία με αυστηροποίηση των κανόνων ελέγχου και του συστήματος υγείας, περιλαμβάνοντας σε αυτό το σχέδιο και τον αυστηρότερο έλεγχο του επαγγέλματος και των φαρμακείων από το Ιατρικό Τμήμα του Πανεπιστημίου της Βιέννης¹¹⁴⁵.

Στις ελληνικές περιοχές στα προεπαναστατικά χρόνια, η διακίνηση και το εμπόριο φαρμάκων γινόταν χωρίς κρατικό έλεγχο και χωρίς να μπορεί κανείς να εγγυηθεί ότι τα καλύτερα ή τα σπάνια φάρμακα θα έφταναν παντού. Το εμπόριο φαρμάκων προσαρμόστηκε σε νέες συνθήκες τον 19^ο αιώνα, γιατί το νεοσύστατο κράτος όφειλε να ελέγχει τη διακίνηση των φαρμακευτικών υλών, έναν ραγδαία αναπτυσσόμενο τομέα.

Στο Βασίλειο της Ελλάδος η ίδρυση του Ιατροσυνεδρίου (αδειοδότηση φαρμακείων) και λίγο αργότερα του Πανεπιστημίου της Αθήνας ήταν οι πρώτες τομές ως προς την οργάνωση του επαγγέλματος του φαρμακοποιού και τη διάθεση φαρμάκων στις ελληνικές περιοχές. Στο Βασιλικό Διάταγμα του 1835 για την ίδρυση του Ιατροσυνεδρίου *Περί συστάσεως θεωρητικού και πρακτικού διδασκαλικού καταστήματος χειρουργίας, φαρμακοποιίας και ιατρικής* καθοριζόταν η διδασκαλία

¹¹⁴⁴ Gänger, «World Trade in Medicinal Plants...», ό.π., σ. 55.

¹¹⁴⁵ C. Kletter, “Austrian Pharmacy in the 18th και 19th Century”, *Scientia Pharmaceutica*, 78(3), 2010, σ. 397-409.

των επιμέρους κλάδων και η διδασκαλία της φαρμακευτικής που θα γινόταν από τον Ξ. Λάνδερερ, η δε φοίτηση για τους φαρμακοποιούς ήταν τετράμηνης διάρκειας. Η επαγγελματική εκπαίδευση των φαρμακοποιών και τα κατά καιρούς δικαιώματα του επαγγέλματος προσαρμόστηκαν σταδιακά, το ίδιο και οι τίτλοι σπουδών που τους αποδίδονταν¹¹⁴⁶. Οι διάφορες φάσεις των φαρμακευτικών σπουδών συνεχίστηκαν έως τον 20^ό αιώνα: το Φαρμακευτικό Σχολείο το 1905 προσαρτήθηκε στη Φυσικομαθηματική Σχολή και το 1922 έγινε ισότιμο τμήμα με τα άλλα τμήματά της¹¹⁴⁷.

Το πρώτο φαρμακείο στην Ελλάδα ιδρύθηκε το 1836 στην οδό Αιόλου στο κέντρο της Αθήνας και λειτουργούσε ως τις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Το 1855 υπήρχαν στην περιοχή της Αθήνας με πληθυσμό 30.000 κατοίκων 21 φαρμακεία. Το γεγονός αυτό «προυκάλει την φαρμακοκαπηλία, τον αθέμιτον συναγωνισμόν, και καταχρήσεις των φαρμακοποιών εις βάρος ασθενών τε και ιατρών»¹¹⁴⁸. Όμως τα φαρμακεία πολύ πριν από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ήταν χώροι σημαντικοί για τις πόλεις, σημεία συνάντησης και συζήτησης γύρω από ζητήματα υγείας¹¹⁴⁹. Γιατροί αντάλλαζαν απόψεις και ενημερώνονταν, ενώ επίσης ασθενείς αναζητούσαν γιατρούς για εξέταση και αγορά φαρμάκων¹¹⁵⁰. Στο πλαίσιο του ελέγχου των φαρμάκων από το ελληνικό βασίλειο, το 1837 εκδόθηκε η πρώτη επίσημη ελληνική *Φαρμακοποιία*.

Το γεγονός της έκδοσης μιας φαρμακοποιίας από το κράτος, ενός καταλόγου με τα επιτρεπόμενα φάρμακα και τη συνιστώμενη χρήση τους, όταν ακόμη δεν είχε ιδρυθεί πανεπιστημιακή σχολή για την εκπαίδευση των φαρμακοποιών, σηματοδοτεί τη μεγάλη σημασία του ελέγχου των θεραπευτικών σκευασμάτων. Είναι κρατική υποχρέωση η εξασφάλιση των πολιτών από τα επικίνδυνα ή απατηλά φάρμακα για τις θεραπείες τους. Τα φάρμακα μπορούσαν να γίνουν εύκολα αντικείμενο εξαπάτησης ασθενών και οικογενειών και το ανεξέλεγκτο εμπόριο των φαρμακευτικών σκευασμάτων μπορούσε να καταλήξει ιδιαίτερα επικίνδυνο. Έπρεπε να

¹¹⁴⁶ Κ.Θ. Δημαράς, «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 455-491.

¹¹⁴⁷ Ε. Σκαλτσά, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, ΣΕΑΒ 2015.

¹¹⁴⁸ Πολυχρονίδης, ό.π., σ. 390.

¹¹⁴⁹ F. De Vivo, "Pharmacies as Centres of Communication in Early Modern Venice", *Renaissance Studies*, 21(4), 2007, 505-521.

¹¹⁵⁰ Σπ. Χαροκόπος, «Από την ιστορία της Ιατρικής και της κοινωνικής πρόνοιας στην Επτάνησο», *Παρνασσός*, 1973, 2(240-266), σ. 258.

απαγορευθούν όχι μόνο τα επικίνδυνα και ακατάλληλα υλικά και φάρμακα, αλλά και όσα προσέφεραν απατηλές ελπίδες στους ασθενείς.

Τα πρώτα συνταγολόγια, οι *Φαρμακοποιίες*, εκδόθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο από τον 16^ο αιώνα, στη Γαλλία ή στη Γερμανία, στη Νυρεμβέργη (*Dispensatorium Pharmacorum omnium*, 1535). Η πρώτη έκδοση με τον τίτλο *Pharmacopoeia* εκδόθηκε το 1601 στο Άουγκσμπουργκ, πόλη που είχε παράδοση στο εμπόριο φαρμάκων. Όλο τον 16^ο αιώνα η Ευρώπη οργάνωνε συστηματικά τον χώρο των φαρμάκων, είτε με εκδόσεις, είτε με νομοθεσίες που αφορούσαν γιατρούς και φαρμακοποιούς, ενώ από τον 15^ο αιώνα είχε αρχίσει να εφαρμόζεται διατίμηση στα φάρμακα. Στον ελληνικό βενετοκρατούμενο χώρο υπάρχει παράδειγμα διατίμησης από τις βενετικές αρχές από το 1583¹¹⁵¹. Οι αντίστοιχες εκδόσεις συνεχίστηκαν σταθερά στον ευρωπαϊκό χώρο ως τον 20^ο αιώνα.

Η *Ελληνική Φαρμακοποιία* του 1837 εκδόθηκε κατά βασιλική διαταγή, για τον λόγο ότι «εις την Ελλάδα νομίζομεν είναι μεγαλητέρα παρά εις παν άλλο έθνος ευνομούμενον η ανάγκη του να εισαχθή κάποια τάξις εις το είδος και εις την σκευασίαν των φαρμάκων»¹¹⁵².

Η *Ελληνική Φαρμακοποιία* δεν ήταν η πρώτη Φαρμακοποιία που εκδόθηκε στην ελληνική γλώσσα. Είχαν προηγηθεί άλλες ανεπίσημες προσπάθειες σύνταξης καταλόγων με φάρμακα, όπως εκείνη του Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία, γενική εκ των πλέον νεωτέρων σοφών χυμικών και φαρμακοποιών*, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1818.

Η συγκεκριμένη ήταν μετάφραση της *Ιταλικής Φαρμακοποιίας* του Dr. Luigi Brugnatelli του 1802. Επίσης το 1835 εκδόθηκε η *Φαρμακοποιία* του Γεωργίου Φωτεινού, αποτελούμενη από τρία μέρη. Κατά την ίδια περίοδο, αλλά και νωρίτερα, όπως και αργότερα, κυκλοφορούσαν και άλλες χειρόγραφες και έντυπες φαρμακοποιίες.

Η κρατική *Ελληνική Φαρμακοποιία* ήταν κυρίως μετάφραση της ισχύουσας τότε *Βαυαρικής Φαρμακοποιίας* που εκδόθηκε το 1822. Η έκδοση του 1837 εξαντλήθηκε και επανεκδόθηκε το 1868 με κάποια επιπλέον φάρμακα, κατάλογο δηλητηρίων και αντιδότων, ετυμολογικό λεξικό των φαρμάκων, ενώ η έκδοση περιείχε και δεδομένα για τις ελληνικές ιαματικές πηγές. Δύο ήταν οι βασικές τους διαφορές, η βαυαρική ήταν γραμμένη στα λατινικά, η ελληνική είχε παραπάνω από

¹¹⁵¹ Σκαλτσά, σ. 174-176.

¹¹⁵² *Ελληνική Φαρμακοποιία*, 1837, σ. 1.

μία γλωσσική εκδοχή, αλλά επίσης στην ελληνική λείπουν οι πληροφορίες για τη συλλογή, φύλαξη, διατήρηση, αποξήρανση των δρογών που υπήρχαν στη βαυαρική, με την ελληνική όμως να υπερέχει στον αριθμό των δρογών που περιλαμβάνει¹¹⁵³.

Αυτό που αναγνωρίζεται είναι ότι πρόκειται για την πρώτη εγκεκριμένη επίσημη κρατική Φαρμακοποιία η οποία εκδόθηκε με στόχο να ισχύσει για την ελληνική επικράτεια.

Οι τρεις συνεισφέροντες στην έκδοση ήταν προσωπικότητες που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη πεδίο της υγείας στο νέο βασίλειο. Ο Ξαβέριος Λάνδερερ (Xaver Landerer, 1809-1885) ήταν φαρμακοποιός που διατέλεσε καθηγητής Φαρμακοποιίας αλλά και Χημείας του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Ήταν βασιλικός αρχιφαρμακοποιός, παντρεμένος με Ελληνίδα, ο οποίος, όπως φαίνεται, ήταν πολύ καλός γνώστης των ζητημάτων υγείας και δημόσιας υγείας. Ο Λάνδερερ, σύμφωνα με τις πηγές, ήταν εκείνος που πήγε μαζί με τον Π. Ηπίτη στον Πόρο, κατάφεραν να εξομαλύνουν την κατάσταση με την επιδημία πανώλης του 1837 και επέβαλαν κανόνες υγιεινής και καθαριότητας στον πληθυσμό¹¹⁵⁴. Ο Ιωάννης Βούρος (1808-1885) γεννήθηκε στη Χίο και σπούδασε ιατρική στη Βιέννη. Επέστρεψε στην Ελλάδα και εργάστηκε αρχικά στη Σύρο ως νομιάτρος και από το 1837 έγινε καθηγητής. Πρώτα δίδαξε νοσολογία και κλινική στο Ιατροχειρουργικό Σχολείο και κατόπιν στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, ενώ ήταν για χρόνια γραμματέας και κατόπιν πρόεδρος του Ιατροσυνεδρίου. Θεωρείται εξέχουσα προσωπικότητα στη συγκρότηση της υγειονομικής νομοθεσίας και τη βελτίωση των συνθηκών της δημόσιας υγείας στην Ελλάδα¹¹⁵⁵. Ο Ιωσήφ Σαρτώριος (Joseph Sartori, 1809-1885) ήταν Βαυαρός βοτανολόγος και φαρμακοποιός που ήρθε στην Ελλάδα το 1833 ως μέλος της αυλής του νεαρού Όθωνα και έζησε στο ελληνικό βασίλειο έως το 1862. Συνέβαλε στη συγγραφή της *Ελληνικής Φαρμακοποιίας* και ήταν και αυτός βασιλικός φαρμακοποιός. Συνέλεξε έναν μεγάλο αριθμό ειδών από φυτά του ελληνικού χώρου, μάλιστα ένα γένος (Sartorial Boiss) έχει ονομαστεί έτσι προς τιμήν του. Όπως βλέπουμε, και οι τρεις υπεύθυνοι της έκδοσης ήταν συνομήλικοι. Πέθαναν και οι τρεις το 1885.

Ο πρόλογος της έκδοσης είναι αρκετά κατατοπιστικός για τις κρατικές προθέσεις ως προς τη λειτουργία του φαρμακευτικού τομέα, καθώς έως τότε οι

¹¹⁵³ Σκαλτσά, σ. 214-220.

¹¹⁵⁴ Κυριακόπουλος – Σκαμπαρδώνης, «Η επιδημία πανώλους...», ό.π., σ. 26.

¹¹⁵⁵ Κ. Αράπης, «Βούρος Ιωάννης», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. Ζ', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήνα 1956, σ. 715.

ασχολούμενοι με το εμπόριο φαρμάκων ασκούσαν το επάγγελμα κατά τον τρόπο που ο καθένας είχε εκπαιδευτεί. Η *Ελληνική Φαρμακοποιία*, όπως αναφέρουν οι τρεις συντάκτες στον πρόλογο, περιέχει όλα τα φάρμακα που χρησιμοποιούσαν οι παλιοί γιατροί, ορισμένα επιλεγμένα νέα φάρμακα «άξια λόγου», ενώ τα περιεχόμενα είναι χωρισμένα σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος περιέχει τα φάρμακα που αγοράζονταν στο εμπόριο και το δεύτερο όσα κατασκεύαζαν οι φαρμακοποιοί με τις αντίστοιχες συνταγές παρασκευής τους. Ορισμένα φάρμακα τα οποία ήταν δυνατό να παρασκευασθούν στα φαρμακεία, αλλά ήταν επικίνδυνο —τέτοιες παρασκευές βρίσκουμε και σε ιατρικά χειρόγραφα— υπάρχουν στο πρώτο μέρος του καταλόγου με τα φάρμακα του εμπορίου. Μετά τον πρόλογο παρατίθενται οι λεγόμενοι φαρμακευτικοί σταθμοί, οι μονάδες μέτρησης των φαρμακευτικών υλών (λίτρα, ουγγιά, δραχμή, γράμμα, σιτάριον)¹¹⁵⁶. Τα φαρμακευτικά προϊόντα που αναφέρονται είναι γραμμένα στα λατινικά, στα ελληνικά, στα ιταλικά, στα γαλλικά, στα αγγλικά, στα γερμανικά και στα τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες. Πρόκειται για λεπτομέρεια σημαντική, γιατί με προσεκτική μελέτη ταυτίζονται υλικά που βρίσκονται σε παλαιότερες συνταγές με διάφορες ονομασίες. Ιδιαίτερα η προσθήκη της τουρκικής ονομασίας των φαρμάκων αποδεικνύεται διαφωτιστική, καθώς πρόκειται για υλικά που συναντώνται στις συνταγές των χειρογράφων. Από την εξελληνισμένη τουρκική ονομασία, που είναι η πιο συνηθισμένη στα χειρόγραφα του 18^{ου} αλλά και του 19^{ου} αιώνα, ταυτίζονται τα φαρμακευτικά υλικά που προτείνονται και τα μέρη των υλικών που χρησιμοποιούνται (π.χ. ρίζα, άνθος, φλοιός, αλλά και ζωικά μέρη όπως κέρατο). Η ύπαρξη της τουρκικής εκδοχής επιβεβαιώνει ότι οι ονομασίες ήταν γνωστές στους αναγνώστες και ότι ελληνόφωνοι και τουρκόφωνοι χρησιμοποιούσαν τα ίδια φαρμακευτικά προϊόντα. Η εμφάνιση αρκετών υλικών που υπάρχουν σε γιατροσόφια στην πρώτη επίσημη κρατική Φαρμακοποιία νομιμοποιεί και επιβεβαιώνει τη σταθερή χρήση τους πριν από τον 19^ο αιώνα.

Το εμπόριο των φαρμακευτικών-θεραπευτικών προϊόντων πέρασε σε μια νέα εποχή στις ευρωπαϊκές περιοχές στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Τα φάρμακα χρειάστηκε να ελεγχθούν ώστε να περιοριστεί το εμπόριο επικίνδυνων ή και κάλπικων υλών που διοχετεύονταν με στόχο την κερδοφορία και είχαν ως αποτέλεσμα την επισφάλεια στον τομέα της δημόσιας υγείας. Είναι η περίοδος κατά την οποία στην Ευρώπη

¹¹⁵⁶ *Ελληνική Φαρμακοποιία*, , ό.π., πρόλογος, σ. α' - ε'.

ξεκινά η συζήτηση για την πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες υγείας, η αναγνώριση ότι ταξική και κοινωνική ανισότητα σημαίνει και ανισότητα στην υγεία¹¹⁵⁷.

Αυτή η ανισότητα, όπως είδαμε και σε προηγούμενα κεφάλαια, υπήρχε πάντοτε στην υγεία και στην ίαση, καθώς άλλα μέσα μπορούσε να διαθέσει ένας ισχυρός ασθενής με εξουσία και χρήμα, όπως π.χ. ο Αλή πασάς, και διαφορετική αντιμετώπιση και πρόσβαση σε θεραπείες είχε ένας φτωχός αγρότης ή κάτοικος αστικού κέντρου. Καθώς ο 19^{ος} αιώνας προχωρούσε, οι κάτοικοι στις ελληνικές περιοχές, είτε ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είτε είχαν ενταχθεί στο νέο κράτος, αντιμετώπιζαν τα ζητήματα υγείας με συστηματικότερο τρόπο και όπως ήδη είπαμε οι πτυχιούχοι γιατροί που κάλυπταν αυτές τις ανάγκες αυξάνονταν. Για να ολοκληρώσουμε τη μελέτη ως προς την ιατρική προσαρμογή από τον 18^ο έως τον 19^ο αιώνα θα παρουσιάσουμε έναν περιορισμένο αριθμό εγγραφών από ένα ιατρικό κατάστιχο από τις Μηλιές του Πηλίου.

Το κατάστιχο ενός γιατρού στο Πήλιο τον 19^ο αιώνα

Πλησιάζοντας στο τέλος της εργασίας, μπορούμε να πούμε ότι από τις ιεροδικαστικές αποφάσεις της Κρήτης των αρχών του 18^{ου} αιώνα ως την ίδρυση του Ιατροσυνεδρίου και του Πανεπιστημίου στο ελληνικό βασίλειο υπάρχει ένα νήμα που συνδέει τις εκάστοτε φροντίδες για τα θέματα υγείας των πληθυσμών. Ανάμεσα στο πλήθος των τεκμηρίων που παρουσιάστηκαν, από τα γιατροσόφια του 16^{ου} αιώνα ως το κατάστιχο ενός γιατρού του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, σταθερό αιτούμενο ήταν και παραμένει η αναζήτηση της καλύτερης δυνατής ιατρικής βοήθειας στα προβλήματα υγείας.

Το τελευταίο τεκμήριο που αξιοποιείται στην παρούσα εργασία είναι ένα απόσπασμα από βιβλίο ασθενών του γιατρού Φ. Ι. από τις Μηλιές του Πηλίου (1852-1880) (Πίνακες 13, 14, 15, 1850-1860). Πρόκειται για ένα ιατρικό κατάστιχο (Βιβλία 14, 11¹¹⁵⁸) που περιέχει πληροφορίες για τις ασθένειες που θεράπευσε ο γιατρός, τα ονόματα των ασθενών, τις οικονομικές οφειλές και τους τρόπους πληρωμής της εκάστοτε αμοιβής. Αναφερόμαστε στην περιοχή του Πηλίου, της Θεσσαλίας που απελευθερώθηκε το 1881, συνεπώς πρόκειται για βιβλίο με στοιχεία από μια περιοχή η οποία την περίοδο αναφοράς (1850-1860) ήταν μέρος της Οθωμανικής

¹¹⁵⁷ Wayne-Jones, “Early Drug Discovery...”, ό.π.

¹¹⁵⁸ Κατάστιχα 14, 11, ΙΦ 361, Βιβλιοθήκη Μηλεών Πηλίου.

Αυτοκρατορίας. Στις προηγούμενες περιόδους (18^ο αιώνα και νωρίτερα) οι γιατροί και οι θεραπευτές είχαν βιβλία που κατέγραφαν συνταγές φαρμάκων και πληροφορίες για τις ασθένειες, τώρα (δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα) συναντούμε στατιστικά ασθενών, παθήσεων, αλλά και αμοιβών.

Σχόλιο πρώτο του Πίνακα: είναι εμφανής η διαφορά στη γλώσσα καταγραφής των ασθενειών, τη νέα επιστημονική ορολογία που χρησιμοποιεί ο γιατρός. Ακόμη και για τις ασθένειες με παρόμοια ονομασία με εκείνη των χειρογράφων με τις συνταγές του 18^{ου} αιώνα, η αναφορά στα περιστατικά και στις παθήσεις γίνεται με επιστημονικό λεξιλόγιο¹¹⁵⁹.

Σχόλιο δεύτερο: δεν περιγράφονται φάρμακα και μέσα θεραπείας, μόνο οι ασθένειες, η διάρκεια θεραπείας, το κόστος και η εξόφληση.

Σχόλιο τρίτο: Ο γιατρός δεν πληρώνεται μόνο με χρήματα, αλλά και σε είδος, εργασία, ή ακόμη και καθόλου (χαρίστηκε το χρέος).

Η περίοδος και η περιοχή δείχνουν ότι η ίαση είναι ιδιωτική υπόθεση, η μέριμνα για την αμοιβή του γιατρού είναι ευθύνη του ασθενή, του άντρα, αρχηγού της οικογένειας που είναι χρεωμένος στον γιατρό και πληρώνει για την οικογένεια. Το υλικό μάς προσφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία για την παροχή ιδιωτικής ιατρικής φροντίδας κατά την παραπάνω περίοδο σε μια περιοχή που δεν ανήκει στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Πίνακας 13. Ασθενείς στις Μηλιές του Πηλίου τον 19^ο αιώνα

A/A	Ημερομηνία	Όνοματεπώνυμο	Ασθένεια	Αμοιβή
1.	24-28 Ιουλίου 1854	Γεώργης Φιλιππόπουλος	Διά τον εντερικών κατάρρουν	40
2.	10 Σεπτεμβρίου 1854	>>	Διά το ... του	22
3.	19 Απριλίου 1858	>>	Διά την εγκεφαλικήν συμφόρησην του ...	21
4.	28 Νοεμβρίου - 16 Δεκεμβρίου 1859	>>	Διά το υπό την δεξιάν ωμοπλάτην εκ φλογώσεως του κυψελώδους ιστού ... του Γιάννη του ...	37
5.	22 Αυγούστου 1854	Γιώργης Ευαγγέλη Μαλλεγγαιτη	Έλαβον	10
6.	Αύγουστον 1856	>>	Έκλεισεν εις αγωγή	29
7.	1862 Μαΐου 16	>>	Έλαβα παρά της συζύγου του	25

¹¹⁵⁹ Με τις ίδιες ονομασίες ασθενειών αναφέρονται οι παθήσεις στον *Επτάλοφο* (εβδομαδιαίον περιοδικόν), «Περί των επικρατούντων εν Σάμω σποραδικών νοσημάτων», 37, 1868. Βλ. Εμμ. Κρητικίδης, «Περί των επικρατούντων εν Σάμω σποραδικών νοσημάτων», *Δέλτος*, 40, 2010, σ. 41-44.

8.	1863 Ιανουαρίου 9	>>	Μοι έδωσαν είκοσι οκάδας ελαις	120
9.	19 Δεκεμβρίου 1854	Γιώργης Φιλιππόπουλος	Μοι έδωσαν δύο λουτζ. Καλαμπόκιν	62
10.	11 Μαΐου 1858	>>	>> εν καρμπόβον	
11.	23-29 Σεπτεμβρίου 1854	Γεώργινα Μπαμπάτσκινα	Διά τον αμφημερινόν της	51
12.	23 Μαΐου 1862	Γεώργης Μαστροδήμου	Διά τους νευρικούς παλμούς και την αμηνόρροιαν της συζύγου του	200
13.	25-30 Δεκεμβρίου 1862	>>	Διά τον οξίν στηθικόν και γαστρεντερικόν κατάρρουν της μητρός του	40
14.	22 Φεβρουαρίου 1855	Γεώργιος Αποστόλου Φαρδέλος	Διά την ... δεξιάν πνευμονία τους	40
15.	5 Μαρτίου 1855	Γεωργίνα Μπαμπάτσκινα	Μου έδωσαν 48 οκάδες ελαίου προς 5 γρ	21
16.	-----1855	>>	Έλαβον διά γαμβρόν της Σταμάτη	30

Πίνακας 14. Δεκατρία περιστατικά από βιβλίο ασθενών (7 διαφορετικοί ασθενείς) της δεκαετίας του 1850 του γιατρού Φ. Ι. από τις Μηλιές Πηλίου

A/A	Ημερομηνία	Όνοματεπώνυμο	Ασθένεια	Κοστος	Πληρωμή
1.	26 Ιουλίου 1852	Γιάννης Δημήτρη Εγγλέζος	Διά τον διαλοίποντα του	30	Έλαβον εις μετρητα
2.	30 Αυγούστου 1852	>>	Διά τον τεταρταίον της μητρός του	20	Έλαβον 4 μετζίτια αργυρά
3.	Απριλιος Μάιος 1852	>>	Διά το φούσκωμα του σπληνός του	184	Εις μετρητά
4.	15-19 Σεπτεμβρίου 1852	>>	Διά την δυσεντερίαν του Δημήτρη του	40	Εις την ξεπληρωμή
5.	4-7 Αυγούστου 1860	>>	Διά την δυσεντερίαν του Γιάννη	30	Μοι έδωσαν ένα καρμπόβον
6.	1860	>>	Διά την δυσεντερίαν του Γεώργη του	20	Έλαβον
7.	28 Αυγούστου 1861	>>	Διά τον οξίν γαστρεντερικόν κατάρρουν και την ελμινθίασιν του Αντώνη του	50	Μοι έδωσαν
8.	30 Σεπτεμβρίου – 6 Οκτωβρίου 1861	>>	Διά την στοματοφαρυγγίτιδα και τον γαστρεντερικόν κατάρροη του Γιάννη	100	Μοι έδωσαν
9.	2-12 Φεβρουαρίου 1863	>>	Διά την αριστεράν εμπρόσθια πρωτοβάθμια πνευμονία του Δημήτρη του	100	Μοι έδωσαν διά τα αντικρύ (έναντι)
10.	11-18 1863	>>	Διά την δυσεντερίαν του Κωνσταντή του	20	Μοι έδωσαν
11.	15-23	>>	Διά την πρωτοβάθμια	50	Μοι έδωσαν

	Δεκεμβριος 1864		πνευμονία του Κωνσταντή του		
12.	5 Αυγούστου 1865	>>	Διά τα γαστρεντερικα του Κωνσταντή Καταρροή	19	Μοι έδωσαν
13.	15-20 Αυγούστου 1865	>>	Διά την ελμινθίαση του αυτού	20	

Πίνακας 14. Δεκατρία περιστατικά της ίδιας οικογένειας στο κατάστιχο του γιατρού Φ. Ι. - Μηλιές.

Το παράδειγμα του γιατρού από τις Μηλιές του Πηλίου επιλέχθηκε για να ολοκληρωθεί η μελέτη της ιστορίας της ίασης και της θεραπευτικής στις ελληνικές περιοχές και η παρουσίαση της διαδικασίας μετάβασης της κοινωνίας προς την επιστημονική ιατρική, με παραδείγματα και υλικό από τον 16^ο έως και τον 20^ο αιώνα. Το κατάστιχο από τις Μηλιές (1852-1865) μας δείχνει πόσο πολύ, αλλά και πόσο λίγο, είχαν αλλάξει τα ιατρικά δεδομένα για την αντιμετώπιση των ασθενειών. Ο γιατρός που θεράπευε τους ασθενείς του Πηλίου ήταν ο αρμόδιος για την υγεία των κατοίκων της περιοχής. Δεν μαθαίνουμε από το κατάστιχο τα μέσα θεραπείας, παρατηρούμε μεγαλύτερη σαφήνεια στις διαγνώσεις —παρόλο που το λεξιλόγιο είναι ακόμη παρεμφερές με εκείνο των χειρογράφων— αλλά κυρίως τον εκχρηματισμό της οικονομίας και την έλλειψη κρατικής μέριμνας που βάζει τον άνθρωπο στην ανάγκη να καλύψει τα έξοδα της προσωπικής και οικογενειακής θεραπείας. Διαβάζουμε για ιατρικά περιστατικά και αμοιβές με ονοματεπώνυμα και συγκεκριμένα στοιχεία, σε έναν κόσμο που αλλάζει και κινείται γρήγορα προς τους καιρούς της ακρίβειας ως προς τα δεδομένα. Ο γιατρός δεν έχει καταγράψει φάρμακα, αλλά διατηρεί με ακρίβεια τα περιστατικά των ασθενών, τις οικονομικές εκκρεμότητες και τα έσοδά του. Οριστικοποιείται η διάγνωση, ενώ οριοθετείται με οικονομικούς όρους η σχέση ασθενή-γιατρού, ώστε καθορίζονται οι θέσεις τους.

Την περίοδο αυτή, η κοινοτική οργάνωση και διοίκηση εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει μετασηματιστεί σε έναν διαφορετικό θεσμό από εκείνον που έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στον διοικητικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας πριν από την Ελληνική Επανάσταση. Οι μεταρρυθμίσεις του τανζιμάτ είχαν διαμορφώσει νέες ανάγκες και νέους ορισμούς για τους υπηκόους, ενώ η κοινότητα έχασε τον ρυθμιστικό της ρόλο σε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών ζητημάτων¹¹⁶⁰.

¹¹⁶⁰ Κ. Κωστής, «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις “ελληνικές” περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», Ομιλία, *The Social and Economic History of*

Οι ιατρικές συμβάσεις ολόκληρων κοινοτήτων συνεχίστηκαν ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν στην ελληνική επαρχία φρόντιζαν τους ασθενείς ιδιώτες γιατροί οι οποίοι πληρώνονταν σε μετρητά, είτε σε είδος, για παράδειγμα με καπνό, σιτάρι και δημητριακά, κουκούλια μεταξιού, τυρί, βούτυρο και κοτόπουλα και γενικώς προσάρμοζαν τις αμοιβές τους ανάλογα με τα μέσα των χωρικών. Ένας αγροτικός γιατρός μπορούσε να κάνει σύμβαση και να παρέχει τις υπηρεσίες του σε ένα ή δύο χωριά με κοινοτική αμοιβή που σήμαινε ετήσια συμμετοχή για κάθε οικογένεια του χωριού. Η συμμετοχή ήταν ανάμεσα σε 100 και 500 δραχμές τον χρόνο, ποσό που δεν συμπεριλάμβανε τα φάρμακα. Η πρακτική αυτή, γνωστή ως *condotta* (σύμβαση), ήταν γνωστή από παλαιότερα, όπως είδαμε με τις συμβάσεις του γιατρού Παπαδάκη στη Μάνη. Οι γιατροί συμπλήρωναν το εισόδημά τους από την πώληση φαρμάκων στους ασθενείς τους, μια πρακτική που τους παρείχε τη δυνατότητα να δίνουν προμήθεια επί των πωλήσεων σε δημάρχους, παντοπώληδες και άλλους ενδιάμεσους οι οποίοι ήταν μέρος του δικτύου διακίνησης και πώλησης ιατρικών φαρμακευτικών ειδών¹¹⁶¹.

Όπως δείχνει το κατάστιχο από τις Μηλιές, οι ασθενείς κατέβαλλαν χρήματα για τις θεραπείες, πλήρωναν σταδιακά τις οφειλές τους ή εξοφλούσαν σε είδος, με λάδι: «δεκαπέντε οκάδες ελαίου», «μι έδωσαν ένα καρμπόβο», ή «εκλεισεν εις αγωγή». Η έλλειψη σε νόμισμα οδηγεί στον υπερδανεισμό και απώλειες της γης των μικρότερων οικογενειακών μονάδων, με τα προβλήματα της οικονομίας να διαμορφώνουν συνεχώς τα κοινωνικά δεδομένα. Τα χωριά του Πηλίου που ήταν στραμμένα προς τον Παγασητικό ήταν εύπορα, αν και ειδικά οι Μηλιές υπέφεραν εξαιτίας εσωτερικών διχασμών¹¹⁶². Δεν είναι ασυνήθιστο ότι ως προς τις αμοιβές των γιατρών ακόμη και στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ίσχυαν και συνεχίζονταν οι παραδοσιακές οικονομικές λειτουργίες του ενδοκοινοτικού πλαισίου της ανταλλακτικής οικονομίας, με τα μέσα ανταλλαγών να διαφέρουν ανάλογα με την περιοχή και τις ανάγκες. Έτσι, βλέπουμε την αμοιβή του γιατρού και το χρέος του ασθενή να καταγράφονται, επαναπροσδιορίζοντας τους ρόλους ανάμεσα στους δύο. Η υποχρέωση καταβολής σε χρήμα ή σε είδος δημιουργεί νέες ανάγκες που ο άνθρωπος πρέπει να καλύψει, προσφέρει όμως και μια νέα σιγουριά για την υγεία της κοινότητας.

the Greek Millet. From the Tanzimatoto the Young Turks, Conference meeting, Princeton University, 31 Μαρτίου – 1 Απριλίου 1989.

¹¹⁶¹ Gardikas, *Landscapes...*, σ. 283.

¹¹⁶² Βακαλόπουλος, τ. 4, ό.π., σ. 523-526.

Μολαταύτα, οι γιατροί κέρδιζαν σταθερά την εμπιστοσύνη και την αναγνώριση της κοινωνίας επιτυγχάνοντας οικονομικά οφέλη και κοινωνική καταξίωση. Το 1892 πέθανε στη Σύρο ο γιατρός Νικόλαος Ναούμ Οικονομίδης καταλείποντας: 201 μετοχές σιδηροδρόμων και διαφόρων τραπεζών, 40 ομολογίες, κατάθεση 6000 δραχ., χρεωστικό γραμμάτιο 2500 δρχ., μία τριώροφη κατοικία (περιοχή Μητρόπολης Ερμούπολης Σύρου) και το 1/6 μιας αποθήκης. Δεν πρόκειται απλώς για έναν ευκατάστατο επαγγελματία, αλλά για κάποιον που φρόντιζε να επενδύει τα κέρδη του. Ο γιατρός, σύμφωνα με τη διαθήκη, δεν ζήτησε να διατεθεί μέρος των χρημάτων του σε ψυχικά-μνημόσυνα και φιλανθρωπίες για την ψυχή του —σύμφωνα με τις συνήθειες της εποχής. Παρέμεινε συνεπής στο επιστημονικό και οικονομικό πρότυπο της εποχής του¹¹⁶³.

Η επιλογή της συνοπτικής παρουσίασης του ιατρικού κατάστιχου από τις Μηλιές έγινε γιατί το περιορισμένο παράδειγμα μας παραδίδει την οικονομική πλευρά της ιατρικής του 19^{ου} αιώνα. Είναι το προσωπικό κατάστιχο ενός γιατρού και οι πληροφορίες που παίρνουμε για την ίαση ανήκουν σε δύο διαφορετικές όψεις, στην ιατρική και την οικονομική. Ο γιατρός καταγράφει τους ασθενείς, τις ασθένειες και τα χρέη ή τις αμοιβές του. Σημειώνει με ακρίβεια όχι μόνο τα περιστατικά που θεραπεύει, αλλά και τα χρήματα που εισπράττει για τις υπηρεσίες του. Στο πεδίο της ιστορίας της ιατρικής υπάρχει υλικό προς μελέτη, τεκμήρια που περιμένουν τον ερευνητή, πολλές απαντήσεις που θα χρειαστεί να δοθούν από την έρευνα στις ελληνικές περιοχές ως τον 20^ο αιώνα.

Πίνακας 15. Τα χρέη προς τον γιατρό

A/A	Ημερομηνία	Όνοματεπώνυμο	Πληρωμή	Ποσόν
1.	1853	Γιάννης Γεωρ. Σταμούλος	Έλαβον εις δύο δόσεις μετριά	30
2.	14 Σεπτεμβρίου 1858	>>	Έλαβον 4 επτάρια	28
3.	27 Νοεμβρίου 1860	>>	Έλαβον	50
4.	9 Απριλίου 1861	>>	Έλαβον εις ασβέστην	50
5.	28 Οκτωβρίου 1862	>>	Μου έδωσεν η σύζυγός του	40
6.	25 Ιανουαρίου 1863	>>	Έκλεισε τη ...	24
7.	10 Μαρτίου 1863	>>	Έλαβα εδώ τα αντικρύ	31

¹¹⁶³ Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αι., οι μαρτυρίες των διαθηκών*, πρόλογος Σ. Ι. Ασδραχάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000, σ. 317, 354.

8.	1852	Γιάννης Χαλεμάς	Έλαβον εις δύο δόσεις	87
9.	14 Απριλίου 1862	>>	Μοι έδωσεν 300 δρ. ...	8
10.	29 Απριλίου	>>	>> >> έν λυντάκιον σίτου	24
11.	1861	Γιάννης Πανταζή Γερονικολού	Μοι έδωσε διά τα αντικρύ 21/2 λ. σίτου	60
12.	1863	>>	Μοι έδωσεν εις κρέας διά τα αντικρύ	41.10
13.	1875	>>	Του εχάρισα	108.80

Πίνακας 15. Πληρωμές για ιατρικές υπηρεσίες από 3 διαφορετικά πρόσωπα για 13 συνολικά περιστατικά
 Αμφημερινός και αμφήμερος = καθημερινός πυρετός.

7. Επίλογος

«Η ιατρική ήτον εξ' αρχής αναγκαία εις το ανθρώπινον γένος. Αλλ' εκείνη η Ιατρική ήτον απλουστάτη, ήτοι φυσική, διά να είπωμεν ούτω, μακράν απέχουσα της εντέχνου, κ επιστημονικής. Επειδή μ' όλον ότι οι άνθρωποι εμεταχειρίζοντο ιατρικά εις τα αρρωστίας των, δεν εγνώριζαν όμως ούτε τας δυνάμεις των βοτάνων, ούτε τας ενεργείας τούτων, αλλά κατ' εμπειρίαν ίάτρευαν τα πάθη των. Πλην με τον καιρόν άρχισαν κατά μικρόν οι επιμελείς, κ πεπαιδευμένοι άνθρωποι να παρατηρώσι τας ενεργείας και τα δυνάμεις των βοτάνων, και συγκρίνοντες τα τούτων αποτελέσματα, έβλεπαν ποία ωφελούσαν και ποία πάλιν έβλαπταν. Εντεύθεν ουν άρχισε κατ' ολίγον να λαμβάνη η ιατρική μικράν τινά επιστημονικήν μορφήν»¹¹⁶⁴.

Στην παρούσα διατριβή εξετάστηκε η μετάβαση της ιατρικής και της ίασης προς τη νεότερη επιστημονική ιατρική γνώση στις ελληνικές περιοχές. Η περίοδος μελέτης εκτείνεται από το δεύτερο μισό του 18^{ου} ως και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα και οι κύριες πηγές που μελετήθηκαν είναι ιατρικά κείμενα, χειρόγραφα και έντυπα.

Τα ιατρικά κείμενα συνόδευαν από πολύ παλιά τη θεραπευτική προσπάθεια. Από τον Μεσαίωνα η ιατρική ήταν εξαρτημένη από τα βιβλία, βοηθήματα υψηλής αξίας και χρήσης για τους γιατρούς. Η αναζητούμενη απάντηση στο αρχικό ερώτημα της αλλαγής σε ένα νεότερο επιστημονικό ιατρικό παράδειγμα κατέστησε απαραίτητη την παρουσίαση της θεραπευτικής και του τρόπου λειτουργίας των πτυχιούχων και πρακτικών γιατρών και χειρουργών στις ελληνικές περιοχές, όπως αυτή αναδεικνύεται από τα κείμενα των ιατρικών χειρογράφων που μελετήθηκαν εξαντλητικά για τον σκοπό αυτό.

Τα ελληνικά ιατρικά χειρόγραφα έχουν μακρά παράδοση και μεγάλη ιστορία, ενώ θεωρούνταν αξιόπιστες πηγές ιατρικής βοήθειας ως τον 19^ο αιώνα. Οι άνθρωποι διατηρούσαν με σεβασμό τα χειρόγραφα, όχι μόνο για τη φαρμακευτική και ιατρική τους αξία, αλλά και για τη σύνδεσή τους με τη θρησκεία, καθώς και για την ιστορία τους, στοιχεία που τα κατέστησαν πολύτιμα κειμήλια. Τα γιατροσόφια ήταν φορείς ιδεολογιών των συντακτών τους, για το σώμα και τις παθήσεις του, τις θεραπείες, για τη λειτουργία του ιατρικού επαγγέλματος, τους φραγμούς, τα όρια, τις απαγορεύσεις, όλα όσα ήταν επιβεβλημένα για τους γιατρούς, εμπειρικούς και πτυχιούχους, κατά

¹¹⁶⁴ Μιχαήλ, *Διατητικής Παραγγέλματα...*, σ. 22-23.

την περίοδο σύνθεσης των κειμένων. Και παρότι στα κείμενα των ιατρικών χειρογράφων καταγράφεται μια αξιοθαύμαστη συνέχεια, καθώς είναι φορείς της ιατρικής σκέψης και της θεραπευτικής πρακτικής της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, ταυτόχρονα εμφανίζουν τις ιατρικές εξελίξεις και τις διαπολιτισμικές μεταφορές γνώσης στο πεδίο της θεραπευτικής.

Από τον 19^ο αιώνα τα ελληνικά ιατρικά χειρόγραφα μελετήθηκαν στο πλαίσιο της ιστορικής και λαογραφικής προσέγγισης και συλλογής δεδομένων του παρελθόντος¹¹⁶⁵. Η διάσωσή τους συνεισέφερε στο πεδίο συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων, καθώς κάθε στοιχείο συνεκτικότητας και ενίσχυσης εθνικής συνείδησης ήταν χρήσιμο. Ευτυχώς για εμάς, πολλά τέτοια κείμενα σώθηκαν ως μνημεία λαϊκού πολιτισμού, καθώς διέθεταν πολλαπλά και ενδιαφέροντα στοιχεία για τους μελετητές, ιστορικούς και λαογράφους.

Η στενή σχέση αρκετών χειρογράφων αλλά και της εμπειρικής ιατρικής με τη θρησκεία ώθησε στη διάσωση των παραδοσιακών πρακτικών ίασης στη συλλογική μνήμη ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα στις αγροτικές περιοχές, με αποτέλεσμα η μάχη για την επικράτηση της λόγιας επιστήμης να αποδειχτεί σκληρή στο ελληνικό παράδειγμα. Οι μύθοι και οι αφηγήσεις περί των απαρχών της επιστήμης δεν έχουν σχέση μόνο με τη νομιμοποίηση της επιστήμης, αλλά και με τη νομιμοποίηση του εκάστοτε πολιτισμικού πλαισίου εντός του οποίου θεμελιώνεται, μεταβάλλεται, συγκροτείται η επιστήμη¹¹⁶⁶. Και για τον λόγο αυτόν τα γιατροσόφια συνέχισαν να αξιοποιούνται από το πιο φτωχό μέρος του αγροτικού πληθυσμού των ελληνικών περιοχών. Ενδεχομένως η σύνδεση των κειμένων με το υπερφυσικό να αποτέλεσε έναν από τους λόγους που δεν υπήρξε απόλυτη ρήξη της ελληνικής κοινωνίας με την εμπειρική διάσταση της θεραπευτικής. Το υλικό των χειρογράφων διατηρήθηκε επίκαιρο ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, όπως και οι θεραπείες της πρακτικής ιατρικής που συνέχισαν να εφαρμόζονται (αφαιμάξεις, καθάρσια, ορισμένα φάρμακα), παρότι από πολύ νωρίτερα είχε ξεκινήσει η έκδοση ελληνικών επιστημονικών ιατρικών βιβλίων διά μέσου των οποίων εκκίνησε ενός είδους αντιπαράθεση της νεότερης επιστημονικής με την εμπειρική ιατρική.

Τα ιατρικά βιβλία που εκδόθηκαν στην ελληνική γλώσσα από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα μελετήθηκαν ως προς το βασικό ερώτημα της παρούσας έρευνας, δηλαδή ως προς τους στόχους των συγγραφέων-μεταφραστών, καθώς και τις

¹¹⁶⁵ Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*., Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 88.

¹¹⁶⁶ Β. Kilinc, «Η ιστορία της επιστήμης ως πολιτιστικό πρόγραμμα», *Νέυσις*, 15, 2006, σ. 40-49.

συνεισφορές των βιβλίων στην επικράτηση της νεότερης επιστημονικής γνώσης. Οι συγγραφείς τους, στην προσπάθεια μεταβολής της ιατρικής νοοτροπίας των κατοίκων των ελληνικών περιοχών, απευθύνθηκαν στους αναγνώστες¹¹⁶⁷ και μέσω αυτών σε όλη την κοινωνία, αμφισβήτησαν το εμπειρικό θεραπευτικό σύστημα ως μη επιστημονικό και αποπειράθηκαν να διαμορφώσουν θετικό κλίμα για τη νεότερη επιστημονική διάσταση της ιατρικής, η οποία αναδυόταν στον ευρωπαϊκό χώρο ως η ορθολογική επιλογή για την ίαση την ίδια περίοδο. Παράλληλα, οι συγγραφείς πρότειναν ένα πλαίσιο υγιεινής ζωής σύμφωνα με τις νεότερες επιστημονικές ιατρικές γνώσεις, με άξονες την καθαριότητα και την πρόληψη και τελικό σκοπό τον περιορισμό, ακόμη και την αποφυγή της ασθένειας. Τα ιατρικά βιβλία μαζί με την αισιοδοξία για έναν πιο υγιή κόσμο υπό την καθοδήγηση της επιστήμης μετέφεραν εμμέσως μηνύματα για απολύτρωση από κάθε δέσμευση του παρελθόντος. Θα ήταν εποικοδομητικό για τους στόχους των συντακτών τους αν τα ιατρικά έντυπα αντικαθιστούσαν τα χειρόγραφα γιατροσόφια στην πράξη, αλλά και στη συλλογική συνείδηση, καθώς η μετάβαση από το χειρόγραφο στο έντυπο σηματοδοτεί εγκυρότητα, πιστότητα ως προς το κείμενο και πιστοποίηση της γνώσης που προωθείται. Τα νέα βιβλία θα αποτελούσαν τα «επιστημονικά γιατροσόφια», θα ήταν τα έγκυρα, επιστημονικά εγχειρίδια.

Έτσι, ενώ τα φαρμακευτικά μέσα που προτείνουν τα βιβλία δεν διαφοροποιούνται από εκείνα των χειρογράφων, π.χ. *Υγεινατάριον* ή *Περί μαλαφράντζας*, οι συγγραφείς προκρίνουν συνεχώς την αξία της νεότερης επιστημονικής ιατρικής και την απαλλαγή της ίασης από τις προλήψεις, τη μαγεία και τις προσευχές. Η ορθόδοξη εκκλησία αντιτάχθηκε στην εισαγωγή των νέων επιστημονικών ιδεών από την Ευρώπη, καθώς αυτές ταυτίστηκαν με εχθρικά για εκείνη προτάγματα όπως ήταν η απομάκρυνση των ανθρώπων από τη θρησκεία. Οι αντιστάσεις της εκκλησίας προς τις επιστημονικές καινοτομίες συνεχίστηκαν και μετά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ας δούμε ένα παράδειγμα: Το 1873 ο Λέανδρος Δόσιος, υφηγητής της Χημείας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, έδωσε διάλεξη στο αθηναϊκό κοινό για τον εξελικτισμό —θεωρία του Δαρβίνου— στον σύλλογο «Παρνασσός» και αντιμετώπισε αντιδράσεις: «... οφείλει η θεολογία να επιληφθή του ζητήματος, όπερ καιτοι επί απλών μόνον ερειδομένου υποθέσεων δύναται να αποπλανήση τους όλως αδαείς της θεωρίας ταύτης». Οι επικρίσεις της θεωρίας της

¹¹⁶⁷ Tissot, *Νουθεσίαι*, ό.π., πρόλογος.

εξέλιξης συνεχίστηκαν και συνοψίζονται σε μια φράση του Ιωάννη Σούτσου του 1877 που επέκρινε τον δαρβινισμό διότι «τονίζει τον αγώνα για επιβίωση, άρα προωθεί τη βία»¹¹⁶⁸. Σύμφωνα με το σχόλιο, ο δαρβινισμός κρίνεται όχι ως μια νέα επιστημονική θεωρία, αλλά ως επικίνδυνη κοσμοθεωρία που προκρίνει την ανάγκη του ανθρώπινου είδους να αγωνιστεί για να επιβιώσει με κάθε μέσο.

Για να επιστρέψουμε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, το κήρυγμα εναντίον της επιστήμης ενδεχομένως λειτούργησε αποτρεπτικά και ως προς την επιλογή επιστημονικών ιατρικών λύσεων από τους φτωχούς και απαίδευτους ανθρώπους. Η σταθερή προτίμηση των φτωχότερων στρωμάτων στην εμπειρική ιατρική διατηρήθηκε έως πολύ αργότερα, κυρίως γιατί αυτοί δεν είχαν ακόμη πειστεί για την πιθανή αποτελεσματικότητά της επιστημονικής ιατρικής. Για τον φωτισμό των απλών, λαϊκών ανθρώπων, που αξιοποιούσαν τις θεραπείες των πρακτικών γιατρών, η διαδικασία αλλαγής ιατρικής νοοτροπίας δεν ήταν εύκολη. Η εμπειρική ιατρική και οι γιατροί του πεδίου ήταν η ουσιαστική ιατρική βοήθεια που είχαν ή που μπορούσαν να προσεγγίσουν οι περισσότεροι.

Στην άλλη πλευρά ήταν οι αναγνώστες των ιατρικών βιβλίων τους οποίους οι συγγραφείς παρότρυναν να ενημερώνουν τους πιο *αδαείς* για την ασφάλεια της επιστημονικής ιατρικής. Συγχρόνως οι συγγραφείς προέτρεπαν προς τη δημιουργία συλλογικής συνείδησης μέσω των κειμένων με τις συνεχείς αναφορές στην κοινότητα των Ελλήνων και στην *κοινή* ωφέλεια. Γίνεται λόγος για τον *λαό* και το *γένος* που απαντούμε στα ιατρικά κείμενα και θα γινόταν έθνος, ή τους Γραικούς και Ρωμιούς, που θα γίνονταν Έλληνες¹¹⁶⁹. Μέσω των σχολίων για το *Γένος* οι συγγραφείς των ελληνικών ιατρικών βιβλίων απευθύνονται στο αναγνωστικό κοινό και επιχειρούν τη συγκρότηση μιας νέας κοινότητας, των υγιών Ελλήνων. Είναι η εποχή που η έννοια *έθνος* θα παίξει καθοριστικό ρόλο στην ίδρυση των νέων κρατών¹¹⁷⁰. Τα ιατρικά βιβλία θα συγκροτούσαν ένα νέο πεδίο στη συλλογική σκέψη, το οποίο συνδέθηκε με

¹¹⁶⁸ Ο υφηγητής της Θεολογικής Σχολής Σπυριδών Σούγκρας έγραψε έναν λίβελο κατά της απειλής του αθεϊστικού υλισμού με τίτλο «Η νεωσύτη του υλισμού φάσις, ήτοι ο Δαρουίνισμός και το ανυπόστατον αυτού». Μεταξύ άλλων αναφέρει: «Το ζήτημα περί της εξελίξεως ή μεταμείψεως των ειδών του φυτικού και ζωϊκού βασιλείου τα μέγιστα προσήλκυσεν την προσοχήν πάντων των επιστημόνων αφ' ότου ήρξατο ένεκα των μωρών και αποτροπαίων της θεωρίας ταύτης συνεπειών, δηλ. της μετά του πηθήκου κοινής καταγωγής του ανθρώπου». Νικολαΐδης, *Επιστήμες και Ορθοδοξία...*, σ. 339-341.

¹¹⁶⁹ Για τον μετασχηματισμό των ταυτοτήτων: Ο. Κατσιαρδή-Hering – Α. Παπαδία-Λάλα – Α. Νικολάου – Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός, Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018· Α. Δρούλια, «III. Ελληνική Αυτοσυνειδησία. Μια πορεία γεμάτη λέξεις και σημασίες», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 39-54.

¹¹⁷⁰ Ε. J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός, από το 1780 μέχρι σήμερα, πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

τις νέες θεωρίες για την υγεία, και αυτό είναι το πεδίο της δημόσιας υγείας. Στις προϋποθέσεις συγκρότησης του πεδίου προβάλλεται η αναγκαία ύπαρξη συλλογικής ταυτότητας, η παρουσία ενός ενεργού ενιαίου κοινωνικού σώματος το οποίο θα αποτελούσαν διευρυμένες ανθρώπινες ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά. Παρά την αντοχή της πρακτικής-εμπειρικής πλευράς της ίασης, ένας λόγος που ήταν απαραίτητο να επιβληθεί νέο ιατρικό μοντέλο ήταν η ανάγκη εξασφάλισης της υγείας του πληθυσμού. Στο ενιαίο κοινωνικό σώμα η συλλογική υγεία εξασφαλίζεται σε συνάρτηση με το δικαίωμα στην ιατρική φροντίδα για όλους, αλλά και την ευθύνη του κράτους για την προστασία των κατοίκων, για την πρόληψη και την αποφυγή των ασθενειών. Σε δεύτερο επίπεδο, η εξασφάλιση της δημόσιας υγείας συσχετίζεται με τον έλεγχο και την αστυνόμευση του πληθυσμού για την αποφυγή μετάδοσης ασθενειών, μολύνσεων, καθώς και την πρόληψη επιδημικών κρίσεων. Εκτός από την ανάδειξη της κοινωνίας των υγιών, της συλλογικής και στη συνέχεια της δημόσιας υγείας, τα κείμενα των ιατρικών βιβλίων συνεισφέρουν στην εγκαθίδρυση της επιστημονικής ιατρικής με δύο ακόμη τρόπους. Καθιερώνουν τη χρήση επιστημονικού λόγου και αποδίδουν την ιατρική αυθεντία στους πτυχιούχους γιατρούς ως τους μόνους άξιους για παροχή θεραπευτικής φροντίδας. Η αποδόμηση της πρακτικής ιατρικής θα διευκόλυνε την ευνοϊκή υποδοχή των επιστημονικών καινοτομιών, ενώ η παροχή θεραπειών από πτυχιούχους γιατρούς θα οδηγούσε την κοινωνία προς την υιοθέτηση ορθολογικής αντιμετώπισης της ασθένειας. Αυτό με τη σειρά του θα άνοιγε τον δρόμο στην αποδοχή των θεσμοθετημένων κανόνων που επέβαλε η δημόσια υγεία και ο έλεγχος του δημόσιου χώρου από το νέο κράτος με τη βοήθεια των γιατρών.

Ο δημόσιος χώρος είναι το πεδίο όπου λαμβάνουν χώρα τα επαναστατικά γεγονότα του 19^{ου} αιώνα. Υγεία και καθαριότητα γίνονται συστατικά των ριζοσπαστικών ιδεών και συνεισφέρουν στη διαμόρφωση των οραμάτων για αλλαγή των κοινωνιών, στη διατύπωση των επαναστατικών διακηρύξεων για καλύτερη ζωή για όλους. Ο δυτικός κόσμος γνώρισε τρία επαναστατικά κύματα από το 1815 ως το 1848. Η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε ένα γεγονός ανάμεσα σε άλλα επαναστατικά που συνέβησαν κατά το διάστημα 1820-1824 και η μόνη που κατάφερε να επικρατήσει¹¹⁷¹. Ένα γεγονός, ιδρυτικό του ελληνικού κράτους, συγκροτητικό του ελληνικού έθνους. Η ιστορία της υγείας για την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης

¹¹⁷¹ Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, σ. 162.

αποκάλυψε τις δύσκολες υγειονομικές συνθήκες, τις πρώτες απόπειρες νομοθεσίας για την υγεία, τις μεταβολές ως προς την περίθαλψη και την ιατρική φροντίδα. Η μελέτη των πρώτων αποφάσεων για τη δημόσια υγεία κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης παρέχει πληροφορίες για τις αρχικές προσπάθειες οργάνωσης της υγείας και της παροχής ιατρικών υπηρεσιών, αλλά και για απόπειρες εμπέδωσης της επιστημονικής ιατρικής. Οι προβλέψεις των συγγραφέων των ιατρικών βιβλίων για μια νέα κοινωνία με την υγεία στην ευθύνη της επιστήμης και της πολιτείας θα είχαν την ευκαιρία να δοκιμαστούν στην πράξη.

Κατά την περίοδο της επανάστασης έγιναν απόπειρες νομοθετικών ρυθμίσεων για την υγεία και προβλέπονταν αυστηρές ποινές, π.χ. το 1824 στον κώδικα των Νόμων στο κεφάλαιο Β «Περί αμαρτημάτων εναντίον της εσωτερικής ασφάλειας της επικράτειας» αναφέρεται: «ζ' όποιος καταπατήση τας περί υγειονομίας διαταγάς να θανατώνεται»¹¹⁷², ιδρύθηκαν νοσοκομεία για τους τραυματίες του πολέμου και ορίστηκε η λειτουργία τους, ενώ αποφασίστηκε το βασικό πλαίσιο πρόληψης για την αποφυγή των επιδημιών. Η νομοθεσία της περιόδου της επανάστασης δείχνει την πρόθεση αλλαγής παραδείγματος για την υγεία και την περίθαλψη, παρότι οι αποφάσεις δεν υλοποιήθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους για οικονομικούς λόγους και δεν δημιούργησαν καλύτερες συνθήκες. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την ανταπόκριση στη θεσμική υγειονομική οργάνωση, γιατί αυτή αφορούσε μια κοινωνία κατακερματισμένη, με ιδιαίτερες τοπικότητες ως προς τις συνήθειες, αλλά και τις δυνατότητες σε ιατρική κάλυψη. Τον πληθυσμό των ελληνικών περιοχών αποτελούσαν οι χωρικοί και τα μέλη των κοινοτήτων που στρατεύτηκαν κατά την περίοδο της επανάστασης, αλλά και φτωχοί άνθρωποι οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν φόρους¹¹⁷³ για να συνεισφέρουν στα έξοδα του πολέμου. Οι δεσμοί των ανθρώπων με το κράτος ήταν νεφελώδεις και χαλαροί, συνθήκες που συμπίπτουν με τα αρχικά στάδια οργάνωσης κράτους. Την κοσμική τους ταυτότητα καθόριζαν η οικογένεια, το χωριό, η απασχόληση, ενώ βασικές αναφορές τους ήταν τα στοιχεία συγκρότησής τους σε σχέση με τους άλλους, οικείους ή αντιπάλους. Ιδιαίτερα όπου εμφανίζεται κατάτμηση περιοχών, αυτού του είδους οι σχέσεις ευνοούνται από την εξουσία, διότι μέσω αυτών καλύπτονται οι αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού. Τα

¹¹⁷² Δημακόπουλου, *Ο κώδιξ των νόμων*, σ. 130.

¹¹⁷³ Τον έλεγχο των προσόδων είχε ο αντίστοιχος επιστάτης της εκάστοτε επαρχίας. Βλ. στο ίδιο, σ. 107-110.

παραπάνω χαρακτηριστικά συναντώνται στην ελληνική χερσόνησο, στα Βαλκάνια και σε όλο τον μεσογειακό κόσμο.

Τα σχέδια για σταθερή και ασφαλή περίθαλψη της πρώτης περιόδου μετά την Επανάσταση δεν ολοκληρώθηκαν ούτε κατά την περίοδο της κυβέρνησης του Ι. Καποδίστρια, όταν θεσμοθετήθηκαν οι κανόνες για την αποφυγή επιδημιών και βελτιώθηκαν τα νοσοκομεία, όπως μας δείχνει το παράδειγμα του νοσοκομείου του Ναυπλίου¹¹⁷⁴.

Η υγιεινή των κατοίκων και η καθαριότητα των δημόσιων χώρων που ήταν στη μέριμνα των κοινοτήτων πέρασε στην ευθύνη των δημάρχων υπό την αυστηρή επίβλεψη και τον έλεγχο του κεντρικού κράτους μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου¹¹⁷⁵. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα ορίστηκαν οι περισσότεροι κανόνες για την πρόληψη και τη δημόσια και ιδιωτική καθαριότητα. Στο οθωνικό κράτος ασφάλεια και δημόσια υγεία ήταν απαραίτητες για το δημόσιο, αλλά και τον ιδιωτικό χώρο. Ο έλεγχος του χώρου ήταν στην ευθύνη της αστυνομίας, εκεί όπου υποθέτουμε την ύπαρξη ενδημικών ασθενειών, οι οποίες έπρεπε να οριστούν και να περιοριστούν. Η αστυνομική τάξη όριζε εκ νέου το κοινωνικό περιβάλλον, επιβάλλοντας τη συνύπαρξη αντιθετικών στοιχείων, φυσικών και κοινωνικών. Η εξέταση της οθωνικής περιόδου ως προς τον έλεγχο της δημόσιας υγείας έχει δείξει ότι ορίστηκε το πλαίσιο ελέγχου από την υγειονομική αστυνομία και ιδρύθηκαν οι θεσμοί που καθόρισαν το περιβάλλον της ίασης και του ελέγχου των γιατρών και των φαρμάκων. Η πρόληψη και ο φόβος της αστυνόμευσης απέδωσαν στη μέριμνα ένα περισσότερο διοικητικό παρά ιατρικό χαρακτήρα¹¹⁷⁶. Παρά τον έλεγχο και την αστυνόμευση κατά την περίοδο της βασιλείας, οι επιδημίες δεν απάλλαξαν τους πληθυσμούς από τα δεινά τους. Το ημερολόγιο του Π. Ηπίτη αποτελεί μαρτυρία για την επιδημία πανώλης στον Πόρο το 1837: «... η εις την Ελλάδα έλλειψις τακτικών λοιμοκαθαρητρίων επέφερε την πανώλην εις τον Πόρον. Ότι το υγειονομείον και το λοιμοκαθαρητήριον του Πόρου δεν έπρεπε να γίνη εις το κέντρον ταύτης της νήσου. Ότι εις τον Πόρον, νήσον πολυάνθρωπον και πλουσίαν, έπρεπε να διορισθή καν ένας ιατρός επιστήμων και έμπειρος ...»¹¹⁷⁷. Μολονότι η

¹¹⁷⁴ Στεφανίτζη, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις...*, σ. 80.

¹¹⁷⁵ Θ. Μπαρλαγιάννης, «Οθωνικός συγκεντρωτισμός και δημόσια υγιεινή», *Τα Ιστορικά*, 67, Απρίλιος 2018, σ. 77-90.

¹¹⁷⁶ Θ. Μπαρλαγιάννης, «Η Medizinische Polizey στην Ελλάδα του Όθωνα: γερμανικές επιρροές στην ελληνική δημόσια υγεία», *Online-Compendium των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων* (ανακτήθηκε 26/11/2020), σ. 3.

¹¹⁷⁷ Κυριακόπουλος – Σκαμπαρδώνης, «Η επιδημία πανώλους...», ό.π., σ. 29-30.

πανώλη, που είχε περιοριστεί στις ελληνικές περιοχές, εμφανίστηκε τελευταία φορά στο Πήλιο το 1839¹¹⁷⁸, στο αρχείο του Ιατροσυνεδρίου συναντούμε συχνά αποφάσεις που αφορούν στην απολύμανση από τον φόβο της χολέρας¹¹⁷⁹.

Η κρατική οργάνωση της οθωνικής περιόδου δεν περιλάμβανε διαδικασίες ιατροκοποίησης της κοινωνίας¹¹⁸⁰. Οι εμπειρικοί γιατροί παρέμειναν στο προσκήνιο, όμως τις αποφάσεις για την υγεία του πληθυσμού θα τις έπαιρναν οι γιατροί με πανεπιστημιακό δίπλωμα. Σημαντικό βήμα προς την οργάνωση της υγείας υπήρξε η έκδοση της πρώτης ελληνικής *Φαρμακοποιίας*, που εξασφάλισε τον κρατικό έλεγχο στις φαρμακευτικές ουσίες. Είχε προηγηθεί η θεσμοθέτηση του ελέγχου των εμπειρικών γιατρών και της ακόλουθης αδειοδότησής τους έπειτα από εξετάσεις, εφόσον είχαν παρακολουθήσει με επιτυχία τα μαθήματα του Ιατροχειρουργικού Σχολείου που τους ενέτασσε επισήμως στο ιατρικό σώμα και τους υπέβαλλε σε έλεγχο γνώσεων και ικανοτήτων. Όσο κι αν αυτή η λειτουργία δεν είχε μεγάλη διάρκεια, το Ιατροσυνέδριο συνέχισε όλο τον 19^ο αιώνα να ελέγχει και να αδειοδοτεί τις μαίες. Μέσω του ελέγχου που επιβλήθηκε και υπήρξε καθοριστικός για την ασφαλή περίθαλψη του πληθυσμού, νομιμοποιήθηκαν οι φροντιστές υγείας που δεν διέθεταν πανεπιστημιακά πτυχία ιατρικής. Η ίδρυση των δύο θεσμών, αλλά κυρίως του Πανεπιστημίου και της Ιατρικής Σχολής, παγίωσε την ανάγκη αλλαγής νοοτροπίας και δημιούργησε αίσθημα ασφάλειας διότι αναμενόταν να αυξηθεί σημαντικά ο αριθμός των γιατρών που θα επάνδρωναν τις κρατικές δομές. Η οθωνική περίοδος οριστικοποίησε την ιδέα του κράτους ως προστάτη της υγείας, καθόρισε το ιατρικό περιβάλλον μέσα από την ίδρυση κεντρικών ελεγκτικών θεσμών για την υγεία, χωρίς όμως να ληφθούν παράλληλα τα απαραίτητα μέτρα για την περίθαλψη των κατοίκων¹¹⁸¹.

Οι υγειονομικές ρυθμίσεις και η νομοθεσία για την υγεία τον 19^ο αιώνα δείχνουν ένα τοπίο που μεταβάλλεται αργά και με δυσκολίες. Δεν είμαστε σε θέση να

¹¹⁷⁸ Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης...*, σ. 201-211.

¹¹⁷⁹ «Απόφαση 15^{ης} Οκτωβρίου 1865», *ΓΑΚ, Αρχείο Ιατροσυνεδρίου 1865-1899*, 10^{ος} Τόμος: 25 Αυγούστου 1865 έως 27 Ιανουαρίου 1871.

¹¹⁸⁰ Μπαρλαγιάννης, «Οθωνικός συγκεντρωτισμός», ό.π., σ. 25, 26.

¹¹⁸¹ Ένα παράδειγμα επιτυχημένης επιβεβλημένης αλλαγής νοοτροπίας ως προς την υγεία είναι το κεμαλικό τουρκικό κράτος των αρχών του 20^{ου} αιώνα, στο οποίο επιβλήθηκε η στροφή της κοινωνίας προς το επιστημονικό δυτικό ιατρικό μοντέλο, ενώ παράλληλα φρόντισαν να διατηρηθεί η στενή σχέση της κοινωνίας με τον παραδοσιακό πολιτισμό στις υπόλοιπες εκφράσεις του. Επέτυχαν την απομάκρυνση των χαμηλότερων στρωμάτων από το μη ελεγχόμενο πρακτικό ιατρικό σύστημα διασώζοντας τα στοιχεία ταυτότητας που τους συνέδεαν με την παράδοση. C. Dole, "In the Shadows of Medicine and Modernity: Medical Integration and Secular Histories of Religious Healing in Turkey", *Culture, Medicine and Psychiatry*, 28(3), 2004, σ. 255-280.

γνωρίζουμε αν και πότε εμφανίστηκαν τα ουσιαστικά αποτελέσματα των υγειονομικών παρεμβάσεων, καθώς δεν διαθέτουμε στοιχεία για την αναγνώριση της ανάγκης αλλαγής συνθηκών και υποχρεώσεων υγείας. Ο αριθμός των πτυχιούχων αυξήθηκε αργά, το κράτος δεν φρόντισε για την κάλυψη υγειονομικών αναγκών του πληθυσμού της επικράτειας, ενώ οι πρακτικοί γιατροί καταγράφονταν ως ενεργοί επαγγελματίες της υγείας ως πολύ αργότερα. Ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα δεν υπήρξε ιδιαίτερη κρατική φροντίδα για την υγεία και την ίαση του πληθυσμού. Το 1896 ο πληθυσμός του δήμου της Αθήνας μετρούσε 178.754 κατοίκους οι οποίοι δεν απολάμβαναν παροχές ολοκληρωμένης υγειονομικής φροντίδας¹¹⁸².

Οι συνθήκες ως προς τη δημόσια υγεία και την περίθαλψη δεν μεταβλήθηκαν στα χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στην ίδρυση του Πανεπιστημίου της Αθήνας και την αυγή του επόμενου αιώνα. Σε συνέδριο που έγινε στην Αθήνα με πρωτοβουλία της ΙΕΑ (Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών) τον Μάιο του 1901 και σκοπό να παρουσιαστούν τα ιατρικά δρώμενα της εποχής και οι προβληματισμοί των Ελλήνων γιατρών, ανάμεσα στα συμπεράσματα ήταν ότι η χώρα είχε μείνει πίσω στην οργάνωση υπηρεσιών υγείας, αλλά και στην υγειονομική νομοθεσία¹¹⁸³.

Περισσότερα από 60 χρόνια μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου, ο Σ. Ρόκκος, εκδότης της εφημερίδας *Ιατρικός Μηνύτωρ*, έγραψε τον Οκτώβριο του 1906: «... Ατυχώς παρ' ημίν η κατάσταση της δημόσιας υγιεινής ευρίσκεται εις τοιούτο σημείον, ώστε δύναται να θεωρηθή ως μη υπάρχουσα ... ουδεμία πρόνοια λαμβάνεται διά την υγείαν των κατοίκων, πάσα μολυσματική νόσος αφίεται ελευθέρα και αχαλίνωτος εις την ανθρωποκτόνον δράσιν της ... Επιβάλλεται όμως διά παντός μέτρου η αναγέννησις του τμήματος της Δ. Υγιεινής προς σωτηρίαν των χιλιάδων εκείνων, οίτινες ετησίως μεταφέρονται εις τον άδην ...»¹¹⁸⁴. Αυτού του είδους οι διαμαρτυρίες για την έλλειψη μέτρων και την απουσία υγειονομικής προστασίας του πληθυσμού από το κεντρικό κράτος ήταν συχνές και δεν είχαν σταματήσει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Η συνεχής ανησυχία για τη δημόσια υγεία μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους μάς οδηγεί ξανά στα κείμενα των χειρογράφων, που παραδίδουν άφθονα

¹¹⁸² Ε. Μπουρνόβα, *Οι κάτοικοι των Αθηνών, 1900-1960, Δημογραφία, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, ΕΚΠΑ, 2016, σ. 27.*

¹¹⁸³ Λ. Βλαδίμηρος, Χ. Φραγκίδης, «Το “Πανελλήνιον Ιατρικόν Συνέδριον” του 1901. Ιατρικά δρώμενα, υγειονομικά προβλήματα και κορυφαίοι ιατροί πριν από έναν αιώνα», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 19(6), 2002, σ. 700-709.

¹¹⁸⁴ Σ. Ρόκκος, «Ανοικτή επιστολή προς τον κ. Πρωθυπουργόν και κ. Υπουργόν Εσωτερικών: Η εν Ελλάδι Ιατρική. Η Δημόσια Υγιεινή», *Ιατρικός Μηνύτωρ*, 29-30, 10-20 Οκτωβρίου 1906, σ. 189-190.

τεκμήρια για μια μη θεσμοθετημένη ιατρική πραγματικότητα, την οποία διαμόρφωναν η συνεχής ανάγκη των ανθρώπων για ιατρική και φαρμακευτική βοήθεια και οι εκάστοτε τοπικές και ιστορικές συνθήκες.

Ο κόσμος της παλιάς ιατρικής γνώσης που διέσωζαν και διέδιδαν τα ιατρικά χειρόγραφα/γιατροσόφια παρέμεινε σταθερός και αξιοποιήσιμος από γιατρούς και ασθενείς για αιώνες. Ήταν η μόνη βοήθεια για τα ζητήματα ασθένειας, υγείας, καθαριότητας, μαγειρικής, γεωπονικής, και οι κώδικες που τα καταγράφουν έγιναν πολύτιμα εγχειρίδια, όσο πολύτιμη ήταν και η κατάκτηση μιας υγιούς ζωής. Τα ιατρικά επιστημονικά έντυπα που εκδίδονταν από τον 18^ο αιώνα διατήρησαν ένα μέρος αυτής της γνώσης και την «καθάρισαν» από τις προλήψεις και τη θρησκοληψία επιχειρώντας να δώσουν πληροφορίες τόσο για την επιστήμη όσο και για την υγεία των πολλών. Στο ελληνικό παράδειγμα, όπως μας δείχνει η εξέλιξη των ιατρικών κειμένων και σε συνέχεια των επιστημονικών και πολιτικών εξελίξεων, αναδύθηκε η ανάγκη της επιβολής των κανόνων της δημόσιας υγείας από πτυχιούχους γιατρούς και μέσω του κράτους με στόχο τη διατήρηση του υγιούς κοινωνικού σώματος. Και όμως οι άνθρωποι παρέμειναν πιστοί στην παράλληλη χρήση των χειρογράφων και στην επιλογή της εμπειρικής θεραπευτικής για την ίαση αξιοποιώντας την επιστημονική ιατρική γνώση μαζί με την εθνοϊατρική παράδοση ως το δεύτερο μισό του 20^{ού} αιώνα. Ο βυζαντινολόγος και πανεπιστημιακός Κ. Αμάντος, που γεννήθηκε στη Χίο —μια περιοχή με μεγάλη παράδοση στην αξιοποίηση και το εμπόριο φαρμακευτικών υλικών κατά την οθωμανική περίοδο—, έγραψε το 1931 στη μελέτη του με τίτλο *Ένας ιατροσοφικός κώδιξ*:

«Τα ιατροσόφια παρέχουν πολύτιμο υλικόν διά την ιστορίαν της ιατρικής και της φαρμακολογίας. Μας γνωρίζουν τας παρατηρήσεις, τας οποίας έκαμαν οι Έλληνες και άλλοι λαοί περί της θεραπευτικής αξίας των ριζών, των φύλλων ή των σπόρων διαφόρων βοτάνων και αι οποίαι ελησμονήθησαν διά της επικρατήσεως της νεωτέρας χημικής συνθέσεως των φαρμάκων. Ίσως δε η μελέτη των ιατροσοφίων δείξη ότι πολλαί των εν αυτοίς παρατηρήσεων έχουν πραγματική αξίαν»¹¹⁸⁵.

¹¹⁸⁵ Αμάντου, «Ιατροσοφικός κώδιξ», ό.π., σ. 148-170, σ. 149.

8. Πηγές

Χειρόγραφα:

ΓΑΚ, *Αρχείο Ιατροσυνεδρίου 1865-1899*, 10^{ος} τόμος, 25 Αυγούστου 1865 έως 27 Ιανουαρίου 1871.

ΧΦ777, Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης “Ivan Vazon” (1522).

ΧΦ9(11), Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολιου (1678-1679).

ΧΦ92, Βιβλιοθήκη Ζαγοράς, «Συλλογή ιατρική Μιχαήλ Κοντοπίδου, Ναξιώτου», (1749).

ΧΦ MSS725, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη (1769).

ΧΦ352, Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης “Ivan Vazon” , (1789)

ΧΦ5, ΙΠΑ ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, 18^{ος} αι.

ΧΦ241, Αρχείο Χειρογράφων ΙΕΕΕ (1809)

ΧΦ245, Αρχείο Χειρογράφων ΙΕΕΕ (1828)

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας (ΑΕΠ), Βουλή των Ελλήνων, <http://paligenesia.parliament.gr/>

Συλλογή Ζυγαλάκη, ΙΕΕΕ, *Αρχείο Βελή Πασά*, ΕΘΝ εΤ18820.

The Dacalbo Project, Digital Archive Concerning Alchemy in Byzantium and in Greek Speaking Communities of the Ottoman Empire, επιστημονικός υπεύθυνος Ευθυμιος Νικολαΐδης, ΕΣΠΑ 2007-2013, ΙΙΕ/ ΕΙΕ, <http://dacalbo.hpdst.gr/project>.

Έντυπα:

Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων, 21, 1838, <http://www.openarchives.gr/view/81930>

Αγάπιος Ιερομόναχος – Νικόδημος Αγιορείτης, *Πηδάλιον*, εν Αθήναις, 1841.

Βελλαρά Π., *Συστηματικόν εγχειρίδιον περί ιατρικής πολιτείας*, Βιέννη 1829-1830.

Βλαντή Σπυρίδωνος, *Υγιεινατάριον*, ήτοι τέχνη διά να ζήση ο άνθρωπος υγιής και πολυχρόνιος. Νυν πρώτον μεταφρασθέν εκ της Ιταλικής Γλώσσης παρά Σπυρίδωνος Βλαντή. Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. 1820.

Ελληνική Φαρμακοποιΐα, κατά βασιλικήν διαταγήν και κατ' έγκρισιν του Β. Ιατρικού Συμβουλίου εκδοθείσα, συνταχθείσα δε παρά Ιωάννου Βούρου, Ξαυερίου Λανδερέρου, Ιωσήφ Σαρτορίου, εν Αθήναις, εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας. 1837.

Ελληνικός Ταχυδρόμος, 3, 1839,

<https://srv-web1.parliament.gr/library.asp?item=43835>

Ζαβίρα Γεωργίου, *Ιατρικαί Παραινέσεις εις τα οποίας περιέχονται τα πλέον συνεχέστερα και κοινότερα εσωτερικά πάθη, τα σημεία κ' αι Ιατρείαι αυτών*. Ας εξέδοτο εις συγγαρικόν ιδίωμα ο εξοχώτατος κ' εν Ιατροφιλοσόφοι άριστος Ρατζ Σαμουήλ. Μεταφρασθείσαι εις την απλήν ημών διάλεκτον παρά Γεωργίου Ζαβίρα του Σιατιστέως, τύποις δε εκδοθείσαι σπουδή κ' δαπάνη του αυταδέλφου κ. Κωνσταντίνου Ζαβίρα, Εν Πέστα, 1787, εν τη τυπογραφία του Ιωσήφου Λέττνερ.

Ηπήτου Πετράκη, *Λοιμολογία ή, Περί της πανώλης: προφυλάξεως και εξολοθρεύσεως αυτής: μάλλον εις χρήσιν των ανιάτρων*, Εν Βιέννη, 1816.

Ιωάννου Σεργίου, *Πραγματείας Ιατρικής*, τ. 1^{ος}, Περιέχων επίτομον Ιστορίαν της Ιατρικής Τέχνης, Φιλοπονηθείσαν υπό Σεργίου Ιωάννου του Ιατρού Εν Κωνσταντινουπόλει, 1818.

Μάμουκα Α.Ζ., *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. Α'.

Μιχαήλ Κ., *Διαιτητικής Παραγγέλματα οισ προτέτακται Ιστορία Συνοπτική περί αρχής και προόδου της Ιατρικής συνεραμισθέντα υπό του εν ιατροίς εξοχωτάτου Κωνσταντίνου Μιχαήλ του εκ Καστοριάς*, Έκδοσις Δευτέρα, Εν Βενετία παρά Πάνω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων 1819.

Νικολίδου Ιωάννου του Πίνδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος, ήγουν η Μαλαφράντζα, εις το οποίον περιέχεται η Ιατρικοπρακτική Διδασκαλία περί του Γαλλικού πάθους, ήγουν Μαλαφράντζας*, Βιέννη 1794.

Παπαδογιαννάκης, Ν. Ε., *Κρητικό Ιατροσόφιον του 19^{ου} αιώνα*, Ρέθυμνο 2001.

Περδικάρι, Μ., ιατρού, *Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος*, 1817.

Στεφανίτζη, Π. Δ., Ιατρού Λευκάδιου, *Απλή και μεμαρτηρημένη έκθεσις των εν Ελλάδι πράξεων και τυχών αυτού απ' αρχής του αγώνος της επαναστάσεως μέχρι σήμερα*, εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Κ. Ράλλη, 1839.

Φυσική δημώδης εις παύσιν δεισιδαιμονίας, Κωνσταντίνου Πωππ, Επιστασία και διορθώσει Σπ. Βλαντή, Ενετίησι 1810, παρά Νικολάω Γλυκεί.

Clark, P. A., *A Cretan Healer's Handbook in the Byzantine Tradition, Text Translation and commentary*, Ashgate, Φάρνχαμ 2011.

Tissot, S. A., *Νουθεσίαι εις τον λαό εις διαφύλαξιν της σωματικής υγείας πάνν ωφέλιμοι: εξ ης εις την ιταλικήν μεταγλωττισθείσα, και τελευταίον εις την απλήν των*

Ελλήνων φράσιν, εις τόμους δύο: νυν το πρώτον τύποις εκδοθείσα, και επιμελώς διορθωθείσα/ πρότερον μεν συντεθείσα εις την γαλλικήν διάλεκτον παρά του κυρίου Τισσότ, παρά του κυρίου Γεωργίου Βεντότη εις κοινήν ωφέλειαν, Τόμος πρώτος, Ενετίησιν, 1780.

Tissot S. A., Αυνανισμού Επιτομή, Ητις περιγράφει τα διάφορα πάθη, και τας αρρωστίας, οπού γεννώνται από τας ασελγείς και ακολάστους ηδονάς, και μάλιστα από την επάρατον, και φθοροποιόν πράξιν της Μαλακίας. Νυν μεν Πρώτον εκ του Γαλλικού ιδιώματος μεταφρασθείσα εις την ημετέραν απλήν διάλεκτον, τυπωθείσα δε, και αφιερωθείσα τω Εξοχωτάτω Άρχοντι ιατρώ, κυρίω κυρίω Νικολάω, Σκουλιδά, Γαμβρώ του Μακαρίτου Τεσταμπούζα. Διά Δαπάνης του τιμιωτάτου Κυρίου Κωνσταντίνου Χρηζάκη του Κρητός. αφοζ. Ενετίησι, Γλυκής, Νικόλαος, 1777.

9. Βιβλιογραφία

Αγαπίου μοναχού του Κρητός, *Γεωπονικόν*, Κουλτούρα, Αθήνα 2008.

Αθανασίου, Α., *Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις, Η μελέτη του φύλου ως αναλυτικού εργαλείου στο χώρο της υγείας*, στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ, Νέα Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πανεπιστημίου Αιγαίου, 2004.

Αλεξάνδρου, Ν. Ε., *Γενική Οργανική Χημεία*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1985.

Αλιβιζάτος, Κ. Ν. – Πουρναρόπουλος, Γ. Κ., «Το περί “ευλογιασμού” έργον του Έλληνος ιατρού του ΙΗ΄ αιώνος Ιακώβου Πυλαρινού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 27, Αθήνα 1952.

Άμαντος, Κ., «Ιατροσοφικός κώδιξ», *Αθηνά*, 43, 1931, σ. 148-170.

Αναστασόπουλος, Α. – Κυριακόπουλος, Χ., «Ασθένεια και θάνατος στην οθωμανική Κρήτη: σταθερές και μετασχηματισμοί στις κοινωνικές αντιλήψεις και την κρατική πολιτική», *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies*, Ηράκλειο 21-25.9.2016.

Ανδρούδης, Π., «Το εμπόριο των αρωμάτων και των αρωματικών φυτών στο Βυζάντιο», *Πρακτικά Συνεδρίου Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1997, σ. 138-152.

Ανεμοδουρά, Μ., *Πολιτικές και οικονομικές δομές στην επικράτεια του Αλή πασά Τεπεντελενλή. Από τον “ανατολικό δεσποτισμό” ως τη νεωτερικότητα*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2020.

Ανεμοδουρά, Μ., *Ο θεσμός του Επόπτη Φύλαξης των Δερβενίων και η σχέση του με τον αρματολισμό*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2012.

Άντερσον, Μπ., *Φαντασιακές κοινότητες*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Αράπης, Κ., «Βούρος Ιωάννης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. Ζ', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήνα 1956, σ. 715.

Αργυροπούλου, Ρ., «Στοιχεία της αστικής ιδεολογίας του ΙΗ' αιώνα στα προλεγόμενα των φιλοσοφικών βιβλίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ΚΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 239-246.

Αριές, Φ., *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, Ι. Η εποχή των κοιμωμένων*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, πρόλογος Γ. Μαργαρίτης, Εστία, Αθήνα 1997.

Ασδραχάς, Σ., «Το ιστορικό του αγώνα», στο *Η επανάσταση του 1821, Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα 2018.

Ασπράκη, Γ. et al., *Ιατρός - Ασθενής: η ανθρωπολογική προσέγγιση. Σχέση ιατρού - ασθενή. Οδηγίες για μια αποτελεσματική επικοινωνία*, Τμήμα Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015

Βαϊκούση, Ε., «Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18^{ος} – 19^{ος} αιώνας)», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984.

Βακαλόπουλος, Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. ΣΤ', Θεσσαλονίκη 1982.

Βακαλόπουλος, Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 1976.

Βακαλόπουλος, Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1973.

Βάκη, Φ., «Ο Διαφωτισμός εναντίον της αυτοκρατορίας», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.-εισαγωγή) *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 81-92.

Βλαδίμηρος, Λ. – Φραγκίδης, Χ., «Το “Πανελλήνιον Ιατρικόν Συνέδριον” του 1901. Ιατρικά δρώμενα, υγειονομικά προβλήματα και κορυφαίοι ιατροί πριν από έναν αιώνα», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 19(6), 2002, σ. 700-709.

Βλαχάκης, Γ., – Καράς, Γ., «Οι επιστήμες της Φύσης», στο Γ. Καράς (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17^{ος} – 19^{ος} αιώνας)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

Βλάχος, Ν., «Θεσσαλοί γιατροί (ΙΖ'-ΙΘ' αι.)», *Αρχαίον Θεσσαλικών Μελετών*, 3-4, 1974-76, σ. 7-73.

Βολανάκης, Ι. Η., «Πρόληψη και θεραπεία ασθενειών με βότανα στο Αποδούλου, Αμαρίου Ρεθύμνης Κρήτης», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*, Ρέθυμνο 2003, σ. 49-83.

Βουραζέλη, Ε., *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, τχ. Α΄, Τυποτεχνείον Ελλήνων Επιστημόνων, Εν Αθήναις 1939.

Γαβριήλ, Ε., «Η έννοια της ιατρικοποίησης στην κοινωνιολογία της Υγείας», *Medical News J*, 1(2), 2015, σ. 12-17.

Γαϊτανάκης, Ι., «“Πολλά ’ναι τα φελούμενα μα λίγοι τα κατέχουν...”. Λαϊκές ονομασίες ασθενειών και φαρμακευτικών βοτάνων», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρεθυμνο 2003, σ. 85-95.

Γεδεών, Μ. Ι., «Καλλίνικος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. ΙΓ΄, Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήναι 1956, σ. 575.

Γιαλαμά, Δ., *Έλληνες και Ελληνίδες που δικάστηκαν από την Ιερά Εξέταση της Βενετίας με την κατηγορία της μαγείας (16^{ος} – 18^{ος} αι.)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003

Γιανναράς, Χ., *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Δόμος, Αθήνα 1992.

Γκανιάτσας, Κ., «Βότανα – γιατροσόφια – κομπογιαννίται», *Ηπειρωτική Εστία*, 21, 1972, σ. 445-463.

Γκαουάντε, Α., *Εμείς οι θνητοί*, μτφρ. Λύο Καλοβυρνάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016.

Δαρδαβέσης, Θ. Ι., «Η ιστορική πορεία του Υπουργείου Υγείας στην Ελλάδα (1833-1981)», *Ιατρικό Βήμα*, Οκτ.-Νοέμ. 2008, σ. 50-61.

Δετοράκης, Μ., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)*, Ηράκλειο 2010.

Δημαράς, Κ. Θ., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1977.

Δημαράς, Κ.Θ., «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 455-491.

Δημακόπουλος, Γ., *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827: συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής διοικήσεως*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, 1966.

Δημακόπουλου, Γ. Δ., *Ο κώδιξ των νόμων της ελληνικής Επανάστασεως 1822-1828*, Αθήναι 1966.

Δημητρόπουλος, Δ., «Το κοινό και τα ήθη, Μύκονος, 18^{ος} – 19^{ος} αι. Σκέψεις με αφορμή τρία τεκμήρια», στο *Όψεις της ιστορίας της Μυκόνου τα νεότερα χρόνια*, ΠΕ/ΕΙΕ, Κοινωφελής Δημοτική Επιχείρηση Περιβάλλοντος, Παιδείας και Ανάπτυξης Μυκόνου, Αθήνα 2018, σ. 123-165.

Δημητρόπουλος, Δ., «Μύκονος 17ος – 18ος αι.: Συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων μιας νησιωτικής κοινωνίας», Πρακτικά Διημερίδας *Μελέτες και Έρευνες για τη Μύκονο στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες*, Πολιτιστικός Λαογραφικός Σύλλογος Γυναικών Μυκόνου, Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων, Μύκονος 2009, σ. 15-27.

Δημητρόπουλος, Δ., «Δόμηση και κοινοτική παρέμβαση στα νησιά του Αιγαίου, 17^{ος} – αρχές 19^{ου} αι.», *Μνήμων*, 23, 2001, σ. 37-65.

Διακάκης, Α., «Μια πόλη σε κίνηση: Οι πληθυσμιακές μεταβολές στο Μεσολόγγι κατά το 1821», στο *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 12 - 13 Ιουνίου 2015, Αθήνα 2018.

Διαμαντούρος, Ν., *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.

Διαμαντόπουλος, Θ. (επιμ.), *Ιατρικά βυζαντινά χειρόγραφα*, Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής, Δόμος, Αθήνα 1995.

Δρούλια, Λ., «III. Ελληνική αυτοσυνειδησία. Μια πορεία γεμάτη λέξεις και σημασίες», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 39-54.

Εκκεκάκη, Γ. Π., «Οι κατ' επάγγελμα φορείς της λαϊκής ιατρικής στην Κρήτη κατά το β' μισό του 19^{ου} αι.», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 2003, σ. 227-234.

Ελίας, Ν., *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τ. Α', Αθήνα 1997.

Εμμανουήλ, Ι. Ε., *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήνα 1948.

Ευθυμίου, Μ., «Συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 325-338.

Ευτυχιάδης, Α. Χ., *Η άσκηση της Βυζαντινής ιατρικής επιστήμης και κοινωνικά εφαρμογαί αυτής κατά σχετικές διατάξεις*, Γρ. Παρισιάνος, Αθήνα 1983, σ. 19-22.

Ευτυχιάδης, Α. Χ., *Εισαγωγή εις την Ελληνικήν θεραπευτικήν από του 1453 μέχρι των μέσων του 19^{ου} αιώνας*, Αθήνα 1985.

Ζαρκάδας, Θ., *Το χωριό Καταφύγι Αγράφων*, εκδόσεις Όμικρον, Αθήνα 1996.

Ζάρρα, Ι. – Μεράντζας, Χ. – Σαμπανίκου Ε., *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16^{ος} – 20^{ός} αι.)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, <http://hdl.handle.net/11419/3926>.

Ζαρλάχα, Α., *Απομόνωση, μελέτη και βιολογική δραστικότητα συστατικών φυσικών προϊόντων*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Χημείας, 2016.

Ζαπάντη, Σ., *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999.

Ζαρίδη, Κ., «Φαρμακεία-αρωματοποιεία στην Κέρκυρα τον 16^ο και τις αρχές του 17ου αι.», *Δωδώνη, Ιστορία και Αρχαιολογία*, ΚΔ', τχ. 1, 1995, σ. 111-127.

Ζέη, Ε., *Κανάρης, Κουντουριώτης, Τομπάζης, Ο αγώνας στη θάλασσα*, Σειρά: Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας, τ. 13, Ιστορική Βιβλιοθήκη, *Τα Νέα*, Αθήνα 2010.

Ζώης, Α. Χ., «Γεώργιος Ζαβίρας», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. ΙΑ', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήνα 1956, σ. 879.

Ηλιού, Φ., «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 9-26.

Ηλιού, Φ., «Βιβλία με συνδρομητές. Π. Από τα χρόνια της Επανάστασης ως το 1832», *Εραμιστής*, 22, 1991, σ. 172-240.

Ηλιού, Φ., «Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821). Νέα στοιχεία», *Εραμιστής*, 16, 1980, σ. 285-295.

Ηλιού, Φ., «Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Εραμιστής*, 12, 1975, σ. 101-179.

Ίλλιτς, Ι., *Ιατρική Νέμεση. Η απαλλοτρίωση της υγείας*, Νησίδες, Αθήνα 2010.

Γ. Ιωακείμογλου, *Φαρμακολογία και Συνταγολογία*, Αθήνα 1953.

Λεξικό όρων υγιεινής και επιδημιολογίας, Φόρουμ Δημόσιας Υγείας και Κοινωνικής Ιατρικής, Εκδόσεις Κάλλιπος, 2015,
https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/2667/1/15373_Dimoliatis-MasterDocument.pdf

Καράβατου, Θ., «Η γένεση της ψυχιατρικής και του ασύλου», *Ο Πολίτης*, 78, 1987, σ. 52-55.

Καραγεώργου-Κουρτζή Ο., *Πληροφορίες περί ιατρικής από το Αρχείο Περούκα για την περίοδο 1800-1820*, <https://argolikivivliothiki.gr>

Καραμάνου, Μ., *Πέντε αιώνες θεραπευτικού αγώνα κατά της σύφιλης*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Ιατρική Σχολή, Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής, 2012.

Καραμανωλάκης, Β., «Διερευνώντας τη μαθητεία. Η συγκρότηση της ιστορικής κοινότητας και ο Σ. Λάμπρος», Ομιλία στο πλαίσιο του επιστημονικού συνεδρίου «Σπυρίδων Λάμπρος. Ο ιστορικός, το έργο και η εποχή του», Αθήνα, 12-13 Δεκεμβρίου 2019.

Καραμανωλάκης, Β., *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 2006.

Καραμανωλάκης, Β., «Το Δρομοκαΐτειο Φρενοκομείο: 1887-1903. Όψεις της εγκατάστασης ενός ιδρυματικού θεσμού», *Μνήμων*, 20, 1998, σ. 45-66.

Καραμανωλάκης, Β., «Η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (19^{ος} αι.): ο χρόνος των μαθημάτων και ο χρόνος των φροντιστηρίων», Πρακτικά Συνεδρίου *Οι χρόνοι της Ιστορίας, Για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, 17-19 Απριλίου 1997, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1998, σ. 63-67.

Καραμπερόπουλος, Δ., *Ιστορία της Ιατρικής: Ελληνική βιβλιογραφία 1750-2000*, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2009.

Καραμπερόπουλος, Δ., «Ελληνική ιατρική ορολογία: Οι απαρχές της κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 25(2), 2008, σ. 244-247, <http://www.karaberopoulos.gr/karaberopoulos/ergasies/102.asp>

Καραμπερόπουλος, Δ., «Εμβολιασμός: η πρώτη επιστημονική εφαρμογή του από τους Έλληνες ιατρούς Εμμ. Τιμόνη και Ιακ. Πυλαρινό (αρχές 18^{ου} αι.)», *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 53(4), 2006, σ. 347-351.

Καραμπερόπουλος, Δ., «Βυζαντινή Θεραπευτική», Πρακτικά Συνεδρίου *Βυζάντιο – Βενετία – νεότερος ελληνισμός. Μια περιπλάνηση στον κόσμο της επιστημονικής σκέψης*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 91-100.

Καραμπερόπουλος, Δ., «Έλεγχος αποτελεσματικότητας φαρμάκου από τον Γαληνό», *Ελληνική Ιατρική*, 70, 2004, σ. 229-231.

Καραμπερόπουλος, Δ., «Ένα βιβλίο που λανθάνει: Χρ. Σουγδουρή, Βιβλίων ιατρικών της ποδαλγίας, Νίζνα, 1781», *Ο Ερασιστής*, 24, 2003, σ. 196-199, <https://doi.org/10.12681/er.15>

Καραμπερόπουλος, Δ., «Η άδηλος διαπνοή του δέρματος στα έντυπα της Νεοελληνικής Αναγέννησης», στο Θ. Διαμαντόπουλος (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Νεφρολογίας*, Ελληνική Νεφρολογική Εταιρεία – Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 472-474.

Καραμπερόπουλος Δ., *Φαρμακευτικά φυτά στα έντυπα ελληνικά βιβλία (δεύτερο μισό 18^{ου} αι. – αρχές 19^{ου} αι.)*, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2000.

Καραμπερόπουλος, Δ., «Δαμαλισμός (1798): Οι πρώτες δημοσιεύσεις στα ελληνικά», *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 46, 1999, σ. 224-230.

Καραμπερόπουλος, Δ., «Ιωάννης Νικολίδης και Anton Stoerck, ταύτιση κειμένου του βιβλίου “*Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος, ήγουν η Μαλαφράντζα*”, Βιέννη 1794», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής*, Κοζάνη 1999, σ. 5-31.

Καραμπερόπουλος, Δ., *Ένα αβιβλιογράφητο κείμενο του 1815 για την προστασία από την πανώλη, Γεωργίου Κοζάκη Τυπάλδου: «Περί του καθαρισμού του αέρος διά του αλικού οξέος»*, Αθήνα 1994.

Καραμπερόπουλος Δ., *Η πρώτη ιστορία της Ιατρικής στην ελληνική γλώσσα. Παράρτημα. Μιχαήλ, Συνοπτική Ιστορία της Ιατρικής, Βιέννη 1794*, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη, Αθήνα - Πειραιάς 1994.

Καραμπερόπουλος, Δ., «Για τη διατριβή του Θωμά Μανδακάση, *Όμοια των ελλειπόντων ομοίων ιάματα*, Lipsiae, 1757», academia.edu.

Καρανάσιος, Χ., «Μαρτυρίες αναφορικά με τη χρονολόγηση γεγονότων του βίου του ιατροφιλοσόφου Γεωργίου Σακελλαρίου», *Ο Ερανιστής*, 22, 1999, σ. 117-135.

Καράς Γ. (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17^{ος} – 19^{ος} αι.)*, ΚΝΕ/ ΕΙΕ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

Καράς, Γ., *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία: Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Γ', *Οι επιστήμες της ζωής*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1994.

Καράς, Γ., *Η επιστημονική – φιλοσοφική σκέψη στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η περίπτωση των φυσικών – θετικών επιστημών*, Μέρος Β', Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1984

Καράς, Γ., «Ανάγκες και κατευθύνσεις της επιστημονικής σκέψης στον ελληνικό ΙΗ' αιώνα. Τεκμήρια από προλεγόμενα βιβλίων θετικών επιστημών», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 247-256.

Καράς, Ι., «Η ανακάλυψη της φύσης. Οι απαρχές της νεοελληνικής επιστημονικής σκέψης», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 125-144.

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. – Γραφάκου, Μ., «Τα λουτρά της Αθήνας», *Αρχαιολογία*, 31, 1989, σ. 34-42.

Κατσαρδή-Hering, Ο., – Παπαδία-Λάλα, Α. – Νικολάου, Α. – Καραμανωλάκης, Β. (επιμ.), *Ελλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018.

Κατσαρδή-Hering, Ο., «Από την οθωμανική κατάκτηση ως την εδραίωση του νεοελληνικού κράτους», στο Ι. Κ. Χασιώτης – Ο. Κατσαρδή-Hering – Ε. Α. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15^{ος} – 21^{ος} αι.*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

Κατσαρδή-Hering, Ο., *Τεχνίτες και τεχνικές βαφής νημάτων. Από τη Θεσσαλία στην Κεντρική Ευρώπη (18^{ος} – αρχές 19^{ου} αι.)*. Επίμετρο: *Η Αμπελακιώτικη Συντροφιά (1805)*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο Αμπελακίων/Σύνδεσμος Αμπελακιωτών και Φίλων των Αμπελακίων, Αθήνα 2003.

Κατσαρδή-Hering, Ο., «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μία παιδεία ελληνική ή προς “θεραπεία” της πολυγλωσσίας;», Πρακτικά Συνεδρίου *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Αθήνα 1995, σ. 153-176.

Κατσαρδή-Hering, O., *Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: Το πανηγύρι στη Senigallia (18^{ος} – αρχές 19^{ου} αιώνα)*, Αναστατικές Εκδόσεις, Αθήνα 1989.

Κιουσοπούλου, Α. – Μπενβενίστε Ρ., «Γαμήλιες στρατηγικές και «παρεκκλίσεις στον οικογενειακό βίο: Βυζάντιο και Μεσαιωνική Δύση», *Μνήμων*, 13, 1991, σ. 255-278.

Κιτρομηλίδης, Π. Μ., «Π. Η πολιτική σκέψη του νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 27-38.

Κιτρομηλίδης, Π. Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Κοραής, Α., *Τα εις την έκδοσιν των βίων του Πλουτάρχου προλεγόμενα. Ακολουθία των αυτοσχεδίων στοχασμών περί της ελληνικής παιδείας και γλώσσης*, πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, τ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986.

Κοραής, Α., *Άτακτα*, τόμος τέταρτος, αλφάβητον δεύτερον, εν Παρίσιος 1832.

Κορασίδου, Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, ΙΑΕΝ, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995.

Κορρ, Ε., «Ειδήσεις για ένα πολύτιμο ελληνικό χειρόγραφο. Η ανέκδοτη “Περιήγησις” του Γ. Ζαβίρα», *Παρνασσός*, 2, 1960, σ. 381-386.

Α. Κουζής, «Γ' Ιστορία της Ιατρικής Σχολής», *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Εκατονταετηρίς 1837-1937* (Διεύθυνσις Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου, Αθήνα), τχ. Α', 8, 1939.

Κουζής, Α. Κ., «Ηπίτης Πέτρος Κ.», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη*, τ. ΙΒ', Αθήναι 1956, σ. 351.

Κουκουλές, Φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Ε', Collection de l'Institut Francais d'Athènes, Εν Αθήναις 1952.

Κουμαριανού, Α., «Στάσεις και συμπεριφορές απέναντι στο ελληνικό έντυπο στον φθίνοντα ΙΗ' αιώνα και στον αρχόμενο ΙΘ' αιώνα», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 257-269.

Κρεμμυδάς, Β., «Χαρακτηριστικές όψεις του εξωτερικού εμπορίου της Κρήτης (τέλος 18^{ου} και αρχές 19^{ου} αιώνα)», *Ερανιστής*, 16, 1980, σ. 190-198.

Κρητικίδης, Ε. Ι., «Περί των επικρατούντων εν Σάμω σποραδικών νοσημάτων», *Δέλτος*, 40, 2010, σ. 41-44.

Κριμπάς, Κ., «Η Γαλλική επιστημονική αποστολή στον Μωριά», *Τα Ιστορικά*, 23, 1995, σ. 317-334.

Κυριακίδου-Νέστορος, Α., *Λαογραφικά μελετήματα ΙΙ*, Πορεία, Αθήνα 1993.

Κυριακόπουλος, Κ. – Σκαμπαρδώνης, Γ. Ι., «Η επιδημία πανώλους του Πόρου το 1837», *Δέλτος*, 39, 2010, σ. 19-30.

Κωνσταντινίδου, Κ., *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17^{ος} – 18^{ος} αι.)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2007.

Κωστάκης, Θ. Π., «Ένα ανέκδοτο σιγίλλιο και ένα μπουγιουρτί», *Πελοποννησιακά*, τ. Β', 1955, σ. 369-376.

Κωστής, Κ. Π., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14^{ος} -19^{ος} αιώνας*, Ηράκλειο 2013.

Κωστής, Κ., «Κοινότητες, Εκκλησία και μιλλέτ στις “ελληνικές” περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», εισήγηση, *The Social and Economic History of the Greek Millet. From the Tanzimat to the Young Turks*, Conference Meeting, Princeton University, 31 Μαρτίου – 1 Απριλίου 1989.

Κώτση, Α., *Νοσολογία των παιδικών ηλικιών και της νεολαίας (20^{ος} αιώνας)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, ΙΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 2008.

Λαδάς, Γ. Ξ., «Βενδότης Γεώργιος», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. Ζ', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήνα 1956, σ. 7.

Λαζαρίδη, Κ. Π., «Από τη ζωή και το έργο ενός Ζαγορίσιου κομπογιαννίτη», *Ηπειρωτική Εστία*, 31, 1982, σ. 179-188.

Λαΐου, Σ. – Σαρηγιάννης, Μ., *Οθωμανικές αφηγήσεις για την ελληνική επανάσταση , από τον Γιουσοφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ πασά*, Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821/02, ΠΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2019.

Λαμπρίδης, Ι., *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, 8: Ζαγοριακά, Μέρος Α', Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Αναστασίου Ν. Τρίμη, 1889, σ. 58.

Λάμπρος, Σ., «Το ιατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργού», *Νέος Έλληνομνήμων*, 14, 1917, σ. 51-78.

Λάμπρος, Σ., «Το μετά Σολομωνικής Ιατροσόφιον της Βονωνίας», *Νέος Έλληνομνήμων*, 15(A), 1921, σ. 30-40.

Λάππας, Κ., *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004.

Λάππας, Κ., «Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων, 1770-1821», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 75-100.

Λασκαράτος, Ι., «Η ίδρυση της έδρας της Υγιεινής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Οι πρώτοι καθηγητές (1837-1900)», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 19(10), 2002, σ. 76-87.

Λε Γκοφ, Ζ. – Τρουόνγκ Ν., *Μια ιστορία του σώματος στον Μεσαίωνα*, μτφρ. Μ. Μαλαφέκα, Αθήνα 2003.

Λέκκας, Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία, πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 13, ΕΜΝΕ, Μνήμων, Αθήνα, 1992.

Λεξικό του Λευκαδίτικου Γλωσσικού Ιδιώματος, <https://lexikolefkadas.gr/>

Λιάκος, Α., *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007

Λιάτα, Ε., «Οι Κοινότητες. Ένας θεσμός με πολλές όψεις», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 309-324.

Λούκος, Χ., «Ερωτικές σχέσεις και σεξουαλικές πρακτικές κατά την Επανάσταση του 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 12, και 13 Ιουνίου 2015, ΙΜΝΕ, Περιοδικό *Μνήμων*, Αθήνα 2018, σ. 358-383.

Λούκος, Χ., *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αι., οι μαρτυρίες των διαθηκών*, πρόλογος Σπ. Ι. Ασδραχάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2000.

Μάλαμας, Μ., *Η λαϊκή βοτανολογία στο Ζαγόρι*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1982.

Μάνδουλα-Κουσούνη, Μ., «Ιατρικό Κολέγιο ή Collegio Medico», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*, 7(1), 2011, σ. 47-55.

Μαρκέτος, Σ., *Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*, Γ΄ έκδοση, Αθήνα 1996.

Ματθαίου, Α., *Οικογένεια και σεξουαλικότητα. Μεταξύ παράδοσης και Νεωτερικότητας, [Ελληνικές Μαρτυρίες, 17^{ος} – αρχές 19^{ου} αι]*, Μέλισσα, Αθήνα 2019.

Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., «Περί ελληνικής ιατρικής πολιτείας: αποτυπώσεις της Νεωτερικότητας σε τρεις εκδόσεις του 1829», στο *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 77-94.

Ματθαίου Α., «Συζυγικές σχέσεις και σεξουαλικότητα στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: κανόνες, πρότυπα, συμψηφισμοί», *Τα Ιστορικά*, 44, 2006, σ. 147-160.

Ματθαίου, Α., «Οι ντελικάτες τροφές και το λιτοδίαιτο», *Τα Ιστορικά*, 40, 2004, σ. 37-52.

Ματθαίου Α. (Επιμέλεια), *Ιστορία της Διατροφής, Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 17, ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1998.

Λ. Μαυρομάτης, «Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 147-152

Μέκιος, Κ. Μ., «Βλαντής», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. Ζ΄, Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήναι 1956, σ. 401-402.

Μητουλάκης, Δ., *Παραδοσιακή ιατρική και φαρμακογνωσία μέσα από ελληνικά χειρόγραφα ιατροσόφια (15^{ος} – 19^{ος} αι.): δρόγες, παθήσεις, συνταγές*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2020.

Μουζάκης, Σ., «Πρακτικές, συμπεριφορές και ρήξεις στον αγροτικό κόσμο. Βροντολογία-σεισμολογία-νομοκανόνες 17^{ου} – 18^{ου} αιώνα. Καταχρηστικές παρεκκλίσεις στη διαχείρισή τους», *Ε΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 2014, Πρακτικά, τ. Α΄, σ. 237-264.

Μουσελίμη, Σ., «Λαϊκό γιατροσόφι», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. Ι, 1961, σ. 1003-1010, 1081-1087.

Μπαρλαγιάννης, Θ., «Η Medizinische Polizey στην Ελλάδα του Όθωνα: γερμανικές επιρροές στην ελληνική δημόσια υγεία», *Online-Compendium των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*.

Μπαρλαγιάννης, Θ., «Μια πόλη σε κρίση: η επιδημία χολέρας στον Πειραιά το 1854», *Τα Ιστορικά*, 69, 2019, σ. 37-58.

Μπαρλαγιάννης, Θ., «Οθωνικός συγκεντρωτισμός και δημόσια υγιεινή», *Τα Ιστορικά*, 67, 2018, σ. 77-90.

Μπαρλαγιάννης, Θ., *Η υγειονομική συγκρότηση του ελληνικού κράτους (1833-1845)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2018.

Μπαρλαγιάννης, Θ., «Η ταυτότητα του επίσημου ιατρικού σώματος στην Ελλάδα του Όθωνα: ανάμεσα στο ευρωπαϊκό επιστημονικό παράδειγμα και τις ντόπιες πολιτισμικές και πολιτικές πραγματικότητες», *Πρακτικά Δ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών «Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)»*, τ. Ε΄, ΕΕΝΣ, Αθήνα 2011.

Μπόμπου-Σταμάτη, Β., *Τα καταστατικά του σωματείου (Nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17^{ος} – 18^{ος} αι.)*, ΚΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 1995.

Μπουλγκάκωφ, Μ., *Σημειώσεις ενός νεαρού γιατρού*, μτφρ. - εισαγωγή Αλ. Ιωαννίδου, Εκδόσεις Ποικίλη Στοά, Αθήνα 2015.

Μπουρδάρα, Κ., «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989.

Μπουρνόβα, Ε., *Οι κάτοικοι των Αθηνών, 1900-1960, Δημογραφία, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, ΕΚΠΑ, 2016.

Μπόκος, Γ. Δ., «Η “διαφημιστική” προβολή του βιβλίου κατά την Τουρκοκρατία», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 113-135.

Μυκονιάτικα Χρονικά, 3, 1933.

Νικολαΐδης, Ε., *Επιστήμες και Ορθοδοξία, Από τους Έλληνες Πατέρες στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, επιστ. επιμ. Γιάννα Κατσιαμπούρα, Προπομπός, Αθήνα 2018.

Νικολαΐδης, Ε., «Οι επιστήμες στο Βυζάντιο. Η ιστορική παράδοση του νεώτερου ελληνισμού», στο Γ. Καράς (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17^{ος} – 19^{ος} αι.)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

Νικολαΐδης, Ε. – Διαλέτης, Δ. – Αθανασιάδης, Η., «Τυπολογία των βιβλίων των θετικών και φυσικών επιστημών του προεπαναστατικού αιώνα (1750-1821)», *Τετράδια Εργασίας* 8, ΚΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 1986, σ. 7-30.

Νικολουδάκη-Σουρή, Ε., «“Πού να γυρέσω γιατρικό και πού να βρω βοτάνι...”. Συμπτώματα του πάθους και προοπτική θεραπείας στην ερωτική μαντινάδα», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 2003, σ. 301-320.

Νιτσιάκος, Β., *Πεκλάρι*, Ιωάννινα 2015.

Ντεβίλ, Π., *Χολέρα και πανούκλα*, μτφρ. Άννη Σπυράκου, Εκδόσεις Τόπος, 2012.

Ντίνα, Δ., «Μια ανάγνωση των απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη με ιατρική ματιά», *Ιατρικά Θέματα*, ΙΘ', τ. 45, 2007, σ. 61-65.

Οικονομίδου, Δ., «Εξορκισμοί και ιατροσόφια εξ Ηπειρωτικού χειρογράφου», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 8 (1953-54), 1956, σ. 14-40.

Οικονομίδου, Δ., «Δημώδης Ιατρική εν Θράκη», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 16, 1951, σ. 181-228.

Παναγιωτίδου, Ι. Ε., «Ηπειρος: υγεία, νοσηρότητα και περίθαλψη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 9, 1997, σ. 37-62.

Παναγιωτόπουλος, Β. – Δημητρόπουλος, Δ. – Μιχαηλάρης, Π. (επιμ.), *Αρχείο Αλή Πασά*, τ. Δ', ΕΙΕ, ΙΝΕ, Αθήνα 2009.

Παναγιωτόπουλος, Β., «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων», στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου, Ιστορικά Μελετήματα*, Τετράδια Εργασίας, 18, ΚΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σ. 25-47.

Πανοπούλου, Α., «Δύο λαϊκές ιατρικές συνταγές σε νοταριακό κώδικα του 17^{ου} αιώνα», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 2003, σ. 36-371.

Πανταζόπουλος, Ν., *Νεοελληνικό κράτος και ευρωπαϊκή κοινότητα. Ο καταλυτικός ρόλος των Βαυαρών*, με τη συμμετοχή του Μ. Σταθόπουλου, πρόλογος Ε. Βενιζέλος, εισαγωγή Π. Πετρίδης, Παρουσία, Αθήνα 1998.

Πανταζόπουλος, Ν. Ι., *Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση*, Παρουσία, Αθήνα 1993.

Παπαδία-Λάλα, Α., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1996.

Παπαδιαμάντης, Α., *Η μετανάστις*, εκδόσεις Πελεκάνος, Αθήνα 2009.

Παπαδόπουλος, Γ., «Προσεγγίσεις στην ιστορία των φαρμάκων», *Νεύσις*, 15, 2006, σ. 174-192.

Παπαδογιαννάκης, Ν. Ε., *Κρητικό Ιατροσόφιο του 19^{ου} αιώνα*, Ρέθυμνο 2001.

Παπασταματίου, Δ. – Κοτζαγεώργης, Φ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, www.Kallipos.gr, ΕΣΠΑ, 2016.

Παπαχριστοδούλου, Π., *Η γιατρική στη Θράκη τον 10^ο αιώνα, μελέτη λαογραφική*, Αθήνα 1951.

Παπαχριστοδούλου, Π., «Η γιάτρισσα, θρακική ηθογραφία», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 8, 1951, σ. 189-192.

Παρανίκας, Μ., *Σχέδιασμα περί της εν των ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστάσεως (10^ο) εκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολις 1867.

Πασσαλής, Χ., «Χρήσεις των φυτών στη λαϊκή μαγική θεραπευτική του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού», Πρακτικά Συνεδρίου *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1997, σ. 179-195.

Πασσαλής, Χ. Ν., *Νεοελληνικές λαϊκές επωδές (γητείες, ζόρκια). Μορφολογικά χαρακτηριστικά και εθνογραφικές καταγραφές*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2000.

Πασπάτης, Α. Γ., *Υπόμνημα του γραικικού νοσοκομείου του Επτά Πύργων*, Εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά, Εν Αθήναις 1862.

Πασχάλης, Δ. Π., «Κοντοπίδης, Μιχαήλ Μάρκελλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τ. ΙΔ', Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήναι 1956, σ. 835.

Πατηνιώτης, Μ., «Έθνος, επιστήμη, ταυτότητες. Η ιστοριογραφία στην περιφέρεια της Ευρώπης», *Νεύσις*, 15, 2006, σ. 3-16.

Πατηνιώτης, Μ., *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, ΜΙΘΕ, 2001.

Πατσέλης, Ν., «Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. Α', 1952, σ. 49-53.

Πάτσιου, Β., «Ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση: το περιοδικό *Ευρωπαϊκός Εραμιστής*», Α. Ταμπάκη – Ο. Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα*, τ. Β', Αθήνα 2016, σ. 167-185.

Πεντόγαλος, Γ., *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς στα χρόνια των ξενικών κυριαρχιών (1500-1864)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004.

Πετρόπουλος, Γ. Α., *Νοταριακές πράξεις Παζών διαφόρων νοταρίων των ετών 1658-1810*, Αθήνα 1958.

Πέτσιος, Κ., «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725): Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή, τη διδασκαλία και το φιλοσοφικό του έργο», *Δωδώνη, Μέρος Τρίτο, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας* (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), 31, 2002, σ. 241-308.

Πιζάνιας, Π., «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.-εισαγωγή), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 13-77.

Πλουμίδης, Γ., «Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, 18^{ος} αι.», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 43, 2009, σ. 642-672.

Πλουμπίδης, Δ., *Ιστορία της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα*, Αθήνα 1995.

Πολίτης, Α., «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου», *Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες, Τετράδια Εργασίας*, 9, ΚΝΕ, ΕΙΕ, 1987, σ. 133-224.

Πολυχρονίδης, Ι. Ε., *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια και Υγειονομική Πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913), Δημόσια Υγεία και Κοινωνική Πρόνοια στην Ευρώπη, την Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ού} αιώνα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010.

Προγουλάκης, Γ., «Παραγωγή, γαιοπρόσοδος, κερδοφορία του χρήματος στα εδάφη του Αλή Πασά, *Τα Ιστορικά*, 32, 2000, σ. 73-88.

Πουρναρόπουλος, Γ., *Η ιατρική του αγώνος, η συμβολή των υγειονομικών εις τον αγώνα της ανεξαρτησίας (1821)*, Αθήνα 1973.

Πραγματεία περί Φυσιολογίας και Παθολογίας, Νικολάου Ιερόπαιδος εξ Αγράφων, πρόλογος Γ. Ν. Αντωνακόπουλος, εισαγωγή-έκδοση Α. Τσελίκας – Γ. Ν. Ηλιούδης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιατρικής, Λάρισα 1996.

Πυργιωτάκης, Ι. Ε., «Το Πανεπιστήμιο των αξιών: η πρόταση και η κληρονομιά του Wilhelm von Humboldt και η θέση της στον σύγχρονο κόσμο», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 13, 2004, σ. 1-17.

Σαρλής, Γ. Π., *Αρωματικά και φαρμακευτικά φυτά* (Σημειώσεις Εργαστηρίου Συστηματικής Βοτανικής Γεωργικού Πανεπιστημίου Αθηνών), Αθήνα 1994.

Ρόκκος, Σ., «Ανοικτή επιστολή προς τον κ. Πρωθυπουργόν και κ. Υπουργόν Εσωτερικών: Η εν Ελλάδι Ιατρική. Η Δημόσια Υγιεινή», *Ιατρικός Μηνύτωρ*, 29-30, 1906, σ. 189-190.

Σειρηνίδου, Β., «Μεταξύ λογισύνης και επιστήμης. Γνωστικά πρότυπα και νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι μαρτυρίες μιας ιδιωτικής βιβλιοθήκης», στο Α. Κ. Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 45-61.

Σειρηνίδου, Β., *Το εργαστήριο του λογίου, αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την ιστορία της βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, ΠΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2013.

Σειρηνίδου, Β., *Έλληνες στη Βιέννη (18^{ος} – μέσα 19^{ου} αιώνα)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2001.

Σειρηνίδου, Β., «Οι ιστορικοί στη φύση», *Τα Ιστορικά*, 51, 2009, σ. 275-297.

Σεριάτου, Π., «Η λειτουργία της πρακτικής ιατρικής», *Τα Ιστορικά*, 70, 2019, σ. 71-88.

Σεριάτου, Π., *Μαντζούνια και αλοιφές. Συνταγές ίασης της λαϊκής ιατρικής σε ένα γιατροσόφι του 18^{ου} αι.*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2013.

Σιδέρης, Ν., «Άρρώστιες και άρρωστοι στη Λευκάδα», *Τα Ιστορικά*, 1, 1983, σ. 101-120.

Σιμόπουλος, Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', Πιρόγα Εκδόσεις, Αθήνα 2007.

Σκαλτσά, Ε., *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Τμήμα Φαρμακευτικής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/5095>

Σκαφιδάς, Β., «Η εξέλιξις της εμποροπανηγύρεως», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. ΙΓ', 1964, σ. 747-752, 836-842.

Σκλαβενίτης, Τ. «Συμβολή στη βιογραφία του Πέτρου Στεφανίτη», *Μνήμων*, 1, 1971, σ. 53-73.

Σκλαβενίτης, Τ. Ε., «Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρόγραφου», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1982, σ. 283-293, 352.

Σκουβαράς, Β., «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα εκ θεσσαλικού κώδικος», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας*, 18/19, 1965/1966, σ. 71-115.

Σπανός, Κ., «Η πανούκλα στη Θεσσαλία τον 17^ο και 18^ο αιώνα», *Δέλτος*, 41, 2011, σ. 23-26.

Σπυρόπουλος, Γ., *Οθωμανική διοίκηση και κοινωνία στην προεπαναστατική δυτική Κρήτη. Αρχειακές Μαρτυρίες (1817-1819)*, ΓΑΚ, Ρέθυμνο 2015.

Σταυρόπουλος, Α., «Γεωγραφία των ιδεών και διαμόρφωση της ιατρικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία, Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές*, τ. Α', Αθήνα 1989, σ. 201-213.

Σταυρόπουλος, Α., Λασκαράτος, Ι. Τ., Μαρκέτος, Σ., «Διπλώματα ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (18^ος – 19^ος αιώνας)», *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, 8, 1992, σ. 293-295.

Σταυρόπουλος, Κ., «Αθησαύριστα κείμενα γιατρών για την Κύπρο (16^ος και 17^ος αιώνας)», *Δελτίον της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών*, 50, 1986, σ. 276-278.

Σταυρόπουλος, Α. Κ., «Σημειώματα και μαρτυρίες. Ένα άγνωστο επεισόδιο και μια ελληνική μαρτυρία για το πέρασμα του Leake από την Τσαρίτσανη», *Μνήμων* 8, 1980-82, σ. 303-314.

Σταυρόπουλος, Α. Κ., «Ιατρική και στρατιωτικές αποστολές, η περίπτωση του επιστημονικού έργου της υγειονομικής υπηρεσίας του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στο Μοριά (1828-1833)», *Πρακτικά Συμποσίου Μάνη, μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία, περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15^ος – 19^ος αι.)*, επιμ. Γ. Σαΐτας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1996.

Στεφανίδης, Μ., *Αι φυσικαί επιστήμαι εν Ελλάδι προ της Επαναστάσεως*, Αθήναι 1926.

Σφοΐνη, Α., *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά 1700-1832*, ΕΙΕ, ΙΙΕ, Αθήνα.

Σωτηριάδου, Κ. – Παπαπετρόπουλος, Θ., «Γενεαλογία και Ιατρική: η ασθένεια του Δ. Υψηλάντη», *Τα Ιστορικά*, 5, 1986, σ. 97-106.

Σωτηρόπουλος, Δ., «Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.-εισαγωγή), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 104-118.

Τεμπέλης, Η., «Θεϊκή και ανθρώπινη ευδαιμονία στη γνωσιοθεωρία του ιατροφιλοσόφου Θωμά Μανδακάση», Πρακτικά *International Conference Science and Religion*, Αθήνα 2015, σ. 134-145.

Τζάκης, Δ., «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015, *Μνήμων*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2018, σ. 153-174.

Τζιβάρα, Π., «Πανεπιστημιακά διπλώματα, προνόμια και “επαγγελματικά δικαιώματα” Βενετών υπηκόων: Η περίπτωση δύο Κερκυραίων δοτόρων (18^ος αι.)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 16, 2015, σ. 239-258.

Τρουμπέτα, Σ., «Κοινωνική ιστορία της ιατρικής: Θεωρητικές προσεγγίσεις και προκλήσεις», στο Λ. Παπαστεφανάκη – Μ. Τζανάκης – Σ. Τρουμπέτα (επιμ.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας. Η κοινωνική ιστορία της ιατρικής ως ερευνητικό πεδίο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο 2013, σ. 16–47.

Τσελεμπί, Ε., *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668–1671)*, μτφρ. Δ. Λούπης, Εκάτη, Αθήνα 1994.

Τσελεμπί, Ε., *Ταξίδι στην Ελλάδα*, έρευνα - λογοτεχνική απόδοση Ν. Χειλαδάκης, Εκάτη, Αθήνα 1991.

Τσελίκας, Α., «Η συνάντηση Ανατολής και Δύσης στους νεοελληνικούς ιατροσοφικούς κώδικες», *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, 34, 2008, σ. 555-564.

Τσελίκας, Α., «Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα», *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, 33, Αθήνα, 2004,

Τσελίκας, Α., «Τα ελληνικά γιατροσόφια: Μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων» στο Θ. Διαμαντόπουλος (επιμ.), *Ιατρικά βυζαντινά χειρόγραφα*, Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής, Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 57-69.

Τσελίκας, Α., «Τα παλαιότερα ελληνικά χειρόγραφα της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης στο Αργοστόλι», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, Αργοστόλι, τ. 1, 1976, σ. 207-223.

Τσηριγώτου, Χ., *Στατιστική του Εν Κέρκυρα Φρενοκομείου του έτους 1877, υπό του Διευθυντού του δημοσίου τούτου καταστήματος*, Εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1877.

Τσιτσέλης, Η., «Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας», *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β΄, Τύποις Μηνά Μυρτίδη, Εν Αθήναις 1960.

Τσουμής, Π., «Η ίδρυση του Δημοτικού Νοσοκομείου Αθηνών και η προσφορά του βαρώνου Κωνσταντίνου Μπέλλιου, Μακεδόνας εκ Βλάστης», *Δέλτος*, 40, 2010, σ. 26-31.

Υγεία στην Κρήτη, ΓΓΕΤ, ΙΤΕ: <https://healthincrete.ims.forth.gr/>

Φαρμακευτικά Φυτά της Ηπείρου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, <http://mediplantepirus.med.uoi.gr/pharmacology/index.php>

Φίνλεϋ, Γ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, μτφρ. Αλ. Κοτζιάς, πρόλογος Γιάννης Κορδάτος, σχόλια Τ. Βουρνάς, Άτλας, Αθήνα 1954.

Φουκώ, Μ., *Η γέννηση της κλινικής*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, επίμετρο Μ. Μητροσύλη, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2012.

Φουκώ, Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1989.

- Φουκώ, Μ., *Η ιστορία της τρέλας*, Εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα 2004.
- Χαβιάρα-Καραχάλιου, Σ., *Η λαϊκή ιατρική της Χίου*, Gasci-Hellas, Αθήνα 1993.
- Χαροκόπος, Σ., «Από την ιστορία της Ιατρικής και της κοινωνικής πρόνοιας στην Επτάνησο», *Παρνασσός*, 2, 1973, σ. 240-266.
- Χατζηϊωάννου, Μ., «Μικροϊστορικές αναζητήσεις», *Μνήμων*, 20, 1998, σ. 151-160.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, I., «Συμβολή στη νεοελληνική προσωπογραφία. Έλληνες και ελληνόφωνοι φοιτητές στα μητρώα των Πανεπιστημίων της Βιέννης, της Ιένας, του Γκέτινγκεν και της Λιψίας (1700-1833)», *Ο Εραμιστής*, 29, 2016, σ. 294-309.
- Χρόνη, Μ., «Τα ζωικά προϊόντα ως πρώτη ύλη για την παρασκευή φαρμάκων και περιάπτων», στο Η. Αναγνωστάκης – Τ. Κόλια – Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Ζωά και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος} – 12^{ος} αι.)*, ΕΙΕ, ΙΒΕ, Αθήνα 2011, σ. 379-406.
- Χρόνη, Μ., «Θεραπείες ασθενειών με ζωικής προελεύσεως ύλες στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα», *Συμβολή στη μελέτη των αντιλήψεων για τις ασθένειες και τις θεραπείες στο Βυζάντιο*, επιμ. Σ. Λαμπάκης, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 20, 2010, σ. 143-194.
- Ψυχογιού, Ε., «Μοιρολοίστρες, νεκροί και σιτάρι. Αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή στις επιμνημόσυνες γυναικείες τελετουργίες», στο Φ. Τερζάκης (επιμ.), *Θάνατος και εσχατολογικά οράματα. Θρησκευοϊστορικές προοπτικές*, Αρχέτυπο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003.
- Academic, http://greek_greek.enacademic.com
- Ackerknecht, E. H., *Ιστορία της Ιατρικής*, μτφρ. Β. Πασχάλης, πρόλογος Θ. Τζαβάρας, Εκδόσεις Μαραθιά, Αθήνα 1998.
- Benjamin, W., *Θέσεις για τη φιλοσοφία της Ιστορίας*, Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, Αθήνα 2014.
- Bloch, M., *Απολογία για την Ιστορία, το επάγγελμα του ιστορικού*, μτφρ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα 1994.
- Bowler, P. J., Morus, I., *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης, μια επισκόπηση*, μετφρ. Β. Σπυροπούλου, επιστ. επιμέλεια Θ. Αραμπατζής – Φ. Παπανελοπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018.
- Braudel, F., *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός 15^{ος} – 18^{ος} αι., Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, τ. Α', μετφρ. Α. Ασδραχά, Αθήνα 1995.
- Braudel, F., *Μεσόγειος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993.

Burns, E. M., *Ευρωπαϊκή Ιστορία, Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 2006.

Faroqhi, S., *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20^{ού} αιώνα*, μτφρ. Κ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα 2000.

Federici, S., *Ο Καλιμπαν και η μάγισσα, γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μτφρ. Ι. Γραμμένου – Λ. Γυιόκα – Π. Μπίκας, – Λ. Χασιώτης, Εκδόσεις των Ξένων, Θεσσαλονίκη 2011.

Foucault, M., *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. Ι, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2011.

Foucault, M., *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. ΙΙ, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2013.

Foucault, M., *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. ΙΙΙ, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2013.

Foucault, M., *Η αρχαιολογία της γνώσης*, Εξάντας, Αθήνα 1987.

Ginzburg, C., *Το τυρί και τα σκουλήκια, ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008.

Hankins, T. L., *Επιστήμη και Διαφωτισμός*, απόδοση στα ελληνικά Γ. Γκουνταρούλης, επιστ. επιμ. Κ. Γαβρόγλου, Ηράκλειο 2001.

Hobsbawm, E. J., *Έθνη και εθνικισμός, από το 1780 μέχρι σήμερα, πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Hobsbawm, E. J., *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992.

Hoffmann, D., *Οδηγός βοτανολογίας, για 120 παθήσεις, η νέα ολιστική βοτανολογία*, Εκδόσεις Διοπτρα, Αθήνα 1997.

Hohlweg, A., «Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετά την Άλωση χρόνους», στο Θ. Διαμαντόπουλος (επιμ.), *Ιατρικά βυζαντινά χειρόγραφα*, Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής, Δόμος, Αθήνα 1995

Institute for the Preservation of Medical Traditions,
<https://medicaltraditions.org/institute/news/262-searching-for-greek-medical-manuscripts-report-of-the-2016-campaign>

Jenkins, R., *Κοινωνική ταυτότητα*, μτφρ. Χ. Λυριντζής, Σαββάλας, Αθήνα 2007.

Kislinger, E., «Η γυναικολογία στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989.

Kilinc, B., «Η ιστορία της επιστήμης ως πολιτιστικό πρόγραμμα», *Νεύσις*, 15, 2006, σ. 40-49.

Livanios, D., “The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism, and Collective Identities in Greece, 1453-1913”, στο K. Zacharia (επιμ.), *Hellenisms, Culture, Identity and Ethnicity from antiquity to modernity*, Ashgate, 2008, σ. 34-70.

Peri, M., *Του πόθου αρρωστημένος, ιατρική και ποίηση στον «Ερωτόκριτο»*, μτφρ. Α. Αθανασοπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999.

Quataert, D., *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, μτφρ. Μ. Σαρηγιάννης, Αθήνα 2000.

Runciman, S., *Βυζαντινός Πολιτισμός*, Γαλαξίας-Ερμείας, Αθήνα 1969.

Said, E., *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Samuelsson, G., *Φαρμακευτικά προϊόντα φυσικής προελεύσεως. Εγχειρίδιον φαρμακογνωσίας*, απόδοση στην ελληνική, γενική επιστημονική επιμέλεια Π. Κορδοπάτης – Ε. Μάνεση-Ζούπα – Γ. Πάιρας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2004.

Shapin, S., *Η επιστημονική επανάσταση*, μτφρ. Η. Καρκάνης, Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα 2003.

Sidneva, S., «Η δημόδης ορολογία των φυτών», *Πρακτικά Γ' Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών: Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, επιμέλεια Κ. Δημάδης, http://www.eens-congress.eu/?main__page=1&main__lang=de&eens_Congress_cmd=showPaper&eensCongress_id=103

Vigarello, G., *Το καθαρό και το βρόμικο. Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, μτφρ. Σ. Μαρκέτος, Αθήνα 2000.

Novelle, M., *Ο θάνατος και η Δύση από το 1300 ως τις μέρες μας*, τ. Α', Β', μτφρ. Κ. Κουρεμένος, επιμ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα 2000.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

Allen, J. S., “Navigating the Social Sciences: A Theory for the Meta-History of Emotion”, *History and Theory*, 42(1), 2003, σ. 82-93.

Anastasopoulos, A. – Kyriakopoulos, C., “Treating Hernias in Ottoman Crete (c. 1670-1760). The Legal Imprint of a Medical Procedure”, *Social History of Medicine*, 0(0), 2019, σ. 1-20.

Ashton J. R. – Thurston, M., “The New Public Health”, *Reference Module in Biomedical Sciences*, Elsevier, 2015, <http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-12-801238-3.92831-9>

Asvesta, A. – Vingopoulou, I., “Traveler’s Narratives Describing the Hammams”, στο M. Georgopoulou – K. Thanasaki (επιμ.), *Ottoman Athens. Archaeology, Topography, History*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2019, σ. 167-177.

Ayalon, Y., *Natural Disasters in the Ottoman Empire, Plague, Famine and Other Misfortunes*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2015.

Bartolini, D., “On the Borders: Surgeons and their Activities in the Venetian State (1540-1640)”, *Med. Hist.* (59)1, 2015, σ. 83-100.

Bauer Petrovska, B., “Historical Review of Medicinal Plants’ Usage”, *Pharmacognosy Review*, 6(11), 2012, σ. 1-5.

Bearden, E. B., “Before Normal, There Was Natural: John Bolwer, Disability, and Natural Sighing in Early Modern England and Beyond”, *J. of Modern Language Association*, 132(1), 2017, σ. 33-50.

Bennett, D., “Medical Practice and Manuscripts in Byzantium”, *The Society for the Social History of Medicine*, 13(2), σ. 279-291.

Benoist, J., “La maladie entre nature et mystère”, στο R. Massé – J. Benoist (επιμ.), *Convocations thérapeutiques du sacré*, Karthala, Παρίσι 2002, σ. 1-20.

Borekci, G., “Smallpox in the Harem: Communicable Diseases and the Ottoman Fear of Dynastic Extinction During the Early Sultanate of Ahmed I (R. 1603-1617)”, στο N. Varlik (επιμ.), *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean. New Histories of Disease in Ottoman Society*, ARC, 2017, σ. 135-152.

Bournova, E., “Santé publique et corps medical en transition: le cas de la Crète au début du XXe siècle”, *Annales de démographie historique*, 1996. Morbilité, mortalité, santé, pp.119-136.

Bound Alberti, F., “Bodies, Hearts, and Minds. Why Emotions Matter to Historians of Science and Medicine”, *History of Science Society*, 100(4), 2009, σ. 798-810.

Cataldi Palau, A., *A Catalogue of Greek Manuscripts from the Meerman Collection in the Bodleian Library*, Bodleian Library, Οξφόρδη 2011.

Cernovodeanu, P., “[La Famille Ghika: court historique](http://www.ghika.net/Divers/Articles/Famille%20Ghika.htm)” (Απρίλιος 2004), *Le site de la famille Ghika*, <http://www.ghika.net/Divers/Articles/Famille%20Ghika.htm>

Chaperon, S. – Hanafi, N., “Medicine and Sexuality. Overview of a Historiographical Encounter: French Research on the Modern and Contemporary Periods”, *Clio, Women, Gender, History*, 37, 2013, σ. 1-22,
<https://journals.openedition.org/cliowgh/396>

Clark, P. A., *A Cretan Healer’s Handbook in the Byzantine Tradition, Text Translation and Commentary*, Ashgate, Φάρνχαμ 2011.

- Conrad, P. – Barker, K., “The Social Construction of Illness: Key Insights and Policy Implications”, *J. of Health and Social Behavior*, S51, 2010, σ. 67-79.
- Cook, H. J. – Walker, T. D., “Circulation of Medicine in the Early Modern Atlantic World”, *Social History of Medicine*, 26(3), σ. 337-351.
- De Vivo, F., “Pharmacies as Centres of Communication in Early Modern Venice”, *Renaissance Studies*, 21(4), 2007, σ. 505-521.
- De Vos, P., “European Materia Medica in Historical Texts: Longevity of a Tradition and Implications for Future Use”, *J. of Ethnopharmacology*, 132, 2010, σ. 28-47.
- Dialetis, D. – Gavroglu C. – Patiniotis, M., “The Sciences in the Greek Speaking Regions During the 17th and 18th Centuries. The Process of Appropriation and the Dynamics of Reception and Resistance”, *The Science at the Periphery of Europe During the 18th Century, Archimedes*, 2, 1997, σ. 41-71.
- Dole, C., “In the Shadows of Medicine and Modernity: Medical Integration and Secular Histories of Religious Healing in Turkey”, *Culture, Medicine and Psychiatry*, 28(3), 2004, σ. 255-280.
- Ehrenreich, B. – English, D., *Witches, Midwives and Nurses, A History of Woman Healers*, 2^η έκδοση, Feminist Press, Νέα Υόρκη 2010.
- Foucault, M., *The Birth of Biopolitics, Lectures at the College de France 1977-1978*, επιμ. Michel Senellart, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2008.
- Foucault, M., *Security, Territory, Population, Lectures at the College de France, 1977-78*, επιμ. M. Senellart, επιμ. αγγλικής έκδοσης A. I. Davidson, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2007.
- Ficarra, G. – Carlos, R., “Syphilis: The Renaissance of an Old Disease with Oral Implications”, *Head and Neck Pathol*, 3, 2009, σ. 195-206.
- Gallant, T., “Peasant Ideology and Excommunication for Crime in a Colonial Context: The Ionian Islands (Greece), 1817-1864”, *J. Social History*, 23(3), άνοιξη 1990, σ. 485-512.
- Gambaccini, P., *Mountebanks and Medicasters, A History of Italian Charlatans from the Middle Ages to the Present*, Tranlated by B.G.Lippitt, McFarland Publishers, B. Καρολίνα 2004.
- Gänger, S., “World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717-1815”, *Medical History*, 59(1), 2015, σ. 44-62.
- Gavroglu, K., et al., “Science and Technology in the European Periphery: Some Historiographical Reflections”, *History of Science*, 46, 2008, σ. 1-18.
- Gardikas, K., *Landscapes of Disease*, CEU University Press, Βουδαπέστη 2018.

Gentilcore, D., *Medical Charlatanism in Early Modern Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2006.

Gentilcore, D., “Was There a ‘Popular Medicine’ in Early Modern Europe?”, *Folklore*, 115, 2004, σ. 151-166.

Gentilcore, D., *Healers and Healing in Early Modern Italy*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1998

Gramsci, A., *Selections from the prison notebooks*, μτφρ.-επιμ. Q. Hoare – G. Noewell Smith, Elecbook, Λονδίνο 1999.

Graves, M., – Tulie, G. “Histories of Spaces, Spaces of History”, *Revue électronique d'études sur le monde anglophone*, 2017, <https://journals.openedition.org/erea/2734>,

Groeber, V., *Who Are You?*, Zone Books, Νέα Υόρκη 2007.

Holland, H., *Travels in Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia &c During the Years 1812 and 1813*, Longman, Hurst, Rees, Orne, and Brown Paternoster Row, Λονδίνο 1815.

Heinrich, M. – Kufer, J. – Leonti, M. – Pardo de Santayana, M., “Ethnobotany and Ethnopharmacology – Interdisciplinary Links with the Historical Science”, *J. of Ethnopharmacology*, 107, 2006, σ. 157-160.

Hionidou, V., “Popular Medicine and Empirics in Greece, 1900-1950: An Oral History Approach”, *Medical History*, 60(4), 2016, σ. 492-513.

Hormoz, E., “Religion and Medicine in Iran: From Relationship to Dissociation”, *History of Science*, 40, 2002, σ. 90-111

Huisman, F., “Shaping the Medical Market: On the Construction of Quackery and Folk Medicine in Dutch Historiography”, *Medical History*, 43(3), 1999, σ. 359-375.

Jewson, N. D., “The Disappearance of the Sick-Man from Medical Cosmology, 1770-1870”, *Sociology*, 10, 1976, σ. 225-244.

Jones, G. L., “Elite Culture, Popular Culture and the Politics of Hegemony”, *History of European Ideas*, 16(1-3), 1993, σ. 235-240.

Imber, C., *The Ottoman Empire, 1300-1650, The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2002.

Isin, M., *Sherbet and Spice: The Complete Story of Turkish Sweets and Desserts*, I. B. Tauris, Λονδίνο 2013.

Jewson, N. D., “The Disappearance of the Sick Man from Medical Cosmology, 1770-1870”, ανατύπωση από το *International Journal of Epidemiology*, 38, 2009, σ. 622-633.

- Karamanolakis, V., “The History of the University of Athens and its Contribution to the Formation of the National Past (1837-1974)”, *Annali di storia delle università italiane*, 2, 2016, σ. 53-71.
- Katsiardi-Hering, O. – Stassinopoulou, M. A., “The Long 18th Century of Greek Commerce in the Habsburg Empire”, στο W. Schmale (επιμ.), *The Eighteenth Century and the Habsburg Monarchy, International Series*, τ. 3, Verlag, Μπόχουμ 2011, σ. 191-213.
- Kletter, C., “Austrian Pharmacy in the 18th and 19th Century”, *Scientia Pharmaceutica* 78, 2010, σ. 397-409.
- Knell, R. J., “Syphilis in Renaissance Europe: Rapid Evolution of an Introduced Sexually Transmitted Disease?”, *Proc Biol Sci.* 271(4), 2004, σ. 174-176.
- Kouzis, A., “Contribution a l’étude de la médecine des zenos pendant le XV^{ème} siècle”, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 6, 1927-28, σ. 77-90.
- La Berge, A. F., “The Early Nineteenth-Century French Public Health Movement: The Disciplinary Development and Institutionalization of ‘Hygiène publique’”, *Bulletin of the History of Medicine*, 58, 1984, σ. 363-379.
- La Capra, D., «Επανεξέταση της διανοητικής ιστορίας και της ανάγνωσης των κειμένων» στο Ε. Γαζή, (επιμ.), *Διανοητική Ιστορία, Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1996, σ. 67- 131.
- Lardos, A., “The Botanical Materia Medica of the Iatrosophikon: A Collection of Prescriptions from a Monastery in Cyprus”, *J. of Ethnopharmacology* 104, 2006, σ. 387-406.
- Leake, W. M., *Travels in Northern Greece*, I-IV, Λονδίνο 1835 [Και φωτομηχανική ανατύπωση, Hakker, Άμστερνταμ 1967.]
- Le Goff, J. «Οι νοοτροπίες. Μια διαφορούμενη ιστορία», στο J. Le Goff – P. Nora (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, τ. 1, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1975
- Lev, E., “Reconstructed *Materia Medica* of the Medieval and Ottoman al-Sham”, *J. of Ethnopharmacology* 80, 2002, σ. 167-179.
- Lev, E., “Traditional Healing with Animals (Zootherapy): Medieval to Present-Day Levantine Practice”, *J. of Ethnopharmacology*, 85(1), 2003, σ. 107-118.
- Lindemann, M., *Medicine and Society in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1999.
- Liu, J. H. – Laszlo, J., “A Narrative Theory of History and Identity” στο G. Moloney – I. Walker (επιμ.), *Social Representations and Identity, Content, Process and Power*, Palgrave – Macmillan, Νέα Υόρκη 2007.

Louis-Courvoisier, M. – Pilloud, S., “Consulting by Letter in the Eighteenth Century: Mediating the Patient’s View”, στο W. de Blécourt – Cornelia Usborn (επιμ.), *Cultural Approaches to the History of Medicine, Mediating Medicine in Early Modern and Modern Europe*, Palgrave, Νέα Υόρκη 2004, σ. 71-88.

Lutz, C. – White, G. M., “The Anthropology of Emotions”, *Ann. Rev. Anthropol.* 15, 1986, σ. 405-436.

Margotta, R., *History of Medicine*, Hamlyn, 2000.

Maturo, A., “Medicalization: Current Concept and Future Directions in a Bionic Society”, *MSM (Mens Sana Monogr.)*, 10(1), Ιαν.-Δεκ. 2012, σ. 122-133.

McNeil, J. R., *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2002.

Miller, L. J., “Divine Punishment of Disease? Medieval and Early Modern Approaches to the 1518 Strasbourg Dancing Plague”, *Dance Research: The Journal of the Society for Dance Research*, 35(2), 2017, σ. 149-164.

Mosley, S., “Common Ground: Integrating Social and Environmental History”, *Journal of Social History*, 39(3) [ειδική έκδοση για το Μέλλον της Κοινωνικής Ιστορίας], άνοιξη 2006, σ. 915- 933.

Myers, R. (επιμ.), *Medicine, Mortality and the Book Trade*, Oak Knoll Press, Νιούκαστλ 1998.

Neeson, J. M., *Commoners: Common Right, Enclosure and Social Change in England, 1700-1820*, Past & Present Publications, Κέιμπριτζ 1993.

Nori, J., *Dictionary of Medical Vocabulary in English, 1375-1550*, Routledge, Λονδίνο, 2016.

Papadopoulos, C., *The Greek World and Medical Tradition Healers and Healing on the Eve of the Greek Revival (1700-1821)*, University College London, Λονδίνο 2008.

Papadopoulos, C., “Post-Byzantine Medical Manuscripts: New Insights into the Greek Medical Tradition, its Intellectual and Practical Interconnections, and our Understanding of Greek Culture”, *J. of Modern Greek Studies* 27, 2000, σ. 107-130.

Park, K., *Secrets of Women, Gender, Generation and the Origins of Human Dissection*, Zone Books, Νέα Υόρκη 2010.

Park, K., “Medicine and Magic: The Healing Arts”, στο J. C. Brown – R. C. Davis (επιμ.), *Gender and Society in Renaissance Italy*, Longman, Λονδίνο 1998, σ. 129-149.

Patiniotis, M. – Gavroglu, K., “The Sciences in Europe: Transmitting Centers and the Appropriating Peripheries”, στο Jürgen Renn (επιμ.), *The Globalization of Knowledge*

in History, Edition Open Access, Max Planck Institute for the History of Science under Creative Commons, 2012.

Patiniotis, M., “Scientific Travels of the Greek Scholars in the Eighteenth Century”, στο A. Simoes – A. Carneiro – M. P. Diogo (επιμ.), *Travels of Learning, A Geography of Science in Europe*, Kluwer Academic Publishers, 2003.

http://users.uoa.gr/~mpatin/Papers/07_Travels.pdf

Perdiguero, E. – Bernabeu, J. – Huertas, R. – Rodrigues-Ocana, E., “History of Health, a Valuable Tool in Public Health”, *J. Epidemiol. Community Health*, 55, 2001, σ. 667-673.

Pitrè, G., *Medicina popolare siciliana*, Carlo Clausen, Τορίνο-Παλέρμιο 1896, διαθέσιμο στο

<https://archive.org/details/medicinapopolar00pitrgoog/page/n11/mode/2up>

Porter, D., “The History of Public Health: Current Themes and Approaches”, *Hygiea Internationalis*, 1(1), 1999, σ. 9-21.

Porter, D. (επιμ.), *The History of Public Health and the Modern State*, Editions Rodopi, Άμστερνταμ 1994.

Porter, D. – Porter, R., “The Politics of Prevention: Anti-Vaccinationism and Public Health in Nineteenth-Century England”, *Medical History*, 32, 1988, σ. 231-252.

Porter, R., “The Patient’s View: Doing Medical History from Below”, *Theory and Society*, 14(2), 1985, σ. 175-198.

Porter, R. – Porter, D., “The Rise of the English Drugs Industry: The Role of Thomas Corbyn”, *Medical History*, 33(3), 1989, σ. 277-295.

Pouqueville, C. H. L., *Voyage dans la Grèce, Épire*, τ. II, Παρίσι 1825.

Pouqueville F., *Voyage de la Grèce*, τ. 1, Chez Firmin Didot, Παρίσι 1826.

Quinlan, M. B., “Ethnomedicine”, στο M. Singer – P. I. Erickson (επιμ.), *A Companion to Medical Anthropology*, Wiley and Sons, Τσίτσσεστερ 2011, διαθέσιμο και στο <https://www.researchgate.net/publication/286692131>

Ramsey, M., *Professional and Popular Medicine in France, 1770-1830: The Social World of Medical Practice*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1988.

Reddy, W., *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2001.

Reinke-Williams, T., “Physical Attractiveness and the Female Life-Cycle in Seventeenth-Century England”, *The J. of the Social History Society*, Cultural and Social History, 15(4), 2018, σ. 469-485.

Roersch van der Hoogte A. – Pieters T., “Quinine, Malaria, and the Cinchona Bureau: Marketing Practices and Knowledge Circulation in a Dutch Transoceanic Cinchona-Quinine Enterprise (1920s-1930s)”, *J. of the History of Medicine and Allied Sciences*, 71(2), σ. 197-225.

Rose, N., “Medicine, History and the Present”, στο R. Porter (επιμ.), *Reassessing Foucault, Power, Medicine and the Body*, Routledge, Λονδίνο 1994.

Russell, E. W. B., *People and the Land Through Time. Linking Ecology and History*, Yale University Press, 1997.

Sartorius, N., *The Meanings of Health and its Promotion*, *Croat. Med. J.*, 47(4), 2006, σ. 662-664.

Schepers, R., “Pharmacists and Medical Doctors in Nineteenth Century Belgium”, *Sociology of Health and Illness*, 10(1), 1988, σ. 68-90.

Seirinidou, V., “When the Turk is a Greek Orthodox and the Vlach a Native Austrian. Greek Tourkomerites and Enotpioi in 18th-19th century Vienna” στο M. Efthymiou (επιμ.), *La société Grecque sous la domination Ottomane*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2010, σ. 81-91.

Shapin, S. – Schaffer, S., *Leviathan and the Air-pump, Hobbes, Boyle and the Experimental Life*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϊ 1985.

Shefer-Mossensohn, M., “Medical and Professional Ethics in Sixteenth-Century Istanbul: Towards an Understanding of the Relationships Between the Ottoman State and the Medical Guilds”, *Medicine and Law*, 21, 2002, σ. 307-319.

Shefer-Mossensohn, M., “Medicine in the Ottoman Empire”, *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Culture*, Springer, Ντόρντεχτ 2014, σ. 1-8.

Shorter, E., “The History of Nosology and the Rise of the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders”, *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 1(1), 2015, σ. 59-67.

Sibthorp-Smith, J. – Bauer, F., *Flora Graeca*, 10 τ., 1806-1840.

Sievert, H., “Eavesdropping on the Pasha’s Salon: Usual and Unusual Readings of an Eighteenth-Century Ottoman Bureaucrat”, *The Journal of Ottoman Studies*, XLI 2013, σ. 159-195.

Singy, P., “The Popularization of Medicine in the Eighteenth Century: Writing, Reading, and Rewriting Samuel August Tissot’s *Avis au peuple sur sa santé*”, *The Journal of Modern History*, 82(4), Science and the Making of Modern Culture, 2010, σ. 769-800.

Stathakopoulos, D., “The Justinianic Plague from a Zoocentric Point of View”, στο Η. Αναγνωστάκης – Τ. Κόλια – Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος} – 12^{ος} αι.)*, ΕΙΕ, ΙΒΕ, Αθήνα 2011, σ. 87-95

Stephanos, C., *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et medical*, Παρίσι 1884.

Stolberg, M., “Medical Popularization and the Patient in the Eighteenth Century”, στο W. de Blecourt – C. Osborne (επιμ.), *Cultural Approaches to the History of Medicine, Mediating Medicine in Early Modern and Modern Europe*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη σ. 89-107.

Thomas, K., *Religion and the Decline of Magic*, Penguin, Χάρμοντσγουορθ 1991.

Touwaide, A., *Greek Medical Manuscripts – Diels’ Catalogue*, Medical Traditions, 1, De Gruyter, Βερολίνο 2021.

Touwaide, A. (επιμ.), *Greek Medical Manuscripts – Diels’ Catalogue: Diels’ Catalogue with an Index*, Medical Traditions, 2, De Gruyter, Βερολίνο 2021.

Touwaide, A., “Arabic into Greek: The Rise of an International Lexicon of Medicine in the Medieval Eastern Mediterranean?”, στο R. Wisnovsky – F. Wallis – J. Fumo – C. Fraenkel (επιμ.), *Vehicles of Transmission, Translation, and Transformation in Medieval Textual Culture*, Brepols Publ., Τέρνχουτ 2011, σ. 195-222.

Touwaide, A., “Transfer of Knowledge and Translation”, στο A. Classen (επιμ.), *Handbook of Medieval Studies: Terms – Methods – Trends*, τ. 3, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2010, σ. 1368-1399.

Touwaide, A., “Byzantine Hospital Manuals (Iatrosophia) as a Source for the Study of Therapeutics” στο B. S. Bowers (επιμ.), *The Medieval Hospital and Medical Practice*, Ashgate, Άλντερσοτ 2007, σ. 147-173.

Touwaide, A. – Razaullah Ansari S. M., “Arabic Materia Medica in Byzantium during the 11th century A.D. and the Problems of Transfer of Knowledge in Medieval Science”, *Science and Technology in the Islamic World: Πρακτικά του XXth International Congress of History of Science (Λιέγη, 20-26 Ιουλίου 1997)*, XXI, σ. 223-247.

Trompoukis, C. – Giannakopoulos, S. – Touloupidis, S., “Lithotomy by Empirical Doctors in the 19th Century: A traditional Surgical Technique that Lasted Through the Centuries”, *J. of Urology*, 178, 2007, σ. 2284-2286.

Trompoukis, C. – Laskaratos, J., “Greek Professors of the Medical School of Constantinople during a Period of Reformation (1839-76)”, *J. of Medical Biography*, 11(4), 2003, σ. 225-231.

Turgut, M. – Akcicek, I. E. – Turgut A. T. – Yazici Y. A., “Hospitals and Medical Schools in the Ottoman Empire”, *Encyclopaedia of the History of Science, Technology*

and Medicine in Non-Western Culture, Springer Science+Business Media, Ντόρντρεχτ 2014, σ. 1-11.

Usher, R., “Telling the Story of the Self/Deconstructing the Self of the Story”, *Education-line database*, 1995 Conference Proceedings, σ. 178-18, <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/00003019.htm>

Vincent, A., *L'Occio (Time of Leisure)* by Zuanne Papadopoli, Venice 2007.

Wayne-Jones, A., “Early Drug Discovery and the Rise of Pharmaceutical Chemistry”, *Drug. Test. Analysis*, 3, 2011, σ. 337-344.

Webster, C. (επιμ.), *Biology, Medicine and Society, 1840-1940*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2002.

Wear, A., *Knowledge and Practice in English Medicine, 1550-1680*, Κέμπριτζ 2000.

Weiner, D. B., “Philippe Pinel’s ‘Memoir on Madness’ of December 11, 1794: A Fundamental Text of Modern Psychiatry”, *Am. J. Psychiatry*, 149(6), 1992, σ. 725-732.

White, S., “Rethinking Disease in Ottoman History”, *Int. J. Middle East Stud.*, 42, 2020, σ. 549-567.

Wick, J. Y., “Aspirin: A History, A Love Story”, *The consultant Pharmacist*, 27(5), Μάιος 2012, σ. 323-329.

Wilce, J. M., “Medical Discourse”, *Annu. Rev. Anthropol.*, 38, 2009, σ. 199-215.

Williams E. A., “Medicine in the Civic Life of Eighteenth – Century Montpellier”, *Bulletin of the History of Medicine*, 70(2), 1996, σ. 205-232.

10. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακες περιεχομένων: Οκτώ (8) πίνακες με τα περιεχόμενα των χειρογράφων που παρουσιάστηκαν στη διατριβή. Τα δύο τελευταία χειρόγραφα απαλείφθηκαν καθώς έχουν εκδοθεί και είναι στη διάθεση των αναγνωστών. Ο τελευταίος πίνακας (9) αποτελεί μια παρουσίαση φαρμακευτικών υλικών από ιατρικό βιβλίο (Ι. Νικολίδης, *Ερμηνεία...*) με υπογράμμιση όσων από αυτά έχουν βρεθεί και σε ιατρικά χειρόγραφα.

1. ΧΦ777, Δημόσια Βιβλιοθήκη Φιλιππούπολης “Ivan Vazon”(1522)

Πίνακας 1. Περιεχόμενα

	<i>Ιατροσόφιον εκλεγμένον υπό πολλών διδασκάλων ιατρών βιβλίον Γαληνού υπωκράτους του αυτού μαθητού και Μελιτίου μοναχού του σοφού και άλλων όλων ... των ιατρών.</i>
1	Περί εις πión μέρος του σώματος του ανθρώπου ευρίσκεται το κάθε στιχίον
2.	Περί το πος ομιάζουν τα πεδία του πριν ... και πόθεν τρέφετε το βρέφος εις την κοιλίαν της μάνας του και πόθεν αναπνέει.
3.	Περί σηλύψεως του ανθρώπου
4.	Αθανασίου πατριάρχου αλεξανδρείας περί συλυψεως
5.	Έτερων του μακαρίου αλεξάνδρου
6.	Νικοφόρου του ξανθόπουλου περι της γενέσεως την φθοράν του ανθρώπινου σώματος
7.	Περί τον παιδίον που γίνονται λωβά, ή παραλητικά ή αλέως νοσεμένα περί της αιτίας
8.	Κι ακούσατε ένα φοβερών πράγμα κι δ्यूγηση παλεά κι προφητική
9.	Περί πιον μέρος του σωματος κατικί η ψυχιν
10.	Ερμινία τον χρυσόν νερόν
11.	Να ιατρεύσης φάγουσαν κάνη.
12.	Περί το ήλιον βοτάνιον
13.	Δια το σκόρδον θαυμάσιον
14.	Η γυναίκα που δεν κάμνη παιδίων
15.	Ορά καλύται κατασκευή
16.	Ορά ερμινία περί Ανθρώπου
17.	Ιατρία εις μαλαφράντζα
18.	Περί βυχός πτύον αίμα
19.	Εις βύχαν
20.	Εις βύχαν και δυσουρίαν
21.	Δια τον όχτικα του βύχα του κακού κατασκεβή
22.	Εις μικρόν βύχαν
23.	Εις πληγήν στόματος
24.	Περί γλώσσαν τραχύαν
25.	Περί μήτην που να ανοίξη
26.	Εις ανεμοπύρωμα
27.	Εις πύρωμα προσώπου
28.	Περί όταν πιαστή του ανθρώπου η φωνή
29.	Περί στένωσις (κεφάλειον)

30.	... (συνταγή με βρώμη βρασμένη)
31.	Περί στένωσις
32.	Περί σπλήνας (κεφάλειον)
33.	Εις σπληνοστόμαχον
34.	Εις σπλήναν, περί πώς να ιατρεύσης
35.	Ἐτερον περί σπλήνας
36.	Εις πρίσμα σπληνος
37.	Ἐτερον. Ευχή λεγόμενη εις σπλήνα
38.	Περί όπου να πιάση στομαχη γλύγορον
39.	Ἐτερον περί στομάχι, και παλαιώ και νέω
40.	Ἐτερον ήτις έχη στομάχι ή τον πονή στομάχη ή σκιαδάκη ή τα έντερα προισμένα μέσα ή τι ασθένια εχη
41.	Περί του έχοντος αστέρα και κόπτεται μέσα η καρδιά του και εις ζωντανά (κεφάλειον)
42.	Ἐτερον περί αστέρος
43.	Ἅπιος έχει όφιν εις την κοιλίαν
44.	Εις πρίσμα ορχιδίον
45.	Εις πρίσμα ποδαρίου
46.	Ἐτερον >>
47.	Περί όταν ευγή το καθημενο μικρού πεδιού
48.	Περί ανθρώπου...
49.	Περί όταν δεν ακούη ο άνθρωπος ή όταν τον πονή μέσα το αυθί
50.	Κατά του πόνου
51.	Περί του χωνευματος χολήν
52.	Περί του πτυον το αίμα
53.	Περί κατουρούν το αίμα
54.	Περί όταν τρέχη αίμα από τον πάτον του ανθρώπινου σώμα να το σταματίση
55.	Περί ανθρωπον όπου να κατουρήη να σταζη ολίγον με κόπον με βια με ανάγγη.
56.	Περί ανθρώπου όπου ξερνά πολύ
57.	Περί ξέρασμα πολλοί
58.	Περί του έχον τας σκόληκας εις την κοιλίαν
59.	Περί σκόρδου
60.	Περί του όταν πονή η κοιλιά
61.	Περί να σταματίση αίμα από το μέτοπο
62.	(σύμβολα - ξόρκι)
63.	Εις όταν ξηλοθή ο στόμαχος
64.	Όταν πονί τον άνθρωπον ο αφαιδρωνας
65.	Εις όταν καταπιεί ο άνθρωπος αβδέλα
66.	Περί πόνον οδόντων
67.	Περί ανθρωπο όπου τρέχη δάκτριον να σταματίση
68.	Ἅπιος φάγη μανιτάρια και μεθύση κι έλθη εις αυτόν δύναμη θανάτου
69.	Ἐτερον καθώς φάγη το μανιτάρι ο άνθρωπος και αρχίζη να του έρχεται το δινόν
70.	Περί όταν φάγη τον άνθρωπον σκύλος λυσάρης
71.	Όταν βρωμή το στόμα του ανθρωπου
72.	Όταν τρέχη αίμα από το γούλι τι να καμη εις τον οδοντα ανθρωπου
73.	Εις τα σκησιμενα χειλι εις πόνον (;)
74.	Περί δάγγαμα όφεος ύ σκορπιού

75.	Και λεγεται το ανοθεν....γ'φορές
76.	Κρομίδι του σκορπιού το δάγμαμα κ πήσον αφέψημα
77.(;)
78.	Περί βρέφος που κληη κι δεν κοιμάται
79.	Περί σελινιαζόμενου
80.	Έτερον
81.	Περί δεμονιζόμενου ανδρος και γυναικός
82.	Περί όταν κάμη άνθρωπος οπισθωτομον ότανστο κεφάλι του
83.	Περί να λήσης ανδρόγυνου εμποδεμένου γάμον
84.	Στ μ κ λ σ τ μ μ τα φ β θ α μ
85.	>>
86.	Περί τελονίου ...
87.	Προσευχή (;)
88.	...
89.	Περί θερμασιας ωφελει
90.	...
91.	Περί γυναικός εγγαστρομένης που να ινε αρωστη να πιοι ποτον βοτανον από το στόμα
92.	Περί ανθρωπον οπου δεν υπάγι η κοιλιά του
93.	Περί όταν θέλης να κάμη εν γλυστηρι (κλίσμα) καθολικό
94.	Περί ασθενούς να δη ι συκόνετε ύ όχι. (μαγεία)
95.	Περί γυναικός οπου δεν κάμνι παιδί
96.	Περί γυναίκας όπου να σταθούν τα μηνιά της
97.	Περί γυναίκας που γεννήση και κρατηθή το γάλα της
98.	Περί ενγγαστρομενον να μη σκοτοθή
99.	Περί ενγγαστρομένης να ιδή τι παιδί θα κανη
100.	Περί γυναίκας όπου δεν πορί ... ή πονήκ αδημονή
101.	Περί ανθρώπου που πονί η καρδιά του
102.	Περί ανθρωπον που τον πονούν τα πλευρά και στομάχι του
103.	Περί άνθρωπον που να τον πιασι πονος να τον σφαζει μέσα εις την κηλίαν του
104.	Περί όταν σφάζετε άνθρωπος
105.	Όταν πονοί του ανθρώπου το κεφάλι
106.	Περί α.....(;)
107.	Εις μυσού κεφαλίου πόνον
108.	Εις περί την
109.	Εις το όνομα του πατρός (προσευχή και ξόρκι για πονοκέφαλο)
110.	Ξόρκι
111.	Προσευχή
112.	Όταν γέννητε το ασπράδι του ματιού κόκκινο
113.	Περί στομάχου
114.	Περί στομαχιού όταν(;) ξερνά
115.	Όταν πιάσι ο στόμαχος ανέμους
116.	Περί στένοσης
117.	Περί χολής
118.	Περί όταν έχι ο άνθρωπος βύχαν παλεόν
119.	Περί πλευρού
120.	Περί αιμορούσαν γυνή

121.	Περί πόνου νεφρών
122.	Περί αύθαν, εν στόματι γινομένη που φουσκόνουν τα χίλη
123.	Όταν πονούν τον άνθρωπο τα νευρα
124.	Περί του κατουρουν εμπιον
125.	Περί κητριναδας
126.	Περί ήλεου που γλύσετε εις τους πόδας κι εις τα χερια
127.	Έτερον περι κυτερνάδας
128.	Περί λιθιασης γλιάδα (πολτός;)
129.	Εις σπλήναν
130.	Περί ανθρώπου που τον σφάζη η καρδιά
131.	Περί άνθρωπον οπου χάση την φονήν αυτού
132.	Περί σταφηλής όταν χαλάση
133.	Εις θερμασία και κητηρνάδα
134.	Εις πόνον λεμού
135.	Εις πόνον πλεμονίου
136.	Εις πόνον λαγώνων
137.	Περί στομάχου
138.	Περί πόνον στομάχου
139.	Περί ανεμον και πρίσμα κοιλίας κηνη όρεξιν
140.	Περί σοχάδον που τρέχι αίμα
141.	Περί κοιλίαν ρέουσαν
142.	Περί σοχάδον που τρέχι αίμα
143.	Εις αυδέλα
144.	Όταν δεν κηνα το ...(:)
145.	Περί πρίσμα βυζιον γυναίκας
146.	Όπιον δαγγάση σκήλος
147.	Ι δε από σκήλον λησάρεον
148.	Περί δάγγαμα σφίκας και μελισιον 0084
149.	Περί σκορπιού δάγγαμα
150.	Εάν θέλης να μάσης τους κόνοπας...
151.	Όταν ο άνθρωπος κοιμάτε κι ρουχαλίζη
152.	Δια να κημάσε
153.	Όταν της γυναικός τρέχι αίμα από την μίτη
154.	Όταν γενίσι και κρατηθή το γάλα της
155.	Εις βρώμοστομον
156.	Όταν η γυναίκα μορός(:)
157.	Εις πανάδα
158.	Εις οφθαλμούς αλγούνται
159.	Εις σπλήνα
160.	Περί λεπρας κ ξησματος
161.	Εις πόνος κεφαλής
162.	Περί ιδροπικου
163.	Σπαράγια κ μαλαθρόριζες και σταφίδες μαύρες. ερμινία (συνταγή για πολλές παθήσεις)
164.	Περί αληφής
165.	Περί ... (με πρώτη ύλη από τον λύκο, κόκκαλα, δέρμα, λίπος κ.λπ.)
166.	Περί πρίσμα
167.	Περί καυσεων της καρδιας του κεφαλιου θερμη

168.	Περί σπάσμα και πρίσμα ορχιδίου
169.	Εις πόνον κεφαλής
170.	Εις πόνον οδόντος
171.	Όταν δεν ημπορί να κάμι το ... κόπρον του ήγουν φούντοθη
172.	Εις ψόραν
173.	Εις βρωμόστομον
174.	Εις καψημον
175.	Όταν δεν μπορί να σταματίση το αιμα από την μήτην του
176.	Όπιος καλαποδιασι από οδιπορία ή τον δήρουν στους πόδαις να μην κακοπαθήση
177.	Όταν δεν θεωρί ο άνθρωπος καλά
178.	Όταν έχουν οι οφθαλμοί αίμα
179.	Εις ανδρόνυνο δε μπορεί να ληθή
180.	Δια λέβηθες
181.	Περί βοτάνων και ενεργιες- γλυκόριζον
182.	Περί βασηλικού μεγάλου οπού κάμη τα βλαστάρια χοντρά κι τα φύλα του πλατεά. Είναι καλή.
183.	Περί αγριομάνουσων
184.	Περί άγριων αγγουρίν
185.	Περί κρίνου
186.	Περί γαλατζήδας ιατρίαι
187.	Περί σκάρφης ιατρίαι
188.	Περί αγριωσκον τσουκνήδας -τον λεγουν βρεονία
189.	Περί φράξον ιατρίας
190.	Απήγανου θεραπείαι
191.	Περί απήγανον
192.	Περί αγριωπήγανον
193.	Περί αριστολόχου
194.	Περί αμινθία αι ενεργιαι θαυμάσιαι
195.	Περί θρούμπης βωτανων
196.	Περί δεντρολήβανον θεραπείαι
197.	Διοσκόρου μερικά από το αυτό βιβλίον περι κρώκου
198.	Περί σμήρνης
199.	Περί πήσσης
200.	Περί κυπαρίσου
201.	Περί κέδρου
202.	Περί δάφνης διάφορες ενέργιαις
203.	Περί πλατάνου
204.	Περί λεύκας
205.	Περί πτελέας - φτελιάν
206.	Περί σαπη του ξήλου
207.	Περί παλουρέας
208.	Περί ρόδων
209.	Περί κερασίας
210.	Περί αμυγδαλέας
211.	Περί κικιδίων
212.	Περί αλταίας
213.	Περί αγριας αλταίας

214. Περί άγριας ελέας

2. ΧΦ9(11). Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου (1678)

Πίνακας 2. Περιεχόμενα

1	Στο σχισμα του ποδίου και ωφελούσι συνήθως εις τον πυρετόν κι εις την θέρμην του ύπατος και εις δίψαν
2	Περί ικτέρου
3	Εις δόξαν χριστού αμήν 1678 Οκτοβρίου 8
4.	Περί του ορισμού της ιατρικής
5.	Περί του υποκυμένου της ιατρικής
6.	Περί των τριών της ιατρικής βαθμών
7.	Περί φύσεως, περι φυσιολογιας . Περί πραγματύας ιατρικής
8.	Περί κράσεως
9.	Περί των ζώων κράσεως
10.	Περί κράσεως του ανθρώπου
11.	Περί κράσεως κι γένος των χόρτων, των λίθων και των μετάλλων
12.	Τι εστί χυμός
13.	Περί των αποχωριτικών χυμών (251045)
14.	Περί πνεύματος
15.	Περί του έμφυτου τόλμου
16.	Περί των τριών Δυναμεων του έμφυτου τόλμου 251051
17.	Περί ων μερών κι...
18.	Περί των ομοίων μερών, κι ανομοίων μερών
19.	Περί των ομοίων μερών
20.	Περί φλεβών αίματος
21.	Περί των αρτηριών
22.	Περί νεύρων
23.	Περί ανόμοιων μερών
24.	Περί οφθαλμών
25.	Περί ωτών
26.	Περί ρινός
27.	Περί του προσώπου και άλλων τινών μερών των περιξ αυτού κύμενων
28.	Περί γλώττης και των πέριξ
29.	Περί καρδιάς
30.	Περί του θώρακος
31.	Περί εντέρων
32.	Περί του μεσεντερίου κι του επιπλόου ¹¹⁸⁶
33.	Περί σπληνός
34.	Περί του χολοδόχου αγγείου
35.	Περί νεφρών
36.	Περί της κύστεως
37.	Περί του περιτοναίου
38.	Περί των σπερματικών αγγείων
39.	Περί των δυδίων
40.	Περί μήτρας γυναικός

¹¹⁸⁶ **Επίπλοον**= λιπόδης υμένας που καλύπτει την κοιλιά και τα σπλάγχνα.

https://greek_greek.enacademic.com/49755/%CE%B5%CF%80%CE%AF%CF%80%CE%BB%CE%BF%CE%BF%CE%BD (ανακτήθηκε 7/11/2019).

41.	Περί του ομφαλού
42.	Περί του ήπατος
43.	Περί των συντρεχόντων εις την Γέννησιν
44.	Περί των επιμηνίων
45.	Περί της κινήσεως του εμβρύου εις την μήτραν
46.	Περί των ενεργειών
47.	Τι εστίν ενέργεια
48.	Περί φυσικής ενέργειας 251075
49.	Περί παθολογίας τμήμα πρώτον, περί των παθών και τι εστί παθολογία
50.	Τι εστί εις φύσιν
51.	Περί των τριών του σώματος διαθέσεων
52.	Τι εστί νόσος
53.	Περί της γιγνωμένης και γενησωμένης νόσου
54.	Περί των διαιρέσεων του νοσήματος
55.	Περί τας διαφοράς των νοσημάτων από τας διαφοράς των μερών του η μέρους του σώματος λαμβανομένου
56.	Περί των νοσημάτων εν τω μεγέθει και αριθμώ
57.	Περί της κοινής νόσου ήτις εις του συνεχούς διάλυσις
58.	Περί της νόσου από τας ιδέας
59.	Περί των διαφορών της νόσου από του αποτελέσματος
60.	Περί των νοσημάτων μερικώς
61.	Περί των αιτιών των νοσημάτων τι και πως έχωσιν η αιτία της νόσου
62.	Πείναξ συν θεώ του παρόντος βιβλίου του αχμέδ περιέχων τα πρόποντα αυτό: βιβλίω Α.
63.	Περί αλωπεκίας
64.	Περί ρεύσεως τριχών
65.	Περί διτριχίον και κολωβώσεως
66.	Περί πολιώσεως ¹¹⁸⁷ κ τι αλλοιού αυτή
68.	Περί πιτυρών εν τη κεφαλή
69.	Περί τραυμάτων των γινομένων εν τω δέρματι της κεφαλής Άλλη συν θεώ καλιωτέρα όταν είναι το δέρμα της κεφαλής υγρόν, κ έχει φουσκώματα, κ εις τα τρύματα της κεφαλής
70.	Περί αρρώστιας της καλουμένης μελιττώδους, ήν καλούσι γλυκύ
71.	Περί διαφόρων ιδών των γινομένων εις το δέρμα της κεφαλής Ετέρα σύνθεσις ωφελιμωτάτη
72.	Περί φθυρών κεφαλής κ όλου του σώματος
73.	Περί κεφαλαλγίας
74.	Περί κεφαλαλγίας δη ηλιοκαϊάς Λύση της ιατρίας του δαμασκηνού ιωάννου ωφελύ εις σκοτασμόν, κ κεφαλαλγίας από φλέγματος και χολής μέλαινας... Του αυτού ιωάννου του δαμασκηνού ωφελεί εις σκοτασμός ομματίων ή βάρος πνευματος της μέλαινας χολής... Έτετοι κόκκοι του Γαληνού... Του δαμασκηνού Ιωάννου καθαρίζει την κεφαλή Λύση δεκαειδούς στομαχικού.... Έτερον του αυτού... Λύση της πικράς ιατρίας του Γαληνού...

¹¹⁸⁷ Πολίωση: ασθένεια του τριχωτού, ασπρίζουν τα μαλλιά κατά τούφες.

	Δίαιταν...
75.	Περί ημικρανίας
76.	Περί φαντάσεως και σκοτασμού
77.	Περί ληθάργου Λύση κόκοιων ισαάκ του Εμβράν ωφελούσα τους επιλήσμονας
78.	Περί εγρηγόρσεως
79.	Περί καταχθονισμού
80.	Περί αγρυπνίας Λύση υπνωτική την οποία Ισαάκ του Εμβράν δίδη λοιπόν ύπνον ... Λύση ελαίου του οπίου.... Λύση ετέρα υπνωτική Λύση ...υπνούσι τον ασθενή
81.	Περί φρενίτιδος
82.	Περί του ηπιωμένου η οίνου και μεθύοντος
83.	Περί έρωτος
84.	Περί πταρμού
85.	Περί επιπληξίας εν ω και περί αφωνίας
86.	Περί ημιπληξίας
87.	Περί σπασμού ήτοι τετάνου
88.	Περί τρομικών και ναρκώσεως
89.	Αρχή του Β' βιβλίου. Περί οφθαλμίων κι άλλων παθών
90.	Περί λευκώματος συμβαίνοντος εν τοις οφθαλμοίς
91.	Περί ρεύσεως οφθαλμών
92.	Περί δακρυροούντων
93.	Περί της εσπερινής αμβλυωπίας
94.	Περί της συμβαινούσης ομίγλης εις τους οφθαλμούς
95.	Περί βαρυκοΐας
96.	Περί βοής και κτύπου και πλήξεως εν τοις ωσί
97.	Όταν τρέχει εκ των ωτών
98.	Περί του δηερχομένου αίματος από των ωτίων (251086)
99.	Περί του πίπτοντος εν τοις ωσίν
100.	Περί αλλοιώσεως της οσφρήσεως
101.	Περί κατάρρου
102.	Περί αιμορραγίας ρινών
103.	Περί σχίσματα χυλέων
104.	Περί εμποδισμού της κινήσεως της γλώττης
105.	Περί οδονταλγίας
106.	Περί καταβρώσεως των οδόντων 251161
107.	Περί όταν σαλεύονται τα δόντια
108.	Περί σπασματος και όπου λευκαίνει τα οδόντια, όπου τρίβουσι τα οδόντια και σφίγγει αυτά και δυναμώνει τα ούλα Λύση του στηρίου όπου λευκαίνει τα οδόντια ... Λύση τριματος όπου καθαρίζει τα οδόντια, κ υγιαίνει αυτών τα τρυπήματα, ωφελεί εις την σταφυλήν... Λύση εις την στίλβωσιν των οδόντων κι εις φύλαξιν αυτών από σαπήσεως.... Λύση όπου καθαρίζει τους οδόντας από ρύπον
109.	Περί ότε ασθενήσουσι τα ούλα των οδόντων
110.	Περί δυσώδιου στόματος
111.	Περί των παθών όπου συμβαίνουσι εις το στόμα

	Λύση Ιωάννου του δαμασκηνού, ωφελεί εις τα έλκη του στόματος...
112.	Περί αλφών οπού γινονται εις το πρόσωπον 251174 Λύση θεραπευτική ήν εσύνθεσε παλαιός ιατρός καλλύυ και καθαρίσει το πρόσωπο και ευμορφίζει αυτό Λύση εις καλωπισμό του προσώπου Έτερον χρίσμα ωφέλυμον εις ρυτίδας και ουλάς και σημάδια όπου γίνονται εις το πρόσωπο Λύση χρίσματος εις ρυτίδας και ουλάς όπου γίνονται από την λοιμική της μεδ.(:) Τροχίσκοι εις τας ουλάς τας μελανάς εις όποιον τόπον του σώματος και αν φυτρώσουσι
113.	Αρχή του τρίτου βιβλίου των εφοδίων του αχμέδ. Περί κινάγχης
114.	Περί του γαργαρέωνος και της ρίζης της γλώσσης κα της σταφυλής
115.	Περί βραγχιάσεως της φωνής
116.	Περί φωνής
117.	Περί τραχυτητος της φωνής
118.	Περί βηχός Είληγμα των κωδυων ωφελεί εις ξηρόν βήχαν Σύνθεσις των κοκοων του Δαμασκηνού ωφελούσι εις βήχαν Κόκκοι του γαληνού τίθωνται υπό κάτω της γλώττης κ ωσάν αναλύσουν καταπίνεται το λύόμενον κ ωφελούσιν εις βήχαν από θέρμη μαλάσουσι το στήθος 251186 Ζουλάπιον των ζιζίφων και των μυξαρίων εσύνθεσα ...ωφελεί εις εκείνο που ξηραίνεται το στήθος αυτού από βήχαν θερμόν εις την αρχήν της φθίσεως Λύση ζουλαπίου εις βήχαν... Άληγμα εις βήχαν... Λύση διασποδίου το οποίο εσύνθεσε ο Ιωάννης ο δαμασκηνός διά βήχαν ξηρόν... Λύση διά ανισου εσύνθεσε ο αυτός ο θείος μου Εμπού Μπεκυρ και είναι ωφέλυμος εις βήχαν... Λύση εψημάτος ωφέλυμος εις βήχαν...
119.	Περί μυξασμού όπου γίνεται από της καταβρώσεως
120.	Περί πτύσεως αίματος
121.	Περί πτύσεως βηχός.
122.	Περί δύσπνοιαν Λύση ωφέλυμη εις δύσπνοιαν μετά ορθότητος ..ωφέλυμη εις ορθόπνοιαν εις βήχαν..
123.	Περί στηθοπλευρίτιδος, κ των άλλων κρυφών παθών.
124.	Περί παλμούςς καρδιάς
125.	Περί λυποθυμίας
126.	Περί συμβαίνοντος οίδημα εν τοις μαστοίς
127.	Περί δυσώδι μασχάλης
128.	Αρχή του τετάρτου βιβλίου του αχμέδ. Περί δυσκαταπόσεως
129.	Περί δυσκαταπόσεως
130.	Περί παύσεως κ αρνιση της βρώσεως και της επιθυμίας
131.	Περί της ακορέστου επιθυμίας
132.	Περί της αηδούς και απλήστους επιθυμίας
133.	Περί της αποπαύσεως της επιθυμίας του ύδατος
134.	Περί δίψης

135.	Περί οχτηκα
136.	Περί λυγμού
137.	Περί της συμβαινούσης βλάβης από απληστίας
138.	Περί αναστροφής του στομάχου
139.	Περί εμέτων
140.	Περί εμπνευματώσεως στομάχου
141.	Περί στρόφου
142.	Περί λυσεντερίας Αλειφή θαυματή εις αχαινόν στόμαχον....
143.	Περί των τραυμάτων των γινομένων με έλκη εις τα έντερα. Εγκόλπιον το λεγόμενον οξιάλυον
144.	Περί κωληκής νόσου του λεγόμενου υλεού
145.	Περί κωλυκής αρρώστιας Λύση βαλάνου ωφελεί εις αυτό το πάθος...
146.	Περί σκωλήκων και ελμίνθων οπού γίνονται εις τα έντερα
147.	Περί εις εξωγάδων
148.	Περί χαυνώσεως της καθέδρας
149.	Αρχή του πέμπτου βιβλίου των εφοδιών ηνε συν θεώ αχμέδ. Περί ήπατος.
150.	Περί εμφράξεως της γινομένης εν τω ήπατι.
151.	Περί των γινόμενων πληγωμάτων εις το συκότι
152.	Περί αίματος οπού κινύ από του συκοτίου
153.	Περί υδρώπικα
154.	Περί αντιδότου εις ληγμού
155.	Περί τροχίσκων
156.	Περί των εψητών σιραπίων
157.	Περί ζουλάπια κ
158.	Περί ικτέρου
159.	Περί σπληνός
160.	Περί πόνον νεφρών
161.	Περί πληγών των νεφρών
162.	Περί τραυμάτων οπού γινονται εις τα νεφρά κι εις την φούσκαν
163.	Περί του ουρούντος αίμα
164.	Περί λιθιόντος
165.	Περί διαβήτου
166.	Περί στραγγουρίας
167.	Περί των ουρούντων εν τη στρώμνη ¹¹⁸⁸
168.	Περί κρατήσεως του ούρου
169.	Αρχή της βίβλου του σοφωτάτου αχμέδ υιού αβραάμ υιού χάλεπ οποία καλείται οδηγός ήγουν τα εφόδια των αποδημούντων καλύται ι περί αυτών αράβων κανούν σοφά. και εποιήθη εις ελλάδα φωνήν πατέρα Κωνσταντίνου ασυγκρήτου του ριγέντα εν Γη Βεζαφάρ. Περί βραττώσεως της συνουσίας και της αδυναμίας αυτής
170.	Αντίδοτο οπού αυξάνει την συνουσία κ διώκει τον πολήν ύπνον...
171.	Αντίδοτος ωφελεί εις συνουσιας θερμαίνει την φύσιν και το σώμα αποδιώκει τα ανωφελέστατα πνεύματα από τον στόμαχον
172.	Περί της διηνεκούς ογκόσεως του καυλού
173.	Ευνούχισμα ανθρώπου χωρίς σιδήρου

¹¹⁸⁸ Στρωμνή= είδος στρώματος

174.	Περί γονορροίας αθελιτή γινομένης
175.	Περί της εν ονείρω γονόρροιας
176.	Περί των τραυμάτων των γινομένων εν τω καυλώ και εν τοις όρχεσι Λύση ωφέλυμος εις τα φλίκτιδας του καυλού και της καθέδρας
177.	Περί σπάσματος και κοίλης
178.	Έμπλαστρον όπου οφελεί εις σπάσμα των ορχιδίων τόσον εις παιδιά όσον και εις γερόντους
179.	Περί κρατήσεως των εμμήνων
180.	Περί αιμορρουσούν γυναικών
181.	Περί πνιγμονής μήτρας Λύση η διά κρόκου και ωφελεί εις τα θερμά πονήματα και οιδήματα της μήτρας και εις την διατροφήν και εις όγκοσιν αυτής και εις το φύσκομα αυτής
182.	Άλγημα ωφέλυμον εις τον άνεμον όπου να γένη εις την μήτραν και εις τον στόμαχον των εγαστρομένων φυλάττει και να μην αποβάλλει ή να σκοτωθή το βρέφος απόφράτει τους πόρους
183.	Περί δυστοκουσών γυναικών
184.	Περί του πώς να εκβάλλει το έμπιπλον από τη
185.	Περί αρμοπονίας και νευροπονίας Κόκκοι του σαλαπηνού ωφελούσι εις τα ασθένειας των αρμών.... Λύση ετέρα εις ποδαλγίας (δαμασώνιον (αραβικά ...))
186.	Περί αρθριτικούς και ποδαλγικούς
187.	Περί του εφημερινού πυρετού
188.	Περί καύσου πυρετού Άλγημα εις τους πυρέσσοντας
189.	Περί πλήθους ιδρώτος και πώς να κινή τον ιδρώτα
190.	Περί της φλυκταινούσης λοιμικής και της άλλης της λεπτής και της πυκνής
191.	Αρχή του εβδόμου βιβλίου των εφοδίων εσύνθεσα και τούτο αχμέδ του αβραάμου – προς φύλαξιν των δηλητηρίων και πώς θεραπεύεται ο άνθρωπου όπου να ποτισθή δηλητήριον
192.	Θεραπεία εις δήγμα των όφεων και σκορπίων και των ομοίων
193.	Ξεχωριστά εις δήγμα σφαλαγγίου
194.	Περί πληγής γινομένης από βδέλης
195.	Περί λυσσοδηκτο
196.	Περί οιδήματος όπου γίνονται εις το σώμα του ανθρώπου Αλειφή εις τα οξέα οιδήματα όπου γίνονται εις όλον το σώμα
197.	Περί της φάγουσας και του μαμουδίου
198.	Στήρι σηκωτικόν 251301
199.	Περί ακροχορδονος
200.	Περί λώβης και ελεφαντιάσεως...
201.	Περί λέπρας, αλφών, λυχήνων ψώρας και κνισμών
202.	Περί δροτζίλιας και εις λουθουνάρια και εις έχοντες αυτή η δροτζίλα είναι κνισμάρα καυστική
203.	Περί τζακίσματος και δηαρθρώσεως τινός μέλους
204.	Περί τομής ξίφους και μαχαίριου πώς να στήση το αίμα
205.	Περί καύσεως πυρός
206.	Εις του σχισμού των ποδών
207.	Τα ιδιώματα των κενωτικών φαρμάκων ως καθώς επαράγγυλε ο δαμασκηνός
208.	Μανδραγόρα, Ελέβορον, Σκάρφη, Τζικούτα, πύζεθρος ανατωλικός, μπαλσαμίνα, καρόνα, λουνάρια μαγιόρ: ή σφαίρα – καβάλο, αριστολογία,

	αλθαία: δεινδρομολόχα, τιθυμιλον, αγκλέγουρας, θυμός: θρούμπι, επίθυμον το ανοραιδόνωμα, όρμινον: το χόρτον διά τα μάτια, υόσοπος: ξαγορίγανη, υοσκίαμον: λιτζάρμον, υπερικόν: το λιχινόχορτον, λόλιον: το μελάνθι, πεονία: η ψούνα και προς χρήση η άσπρη
--	--

3. ΧΦ92, Βιβλιοθήκη Ζαγοράς, «Συλλογή ιατρική Μιχαήλ Κοντοπίδου, Ναξιώτου» (1708/1749)

Πίνακας 3. Περιεχόμενα

1.	Πρώτον αρχινούμενον διά ρεομπάρμπαρον, ήγουν ραβέντι. Το ρεομπάρμπαρον λέγεται λατίνα έτζι και αραβικά ραβεντ. (ακολουθούν οι ασθένειες που γιατρέυει)
2.	Διά την γεθιάνη. Το βότανο γεθιανή οι λατίνοι το λέγουν γγετζιάνα κι οι άραβες γγενθιάνα.
3.	Διά το αγαρικόν έτζι λέγουν οι λατίνοι κι άραβες.
4.	Διά την αριστολοχίαν ¹¹⁸⁹ .
5.	Διά την γλυκόριζα.
6.	Διά το κένταβο το μεγάλον.
7.	Διά το μαστιχάγγαθον το οποίον είναι δύο λογίων άσπρο και μαύρο και το άνθος του γερανίου οι λατίνοι το λέγουν χαμέλεο μπιάγκο, και χαμέλεο νέγρο κι οι άραβες χαμέλεο λέουτα και χαμέλεο μαλαμος: και οι έλληνες ομοίως το λέγουν χαμαίλεον λευκό και μέλανον. Ακόμη οι λατίνοι το λέγουν κι καρλήνα ¹¹⁹⁰ και λέγει ο διοσκουρίδης ότι εις τον καιρόν του αμπερατόρου κάρλου έτυχεν εις ταις χώραις του μεγάλη ασθένεια της πανούκλας και αυτός έστεκε λυπημένος βλέπωντας τον λαόν του να φθύρεται, έτζι του εφάνη ένας άγγελος και του έδειξε τούτο το βότανον λέγωντάς του να δώση εις τον λαόν να φάγη από αυτό, θέλη παύση η ασθένεια. Αυτό λοιπόν να το ευγάλλης τον μάϊον μήνα όταν είναι το φεγγάρι γεμάτων, να το ξηράνης εις τον ίσκιον και να το κάμης σκόνιν να την ανακατώσης με εξαφρισμένον μέλι, να γένη μαντζούνι και εις καιρόν πανούκλα να τρώγης μισήν ογγιάν ή μίαν κάθε πουρνόν φυλάτεσαι από αυτήν την ασθένεια. Να ξεύρης πως η ρίζα του έχει την ενέργειαν:
8.	Διά τον δίψαχον ¹¹⁹¹ .
9.	Διά την αψινθίαν.
10.	Διά το αβρότανον.
11.	Διά το υισωπον.

¹¹⁸⁹ Η Αριστολοχία είναι ένα μεγάλο γένος λουλουδιών με περισσότερα από 500 είδη. Το όνομά της προέρχεται από τις ελληνικές λέξεις άριστος + λοχεία γιατί στην αρχαιότητα πίστευαν ότι διευκόλυνε τον τοκετό. Με αντίστοιχο όνομα συναντάται και στα αγγλικά, όπου ονομάζεται birthwort, που σημαίνει βότανο της γέννας. Από <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CF%87%CE%AF%CE%B1>. (ανακτήθηκε 5/1/2015).

¹¹⁹⁰ Η Καρλίνα (Carlina) ή Καρλίνα (Carlinia) είναι γένος φυτών της Οικογενείας των Συνθέτων (Compositae), που περιλαμβάνει περί τα είκοσι (20) είδη, τα οποία φύονται στις παρά την Μεσόγειον Θάλασσα χώρες και σε ολόκληρη την Ελλάδα. Πηγή: Καρλίνα η κομμιοφόρος | Η ΡΟΔΙΑΚΗ, 10/1/15.

¹¹⁹¹ Ο άγιος δίψακος (Dipsacus sylvestris – νεράγκαθο) είναι ένα αγριόχορτο ενδημικό της Ευρώπης. Τα φύλλα του συγκεκριμένου φυτού είναι διαμορφωμένα με τρόπο τέτοιο που κρατούν το νερό (οι Γάλλοι τό λένε πλυντήριο της Αφροδίτης και τό μπαρ τών πουλιών). Δίψακος αυτοφυής συναντάται στη Θεσσαλία. Από Phyto.gr/dipsakos/ (πρόσβαση 10/1/2015).

12.	Διά την ρίγανη. Διά το θριγορήγανο όπου έχει τα φύλλα ωσάν της ματζουράνας
13.	Διά το φλασκούνι.Τούτο το βότανον, το γνωρίζουν όλοι γεννάται εις υγρούς τόπους, είναι θερμόν και ξηρόν κι κάμνην καλήν χώνευσιν.
14.	Διά το δίκταμον. Είς την κρήτην γίνεται πολύ από αυτό.
15.	Διά την αλιφασκιά.
16.	Διά τον δυόσμον.
17.	Διά το γκος οι λατίνοι το λέγουν μέντα γραίκα.
18.	Διά την ματζουράναν.
19.	Αυτό το μελιλότο.
20.	Διά την βάχαρη.
21.	Διά τον απήγανον.
22.	Διά τον άγριον απήγανον.
23.	Διά την πανακέαν.
24.	Διά το δηγούστικο λέγεται και περδικοπόδαρον.
25.	Διά το στραφηνίκο.
26.	Διά το γλυκάνισον.
27.	Διά τον άνιθον.
28.	Διά το κήμινον.
29.	Διά το κόρεον.
30.	Διά το γεράκιον.
31.	Διά το σέληνον.
32.	Διά το κουδούμεντο ήγουν το μακεδονίση. Το κουδουμέντο έχει την ομοίαν δύναμιν του σελήνου εις όλα.
33.	Διά το μάραθον.
34.	Διά το δελφήνιο ήγουν τη σένα.
35.	Διά το πύρεθρον.
36.	Διά το δενδρολίβανον, (προτείνονται συνολικά 175 χρήσεις, συνταγές με το δεντρολίβανο).
37.	Διά το βότανον οπού λέγεται σφονδήλιον.
38.	Δια την άρθικα οι λατίνοι την λεγουν φερούλα
39.	Διά το πευκέδανο.
40.	Διά το μελάνθιον.
41.	Δια το χαλβάνι οι λατίνοι το λεγουν κάλμπανο
42.	Διά τον οζόν .
43.	Δια την άλυσον
44.	Διά το ασκλήπιον.
45.	Διά το κάρντο μπενεντέτο το οποίον λέγεται και κάρντο σάντο. Ελληνικά ονομάζεται ατρακτιλής. Κατά το όνομά του έχει και την αρετή επειδή μπενεντέτο θέλει να ειπή ευλογημένον και σάντο θέλει να ειπή άγιον. Και βέβαια είναι θαυμάσιον ιατρικόν.
46.	Διά την χαμαίνδραν.
47.	Δια τον κρίνον λέγεται και λύριον
48.	Διά το μελαπράσιον όπου λέγεται κοινώς καλάνθρωπον.
49.	Διά το μελισσοβότανον το οποίον λέγεται και κιτροβάρσαμον επειδή έχει την μυδωδιάν του κίτρου.
50.	Διά το πράσιον .
51.	Διά τον φυλλίτην.
52.	Διά το τριφύλλι.

53.	Διά ένα βότανο όπου λέγεται ρωμέικα και λατίνα και αραβικά, σκόρντιον.
54.	Διά το βήχιον.
55.	Διά την αρτεμισίαν.
56.	Διά το μπαμπάτη.
57.	Διά την φυλλιπέντολα.
58.	Διά την ακονιζιάν.
59.	Διά την ημεροκάλη.
60.	Διά το χορτάρι όπου λέγεται ορχίς.
61.	Διά το όρμινο.
62.	Διά το δύρρασον, λέγεται κοινώς γουρνίδα.
63.	Διά ταις ανδροσακαίς.
64.	Διά το ασπληνο.
65.	Διά την χαμομήλα.
66.	Δια το παρθενούδι, παρτένιο ή ματρικάρια
67.	Διά την παλονίαν.
68.	Διά το λιθόσπερμα.
69.	Διά το ριζάρι λέγεται και ερυθρόδανον.
70.	Διά την αλθέα η οποία λέγεται και αγριομολόχα.
71.	Διά το υπέριον όπου λέγεται κ αγουδούρας
72.	Διά το ψυχοτρόφον όπου λέγεται και κέντρον.
73.	Διά την μπιστόρτα ή τερμεντίλα. Αυτή η τορμεντίλα είναι βότανον κι ομοιάζει του πεντάφυλλου. Το ξεύρουν οι σπετζιέροι..
74.	Διά την τορμεντίλα.
75.	Διά την μπιστόρτα.
76.	Διά την λυσιμάχιαν.
77.	Διά το σύμφυτον.
78.	Διά την στίβην όπου λέγεται στιβιαίς.
79.	Διά το περικλύμενον όπου κοινώς λέγεται αγιόκλημα.
80.	Διά τον ατρίβολα, ήγουν τριβόλι.
81.	Διά το σαξίφραγον.
82.	Διά το ξιφίον.
83.	Διά την αγουστρίαν οι έλληνες την λέγουν άγροστις.
84.	Διά την βάτον.
	Δια το εκπαντόριον
85.	Διά το πεντάφυλλο.
86.	Διά την χαμοκερασάν.
87.	Διά το γογγυλόχορτο οι έλληνες το λέγουν ίππουρις.
88.	Διά το τράγιον.
	Δια την φλεγμοναρίαν οι λατίνοι την λέγουν πολμοναρία
89.	Διά το σταθόρι, οι έλληνες το λέγουν ελίτροσον
90.	Διά την ιερή βοτάνην λέγεται κι ορθή περιστέρα λατίνα βερμπενάκ
91.	Διά την κουτζουνάδα την άγριαν λέγεται κι αππαρούνα οι έλληνες την λεγουν μικώνιον άγριον
92.	Διά την ήμερην κουτζουνάδα οι έλληνες την λέγουν όπιον μικώνιον
93.	Διά το αφιώνι, οι λατίνοι το λέγουν όπιο.
94.	Διά κάποιαν άλλην κουτζουνάδα, όπου λέγεται μίκων κερατίτης.
95.	Διά το δισκίαμο.
96.	Διά το ψύλλιον.

97.	Διά τον στρύφνον, οι έλληνες τον λέγουν στρύχνον κηπαίον.
98.	Διά την μανδραγόρα.
99.	Διά την μελιτζάνα.
100.	Διά το ακόνιτον.
101.	Διά το ναπέλυν.
102.	Διά τον αθόρα.
103.	Δια το κόνιον
104.	Δια τον σμίλακα
105.	Δια την φυλλάδα λέγεται και νέριον κ ροδόδεντρον και ροδοδάφνη
106.	Διά την κοντιλίδα
107.	Διά την τζηκνίδα, η οποία λέγεται, γαλήοψις.
108.	Διά το χελωνόχορτον.
109.	Διά τα αβριά της θάλασσης, ήγουν τα φήκια.
110.	Διά τον στρατιώτην οπού λέγεται και χιλίοφυλλον.
111.	Διά τον φτομον ο οποίος λέγεται και μελίσανδρος και φλόμος.
112.	Διά το αιθίοπα
	Δια το αρκίο
113.	Διά τον καπνόν της γης, οι λατίνοι τον λέγουν φουμαρία.
114.	Διά το λότο.
115.	Διά την μύρριν.
116.	Διά το χορτάρι οπού λέγεται κι ρωμαϊκα και λατίνα αγγέλικα
117.	Διά ταις χαμοβιολέταις ήγουν τους μενεξέδες.
118.	Διά το βοϊδόγλωσσον.
119.	Διά το κηνόγλωσσον.
120.	Διά το ψαλιδόχορτον ελληνικά λέγεται αδιάντον.
121.	Ζωικά υλικά και οι χρήσεις τους. Ελάφι, κέρατο ελαφιού σκόνη, δέρμα ελαφιού, κόκκαλο του γονάτου του ελαφιού, λούπος = λύκος αλεπού, πρόβατο, κριάρι, αρνί, κριάρι ευνουχισμένο, λιοντάρι, μονόκερος, ρινώκερος, όναγρος, λεοντόπαρδος, ίενα (ύαινα), ήστρικά (:), αρκούδα, καστόρεον. Διά τον γάτον, την νυφίτσα, το κουνάδι, τον άγριον ποντικόν, τον λαγόν, τον ποντικόν, τον δράκοντα, την οχέντρα, κάποιον θηρίον μαύρον και είναι μακρύ ωσάν όφιον. Έτερα θηρία, τον σκορπιόν, τον βαθρακόν της γης, τους βαθρακούς του νερού, την σαλαμάνδρα, τη ρόγα ήγουν αράχνη, τον χαμολέοντα, τους σκουλήκους όπου γίνονται εις τα δέντρα, ταις κόρυζαις οι λατίνοι ταις λέγουν τζημίτζη, χιλίοποδα, ψήραις, μερμήγκους, σαλιάγκους, σκουλήκους, βαθράκους, χέλι, χελώναις, χελόπουλα, ψάρια, βούκινα, φίκυα, καβούρους, όρνιθα γαλήνα, γεράκι, πετεινό, γάλο, πουλάδα, καπόνι, χίνα, πάπια, περιστέρι άγριον, τρυγόνι, πέρδικα, ορτύκι, χελιδόνι, νυχτερίδα, γεράκι, τζηκόνια, γερανόν, κόρακα, κουρούνα, μέλισσαις, κουκουβάγιαν, καρακάξα, σκορδαλός, τζελέγες, μύγαις, ζωϋφια, κανθαρίδαις, κολοφωταις.
122.	Λιθοι: Των λίθων τινών ονομασίας Λιθάργυρος, μαγνίτης, μελίτης, μεμφίτης, οφίτης, πυρίτης, σαπφίρης, σεληνίτης, σμύριτης, ... σχιστός, φρύγιος, γλωσσόπετρα, δενδρίτης, βώλος αρμένιος, αστρίτης, γαλακτίτης, αματίτης.
123.	Φυτικά έλαια για φαρμακευτική χρήση
124.	Κατάλογος ονομάτων μεγάλων ιατρών από την αρχαιότητα
125.	Συνταγές για φάρμακα (καθάρσια, εγκλιστήρια κ.λπ.) και λίγες συνταγές για ορισμένες ασθένειες:

	Διά τον λεγόμενον κόρακα οπού πολλούς τος πιάνοι ποκάτω στον λεμόν
126.	Διά μερικούς οπού κάμνουν αίμα στους οφθαλμούς
127.	Διά το κτικιώ
128.	Διά τον αστέρα (προσευχή)
129.	Διά τον άνθρωπο όπου ότι φαγει το ξερνά
130.	Διά κάποια πονέματα όπου λέγονται μηρηγκιας
131.	Διά την ποδάγραν
132.	Έτερον διά τους αιμορροείδες
133.	Διά τον βύχαν παλαιόν ή κε νέων
134.	Ρετζέτα διά την ποδαγρίαν
135.	Διά την σπλήναν
136.	Έτερον διά τον ορφόν οπού βγαίνη εις το κορμί
137.	Διά την γυναίκα οπού να πριστή το βιζιον της
138.	Διά την κιτρινάδα οπού να έχει ο άνθρωπος
139.	Διά το άσμα οπού δεν πέρνη την αναπνοήν ο άνθρωπος

Ο συντάκτης του ιατροσοφίου της Ζαγοράς, γιατρός Μιχαήλ Κοντοπίδης, έχει επιλέξει να παραθέσει τις συνταγές του ανά υλικό, φυτικό, ζωικό και ανόργανα υλικά (λίθους). Σε κάθε λήμμα που αφορά ξεχωριστό υλικό αναφέρει τις ονομασίες του ελληνικά, λατινικά και αραβικά, ενώ ακολουθούν οι παθήσεις που αυτό θεραπεύει και οι οδηγίες των συνταγών που πρέπει να συντίθενται. Για τον λόγο αυτόν βάζουμε εδώ όλα τα υλικά και μόνο με ενδεικτικά παραδείγματα τις ασθένειες, ώστε να κατανοήσει ο αναγνώστης τον πλούτο των γνώσεων και των υλικών που προτείνονται. Στο τέλος του χειρογράφου προσθέτει ορισμένες συνταγές για σοβαρές παθήσεις όχι ανά υλικό αλλά ανά πάθηση.

4. ΧΦΜSS725, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη (1769-1795)

Πίνακας 4. Περιεχόμενα

1.	Σιρόπι του κηδωνίου αρωματικών
2.	Σιρόπι του ραβεντίου
3.	Ρετζέτα στυπτική διά κίνησιν
4.	Ρετζέτα σκόνη επιλιπτική
5.	Σκόνη διά σκώληκες
6.	Ρετζέτα γλιστηρίου στυπτική
7.	Ρετζέτα γλιστηρίου κινηστική
8.	Ιατρικόν του παροξυσμού
9.	Έμπλαστρον διά τον ομφαλόν
10.	Έμπλαστρον διά ακρούμι παιδίων
11.	Ιατρικόν διά αύτραις παιδίων
12.	Ιατρικόν διά την κίνησην
13.	Κι όταν είναι ρίσις αίματος ζοχάδων
14.	Διά παντεσπάνια
15.	Καθάρισον
16.	Ρετζέτα σκόνη διά το γάλα
17.	Τζελατίνα

18.	Ρετζέτα διά φίστουλα
19.	Ρετζέτα της σκόνης διά ασπάδα ομματίου
20.	Διά ... χόρτα
21.	Διά τα κουμπία
22.	Έμπλαστρα εις το αποκοίλι
23.	Ιατρικόν διά τον παροξυσμόν θαυμαστώτατον
24.	Ρεντζέτα διά καλανκάθι
25.	Ρεντζέτα διά βήχαν ...
26.	Όταν τρέχη αίμα από τη μήτη του ανθρώπου πολύ
27.	Διά ζοχάδες όταν είναι στα βυζία
28.	Διά ζοχάδες όταν κινά αίμα
29.	Ιατρικόν παροξυσμού θαυμάσιον δοκιμασμένον
30.	Έτερα ρετζέτα σκόνης των ομματίων
31.	Ρετζέτα διά τον ραχήτην όταν δε περπατή το παιδί
32.	Ρετζέτα διά τουζλού παλγάμι δοκιμασμένη
33.	Πίτα ζαχαρωτή πώς γίνεται
34.	Τουροπιτάκια δίχως φύλλο
35.	Δια αφρούς (μαρέγκα)
36.	Έτερος αφρός
37.	...
38.	... διά κουραπιά
39.	Έτερον διά παξιμάδια
40.	Έτερον διά παξιμάδια με γόμο
41.	Έτερον διά τα παξιμάδια ζαχαρωτά
42.	Τα μοσχόβικα ζυμαρικά
43.	Παξιμάδια νηστηκάρικα
44.	Διά φινίκια
45.	Ρετζέτα γλυστηρίου ξανοικτική
46.	Ρετζέτα διά κουμπία
47.	Ρετζέτα διά πλάστρι
48.	Άλημα κατζικίσιον χαβατζιβά
49.	Ρετζέτα διά γυναίκα όταν έβγη η μήτρα
50.	Ρετζέτα διά ζαχαρωτά διά αμύγδαλο
51.	Ρετζέτα διά ρεβανί
52.	Ρετζέτα διά αρπάχτραν
53.	Άλλο ξανοικτικό
54.	Ρετζέτα διά επιληψίαν
55.	Εις γυναίκα οπού δεν ημπορεί να γενήση
56.	Εις πρίξημον κοιλίας και εις έμφραξιν καταμηνίων
57.	Εις ναργιλέ
58.	Ιατρικόν εις πούντα ήγουν πλευρό
59.	Ιατρικόν εις το τουζλού μπαλγάμι
60.	Πώς γίνεται το ζουμί της χελώνης
61.	Εις κτήπημα και πρίξημο
62.	Όταν πρησθούν του ανθρώπου η φύσις και τα δύδημά του
63.	Εις την μαλαφράντζα
64.	Εις βήχα κουκίτην
65.	Εις αιμορροϊαν γυναικός όταν είναι απεμπροστά

66.	Γλυστήρι κινηστικό
67.	Εις ζοχάδαις ...
68.	Ιατρία εις ποδάγρα
69.	Εις σκουλαμέντο
70.	Όταν έχει ο άνθρωπος πονόμματο και αίμα
71.	Όταν έχη ο άνθρωπος εις τα ομμάτιά του αίμα
72.	Εις ρετζέτα ομματίων ασπραδίου
73.	Ιατρικόν θαυμαστώτατον διά τον κόρακα
74.	Ιατρικόν διά τον φίστουλα, ας είναι και εις το ομμάτι από την ευλογίαν
75.	Ιατρικόν διά την φάγουσαν
76.	Έτερον ιατρικόν εις την αυτήν πληγήν
77.	Έτερον ιατρικόν διά το ασπράδι των ομματίων
78.	Ιατρικόν διά τον φίστουλα
79.	Δρακοντόριζα ... το αυτό ωφελεί και εις τα μαμούδια
80.	Εις την δυσεντερίαν
81.	Διά να φυτρώνουν μαλιά όπου θέλεις
82.	Διά να πέσουν μαλιά όπου θέλεις
83.	Διά να αυξήσουν τα μαλιά της κεφαλής
84.	Διά να κάμησ τα άσπρα μαλιά σαν χρυσάφι
85.	Διά να παχύνη η γυναίκα
	Αψοθ Ιουλίου β, εσύχησε η ανέζα
	Αψξθ
	1795

5. ΧΦ5, ΠΑ ΜΙΕΤ – ΕΛΙΑ, 18^{ος} αιώνας¹¹⁹²

Πίνακας 5. Περιεχόμενα: Συνταγές για μαντζούνια

1.	Μαντζούνι κάλλιστον εις ρευματικά φλέγματα.
2.	Μαντζούνι διά την κομμούραν χειρών και ποδών και διά πρίξιμον κοιλίας.
3.	Μαντζούνι διά βήχαν και φλέγμα.
4.	Μαντζούνι δροσιστικόν κάλλιστον.
5.	Μαντζούνι εις πόνον μέσης
6.	Μαντζούνι του σοφού Γαληνού εις βήχαν και όχτικαν
7.	Μαντζούνι έτερον της σκύλας διά βήχαν και φλέγμα.
8.	Μαντζούνι έτερον εις πόνον μέσης.
9.	Μαντζούνι ευγενικόν διά κόλικαν.
10.	Μαντζούνι τζοβαέρ δυναμωτικόν.
11.	Μαντζούνι έτερον δυναμωτικόν πολλά κουβελίδικον.
12.	Μαντζούνι κινητικόν διά χολήν και φλέγμα.

¹¹⁹² Το ΧΦ5 μελετήθηκε και παρουσιάστηκε στη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία της γράφουσας με τίτλο *Μαντζούνια και αλοιφές. Συνταγές ίασης της λαϊκής ιατρικής σε ένα γιατροσόφι του 18^{ου} αι.*, (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας, Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, 2013). Στο παράρτημα της εν λόγω εργασίας υπάρχει αναλυτικός πίνακας με τις συνταγές των μαντζουνίων. Για την παρούσα επανεξέταση και καταγραφή μελετήθηκε εκ νέου και η μεταγραφή που έγινε για τις ανάγκες του *Dacalbo project*, digital archive, <http://dacalbo.hpdst.gr/node/1018>, (ανακτήθηκε 2017).

13.	Μαντζούνι στυπτικόν.
14.	Μαντζούνι στομαχικόν του πηλίνου.
15.	Μαντζούνι κινητικόν διά εγκαστρωμένες
16.	Μαντζούνι πυρωτικόν διά πλευρίτην πολλά εκλεκτόν.
17.	Μαντζούνι ξανοιχτικόν εις μητρικά πάθη ονομαζόμενον άμπελ.
18.	Μαντζούνι κινητικόν εκλεκτόν.
19.	Μαντζούνι αντίδοτον στυπτικόν εις αιμοραΐας γυναΐκας.
20.	Μαντζούνι εκλεκτόν κάλλιστον διά καθολικόν του Νικολάου εις το να καθαρίσει κάθε χυμόν.
21.	Μαντζούνι κάλλιστον διά την θέρμην.
22.	Μαντζούνι στυπτικόν φελόνιον Ρωμανού εκλεκτόν και δόκιμον
23.	Μαντζούνι δυναμωτικόν διά ρόδων
24.	Μαντζούνι έτερον δυναμωτικόν.
25.	Μαντζούνι διά όχτικαν
26.	Μαντζούνι δυναμωτικόν δυνατόν και στομαχικόν.
27.	Μαντζούνι στυπτικόν
28.	Μαντζούνι εις θέρμες άφημερινές και εις τεταρταΐους πυρετούς.
29.	Μαντζούνι ροζάτων αρωματικόν.
30.	Μαντζούνι αντίδοτον ονομαζόμενον του Ζαμπούρη ιατρού πολλά ευγενικότατον διά σπάσμα ανθρώπου και δόκιμον διά πλείστα πάθη είναι λίαν κάλλιστον.
31.	Μαντζούνι θαυμαστόν εις κόλικαν
32.	Μαντζούνι έτερον διά όχτικαν του Σιόρ Κύρου.
33.	Μαντζούνι εξουρήκη του Ιπποκράτους εις στένωσιν και κρουολόγημα.
34.	Μαντζούνι στομαχικόν
35.	Μαντζούνι ιερά πικρά του Γαληνοῦ
36.	Μαντζούνι δυναμωτικόν.
37.	Μαντζούνι ονομαζόμενον κουσκαλήραν
38.	Μαντζούνι έτερον δυναμωτικόν.
39.	Μαντζούνι έτερον δυναμωτικόν.
40.	Μαντζούνι διά ρόδων τζοβαέρ.
41.	Μαντζούνι διά σουρατζάν.
42.	Μαντζούνι στυπτικόν όταν τρέχει αίμα από τον πάτον του ανθρώπου.
43.	Μαντζούνι διά θέρμην πολλά καλόν.
44.	Μαντζούνι κινητικό καλόν.
45.	Μαντζούνι στομαχικόν δυναμωτικόν ροζάτων αρωματικόν.
46.	Μαντζούνι έτερον κινητικόν.
47.	Μαντζούνι αντίδοτον του Ευλογίου διά τους φλεγματικούς και ποδαγρικούς χυμούς και εις καταρροάς
48.	Μαντζούνι φελόνιον στυπτικόν.
49.	Μαντζούνι στομαχικόν του κίτρου.
50.	Μαντζούνι κινητικόν της μάνας.
51.	Μαντζούνι διά ζοχάδες.
52.	Μαντζούνι διά ρόδων τζοβαέρ
53.	Μαντζούνι εις κακοχυμικόν και εις ζοχάδες λίαν κάλλιστον
54.	Μαντζούνι έτερον στομαχικόν.
55.	Μαντζούνι στομαχικόν και δυναμωτικόν λίαν κάλλιστον.
56.	Μαντζούνι ονομαζόμενον δώρον σάνταλον δυναμωτικόν διά την κιτρινάδα.

57.	Μαντζούνη έτερον στομαχικόν και δυναμωτικόν.
58.	Μαντζούνη έτερον στομαχικόν κουβελίδικον
59.	Μαντζούνη εις θέρμην καρτάνα και διά ξυνάδια και εις ένφραξην της θέρμης
60.	Μαντζούνη εις κόψιμον καρδιάς και ληγούρας.
61.	Μαντζούνη εις στένωσιν και ζάντουχα.
62.	Μαντζούνη εις θέρμιν κιτρινάδα διά σπλήνα και νεροπίασμα
63.	Μαντζούνη εις πόνην καρδιάς και εις φλέγματα
64.	Μαντζούνη εις γιαρά και βρώμα όπου έχει ό άνθρωπος εις την καρδιάν
65.	Μαντζούνη διά λέμβηθες
66.	Μαντζούνη εις βήχαν και καταρροήν λίαν κάλλιστον και ωφέλιμον.
67.	Μαντζούνη έτερον στομαχικόν διά τον χειμώνα και καλοκαίρι.
68.	Μαντζούνη έτερον στομαχικόν και χωνευτικόν.
69.	Μαντζούνη έτερον εις πόνον μέσης.
70.	Μαντζούνη μαλαχτικόν εις λοιμικήν και θέρμην εις τες φλόγες αυτού.
71.	Μαντζούνη στυπτικόν
72.	Μαντζούνη διά στένωσιν
73.	Μαντζούνη εις αλμυρόν φλέγμα κινητικόν πολλά καλόν.
74.	Μαντζούνη εις θέρμην πολλά καλόν και δόκιμον
75.	Μαντζούνη κουσκαλιτιράν πολλά καλόν.
76.	Μαντζούνη ονομαζόμενον μοκάβη.
77.	Μαντζούνη διά βήχαν.
78.	Μαντζούνη εις αντράκλαν και ουσλάς και όπου αστογά ήγουν διά ενθύμησην
79.	Μαντζούνη έτερον κινητικόν και άβλαβον πολλά καλόν.
80.	Μαντζούνη ονομαζόμενον γαλλάνγγα εις ιδρώπικαν και εις τες ένφραξεις.
81.	Μαντζούνη έτερον εις θέρμην.
82.	Μαντζούνη φελώνιον Ρωμανού.
83.	Μαντζούνη διά θέρμην και λαύρα δίδεται ότι ώρα θέλεις εις τον ασθενή.
84.	Μαντζούνη διά την κιτρινάδα.
85.	Μαντζούνη διά φούσκωμα κινητικόν.
86.	Μαντζούνη εις τες λέμβηθες των παιδων είναι ωφέλιμον και εις τους τρανούς.
87.	Μαντζούνη του ομάνου στομαχικόν εις κρύωμα εις πόνον καρδιάς
88.	Μαντζούνη διά όχτικαν και βήχαν παλαιόν.
89.	Μαντζούνη έτερον εις τον όχτικαν και βήχαν κακόν και διά το πλευμόνι.
90.	Μαντζούνη έτερον διά όχτικαν και βήχαν.
91.	Μαντζούνη έτερον της σκύλας. Διά όχτικαν και βήχαν δυνατόν.
92.	Μαντζούνη διά την κουμούραν των γονάτων
93.	Μαντζούνη διά ζογάδες
94.	Μαντζούνη της σκύλας θαυμαστόν διά όχτικαν
95.	Μαντζούνη αντίδοτον αθανασίας εις πυρετούς και εις πλείστα πάθη είναι θαυμαστόν
96.	Μαντζούνη αντίδοτον βασιλικόν.
97.	Μαντζούνη έτερον στυπτικόν
98.	Μαντζούνη έτερον στυπτικόν και δόκιμον
99.	Μαντζούνη έτερον ωφέλιμον εις ζογάδες.
100.	Μαντζούνη έτερον διά ζογάδες διά σφάχτην και κρυολόγημα
101.	Μαντζούνη χαριτωμένον διά φοινίκιον.
102.	Μαντζούνη της σάρας είναι ωφέλιμον εις κοψίματα καρδιάς εβγάξει τον αέραν είναι και πολλά χωνευτικόν.

103.	Μαντζούνι δροσιστικόν της αγουρίδας.
104.	Μαντζούνι έτερον κους καλτιράν
105.	Μαντζούνι άμπερ εις πάσαν ψύχραν του στομάχου.
106.	Μαντζούνι εις τεχναφέζη, εις βήχαν και εις εκείνους όπου κλείει ο λαιμός τους εις κοντό ανασασμόν.
107.	Μαντζούνι εις τριών χρονών βήχαν και όχτικαν.
108.	Μαντζούνι έτερον διά φλεύμα.
109.	Μαντζούνι έτερον στυπτικόν.
110.	Μαντζούνι δυναμωτικόν.
111.	Μαντζούνι εις φούσκωμα, ζάλη και ληγούρα.
112.	Μαντζούνι εις τα συνήθεια των γυναικών.
113.	Μαντζούνι δυναμωτικόν καλόν διά βήχα.
114.	Μαντζούνι κινητικόν.
115.	Μαντζούνι έτερον διά όχτικαν.
116.	Μαντζούνι όταν πονει πολλά το υπογάστριον.
117.	Μαντζούνι όταν κινά των ανθρώπων αίμα στυπτικόν.
118.	Μαντζούνι διά να σταματήσεις το αίμα και διά ζογάδες όπου τρώγουν εις τον πάτον.
119.	Μαντζούνι έτερον κουβελίδικον.
120.	Μαντζούνι εις ένφραξιν.
121.	Μαντζούνι εις πολύ φλέγμα.
122.	Μαντζούνι έτερον κουσκαλτέραν.
123.	Μαντζούνι μαλαχτικόν κινητικόν.
124.	Μαντζούνι εις αιμοραΐδα γυναίκα.
125.	Μαντζούνι δυναμωτικόν αρωματικόν εκ των βιβλίων του Μιλήγγιου.
126.	Μαντζούνι φελώνιον στυπτικόν διά μικρά παιδιά.
127.	Μαντζούνι διά βήχαν πολλά καλόν.
128.	Μαντζούνι διά θέρμην πολλά καλόν.
126.	Μαντζούνι έτερον διά θέρμην.
127.	Μαντζούνι ονομαζόμενον νέσερ διά τα παιδιά.
128.	Μαντζούνι της θηριακής διά θέρμη.
129.	Μαντζούνι έτερον διά τες λέμβηθες.
130.	Μαντζούνι ονομαζόμενον νανέ.
131.	Μαντζούνι έτερον διά θέρμην.
132.	Μαντζούνι εις ανορεξίαν.
133.	Μαντζούνι όταν δεν ημπορει ο άνθρωπος να κατουρήσει.
134.	Μαντζούνι διά κάθε ασθένειαν ονομαζόμενον ζέλφι φεχάτ.
135.	Μαντζούνι αντίδοτον αίμα τράγου εις νεφρικούς και εις του ούρος την πέτραν.
136.	Μαντζούνι εις σπάσιμον ανθρώπου κατά πολλά καλόν και δοκιμότατον.
137.	Μαντζούνι ωφέλιμον εις πλευρίτην και εις βήχαν και φλέγμα.
138.	Μαντζούνι φελώνιον στυπτικόν.
139.	Μαντζούνι έτερον κάλλιστον εις σπάσμα ανθρώπου.
140.	Μαντζούνι φελώνιον στυπτικόν
141.	Μαντζούνι ονομαζόμενον διασκόρδιον
142.	Μαντζούνι κινητικόν εις κακοστόμαχον ονομαζόμενον του μολυβίου πολλά καλόν.
143.	Μαντζούνι εις κοψίματα καρδιάς

144.	Μαντζούνι του σοφού Γαληνού θαυμαστόν εις όχτικαν και βήχαν και φλέγμα.
145.	Μαντζούνι έτερον διά ξηρόν βήχαν και όχτικαν πολλά καλόν και ωφέλιμον
146.	Μαντζούνι εις θέρμην πολλά καλόν.
147.	Μαντζούνι κινητικόν εις νεροπίασμα.
148.	Μαντζούνι εις τους τέσσαρους χυμούς κινητικόν ωφέλιμον εις όλα
149.	Μαντζούνι έτερον κινητικόν
150.	Μαντζούνι Γαληνού ολίγον κινητικόν διά μελαγχολίαν και σευδάν
151.	Μαντζούνι ωφέλιμον εις ποδάγρια εις μητρόπονον κινητικόν, εβγάζει τες ξανθές χολές και μελανές και το φλέυμα και είναι ανεμπόδιστον ότι καιρόν και αν θε[ς]
152.	Μαντζούνι κινητικόν διά την χολήν και εις τον πονοκέφαλον
153.	Μαντζούνι έτερον κινητικόν.
154.	Μαντζούνι έτερον κινητικόν εις χαραρέτ και εις τους λουπαγάμες και αιμοπείρωμα
155.	Μαντζούνι διά τον αέραν και φούσκαν
156.	Μαντζούνι κινητικόν μουλαϊμικον εις τες πολλά δυνατές θερμες.
157.	Μαντζούνι κινητικόν του ραβεντίου.
158.	Μαντζούνι κινητικόν εις χαραρέτ.
158.	Μαντζούνι κινητικόν διά τες λέμβηθες
160.	Μαντζούνι εις καθολική ιερὰ πίκρα του Ιπποκράτους
161.	Μαντζούνι κινητικόν δροσιστικόν.
162.	Μαντζούνι καθαρτικόν της ξανθής χολής του φλέγματος και της μελένης χολής εις μητρόπονον, εις ποδαγρία.
163.	Μαντζούνι γλύκισμα καθαρτικόν άβλαβον.
164.	Μαντζούνι καθαρτικόν να χαθούν τα χελώνια.
165.	Μαντζούνι καθάρσιον.
166.	Μαντζούνι να χαθούν οι ψηλίθρες.
167.	Μαντζούνι του Ιπποκράτους εβγάζει την χολήν.
168.	Μαντζούνι ελετουάριον εις τούς αρθρητικούς πόνους τον λεγόμενον διακόστον.
169.	Μαντζούνι φελώνιον στυπτικόν.
170.	Μαντζούνι στυπτικόν εξαίρετον διά τον στόμαχον.
171.	Μαντζούνι στυπτικόν όταν τανίζεται και εβγαίνει παγλάμη.
172.	Μαντζούνι έτερον παύει τα κοψίματα
173.	Μαντζούνι στυπτικόν ωραιότατον.
174.	Μαντζούνι εις κίνησιν αίματος
175.	Μαντζούνι εις δυσεντερίαν.
176.	Μαντζούνι δυναμωτικόν ωραιότατον δίδει όρεξιν, πίνει τον άνθρωπον χαρούμενον, το αίμα το κακό το μετατρέπει εις καλόν, παύει την μελαγχολίαν, τα φλέγματα, αυξάνει το θυμητικόν, δίδει δύναμη εις το κορμί, παστρεύει τα έντερα, άνεμον εβγάνει τους λέμβηθας, είναι καλόν και διά την πανούκλα.
177.	Μαντζούνι έτερον δυναμωτικόν δίδει άμετρον φως και πλήθος της ακοής διώχνει τα περιττώματα κρατεί το κορμί γερόν
178.	Μαντζούνι δυναμωτικόν διά μελαγχολίαν.
179.	Μαντζούνι έτερον δυναμωτικόν καταπραΰνει τους καπνούς της μελαγχολίας, καθαρίζει το φως των ομμάτων, δυναμώνει τον στόμαχον το πρισμένον, φέρνει και όρεξη να τρώγει.

180.	Μαντζούνι έτερον δυναμωτικόν ωφελει εις ψύχραν του στομάχου και εις τες ποδαγρίες.
182.	Μαντζούνι έτερον του γλυκανίσου διά τον άνεμον και εις ψυχρόν στομάχι.
183.	Μαντζούνι δυναμωτικόν διά ρόδων.
184.	Μαντζούνι ροζάτον, είναι καλόν εις εκείνους όπου ξερνούν, δυναμώνει τους αρρώστους και τους πολυκαιρινούς, παύει τους πόνους όπου είναι από αδυναμία
185.	Μαντζούνι δυναμωτικόν διά την φωνήν.
186.	Μαντζούνι δυναμωτικόν διά την φωνήν ωραιότατον.
187.	Μαντζούνι διά τα μήλα.
188.	Μαντζούνι δυναμωτικόν της κανέλας
189.	Μαντζούνι του Γαληνού κρατει τον ξερατόν όταν χαλάσει ο στόμαχος του ανθρώπου
190.	Μαντζούνι αρωματικόν του Ανδρέου.
191.	Μαντζούνι έτερον δυναμωτικόν του Ανδρέου νοστιμότερον
192.	Μαντζούνι αλκέρμης εις λυπημένους και αδυνάτους.
193.	Μαντζούνι χωνευτικόν εις το φαγι άπάνου
194.	Μαντζούνι δυνατόν εις πόλεμον σαρκός
195.	Μαντζούνι θηριακή θαυμαστή ωφελει εις τα φρικτά πάθη εις τες λημικές και κινήσεις.
196.	Μαντζούνι κορδιάλε δυναμωτικόν δροσιστικόν.
197.	Μαντζούνι δυναμωτικόν ωφελιμότατον εις βήχαν.
198.	Μαντζούνι θαυμαστόν εις όχτικαν
199.	Μαντζούνι εις παλαιόν βήχαν.
200.	Μαντζούνι εις άνθρωπον όπου πτύει αίμα και εις βήχαν καλόν εν το άμα παστρεύει τα ψυχρά φλέγματα.
201.	Μαντζούνι δυναμωτικόν των τριών σαντάλων.
202.	Μαντζούνι Γαληνού εις βήχαν και όχτικαν πολλά θαυμαστόν.
203.	Μαντζούνι κάλλιστον εις πόνον μέσης.
204.	Μαντζούνι δροσιστικόν καλόν.
205.	Μαντζούνι διά βήχαν και φλέγμα και διά την φωνήν.
206.	Μαντζούνι κινητικόν ευγενικόν.
207.	Μαντζούνι διά ανθρώπους όπου σκοτώνονται τα χέρια και ποδάρια και γόνατα και εις κοιλίαν πρισμένη.
208.	Μαντζούνι δυναμωτικόν ωφέλιμον διά πέμπαρ.
209.	Μαντζούνι έτερον θαυμαστόν διά ζοχάδες και εις άλλα πάθη ανίατα.
210.	Μαντζούνι γλυκόν του κίτρου.
211.	Μαντζούνι γλυκόν του κυδωνίου.
212.	Μαντζούνι γλυκόν των καρυδίων.
213.	Μαντζούνι γλυκόν της ροδοζάχαρης.
214.	Μαντζούνι εις αιμοραγίαν γυναίκα.
215.	Μαντζούνι έτερον διά τα μητρικά.
216.	Μαντζούνι έτερον διά μητρικά.
217.	Μαντζούνι έτερον διά τα μητρικά.
218.	Μαντζούνι εξαίρετον εις μητρικά των γυναικών.
219.	Μαντζούνι να κινήσεις το ούρος.
220.	Έτερον διά την πέτραν
221.	Έτερον εις κουλαμέντο
222.	Μαντζούνι εις ποδαγρίαν νέα εύρεσις

223.	Μαντζούνι έτερον εις μαλαφράντζαν
224.	Μαντζούνι εξαίρετον πολλά διά την θέρμην
225.	Μαντζούνι διά τα νεφρά
226.	Μαντζούνι εις πλευρίτην
227.	Μαντζούνι εις τον πλευρίτην και εις όσους δεν έχουν ύπνον αλλά αγρυπνίαν.
228.	Μαντζούνι εις πλευρίτην του Ανδρέου
229.	Μαντζούνι του ομανού εις τον πλευρίτην και βήχαν
230.	Μαντζούνι ονομαζόμενον σπερμαντζέτο καθαρίζει το φλέγμα εύκολα του πλευρίτου.
231.	Μαντζούνι ωφέλιμον εις πλευρίτωμα, εις βήχαν, εις ψυχρά φλέγματα όπου δεν βγαίνουν εύκολα
232.	Μαντζούνι ονομαζόμενον σπερμαντζέτο καθαρίζει το φλέγμα εύκολα του πλευρίτου
233.	Μαντζούνι ωφέλιμον εις πλευρίτωμα, εις βήχαν, εις ψυχρά φλέγματα όπου δεν βγαίνουν εύκολα.
234.	Μαντζούνι εις βήχαν
235.	Μαντζούνι εις βήχαν
236.	Μαντζούνι έτερον εις βήχαν
237.	Μαντζούνι έτερον εις βήχαν και φλέγμα
238.	Μαντζούνι εις βήχαν ξερόν
239.	Μαντζούνι εις όχτικαν όπου πίνει αίμα
240.	Μαντζούνι έτερον εις όχτικαν
241.	Μαντζούνι έτερον εις βήχαν
242.	Μαντζούνι έτερον διά βήχαν
243.	Μαντζούνι έτερον εις βήχαν και κοντοανασασμό και εις λιγούραν
244.	Μαντζούνι έτερον όμοιον κατά άλλον τρόπον
245.	Μαντζούνι κινητικόν διά βήχαν
246.	Μαντζούνι εξαίρετον εις την αρχήν του όχτικος

Στον **Πίνακα 5** παρουσιάζουμε τις συνταγές για την κατασκευή μαντζουνίων για ένα πολύ μεγάλο εύρος ασθενειών, σχεδόν για όλες τις ασθένειες. Επειδή πρόκειται για ένα πολύ μεγάλο χειρόγραφο, επιλέχθηκε να μην παρουσιαστούν όλες οι συνταγές που περιλαμβάνει. Το χειρόγραφο παρουσιάζεται αναλυτικά στη μεταπτυχιακή μου εργασία. Ο μεγάλος αριθμός διαφορετικών μαντζουνιών που έχει εισαχθεί σε ένα χειρόγραφο δείχνει το εύρος των θεραπευτικών προσπαθειών και προσεγγίσεων ενός είδους φαρμάκου, αλλά οπωσδήποτε και τον πλούτο των στοιχείων που μπορεί να περιέχει ένα και μόνο χειρόγραφο. Η σειρά που έχουν εισαχθεί οι τίτλοι των συνταγών είναι αυτή του χειρογράφου και η καταγραφή επιτρέπει να δούμε πόσες διαφορετικές θεραπευτικές λύσεις έδιναν για παρόμοιας προέλευσης προβλήματα υγείας (π.χ. γυναικολογικά).

6. ΧΦr352 Βιβλιοθήκη Φιλίππουπολης “Ivan Vazon”

Πίνακας 6. Περιεχόμενα

	<i>Ερμηνείας ιατρικής θαυμαστάς συναχθήσας εκ διαφόρων αρίστων ιατρών παληών και νέων.</i>
1.	Περί δυσουρίας ούρους
2.	Όταν πονή ο πάτος από την κίνησιν ή ζοχάδες

3.	Όταν εκ της ... ρώσεως εμποδίζε το ούρος
4.	Εις στραγγουρίαν
5.	Εις πόνον του πάτου όταν προέρχε από κίνησιν
6.	Με αίμα κι έχει μέσα πληγήν
7.	Περί γαλικού πάθους εις την αρχήν
8.	Εις βήχαν
9.	Διά παληόν βήχαν
10.	Εις πόνον κεφαλής
11.	Εις σπηρία κεφαλής
12.	Εις πρόσωπον όπου έχει εξανθήσματα ή ξεγδέρματα ή λιχήνας
13.	Εις πρίσμα προσώπου
14.	Εις μελανότητα προσώπου
15.	Εις κυτρινάδα οφθαλμών
16.	Εις οφθαλμούς οπού δεν βλέπουν καλά
17.	Εις πονόματον
18.	Όταν τρέχουν τα δάκρυα
19.	Εις πονήδιον σώματος
20.	Εις πονήδιον σώματος
21.	Εις πόνον ωτίων
22.	Εις πόνον οδόντων
23.	Εις ρευματικόν κεφαλής
24.	Εις πόνον στομάχου
25.	Εις πονόνεφρον
26.	Εις πονόκαρδον
27.	Εις πόνον ορχιδίων
28.	Εις πόνον ή εις ρύσιν κοιλίας
29.	Εις μαλαφράντζα
30.	Περί ποδαλγίας ή ρευματικού
31.	Εις ρύσιν αίματος από την μύτην και στόμα
32.	Εις σπλύναν
33.	Περί ζοχάδων
34.	Εις πονόνεφρον
35.	Εις γυναίκα όταν σκανδαλισθή ήτοι πιασθή η μήτρα της και δεν μεταγεννά.
36.	Διά τον αστέρα ήτοι οφαλόν της γυναικός
37.	Περί δυσουρίας
38.	Μαντζούνι ωφέλιμον εις πασαν αρρώστια
39.	Μαντζούνι κινητικόν
40.	Μαντζούνι της αφινθίας ωφελημότατον
41.	Ερμηνεία εις αλειφήν
41.	Αλοιφή πράσυνη εις σαπημένας πληγάς
42.	Ιατρία θαυμασίως εις πονόματον
43.	Ιατρία θαυμασίως διά τον σαμγελι
44.	Εις κότζι όπου ευρίσκον εις το σώμα του ανθρώπου
45.	Διά το γάλα της γυναικός όταν το ηστεριθή έξαφνα
46.	Έμπλαστρον εις κάθε πόνον του σώματος
47.	Εις ρύσιν αιματώδη κοιλίας
48.	Διά να ευγάλης τας λέβυθας
49.	Εις πρίσμα κοιλίας

50.	Εις δυσκοιλίαν
51.	Ερμηνεία διά τας ζοχάδας θαυμασίος
52.	Διά να ανοίξης προίσιμα ή να ευγάλης άκανθας ή κόκκαλον συνθλασμένων εκ των μελών
53.	Ιατρία θαυμασία εις τον κόρακα
54.	Διά γλυστήρι ανδρός
55.	Εις έπλαστρον όταν οσγάλη ή χέρι ή ποδάρι
56.	Περί του πώς να κάμης εληάς όμορφους
57.	Ερμηνεία διά τας μελιτζάνας
58.	Ερμηνεία διά τας τυπεργιάς
59.	Ερμηνεία διά ξυδάτα κολοκύνθια
60.	Ερμηνείας διά τουρσί αγγουργιών
61.	Ερμηνεία διά τουρσί ροδακίων
62.	Ερμηνεία διά τουρσί των κράμβων
63.	Τουρσί των αγγουρείων διάφορος
64.	Ερμηνεία διά τουρσί πουλιών πεθαμένων
65.	Ερμηνεία διά τουρσί κάπαρις
66.	Ερμηνεία διά τουρσί σταφυλίων
67.	Ερμηνεία διά ψάρια
68.	Ερμηνεία διά τουρσί σαλγαμίων
69.	Περί του πώς να κάμης τον πελήνον
70.	Ερμηνεία έτι εις ρύσιν αίματος
71.	Ερμηνεία εις ποδαλγίαν κ άλλας ύλες του σώματος
72.	Ερμηνεία διάφορος των προτέρων εις πονήδια
73.	Περί ψώρας
74.	Ερμηνεία διά το σκορποχόρταρον ή σαρκοθρόφη
75.	Ερμηνεία εις μεθυσμένον άνθρωπον
76.	Ερμηνεία εις καθάρσιον
77.	Ερμηνεία εις χάπια κινητικά
78.	Ερμηνεία εις σηρόπιον του βήχαν
79.	Ερμηνεία διά τον σκαραμπά
80.	Ιατρία διά την πανούκλα
81.	Ερμηνεία περί του ελίξιρ σαλούτης καρδινάλες
82.	Ερμηνεία διά χάπια λεγόμενα λούτζες ήγουν φωτός
83.	Ερμηνεία εις ιατρίαν σπηρίων κεφαλής
84.	Ερμηνεία ιατρίας εις ήγαλμα ή χηρός ή άλλους μέρους
85.	Ερμηνεία διά όποιον κατουργέται την νύκταν
86.	Ερμηνεία ιατρίας όταν ευγένη ο πάτος του παιδός
87.	Ερμηνεία εις πονόστομον
88.	Εις σπηρία κεφαλής
89.	Εις καταρροήν
90.	Εις πόνον λαιμού
91.	Ερμηνεία διά ρετζέλι ¹¹⁹³ κηδονίου
92.	Ερμηνεία διά γλυκόν κολοκύθας
93.	Ερμηνεία διά γλυκόν δαμασκίνου
94.	Ερμηνεία διά γλυκόν κύτρου

¹¹⁹³ Το ρετζέλι είναι ένα παραδοσιακό γλυκό της Θεσσαλίας που φτιάχνεται με κολοκύθα και μούστο. Είναι πιθανό ο συντάκτης του χειρογράφου να προέρχεται από τα μέρη της Θεσσαλίας.

95.	Ερμηνεία διά την ροδοζάχαρην
96.	Διά ρετζέλι καρυδίων
97.	Ερμηνεία διά γλυκόν των βυσινίων
98.	Ερμηνεία διά την ροδόμελι
99.	Ερμηνεία διά την πάστα του κιδονιού
100.	Ερμηνεία διά ρετζέλι των μουσμούλων
10.	Διά το σπαθόλαδον
102.	Περί των γυναικίων καταμηνίων
103.	Περί παιδός αποθανόντος εν κοιλία της μητρός αυτού
104.	Ερμηνεία κεφαλής διά τας κόνιδας
105.	Εις πόνον βυζίου
106.	Ερμηνεία όταν σταθή εις λημόν ανθρώπου η αβδέλα
107.	Ερμηνεία παράδοξος εις ιατρία λυσσούντος ανθρώπου
108.	Ερμηνεία εις δάγκαμα όφεος
109.	Ερμηνεία διά βερνίκη εικόνων ή σεντουκίων ή ξύλων άλλων
110.	Ερμηνεία μυστηριώδης διά κατασκευήν αργύρου
111.	Περί σκάρφης
112.	Περί του φράξου
113.	Περί του κέδρου
114.	Περί του αγριοπηγάνου
115.	Περί του πλατάνου
116.	Περί της ιτίας
117.	Διά την γλυκόριζαν
118.	Διά τον βασιλικόν
119.	Περί αγριογουρίων ή περί κρίνου
120.	Περί γαλατζίδος
121.	Περί ημέρου πηγάνου
122.	Περί αφίνθιας
123.	Περί θρούμπης
124.	Περί κρόκου
125.	Περί πύρνης
126.	Περί της πίσσας ή κερασίας
127.	Περί δάφνης
128.	Περί λεύκας
129.	Περί πταιλέας
130.	Περί ασφαλάκτου
131.	Περί του χόρτου λεγομένου αγριμένασον και περί ροδιάς
132.	Διά το σκορπόχορτον
133.	Περί αμιγδαλέας
134.	Περί ελαίας
135.	Περί καρυδιάς
136.	Περί ήρας
137.	Περί φτέρης
138.	Περί μυρσίνης
139.	Περί πνευμονοχόρτου
140.	Περί πρίνου
141.	Περί κεχρίου και περί εμετού
142.	Περί ζοχάδων

143.	Περί διάφορους πόνους σώματος
145.	Εις κατασκευήν ρακίου
146.	Ερμηνεία εις κάθε πόνον του σώματος και περί του σταφυλίου
147.	Ιατρίας διά το μόρο σάλσο
148.	Εις κόψιμον μαχαίρης και καψίματος
149.	Εις λοιμικήν νόσον
150.	Εις διάφορα πονήδια
151.	Εις πλευρίτην
152.	Ερμηνεία εις κάθε πόνον εντοσθίων και περί θέρμης
153.	Εις δάγκαμα σκύλου λυσιασμένου
154.	Περί δυσουρίας
155.	Ερμηνεία διά την ήληρην
156.	Εις πόνοστόμαχον και εις υδροπικόν
157.	Εις πάσαν δίψαν υγιούς και αρρώστου
158.	Εις σπάσμα
159.	Εις κασίδα
160.	Ερμηνεία διά να ξεφυτρώνουν τρίχαις
161.	Ερμηνεία διά να μαδίσουν τρίχαις
162.	Εις ασθενή ή μη υπνούτε ερμηνεία
163.	Εις πονόματον
164.	Ερμηνεία εις ζοχάδες
165.	Ερμηνεία εις πονόδοντον και εις φθίσεις
166.	Ερμηνεία διά εμετόν φαρμακουμένου ανθρώπου και παιδοποιίαν γυναικός στήρας
167.	Ερμηνεία εις πάσαν αρρωστίαν και εις πριξήματα
168.	Εις ρύσιν αίματος γυνηκών και εις πάσαν αρρωστίαν
169.	Εις πονοκέφαλον, πονόστηθον και βαρυματίας
170.	Ερμηνεία εις πονόματον
171.	Εις ρευματικόν και εις καρδιοκτύπη
172.	Ερμηνεία εις βήχαν
173.	Ερμηνεία εις ματζούνι της θέρμης
174.	Ερμηνεία διά τους κώλικας
175.	Ερμηνεία διά ασθενή ή ζη ή αποθάνει κι διά πονόκαρδον
176.	Δοκιμή διά γνωρίσης τι παιδίον κάμει εγκαστρωμένη γυνή (σ.344)
	Συνταγές που δεν έχουν καταγραφεί από τον συντάκτη στα περιεχόμενα (ίσως ήρθαν σε γνώση του αργότερα και προστέθηκαν εκτός περιεχομένων)
177.	Περί γυναίκας όταν αποβάλλη η γυνή τα έμβρυα
178.	Περί γυναικός δυστόκου ερμηνεία ετέρα
179.	Ερμηνεία ετέρα εις πόνον οδόντων
180.	Περί του πώς να μακρύνουν τα μαλιά
181.	Περί πλευρίτου ερμηνεία ετέρα
182.	Ερμηνεία ετέρα εις πονόματον
183.	Περί του πώς κάμουν το ταχύνη
184.	Περί του πώς κάμουν το σαπόνη
185.	Περί λειποθυμίας πρόχειρος
186.	Ιατρία εις κόψιμον μαχαίρας
187.	Ερμηνεία ετέρα διά να ανοίξης πρίσμα

188.	Ερμηνεία ετέρα αλειφής διά να ιατρεύσεις πληγήν
189.	Ερμηνεία εις λαμπρότητα προσώπου
190.	Ερμηνεία ετέρα εις ζοχάδας
191.	Έτερον
192.	Έτερον
193.	Ερμηνεία εις το σκουλαμέντο
194.	Ερμηνεία ετέρα διά τους οφθαλμούς
195.	Ερμηνεία ετέρα εις έμπλαστρα διά τα μέσα όταν πονούν
196.	Ερμηνεία όταν πονής τα εντόσθια
197.	Ερμηνεία όταν πρισθούν οι πόδες σου
198.	Περί του πώς ωσγάζουν τα προβάτια δέρματα
199.	Ερμηνεία εις πάντα πόνον εντοσθίων
200.	Έτερον
201.	Ερμηνεία ετέρα εις ποδαλγίας
202.	Ερμηνεία εις ρύσιν κοιλίας
203.	Έτερον
204.	Έτερον
205.	Ερμηνεία εις πονόματον
206.	Ερμηνεία εις κόψιμον εντοσθίων
207.	Ερμηνεία έτερη εις ρύσιν κοιλίας
208.	Έτερον
209.	Ερμηνεία εις χρωματουργίαν ξύλων διά να μην σέπονται
210.	Ερμηνεία έτερη εις χαλβάν
211.	Ερμηνεία ετέρα εις ρύσιν αίματος
212.	Ερμηνεία ετέρα εις ρύσιν κοιλίας
213.	Έτερον
214.	Ερμηνεία εις καρδιοκάψονα
215.	Εις ρύσιν υπερβολικήν αίματος των καταμηνίων
216.	Περί του πώς να πλύνης καμιλαύχιον
217.	Ιατρία ετέρα εις πονόματον
218.	Περί του πώς να εκβάλλης δυσωδιαν λαδίου ταγκιασμένου 393
219.	Περί του πώς να κάμης ρακί εύμορφον
220.	Ερμηνεία ετέρα εις ρύσιν κοιλίας
221.	Ερμηνεία εις διόρθωσιν εμέτου
222.	Ερμηνεία εις πονόματον
223.	Εις πόνον στομάχου ιατρία ετέρα
224.	Περί βήχα
225.	Ερμηνεία ετέρα περί πολυμέρου της κοιλίας ρύσεως
226.	Εις πόνον βυζίου γυναικίου
227.	Περί εμέτου
228.	Περί ποδαλγίας
229.	Ερμηνεία ετέρα εις ρύσιν κοιλίας
230.	Έτερον
231.	Έτερον
232.	Έτερον
233.	Ερμηνεία εις δυσκοιλίαν
234.	Έτερον
235.	Έτερον

236.	Ἐτέρα
237.	Ἅτερον
238.	Περί ποδαλγίας
239.	Περί ποδαλγίας βοός
240.	Ὅταν πιασθῶν ἀπὸ τὴν ψύχραν χειμῶνος ἢ ἀπὸ ἄλλην τὴν αἰτίαν οἱ πόδες τοῦ βοός
241.	Ἐρμηνεία ωφέλιμος ὅταν σε κεντρίσῃ ἡ θαλάσσια δράκαινα
242.	Ὅταν μαδοῦν οἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς σου
243.	Ἅτερον
244.	Ἐρμηνεία εἰς πόνων νεφρῶν
245.	Περί δυσκόλου γέννας
246.	Περί σελυνιασμοῦ
247.	Περί τοῦ πῶς νὰ μαυρίσῃς τὰ ἄσπρα μαλιά τοῦ ἀνθρώπου
248.	Ἐρμηνεία εἰς λυσιασμένον
249.	Περί ποδαλγίας
250.	Ἐρμηνεία εἰς λυσιασμένον
251.	Περί σελυνιασμοῦ καὶ παρωξυσμοῦ καὶ γυναικείων καταμηνίων
252.	Εἰς δάγκωμα ἀγριόγατου 415
253.	Ἰατρία εἰς φαρμακωμένον ἄνθρωπον
254.	Ἐρμηνεία εἰς πονόμματον
255.	Ἐρμηνεία εἰς πονόστηθον
256.	Ἐρμηνεία πολλὰ ωφέλιμη εἰς βήχαν
257.	Ἐρμηνεία εἰς διαφύλαξιν κεντημάτων χρυσῶν 420
258.	Ἐρμηνεία εἰς πόνον λαιμοῦ
259.	Ἐρμηνεία εἰς πονόμματον θαυμασία
260.	Ἐρμηνεία εἰς πονόνυχον
261.	Ἐρμηνεία εἰς ρύσιν κοιλίας
262.	Ἐρμηνεία εἰς σπηριά κεφαλῆς καὶ ψώρας
263.	Ἐρμηνεία εἰς πονόμματον
264.	Ἐρμηνεία εἰς ρύσιν αἵματος
265.	Ἐρμηνεία περὶ φουντανέλας [σπυρί]
266.	Περί ψώρας προβάτου
267.	Εἰς πόνον εντοσθίων
268.	Ἅτερον
269.	Περί πρίσματος
270.	Ἐρμηνεία εἰς κόψιμον μαχαίρας
271.	Ἐρμηνεία περὶ συκῶν
272.	Ἐρμηνεία περὶ ροδίας
273.	Περί δαμασκηνιάς
274.	Ἐρμηνεία ὅταν σεκινᾷ
275.	Εἰς πονόκαρδον
276.	Περί διαφυλάξεως σίτου
277.	Ἐρμηνεία εἰς λαδιά ρούχου ἢ χαρτίου
278.	Ἐρμηνεία εἰς ζῦδι
279.	Ἐρμηνεία διὰ σκάγια ἤτοι ζαμάδες
280.	Ἐρμηνεία εἰς μαύρισμα ἄμμου
281.	Ἐρμηνεία περὶ ρεβυνθίων κακοβράστων
282.	Ἐρμηνεία εἰς πονόφθαλμων

283.	Ερμηνεία εις κορακόλαιμον
284.	Ερμηνεία εις πληγήν
285.	Ἐτερον
286.	Ἐτερον
287.	Ερμηνεία εις ρύσιν κοιλίας
288.	Ερμηνεία εις στιλπνότητα τουφεκίων
289.	Εις ρύσιν κοιλίας
290.	Ερμηνεία περί υδρωστηρίων
291.	Ερμηνεία εις πονόμματον
292.	Περί λαδίας ενδύματος
293.	Ερμηνεία εις πονόδοντον
294.	Ερμηνεία εις ζύδι
295.	Περί ψώρας
296.	Περί πανούκλας
297.	Ερμηνείας εις πονήδια
298.	Εις πόνον ωτίον
299.	Εερμηνεία διά πηλάφι φακής
300.	Ερμηνεία διά το ασκοτήρι
301.	Ερμηνεία περί του πώς κάμνουν την μαγιάν ήτοι το προζύμι του γεουρτιού
304.	Ερμηνεία περί γεουρτίου
305.	Ερμηνεία διά καϊμάκι
306.	Ἐτερον περί γεούρτιον
307.	Ερμηνεία περί καπνίσης λακέρδας
308.	Ερμηνεία εις λακέρδας, παλαμίδας κι σαρδέλας αλατισμένας
309.	Ερμηνεία εις πονόμματον
310.	Ερμηνεία εις πονόπλευρον
311.	Ερμηνεία περί σουτζουκίων
312.	Ερμηνεία εις βαρυματίαν
313.	Ερμηνεία εις πλευρίτην
314.	Ερμηνεία εις δύσπνιαν
315.	Ερμηνεία περί καταρροής
316.	Ερμηνεία διά φάβαν εύκολος
317.	Ερμηνεία εις πονόδοντον
318.	Ερμηνεία θαυμαστή εις δάγκαμα όφεως
319.	Ερμηνεία εις γάλα γυναικός
320.	Ερμηνεία εις ποδαλγίας
321.	Περί του πώς κάμουν το λουκιούνι ¹¹⁹⁴
322.	Εις τρέξιμον αίματος
323.	Εις πόνον ωτίων
324.	Περί πέτρας
325.	Περί αιμορροούσης
326.	Εις πονόλαιμον
327.	Εις τρέξιμον αίματος από την μήτην
328.	Περί ζωχάδων
329.	Ερμηνεία περί του μέλιτος και κεχρίου

¹¹⁹⁴ Ελαιοκονία: Είδος μείγματος από λάδι και μέταλλο που χρησιμεύει στη συγκόλληση μετάλλων, σωλήνων, κοινώς «λουκιούνι», σύμφωνα με το λεξικό *Liddell Scott Jones*, προσβάσιμο μέσω <https://www.lexigram.gr/> (ανακτήθηκε 31/3/2021).

330.	Περί ψώρας
331.	Περί βερνικίου
332.	Περί βερνικίου εις χαρτί
333.	Περί του πώς να κάμουν την ουγγελίαν
334.	Ερμηνεία εις φαρμακωμένον άνθρωπον
335.	Περί χουσαφίου ¹¹⁹⁵
336.	Περί φαρμακωμένου
337.	Περί τουρσής πυπεριών
338.	Ερμηνεία εις ασβέστην κτηρίων
339.	Περί βήχαν
340.	Περί οιοφλυξίαν ιατρία εύμορφος
341.	Ερμηνεία περί ρακοποσίας
342.	Περί τζιμουριών (τσιμπούρια)
343.	Εις πόνον οδόντων
344.	Εις πονόμματον
345.	Ερμηνεία εις δάγκαμα όφεως
346.	Περί ακρομονίου εις τα γεννηθέντα παιδιά
347.	Περί της γυναικείας αρπάκτρας [θανατηφόρο συμβάν των λεχόνων]
348.	Περί του πώς κάμουν το γιασουμόλαδον
349.	Περί του σιωδέστατου μήλου κατασκευής
350.	Εις σκέλη συντριμένα
351.	Εις πονόλεμον
352.	Εις πονόστηθον
353.	Ερμηνείας εις έμπλαστρον ολόσομον μικρού πεδίου
354.	Περί του πώς λύουν το χρυσάφι οπού γράφουν και μεταχειρίζουν εις εικόνας
355.	Περί ροής αίματος
356.	Περί αλοιφής εις πληγάς
357.	Περί σπασμού ήτοι τρεμούλας
358.	Περί σπλήνας
359.	Περί κινήσεως
360.	Εις χρύσωμα βιβλίου
361.	Εις πρίξιμον σαρκός
362.	Εις πόνον εγκάρδιον
363.	Ερμηνεία εις ανεμοπύρωμα
364.	Ερμηνεία περί μαλαφράντζας
365.	Περί δυσουρίας
367.	Εις παραλυσίαν
368.	Εις κάλυμα τζακισμένων αγγείων και λουλάδων
369.	Ερμηνεία εις βήχαν
370.	Έτερον
371.	Ερμηνεία διά κόλαν πετρών
372.	Ερμηνεία εις ρύσιν κοιλίας
373.	Περί ποδαλγίας
374.	Έτερον
375.	Ερμηνείαν κοιλίας όπου προτρεύει από τον στόμαχον
376.	Έτερον
377.	Ερμηνεία διά το γλυκόν του φλαμουρίου

¹¹⁹⁵ Χουσαφι ή χουσαφι = φρούτα αποξηραμένα σε ελαφρύ σιροπι

378.	Περί του πώς κάμνουσι γλυκόν τα δαμάσκυνα
379.	Περί του πώς κάνουσι το γλυκόν από νούφαρα
380.	Κατά άλλον τρόπον >>
381.	Ιατρία διά τα μέσα του ανθρώπου όταν πονώσι
382.	Ιατρία εις δυσουρίαν ούρους
383.	Έτερον
384.	Ιατρία εις στραγγουρίαν
385.	Όταν πονή ο πάτος τινός από ζωγάδες ή κίνησιν ιατρία
386.	Έτερον
387.	Ιατρία εις ρύσιν κοιλίας
388.	Ερμηνεία περί αυξήσεως τριχών
389.	Ιατρία εις ποδαλγίαν ή χυραλγίαν
390.	Εις στομαχικήν κίνησιν
391.	Ιατρία εις κίνησιν
392.	Έτερον ιατρικόν ονομαζόμενον ζελατίνα (δυναμωτικό)
393.	Ιατρία εις ρύσιν κοιλίας
394.	Ιατρίαν εις δυσουρίαν θαυμάσιος
395.	Εις πονόδοντον
396.	Ιατρία εις ποδαλγίαν
397.	Έτερον διά το λάδι όπου άλοιφε
398.	Περί του πώς να κάμης οψάρια αλμυρά όμορφα και ογλήγορα
399.	Ετέρα
400.	Περί το πώς γίνουιν από κύτρον τα κούττητα
401.	Περί του πώς κάνουσι γλυκόν από κύτρου κόμματα
402.	Κ άλλως γλυκόν του κύτρου
403.	Ερμηνεία ετέρα περί του πώς κάνουσι το έτερον σερμπέτιον
404.	Περί του πώς κάνουσι γλυκόν από μενεξέ
405.	Περί του πώς κάνουσ το σερμπέτιο
406.	Περί του πώς κάνουσι γλυκόν τα μοσχόμελα
407.	Ερμηνεία περί του πώς κάνουσι τα λεγόμενα παν δε σπάνια
408.	Ερμηνεία ετέρα περί του πώς κάνουσι ένα είδος ωσάν πακλαβάν
409.	Περί του πώς κάνουσι από την αγουρίδαν γλυκόν
410.	Περί του πώς κάνουσι το σερμπέτι
411.	Περί του πώς κάνουσι το γλυκόν οπού ονομάζεται γκιουλ σερμπέτι
412.	Περί του κάνουσ το ραβανί
413.	Περί του πώς κάνουσ το ξυνόν του κύτρου γλυκόν
414.	Περί του πώς κάνουν τον μποζάν
415.	Περί του πώς κάνουσ τα ξυδάτα τα αγγούρια
416.	Ουλεμπί γλυκόν
417.	Περί του πώς κάνουσ το ακράνι γλυκόν
418.	Ρετζέτα διά δρόπικα και κιτρινάδα και απλώς εις κάθε πάθος
419.	Ρετζέτα διά παροξυσμόν
420.	Άλλη ρετζέτα διά παροξυσμόν
421.	Ιατρικόν δεδοκιμασμένον διά το τουζλού μπαλαγάμι
422.	Έτερον
423.	Εις ρύσιν αίματος από την μήτην
424.	Ιατρικόν ωφέλημον διά κάθε φυδίου δάγκαμα
425.	Περί του αλόγου όταν τρέχη από την μύτην μύξα

426.	Περί το πώς να μπογιατίσης κανένα σπήτι ή άλλο τι
427.	Ιατρικόν δοκιμασμένον διά τον παροξυσμόν
428.	Περί καρδιοζοχάδων όπου ακολουθη ο πόνος κίνησιν αυτό το ιατρικόν είναι πολλά ωφέλημον και δοκιμασμένον
429.	Κ εγώ ο ιατρός αλέξανδρος κασίμης μαρτυρώ ότι είναι ωφέλημον
430.	Ρετζέτα ου ιατρού αλέξανδρου κασίμι διά την κίνησιν
431.	Περί του πώς να βάφης τα γένια τα άσπρα και να τα κάμης μαύρα
432.	Ερμηνήα διά να μη μεθύση τινάς όσον καρσί ή ρακί ή βούλ και πιή

7. ΧΦ245, Αρχείο χειρογράφων, ΙΕΕΕ (1744/1828)

Πίνακας 7. Περιεχόμενα

	<i>Πίναξ του παρόντος Ιατροσοφίου</i>
1.	Εις πόνον ωτίου
2.	Εις Πόνον λαιμού
3.	Εις δυσουρίαν και στραγγουρίαν
4.	Εις τομήν ξίφους και κόλιμον
5.	Εις άνθρωπον όπου κατουρεί την νύκτα
6.	Εις άνθρωπον όπου κατουρεί αίμα.
7.	Εις ρεσματισμόν λαιμού και ποδαλγίαν
8.	Εις γόνατα πρυσμένα
9.	Εις ποδαλγίαν και κόκαλα
10.	Εις πόνον γονάτων και νεφρών
11.	Εις πρίσμα ποδαρίων ή χειρών
12.	Εις πρίσμα κορμού και ορχιδίων
13.	Εις πόνον καρδίας
14.	Εις πλευριτικόν
15.	Εις ... κεφαλής
16.	Εις όταν τρέχη αίμα από την μύτην του ανθρώπου
17.	Εις το ... αίμα ρινός και αφαιδρώνος
18.	Περί του πτύοντας αίμα
19.	Εις αίμα πληγής
20.	Εις το ρήσαι αίμα αφαιδρώνος
21.	Εις πόνον αφαιδρώνος και εις ζωχάδες
22.	Όταν τρέχη αίμα από γούλια του ανθρώπου
23.	Εις κοιλοστόμαχον και σπληνοστόμαχον
24.	... πόνον οδόντων
25.	... φάγουσαν
26.	... δάγκωμα όφεως, ή άλλου τινός
27.	... λύσσαν κεφαλής
28.	... φράξιν κοιλίας
29.	... ρήσαι κοιλίαν
30.	... ικτερικούς ήγουν κυτερνάδα
31.	... κένωσιν χολής
32.	... άνθρωπον όπου ξερνά πολλά
33.	... ανορεξίαν ασθενούς
34.	... ώχραν στομάχου και ξύλωμα

35.	Εις απόστημα
36.	Εις απεριφήν
37.	Εις άνθρωπον όπου τον πιάσει τάντανος η λεγόμενη κολοκαθέα
38.	Εις πρίσμα προσώπου
39.	Εις βρώμον στόματος
40.	Εις πόνον στόματος και γλώσσης
41.	Εις πόνον σταφυλίτου
42.	Εις μύτην πρισμένην και στάζουσαν
43.	Εις πόνον κοιλίας
44.	Εις τους έχοντας σκώληκας εις την κοιλίαν
45.	Εις άνθρωπον όπου οσγαίνει το κάθισμά το
46.	Εις ληγήνας και ψώρας
47.	Εις λέπραν
48.	Εις δίψαν
49.	Εις τζάκισμα έμπλαστον
50.	Εις εχύλια όταν σκάσουν
51.	Εις πητιρίδα
52.	Εις τζάκισμα ποδών ή χειρών
53.	Εις καύσιμον φωτιάς ή μολυβίου
54.	Εις το ανοίξας πάθος και πληγάς παλαιάς
55.	Εις λεβύθες
56.	Εις αβδέλας
57.	Όταν φάησ ο άνθρωπος μανιτάρια και φαρμακωθή
58.	... άνθρωπον όπου φαρμακώσουν
59.	... πόνον σικοτίου
60.	... δυσεντερίαν
61.	... πιαστή η φωνή του ανθρώπου
62.	... άνθρωπον όπου τρέμει
63.	... να χαθούν οι ψύλοι
64.	... λύρας
65.	... κάμπιαν
66.	... το ποιήσαι η γυνή γάλα
67.	... μετάγγισιν οίνου
68.	... εις το θρέψας
69.	... να φάγη κακόν κρέας
70.	Αλυφή ετέρα εις καύσιμον
71.	Εις κεφαλαλγίαν
72.	Περί θέρμην, και πάσα πόνον εις τα ένδον
73.	Αλυφή θαυμαστή εις κόψιμον χειρός ή ποδός
74.	Αλυφή όπου τρώγη κακόν κρέας
75.	Αλυφή μαύρη
76.	Αλυφή όταν παγίση άνθρωπος
77.	Όταν έχη τινάς ξυσμάρα εις τα ορχίδια
78.	Όταν έχη φάγουσαν εις τα μερία, ή εις ταις αμασχάλαις
79.	Εις πάσαν λαβωματίαν
80.	Εις δίσπνυιαν ήγουν στένωσιν
81.	Περί στάσεως ήγουν πρίσμα εις το κεφάλι
82.	Εις κορμί ζαρωμένον

83.	Περί οδόντων του μη πονούν
84.	Περί πώς να μην βαρυκουφίζει άνθρωπος
85.	Περί όταν ο άνθρωπος βλέπη ωσάν αντάρα
86.	Περί όταν τρώγη τινάς περισσά.
87.	Περί λαχάνων
88.	Περί ιχθύων
89.	Περί μέλιτος
90.	Περί ύπνου αρκετού
91.	Εις δέσιμον ανθρώπου
92.	Περί οφθαλμών πώς θα καθαιρέξει
93.	Περί όταν έχη ο άνθρωπος καύσιν
94.	Όταν έχη ο άνθρωπος μερμήγκους
95.	... δυσουρίαν
96.	... κοιλιακόν
97.	Περί χολής και φλέγματος καθαρτικά
98.	Περί σπάσματος
99.	Γόνατα κριομένα
100.	... πόνον νεφρών
101.	Όταν πιασθή η γλώσσα του ανθρώπου
102.	... άνθρωπον όπου κολήσον τα σικώτια του και η κοιλιά του και τρυπήσουν
103.	... ουρίαν και στραγκουρίαν
104.	Περί εξανθυμάτων
105.	Εις μισοκέφαλον
106.	Όταν δεν κοιμάται τινάς
107.	Περί λύσσας
108.	Εις κόψιμον και εις καύσιμον
109.	Εις πόνον
110.	Εις ξερατόν
111.	Κατασκευή
112.	Μαντζούνι θαυμαστότατον
113.	Αλυφή εις ψώραν
114.	Αλυφή εις κόψιμον και εις πάσαν τομήν
115.	Εις ροσματιζομένους οφθαλμούς
116.	Όταν τρέχει δάκρυον από τους οφθαλμούς του ανθρώπου
117.	Εις πόνον κεφαλής και νεύρων
118.	Εις βήχαν και πύκνωσιν
119.	Περί φλέγματος και υγρών
120.	Περί ανθρώπου όπου έχη κασίδα
121.	Κατασκευή του τζηρόπου του μαύρου
122.	Αλυφή εις φάγουσαν και πάσαν λαβωματίαν
123.	Χάπια διά την μαλαφράντζα
124.	Σερπέτι διά την μαλαφράντζα
125.	Εις πληγήν παλαιάν και σάπια κρέατα
126.	Εις κασίδα ανθρώπου να την ιατρεύσεις
127.	Σουρμές εις το μάτι όπου έχη ασπράδι
128.	Εις ασθενείς όπου έχον δίψαν πολλήν
129.	Διά το τρικούκλον
130.	Χάπια εις την μαλαφράντζα

131.	Μαντζούνη κινητικόν
132.	Μαντζούνη διά το φλέγμα
133.	Διά την ποδαλγίαν σύνθεσις καλωτάτη
134.	Κάθαρσις να την δίνης άφοβα χειμόνα καλοκαίρι
135.	Ετέρα κάθαρσις
136.	Σερπέτι ελαφρόν διά άρρωστον οπού έχει δίψα.
137.	Περί ανθρώπου όπου θερμαίνεται
138.	Ετέρα κάθαρσις ελαφρή
139.	Όταν έχη άνθρωπος πούντα
140.	Έτερον καθάρσιον ελαφρόν
141.	Διά να κάμης πύραν διά κρύομα
142.	Διά ταις ζωγάδες θαυμαστόν
143.	Μαντζούνη διά το φλέγμα
144.	Χάπια ανοίγει το στομάχι, και ιή κάθε ασθένειαν
145.	Μαντζούνη κινητικόν
146.	Μαντζούνη εις αδυναμίαν, και να παχαίνει το κορμί και να χονεύη το φαγή.
147.	Καθάρσιον έτερον
148.	Εις ανεμοπύρωμα
149.	Διά τον λαϊμόν θαυμαστόν
150.	Έτερον καθάρσιον
151.	Σιρόπι το λεγόμενον μάνα διά άρχοντας
152.	Κάθαρσις βενέτικη ελαφρή
153.	Φλετούρι σερέτικο
154.	Εις άνθρωπον οπού τον φάγει φίδι.
155.	Διά την χώσιν της κοιλίας
156.	Περί μύτης οπού τρέχει αίμα
157.	Σημείον πόσα δράμια είναι η ουγγία
158.	Καθάρσιον διά την χολήν
159.	Περί ανθρώπου όπου έχει πέτρα και δεν ημπορεί να κατουρήση
160.	Περί διά μαλαφράντζα
161.	Όταν έχη άνθρωπος κήσιν πολλήν
162.	Περί ταις τρεις πέτραις οπού έχουν τα χελιδόνια
163.	Περί τον καρπόν της αγριοτρανταφυλέας τι ενέργειαν έχει.
164.	Εις ψώραν
165.	Κάθαρσις ελαφρή
166.	Βάλσαμο πολύτιμον
167.	Κατασκευή της τιάφης
168.	Κατασκευή ενός πολυτίμου βαλσάμου
169.	Σύναξις του βαλσάμου
170.	Κάθαρσις ολιγοέξοδος διά ανθρώπους
171.	Διατί εσύστησαν το γλυστήρι, ποία η ωφέλειά του, και πώς γίνεται.
172.	Περί υπερβολικού πυρετού.
173.	Γλυστήριον διά οδινηρούς κόληκαας της κάτω γαστρός
174.	Σερπέτι κινητικόν πολλά καλόν διά σκληρόκαρδον.
175.	Έτερον καθάρσιον ελαφρόν
176.	Μαντζούνη κινητικόν χαλάει το νεροπιάσμα
177.	Μαντζούνη κινητικόν εις τους τέσσαρους χυμούς
178.	Μαντζούνη κινητικόν κόπτει το φλέγμα

179.	Μαντζούνι του γαληνού διά μελαγχολίαν
180.	Καθάρισον καλόν να πίνη και κρύον νερόν
181.	Μαντζούνι πάνυ ωφέλιμον
182.	Μαντζούνι κουβητικόν
183.	Έτερον μαντζούνι κουβητικόν
184.	Χάπια κεφαλιακά και διά σφάχτη
185.	Έτερα χάπια κινητικά όμορφα
186.	Έτερα χάπια διά πάσα λογής ασθένειαν
187.	Έτερα χάπια κινητικά
188.	Χάπια διά την σπλήνα
189.	Έτερα χάπια σταματικά
190.	Έτερα χάπια σταματικά
191.	Έτερα χάπια σταματικά, και αν δεν σταματίση με αυτά διάφορον δεν είναι.
192.	Εις εκείνον οπού τρέχει η φύσις του όμπιον
193.	Στομαχικό του γαληνού κρατεί το ξερατόν
194.	Διά στομάχι οπού έχει κρύο και κάλιχαν
195.	Μαντζούνι διά ύπνον και πλοσρίτην
196.	Περί δυσεντερίας οπού τον πηγαίνει αίμα και κόπτει η καρδιά του
197.	Έτερον μαντζούνι διά να κρατή το ούρος
198.	Έτερον καλήτερον
199.	Μαντζούνι διά βήχαν ξηρόν
200.	Έτερον μαντζούνι εις τύχτικα οπού φτει και βρωμεί
201.	Έτερον διά βήχα πολλά καλόν
202.	Έτερον πολλά δόκιμον εις τόχτικα
203.	Έτερον διά βήχα
204.	Περί ανθρώπου οπού νάχη σπληνοστόμαχον
205.	Διά ριδόσπληνος, στομαχικός και υδροπικός. Χαλάς την σπλήνα, την οσγάζει έξω.
206.	Διά την ποδαλίαν
207.	Όταν οσγή το κάθισμα του ανθρώπου
208.	Διά την μαλαφράντζα
209.	Χάπια του γαληνού διά την μαλαφράντζα, διά ψώραν, διά ληχήνας, διά λέπρα και εις όλα τα πάθη δοκιμασμένα
210.	Αλυφή εις ψώραν
211.	Ετέρα αλυφή εις ψώραν
212.	Ετέρα αλυφή βεβαιότερα δοκιμασμένη
213.	Είδησις διά ταις φλέβαις του σώματος του ανθρώπου
214.	Είδησις πόσαις φλέβαις έχει ο άνθρωπος
215.	Αλυφή διά την κασίδα
216.	Ετέρα αλυφή πολλά καλή
217.	Περί ασπράδα του ομματίου να ρίχνης άνω εις την φέλαν
218.	Έτερον πολλά καλόν
219.	Διά να κρατή το ούρος
220.	Όταν σχιστούν τα χείλια του ανθρώπο
221.	Αλυφή διά πάσα γεράν (γιαράς)
222.	Διά να κλίσης γεράν
223.	Αλυφή διά κόψιμον, και διά γεράδες.
224.	Διά τα αυτία

225.	Διά την κυτερνάδα
226.	Ετίλια[;] θαυμαστά
227.	Περί γυναικών, αν αποθάνη το παιδί εις την κοιλίαν της μάνας του και δεν πίπτει.
228.	Περί γυναίκα οπού δεν κάμνει παιδί.
229.	Περί γυναικός αιμορρούσης
230.	Περί όταν καή τινάς
231.	Να σταματίσης γάλα γυναικός.
232.	Θερμασία να την ιατρεύσης
233.	Περί όταν ξεστριφτή ο αφαλός του ανθρώπου
234.	Μαντζούνι της δρακοντίας διά βήχαν
235.	Έτερον μαντζούνι διά βήχαν
236.	Διά να οσβούν οι λεβύδες έξω
237.	Διά ομματόπονον οπού έχουν φαγούραν, και είναι κόκκινα μέσα
238.	Ιατρικόν διά τα τζιντζία
239.	Έτερον διά λέβυθες
240.	Περί των ζωγάδων, και σπλήνα καθολική
241.	Χάπια διά πάσα λογής ασθένειαν
242.	Χάπια κινητικά ωφέλιμα
243.	Έτερα χάπια κινητικά καθαρίζει το αίμα που πειράζουν του ανθρώπο τα ζωγάδια
244.	Μαντζούνι του γαληνού διά μελαγχολίαν και σεβδάν
245.	Μαντζούνι καθαρίζει την μελαγχολίαν και το φλέγμα
246.	Όταν πατήση άνθρωπος κόκαλον όφεως
247.	Εις πρόσωπον όταν μαυρίση
248.	Εις κοιλίαν όταν τρέχη να σταματίση
249.	Διά τους σφάκτας θαυμαστόν
250.	Σκόνη να οσγάλη τας χολαίς από πάνου
251.	Σερπέτι κινητικόν διά άρχοντας
252.	Έτερον καθάρσιον πολλά καλόν κ ελαφρόν
253.	Έτερον σερπέτι κινητικόν πολλά σφοδρόν
254.	Σερπέτι πολλά ελαφρόν διά βασιλείς και πασιάδες
255.	Κάθαρσις βασιλική
256.	Ετέρα κάθαρσις
257.	Περί κοιλίας οπού τρέχουν ζύσματα
258.	Ιαματικόν ωραιότατον διά την πολλήν κίνησιν
259.	Όσα βοηθούν τον άνθρωπον και κατουρεί
260.	Έπλαστρον εις άνθρωπον οπού ξερνά ότι φάγει.
261.	Διά τον πόνον των αυτιών.
262.	Περί ποίας ημέρας του φεγγαρίου πρέπει να φλεβοτομή ο άνθρωπος
263.	Ρακή διά πάσαν ασθένειαν
264.	Μαντζούνι διασκόρδιον
265.	Διά ματόπονον οπού έχουν φαγούραν και είναι κόκκινα μέσα.
266.	Να κάμης το κρασί ζύδι.
267.	Περί πρόσωπον οπού μαυρίσει
268.	Όστις θέλει να καθαρίσει το πρόσωπόν του.
269.	Χάπια κινητικά κεφαλιακά υπό ανδρέα ιατρού.
270.	Χάπια μερκουλιάλε κεφαλιακά κινητικά

271.	Σκόνη όταν τρέχη η μύτη να σταματήσει το αίμα
272.	Μαντζούνι εις κοιλίαν όταν τρέχη να σταματήσει
273.	Μαντζούνι της αγριοκρομούδας διά τον βήχα
274.	Σκόνη διά κάποιους γεράδες οπού φυτρώνουν ανάμεσα σαν βυζιά καινούριον κρέας
275.	Μαντζούνι των ανασών
276.	Ρετζέτα διά τον όχτικα
277.	Εις άνθρωπον ασθενή οπού δεν κοιμάται καλόν
278.	Περί της αψινθίας ερμηνία
279.	Όταν σταθή το νερόν του ανθρώπου
280.	Σιρόπι της αγουρίδας
281.	Σιρόπι του λεημονίου
282.	Σιρόπι των ρόηδων
283.	Σταματικόν καλόν
284.	Εις φράξιν κοιλίας εύκολη κίνησις
285.	Αν θέλης να κάμης πάλσαμον
286.	Περί όταν ξυλωθή ο στόμαχος του ανθρώπου και ξερνάει το φαγί και είναι το πρόσωπόν του κ' τερνον και τον κόπτει η καρδιά και τον πονούν τα νεφρά.
287.	Χάπια διά την μαλαφράντζα
288.	Καθάρσιον της μάνας
289.	Χάπια διά τον βήχαν
290.	Περί όταν κατουρή ο άνθρωπος αίμα
291.	Όταν δεν ημπορή να κρατήση το ούρος ο άνθρωπος
292.	Περί ανθρώπου οπού να έχη λίθον εις την φουσκαν του.
293.	Ερμηνεία εις τον βήχαν, κα οπού φτύ φλέγμα
294.	Διά την δυσουρίαν
295.	Κατασκευή του σκορδελαίου, και εις τι ωφελεί.
296.	Διά την θέρμην
297.	Διά τον πονόματον.
298.	Διά άνθρωπον οπού να κατουρήση
299.	Διά την μαλαφράντζα
300.	Μαντζούνι της θέρμης
301.	Πώς να οσβάλης το σαλαρμονιακόν
302.	Τζαπουρνάλ δροσιστική
303.	Μαντούνι διά το κρύομα
304.	Διά τον βήχαν πολλά καλόν και δόκιμον
305.	Διά την κυτερνάδα και να κατουρή αίμα
306.	Μαντζούνι κινητικόν, ερμηνεία του καλογήρου
307.	Έτερον κινητικόν ωφέλιμον
308.	Διά το σφαγίον έμπλαστρον
309.	Ελεονταρίο διά κόψιμον κοιλίας
310.	Μαντζούνι δυναμωτικόν ωφέλιμον εις κάθε πάθος.
311.	Διά να κάμης κορδογιάλιον διαφορετικόν.
312.	Χάπια κεφαλιακά ωφέλιμα.
313.	Διά έμπλαστρον
314.	Αλυφή διά ταις φαγούραις και εις κασίδαν.
315.	Αλυφή καλή
316.	Εις αρχιδίων ξυσμάραν

317.	Οξύμελον της σκύλλας
318.	Οξύμελον της σκύλλας έτερον
319.	Σπύρτο βιτριόλον καλόν
320.	Μαντζούνι της έγερης
321.	Μαντζούνι διά το αίμα που τρέχει
322.	Μαντζούνι της ροζάδας
323.	Θηριακή μικρή
324.	Μαντζούνι λειψικάτε τικαλενο
325.	Μαντζούνι χονοστικόν από πάνω στο φαγί
326.	Μαντζούνι του χειμόνος πολλά καλόν
327.	Αρωματικόν του διαρόδου
328.	Σαλτάλ μαντζούνι
329.	Μαντζούνι κινητικόν του τουρπέτ
330.	Μαντζούνι διά την ξανθήν χολήν, και διά την μέλαινα και φλέγματα δοκιμασμένον
331.	Χάπια διά πάσα πόνον της κεφαλής
332.	Διά τα μάτια οπού δακρύζουν
333.	Σκόνη διά τα μάτια
334.	Σκόνη διά να ξηράνης ταις πληγαίς
335.	Σκόνη στυπτική να σφίγγει
336.	Λασκόβη μαντζούνι
337.	Διά να θρέψη ο γεράς
338.	Διά την σπλήναν
339.	Μαντζούνι δυναμωτικόν
340.	Περί ανθρώπου οπού το κόπτει η καρδιά του
341.	Περί γυναικός οπού έχει λεχονικόν καρδόπονον
342.	Διά το σκολαμέντρο
343.	Μαντζούνι διά τον μητρόπονον
344.	Χάια ιαματικά
345.	Έμπλαστρον διά το στομάχι όταν ονή στυπτικόν
346.	Διά τον νουζουλά που ματώνον τα δόντια του ανθρώπου
347.	Διά σφάχτη εις το πλεοσρόν
348.	Διά δύναμιν ανδρός οπού είναι άνυδρος εις γυναίκα
349.	Εις άνθρωπον οπού να έχη ζάλην
350.	Διά την θέρμην
351.	Διά κάποια ανάγκη οπού ονομάζεται ...δα οπού οσβγάζουν εις τους πόδας οι άνθρωποι
352.	Εις κάθε πόνον αυτίου
353.	Εις το λύσιν ανδρόγυνον
354.	Διά να ξεράσει άνθρωπος
355.	Αλυφή διά φάγουσαν
356.	Διά το σκολαμέντο
357.	Προγνωστικόν του ανθρώπου τι ασθένειαν έχει
358.	Να γνωρίσης αποθάνει ο άνθρωπος ή όχι
359.	Εις άνθρωπον ασθενή όπου δεν κοιμάται
360.	Εις πόνον κοκάλων
361.	Διά την θέρμην γράψιμον
362.	Πουλπερί κινητική

363.	Σκόνη καθαρτική
364.	Κάθαρσις διά τα βρέφη
365.	Πέρουλες κινητικαίς
366.	Στιπτικόν διά το φλούσο
367.	Διά το πρίσμα οπού οσγένει εις το πρόσωπον ή εις άλλον τόπον
368.	Διά το κόψιμον της καρδιάς
369.	Διά την δροπικίαν
370.	Ρετζέτα διά τον δρόπικα και βήχαν
371.	Διά τον μητρόπονον, και προμήνια γυναικών
372.	Χάπια διά ταις κρυφαίς ζωχάδες
373.	Διά τον κόλικα και πάσα κόψιμον
374.	Ρετζέτα διά τον βήχαν
375.	Διά τα λεγόμενα πρίμιτα
376.	Αλυφή της κάμφορας
377.	Διά τα μάτια αλυφή
378.	Διά την κίνησιν να σταματίση
379.	Αλυφή διά την ψώραν
380.	Διά την κυτερνάδαν
381.	Μαντζούνι διά το νεροπίασμα
382.	Όπου πάνει αίμα υποκάτου
383.	Διά τους οφθαλμούς
384.	Διά το πορί να το κατουρήση ο άνθρωπος
385.	Πάλσαμον να ιατρεύσης πληγή
386.	Περί πώς να κάμης τζερέοτο ήγουν ταλιόνε.
387.	Διά άνθρωπον οπού δεν ημορεί να κρατήση το νερόν του
388.	Διά τα μάτια οπού σκοτίζονται
389.	Διά τα μάτια σουρμέν πώς να κάμης
390.	Εις άνθρωπον να κατουρή την πέτραν
391.	Εις γεράν οπού δεν κλει
392.	Διά γεράδες οπού νάχουν πατζαούρα ή μολύβι
393.	Χάπια κεφαλιακά
394.	Διά την κυτερνάδαν
395.	Διά ταις πληγαίνς της μάλος αλυφή
396.	Ματζούνι διά μαλακράκι
397.	Ρακή ωφέλιμη διά τα μητρικά των γυναικών
398.	Διά τα μάτια ρακή καλή
399.	Διά την δίψαν
400.	Διά την έρμην
401.	Ενθύμησις διά μυγδαλόλαθος
402.	Όταν οσγή ο αφαλός του ανθρώπου
403.	Διά τους εσοχάδες και εξωζωχάδες
404.	Περούλαις διά ταις εσοχάδες και εξωζωχάδες
405.	Έτερον διά ζωχάδες
406.	Διά ζωχάδες πρισμέναις
407.	Εις τα σκέλη όταν ανοίξον γεράδες
408.	Διά το σκολαμέντο
409.	Η κατασκευή του αντιμονίου
410.	Ερμηνεία του αντιμονίου πώς να το δίνης να πίνη και από πόσα γράνα να

	δίνης κατά άνθρωπον
411.	Διά ταις στοχάδες
412.	Έμπλαστρον του ψωμίου
413	Χάπια του σιακτιρέ
414.	Κινητική λαμπρό
415.	Διά την θέρμην
416.	Κινητικό καλό
417.	Διά την θέρμην
418.	Ερμηνεία διά το τζερέτου
419.	Υπνοτικόν
420.	Μερκουριοτούλτζο διά την μαλαφράντζα
421.	Διά το πελουσουκλούκι
422.	Αλυφή όταν σκάζουν τα χείλη
423.	Του ανδρέου ιατρού αλυφή διά ψώραν, και διά φάγουσαν
424.	Μαντζούνι διά την θέρμην
425.	Ερμηνεία του άρχοντος κυρ κονσταντίνου και αρχιατρού διά την θέρμην
426.	Μαντζούνι πολλά εξαίρετον διά την θέρμην του ανδρέα ιατρού
427.	Ερμηνία του κυρ κωνσταντάκη διά την στένωση
428.	Διά την λαύραν
429.	Τεντούρα εις κοντοανασασμόν και εις μητρικά πάθη.
430.	Λάδι να αλύφης όλον το κορμί των πλοσριτομένων καλό
431.	Αρχή διά σπύρια
432.	Πάλσαμον διά όλα τα πάθη
433.	Έτερον πάλσαμον παρόμοιον διά όχτικαν
434.	Έτερον παρόμοιον
435.	Έτερον πάλσαμον διά το στομάχι
436.	Πάλσαμον σιπτικόν κάνει τα κοπήματα, τον πόνον της καρδιάς και την πολλήν κίνησιν
437.	Τεντούρα ανοδίνα
438.	Σπύρτον παύει τους πόνους της ποδαλγίας
439.	Σπύρτον διά τον πλοσρίτην καλόν
440.	Σπύρτον όταν σφάζη τον άνθρωπον το χέρι ή άλλο μέρος του σώματος
441.	Διά τον λαιμόν γαργάρα σπύρτον
442.	Σκόνη διά να ξηράνης πληγαίς
443.	Καπνός διά την μαλαφράντζαν
444.	Σπύρτον διά τα μητρικά των γυναικών
445.	Σπύρτον εις όσους έχουν πέτραν
446.	Ιαματικόν διά το ξερατόν ήγουν ταρταρομετικόν
447.	Να ξεμποδέσης άνθρωπον
448.	Αλυφή του ζάζαν από την θεσσαλονίκην διά μαλαφράντζαν, διά τουσλουπαλκάμι, διά ψώραν
449.	Διά το σπάσιμον
450.	Αλυφή εις ψώραν
451.	Χάπια κεφαλιακά κινητικά
452.	Όταν είναι εις τον λαιμόν η μαλαφράντζα
453.	Διά άνθρωπον οπου χαλάγει το αίμα του και έχει και παλαιάν μαλαφράντζα, και χτικιό και δροπικασμένους
454.	Μαντζούνι διά μαλαφράντζα

455.	Ερμηνεία διά φαγούρα των αιδοίων του σώματος
456.	Διά φαγούραν τουσλουμπαλκάμι και ψώραν
457.	Χάπια οπού κινούν τα συνήθια
458.	Διά την κυτερνάδα ιατρικόν όμορφον. Με νεότερο και απλούστερο και μάλλον κακό γραφικό χαρακτήρα ορισμένες ακόμη συνταγές
459.	<i>Περί της τριες πέτριης οπου έχουν τα χιληδόνια ...</i>
460.	<i>Χάπια ιαματικά</i>
461.	<i>Χάπια ιαματικά</i>
462.	<i>Μαντζούνι διά άνθρωπον</i>
463.	<i>Χάπια ιαματικά</i>
464.	<i>Εις πόνον στομάχου</i>
465.	<i>Έτερον διά κόψιμο</i>
466.	<i>Έτερον διά κόλυκα</i>
467.	<i>Ερμινία στρι...</i>
468.	<i>Μαντζούνι διαφορετικόν</i>
469.	<i>Όταν θέλης να ειδής τι θελα αποχτίσι</i>
470.	<i>Ερμίνια εις τον άνθρωπον πόν κονά έμα από τα μάτια</i>

8. ΧΦ241, Αρχείο Χειρογράφων ΙΕΕΕ (1809)

Πίνακας 8. Περιεχόμενα

	<i>Πίναξ του παρόντος ιατροσοφίου</i>
1	Περί Αλυφής των πληγών
2.	Περί αλυφής μπαλσαμικής
3.	Περί ψώρας
4.	Περί πόλβερι σατριτζεντε ήγουν σκόνη στυπτική
5.	Περί πιλούλε ποργάντε ήγουν χάπια κινητικά
6.	Βάλαμον συμπαθητικόν
7.	Σκόνες διά τον νταμπλά
8.	Κορδιάλε της θέρμης δροσιστικόν
9.	Κορδιάλε στυπτική ωφέλιμον διά την λημική
10.	Ελετουάριον των ροδίων
11.	Λάδι το σοχρακατ
12.	Φέμπρε φουγου
13.	Λάβδανον λικβιτο εκσιτέραν
14.	Έμπλαστρον διά ταις ανγκαστρωμενες.
15.	Πιλούλες μάλος της μαλαφράντζας
16.	Ποιλόλε λοστοράτζο
17.	Έμπλαστρον του σαπονίου
18.	Άκοα οφθαλμέκα – ήγουν νερό διά τα μάτια
19.	Πούλβις παστεκιζέντε, ήγουν σκόνις στυπτική
20.	Ετέρα σκόνις στηπτική
21.	Ντεκότο αντιφαγιπίριε
22.	Ντεκότο αντιπλευριτικά
23.	Πούλβις αντιπλευριτικά
24.	Έλεσιρ στομαχικόν έντι διαφορετικόν

25.	Έμπλαστρον ντι πέτρα γκρέκα, ήγουν κολεφονι
26.	Έμπλαστρον του λιθαργουρίου
27.	Κονσέρβα ντε ενόλα καμπάνος
28.	Διά το άσθμα πύλολε περλαγονόρε
29.	Εσέντζα αντεστατρικα λαμερτον
30.	Βάλαμον τιγριλίντζια το σαμαριτάνου από την φαρμα...
31.	Ελετουάρτιον πετουάλε ήγουν στηθικόν διά τον βήχαν
33.	Τεντούρα διά την γονορείαν την παλαιάν
34.	Ακουβα νατιφέμπερολε
35.	Πόλβερι αντιπλευρίτικα
36.	Πόλβερι κόρνα κίνα
37.	Τεντούρα ντι κανταρίζε
38.	Πύλολε ντι στοράτζε
39.	Λοπισάνο σπεριμεντάτο του μέσουας
40.	Ελετουάριον ντε σκαίλα
41.	Πόπος χολάγωγος
42.	Διά την διάρροιαν
43.	Πάργα παλημοράτζια
44.	Πολβέρι πουργιάντε
45.	Πόλβις αρθρίτικα
46.	Πόλβερ πουργάντε κόντρα βέρμε
47.	Πόλβις πουργάντε περφλούτο ντι κόρπο
48.	Πόλβερι κινητική του σιόρ λελήου
49.	Βάλαμον ντι βίτα
50.	Στοιστερομανύα, ήγουν όταν γεννήση η γυναίκα της έρχεται τρέλα και δεν θέλει να βιζάζει το μωρό της.
51.	Σπύρτον καρμινατίβο ντι τρίμπας
52.	-----
53.	Πόλβερι ντι αρωμάτικον
54.	Σκόνι διατέπαρον
55.	Ελετουάρτιον περλαμαράς δη οστροτζιόνε
56.	Ελετουάριον λιθοθριπτικόν διά ταις πέτραις της φούσκας
57.	Ελετουάριον περ λα διάρια
58.	Πύλολεε περ λάσμα
59.	Όβερον ήγουν άλις
60.	Πύλολε υστερικα
61.	Ολοάμιο εξέρικα
62.	Πόλβερι καθαρτική
63.	Έτερον όμοιον
64.	Έτερον όμοιος ωσάν και αυτά
65.	Πόλβερι καθαρτική διά μικρά παιδία που δεν ήλλαζαν ακόμι τα οδόντια τους
66.	Πόλβερι κόντρα βέρμε
67.	Πόλβερι κεφαλίακα
68.	Έτερον πόλβερι
69.	Όβερον
70.	Έτερον όβερον
71.	Έτερον όβερον
72.	Έτερον όβερον

73.	Χάπια διά το σκολαμέντο δόκιμα
74.	Πύλολες ήγουν χάπια διά να σταματήσεις το σκολαμέντο
75.	Νερόν διουρητικόν διά παλαιόν σκουλαμέντο
76.	Μαντζούνι διά το σκολαμέντο πολλά ωφέλιμον
77.	Βάλσαμον διά το σκολαμέντο ή γονορροϊαν
78.	Σκολαμέντο βρωμερόν και χωρίς βοήθειαν
79.	Νερόν διά την λοιμικήν
80.	Κορδιάλε της λοιμικής
81.	Σκόνες διά την λοιμικήν
82.	Κληστήρι της λοιμικής
83.	Κορδιάλε δυναμωτικόν διά την λοιμικήν μετά δέκα τρεις ημέρας αυτής της λοιμικής
84.	Βυζακατόρια της λοιμικής πολύ καλά
85.	Πόλβερι διαουριτική δώκυμον
86.	Ουγγοέντο ντι πιόμπο ντετο κουμουνιμέντε βάλσαμον νεβερσάλε
87.	Μεντες κάμετε περλελόκι, ήγουν ιατρύα διά τα μάτια όταν έχουν τζίμπλαν από έξω, να καθαρίσης πρώτον και ύστερον να βάλλης ιατρικόν
88.	Σκόνες όπου θελά βάλλης εις τα ομμάτια
89.	Πύλολε φέμπρε φούγε
90.	Έτεραις πύλολες της τζεκτζιάνας
91.	Βάλσαμον ντι σόμεκ ντι παρατζέλου διουρητικόν
92.	Πόλβερι διά να γεννήση η γυναίκα
93.	Σκόνιν διά φύστολαν
94.	Ακοέντο ψορικουμ, ήγουν αλυφή διά την ψώραν
95.	Κατάπλασμα σινάπιουμ, του χαρταλήου
96.	Έτερον κατάπλασμα περλεκόκι, ήγουν διά το ... όπου πονύ
97.	Έτορον κατάπλασμα ποοταρκούμ
98.	Όβερον
99.	Χωνιμέντο περ λαμερεόιδε
100.	Αλυφή διά τα μάτια
101.	Ελετουάριον ασματικόν
102.	Ελετουάριον μπαλσάμικον
103.	Λάδι του σαπουνίου
104.	Διά το μάλκο ντέτο
105.	Σκόνιες κυνητική του φλέγματοςκαι της καταροής
106.	Πύλολε εις βήχα
107.	Πύλολε μερκουριάλε
108.	Πόλβερι διά μποράντζια ύστερα από την γέννα
109.	Ουγγοέντο ντι τανμπάκο
110.	Μαζικατόριον
111.	Άγκουβα ντι πάνε, ήγουν νερόν του ψωμίου
112.	Άγκουβα ντι ρόσε μπιάγκι
113.	Ντεκοτζιόνα διά τον πόνον των οδόντων
114.	Σπετζίφικον διά το σαρλύκι το μακρόν
115.	Έτερον σπετζίφικον
116.	Σεκρέτο ενός χριστιανού διά το αμούρ σάλσο, όπου τούρκικα τοζλύ μπαλαγαμι, ήγουν διά το αλμυρό φλέγμα.
117.	Έμπλαστρον διαφορετικόν

118.	Άκουβα ντόροντελμέντοικον σύγκυρον
119.	Ντεντούρα ντι πούκινον
120.	Πόλβερε κόντρ αλ άσμα ντι κτότζεσε ντόνζέλο
121.	Κομφετζιόνε αλ καμεζ
122.	Ερόνιον διά τα όμματια
123.	Σπέτζια μποράτζια
124.	Σπετζίρικον κάτρα λερένε, ήγουν διωρτικόν
125.	Τεντούρα αντιαπηλέτικα
126.	Νερόν διά να πλύνης τα οδόντια και το στομα όπου έχουν πληγαίς.
127.	Ντεκότο αμάρο διά την θέρμην
128.	Ντεκότο μικράν πλα περ προβοκάρ λυμέτρους εσπέρεμωτατο τάλκου ερτζετάνο
129.	Ρετζέτα σαπουνίου μπαλσάμικου κόντρα λεγονόρια διωρετικόν και διά την πέτραν και νεφρόπονον.
130.	Σημεία της πόντας της ψαίυτικης;
131.	Ντικότο πλερλέντολορ τιμχέτζα διά πόνον της σπληνός και κίνησια.
132.	Πόλβις πουργάντι
133.	Πόλβις κόντρα βέρμε
134.	Πόλβερι ερμοδακτυλάτα
135.	Πύλολε μερκουριάλε διά την μαλαφράντζαν
136.	Έτερον νερόν διά να πλένης ταις πληγαίς
137.	Μπόλο ανθισταίρικον
138.	Έμπλαστον διωρετικόν
139.	Έμπλαστον διά τα μωρά όπου έχουν πόνον εις το στόμα
140.	Σκόνις κινητική του εγκλέζου ιατρού δόκιμη
141.	Έμπλαστον μερκουριάλε
142.	Πόλβερι απουλμπεντέντι βοδόλιο
143.	Ελετουάριον αναληπτικόν ήγουν δυναμωτικόν
144.	Πόλβερι περλεπιλεσία
145.	Όβερρον ήγουν άλον
156.	Σύναξες διαφόρων κατασκευων εις διάφορα πάθη του ανθρωπίνου σώματος εκ του νικολάου λέμερη λουκουνου
147.	Λοκοσάνο διά να σταματή το πτύσιμον του αίματος
148.	Λοκοσάνο του μεσουά
149.	Πύλολε διά τον ιδρόπικα
150.	Πύλολες υστέρικα
151.	Πύλολε ερμοδακτυλάτε και του μέσκα μεγάλες
152.	Πύλολε μερκουριάλε του σαράιου[;]
153.	Πύλολες φετούντες ή μεγάλαις του μέσιε ...
154.	Αντίδοτος η χρήσις η αλεξανδρική του νικολάτου ...
155.	Διά την πέτραν των νεφρών
156.	Εις μάτια όπου πονούν και κοκκινίζουν
157.	Εις την ορνιθοτιφλίαν
158.	Διά το κεφάλι όπου έχει σπυρία ωσάν κασίδα
159.	Διά τον πόνον των νεφρών όπου κατεβαίνει εις γοφόν και εις τα γόνατα
160.	Προφυλακτικά ιατρίας του σοφοτάτου νικολάου ... αρχιάτρου εις την αρχήν του αέρος ήγουν του καλοκαιρίου
161.	Καθάρσιον ονομαζόμενον απλώς στίριον

162.	Έτερον καθάρσιον στίρινον
163.	Διά να πάρει από τα άνωθεν κάθε ταχύ νηστικός
164.	Περί λοιμικής αρρωστίας
165.	Διά ταις πληγαίς όταν πέση το παιδί με καύσιν μεγάλην
166.	Διά τα καψήματα
167.	Έτι ετέρα αλυφή
168.	Αλυφή τιντουθίας
169.	Τζερότον στομαχικόν του γαλήνου
170.	Σκόνης κινητική
171.	Τζιρότο τους παλαιούς πόνους των γονάτων
172.	Σκόνης κινητική
173.	Αλυφή διά ταις πληγαίς εις μαλαφράντζα
174.	Πλύρις ελετουάρτιον δυναμωτικόν
175.	Διά να κάμη η γυναίκα παιδί
176.	Μαντζόνι το σουλτάν σουλειϊμάνι
177.	Νερόν διά τα μάτια
178.	Χάπια στηπτικά
179.	Χάπια εις διαφορετικά πάθη
180.	Κονφέτζιον αλκερμές
181.	Ελετουάριον εμπριάλε
182.	Μπάλσαμον αποπλέτικον
183.	Μπάλσαμον ντελοκάταλο
184.	Μπάλσαμον ντι πόλφο ντερολάντο
185.	Μπάλσαμον ντι σόλφο τερεμπιτινάτο
186.	Μπάλσαμον ντι σόλφο ανιζάτο
187.	Ελετουάριον διασκόριδιον ντέλφρα κα....
188.	Πύλολες ντι τζίνο χλέοπα ντι μέσια ουτουάλε
189.	Πύλολε διά τον βήχαν
190.	Πόλβεσ διά τον βήχαν
191.	Διά τα συνήθεια όπου τρέχουν πολύ ονομάζονται φραγγικά φλούσο εαγντο μετρόας
192.	Φέμπρε φούγο φέμπρε φούγο φούγο
193.	Διά την θερμην σύγουρον
194.	Τεντούρα περ χα λουτ κα..
195.	Τεντούρα ντοιμεατ
196.	Διά το σύρος όπου τρέχει με πίων λεγόμενον γονορρέα
197.	Σπίρτο διά την φάγουσαν πολλά καλότατον
198.	Ελεξίρ διορετικόν
199.	Έμπλαστρον ντε φόρμα Λιουγγουέντο
200.	Ολερν ντι πατούρνον
201.	Ελετουάριον διά τεσάρων
202.	Άκοβα ατριτζέντε διά τα μορά παιδία
203.	Πύλολε διά ταις μοροΐδες
204.	Χάπια διά ταις φαγούραις, ήγουν όλεον ντι ταρταρον λύκβιντο
205.	Πόλβερι βαλσάμικα
206.	Σερβετζάλυ εις κώλυκα
207.	Έτερον σερβετζάλυ ύστερον από αυτό εις τον κώλυκα
208.	Πόλβερι ντε γαμπέλο

209.	Ελετουάριον σαρκότικον
210.	Αλυφή διά τα βυζία των γυναικών όπου κατεβάζουν ορόγες
211.	Ντεκότο βολνεράριον διά τον πλευρίτην
212.	Πύλολες βαρσαμικαίς διά τον πλευρίτην
213.	Έτερον ντεκότον
214.	Πύλολες αποπλέτικα
215.	Πόλβερε διά την θέρμην
216.	Ελετουάριον ντι ιδρόπικον
217.	Ελετουάριον ελαισκόφ
218.	Ελετουάριον κόριον κόστικόν
219.	Μαντζούνι διά τον βήχαν και διά την πόντα μαλακτικόν
220.	Ελετουάρτιον διά τα δίδυμα
221.	Πύλολε ατριτζέντε
222.	Πύλολε διά το όμουρ σάλσο, ήγουν διά το τουλγουρ μπελγάμι
223.	Πύλολε σατριτζέντε
224.	Αλυφή διά την ψώραν πολλά καλή.
225.	Χάπια κινηστικά όπου δίδονται με κρύον νερόν και όχι με ζεστόν
226.	Πύλολες ελεφάσιες
227.	Πύλολες διά την μαλαφράντζα

Πίνακας 9. «Κατάλογος όλων των απλών Ιατρικών, χόρτων, ριζών και τα εξής. Όπου περιέχονται μέσα εις ταις ρετζέταις, οπου ευρίσκονται μέσα εις την παρούσαν ερμηνεία»¹¹⁹⁶.

Αρ.	Ελληνικά	Λατινικά
1	<u>Αγαρικόν άσπρον</u>	Αγάρικους άλμπους
2	Αγριάδα	Γράμεν
3	Αγριομονία	Αγριομόνια, ο φονέας
4	<u>Αγριομερσινία</u> , Αγριομυρτιά, Χαμομυρσίνη	Ρούσκους,
5	Αείζων μέγα	Σεμπερβίβουμ μάγιους, Σέδουμ μάγιους
6	<u>Ακόνιτον</u> ,	Ακονιτουμ ναπέλλους
7	<u>Άλας αμμωνιακόν</u> , νισαδήρι, <u>τζαπαρικόν</u>	Σαλ αμμονίακους
8	Άλας πολύχρηστον, <u>Άλας</u> <u>αψινθιάς</u>	Σαλ πολχρέστους, αρκάνουμ δουπλικάτουμ, σαλ αψίνθι μέδιους
9	<u>Άλας πικρόν της εγγλιτέρας</u> , της βοεμίας,	Σαλ αμάρους Αγγλαιβελ Βοέμιαι
10	<u>Αλθαία</u> , Αγριομολόχα άσπρη	Αλταία
11	<u>Αλιφασκιά</u> , <u>Πλαγοβότανον</u> , <u>Φλασκομηλιά</u>	Σάλβια
12	<u>Αλόη σουκκοτρινή</u> , σαμπούρι	Αλόε σουκκοτρίνα,
13	Ανάλυμα <u>φυλλοχώματος</u> <u>ταρτάρου</u> ,	Λικβορ τέρραι φολιάται, τάρταρι
14	<u>Αντιμόνιον ωμόν</u> ,	Αντιμόνιουμ κρούδουμ

¹¹⁹⁶ Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το Γαλλικόν πάθος...*, σ. 194.

15	<u>Αξύγγιν χοίρινον</u>	Αξύγγια πορτζίνα
16	Άρνικα,	Άρνικα
17	<u>Αψινθία</u>	Αψίνθιουμ βουλγάρε
18	Βάλσαμον της Μέκκας,	Μπάλσαμουμ δε Μέκκα
19	Βέρβερις, οξυάκανθα	Μπέρμπερις,
20	Βέργα χρυσή	Βίργα άουρεα
21	<u>Γιαλάππα, Γαλάππα</u>	Ζαλάππα
22	Γλυκόπικρη,	Δουλκαμάρα
23	<u>Γλυκόρριζα,</u>	Γλυτζυρρίτζα
24	<u>Γογγύλι άσπρον, Ρέπα άσπρη</u>	Ράπα άλμπα, σαλγγάμι
25	Γρατζίολα,	Γρατζίολα
26	<u>Δαμάσκηνα ξηρά,</u>	Προύνα εξσικκάτα
27	<u>Ηδύοσμος, δυόσμος</u>	Μέντα κρίσπα
27	<u>Θυμίαμα</u>	Ολίβανουμ
28	Ιξάρι δρένιον, Ιξός δρέινος, ήγουν όπου γίνεται επάνω εις την Βαλανιδιάν, το ξύλον του μόνον είναι εις χρήσιν	<u>Βίσκουμ κβερτζίνουμ</u>
29	<u>Κάμφορη</u>	Κάμφορα
30	<u>Κανέλλα,</u>	Τζινναμόμουμ
31	Καπνοχόρτι	Φουμάρια
32	<u>Καραβιδόμματα,</u>	Λάπιδες κανκρόρουμ
33	<u>Κίνα, κινακίνα</u>	Κόρτεξ περουβιάνους
34	<u>Κολοκυνθίδα,</u>	Κολοτζύντις
35	<u>Κομμίδι αμμωνιακόν,</u>	Γούμμι αμμονίακουμ
36	<u>Κομμίδι αραβικόν, ζάμπι της αραβίας</u>	Γούμμι αράβικουμ
37	<u>Κουφοξυλέα, βουζουλιά</u>	Ζαμπούκους
38	<u>Κρεμοτάρταρον,</u>	Κρέμορ ταρτάρι
39	<u>Κριθάρι ωμόν,</u>	Χόρδεουμ κρούδουμ
40	<u>Κρόκος, σαφράνι</u>	Κρόκους
41	<u>Κυδωνόσπορος,</u>	Σέμινα τζυδονιόρουμ
42	Κώνειον, μαγγούτα	Τζικούρα βουλγάρις
43	<u>Λιθάργυρον, μολυβόχωμα, μουρταζάνι</u>	Λιθάργυρουμ
44	<u>Λιναρόσπορος,</u>	Σέμεν λίνι
45	Μαγνησία νίτρου, λέγεται και μαγνησία άσπρη	Μαγνέζια νίτρι, μαγνέζια άλμπα
46	<u>Μακεδονίσι,</u>	Πετροσέλινουμ
47	Μάκος, κεφάλι παπαρούνας άσπρης	Κάπουτ παπάβερις άλμπι
48	<u>Μάλαθρον,</u>	Φενίκουλουμ βουλγάρε
49	<u>Μάννα,</u>	Μάννα
50	<u>Μαρρούβιον,</u>	Μαρρούμπιουμ άλπουμ
51	<u>Μαστίχη</u>	Μαστίχε
52	<u>Μελίλωτον</u>	Μελιλότους
53	<u>Μιάμπαλη,</u>	Σούκκους ισπισσάτους λικβιρίτζιαι
54	<u>Μολόχα,</u>	Μάλβα
54	<u>Μπαδιάμι,</u>	Ανίζουμ τζελλάτουμ

55	<u>Μυροβάλανα, χελελέδια.</u>	Μυροπάλαινα.
56	<u>Μύρρα</u>	μύρρα
57	<u>Νίτρον, γκεβερζιλές</u>	Νίτρονμ
58	<u>Ξυλοκέρατα.</u>	σίλικβαι δούλτζες
59	<u>Ξυνίθρα</u>	Ατζετόζα
60	Οξυφοινίκια, τεμερχινδί	ταμαρίνδι
61	<u>Πεντάνευρο μυτερόν</u>	Πλαντάγο ακούτα
62	<u>Πήγανος</u>	Ρούτα
63	<u>Πλατυμανδήλα</u>	Μπάρδανα
64	Πολύγαλα	Πολύγαλα
65	Πουlsaτίλλα μαυροδερή	Πουlsaτίλλα νίγρικανς
66	Ρακή από σιτάρι	Σπίριτους φρουμέντι
67	<u>Ρεβέντι, ρεοβάρβαρον</u>	Ρέουμ
68	Ρετζίνη γιαλάππας,	Ρέζινα ιαλάππαι
69	Ριβέσια,	Ριβέζια
70	Σαπούνι βενέτικον, ή κριτικόν	Σάπο βένετους
71	<u>Σαρσαπαρίλλα, σαπαρίνα</u>	Σαρσαπαρίλλα
72	Σάσσαφρας,	Σάσσαφρας
73	<u>Σέλινον</u>	Άπιουμ
74	<u>Σενναμική</u>	Σέννα
75	<u>Σκαμμωνία,</u>	Σκαμμώνεουμ
76	<u>Σκάρφη μαύρη,</u>	Χελλέβορους νίγερ
77	<u>Σκόρδιον</u>	Σκόρδιουμ
78	<u>Σπαράγγι,</u>	Ασπάραγους
79	<u>Στύψη,</u>	Αλούμεν
80	<u>Συκάμινα,</u>	Μόρρα
81	Σύμφυτον μέγα,	Κουσόλιδα μάγιορ
82	<u>Τερμεντίνα,</u>	Τερεβίνθινα
83	Τηλιδόσπορος, μοσχοσίταρον	Φένουμε γραίκουμ
84	<u>Τριαντάφυλλον,</u>	Ρόζα
85	<u>Υγρόν φυλλόχωμα ταρτάρου,</u>	Λίκβορ τέρραι φολιάται τάρταρι
86	<u>Υδράργυρος γλυκός,</u>	Μερκούριους δούλτζις
87	<u>Υδράργυρος εγκρεμισμένος κόκκινος</u>	Μερκούριους πραιτζιπιτάτους ρούμπερ
88	<u>Υδράργυρος ζωντανός, δάργυρος,</u>	μερκούριους βίβους
89	<u>Υδράργυρος μετεωρισμένος καυστικός</u>	Μερκούριους σουμπλιμάτους κορροζίβους
90	<u>Φλάμμουλα ιόβις</u>	Φλάμμουλα ιόβις
91	<u>Φλόμος, λαπούσι, καλάνθρωπος</u>	Βερμπάσκουμ
92	<u>Χαμόμηλα κοινά</u>	Χαμόμιλα βουλγάρις
93	Χρυσόκολλα, μπουράντατζολε	μπόραξ

Πίνακας 9. Στον πίνακα έχουν καταγραφεί τα φαρμακευτικά υλικά που παρατίθενται στο βιβλίο του Ι. Νικολίδου για τη ασθένεια της μαλαφράντζας και τις θεραπείες της. Υπογραμμισμένα είναι όλα τα υλικά που υπάρχουν σε χειρόγραφα της ίδιας περιόδου, αλλά και παλαιότερα. Και τα υπόλοιπα πιθανότατα υπάρχουν σε χειρόγραφα που δεν έχουμε μελετήσει ακόμη. Τα υλικά παρατίθενται για φαρμακευτικές συνταγές για τη θεραπεία μόνο της μαλαφράντζας στο ιατρικό βιβλίο του Νικολίδη.